ВІСНИК
Прикарпатського університету

ФІЛОЛОГІЯ

МОВОЗНАВСТВО
Випуск XXV–XXVI

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ФІЛОЛОГІЯ

ВИПУСК XXV-XXVI

НБ ПНУС
753991

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2010

ББК 81.2 Ук – 967
В–53

Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XXV-XXVI. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 265 с.

Статті, що публікуються в черговому випуску вісника, присвячені актуальним проблемам української діалектології, зокрема гуцульським говіркам. Вони торкаються проблем взаємовідношення діалекту та літературної мови, передусім у белетристиці, особливостей фонетики, лексики, словотвору, граматики, гуцульського діалектного дискурсу.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

Bulletin of the Precarpathian Nationality University named after Vasyl' Stefanyk. Philology. – Issue XXV-XXVI. – Ivano-Frankivsk : Publishing of Precarpathian Nationality University named after Vasyl' Stefanyk, 2010. – 265 s.

The articles that are published in the following issue of the Herald are devoted to the problems of Ukrainian dialectology, namely to the Hutsul dialects. They touch upon the problems of correlation between the dialect and the standard language, namely in fiction, peculiarities of phonetics, vocabulary, morphology, grammar, discourse of the Hutsul dialects.

For scientists, teachers, postgraduate students and undergraduate students.

Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. **В. В. ҐРЕЩУК** (*голова ради*), д-р філос. наук, проф. **С. М. ВОЗНЯК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО** д-р істор. наук, проф. **М. В. КУГУТЯК**, д-р юрид. наук., проф. **В. В. ЛУЦЬ**, д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЇШИН**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **Б. К. ОСТАФІЙЧУК**, д-р пед. наук, проф. **Н. В. ЛИСЕНКО**, д-р хім. наук, проф. **Д. М. ФРЕЇК**.

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЇШИН** (*голова редколегії*), д-р філол. наук, проф. **Д. Г. БУЧКО,** д-р філол. наук, проф. **М. І. ГОЛЯНИЧ**, д-р філол. наук, проф. **В. В. ҐРЕЩУК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р філол. наук, проф. **Б. С. КРИСА**, д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА**, д-р філол. наук, проф. **Т. Ю. САЛИГА**, д-р філол. наук, проф. **М. В. ТЕПЛИНСЬКИЙ**, д-р філол. наук, проф. **С. І. ХОРОБ** (*відповідальний секретар*).

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА** (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), д-р філол. наук, проф. **Л. В. СТРУГАНЕЦЬ** (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка).

Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010.
Тел.: (0342)59-60-51

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв. № 753991

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ У ВЗАЄМОДІЇ З ІНШИМИ МОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ УГРУПОВАННЯМИ

УДК 81.161.2
ББК 81.411.1-5-21

Костянтин Герман

ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

У статті подано аналіз лінгвогеографічних атласів, у яких представлені мовленнєві ареали гуцульського діалекту.

До уваги взято лексичні, семантичні, фонетичні, фонологічні, морфологічні та синтаксичні риси в їх взаємодії із сусідніми говірками суміжних земель.

Ключові слова: *гуцульський діалект, діалектологічний атлас, діалектний матеріал, лінгвістичні карти, мовознавчий рівень, населені пункти, сітка атласу.*

Територія поширення гуцульського діалекту охоплює суміжні землі двох держав – України та Румунії, де вони утворюють компактний регіон у Карпатах. В Україні гуцульські говірки відомі в трьох областях – Івано-Франківській, Закарпатській і Чернівецькій. У Румунії гуцульський діалект локалізований у Сучавському повіті Південної Буковини та частково в Мараморощині. Територіальне розміщення цього діалекту в двох сусідніх державах стало причиною того, що до цього часу немає жодного національного чи регіонального атласу, який охоплював би весь ареал гуцульських говірок повністю.

На сьогоднішній день гуцульські говірки знайшли досить детальне відображення в різних лінгвістичних, діалектних національних та регіональних атласах, виданих у різних країнах: Україні, Росії, Польщі, Румунії.

Фонетика, словозміна, словотвір, синтаксис, а частково й лексика гуцульських говірок на території України досить широко, хоч і не повно, відображені в праці "Атлас української мови. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття та суміжні землі" (Том 2.– Київ: Наукова думка, 1988, 407 карт). Праця підготовлена двома науковими закладами Академії наук України – Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні (Київ) та Інститутом суспільних наук (Львів).

У цьому атласі взято до уваги більш поширені діалектні особливості мовлення, якими окремі говірки об'єднуються в говори, говори – в наріччя. Відбито міждіалектну інтерференцію, живі процеси впливу одних говірок на інші, найновіші тенденції у розвитку діалектного мовлення.

Що ж стосується діалектної лексики, то вона в цьому атласі представлена незначною кількістю слів. Малося на увазі, що буде створено Лексичний атлас української мови, матеріал для якого призбирано. Проте частина лексики гуцульського діалекту представлена в інших, регіональних атласах.

Так, у 1967 році вийшов у світ у Москві "Карпатский диалектологический атлас", авторський колектив – працівники Інституту слов'янознавства Академії Наук СРСР: С. Б. Берштейн, В. М. Ілліч-Свічич, Г. П. Клепікова, Т. В. Попова, В. В. Усачова. Видання офсетне.

Праця складається із двох книг. У першій уміщено 212 діалектних лексичних карт із легендами для кожної з них. Друга книга містить передмову, статтю С. Б. Берштейна про атлас, програму для збору матеріалів, коментарі до карт, відомості про колектив науковців, які працювали над атласом.

Крім науковців з Інституту слов'янознавства АН СРСР, до роботи над атласом були залучені українські вчені зі Львова, Ужгорода, Чернівців, Дрогобича, Івано-Франківська: Я. В. Закревська, М. М. Онишкевич, А. М. Залеський, Й. О. Дзендзелівський, В. В. Німчук, П. П. Чучка, П. М. Лизанець, В. А. Прокопенко та ін.

До сітки атласу увійшли 144 населені пункти зі Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. Охоплено українські говірки південно-західного наріччя української мови на південь від Дністра до кордонів з Румунією. Територія гуцульських говірок у цій праці представлена 23 населеними пунктами.

"Карпатский диалектологический атлас" є лексичним, охоплює 545 лексем, які, на думку авторів, мали б з'ясувати, чи існують у західноукраїнських говорах запозичення з болгарської мови.

Насправді цей атлас засвідчив, що між західноукраїнськими говірками й південнослов'янськими мовами Балкан існують спільні елементи праслов'янського походження, а також запозичення з румунської мови та грецизми, які також засвоїлись через посередництво румунської мови. Питання про лексичні запозичення безпосередньо з болгарської мови відпало. Атлас цінний тим, що в ньому представлено частину побутової лексики південно-західного наріччя, в тому числі й на території Гуцульщини.

Вагомий матеріал з лексики серед інших і гуцульських говірок подано в праці "Загальнокарпатський діалектологічний атлас" (далі ЗКДА), 7 томів, над яким працювали філологи всіх слов'янських країн, а також Молдови та Угорщини, починаючи з кінця шістдесятих років і до кінця XX століття.

ЗКДА охоплює традиційну лексику регіону Карпат, пов'язану з народними звичаями, традиціями, фізичними особливостями людини, народною культурою, назвами флори та фауни.

Згідно із задумом Міжнародної редакційної колегії ЗКДА, до програми питальника збору діалектних матеріалів уводилася, головним чином, лексика, яка є спільною для жителів Карпат різних національностей (українців, словаків, чехів, поляків, а також румунів) та ареали якої мають своє продовження на Балканах у Сербії, Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговині.

© К. Герман

У ЗКДА представлені лексичні діалектні матеріали восьми гуцульських говірок Буковини, Галичини, Закарпаття. Гуцульські говірки Південної Буковини, на жаль, не представлені жодним населеним пунктом, хоч територія Румунії входить у сітку ЗКДА.

В атласі, крім лексичних карт, даються також семантичні. Представлені в ЗКДА діалектні явища відображають говори досліджуваного регіону 70-80-х років XX століття.

Діалектний матеріал гуцульських говірок представлений трьома населеними пунктами в праці "Общеславянский лингвистический атлас" (далі – ОЛА), робота над якою проводилась з 1958 року по 2001 рік під егідою ЮНЕСКО. ОЛА складається із восьми томів, виданих кожний окремо в різних слов'янських країнах. Праця охоплює всі мовознавчі рівні: фонетику, словозміну, лексику, словотвір, семантику, синтаксис, просодію. До сітки ОЛА увійшли говірки гуцульських сіл Богдан (Закарпатська обл., Рахівський район), Бабинопілля (Івано-Франківська обл., Косівський район) та Шепіт (Чернівецька обл., Путилівський район). Програма-питальник ОЛА охоплює 3454 питання. "Общеславянский лингвистический атлас" містить дуже багатий мовний матеріал, який дає можливість порівняти ареали діалектних явищ гуцульських говірок з відповідними ареалами сусідніх українських говірок та говірками інших слов'янських мов. В основу ОЛА закладені принципи лінгвістичної географії, розроблені мовознавцями різних слов'янських держав, які застосовані в національних атласах всіх слов'янських країн. Керував роботою зі створення ОЛА академік Рубен Іванович Аванесов (АН СРСР). ОЛА принципово відрізняється від національних атласів тим, що в ньому встановлено не діалектні відмінності у межах однієї мови, а діалектні відмінності в межах всієї групи слов'янських мов, які мають загальнослов'янське значення. ОЛА охоплює 849 населених пунктів зі всієї Слов'янщини.

Єдиний атлас, який повністю присвячений гуцульським говіркам, має назву "A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language" (Варшава: Semper, 1998). Підготував видання польський дослідник Януш Рігер, використавши діалектні записи, зроблені на Гуцульщині польським вченим Яном Яновим в 20-30 роках XX століття. Цей лексичний атлас репрезентує традиційну побутову гуцульську лексику. В Атласі 255 карт, коментарі до карт, відомості про авторів, списки досліджуваних населених пунктів Гуцульщини. Із 255 карт 234 лексичні, 11 фонетичні, 9 морфологічні. Остання 255 карта подає гуцульські ізоглоси.

У сітці Атласу 212 населених пунктів Гуцульщини на території Галичини та Закарпаття. Отже, цей атлас не охоплює всієї Гуцульщини. Поза увагою залишились гуцульські говірки Північної Буковини (Україна), гуцульські говірки Південної Буковини (Румунія) та гуцульські говірки Мараморощини (Румунія). Це тому, що в часи, коли Ян Янов збирав діалектні матеріали (20-30-ті роки XX століття), Буковина та Мараморощина були під владою Румунії, а тому виявилися недоступними для Янова.

Лексика гуцульських говірок Закарпатської області широко представлена у праці Йосипа Олексійовича Дзендзелівського "Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика" (частина I, Ужгород, 1958; частина II, Ужгород, 1960; частина III, Ужгород, 1993). Атлас охоплює 179 сіл Закарпаття, із них гуцульські говірки засвідчено в 16 населених пунктів Рахівщини. Матеріали говірок для Атласу зібрані протягом 1953-1957 років. Отже, вони засвідчують діалектні особливості досліджуваних говірок середини XX століття.

Усіх діалектних карт в Атласі 470, зведених – 45. Всього карт 515. До кожної карти подано детальні коментарі. Окремі з них супроводжуються малюнками з назвами деталей. Карти Атласу поділяються на три групи: 1) допоміжні, 2) карти мовних явищ, 3) зведені карти. На останніх подаються основні типи зведених ізоглос, що показують членування говірок на певні ареали. В Атласі бачимо два типи карт: лексичні та семантичні, при цьому більше уваги приділяється давнім лексичним шарам.

Карти в атласі розміщено тематично: імена на позначення оточуючого довкілля, явищ природи, рослин, тварин, назви житла та його частин, а також різних господарських споруд; слова, пов'язані з народними обрядами, анатомією, спорідненістю, свояцтвом, назви одягу, взуття, прикрас, різних страв, посуду, напоїв, сільськогосподарська лексика: назви, пов'язані з транспортом, матеріалами, інструментами; лексика ткацтва, млинарства, ковальства; назви державних установ, абстрактних понять, займенники, службові слова, власні назви. Отже, гуцульський діалект Рахівщини представлений широко.

У монографії Тетяни Ястремської "Традиційне гуцульське пастухування" (Львів, 2008) на сторінках 350-367 подано 18 лінгвістичних карт з детальною локалізацією слів, пов'язаних з тваринництвом Гуцульщини. У книзі міститься глибокий аналіз лексики пастухування гуцульських говірок України. Багатий індекс назв. Це одне з найбільш фундаментальних наукових досліджень лексики, пов'язаної з тваринництвом Гуцульщини. Подано назви тварин, стад, пастуші агентиви, назви одягу, взуття, прикрас, посуду, продуктів тваринництва, хвороб тварин, пастушого календарного циклу, розрізнювальних знаків, назви оплат та розрахунків. Велику цінність становить дібрана література та джерела. Багатий словник лексики пастухування супроводжується глибоким та різностороннім аналізом.

Сітка атласу становить 97 населених пунктів. Із них 95 на території України, 2 в Румунії (село Бродина і Молдова-Суліца Сучавського повіту).

Гуцульські говірки детально описані у праці Костянтина Германа "Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика. Фонологія" (Чернівці, 1995) та "Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова" (Чернівці, 1998). Разом в обох книгах 522 діалектологічні карти.

Атлас висвітлює фонетику, фонологію, словозміну та службові слова в українських говірках на території Буковини. Тут описано буковинські говірки, подільські говірки північної Бессарабії та гуцульські говірки на території Північної Буковини в Карпатах (Вижницький та Путильський райони Чернівецької області). У атласі описана фонетика, фонологія, словозміна та службові слова 13-ти гуцульських говірок Буковини.

Аналіз матеріалу першої частини атласу зроблено Костянтином Германом у монографії "Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті. Фонетика, фонологія" (Чернівці, 1995). У праці розглядається континуація голосних і приголосних звуків українських говірок Північної Буковини від праслов'янського періоду до наших днів. Детально описані фонологічні опозиції звуків, історія фонетичних змін в ареальному аспекті, походження українських говірок Північної Буковини, в тому числі й гуцульських. Подані ареали кожного фонетичного та фонологічного явища, проаналізовано ізоглоси, якими гуцульські говірки відрізняються від буковинських. Проаналізовано взаємовпливи між буковинськими та гуцульськими говірками.

Крім змін у системі голосних звуків, проаналізована кореляція твердості-м'якості приголосних, кореляція дзвінкості-глухості приголосних, спрощення в групах приголосних, асимілятивно-дисимілятивні зміни приголосних, приставні приголосні, нерегулярні фонетичні зміни та ін. Показано, як змінювалася територія гуцульських говірок Буковини впродовж століть.

Карти першого тому Атласу розділені на три типи: допоміжні карти (їх 12), карти фонетичних явищ (їх 314) та зведені карти (їх 8). У другому томі 187 морфологічних карт і 13 зведених.

Допоміжні карти першого тому подають відомості про розселення слов'ян на території сучасної Буковини з II по XIII століття. Подано межі Шипинської землі. Кордони на території Буковини з 1812 по 1918 рік. Буковина в складі Австрійської держави з 1775 по 1918 рік. Буковина в складі Румунії (1918-1940 рр.). Перші письмові згадки про населені пункти Буковини. Гідроніми Буковини, Східних Карпат, Прикарпаття та Придунав'я. Українські землі в X ст. Розселення слов'ян. Етнічна карта Чернівецької області (Північної Буковини). Усі ці карти дають можливість краще розуміти причини діалектних змін на цій території впродовж двох тисячоліть.

Отже, сучасна українська лінгвогеографія має велику кількість атласів, в яких більшою чи меншою мірою висвітлені гуцульські говірки. Ці праці охоплюють лексику, семантику, фонетику, фонологію, словозміну, синтаксис.

Однак немає жодного атласу, який би висвітлював усю територію гуцульських говірок. Поза увагою залишаються гуцульські говірки на території Румунії (Сучавський повіт та Мараморощина). Вивченню фонетики українських говірок на території Румунії присвячений атлас Крістіни Чорней "Українські говірки Південної Буковини. Фонетика" (Чернівці, 2004), де описано й гуцульські. Однак цей атлас не був опублікований і зберігається в рукописному вигляді у фондах ВАК України та в бібліотеці Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гуцульська говірка села Бродина (Сучавського повіту Румунії) описана в праці "Atlasul lingvistic romîn" (Bucureşti, vol. I-II, 1956, III (1961), IV (1965), V (1966).

1. Атлас української мови. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття та суміжні землі / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Т. 2.– Київ: Наук. думка, 1988. – 407 карт.
2. Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепникова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Карпатский диалектологический атлас. – Москва, 1967 (I кн. – 212 карт; II кн. – коментарії).
3. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія. – Чернівці: Час, 1995.– 422 карти.
4. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова. – Чернівці: Прут, 1998.– 200 карт.
5. Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. – Ч. I., Ужгород, 1998; Ч. II, Ужгород, 1960; Ч. III., Ужгород, 1993.
6. Загальнокарпатський діалектологічний атлас. Вип. 1–7 / Інститут балканістики, слов'янознавства АН УРСР, Інститут українознавства АНУРСР. – Москва, Львів, Кишинів, 1985– 1993.
7. Общеславянский лингвистический атлас. В VII томах / Международный комитет славистов. Комиссия ОЛА при АН СССР. – Москва, Минск, Киев, Варшава, Братислава, Белград. – 1967–2005.
8. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 424 с.
9. Rieger Janusz. A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. – Warszawa: Semper, 1998. – 396 c.

This research paper deals with the analysis of language atlases in which attempts of Hutzul dialect area investigation on various linguistic levels are made .

The investigation of lexical, semantic, phonetic, phonological, word building and syntactic systems were taken into account.

Key words: *Hutzul dialect, dialect atlas, dialect material, linguistic map, willage, set of atlas.*

УДК 811.161.2:821.161.2 ***ББК 81.2 Ук-5***

Віталій Кононенко

ГАЛИЦЬКІ МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ТЕКСТАХ ПИСЬМЕННИКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті розглянуто принципи використання діалектної лексики і галицького койне в текстах українських письменників Наддніпрянщини. Проведено зіставний аналіз включення діалектизмів у художні твори західноукраїнських і східноукраїнських письменників.

Ключові слова: *діалектизм, койне, текст, поетизм, галичанізм, гуцулізм.*

Взаємодія східноукраїнської і західноукраїнської мовних стихій спричинила помітний вплив на розвиток сучасної літературної мови, сприяла збагаченню її численними новаціями, що виникали в кожній із цих стихій унаслідок історико-культурних умов розвитку, накладання одних елементів на інші тощо. Скажімо, галицьке літературне мовлення, долаючи, з одного боку, нав'язане москвофільськими тенденціями язичіє, з другого – спроби подальшої полонізації, мало наприкінці XIX – на початку XX ст. значні переваги свого розвою, зумовлені більшими порівняно зі Східною Україною можливостями використання рідної мови, сильнішим нашаруванням "галицьких народних говірок і інтелігентського койне" (Ю. Шевельов) [7, 25].

Не можна виключити й таких специфічних рис галицького літературного мовлення, як його помітний консерватизм, закріплення в ньому частки елементів, що сягають у часи ще праслов'янської єдності, орієнтація на західноєвропейські літературно-художні зразки, обмежена залежність від російськомовної літературної традиції тощо. Протидія галицьким мовним впливам, що її взяли у свій час на озброєння І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, Б. Грінченко та ін., не мала наслідком "заборону" взаємовпливів східноукраїнських і західноукраїнських варіантів літературної мови; прогресивну роль у їхньому зближенні відіграла, як відомо, велика популярність на галицьких землях поетичної творчості Тараса Шевченка.

Ю. Шевельов, наприклад, доволі переконливо відстежив наявність галицьких мовних елементів як абстрактного, так і побутового спрямування у творчості того ж таки П. Куліша на кшталт "Лпючи ж із *пуздерка* вино…"; "Вручаю Срібло і золото, маєтки й *статки*"; "Тато з *драбами* вовки десь стріляє"; "Скажи ж мені, моє розумне *закохання*" і под. [7, 31]. Ю. Шевельов робить висновок, що "все-таки доводиться вважати П. Куліша хронологічно й посутньо першим з визначних письменників-негаличан, хто показав, що галицькі мовні елементи черпати до загальнолітературної скарбниці можна і треба" [7, 33].

Наводячи інші приклади включення в літературний обіг галичанізмів, Ю. Шевельов звертається, зокрема, до творчої позиції Олени Пчілки, котра зауважувала, що не можна вважати "правобережні" слова й форми "за 'польонізми': вони наші, українські, а тільки живуть поруч з такими у польській мові" [цит. за: 7, 38]; останнє твердження письменниці особливо вагоме, оскільки відкриває перспективи визначення місця й ролі західноукраїнських мовних елементів у сучасній українській літературній мові.

Якщо відслідковувати шляхи проникнення галицьких мовних елементів у тексти українських письменників XX ст., то їх утоpовував передовсім М. Коцюбинський і його "Тіні забутих предків". Закладена ним традиція полягала не лише у прагненні відтворити своєрідний світ гуцульських реалій, образів і міфологем, а й передовсім у пошуках нового дискурсу, такої тональності оповіді, яка слугувала засобом осмислення архетипів природи й людини [див.: 3, 11-12]. Відгомін мотивів "Тіней…" знаходимо в численних творах, звернутих до західноукраїнської тематики (включно зі знаменитою Параджановою кінострічкою). Порівняймо в ремінісценціях Л. Костенко:

Чабанська ватра тліє коло *заватри*,
на довгій палі шелестить стіжок,
і бурелом громіздко, мов гекзаметри,
лежить у лісі поперек стежок …
Тут, в небі, тихо. Ані шум *потічка*,
ні вітру шум, ні пташка лісова.
І тільки десь *Іванова Марічка*
із того світу кличе його: – Йва-а-а!..

У текстах українських письменників Східної України другої половини XX ст. галицькі мовні елементи – не стільки знаки нової художньої виразності, скільки спосіб відбити регіональний мовний колорит, індивідуалізувати мову персонажів – західних українців. Красне письменство часом тяжіло до створення за участю місцевого мовного матеріалу доволі романтизованої картини життя гуцулів за рахунок введення екзотичних прикмет тощо; водночас ця тенденція в силу ідеологічних перешкод зазвичай гальмувалася.

Підвалини розлогого включення галичанізмів у художній текст ще в 50-ті роки XX ст. повістю "Над Черемошем" заклав М. Стельмах. Попри ідеологічну зашореність, твір пройнятий доброзичливим ставленням до гуцульського краю; знання матеріалу, ґрунтовна обізнаність із діалектом забезпечили міцні підвалини відтворення місцевого колориту. Прикметна особливість оповіді у зваженому "дозуванні" гуцулізмів, без зайвого переобтяження ними тексту, але зі збереженням їхніх відмінних рис. Уведення регіоналізмів не вимагало додаткових тлумачень (як, скажімо, їх вимагають тексти сучасної письменниці М. Матіос); безпосередній контекст, загальний дискурс забезпечували його приступність:

– Сам знаєш: глина, випалена глина, а любуєшся нею, як самоцвітом. *Життє*?

– *Життє*! – погоджується Зарінчук. – То який урожай у *Марічки*?

© В. Кононенко

– *Красний*, небувалий. Пливуть і пливуть *фури*. А качани, *гейби* моя рука, і всі регочуть жовтозуб'єм, аж глянути любо.

Водночас М. Стельмах свідомо обмежував використання найменувань гуцульського побуту (пор.: *будз*, *гуня*, *ліжник* та інші); зрідка подавав етикетні формули ("– Як днювали, діду Степане … – Славно, дітки...") уведені в текст численні коломийки здебільшого штучні й мають ознаки авторства самого письменника.

У сучасній мовно-літературній практиці окреслились спільні риси й відмінності у відтворенні галицького мовлення західноукраїнськими і східноукраїнськими письменниками. Західноукраїнське красне письменство, орієнтуючись на загальнолітературну норму, частково наслідує закладені І. Франком засади регіонального літературного мовлення, не гребуючи відтворенням діалектної мовної стихії. Східноукраїнські автори, звертаючись до галицького койне, у творах на місцеву тематику відбивають регіональний колорит, а не живомовлення галичан [див.: 4, 17-22]. З іншого боку, йде активний процес переплетення різних тенденцій, коливань у дотриманні узусу, зрештою, й запозичень стилізованих знахідок у використанні галичанізмів, прийомів їхнього введення тощо.

Не можна не брати до уваги, що західноукраїнське письменство відбиває особливості місцевих говірок з позицій її носіїв, зазвичай на ґрунті власної причетності до її виявів, принаймні на рівні загальногалицького койне, до того ж із опертям на діалектну норму, з розмежуванням гуцульського, бойківського або покутського слововживання. У текстах письменників Східної України галичанізми не диференційовані, їхнє введення не завжди вмотивоване. Помітна імітація не власного, як у письменників Заходу України, а "запозиченого" мовлення прикметна й тим, що фактично виключає використання галичанізмів поза побутовим узусом, орієнтованим на життя галичан. У той же час виважене, художньо-естетично виправдане введення галичанізмів у творах письменників Сходу оживлює мовлення; "свіже", незвичне для широкого загалу слово або оригінальний вислів, якщо вони достатньо прозорі у своєму тлумаченні, додають оповіді життєвої вірогідності.

Обмеженість джерельної бази, що забезпечує достеменне використання галичанізмів у текстах письменників-наддніпрянців, визначило такі риси їхнього введення в тексти, як їхній порівняно обмежений обшир, зазвичай ігнорування специфічних граматичних форм, особливостей вимови. Здебільшого в тексти включаються слова, що їх зафіксовано ще в "Словарі української мови" Б. Грінченка на позначення історико-культурних реалій Галичини (значна частина з них має посилання на тексти західноукраїнських діячів минулого – В. Шухевича, Є. Желехівського, І. Верхрадського, В. Гнатюка та ін.). Натомість переважає лексика, що її, бодай як діалектну, маркують і сучасні загальнолітературні словники, передовсім "Словник української мови" в 11-ти томах (1970-1980), при цьому не звернута увага на власне діалектні словники.

Набір галичанізмів (передовсім гуцулізмів, однак не диференційованих щодо інших етнографічних груп), що їх вводять письменники Східної України, доволі стійкий; одні й ті самі словесні елементи переходять із твору в твір, забезпечуючи регіональний вимір оповідей, однак не відтворюючи словесного різнобарв'я. Такий підхід певною мірою виправданий тим, що вживання звичних для загальноукраїнського читача слів і висловів не утруднює сприйняття тексту, не полишає його орієнтації на західноукраїнські реалії. У поле подібних найменувань входять, зокрема, назви людей за ознаками родинності, соціальної належності, характеризації тощо (*вуйко, вуйна, газда, газдиня, легінь, опришок* тощо), найменування побутових предметів (*кептар, крисаня, ліжник, трембіта, барда, будз*), назви на позначення явищ довкілля (*полонина, ватра, гражда*), різного роду оцінні, службові слова, вигуки (*файно, най, йой, бігме* та под.), окремі граматичні побудови на кшталт *то є*, етикетні вирази (*прошу, перепрошую*) тощо. Зазвичай використовується традиційне для Гуцульщини нешироке коло чоловічих і жіночих власних імен (*Василь, Іван, Михайло, Микола, Богдан, Марічка, Василина, Анна, Галя, Стефа, Мирося* та ін.). Улюблений прийом – уведення в текст місцевих коломийок жартівливого змісту.

З великим хистом використовує галицькі мовні елементи О. Гончар (роман "Циклон", оповідання "Маша з Верховини"). Своєрідність мовостильових засобів цих творів характеризується зіткненням у них двох мовленнєвих стихій: з одного боку, звучить слово мешканців Сходу, з другого, – Заходу, вони межують, їхні носії добре розуміють одне одного, намагаються використовувати елементи іншого мовлення. Введені галицькі мовні одиниці виправдано не поширені, їхнє уживання стає художньою деталлю, а не фотографічним відбитком чужого мовлення. Лише в окремих випадках, скажімо, коли треба відтворити наратив повернутої з діаспори старої людини, О. Гончар вдається до повнокровної імітації мовлення з домішками "канадійського" койне:

"– Було таке життя, коли *змізерований хлоп* мусив іти світ за очі. Мусиш, коли вдома мелють кору із дерева, щоб пекти з неї хліб, і люди ходять висохлі, як *гаки*… А по селах, на розвішаних всюди плакатах – великі *люксусові* кораблі, які швидко доправлять тебе за океан, де заробиш торбу *долярів* і вернешся знову під *найяснішого* цісаря, бо ніде краще, як під його короною, тільки що люд пухне, збирає лободу попід плотами".

Там, де виникають труднощі в сприйнятті місцевих слів, письменник знаходить можливість пояснити їх через низку синонімів, узятих із загальнолітературного вжитку:

– О мой, то з тих єси? А я думаю, хто тут *батярує…*

– *Батярує…* що це значить?

– *Батярувати* – гультяювати – волоцюжитись – то все одно (прикметно, що нічний сторож із місцевих, вдало добираючи синоніми, користується, однак, галицьким словом).

Центральна героїня роману "Циклон" – Ярослава – за походженням галичанка, але в її мові місцеві елементи вкрай обмежені; мешкаючи в Києві, вона, за авторським задумом, загалом подолала місцеву говірку. Ярославині вигуки на кшталт "– О мой, мой! Лайдаку" – лише тло, на якому звучить загалом нормалізоване мовлення.

Серед галичанізмів у тексті роману знову-таки стандартизований набір слів на кшталт *вуйко, вуйна, нанашка, тайстра, бараболя, файний* тощо. До граматичних форм, орієнтованих на місцеве мовлення, відзначаємо *жиє*; частотну зв'язку *є* (*то є добрий набір*), підтвердження *а то*, частку *най*. Відбиток галицького мовлення можна побачити в дієслівних утвореннях: " – До корифеїв ще *вчуваються* голоси?"; "О, якби то *ся* життя *обертало*, щоб зі старого знов молодий наставав"; у формах із префіксом *за-*: " – Для мене ця роль справді *затяжка*". Отож, текст роману, дія якого частково перенесена в Галичину, лише вибірково, зважено включає діалектні елементи, і тільки такі, які не викликають ускладнень у тлумаченні їхніх значень.

Порівняймо доволі прозорі за значенням галичанізми в мові приїжджих на дніпровські плавні "західняків" ("Маша з Верховини"): "– І не легку [роботу. – В. К.] не бажаю: на легкій *ніц* не заробиш"; "– Я люблю *ватру* розводити" (паралельно: "– Я так і знав, що це ваше *вогнище*"); "– Що ж, *най*"; "– Просто пшениця тут дуже *файна...*"; "– А ти мені хто: чоловік чи *кавалір*?"; "– Ждемо ж, *вуйку*?"; "– Ради такого випадку й по *келішку* випити не гріх". Не порушує загального літературного узусу окремі елементи діалектних побудов: "– Був, та *не є*! – Як це "не є"? – А так"; пор. у пісні "Ще два рочки *ту полегінюю*, / Потім на венгерці *я ся оженю*". Отож вкраплення діалектного мовлення додає тексту ознак реальності наративу. На цьому "прикрашеному" гуцулізмами тлі дещо неоковирно звучить ім'я героїні – *Маша* (можливо, через те, що вона не гуцулка, а "венгерка", зрештою, таким ім'ям її називають робітники з інших регіонів; у той же час подруга Маші має місцеве ім'я – Стефа).

У тексти П. Загребельного (ранній ідеологізований роман "Шепіт", роман "Роксолана"), звернуті до галицької тематики, вкрай обмежено, лише на рівні фіксації окремих реалій, вводяться місцеві мовні елементи; пор., однак: "*Легіні* в білих гаптованих *гачах*. У *крисанях* з *чічками*, в святкових *кептарях*" ("Шепіт"). Здебільшого відгук місцевості забезпечують власні імена (Настка, Ярослав, Квасниця, Якубович, Роздольський, Скарбський, Лісовський, Шосткевич тощо), топонімічні назви (Рогатин, Галич, Львів, Сандомир, Княж-двір, Прут та ін.), пісенні рядки ("Ой кувала зозуленька, тепер не чувати; ой де я *ся не родила*, мушу привикати…") ("Роксолана"). Окремі лексеми, що створюють історико-культурний колорит старої Галичини, репрезентовані зазвичай не власне галичанізмами, а поширеними на той час полонізованими назвами на кшталт *вшетеченство, жовніри, хлоп* (паралельно вжито *холоп*), *пан бог, пацьори, півлута, офіра, малжонка, ряєць, склеп* та ін.; пряма мова персонажів наближена до загальноукраїнської:

– А бачиш, як він ходить? Чи міг би хоч од татар утекти?

– Чого б мав утікати? Він ні від кого не втікатиме!

– То де ж він буде?

– А тут і буде!

– То б я подивилася!

– Подивишся, коли хоч.

("Роксолана")

Як зазначає В. Русанівський, маючи на увазі твори Ю. Мушкетика на історичну тематику, "деякі слова він знаходить у словниках, окремі, можливо, мають своїм джерелом не сперті ні на які лексикографічні праці діалекти, ще якісь, імовірно, його домисли" [6, 396]. Посилання вченого, зокрема на "Словник" Є. Желехівського, засвідчує, що в підмурку багатьох ужитих у текстах Ю. Мушкетика лексем лежать елементи західноукраїнського мовлення; пор.: *курта, неключимий, ширмувати, кабіж* й под.; галицьке мовлення могло бути джерелом запозичень із польської: *найдується, факція, антецесор* і под., хоч нинішній галичанин навряд чи вдасться до подібного слововживання. Іншого призначення набувають у текстах Ю. Мушкетика елементи, що відтворюють недавнє минуле Західної України. Тут переважають усталені у творах письменників-наддніпрянців слова на позначення побутових предметів, назви людей за родинним і соціальним станом, елементи етикетного слововживання; словник цих текстів не вирізняється оригінальністю.

Менш поширене у творчості письменників Наддніпрянщини явище – використання лише окремих вкраплень з галицького мовлення на тлі суцільного загальнолітературного слововживання; за такими поодинокими елементами проглядається прагнення порушити усталений словоряд , внести в нього, може, й незвичну, але виразну художню деталь, створити на цій основі образ. Таке введення галичанського за походженням слова чи вислову зазвичай невипадкове, йому передує той чи той історико-культурний наратив, загальна пресупозиція текстового мережива.

Прикметні в цьому плані пошуки В. Шевчуком "свіжого" слова як елемента текстотворення, скажімо, в оповіданні "Самсон", де начебто й не йдеться про регіональний вимір, де дія відбувається в умовному світі минулого. На тлі таких історичних найменувань, як *пан сотник, пан гетьман, його ясновельможність, ваша милість, кметь* і под., висловів на кшталт *числився з тим, струснув озноб* органічними виявляються діалектне *любаска*, уживання прислівника *просто* в значенні 'прямо': " – То куди ж іти? – несміливо й наче ніяково спитав. – Та *просто*! – хлопченя важко дихало…", звернення до співрозмовника в третій особі: " – Чи *бував пан писар* у його господі?"; ці словесні знахідки відчутно відбивають західноукраїнський вплив.

Привертає увагу введення в текст міні-роману В. Шевчука "Зачинені двері нашого "я", дія якого відбувається у центральній Україні, насмішкувато-глузливого *колежанки* на позначення "знадливих" жінок: "Я прийняв оті дивні сонні пригоди з моїми *колежанками*, як наступ на себе жіночого єства, яке, в суті, не терпить до себе байдужості, як своєрідну помсту за мою самообмеженість у чоловічому, причому це сталося, здається, цілком незалежно від волі й свідомості тих-таки *колежанок*". Загалом же використання галичанізмів як "мовно-естетичних знаків культури" [2, 5] у "мерехтінні" їхніх смислів і конотацій – явище якщо й не поширене, то принаймні доволі виразне, наповнене внутрішньою експресією.

Показове в цьому сенсі "обігрування" з художньо-естетичною метою відомого етикетного вислову "Слава Ісусу Христу! – Навіки слава [Богу святому]". Якщо у В. Стефаника, скажімо, ці слова – констатація звичної формули вітання у галичан: "– Славайсу. – Навіки слава", – лише тільки бесіди і розмови", то в текстах наддніпрянців – це свого роду "штам", вихідна одиниця подальших ремінісценцій. У тексті роману О. Гончара, наприклад, кияни імітують ці вітальні слова, аби засвідчити свою причетність до люб'язних їм людей гуцульського краю, відбити свій жартівливий настрій:

– Слава Йсу! – Це товариш Пищик, редактор фільму, наблизившись з рушником, милом, зубною щіткою, так жартома вітається до оператора за місцевим звичаєм.

– Навіки слава! – відповіда Сергій своєму колезі – реально існуючому редакторові ще неіснуючого фільму ("Циклон").

Переосмислене І. Драчем, це вітання набуває філософського змісту, входить у контекст роздумів щодо смислу життя, пошуків істинного, бо, зрештою, ці слова – вияв народної мудрості:

Треба істину знати просту.
Це мої перші ліки.
Кажуть: *Слава Ісусу Христу!*
Кажу: *Слава навіки*!
Треба істину знати просту
І брати її в дорогу.
Кажуть: *Слава Ісусу Христу*!
Кажу: *Слава навіки Богу*!

У поетичних текстах наддніпрянців галичанізми зазвичай не стільки відтворюють колорит життя "людей гір", скільки створюють тональність піднесеності, замилування красою цього краю. Такі поетизми не вимагають додаткових коментарів, це здебільшого органічні компоненти тексту; лише зрідка вони стають засобом творення оригінальних рим. Ці ознаки вирізняють мовостиль східноукраїнських поетів на тлі західноукраїнських, для котрих галичанізм – складник авторського мовлення, джерело численних рим, основа метафоризації, засіб текстотворення [див.: 4, 18-19].

Прикметні в цьому сенсі поетичні рядки, написані І. Драчем під враженнями перебування в гуцульському краї. Автор не вдається до перерахування звичних прикмет місцевого побуту (*кептарі, череси* та под.); згадує гуцулів, їхню працю, факти історії: "В Гуті *гутники* живуть…"; "Тут колись робили скло / *Схронів* тут як тьма було…" і под. Звертається автор у віршах до місцевого топоніма *Криворівня* (це село у свій час відвідували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник); як відгомін роздумів "великих" про українську долю обігрується сама назва села:

А чи сам він знає до пуття,
Чи *пряма* в нас доля, чи *крива* є.
Чи самі ми *скривлюєм* її
І нікчемно віддаєм за гривні,
Нам життям приділені паї –
Ми *криві* чи рівні в *Криворівні*?
В Києві чи в Львові – всюди ми
Криворівні – українська доля.
Рівнокриво повстаєм людьми,
Криворівно кривить нас сваволя…

Опосередкований вплив галицького мовлення на поетичні тексти виявляє себе в різних словесних реалізаціях і формах. Зокрема, В. Стус вдається до форми *най*, вочевидь, задля створення ефекту урочистості: "І *най* Вас Бог, і *най* вас Бог боронить"; пор. паралельне: "*Хай* сходить співом горло солов'я / в гаю нічному"; пор. у цього ж поета: "Де не скинь / страпатим оком – то охлялі надра, / то рідний край *пандрує* звідусюди". Цікаво, що серед численних оказіоналізмів, уведених у "Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії XX століття" Г. Вокальчук, чимало новоутворень, що виникли на ґрунті галичанізмів у творчості західноукраїнських авторів; однак подібні новотвори спостерігаються і в текстах східноукраїнських поетів. Скажімо, поширені у галицькому койне утворення з префіксом *за-* на позначення високої міри зафіксовані у "Короткому словнику" без урахування їхньої належності чи то галичанам, чи

то наддніпрянцям. Порівняймо, з одного боку: "То тихий мелодійний спів / Із *зазірних* засвітів" (С. Чарнецький) [1, 209]; "На світанку – *закислі* свої протери" (І. Римарук) [1, 209]; з іншого: "Річ всміхається *затурбованим* сестрам" (М. Семенко) [1, 214]; "Неначе прочани потомлені, / Бредуть *замінояні* спомини"(В. Малишко) [1, 210].

Відпрацьована наддніпрянцями практика введення в художні тексти галичанізмів не розрахована на відбиття особливостей діалектної вимови, фонетичних прикмет. Винятком, однак, є використання характерних для галицького койне наголосів; сфера їхнього застосування – поетичне мовлення, причому акцентологічні зміни поширюються на тексти, тематично не пов'язані з Галичиною. Подібні коливання норм наголосу стосуються доволі обмеженої групи слів: це передовсім дієслівні форми на кшталт *люблю, роблю, була,* присвійні займенники *моя, твоя, своя* та ін.; "зручність" таких коливань очевидна з огляду на їхнє використання як засобу ритмотворення: "Як син, тобі доземно уклонюсь / і чесно гляну в чисті *твої* вічі / і в смерті з рідним краєм поріднюсь" (В. Стус); "А найкраща мені поміж них – / *Моїх* тихих задуманих книг" (І. Драч): "Ображати тебе не хочу я, / *прошу* тільки, щоб ти зрозумів…" (Л. Костенко) і под.

В оповіді на міську тематику зазвичай органічно входять елементи галицького інтелігентного койне, на яке посилався ще Ю. Шевельов, нерідко з орієнтацією на львівське мовне середовище. Для прикладу можна звернутися до повісті Є. Кононенко "Жертва забутого майстра", авторка якої прагне створити своєрідний мовний колорит Львова. У текст повісті входять лексеми, уживання яких у свідомості українців пов'язане з львівською традицією; це, зокрема, *авто, канапка, келішок, направду, наразі* і под. Привертає увагу своєрідна манера введення подібних слів через посилання на місцеву говірку, що допомагає усвідомити їхнє значення; пор.: "Мішель байдуже поглянув на *скриньку*, а я відкрила її й провела пальцями по дну. Вміст цього, як кажуть галичани, *пуделка* цілком можна трактувати як "чрево жертви"; "Я перевернула чашку на *блюдце*, яке правдиві галичани називають *тарільчиком*"; у такий спосіб письменниця пояснює, скажімо, наповнення слова *брама*: "… порівняти справжні європейські містечка з пошарпаним підгнилим Львовом і вічним запахом старого дерева у львівських під'їздах і *арках*, які львів'яни іменують вкрай незвичним для киян словом "*брама*". У тексті підкреслено, зокрема, що оповідачка не хоче називати свого чоловіка по-місцевому *Стефком*, а іменує Стьопою, і под. Картина мовного життя сучасного галицького міста доволі переконлива.

Загалом не можна обминути того опосередкованого впливу, що мало галицьке мовлення на вживання тих чи тих слів, висловів, граматичних форм і конструктивних елементів у загальнолітературному обігу; йдеться, шоправда, скоріше про активізацію, підвищення частотності використання певних мовних одиниць, а не про їхнє безпосереднє включення замість сталих, звичних утворень. Такий віддалений вплив, наприклад, щодо вживання окремих прийменникових зворотів, безособових конструкцій тощо [див.: 7, 137-141], у текстах письменників різних регіонів України важко відстежити; подібні особливості позначені передовсім на мовостильовій манері. Окремі з таких впливів (скажімо, вживання форм на кшталт *мене болить*) нами не зафіксовані; інші, зокрема активізація дієслова-зв'язки *є*, – явище повсюдне.

Повільно входять у художні тексти новації, викликані прагненням замінити скальковані з російської слова на інші, зокрема й на галичанізми, запозичені з польської мови; українські письменники до початку активного процесу оновлення лексикону прагнули позбутися словесних "викрутнів". З іншого боку, суспільне життя так чи так позначається на використанні галичанізмів із різним смисловим навантаженням; пор.: "Обженемо, обженем / "*Гринджолами*" "Боніем" (І. Драч).

Звернення до місцевих говірок, галицького койне у творчому доробку східноукраїнських письменників як минулого, так і пізніших часів збагатило загальнолітературну мову, сприяло нівелюванню відмінностей у мові східних і західних українців; зрештою, така практика, підвалини якої закладали М. Коцюбинський, І. Франко, Г. Хоткевич, інші автори, визначила шляхи зближення двох варіантів літературної мови. При цьому йдеться не тільки й не стільки про поповнення української загальнолітературної мови включеними в неї абстрактними словами, термінами, словами на позначеннями різних реалій, що вже міцно увійшли в обіг на всіх теренах України [5, 183], скільки про регіоналізми, що мають характер "привнесеного", включеного додатково з метою викликати ефект етнографізму, екзотизму, експресиву.

1. Вокальчук Г. Авторський неологізм в українській поезії XX століття (лексикографічний аспект) / Галина Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2007. – № 4-5. – С. 3-12.
3. Кононенко В. І. Криворівня і Михайло Коцюбинський / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 7-15.
4. Кононенко В. І. Стильове розмаїття: творчість сучасних західноукраїнських письменників / Віталій Кононенко // Етнос і культура. – 2008. – № 4-5. – С. 15-23.
5. Муромцева О. Г. Західноукраїнська мовно-літературна практика / О. Г. Муромцева // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 182-183.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – 2-е вид., доп. і переробл. / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2002. – 424 с.

7. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. – Львів; Нью-Йорк: Наук. тов-во ім. Шевченка у Львові, 1996. – 189 с.

The article considers the principles of dialectical vocabulary and Galician koine in the texts of Ukrainian writers (Naddnieper region). A comparative analysis of the vernacularism inclusion in the literary art works of Eastern Ukrainian and Western Ukrainian writers had been carried out.

Key words: *dialecticism, vernacularism, koine, text, poetism, halychanism, hutsulism.*

УДК 811.161.2'373.7
ББК 81.2 Укр.923.3

Надія Бабич

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКІ ВАРІАНТИ ГУЦУЛЬСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Лексичні та емоційно-експресивні варіанти фразеологізмів у територіальних діалектах є виявом різноманіття мовної картини світу українців, пізнання якої залежить від обізнаності мовця з особливостями довкілля, способом життя, психології тощо мешканців краю. У контексті загальнонаціональної фразеології локальна фразеологія завжди є джерелом індивідуалізації певної етнічної групи народу.

Ключові *слова: фразеологізм, діалектизм, гуцульський діалект, фразеологічний варіант.*

Загальнонародна і вузьколокальна фразеологія є однією з надійних "схованок" і народного життєвого досвіду, і народної духовності. Сформована на певному етапі суспільного розвитку, індивідуальність народу збережеться й розвиватиметься, якщо не втратить свою мову – основну рису цієї індивідуальності. Через фразеологію можливе осмислення давніх і сьогочасних проблем українського етнічного досвіду та української ментальності. Є. Бартмінський переконаний, що "народна культура, селянський фольклор, регіональні говори впродовж віків слугували фундаментом національної культури, чинником, який стимулював розвиток літератури й загальнонародної мови як в її розмовному, так і літературному варіанті. В епоху експансії міської культури – раціональної, технізованої – народна традиція продовжує бути культурою значної частини нашого суспільства, вона відіграє в національній культурі роль своєрідного архіву, який зберігає пам'ять про корені та історичні шляхи розвитку, роль чинника, що надає цій культурі стабільності в умовах стрімких перемін" [1, 69]. Додамо: за умови, якщо розвиток культури не загрожений функціональними обмеженнями національної мови.

Фразеологія – складова народної культури: у ній матеріальний світ, взаємини, емоції і навіть перспективи віджилих поколінь, у мовленнєвій практиці яких вільні словосполучення і цілі вислови стали зв'язаними, стійкими, до того ж у такому компонентному складі і з такою синтаксичною організацією, яка не потребує додаткових коментарів у спеціально компонованому тексті. Вона недарма називається, як і вся мова, національним скарбом, доступним тим мовцям, які знають про його наповнення і вміють добувати ті одиниці, які необхідні в конкретній ситуації спілкування. Ми часто замислюємось, чому немає і, очевидно, не може бути, словника, який умістив би слова або ж фразеологізми усієї національної мови – в її літературному і діалектних виявах. А тому, що це мінлива реальність при всій її уявній стабільності. Фразеологія ж національної мови – це не лише іменування окремих аспектів цієї реальності з погляду повторюваності досвіду її сприйняття, а ще й обов'язково її оцінка: як настанова, як застереження, як осуд, як схвалення або ж захват, як нищівна або розбудовна експресія тощо. "Фразеологізм апелює до адресата як до носія певного фонду знань – про природу, закони людської поведінки чи психології, про естетичні цінності і т. ін., з одного боку, а з другого – як до носія уявлень про естетичну цінність слова. Отже, йдеться про поєднання лінгвістичних і країнознавчих понять," – зазначає Г. Онкович [7, 35].

Йдеться, зрозуміло, про синтез у загальнонаціональній фразеології одиниць загальнонародних і вузьколокальних, діалектних, які нерідко пов'язані з особливостями способу життя, характером взаємин, темпераментом, специфікою моральних засад співжиття і ставлення до людей з-поза їхнього середовища тощо. Тобто йдеться про екстралінгвальні і навіть екстралінгвістичні регіональні умови, у яких виникали фразеологізми. В. Телія вважає, що "у своєму семантичному розвитку одиниці фразеологічного рівня мови ніби затримуються на шляху перетворення образу (уявлення) у поняття, а тому зберігають у собі сліди екстралінгвістичного змісту, поєднуючи його з мовним семантичним відображенням світу" [9, 18].

Зміст фразеологічної одиниці – це знання, досвід людини, те, що людина говорить про світ, у якому живе, а її структура (словосполучення чи речення, порядок розташування компонентів, способи і засоби їх поєднання, наявність чи відсутність експресивних словотворчих засобів тощо) – це те, як людина про цей світ говорить. В. Ужченко писав: "Взаємодія двох протилежних тенденцій у складі фразеологічних одиниць (тенденція до стабільності в семантиці, формі та їх структурі і протилежна тенденція до формального оновлення мовної оболонки) породжує численні й різноманітні фразеологічні *варіанти, під якими ми будемо розуміти такі лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які за тотожності загального значення й збереження образної основи, допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматич-*

© Н. Бабич

них форм" [10, 85] (виділено нами. – *Н.Б.*). У свій час ми, аналізуючи фразеологію буковинських говірок, дійшли такої ж оцінки варіативності у фразеології, тому лише додамо, що найпоширенішими є лексичні варіанти фразеологізмів, бо саме вони фіксують результат регіонального та, можливо, й індивідуального бачення одного й того ж явища а, отже, є способом розширення семантико-стилістичних можливостей однієї і тієї ж фразеологічної одиниці.

Справедливо наголосив В. Русанівський: "Навіть якщо діалекти великою мірою різняться між собою, спільна ментальність долає цей бар'єр і змушує субетнічні групи вбачати себе частиною єдиного національного організму" [8, 12]. Йдеться, очевидно, у першу чергу, про лексику і фразеологію як основні одиниці мовної картини світу і цілого етносу, і його окремої етнічної групи. Адже не можна не зважати й на такий висновок В. Кононенка про співвідношення загальнонародного і локального у фразеологічній системі національної мови: "Виразне етнокультурне наповнення багатьох фразеологізмів не переводить їх, однак, у розряд екзотизмів, оскільки їх загальнонародна основа не передбачає їх виключності в системі образно-метафоричних перевтілень" [6, 23]. Фразеологія – це самобутній фрагмент мовної картини світу певного етносу, який не лише, як уже зазначалося, називає предмети реального світу, а й дає їм оцінку – емоційно-експресивну, образно-метафоричну, навіть звукову.

Польський учений Є. Бартміньський з цього приводу пише: "Під мовною картиною світу я розумію вміщену в мові інтерпретацію дійсності, яку можна представити у вигляді комплексу суджень про світ. Це можуть бути судження або закріплені в самій мові, в її граматичних формах, лексиці, клішованих текстах (наприклад прислів'ях), або імпліковані формою і текстами мови" [2, 88]. Щодо форми, то у фразеології маємо і синтаксичні одиниці – словосполучення, особливого типу речення і цілі тексти, точніше, за М. Бахтіним, вислови – це прислів'я, розгорнуті каламбури тощо. Проте на перший план треба виносити ту їх прикметну рису, що вони не створюються щоразу із вільних лексичних одиниць, а відтворюються у готовому, переважно не змінюваному вигляді.

Щоправда, тенденція до економії виражальних засобів зачіпає і фразеологію – спостерігається т.зв. усічення структури, компонентного складу, яке не руйнує смислового стрижня одиниці, тобто словосполучення як основна форма фразеологізму обов'язково збережеться (непоодинокі навіть структури "службове слово + повнозначне"). Є рація і є певна суперечність у науковій тезі Н. Гвішіані: "Багатогранність самого явища, яким безсумнівно є словосполучення, дозволяє співвіднести його не лише з різними аспектами мови (фразеологічним, синтаксичним, функціонально-стилістичним), але й із суспільним досвідом людей, тобто з особливостями культури даного соціуму. Як дуже важлива одиниця дискурсу, словосполучення відображає екстралінгвальну реальність, концептуальну обумовленість у побудові мовлення, а також здатність мовця виражати глобальні, але розчленовані в плані мовного оформлення поняття" [3, 375]. Суперечність у тому, що вказавши на фразеологічний аспект мови, автор завершив думку тезою про те, що словосполучення (очевидно, синтаксичне) виражає *розчленовані* в плані мовного оформлення поняття – класичне фразеологічне словосполучення виражає якраз цілісне, а не розчленоване поняття, бо власне фразеологізм (але не фразеологізовані конструкції) не є простою сумою вільних лексичних значень компонентів.

Щодо концептуальної обумовленості побудови мовлення, як і його залежності від екстралінгвальної реальності, то ці аспекти можуть бути підтверджені або спростовані фразеологічними одиницями мови, особливо діалектного мовлення. Саме зіставлення фразеологізмів, що побутують на різних територіях (а не лише слів – назв предметів реальної та ірреальної дійсності) дає неоціненний матеріал про метафоризацію образного поняття, про взаємозв'язки предмета і його ознаки, предмета і його дії або дії щодо нього.

На жаль, діалектна українська фразеологія й досі залишається "річчю в собі" – маємо фразеологічні словники лише окремих говірок [див. про них у 10, 344-349], багато задумів залишились не зреалізовані (напр., В. Лавера щодо закарпатських говірок, наш задум – щодо фразеології буковинської), проте розсипаних по різних фольклорних, етнографічних та лексикографічних наукових працях цих перлин народної мудрості можна визбирати чималенько.

Неабиякий інтерес становить фразеологія особливої етнічної групи українського народу – гуцулів, які мають етно-мовні вияви на Закарпатті, Галичині і Буковині. "Гуцульський говір, – констатує енциклопедія української мови, – східнокарпатський говір – один з архаїчних говорів галицько-буковинської групи південно-західного наріччя. Поширений у сх. частині Закарпаття (Рахівський р-н), зах. частині Чернівецької обл. (Вижницький, Путильський р-ни), пд.-зх. районах Івано-Франківської обл. (Верховинський, Коломийський, Косівський і Надвірнянський р-ни..." [5, 125]. Фразеологія населених пунктів цих районів у їх історичних межах представлена у відомих збірниках прислів'їв, приказок і фразеологізмів М. Номиса, І. Франка [див. ГРНП], в етнографічних працях Р. Кайндля [Р.К.], В. Шухевича [В.Ш.], "Словнику буковинських говірок" [СБГ], словниках (поки що видано короткі) говірок власне гуцульських, напр., М. Негрича та інші. Як відомо, у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ укладено картотеку

Словника гуцульського говору, хронологічні рамки якої охоплюють більш як столітній період – від II пол. XIX до поч. XXI ст. [див. СГГ, 9].

Р. Кайндль у II половині XIX ст. писав: "Мовний скарб гуцулів ще недостатньо досліджений, проте немає сумніву, що він, аж до частки, слов'янський; щодо форми мови, це безсумнівно так" [Р.К., 9]. Фразеологія, як і в першу чергу лексика, якнайкраще закріпила певні етапи еволюції мовної картини світу гуцулів, забезпечуючи адекватність її сприйняття сучасними носіями діалекту. Дозволимо собі застосувати і до фразеології тезу П. Гриценка про актуальність праці Н. Хобзей "Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник", бо у фразеології образ так само національний: "При цьому проблема достовірності й надійності етнологічної інформації не втрачає актуальності, оскільки демонологія залишається важливим аргументом у дослідженні українського і слов'янського культуро- і етногенезу, у з'ясуванні характеру міжетнічних взаємин на різних етапах історії слов'янських народів" [4, 16]. Ця теза актуальна і для з'ясування міждіалектних взаємин у межах одного етносу.

Ми спробували проаналізувати наявні у нашому розпорядженні фразеологічні матеріали, зібрані експедиційно у Вижницькому і Путильському районах Чернівецької області у зіставленні з вибраними зі словника М. Негрича "Скарби гуцульського говору: Березови" [СГГ] з метою виявити особливості лексико-семантичних варіантів фразеологізмів, що дозволить простежити джерельну основу внутрішньої форми фразеологічних одиниць, а отже специфіку закріплення у фразеології локальної мовної картини світу. Усього в полі зору виявилось у середньому по 150 фразеологізмів (адже у словнику лексики не може бути належно представлена фразеологія), з яких понад 60 % ідентичні за компонентним складом і семантикою, а близько 40 % різняться або лексемою-компонентом, або характером емоційності.

Зазначимо, що варіюються у фразеологізмах не обов'язково синоніми, проте значення лексичних варіантів ідентичні (що вкотре доводить незалежність фразеологічного значення від прямого значення компонентів фразеологізму). Напр. (тут і далі з метою економії площі без паспортизації на першому місці подаємо галицькі гуцульські фразеологізми від М. Негрича, а на другому – засвідчені нами буковинські): *дайте чисту годину – дайте чистий (с)покій*; *з чупасом – з чубком* (переповнене щось); *ставати до пляцу – ставати до рихту* (доводити правоту) (нім. Recht – правда, richtig – правдиво); *сидіти дубом – сидіти маком* (сидіти спокійно, незворушно); *зуби на клинок (покласти) – зуби на полицю* (голодувати); *дати шпрунька – дати драпака* (втекти, але не "різко скочити", як у гуцульському галицькому мовленні); *гарундер, восько, з міха* (геть) – *геруптер з хати* (надвір); *дати гайцу – дати швицу* (1) підсилити вогонь, 2) відлупцювати); *говорити на патички – братиси на патички* (дошкуляти, насміхатися); *грати пурці – робити (удавати) з себе пурця* (хизуватися, прагнути зверхності); *гнати на сьміх – пустити на сьміх* (висміяти) та ін. Варіюватися можуть не лише повнозначні слова, а й службові. Ці компоненти, зрозуміло, здебільшого ведуть до граматичної видозміни структури. Порівн.: *на песій голос – у песій голос* (запізно); *шо сини за ніхтим – шо сини під ніхтим* (дуже мало); *аби з тебе ні пари – аби від тебе ні пари*; *дух сьвитий при тобі – дух сьвитий на тобі*; *піти до очий – піти перед очи* (говорити віч-на-віч); *брати наперед себе – брати перед собов* (глузувати, насміхатись).

Зрозуміло, що словник М. Негрича не академічний, в упорядника не було мети безпосередньо фіксувати фразеологізми, тому ймовірно, що в Березовах знають і наведені буковинські фразеологізми, та все ж і з цієї низки прикладів бачимо більший вплив на давні буковинські говірки німецької мови, аніж на галицькі.

Цікаві семантичні варіанти структурно ідентичних фразеологізмів (можливо, що навіть омонімічні). Порівн.: *дюхнути в бік* (дати хабар) – *дюгнути в бік* (спонукати: а) замовкнути, б) почати говорити); *вже на дорозі* (обізнаний, поінформований) – *вже на дорозі* (1) зрозуміти подальші дії та 2) близько до смерті); *їхати своїм возом* (чинити, діяти наперекір) – *їхати своїм возом (фіроу)* (мати свою позицію, бути незалежним); *накладати розум* (вести серйозну розмову з дітьми) – *накладати розум* (взагалі дискутувати зі співбесідником, слабшим інтелектуально за мовця); *пускати пірі* (передчасно постаріти) – *пускати пірі* (1) запально бездоказово сперечатися; 2) самовихвалятись (пор. *чутиси в пірю* – набратися сили). Ці та низка інших прикладів засвідчують, що в основі фразеологізмів з однаковою внутрішньою формою відбулися семантичні зрушення під впливом локального використання фразеологізмів в дещо відмінних соціально-побутових умовах їхнього функціонування.

Ще одне явище, яке пояснюється неповнотою словникової інформації в аспекті "лексема як компонент фразеологізму", є відсутність фразеологічної ілюстрації до діалектної лексеми. Напр., березовицьке *люфтувати* – буков. *люфт у голові* (незапам'ятовування); *матлівниці* – *(дорога, підлога) як матлівниці* (нерівна, горбиста); *мадригуни – мадригунів (хотіти, забаглося)* (бажати неіснуючого або чогось виняткового), *як мадригунів наївся* (поводиться дивно), зате в Березовах, за словником М. Негрича, сталими є конструкції з назвами певних рухів у народних танцях, напр.: *піти джьога* – танцювати; *а в підкови* (елемент аркана); *гайдук з походом*; *а вважьий* (команда до наступного руху в аркані) та ін.

Наші приклади показали два варіанти, а їх може бути значно більше. Наприклад, Н. Хобзей у

своєму етнолінгвістичному словнику наводить понад 60 варіантів евфемістичних назв нечистого. Ці фразеологізовані конструкції засвідчують багатство народної фантазії в іменуванні того, що небажано називати прямо. Напр.: *вин, пропав би; він, пек му; тот, скапарив би ся; тот, пушов би туди, де люди не ходят; тот, не мав би моци* [ГМ, 65-69]. Або ще такі відомі у гуцулів – і не лише – евфемізми: нечистий – нечистий дух, нечиста сила, нечиста мати, нечиста хвороба, нечистий біл (епілепсія) [ГМ, 134-135]. Щоправда, це вже не варіанти, а окремі одиниці.

Р. Кайндль записав до своєї етнографічної праці низку буковинських власне фразеологізмів, прислів'їв і приказок, яких немає у загальноукраїнських збірниках, як-от: *Ліпша солом'яна згода, єк золотий процес; дай руками, а не виходиш ногами; много слиху, а мало толку; корито тіста, а мало пирогів; цуже на біли перут, а у своїх грузи не видє; ліпше своє латане, єк чуже фатане.*

На жаль, сьогодні справа зі збором діалектного фразеологічного матеріалу виглядає так, що перспективніше визбирати його з різноманітних вже опублікованих джерел різного (філологічного, етнографічного, історичного тощо) спрямування, аніж із живого мовлення діалектоносіїв – молодше покоління знає мало, а старшого все меншає. У фразеології – безмір мудрості й емоцій, народної філософії і моралі, готової оцінки явищ позитивних і негативних. Мовна картина світу українців – це мовна картина гуцулів, лемків, бойків, сповнена неповторної різноманітності при індивідуальній самобутності іменування її.

Численні варіанти в самих діалектах, до того ж спільних для мовлення буковинських і галицьких гуцулів, ба і для всіх українців: *гандри (гиндри) бити – бомки (бомка) бити – бити бандиті* (лайдакувати)*; гнути бандиги – гнути харамана – гнути бомки* (розповідати небилиці, обманювати); *гадє запічени – гадина пожєриста – гадина сороката; затулити писок – затулити ґимби (ґемби) – затулити рота – замкни ґемби; накладати собов – гарувати собов* (важко працювати); *дати бобу – дати перцу – дати гіцу – дати шміру* (1) побити, 2) швидко втікати); *пустити поголос – пустити торохту – пустити бомка (обговорювати)* – синоніми: *дерти лиці, в неславу ввести.* Як бачимо, в цих структурах внутрішня форма не завжди зрозуміла сучасному мовцеві, але значення фразеологізмів доступне, і контексти, у яких вони можуть вживатися, залежать від знання відтінків основного значення і доцільності задуманого колориту (експресивності).

Таким чином, кожна відшукана в народній пам'яті або в історичних пам'ятках мови фразеологічна одиниця – це ще один крок до повного фразеологічного словника (якщо такий взагалі можливий) української загальнонародної мови. Гуцульські говірки як одна з архаїчних форм національної мови заховують такі скарби, які здатні пояснити багато ментальних рис українців, а також такі аспекти їх мовної картини світу, які ще не пізнані ані вченими, ані письменниками, ані культурологами.

Умовні скорочення

В.Ш. – Шухевич В. Гуцульщина / Вст. ст. П. Арсенича. – Кн. 1. – Верховина, 1997 (репринтне видання 1899 р.). – 352 с.

ГМ – Хобзей Н. Гуцульська міфологія : Етнолінгвістичний словник / Відп. ред. П. Гриценко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 216 с.

ГРНП – Галицько-руські народні приповідки : У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко / Наук. редактор С.М. Пилипчук. – 2-е вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2006 – 2007. – Т.1. – 832 с. Т.2. – 818 с. Т.3. – 700 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. редакцією Н.В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СГГ – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / Відп. ред. Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І .Крип'якевича, 2008.

Р.К. – Кайндль Р.Ф. Гуцули / Перекл. з нім. З. Пенюк. – Відень, 1894. – Чернівці : Молодий буковинець, 2000. – 208 с.

1. Бартминьский Е. О "Словаре народных стереотипов и символов" // Бартминьский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Перевод с польск. / Состав. и отв. ред. С.М. Толская. – М. : Индрик, 2005. – С. 68-86.
2. Бартминьский Е. Точка зрения, перспектива, языковая картина мира // Бартминьский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Перевод с польск. / Состав. и отв. ред. С.М. Толская. – М. : Индрик, 2005. – С. 87-104.
3. Гвишиани Н.Г. Фразеология в составе лексического сопоставления // Язык. Культура. Общение / Отв. ред. Г.Г. Молчанова. – М. : Гнозис, 2008. – С. 375-383.
4. Гриценко П.Ю. До проблеми лінгвістичного опису українського демонімікону // Хобзей Н. Гуцульська міфологія : Етнолінгвістичний словник / Відп. ред. П. Гриценко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 3-18.
5. Гриценко П.Ю. Гуцульський говір // Українська мова : Енциклопедія / Співголови ред. колег. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – Вид. 2, випр. і доповн. – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – С.125-126.
6. Кононенко В. Українська народна фраземіка : трансформація образу // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21-27.
7. Онкович Г. Українознавство та лінгводидактика. – К. : Логос, 1997. – 106 с.
8. Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3-13.
9. Телия В.Н. Типы языковых значений (связанное значение слова в языке). – М. : Наука, 1981. – 272 с.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови : Посібник. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.

Lexical and emotionally expressive variants of phraseologisms in regional dialects is the manifestation of the multiformity of the language pattern of the Ukrainians' world, the cognition of which depends on the speaker's acquaintance with the way of life, environmental peculiarities, psychology of his people as well as the local traditions. In the national context local phraseology is always the source of individualization of certain ethnic group of the people.

Key words: *idiom, dialecticism, Huzul dialect, variant of idiom.*

УДК 81'367.4
ББК 81.05+81.2Ук

Стефанія Панцьо

СЛОВОТВІРНІ ПАРАЛЕЛІ В ГУЦУЛЬСЬКИХ І ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ: ВІДСУБСТАНТИВНІ ПРИКМЕТНИКИ З СУФІКСАМИ *-АВ(ИЙ), -АТ(ИЙ), -УВАТ(ИЙ)*

У статті в порівнянні розглядаються відіменникові прикметники трьох моделей у гуцульських та лемківських говірках.

Ключові слова*: відіменникові деривати, похідні прикметники, суфікси.*

Гуцульські і лемківські говірки, як відомо, належать до говорів карпатської групи південно-західного наріччя української мови. До них вони зараховуються на підставі характерних рис, властивих фонетиці, граматиці та лексиці. Історія дослідження гуцульських говірок така ж давня, як й історія вивчення лемківських говірок. Початок цьому поклали етнографічні, етнологічні та фольклорні праці, розвідки. На сьогодні в українському мовознавстві маємо доволі значний доробок у вивченні діалектів двох самобутніх етнографічних груп населення – гуцулів та лемків.

Праці І. Вагилевича, Я. Грегоровича, А. Залеського, Б. Кобилянського, Я. Рігера, І. Огоновського, Ю. Шнайдера, В. Шухевича, Я. Яніва та ін., присвячені збору й опису гуцульських говірок, стали підґрунтям для сучасних досліджень [2]. Праці І. Верхратського, З. Ганудель, В. Гнатюка, О. Горбача, І. Зілинського, М. Лесіва, Я. Рігера та ін. учених становлять багате надбання у вивченні лемківських говірок. Саме самобутністю, специфічністю говірок завдячують гуцули й лемки такою увагою відомих діалектологів.

Словотвір гуцульських та лемківських говірок належить до недостатньо вивчених. Об'єктом нашої розвідки обрано словотвірні паралелі лемківського й гуцульського говорів у творенні прикметників.

Опис здійснюємо на матеріалі наявних доступних лексикографічних праць. Аналіз похідних слів подаємо у зв'язках з відповідними мовними одиницями гуцульського говору з лемківським.

Спроби висвітлення словотвірних паралелей між цими двома говорами спостерігаємо в сучасних студіях українських діалектологів [1; 2].

Предмет нашого дослідження становить семантико-словотвірна структура відсубстантивних прикметників із суфіксами *-ав-(ий), -ат-(ий), -уват(ий).*

Як відомо, у прикметниках доволі різноманітними і багатими є прояви ознаки. У похідних прикметниках семантичні ознаки, властивості проявляються насамперед щодо їх інтенсивності, яка нерідко досягається за допомогою словотворчих засобів. Як зазначає дериватолог В. Ґрещук, засобом реалізації різних ознак найчастіше виступають суфікси [4, 83].

Прикметникові суфікси *-ав-(ий), -ат-(ий), -уват(ий)* у говірковому мовленні забезпечують прагнення мовців до образності та емошійності, висловлювання, засвідчують великі словотвірні можливості говірок. У говіркову систему нерідко входять елементи сусідніх мов та діалектів. У народній мові зберігаються давні словотвірні моделі та словотвірні типи, які маніфестують своєрідність говіркового мовлення на рівні словотвору.

У діалектній мовній системі двох говірок західноукраїнських говорів доволі активними в утворенні прикметників від іменникових основ виявилися суфікси *-ав-(ий), -ат-(ий), -уват(ий).*

Деривати з суфіксом *-ав-(ий).*

Деривати із цим суфіксом характеризують осіб, вказують на ознаки предметів, однак часто мають зневажливий відтінок: *бубавий* "вкритий ранами" [Г, 249], *бринявий* (про дерево) "трухлявий" [Г, 244], *бортавий* "дуплистий, порохнявий" [Г, 228], *блєшнявий* "більмастий" [Г, 202], *блетнявий* "більмастий" [Г, 201], *гиндравий* "нікудишній, поганий" [Гг, 45], *доромблявий* [Гг, 62], *дранкавий / трантавий* "подертий" [Гг, 63], *мунявий* "тихий, приглушений" [Гг, 126], *мирєвий* "повільний, лінивий" [Гг, 123], *пенявий* "повільний" [Гг, 145], *плюгавий*: 1) "капризний, упертий"; 2) "поганий" [Гг, 151], *хрýнавий* "лайл. нікудишній" [Гг, 204], *цундравий / цуравий* "обдертий" [Гг, 208] та деякі ін.

Засвідчені похідні прикметники частіше мотивовані діалектними субстантивами (напр. *доромбля* "дірка в зубі", *дранка* "подерта сорочка", *гиндра* "стара сорочка", *плюга* "вередун", *хрунь* "підла людина", *цундрі* "лахміття"), ніж літературно-нормативними (напр. *пень*).

Відіменникові ад'єктиви з суфіксом *-ав-(ий)* у лемківських говірках представлені такими дериватами: *блыскавий* "такий, що має блиск" [Верх., 64], *бортавий* "трухлявий", "перен. дурень" [Тил.], *дзюравий* "дірявий" [КСЛГ, 75], пор. зневажл. про дівчат "дзюраве войско" [Тил.], *коравий* "немилий, недобрий, непослушний" [Тил.], *каграваий* "з хворими очима" [Тил.], *грыжавий* "незгідливий" [Тил.], *гинглявий* "з невиразною вимовою" [Тил.], *дудлавый, дуплавый* (про дерево) "трухлявий" [Тил.], *пажеравый* "трохи товстий" [Тил.], *ряндавий* "порваний, нікудишній" [Тил.], *хмуравий* "похмурий" [Верх., 64], *цундравий* "обірваний, поношений" [Тил.], *шпінавый* "брудний" [Тил].

Виявлені деривати мотивуються діалектними іменниковими основами (напр. *гингля* „нездара" [Тил.], *дудла* „дупло" [Тил.]) та ін.

Як бачимо, у відіменниковому творенні ад'єктивів суфікс *-ав-(ий)* доволі активний у лемківських говірках.

© С. Панцьо

Однозвучних й однозначних дериватів у гуцульських і лемківських говірках мало: *бортавий* < *борть* "вулик з дерева" [Гр. І, 89], *цундравий* < *цундрі* "лахміття" [Гг, 208].

Деривати з суфіксом *-ат-(ий).*

Утворення із цим суфіксом наявні в усіх слов'янських мовах. У говорах вони також уживаються, їх продуктивність у різних говірках різна [1, 615]. Мовознавці зауважують, що суфікс *-ат-(ий)* схожий до *-аст-(ий)*, однак вживається у поєднанні лише з іменниковими основами [7, 131].

У гуцульських говірках словники засвідчують похідні, які характеризують осіб за зовнішністю. Виявлені деривати здебільшого мають зневажливий відтінок: *бебехатий* "*зневаж.* пузатий" [Г, 159], *белицатий* "*зневаж.* повнолиций" [Г, 165], *бриватий* "бровастий" [Г, 239], *буцматий* "повнолиций, круглолиций" [Г,269], *бумбелатий* "повнолиций, круглолиций" [Г, 259], *лабатий* "з великими ногами" [Гг, 108], *лицатий* "повнолиций" [Гг, 112], *пулькатий* "вирячкуватий, витрішкуватий" [Гг, 155], *тріскатий* "витрішкуватий" [Гг, 189], *череватий* "пузатий" [Гг, 210], *чіпіратий* "кривоногий" [Гг, 213], *чудатий* "чудернацький" [Гг, 214] та деякі інші.

Деривати з цим суфіксом у гуцульських говірках мотивуються як загальнонаціональними іменниками (напр. *лице*, *черево*, *чудо*), так і діалектними (*гушІ* "*мед.* хвороба: свинка, ангіна, зоб" [Гг, 55], *бебехи* "нутрощі" [Гг, 22], *бумбела* "*зневаж.* надутий, набурмочений чоловік" [Гг, 259], *буц*, *будз* "великий шматок" [Г, 252] та ін.).

У лемківських говірках за допомогою суфікса *-ат-(ий)* утворилися відіменникові прикметники, які також характеризують осіб за зовнішніми ознаками та внутрішніми властивостями. Деривати вказують здебільшого на негативні зовнішні ознаки людини, що стосуються окремих частин тіла: *бріхатий* "пузатий" [Верх., 394], *балухатий* "з вип'ячиними очима" < *балухи* "очі" [Верх., 389], *бабухатий* "пузатий" [Верх., 389], *баюсатий* "вусатий" [Верх., 390], *ворґатий* "губатий" [КСЛГ, 52], *головатий* [Тил.], *горбатий* [Тил.], *пискатий* "язикатий" [КСЛГ, 231], *повхатий* "волохатий" [КСЛГ, 238], *трембухатий* "череватий, пузатий" [КСЛГ, 306], *чіпіратий* "кривоногий" [КСЛГ, 340], *чубатий* "з довгим чубом" [КСЛГ, 342], *шмаркатий* "зашмарканий" (про молоду людину) [КСЛГ, 284], *цибулятий* "з очима, як цибулі" [Верх., 410] та деякі ін. Виявлені деривати мотивуються як діалектними іменниками (напр. *бріх* "живіт", *балухи* "очі", *бабухи* "черево", *баюса* "вуса", *чіпери* "криві ноги"), так і загальнонаціональними (напр. *голова*, *горб*, *писок*, *чуб*).

Як бачимо, серед засвідчених відіменникових дериватів цього типу трапилося лише одне однозвучне, а також із тим самим значенням утворення (*чіпіратий*).

Отже, твірною базою для творення прикметників із суфіксом *-ат-(ий)* в обох говорах послужили цілком інші слова, проте аналізована модель доволі регулярна. Похідні прикметники як у гуцульському, так і в лемківському говорі характеризують осіб.

Деривати з суфіксом *-уват-(ий).*

Суфікс *-уват-(ий)* в українській мові доволі активний. Продуктивними є утворення з цим суфіксом в говорах [1, 627]. У гуцульських говорах, за даними лексикографічних праць, суфікс *-уват-(ий)* нерідко виступає у первісному вигляді *-ават-(ий).*

У говіркових прикметниках переважає значення "неповний вияв ознаки". Зафіксовані деривати в гуцульських говірках вживаються для характеристики:

а) осіб: *бабійкуватий* "той, що має жіночі риси характеру, зовнішнього вигляду" [Г, 118], *батяроватий* "такий, що робити не хоче" [Г, 155], *биговатий* "неврівноважений, збудливий" [Г, 177], *брикуватий* "хто любить скакати" [Г., 242], *бешиговатий* "хворий на бешиху" [Г, 177], *дюговатий* "мовчазний" [Гг, 65], *нападоватий* "задерикуватий" [Гг, 130], *спороватий* "астматичний" [Гг, 176], *хіснуватий* "корисний" [Гг, 201], *чіруватий* "гнилий" [Гг, 213].

Виявлені похідні прикметники мотивуються діалектними лексемами: *батяр* "гультяй, пройдисвіт" [Гг, 22], *бешига* "рожисте запалення" [Гг, 24], *бига* "стан сильного збудження" [Гг, 24], *дюг* "поганий запах" [Гг, 65], *хісно* "користь", *чір/чир* 1) "трут"; 2) "рідка страва" [Гг, 212];

б) для характеристики зовнішньої конфігурації предметів: *бабкуватий* "зморшкуватий" [Гг, 119], *биловатий* "твердий як стебло" < *било* "стебло" [Г, 181], *букуватий* "подібний до бука" [Г, 256], *бривковатий* "смужкуватий" [Г, 240], *брижоватий* "потоншене місце на нитці при прядінні" [Г, 241], *горбоватий* "горбистий" [Гг, 47], *гудзоватий* 1) "вузлуватий"; 2) "сукуватий" [Гг, 55], *дуговатий* "зігнутий півколом" [Гг, 64], *мочєруватий* "багнистий" [Гг, 126], *чиноватий* "груботканий в чотири нитки" [Гг, 212].

Зафіксовані похідні цього типу мотивуються здебільшого загальнонаціональними лексемами (*бабка*, *брижі*, *горб*, *мочар* та ін.).

Виявлені лемківські деривати, подібно як у гуцульських говірках, характеризують:

а) істоти: *пацалуватий* "мордатий" [КСЛГ, 228], *пуцуватий* "повнолиций, повновидий" [КСЛГ, 264], *бикуватий* "впертий" [Пст.], *бамбулюватий* "надутий; повнолиций" [Пст.], *ледакуватий* "ледар" [Тил.];

б) конкретні предмети: *аксамітуватий* "шовковистий" [КСЛГ, 17], *ледуватий* "льодовитий" [КСЛГ, 158], *галяретуватий* "драглистий" [КСЛГ, 66], *пляцкуватий* "круглий, сплюснутий; у формі коржа" [КСЛГ, 236], *франдзлюватий* "з бахромою" [КСЛГ, 323].

Маніфестовані похідні аналізованого типу мотивуються як загальнонаціональними (*аксамит*, *бик*, *лед*), так і діалектними іменниками (напр. *бамбулі* "щоки", *галярета* "желе", *ледак*, *пляцок*, *франдзлі* та ін.).

Як бачимо, суфікс *-уват-(ий) / ават-(ий)* ширше представлений у гуцульських говірках, причому тут він виступає переважно у давній формі *-ават-(ий).*

Отже, в гуцульських і лемківських, як і в інших говірках української мови, наявні відіменникові похідні прикметники із суфіксами *-ав-(ий), -ат-(ий), -уват(ий).* Вони відрізняються від літературно-нормативних утворень та дериватів, які функціонують в інших говорах, твірною базою. Мотивувальні іменники – це часто вузькодіалектні слова або слова, характерні для західноукраїнських говорів. Похідні прикметники в обох говорах здебільшого мають негативний (зневажливий) відтінок у значенні. Вони передусім характеризують осіб, рідше вказують на негативні ознаки тварин чи предметів. Характеристики людей виявленими ад'єктивами доволі влучні. Вони стосуються повноти обличчя, тіла, виразу очей, особливостей ніг чи ходьби. Окремі прикметники мають синоніми як у межах однієї словотвірної моделі, так і в різних моделях, зокрема стосовно повноти людини. Пор.: на позначення пузатого чоловіка в гуцульських говірках засвідчено такі структури: *бебехатий*, *калюхатий*, *череватий*; у лемківських говірках маніфестовані такі похідні: *бріхатий*, *бабухатий*, *трембухатий*. На означення витрішкуватого чоловіка в гуцульських говірках зафіксовано словниками такі відсубстантивні прикметники: *булькатий*, *тріскатий*; у лемківських інші – *балухатий*, *цибулятий*. У гуцульських говірках на означення повнолицької, круглолицької людини маємо такі похідні прикметники: *бумбелатий*, *лицатий*, *белицатий*, *буцматий*. У лемківських говірках виявлено інші похідні ад'єктиви з цим значенням: *бамбулюватий*, *пацалуватий*, *пуцуватий*. Людину, хвору на зоб, у гуцульських говірках номенують дериватом *гушатий* < гуші „зоб", *вольоватий* <воло „зоб", а в лемківських частіше номенують іменником *вольовач* [Гр. І, 253], рідше – прикметником *вольоватий*.

Розгляд матеріалу показує, що мотивувальною базою для творення прикметників із суфіксами *-ав(ий), -ат(ий), -уват(ий)* послужили діалектні іменники різних семантичних груп:

- назви осіб (*бабій*, *батяр*, *хрунь* "підла людина");
- назви хвороб (*бешига*, *гушІ*, *воло*);
- назви опредметнених дій (*брик* "напад");
- назви частин тіла (*бебехи* "великий живіт", *калюх* "пузо", *чепері* "криві ноги", *варга* "губа");
- назви опредметнених властивостей (*бига* "стан сильного нервового збудження", *дюг* "поганий запах");
- назви предметів (*доромбля* "дупло", "дірка в зубі", *дуга* "обруч на бочці");
- абстрактні назви (*хісно* "користь");
- назви одягу та його частин (*дранка* "стара сорочка", *франдзлі* "бахрома");
- назви тварин, птахів (*бик*, *повх* "кажан").

Таке розмаїття сприяло утворенню в обох говорах прикметників із різноманітними лексико-словотвірними значеннями. Це підтверджує думку діалектологів про великі словотвірні можливості говіркового мовлення незалежно від його місця побутування.

Умовні скорочення

Верх. – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.

Г – Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Ред. колегія Я. Закревська (відповідальний редактор), У. Єдлінська, Р. Керста, В. Черняк. – К.: Наук. думка, 1991. – 232 с.

Гг – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

Гр. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

КСЛГ – Пиртей Петро. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

Пст. – с. Пстружне Галицького повіту на Лемківщині.

Тил. – с. Тилява Короснянського повіту на Лемківщині.

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору / Григорій Аркушин / – Видавництво Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 763 с.
2. Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX : [зб. наук. праць]. – Івано-Франківськ, 2008. – 171 с.
3. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди : [зб. наук. праць / відп. редактор Я. Закревська та інші: Я. У. Єдлінська, Р. Керста, В. Черняк]. – К.: Наук. думка, 1991. – 232 с.
4. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук / – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
5. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика, фразеология / [зб. наук. праць / відп. редактор А. С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1986. – 286с.
6. Лесів М. Українські говірки у Польщі / Михайло Лесів / – Варшава : Український архів, 1997. – 492 с.
7. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський / – Стайт Коледж, Па, 1967. – 363 с.

A comparative analysis of made from noun adjectives of three models in Hutsul and Lemko dialect is considered in the article.

Key words: *made from noun derivatives, suffixes, derived adjectives.*

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв. № 753991

УДК: 811.161.2'373.7:
811.161.2'282(477.43+85)
ББК: 81.411.4-5

Наталія Коваленко

ЗІСТАВНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕМІКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПОДІЛЬСЬКИХ І ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРОК)

Зіставно-типологічний метод дослідження фраземіки говіркового мовлення дає можливість визначити загальномовні сталі вислови, територію побутування окремих фразеологізмів. Порівняльний аналіз фраземіки подільських і гуцульських говірок дозволив виділити тотожні одиниці, а також діалектизми у складі семантично однакових фразем. Найвищий рівень варіативності виявляють іменники.

***Ключові слова**: діалектизм, фразема, діалектна фразема.*

У сучасному науковому пізнанні спостерігаємо зацікавлення комплексом проблем, пов'язаних із особливостями функціонування фразем, їх територіальним поширенням та варіаціях, тому що саме в сталих одиницях мовленнєвої дійсності виразніше виявляється чуттєвий аспект мови. Повнота інформації про фразеологічну систему говорів забезпечує не тільки об'єктивне визначення особливостей українських діалектів, а й ментальності, кодів української культури. Тому записи фразем окремих говорів, їх систематизація, опис у різних аспектах, уведення в інформаційний простір залишається актуальним завданням діалектологів. Окрім того, поступове звуження сфери функціонування багатьох діалектних одиниць зумовлює негайну потребу їхньої фіксації й системного вивчення, що розширить інформацію про матеріальну і духовну культуру окремих регіонів, дасть змогу виявити особливості діалектогенних процесів тощо.

Завдяки польовим дослідженням на сучасному етапі в науковий обіг введено чималу кількість діалектних фразем. Найбільш повно, на думку вчених, описано фразеологічні особливості говірок південно-західного наріччя: східноподільські (М. Доленко, А. Очеретний), західноподільські (Н. Коваленко), буковинські (Н. Бабич), наддністрянські (Д. Гринчишин), бойківські (М. Онишкевич, М. Демський, Ю. Прадід), гуцульські (М. Олійник, М. Бігусяк), закарпатські (В. Лавер, Й. Дзендзелівський), лемківські говірки (Н. Вархол, А. Івченко, Г. Ступінська). Сталі народні вислови є також обов'язковим елементом словників діалектної лексики.

Загальновідомо, що система фразем будь-якого говору – це результат дії різних факторів, що виявилися в самих говірках, а також їх взаємодії з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та їх діалектами. Цінний досвід зіставної лексикографії та фразеології на матеріалах різних літературних мов та їх говорів є основою для обґрунтування принципів порівняльних описів у діалектології (В. Мокієнко, Ю. Солодуб, В.Коваль, В. Лавер, А. Аксамітов). Виокремимо дослідження зіставного характеру, в яких описано різні ступені взаємодії фраземіки говірок із фраземним корпусом української літературної мови. Протиставлення існує за двома типами диференційних ознак: 1) по лінії одиниць; 2) по лінії відношень між ними [22]. Найбільшої уваги заслуговують виявлення й аналіз лексичної варіантності в складі фразем говіркового мовлення. Головні принципи ареального опису фраземіки сформулював В.Мокієнко: 1) фразеоглосу треба описувати як структурно-семантичну модель; 2) особливе значення має ретельний опис різноманітних варіантів, насамперед лексичних [13, 45-46].

Завдання нашої статті – використовуючи зіставно-типологічний метод, описати фраземи подільського діалектного мовлення у їх відношенні до гуцульських говірок, виявити особливості лексичних діалектизмів.

Матеріалом для спостережень послугувала картотека фразем, укладена на основі польових записів, виконаних автором у говірках 40 населених пунктів Західного Поділля за спеціально складеною програмою, та записи східноподільських говірок [6-8]. Для ареального порівняння використано фразеологічні одиниці, зафіксовані у словниках гуцульського говору [4; 14], матеріалах дисертацій [10; 15], статтях [2; 16-21].

Загальновідомо, що фраземіка говірок загалом відбиває досвід народу, його побут, матеріальну та духовну культуру, сприйняття та ставлення до них інших людей, тому найчисленнішими є групи фразем, об'єктом оцінювання яких є сама людина, її риси характеру, вчинки, стосунки. Отже, цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у подільському та гуцульському говорах української мови: зах.под. *йак гади"на* (Ів) – гуц. *йик гадина* 'сердитий' [19, 196]; бойк., гуц., бук. *гони'ти соба'ки* [10, 38] – под. *со'бак го'нити* (Чр); зах.под. *дати пуду* – гуц. *дати пуду* 'налякати' [4, 159]; зах.под. *лиш ш'к'іра і кос'т'і* (Зр) – *лишт кости і шкура* [15, 64]; зах.под. *с у х и і йак т'р'іска* (Зн, См).

Найбільше увиразнюють фраземи говіркового мовлення лексичні діалектизми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. Сталі вислови, які протиставляються діалектизмами, побутують, як правило, у дистантних ареалах. Такі приклади виявлено на матеріалі подільських і гуцульських говірок: под. *су'хиї йак терли'ц'а* – гуц. *[су'хиї] йет дер'т'інка* (знаряддя для чесання льону) [15, 63]; зах.под. *гово'рити мандри'гони* – гуц. *говорити нецурки* 'говорити дурниці' [4, 132]; зах.под. *мати на т'амі* – гуц. *мати на самі* 'мати на думці' [4, 167]; зах.под. *пус'тити с торбом* (Чр) – гуц. *пустити з тайстров* (полотняна торба) 'зробити

© Н. Коваленко

жебраком' [4, 180]; зах.под. *закрити каглу* (Кс), *сту'лити пел'ку* (Кс) – закарп. *закри'ти пи'сок / пысл'а'к* [10, 30] – гуц. *заткати свій дзюбок* [4, 59]; под. *брати на кпи* – гуц. *брати на кеп (крик, гвалт)* 'брати на посміх' [4, 92]; зах.под. *ўз'ати на кебу* – гуц. *взєти на кєму, прийти на кєму* 'пригадати' [4, 92] та ін.

Нові полісемічні та омонімічні фраземні значення утворюються внаслідок різних семантичних зрушень. Фраземи українських дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, наприклад: гуц. *дуба дати* 'померти' – зах.под. *'дуба дати* (ПХ) 'замерзнути'; *зах.под. су'шити зуби* (Гр, Др, Зл, Злч, Зр, КК, Кр, Крч, МО) 'сміятися' – лемк., закарп., гуц. *зу'бы суши'ти* [10, 18] 'голодувати'; зах.под. *лу'пити ли'це* 'реготати' – гуц. *лупити лице* 'робити сором' [4, 115]; зах.под. *тонко п'рости* (Гр, Др, Зл) 'бути присмерті' – гуц. *тонко прьисти* 'зазнавати життєвих труднощів, жити в поганих умовах, у злиднях' [14, 169]; зах.под. *'мати на с'м'іх* 'мало' (Зр, МО) – *мати на сміх* 'насміхатися' [4, 112]; зах.под. *су'шити зуби* (Гр, Др, Зл, Злч, Зр, КК, Кр, Крч, МО, Нг, Пл, Цк, Шд) 'сміятися' – закарп. *зу'би суши'ти* [0, 18] – лемк., закарп., гуц. *зу'бы суши'ти* [10, 18] 'голодувати'.

Вивчення особливостей побутування синонімічних рядів та численних варіантів методом структурно-семантичного моделювання викликає чималу зацікавленість дослідників. Через об'єктивні причини – відсутність фразеологічних матеріалів із більшості ареальних зон України – пояснюється складність виділення самих моделей і наявність ізофразем, які, можливо, репрезентують певну модель, але за опрацьованими матеріалами не виявили синонімічно-варіантних рядів. Щодо фразем подільського та гуцульського говорів, то на сьогодні маємо два дисертаційні дослідження, в яких основним методом опису є структурно-семантичне моделювання фразем [9; 15]. Структурно-семантичною моделлю (далі – ССМ) вважаємо інваріант усталених сполучень, що схематично віддзеркалюють порівняну стабільність їх форми і семантики [13, 53].

Лексичні діалектизми чітко виявляються у ССМ "наївся + отруйної речовини = психічно хворий", що репрезентована такими одиницями: зах.под. *бе"ле"ни на'йисти"с'* (См), *дурману на'йисти"с'а* (Км); гуц. *напитиси матритану* [4, 121]; лемк. *на'їв ша омы'лки* (ріжки маткові) [3, 95], *надрагу'лю вы'пив / з'їв, са надрагу'лі наїв* [там само, 88], *мадрегулі наївся* [там само, 80].

ССМ "мати + щось непотрібне + в голові = дурний, тупий": зах.под. *в'іте"р ў голо(ў)в'і* (Лс) / *в'іте"р ў голо в'і* (Гр); *ка'пуста ў голо(ў)в'і* (Вр); *пул'і ў голо(ў)в'і* (Лс); *мати пул'у ў го(ў)лу в'і* (Кр); *дурман ў голову посе"лиўс'а* (КК); сх.под. *сквозняки в голові* [6, 106]; гуц. *у голові' поми'йї* [10, 37]; закарп. *у голові' ві'тер / поло'ва / пилови'на / пазді'ра* [там само], *йему' ві'тер ві'йе в го'лові'* [5, III, к. 83]; *у н'о'го поло'ва в го'лові'* [там само]; *в го'лові' мох* [там само, к. 142]; лемк. *сі'чка в го'лові* [3, 121].

Наддіалектний характер має ССМ "бракує (нема) + чогось + в голові = психічно хворий": под. *тобі клепки єдної в голові не достає*; зах. под. *бракуйе йеднойі клепки* (Ів) / *де" с'атойі клепки* (КК), *не" хватайе клепки ў голо(ў) в'і* (См), *клепки бракуйе* (Зл, Кд, Крч, Шд), *йому чогос' бракуйе* (Пл), *шос' не" хватайе* (Цк), *не" мати вол'ійу ў голо(ў) в'і* (Ів, Рх), *не" хватайе вол'ійу ў голо(ў) в'і* (Пл); сх.под. *нема' олі'ї в голові'* [7, 159]; гуц., закарп., бойк. *не всі ни'тки в бе'рді* [11, 82].

ССМ "злий + як +назва тварини = сердитий, злий": под. *сердитий, як собака*; зах.под. *не" добрий йак пес* (Др) / *злиї йак пес* (Кр) / *скажене йак пес* (Кт), *йак гади"на* (Ів) / *йак гад'ука* (Кд, Кт); гуц. *кі'шка йаз'а, йик гадина* [19, 196]; закарп. *серди'тый, йак гад* [5, III, к.281]. Фраземи з образним компонентом "гадина" утворюють бойківсько-гуцульсько-наддністрянсько-західноподільську внутрішньомодельну ізоглосу.

Етимологія семантичного ряду "зраджувати" здавна цікавили дослідників української фраземіки. Аналіз ССМ фразем на позначення сімейного життя в гуцульських говірках, здійснений М. Олійник [21], засвідчив їх активне функціонування, системний характер відношень між фраземами. ССМ "ходити + до + чужої + власності = зраджувати": лемк. *ходи'ти до чуджо'го реві'рку / реві'ру* [3, 112], *ходи'ти до дру'гой пивни'ці* [там само, 102], *ходи'ті до чу'джой сту'дні* [там само, 129]; гуц. *ходити до чужойі хати, ходити до чужойі постен'і* [21, 392]; зах.под. *ходити на чуж'і подушки* (Гр, Др, Злн, Зр, Кд, Км, Кр).

ССМ "скакати (ходити) + в + чужі сільськогосподарські угіддя = зраджувати" активно варіюється в південно-західному наріччі, одиниці мають прозору мотивацію: зах.под. *скочи"ти ў гречку* (Гр, Др, Злн, Зр, Кд, Км, Кр), *скочи"ў ў чужиї го'род* (СУ), *ска'кати ў чужу гречку* (Кр, Лс); бук. *скакати в гречку* [1, 14], *лізти в капусту / хрін* [там само]; гуц. *штрикнути ў гречку, забіхти ў гречку, скочити ў капусту* [21, 392]; закарп. *ходи'ти в ца'рину* [10, 19]. Фраземи з компонентом "гречка" утворюють гуцульсько-буковинсько-західноподільську внутрішньомодельну ізоглосу.

Модель "іменник, співвідносний з *бомки* + бити = ледарювати" представлена такими прикладами: зах.под. *бомки бити* (Вн, Вр, Гр, Дн, Др, Рх, СУ, Цк), *баїди бити* (Лс), *баїди"ки бити* (Вр, Зн, Зр, Кд, Кр, Крч, Кс, Мк, МО, Пл, Цк, Шд), *багла'йі бити* (См); сх.под. *бити бомки* [8, 141], *бити блінди* [7, 102], *бити блинди* [7, 133], *бабки збивати* [там само]; гуц. *би'ти і'нштріги* [10, 22]; закарп. *ковт'у бити* [10, 22], *га'ндри / пі'ги* [11, 82].

ССМ "покласти зуби + на + назва місця зберігання = голодувати", за нашими матеріалами, має найвищий рівень проекції в подільських говірках: зах.под. *покласти зуби на по'лиц'у* (Злн,

Зр, Кд, Нг, См, Шд) / *на ˈполку* (Рх,См), *класти зуби на банти* (Др, Пл, СУ) / *на ˈбанта* (КК), *в'їш'ети зуби ў ˈбанта* (Мн); сх.под. *зу'би на ко'мин / поли'цю закинути* [Доленко 1975б, 149]; бук. *кла'сти зу'би на кли'нок* (вішалка) [12, 54]; *лемк. заві'сити зу'бы на кли'нец* [3, 60]; гуц. *класти зуби на клинок* [4, 96].

ССМ "шукати + зачіпки = придиратися, чіплятися" може виступати у південно-західному наріччі: зах.под. *шу'кати кл'учки* (Мн); бук., гуц., бойк., надс. *ту'дза (собі') шука'ти* [10, 26].

Отже, фразеологічні системи говіркового мовлення, де виявляється декілька діалектних систем, відбивають передусім загальноукраїнські фразеотворчі процеси, однак спостерігаються і властиві лише їм ознаки. Дослідження виявило, що фразеологічній системі аналізованих дистантних говірок притаманні велике розмаїття діалектних одиниць, варіювання, відносна мобільність форми й багатство семантики. Аналіз підтвердив належність діалектних фразем до єдиного українського діалектного простору та засвідчив адаптацію деяких одиниць із затемненою семантикою у сучасному мовленні.

Умовні скорочення назв говірок

бук. – буковинські, гуц. – гуцульські, закарп. – закарпатські, зах.под. – західноподільські, под. – подільські, карп. – карпатські, лемк. – лемківські.

Умовні скорочення назв населених пунктів Західного Поділля

Вн – смт Віньківці Віньковецького р-ну, Дн – ст. Дунаївці Дунаєвецького р-ну, Зл – с.Зелене Волочиського р-ну, Злн – с.Зелена Чемеровецького р-ну, Зр – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну, Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл., Івн – с.Іванківці Городоцького р-ну, Кд – с.Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну, КК – с.Кізя Кудринецька Кам'янець-Подільського р-ну, Км – с.Комунар Кам'янець-Подільського р-ну, Кр – с.Курівка Городоцького р-ну, Крм – с.Кормильче Чемеровецького р-ну, Крч – с.Карачівці Віньковецького р-ну, Кс – с.Косиківці Новоушицького р-ну, Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну, МК – с.Мала Кужелівка Дунаєвецького р-ну, Мк – с.Маків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.; Мн – с.Монастирок Борщівського р-ну Тернопільської обл.; МО – с.Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну, Нг – с.Нігин Кам'янець-Подільського р-ну, Ор – с.Оринин Кам'янець-Подільського р-ну, Пл – с.Пилипківці Новоушицького р-ну, Рх – с.Рахнівка Дунаєвецького р-ну, См – смт Смотрич Дунаєвецького р-ну, СУ – смт Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну, Цк – с.Цикова Чемеровецького р-ну.

1. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови / Н.Д.Бабич. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту ім. Ю.Федьковича, 1971. – Ч.2. – 91с.
2. Бігусяк М. Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок / Михайло Бігусяк // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 109–111.
3. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Пряшів, 1990. – 160с.
4. Гуцульські говірки. Корокий словник / [уклад. Г. Гузар, Я. Закревська, У.Єдлінська та ін.]; відп. ред. Я.Закревська. – Львів, 197. – 232с.
5. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика) / Й.О. Дендзелівський. – Ужгород, 1993. – Ч. ІІІ. – 464с.
6. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля / М.Т. Доленко // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.
7. Доленко М.Т. Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья / М.Т. Доленко // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – №8. – С. 131-161.
8. Доленко М.Т. Фразеологічний словник Поділля / М.Т. Доленко // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тез. доп. – К., 1972. – С. 141–142.
9. Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01. / Коваленко Наталія Дмитрівна. – К., 2001. – 324 с.
10. Лавер В.И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 / Лавер Владимир Иванович. – К., 1992. – 50с.
11. Лавер В.І. Взаємодія української діалектної і літературної фраземіки / В.І. Лавер // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доп. – Ужгород, 1989. – С. 81–83.
12. Матеріали до словника буковинських говірок [навчальний посібник] / В.А. Прокопенко та ін. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.
13. Мокиенко В.М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии / В.М. Мокиенко // Сравнительно-типологические исследования славянских языков и культур. К IX Международному съезду славистов [сб. ст.]. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. – С. 40–53.
14. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
15. Олійник М. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01. / Олійник Мирослава Ярославівна. – Львів, 2002. – 225 с.
16. Олійник М. Відображення морально-етичних якостей людини засобами гуцульської фразеології / Мирослава Олійник // Вісник Черкаського університету: Серія філологічні науки. – Вип. 25. – Черкаси, 2001. – С. 36-42.
17. Олійник М. Етнокультурна конотація фразеологізмів гуцульських говірок і способи її реалізації / Мирослава Олійник // Діалектологічні студії. 2.: Мова і культура / відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 174-181.
18. Олійник М. Жіноча тематика у фразеології гуцульських говірок / Мирослава Олійник // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. – № 12 (44) грудень. – Луганськ, 2001. – С. 192-197.
19. Олійник М. *За лісом, за пралісом рябенька крайка лежить*: фразеологізми, пов'язані з поняттям «змія» в гуцульських говірках / Мирослава Олійник // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 192-201.
20. Олійник М. Фразеологізми зі значенням 'ледарювати' в гуцульських говірках / Мирослава Олійник // Волинь-Житомиршина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – №6. – Житомир, 2001. – С. 274-280.
21. Олійник М. Характеристика сімейного життя засобами фразеології гуцульських говірок / Мирослава Олійник // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь професора Йосипа Дзендзелівського. – Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 390-393.
22. Тараненко О. О. Особливості системного підходу до вивчення лексико-фразеологічної специфіки діалекту (на матеріалі говірки с. Олефірівки Дніпропетровської області) / О.О. Тараненко // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови : тези доп. – Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978 – С. 100–102.

УДК 811.161.2'373.2'282.2(477.83/.84)
ББК Ш 141.53-51

Зіновій Бичко,
Наталія Медвідь,
Ярослав Веселовський

ЛЕКСИКА НАДДНІСТРЯНСЬКОГО ГОВОРУ В КОНТАКТАХ ІЗ ЛЕКСИКОЮ СУСІДНІХ ДІАЛЕКТІВ

У статті йдеться про контактування лексики наддністрянського діалекту з іншими суміжними говорами. Доводиться системність діалектної лексики в найрізноманітніших відношеннях.

Ключові слова: *говір, діалект, ареал, семантика, апелятивна лексика, семема, лексичний фонд, протиставлення, інтерференція.*

У процесі вивчення певних діалектних контактів треба враховувати, безперечно, їх системний характер. Кожне нове явище в говорі, якщо тільки воно справді стало фактом лінгвальної дійсності, займає певне місце в його структурі.

Треба зауважити, що процес міждіалектного контактування триває постійно. Він можливий як між контактними діалектами, так і між дистантними.

Питання дослідження лексичного складу одного діалекту в зіставленні з лексичною системою інших сусідніх говорів є, безперечно, проблематичними. Наддністрянська лексика на тлі суміжних діалектних систем виявляє спільні та відмінні риси своєї семантичної структури. З'ясування зв'язків лексики досліджуваного говору з іншими лексичними діалектними системами сприяє глибшому розумінню етапів становлення першої. Географія діалектної лексики Наддністрянщини на тлі суміжних діалектних зон засвідчує наявність як великої кількості локалізмів, так і спільного лексико-семантичного фонду говорів південно-західного наріччя. Теоретичними й практичними аспектами типології у сфері лексики різних говорів займались діалектологи: О. Блінова, М. Бородіна, І. Варченко, В. Ващенко, Б. Кобилянський, Г. Козачук, І. Матвіяс, В. Німчук, Ф. Чижевський та ін.

Здійснюючи зіставну характеристику лексики суміжних говорів, не можна оминути такого явища, як феномен інтерференції. У лінгвістиці інтерференція стосується змін у різних мовних системах, які відбуваються за їх контактування або контактування різних діалектних систем однієї мови. Отже, всі зміни у словниковому складі, функціях і статусі лексичних одиниць охоплюються лексичною інтерференцією.

Інтерферентні явища виникають за умови сформування на певному етапі життя різних етнічних груп такої суспільно-політичної, економічної та культурної ситуації, у якій носії різних мовних утворень у спілкуванні між собою можуть розуміти один одного і практично користуватися мовою на різних рівнях. За умов стійких зв'язків, протягом тривалого спілкування виникає інтерференція. Вона не може породитися тимчасовими випадковими суспільно-комунікативними контактами.

Інтерференційний процес надто складний, довготривалий і залежить від багатьох причин. Він по-різному позначається на окремих територіях. Тривалість, постійність контактів між людьми різнодіалектних систем, близькі суспільно-економічні умови розвитку, спільність території проживання, побутові, культурні, релігійні контакти – найголовніші чинники, які зумовлюють виникнення інтерференції. Крім того, на виникнення інтерференції також впливає те, на якій основі відбувається інтерференція – добровільній чи адміністративно-примусовій. Обидві ситуації можуть зумовлювати інтерференцію. Однак природніше цей процес відбувається за умови добровільного контактування, коли виникає життєва потреба обмінюватися різноманітною інформацією. Явища інтерференції, що виникають на грунті добровільного контактування, формуються упродовж тривалого часу, входять у мовну (діалектну) систему і функціонують у ній як природні елементи, поступово набуваючи властивостей тих систем, у які влилися.

Завжди відкритими для динамічних процесів є лексичні системи. Завдяки останнім збагачується словниковий склад говору. Через внутрішні ресурси переважно здійснюється гомогенний розвиток лексичної системи. На нашу думку, гетерогенні лексичні системи, які безпосередньо взаємодіють між собою, мають можливість обмінюватися лексичним матеріалом. Це, у свою чергу, зумовлює дифузію, а також сприяє інтерферентним процесам.

Comparative-typological method of investigating phraseology in dialect speech makes it possible to define general language set expressions, the territory of existence of certain phraseological units.

Comparative analyses of phraseological units in Podilya and hutsulian dialects allowed to distinguish similar units and dialecticisms in the structure of semantically identical phrasemes. The highest level of variety is manifested by nouns influenced.

Key words*: dialecticism, phraseme, dialect phrasemics.*

© З. Бичко, Н. Медвідь, Я. Веселовський

Територія наддністрянського говору характеризується як суцільними зонами мовної взаємодії, так і окремими її вкрапленнями. На заході і півночі наддністрянські говірки межують із надсянським і волинським діалектами, а на сході й півдні – з подільським, покутсько-буковинським та бойківським говорами. Щодо вкраплень треба зазначити той факт, що мозаїчно в ареалі наддністрянського говору зберігаються лемківські й переселенські говірки.

Явища інтерференції спостерігаються у всіх тематичних і лексико-семантичних групах наддністрянських говірок. Треба зауважити, що інтерференція – це не миттєвий і не однозначний процес. Елементи як однієї мовної, так і діалектної систем переносяться через кілька етапів. Так, на першому етапі використовується чуже слово епізодично, навіть випадково; на наступному – ця лексема сприймається лексичною системою як гетерогенний, але функціонально постійний елемент; на останньому етапі іноділектні елементи вже не сприймаються як не свої.

У мовному ландшафті особливе місце займають перехідні мовні зони. У досліджуваному наддністрянському діалекті на рівні лексики подібних зон фіксується чимало. Найбільше їх бачимо між наддністрянським і бойківським, а також між наддністрянським і подільським говорами.

Термін “перехідність” співвідноситься з терміном “мовна неперервність”. У цьому сенсі термін використовується стосовно перехідних зон у сучасному мовному ландшафті. Концепція лінгвістичної неперервності, яка постійно підтверджувалась за аналізу мовного матеріалу, має довгу історію. Опрацьовувалась вона слов’янськими вченими В. Німчуком, О. Соболевським, Ж. Соколовською, Ф. Сорокалєтовим, З. Штібером та ін.

На нашу думку, крім перехідності (мовної неперервності), можна ще виявити власне перехідність, під якою розуміється все поле одного мовного явища. Центр поля характеризується неусвідомленим білінгвізмом носіїв говорів стосовно певного явища. Центр власне перехідності здебільшого є неконтактним і розмитим.

Діалектні розрізнення в ділянці лексики бувають двох типів – протиставні та непротиставні. Непротиставні лексичні розрізнення полягають у наявності в цьому говорі слів, яких нема в інших говорах через відсутність в останніх відповідних предметів чи понять. Основна маса непротиставних лексичних діалектизмів – це переважно термінологічна лексика, пов’язана зі спеціальними галузями господарства, зі специфікою матеріальної культури тощо. Так, наприклад, в наддністрянських говірках побутують лексеми, які відсутні в інших контактних діалектах. Наприклад: *валоˈвина* – ‘саморобне грубе полотно з вичісків’, *ˈвиступц’і* – ‘вузенькі тісні чоботи’, *паˈл’інка* – ‘корж із прісного тіста’, *халаˈмай* – ‘старий капелюх’ тощо. Протиставні діалектні розрізнення полягають у тому, що для позначення одного й того ж предмета чи поняття вживаються різні слова чи слова з різними словотворчими засобами, звуковим складом, наголосом.

Власне лексичні, словникові розрізнення виявляються у вживанні в діалектах різних слів для позначення однієї і тієї ж реалії, речі, поняття тощо. Наддністрянський діалект характеризується чималою кількістю власне лексичних протиставних відмінностей.

Наприклад:

‘багатий’ – наддн.[1] *баˈгатий*, вол. *заˈсибний*, бойк. *гр’ішˈний*, бук. *майоˈвитий*, под. *маˈкочий*;
‘базіка’ – наддн. *галаˈтим*, бук. *ˈлембур*;
‘батіг’ – наддн. *бич*, вол. *батужˈн’іца*;
‘безкоштовно’ – наддн. *заˈдурно*, бойк. *безˈдармо*;
‘березень’ – наддн. *ˈмароц*, бук. *каˈзибр’ід*;
‘битися об заклад’ – наддн. *сˈпорити*, бук. *лоˈжитиси*;
‘бійка’ – наддн. *ˈбуча*, под. *гарˈмидер*, вол. *мирˈза*;
‘білка’ – наддн. *ˈвив’ірка*, бойк. *ˈб’ілиц’а*;
‘бляшане відро’ – наддн. *коˈноўка*, бук. *каˈзан*;
‘брат дружини’ – наддн. *шˈвагер*, бук. *кумˈнат*;
‘брудний’ – наддн. *заˈмашчений, засмалˈц(ц’)ований*, бойк. *загаˈйений*, бук. *камуˈр’інний*, вол. *ˈмазаний*;
‘брусок для гостріння коси’ – наддн. *ˈбапка*, вол. *гуˈсалка*;
‘бублик’ – надд. *обаˈр’інок*, бук. *маторˈжаник*, вол. *коˈлач*;
‘бузок’ – наддн. *боз*, бойк. *базˈник*, бук. *л’іл’ˈійак*;
‘бути в стані тічки (про корову)’ – наддн. *ˈл’ітитис’а*, вол. *бидлуˈвате*;
‘вайлуватий’ – наддн. *розˈвора*, вол. *дˈр’імл’а*;
‘вдарити’ – наддн. *вгˈр’іти*, под. *стругоˈнути, димиˈнуте*;
‘велосипед’ – наддн. *ˈровер*, бук. *ˈколесо*;
‘вередувати’ – наддн. *кун’іруˈвати*, бойк. *ˈгомзатис’а*;
‘вершки’ – наддн. *смеˈтана*, бойк. *зверхниˈна*;
‘вештатися’ – наддн. *волоˈчитис’а*, вол. *ˈр’іўатис’а*, бук. *калаˈтатиси*;
‘вибрикувати’ – наддн. *ˈґедзатис’а*, под. *виˈфишчувати*;
‘випросити’ – наддн. *ˈвимантити*, вол. *ˈвециганити*;
‘висівки’ – наддн. *ґрис*, вол. *гутруˈбе*;
‘висока на зріст жінка’ – наддн. *ˈґадра*, под. *дуˈгойда*, вол. *ˈгайдур*;
‘витрішкуватий’ – наддн. *вивалоˈокий*, вол. *балахуˈвай*;
‘вовняна ковдра’ – наддн. *коц*, бук. *кадˈрило*;
‘волошка’ – наддн. *бˈлават*, бук. *ˈконики*;
‘ворожка’ – наддн. *зˈнахарка*, бойк. *ˈбайла*;
‘угамувати’ – наддн. *вˈкос’кати*, бойк. *глаˈгойіти*;

---

[1] Тут і далі прийняті такі скорочення назв українських діалектів: бойк. — бойківський, бук. — буковинський, вол. — волинський, гуц. — гуцульський, наддн. — наддністрянський, под. — подільський, пок. — покутський, пол. — поліський.

‘галушки’ – наддн. *кˈнидл’і*, бук. *кˈлецки*, вол. *ваˈр’інки*;
‘гаманець’ – наддн. *пуˈл’арес*, бойк. *ˈворок*, вол. *ˈкабза*, бук. *моˈшенка, капˈшук*;
‘ганчірка для миття посуду’ – наддн. *ˈмитка*, под. *катˈран, воˈнучка*, бук. *ˈмийка*, вол. *ˈнучка, галˈган*;
‘гачок’ – наддн. *шˈпил’ка*, бук. *кирˈл’іг*;
‘глечик’ – наддн. *ˈгоршчик*, бук. *ˈкана*;
‘гнути, горбити’ – наддн. *ˈнишчити*, бук. *каˈвулити*;
‘головний убір нареченої’ – наддн. *ˈвел’он*, вол. *ˈвал’ін*;
‘жебрак’ – наддн. *дз’ад*, вол. *драб*;
‘гордий’ – наддн. *гоноˈровий*, бойк. *гоˈгошний*, бук. *м’ˈіц’ійний*, вол. *цˈваний*;
‘горнятко для води’ – наддн. *горˈн’е*, под. *кˈварта*, бук. *ˈл’ітра*, вол. *ˈкубик*;
‘грозова хмара’ – наддн. *ˈтуча*, вол. *плаˈн’іта*;
‘головка сиру’ – наддн. *пˈлесканка*, бойк. *боўˈдурка*;
‘губатий’ – наддн. *варˈтан’*, вол. *мурˈдай*;
‘гуртова допомога’ – наддн. *ˈтолоˈка*, бук. *ˈклака*;
‘двері до стодоли’ – наддн. *воˈрота*, вол. *бˈрама*;
‘дід’ – наддн. *ˈд’ідо*, бук. *ˈмошул*;
‘дійниця’ – наддн. *скоˈпец*, вол. *ˈдойанка*;
‘довбня’ – наддн. *ˈкоўбиц’і*, бук. *каˈл’андра*;
‘довести до ладу’ – наддн. *ˈвипр’ітати*, вол. *убхаˈл’учите*;
‘дощова погода’ – наддн. *слоˈта*, бук. *ˈл’апаўка*;
‘дрімати’ – наддн. *ˈк’імати*, бук. *кл’уˈс’іти*;
‘дурень’ – наддн. *ˈйолуп*, под. *ˈбоўдур*, бойк. *баленбанкоˈватий*, бук. *лаˈвута*, вол. *приц’нец’куˈватий*;
‘обдурювати’ – наддн. *пусˈкати ˈтумана*, бойк. *гоˈломшити*;
‘жінка легкої поведінки’ – наддн. *ˈшел’ма*, вол. *бˈйега*;
‘жмут’ – наддн. *вˈйезанка*, бук. *кл’об*;
‘журитися’ – наддн. *перейˈматис’а*, бойк. *ґˈризтис’а*;
‘замерзнути’ – наддн. *закоˈц’абнути*, вол. *задуˈбовити*;
‘заноза’ – наддн. *шˈкаўка*, вол. *задˈриза*;
‘заощаджувати’ – наддн. *шпаруˈвати*, бойк. *зохаˈбити*.
‘жадібний’ – наддн. *ˈпажерливий, захˈланний*, бук. *корˈт’ачий*;
‘зачіпка’ – наддн. *кˈл’учка*, вол. *заˈд’ір*;
‘здіймати куряву’ – наддн. *пороˈшити*, бук. *коўпоˈтити*;
‘здоровань’ – наддн. *беˈґарник*, вол. *ˈбайбур*, бук. *лапаˈцон*;
‘зла, нервова людина’ – наддн. *ˈйенза*, бук. *каˈз’ука*;
‘знущатися з когось’ – надд. *збиткуˈватис’а*, под. *глуˈмитис’а*, вол. *кунˈдосити*, бук. *карнуˈвати*, бойк. *зициruˈвати*;
‘зуб’ – наддн. *клиˈвак*, бук. *кланˈцак*;
‘ірис’ – наддн. *ˈп’івники*, бук. *ˈкосатин’*;
‘гасова лампа’ – наддн. *ˈл’ампа*, бук. *каˈд’ілница*;
‘кривонога людина’ – наддн. *криˈвак*, бук. *кал’ˈіцун*;
‘вигадувати’ – наддн. *кон’іруˈвати*, бойк. *ˈгомзитис’а*;
‘картон’ – наддн. *папенˈдек’іл’*, бук. *луˈбок*;
‘каструвати’ – наддн. *ваˈлашити*, вол. *ˈвер’ізати*;
‘кашляти’ – наддн. *ˈгаўкати, буˈхикати*, бук. *каˈхукати*;
‘квартирант’ – наддн. *л’окаˈтор*, бук. *коˈм’ірник*;
‘кирпатий’ – наддн. *пирˈкатий*, вол. *задеркуˈносий*;
‘китиця’ – наддн. *ˈкутас*, вол. *бˈреже*;
‘кліпати’ – наддн. *мˈругати*, бук. *кл’ˈукати*;
‘клястися’ – наддн. *боˈжитис’а*, бойк. *ˈб’ігматис’а*;
‘коптити’ – наддн. *ˈвудити*, вол. *винˈдзолите*;
‘користь’ – наддн. *хоˈсен*, вол. *зеск*, под. *поˈжиток*;
‘коричневий’ – наддн. *бронˈдзовий*, бук. *кор’ішˈковий*;
‘коробка’ – наддн. *поˈдеўко*, бук. *каˈрабушка*;
‘коханець’ – наддн. *ˈхабал’*, бук. *л’уˈбас*;
‘крамниця’ – наддн. *склеп*, вол. *гамаˈзей*;
‘кульгати’ – наддн. *хˈромати*, вол. *штиˈґ’іл’ґате*;
‘ледар’ – наддн. *ˈл’ін’ух, гниˈл’ек*, бойк. *байˈтала, лаˈґас*, вол. *ˈзалога*, бук. *ˈлайдак*;
‘лелека’ – наддн. *ˈбуз’ок*, вол. *никуˈтун*, бук. *калаˈбус’ок*;
‘кучері’ – наддн. *ˈл’оки*, бойк. *ˈгомби*, вол. *шˈчудре*;
‘мальва’ – наддн. *ˈружа*, бойк. *гардоˈвина*;
‘морока’ – наддн. *ˈкара ˈбожа*, вол. *загˈлоба*, бойк. *ˈгорейко*, под. *гриˈза*, бук. *ˈкуторга*;
‘зануда’ – наддн. *пˈрикрий*, вол. *вприкˈранний*;
‘намисто’ – наддн. *коˈрал’і*, бук. *маˈниство*;
‘насіннєвий плід картоплі’ – наддн. *бараˈбол’ка*, вол. *ˈбобл’ах*;
‘цибуля для насіння’ – наддн. *ˈс’ійанка*, вол. *ˈс’іўка*;
‘натовп’ – наддн. *глоˈта*, бук. *каˈгал*;
‘невеликий килим на лаву’ – наддн. *веˈретка*, бук. *кадˈрел’а*;
‘неговіркий’ – наддн. *ˈмурґа*, вол. *ˈдумцало*;
‘нежить’ – наддн. *ˈкатир*, вол. *пˈц’іхаўка*;
‘незграбна людина’ – наддн. *вал’ˈіґура*, вол. *ваˈґула*;
‘необроблювана, нічим не зайнята земля’ – наддн. *ц’іліˈна*, вол. *ваˈкант*;
‘низька на зріст людина’ – наддн. *курˈдупел’*, бук. *клевˈцун*;
‘обличчя’ – наддн. *твар*, под. *лиˈце*;
‘перестиглий огірок’ – наддн. *наˈс’інник*, вол. *жуўˈт’ек*;
‘окраїна села’ – наддн. *виˈгнан’і*, бук. *магаˈла*;
‘платянка’ – наддн. *оˈнуч’і*, бук. *каˈмаш’і*;
‘отвір у вулику’ – наддн. *ˈочко*, бойк. *ˈзатв’ір’*;
‘пальто’ – наддн. *плашч*, бук. *кафˈтан*;
‘пасовище’ – наддн. *ˈпаш’і*, бук. *котирˈнак*;
‘півень’ – наддн. *коˈгут*, под. *капˈлун*, бук. *ˈкокуш*;
‘піжмурки’ – наддн. *ˈлапанки*, бук. *ˈкобла*;
‘піч’ – наддн. *пˈйец*, вол. *ґˈруба*;
‘подвір’я’ – наддн. *ґуˈно*, вол. *гумниˈца*;
‘позашлюбна дитина’ – наддн. *копинˈд’ій*, вол. *зˈнайда*, бук. *копиˈл’ак*;
‘покірний’ – наддн. *поˈтулий*, бук. *ˈласий*;
‘полуниці’ – наддн. *трускаўˈки*, бук. *капшуˈни*;
‘джерело в полі’ – наддн. *в’ікˈно*, бук. *ˈкад’іб*;
‘придане’ – наддн. *ˈв’іно*, вол. *пуˈсаг*;
‘приміський потяг’ – наддн. *параˈсонка, матˈриса*,

бук. *кл'аˈс'іўка*;

'приміщення для ременанту' – наддн. *шпихˈл'ір*, *ˈш'інка*, вол. *балдаˈх'ін, вуˈзовн'а*;

'приміщення для свиней' – наддн. *ˈкуч'і*, вол. *свиˈн'ушник*;

'звичка, примха' – наддн. *маˈнор'ійа*, бук. *манˈгал'ійі*;

'пристосування для розпилювання дерева' – наддн. *ст'ˈілец*, бук. *кроˈсенца*;

'проклинати' – наддн. *шл'акуˈвати*, бук. *каменуˈвати*;

'пустун' – наддн. *пустоˈг'ін*, бойк. *голоˈпуп*;

'робити нашвидкоруч, як–небудь' – наддн. *каˈпарити*, бук. *калаˈфуц'кати*;

'вовтузитися' – наддн. *ˈґуздратис'а*, вол. *ˈґузнатис'а*, бук. *монˈдити*;

'роззява' – наддн. *розˈдойма*, вол. *ˈґапа*;

'садиба' – наддн. *об'ˈійсˈт'а*, вол. *гумниˈца*;

'сварити' – наддн. *ˈбештати*, вол. *суˈбачите*;

'сережки' – наддн. *ˈкул'чики*, под. *заˈвушниц'і*;

'сестра батька' – наддн. *ˈц'оц'і*, бук. *маˈтуша*;

'сироїжка' – наддн. *голуˈб'інка*, бук. *коˈроўка*;

'сіножать' – наддн. *боˈлон'і*, вол. *ˈбариг*, бук. *коˈсир'а*;

'скатерть' – наддн. *обˈрус*, под. *насˈт'іл'ник*, *сˈкатерка*;

'скриня' – наддн. *ˈкуфер*, бук. *ˈлада*;

'вітер із дощем і снігом' – наддн. *ˈшарґа*, бойк. *ˈвихт'іл'*;

'довго спати' – наддн. *ˈхир'іти*, вол. *ˈпухнуте*;

'старий одяг' – наддн. *шˈмат'і*, бойк. *ˈлахи*, бук. *ˈл'ікн'а*;

'статечний' – наддн. *гоноˈровий*, вол. *виˈлечний*;

'стомлений' – наддн. *ˈвимочений*, вол. *скˈраканий*;

'стрічка' – наддн. *сˈтончка*, бойк. *ˈбинда*, бук. *ˈкода*;

'вкрасти' – наддн. *сˈвиснути*, бук. *махˈнути*;

'холодець' – наддн. *студеˈнец*, под. *ˈгижки*;

'холодно' – наддн. *ˈзимно*, бук. *ˈл'утно*;

'хрещена мати' – наддн. *наˈнашка*, вол. *маˈтус'а*;

'черв'як' – наддн. *хроˈбак*, бойк. *дожˈджанка*;

'черепиця' – наддн. *даˈх'іўка*, бук. *копˈтур*;

'черниця' – наддн. *моˈнашка*, бук. *каˈлугар'ка*;

'швидко' – наддн. *разˈдва*, бойк. *зˈвинно*;

'шевська нитка' – наддн. *дˈратва*, бук. *курˈмей*;

'шлунок' – наддн. *ˈмац'ок*, бук. *ˈкал'ух*;

'шукати' – наддн. *ˈнипати*, бук. *лавушˈкати*;

'яструб' – наддн. *ˈйастр'іб*, бук. *ˈкопчик*;

'щавель' – наддн. *кваˈсок*, бук. *ˈлопатин'*

Зрозуміло, що зіставна характеристика лексичного фонду наддністрянського говору з лексикою інших контактних діалектів буде неповною, якщо наводитимуться лише протиставні і непротиставні лексичні розрізнення. Наддністрянські говірки передусім мають багато спільних рис у лексико-семантичному плані з говірками інших сусідніх говорів, що можна пояснити наявністю тотожного, однакового лексико-семантичного словника як наддністрянського, так і інших контактних із ним говорів. Це стосується, безперечно, й дистантних говорів, які у своєму лексичному фонді мають багато спільних рис із наддністрянським діалектом.

In the article the question is about the contact of vocabulary of dialect of Naddnistryanskogo with other contiguous govorami. There is the system of dialectal vocabulary in the most various relations.

Key words: *manner of speaking, dialect, natural habitat, semantics, apelyativna vocabulary, semema, lexical fund, contrasting, interference.*

УДК 811.373.2
ББК 81

Наталія Лісняк

МІКРОТОПОНІМИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ, СПІВВІДНОСНІ З ОРОНІМАМИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті проаналізовано мікротопоніми Тернопільщини, співвідносні із оронімами Івано-Франківщини. Для системного порівняння мікротопонімів та оронімів виділено дев'ять лексико-семантичних груп.

Ключові слова: *апелятив, мікротопонім, ойконім, онім, оронім.*

Кожний географічний об'єкт має свою історію виникнення, історію найменування. Ономасти, спираючись на мовні закони, прагнуть пояснити виникнення тієї чи іншої назви об'єкта чи мікрооб'єкта. Аналіз ойконімів, мікротопонімів, оронімів та інших власних назв проводиться через призму історії краю. Нерідко саме оніми зберігають відомості про першопоселенців, способи освоєння території, промисли тощо. Більшість таких назв – це традиційні загальноукраїнські лексеми, відомі широкому загалу українців на всіх українських землях. Якась їх частина – це оригінальні, часом навіть неповторні місцеві витвори, в основі яких лежать локальні лексеми (діалектизми), глибокі архаїзми та різні варваризми, а іноді й давні лексеми невстановленого походження чи первісного значення.

В Україні проводиться малими темпами збір і дослідження онімів окремих реґіонів. Та, на жаль, вітчизняній мікротопоніміці дотепер бракує чіткого окреслення її меж, потребують розв'язання і деякі теоретичні проблеми. У такій ситуації дослідження реґіональної мікротопонімії та оронімії набувають особливої ваги. Вони не тільки збагачують українську ономастику новим матеріалом, але й сприяють поглибленню теоретико-методологічних засад.

У своїй статті ми спробували порівняти мікротопоніми Тернопільщини та Івано-Франківщини. Матеріалом дослідження стали ороніми Івано-Франківщини, проаналізовані Мирославом Габораком у словнику-довіднику "Назви гір і полонин Івано-Франківщини" [1], а також мікротопоніми Тернопільщини, зібрані автором. Характеризуючи ороніми Івано-Франківщини, співвідносні із мікротопонімами Тернопільщини, виділяємо дев'ять лексико-семантичних груп (ЛСГ).

© Н. Лісняк

1. ЛСГ "географія краю": *Баба* [1, 13] – *Баба* (частина лісу с. Богданівка Злщ.) = *баба* 'кам'яна фігура, що знаходилась на кургані' [2, I, 13], 2. 'приземкувата гора' [3, 266], "невелика гора, підвищення"; *Берда* [1, 22] – *Берда* (гора) = *бердо* 'крута гора' [5, 216]; *Берег* [1, 22] – *Білий Берег* (пасовище), *Високий Берег* (пасовище) = *берег* 'підвищення' [5, 216]; *Верх, Верхи, Верх-Княжий* [1, 62-67] – *Верх* (поле), *Верх Дересова* (поле), *Верхи* (частина села) = *верх* 1. 'верхній край' [2, 1, 139]; 2. 'гора' [5, 219]; *Віднога* [1, 74] – *Віднога* (куток села, пасовище, поле, частина села) = *віднога* 'відгалуження гори' [5, 222]; *Ґовда, Ґовди* [1, 89, 90] – *Ґовда* (бір, гора, пасовище, поле), *Ґовда Велика, Ґовда Мала* (куток села), *Дроздові Ґовди* (поле), *Лисакові Ґовди* (поле), *Николові Ґовди* (гори), *Філіпові Ґовди* (гори), *Челекові Ґовди* (гори), *Ґовди* (поле, частина села) = *ґовда* 'гора' [5, 223]; *Гора, Гора Дівок, Гора Святої П'ятниці, Гора Софії Галечко, Григорова Гора* [1, 107], *Мала Гора* [1, 225], *Потіцька Гора* [1, 307] – *Гора* (гора), *Біла Гора* (вулиця, гора), *Червона Гора* (гора); *Висока Гора* (гора, поле, частина лісу), *Вузька Гора* (гора), *Кругла Гора* (гора, поле), *Тупа Гора* (гора), *Камінна Гора* (гора, поле), *Кам'яна Гора* (гора, горб, хутір), *Друга Гора* (кут), *Підзадна Гора* (поле), *Середня Гора* (гора, пасовище, поле), *Третя Гора* (пасовище), *Лиса Гора* (гора, ліс, горб, пасовище, поле), *Пуста Гора* (гора, поле), *Стара Гора* (куток села) = *гора* 'підвищення'; *Горб, Горби* [1, 99] – *Кривий Горб* (горб), *Круглий Горб* (частина лісу, пасовище), *Крутий Горб* (горб), *Малий Горб* (поле), *Стрімкий Горб* (гора), *Голодний Горб* (поле), *Дикий Горб* (горб), *Лисий Горб* (горб, пасовище, поле) = *горб* 'підвищення'; *Гребля* [1, 106] – *Висока Гребля* (поле), *Греблі* (дорога), *Гребля* (долина, пасовище) = *гребля* 'насипана гірка' [5, 224]; *Жбир* [1, 135] – *Жбир* (поле) = жбир 'гірка' [5, 226]; *Куява* [1, 203] – *Куяви* (поле) = *куява* 'крута гора' [5, 234]; *Лаз* [1, 203] – *Лаз* (гора, горб) = *лаз* 'гірський луг' [5, 234]; *Скала, Скали, Скалка, Скали Довбуша* [1, 346-347] – *Скала* (гора, частина села, яр), *Скали* (урвище), *Скалка* (вулиця), *Скалки* (пасовище), *Гончарова Скала* (гора), *Семенова Скала* (гора), *Стара Скала* (частина села) = *скала* 'кам'яна гора з відкритими виступами' [5, 249]; *Скелі Довбуша* [1, 347] – *Скеля* (гора) = *скеля* 'скала' [5, 249]; *Товтри* [1, 382] – *Товтри* (поле) = *товтри* (толтри) 'скелясте підвищення' [5, 261]; *Щовб* [1, 421] – *Щовб* (ліс, урочище), *Щовби* (горб, ліс, пасовище, поле) = *щовб* 'крута вершина гори' [5, 254]; *Бавки* [1, 17] – *Бавки* (луг, поле, пасовище) = *бавка* 'суха долина, русло ріки, що висохло' [2, I, 16]; *Вертепи, Вертіп* [1, 62] – *Вертеб* (долина), *Вертеба* (печера), *Вертеби* (поле, урвище, яр), *Вертепи* (кар'єр, пасовище), *Вертибці* (пасовище) = *ве́ртеб (вертепа)* – 1) 'впадина, яр, ущелина' [2, I, 139]; 2) 'печера, глибокий крутий яр'; *Діл, Діли, Діл-Малий* [1, 124, 125] – *Доли* (поля), *Долина* (пасовище, поле); *Кадовба, Кадібець* [1, 155] – *Кадоба* (пасовище, поле), *Кадуб* (долина, пасовище, поле), *Кадуби* (поле), *Великий Кадіб* (поле) – кадуб 'заглиблення на дорозі' [5, 230], 'суха простора заглибина на полі або сіножаті' [7, 42]; *Корита* [1, 187] – *Корито* (яр) = *корито* 'долина між двома горами' [5, 232]; *Луг, Луги* [1, 215, 216] – *Луг* (вулиця, кут села, сіножать, чагарник), *Луги* (долина, пасовище) = *луг* 'низовина, поросла травою' [5, 235]; *Окопи* [1, 264] – *Вокіп* (поле), *Окіп* (балка), *Лісові Окопи* (частина лісу), *Мацьків Окіп* (поле) = *окіп* 'рів з валом' [5. 239]; *Печери* [1, 278] – *Печера* (ліс), *Печера Довбуша* (печера), *Печера Тепла* (печера) = пече́ра 'утворена діянням підземних вод або вулканічних процесів порожнина в земній корі чи в гірському масиві, що має вихід назовні' [8, VI, 347].

2. ЛСГ "характеристика рослинного покриву": *Запуст* [1, 144] – *Запуст* (ліс, пасовище, поле, частина лісу) = *запуст* 'кущі, або інша рослинність, що дуже розрослась, густо вкриваючи яку-небудь поверхню' [8, III, 296]; *Стінка* [1, 364] – *Стінка* (ліс, частина лісу) = *стінка* 'ліс', 'горб, вкритий гаєм' [5, 250]; *Лаз, Лази* [1, 203] – *Лаз* (горб, пасовище) = *лаз* 'лісова поляна' [2, II, 341]; *Лиса* [1, 209-210] – *Лиса* (гора) = *лиса* 'гора без рослинності, вважається горою відьом' [2, I, 341], 'місце, де нічого не росте'; *Лисиця* [1, 212] – *Лисиця* (гора) = *лисиця* 'місце без рослинності'; *Лисаня* [1, 210-211] – *Лисоня* (гора) = *лисоня (лисаня)* 'гола гора' [2, II, 361].

3. ЛСГ "види дерев": *Березина* [1, 23] – *Березина* (горб, ліс) = *березина* 'березовий гай, ліс'; *Вільхи* [1, 75] – *Вільхи* (долина, пасовище, поле) = *вільхи* 'місце, де ростуть вільхи'; *Грабина, Грабник* [1, 105] – *Грабина* (вулиця, ліс, частина лісу), *Грабник* (ліс) = *грабина, грабник* 'місце, де ростуть граби'; *Дубник, Дубрівка* [1, 132, 133] – *Дубина* (гай, долина, поле, ліс), *Дубинка* (ліс), *Дубняк* (ліс) = *дубина, дубинка, дубрівка* 'місце, де ростуть дуби'; *Сосни* [1, 357] – *Сосни* (ліс), *Соснина* (ліс, пасовище, урочище, частина лісу), *Сосинки* (частина лісу), *Сосниця* (ліс), *Сосняк* (ліс) = *соснина, сосинки, сосниця, сосняк* 'місце, де ростуть сосни'; *Ясень* [1, 429] – *Ясен* (ліс) = 'місце, де ростуть ясени'.

4. ЛСГ "водні реалії місцевості та властивості ґрунту": *Болота, Болото* [1, 33] – *Болото* (поле), *Болота* (пасовище), *Болітце* (поле) = *болото* 'мокре, багнисте місце'; *Глинка, Глинки* [1, 87] – *Глинка* (в'їзд, ліс, кут села, поле), *Глинки* (гора, поле) = *глинка* 'ґрунт з домішкою глини' [7, I, 2]; *Глинище, Глинищі* [1, 87] – *Глинище* (пасовище), *Глинищі* (урвище) = *глинище* 'місце, де беруть глину' [7, I, 91];

5. ЛСГ "спосіб освоєння території": *Зруб, Зрубок* [1, 149] – *Зруб* (ліс, частина лісу), *Фельків Зруб* (ліс), *Ясний Зруб* (ліс) = *зруб* 'місце, де зрубаний ліс' [2, II, 185]; *Заруб* (кут села, ліс, пасовище, частина лісу), *Заруби* (городи) = *зарубка* 'насічка' [2, II, 91]; *Корчуванка, Корчунок* [1, 189] –

Карчунок (поле), *Корчунок* (долина, кут села, поле, чагарник), *Корчунки* (частина села), *Корчованка* (вулиця, поле), *Корчованє* (пасовище, луг), *Корчування* (горб) = *корчунок* 'викорчуване місце'; *Пасіка, Пасіще* [1, 272-273] – *Пасіка* (круча, пасовище, поле), *Пасіки* (ліс), *Пасічина* (поле), *Гладійова Пасіка* (пасовище), *Кирикова Пасіка* (гай), *Ксьонзова Пасіка* (пасовище), *Ремезова Пасіка* (долина), *Перша Пасіка / Друга Пасіка* (поле) = пасіка 'вирубана ділянка лісу' [6, II, 43] 'висічене місце в лісі' [9, 50]; *Посіч* [1, 306] – *Посіч* (пасовище, поле, урочище) = *посіч* 'висічене місце у лісі' [9, 50]; *Теребежі, Теребіж* [1, 378] – *Теребіж* (вулиця, гора, долина, ліс, пасовище), *Теребіжі* (поле) = теребити 'очищати поле від кущів' [2, IV, 255], *теребіж* 'місце, очищене від кущів'; *Великий Чертіж, Чертіж, Чертіжик* [1, 60, 401, 402] – *Чертіж* (поле) = 'поле на місці лісових розробок, цілина' [10, 204], 'висічене місце в лісі' [12, 17; 11, 156].

6. ЛСГ "призначення та використання площі": *Вигін* [1, 68] – *Вигін* (виїзд, місце розваги), *Вигон* (місце розваги, пасовище) = *вигін* 'простора вільна ділянка біля села або в селі, куди виганяють пасти худобу, птицю' [8, I, 373]; *Нивка* [1, 256, 257] – *Нива* (пасовище), *Ниви* (поле) = *нива* – 'ділянка або смуга землі, на якій ростуть хлібні культури або яка призначена для їх вирощування; поле' [8, V, 408]; Пасовисько [1, 273] – *Пасовиська* (поле), *Пасовиско* (поле), *Пасовисько* (пасовище), *Пасовисько-Велике* (пасовище), *Пасовисько-Мале* (пасовище) = *пасовиско* 'пасовище'; *Пастівник* [1, 273] – *Пастівник* (пасовище, частина села, частина лісу); *Пріски* [1, 313] – 'назва утворена шляхом плюралізації та онімії апелятива *приск* "жар" [1, 313], пор. *Приски* (поле), *Пріски* (кут села, поле) = *пріска* 'пріснище, просянище, нива, з якої знято просо' [2, III, 455]; *Садки, Садок* [1, 332] – *Сад* (сад), *Садки* (ліс), *Колгоспний Сад* (сад), *Панський Сад* (сад), *Сад Турбацького* (сад), *Сад Діда Косовського* (сад), = *сад* 'площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо' [8, IX, 9]; *Толока* [1, 382] – *Толока* (місце розваги, пасовище, поле, частина села), *Лисичанська Толока* (пасовище) = *толока* 'залишене під паром поле, що служить пасовищем для худоби' [8, X, 180].

7. ЛСГ "промисли": *Вуглярка, Вуглярки* [1, 80] – *Вуглярка* (пасовище) = *вуглярка* 'місце, де спалювали деревне вугілля' [7, I, 80]; *Гута* [1, 109, 110] – *Гута* (ліс, кут села, місце розваги) = *гута* 'скляний завод' [2, I, 344]; *Броварищі* [1, 37] – *Броварня* (частина міста) = *броварня* 'пивоварня' [2, I, 100]; *Млинська* 'знаходиться біля млина' [1, 246] – *Млин* (пасовище), *Млини* (кут села, пасовище), *Млинки* (хутір), *Млинна* (вулиця), *Біля Млина* (місце розваги), *Старий Млин* (долина, пасовище), *Чортів Млин* (млин).

8. ЛСГ "господарські та інші споруди": *Кошарище, Комарищі* [1, 191, 192] – *Кошарня* (вулиця), *Кушара* (пасовище) = кошара 'загорода для овець' [2, II, 296]; *Митниця* [1, 242] – *Митниця* (поле) = митниця 'установа, що здійснює контроль за перевезенням товарів' [8, IV, 721]; *Свинарка, Свинарки* [1, 333] – *Свинарник* (ліс), *Свинарня* (кут села) = свинарник 'приміщення для свиней' [8, IX, 70].

9. ЛСГ "розміщення об'єкта в просторі": *Зади* [1, 139] – *Зад* (поле, пасовище), *Зади* (поле, пасовище) = *зади* – 'місце за дворами, позаду будинків, хат' [8, III, 101]; *Кінець Горгану* [1, 174] – *Великий Кінець / Малий Кінець* (вулиця), *Горішній Кінець / Долішній Кінець* (кут села, частина села), *Один Кінець* (кут села), *Палашівський Кінець* (кут села), *Польський Кінець* (вулиця), *Тамтой Кінець* (частина села), *Язловецький Кінець* (кут села) = *кінець* 'місце, віддалене від чогось, найдальше місце'.

Оніми, проаналізовані в цій статті, щедро репрезентують географічне розмаїття краю, відображають специфічні ознаки місцевих денотатів, адже оніми проектовано через призму суб'єктивного сприймання людей-називачів, через оцінку господарської значущості кожного денотата, через відношення до інших об'єктів та до людей. Усі ці аспекти життя географічного мікрооб'єкта, а передусім його господарська вагомість, відклалися в принципах і способах номінації. Серед опрацьованих назв фіксувалися назви, які виявлені на обох територіях, збігалася й семантика апелятивів, що стали базовими для них. Звичайно, виходячи зі специфіки досліджуваних територій, не можемо говорити про цілковиту ідентичність іменованих об'єктів, але можемо стверджувати про широту функціонування географічних назв, про інтерферентні процеси в українському назвотворенні.

1. Габорак М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник. – Видання друге, доповнене, уточнене. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 550 с., іл.
2. Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
3. Дуйчак М. Мікротопонімія українських сіл Східної Словаччини (Лексико-семантичні групи та структура) // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Словацьке пед. вид. в Братиславі. Відділ укр. літ. в Пряшеві, 1994. – С. 260-372.
4. Карпенко Ю. О. Свойства и источники микротопонимии. Микротопонимия. Изд. моск. универ., 1967. – С. 15-22.
5. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апелятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М., 1968. – С. 206-255.
6. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К: Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.
7. Пура Я. О. Походження назв територіальних мікрооб'єктів Рівненщини. – Рівне, 1990. – Т. 1. – 206 с.
8. Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К., 1970-1980.
9. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1989. – 75 с.
10. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Гідралогія. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

11. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. – Kraków. 1950. – 261 s.
12. Stieber Z. Toponomastyka łemkowszczyzny. Cześć II. Nazwy terenowe. – Łódź. 1949. – 114 s.

In article analised microtoponym of Ternopilschina ,resemblings with oronym of Ivano-Frankivschuna. For system comparating of microtoponym and oronym selected nine lexico-simantycs groups.

Key words: *apelativ, toponym, oikonym, onym, oronym.*

ББК 81.2-3 ***Любов Білінська***
УДК 81'373.21(477.84)

МІКРОТОПОНІМИ ПОКУТТЯ, МОТИВОВАНІ ВЖИВАНИМИ НА ГУЦУЛЬЩИНІ ДІАЛЕКТНИМИ ЛЕКСЕМАМИ

У статті розглядаються мікротопоніми, сформовані на основі гуцульських діалектних лексем, які репрезентуються у різних підгрупах цих онімів.

Ключові слова: *діалектна лексема, мікротопонім, місцевий географічний термін, апелятив, мікрооб'єкт.*

Покуття – окремий географічний регіон, що розташований на південному сході Івано-Франківської області, має свої специфічні діалектні особливості, які відображені в системі власних назв, зокрема мікротопонімів, що функціонують на території цього краю. Вони містять цінну інформацію про рельєфно-ландшафтні ознаки місцевості, флору і фауну конкретної території, суспільні відносини, певні історичні події, господарське життя мешканців регіону, тому ці оніми є "важливим джерелом для вивчення історії, географії, етнографії, діалектології, археології краю" [1, 63]; а місцеві анойконіми "зберігають словотвірно-лексичні особливості мови / говірок місцевих комунікативних спільнот" [10, 31]. Водночас мікротопонімія названого регіону зберігає сліди контактів із мешканцями сусідніх історико-географічних областей, зокрема з Гуцульщиною, з якою він межує на південному заході.

Мікротопоніми Покуття є різними за формою, походженням, структурою. Нерідко вони є найменуваннями відмінних за характером об'єктів, але усіх їх об'єднує тенденція до якомога реалістичнішої характеристики номінованої реалії. Підтвердженням цього може служити спосіб номінування реалій з використанням географічної термінології та підкреслення найбільш чітких ознак іменованих об'єктів, що допомагає вирізняти окремі з них з-поміж собі подібних. Завдяки співвіднесеності анойконімів із характерними специфічними рисами номінованих реалій мікротопоніми є "найбільш рухомою частиною топонімії, яка показує процеси її зародження і становлення" [7, 38]. Будучи тісно пов'язаними із ресурсами апелятивної лексики, передусім із лексемами, типовими для певного діалекту, вони засвідчують їх велику різноманітність; "живомовний матеріал, зокрема, містить цінні дані про місцеві говірки" [2, 18].

Лінгвісти зазначають, що терміни на позначення рельєфно-ландшафтних ознак по-різному репрезентуються у різних класах географічних назв: "роль природно-географічної термінології, – пише В. Ємельянович, – у творенні географічних назв різних категорій не є однаковою" [3, 87]. Найзначнішим є обсяг географічних термінів у мікротопонімії, яка, порівняно з гідронімією та ойконімією, тісніше пов'язана з апелятивною лексикою. "Географічна лексика творить основну групу мікротопонімних найменувань" [5, 30]. Також, як зауважував С. Грабець, "...у всіх людей, що є у ближчому контакті з природою, ... топографічна термінологія є дуже багатою. Цей стан відображається в географічних назвах, які постали із загальної лексики" [9, 27].

Предметом нашого розгляду є мікротопоніми регіону, мотивовані загальними назвами, характерними для лексики гуцульського діалекту. Вони належать до групи відтопографічних утворень, яку загалом утворюють 45% від усіх зафіксованих анойконімів Покуття. Топографічна лексика – як загальновживана, так і вузькорегіональна – є одним із основних джерел формування мікротопонімії краю; місцеві географічні терміни в багатьох випадках є основою для встановлення семантики мікротопонімів. М. Толстой зауважує, що "географічна термінологія є одним із резервуарів для топоніміки, насамперед для мікротопоніміки, а часто на конкретній території в конкретних діалектах займає проміжне місце між ономастичною в широкому розумінні цього слова і номінативною сферами мови" [8, 17]. Як відомо, для мікротопонімів "здебільшого характерний тісний зв'язок з апелятивами, особливо з географічними термінами; серед усіх видів власних назв вони найближче стоять до загальних назв, зберігаючи свою мотивованість" [4, 318].

До мікротопонімів відапелятивного походження, мотивованих гуцульськими діалектними лексемами, відносимо оніми, твірні основи яких вказують на підвищення, заглиблення, а також гідрографію, рослинний чи тваринний світ краю; відображають народну метрологію:

аршиця – "крута дика гора, полонина" [Граб. 31], *аршіца* – "важкодоступна вершина гори" [ГГ 18]: пас. *Аршиці* (В. Кл. Кол.);

бердо – "прірва, урвище; стрімкий схил гори" [ГГ 23]: п. *Берда* (Рус. Сн.), п. *Верда* (Буч. Сн.), місц. *За Бердом* (Рус. Сн.);

бовдур – "скеля, великий камінь" [ГЛЕ 208, ГГ 27]: ск. *Бовдур* (Глушк. Гор.), ур. (Руиг. Кол.), л. *Коло Бовдура* (Стриг. Тисм.);

влога – "рівне поле" [Граб. 51]: ур. *Влога* (Пер. Кол.), (Вільх. Гор.), п. *Улога* (Мат. Кол.);

© Л. Білінська

готар – "граница, межа між двома селами; кінець села, гора на кінці села; перевал" [ГГ 201]: п. *Готарівка* (М.Гв. Кол.), ч.с. *Готарь* (В.Кл. Кол.);

грунь – "узгір'я, пагорб" [Граб. 37]: горб *Грунь* (Топ. Гор.), ч.с. *Грунь* (Рунг. Кол.) п. (В. Кл. Кол.);

гропа – "долинка, видолинок на полонині" [Граб. 37]: ч.с. *Гропи* (Сераф. Гор.), ч.с. *Гропіли* (В. Кл. Кол.), ч.с. *Сад У Гропілах* (В. Кл. Кол.);

дебря – "стрімке, зарослe кущами узбіччя понад гірські потоки, звори; непрохідний ліс у горах" [ГГ 56]: ч.с. *Дебра* (Груш. Кол.), ч.л. *Дебря* (Корн. Кол.), пас. *Дебрі* (Груш. Кол.), п. *Під Дебрев* (Груш. Кол.), ур. (Нив. Бог.);

жердь – "міра земельної площі 144 м²" [ГГ 69]: пас. *Жертки* (Бал. Сн.);

жбир – "важкодоступне місце, гора, узвишшя" [Граб. 53], "стрімка кам'яниста гора, гострий кам'янистий верх гори, скелі; ущелина, виїмка з камінням" [ГГ 68]: урв. *Жбир* (Троїця Сн.) к.с. (Ков. Кол.), сад *На Жбирю* (Трост. Сн.), л. *Жбирь* (Підг. Бог.), к.с. *Жбірі* (Л. Сл. Кол.);

звір – "долина потоку чи річки в горах" [Граб. 53]: п. *Зазвірне* (В. Кл. Кол.), ур. *Звори Івана Петрового* (В. Кл. Кол.), місц. *Звори На Говерльих* (В. Кл. Кол.), л. *Звірь* (В. Кл. Кол.), л. *Камньєні Звори* (Слоб. Кол.), ур. *Миклюків Звір* (М. Кл. Кол.), л. *Татарські Звори* (Слоб. Кол.);

млака – "підмоклий луг" [Граб. 42]: пас. *Млаки* (Од. Тисм.), (Тиш. Гор.), пас., плай (Вовч. Сн.), пас. *Млачки* (Торг. Гор.), н.з. *Середня Млака* (Вид. Сн.), п. *Замлаки* (Гр. Тл.), п. *На Млаках* (Ол-а Тл.);

обіч – "схил гори" [Граб. 43]: л. *Обіч* (Петр. Тл.), (Рак. Гор.), горб (Ант. Тл.), ч.с. (Тр. Сн), пас. (Ілл. Сн.), л. *Обочі* (Реп. Гор.), підв. *Високий Обіч* (Рудн. Сн.), пас. *На Обочі* (Ол-а Тл.), пас. *Підобіч* (Вин. Кол.);

плита – "камінь, скеля" [ГГ 151]: ч.п. *Плита* (Підг. Кол.), п. (Корн. Кол.), ур. (Цен. Кол.), л. *Підплита* (Ган. Тисм.);

подина – "яр, долина" [Граб. 45] ур. *Над Подинов* (Мон. Бог.);

пропасть – "прірва, важкодоступний схил гори" [Граб. 46]: пас. *Пропади* (Тиш. Гор.), п. *Пропастищі* (Семак. Гор.), п., пас. *Пропасть* (Дуб. Гор.);

рипа – "стрімкий схил гори; зсув; ущелина, урвище; стрімка кам'яниста дорога, кам'янистий грунт" [ГГ 163]: пас. *В Рипі* (Трост. Сн.), п. *Верх Рипи* (Топ. Гор.), бер., п. *Рипа* (Турка Кол.);

ропища – "місцевість, де є нафта" [Граб. 47], *ропа* – нафта [ГГ 165]: пас. *Ропша* (Раків. Кол.); к.с. (П'яд. Кол.), ур. *Ропші* (Раків. Кол.);

руда – "болото з домішкою залізної руди" [ГГ 166]: пас. *В. Руді* (Як. Тл.), багно, торф. *Руда* (Турка Кол.); ур. (Гр., Остр. Тл.); (В. Кам. Кол.), п. *Руди* (Чорн. Тисм.);

сага – "болото, болото на полонинах" [Граб. 48]: ур. *Попова Сага* (Зав. Сн.), пот. *Сага* (Зав. Сн.);

сировиця – "насичена солями вода, що витікає з гірських солоних джерел" [ГГ 170]: кр. *Сировиці* (Марк. Бог.), балка *Сировиця* (Княждв. Кол.), дж. *Суровиця* (В. Кл. Кол.);

фоса – "канава, рівчак понад дорогою" [ГГ 198]: рів. *Фоса* (Підв. Сн.);

чигор –"молодий ялиновий ліс" [Граб. 34-35]. На Покутті ця лексема засвідчена в основах понад двох десятків мікротопонімів, наприклад: ур., л., п. *Чігор* (Петр. Тл.), ч.с. *Чагри* (Раків. Кол.), п. *Чигор Великий* (Стец. Сн.), п. *Чигор Малий* (Стец. Сн.), п. *Зачагор* (Устя Сн.), п. *За Чігром* (Бел. Сн.), п. *Підчагор* (Устя Сн.), п. *Підчигри* (Сем. Гор.).

Апелятиви, що характеризують рельєфно-ландшафтні особливості краю, відіграють важливу роль в утворенні мікротопонімів Покуття. Оскільки основи назв полів, пасовищ, урочищ та інших мікрооб'єктів часто відображають зовнішні риси, розташування іменованих реалій, тому природно-географічні терміни творять значну групу апелятивних базових основ мікротопонімів (анойконімів) терену. Мотиваторами найменувань мікрооб'єктів є як загальновживана географічна номенклатура, так і вузькорегіональні топографічні апелятиви.

Проведений аналіз засвідчує функціонування в анойконімії Покуття лексем, характерних для гуцульського діалекту, які репрезентуються у різних семантичних групах цих онімів. Мікротопонімія вказаного регіону засвідчує органічне входження назв мікрооб'єктів у систему окремих говірок чи діалектів [пор. 4, 45], тому підтверджує необхідність вивчення цієї групи назв у найтіснішому зв'язку з народними говорами.

Список джерел

ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник [Укл. Г. Гузар та ін.] / Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ГЛЕ – Гуцульщина. Лінгвістичні етюди [АН України. Ін-т суспільних наук; Редкол.: Я. Закревська (відп. ред.) та ін.] – К.: Наук. думка, 1991. – 308 с.

Граб. – Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec – Kraków, 1950. – 264 s.

Назви поселень

Ант. – Антонівка, Бал. – Балинці, Бел. – Белелуя, В. Кам. – Велика Кам'янка, В. Кл. – Великий Ключів, Вид. – Видинів, Вин. – Виноград, Вільх. – Вільхівці, Вовч. – Вовчківці, Глушк. – Глушків, Гр. – Грушка, Груш. – Грушів, Гр. – Грушка, Дуб. – Дубка, Зав. – Завалля, Ілл. – Іллінці, Княждв. – Княждвір, Корн. – Корнич, Л. Сл. – Лісна Слобідка, М. Гв. – Малий Гвіздець, М. Кл. – Малий Ключів, Марк. – Марківка. Мон. – Монастирчани, Нив. – Нивочин. Ол-а – Олеша, Остр. – Остриня, Пер. – Перерів, Петр. – Петрів, Підв. – Підвисоке, Підг. – Підгайчики, П'яд. – П'ядики, Рак. – Раковець, Раків. – Раківчик, Реп. – Репужинці, Рудн. – Рудники, Рунг. – Рунгури, Сем. – Семенівка, Семак. – Семаківці, Сераф. – Серафинці, Слоб. – Слобідка, Стец. – Стецева, Стриг. – Стриганці, Тиш. – Тишківці. Топ. – Топорівці, Торг. – Торговиця, Тр. – Троїця. Трост. – Тростянець, Цен. – Ценява. Чорн. – Чорнолізці. Як. – Яківка.

Назви районів

Бог. – Богородчанський; Гор. – Городенківський; Кол. – Коломийський; Тисм. – Тисменицький; Тл. – Тлумацький; Сн. – Снятинський.

Інші скорочення

бер. – берег; пот. – потік; дж. – джерело; рів. – рівчак; кр. – криниця; ск. – скеля; л. – ліс; ур. – урочище; місц. – місцевість; ч.л. – частина лісу; пас. – пасовище; ч.п. – частина поля; підв. – підвищення; ч.с. – частина села; п. – поле

1. Адамович Е. М. Варианты названий и названия-ориентиры в микротопонимии Случчыны / Е. Адамович // Микротопонимия. – М., 1967. – С. 63-71.
2. Бучко Д. Г. Анойконіми сіл давнього Любачівського повіту / Д. Бучко // Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych. [Redakcja Michał Łesiow, Marek Olejnik]. – Wydawnictwo universytetu Marii Curie-Skłododowskej. – Lublin, 2005. – S. 17-23.
3. Емельяновіч В. Геаграфічная тэрміналогія як крыніца мікратапаніміі (на матэрыяле Пружанскага і Камянецкага раёнаў Брэсцкай вобласці) / В. Емельяновіч // Беларуская анамастыка. – Мінск: Навука і техніка, 1985. – С.87-97.
4. Карпенко О. Топоніми // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 752 с.
5. Михальчук О. Географічна термінологія в мікротопонімії Підгір'я / О. Михальчук // Мовознавство, 1997. – № 2-3. – С. 29-35.
6. Німчук В. В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами / В. Німчук // Питання топоніміки та ономастики: Мат. І Респ. наради з пит. топон. та оном. / АН УРСР. Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні; Редкол.: К. К. Цілуйко / відп. ред./ та ін. – К.:Вид-во АН УРСР, 1962. – 236 с.
7. Суперанская А. В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии / А. Суперанская // Микротопонимия. – М., 1967. – С. 31-39.
8. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологический аспект / АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики / Н. И. Толстой – М., 1969. – 262 с.
9. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 264 s.
10. Mrózek R. System mikrotopinimiczny Śląska Cieczyńsiego XVIII wieku / Robert Mrózek. – Katowice: Uniwesytet Śląski, 1990. – 223 s.

In the article microtoponyms of Pokuttya region, which were derivated from dialect lexems, typical for adjacent region – Hutsulshchyna, and are represented in various subgroups of this kind of names, are described.

Key words: *dialect lexem, microtoponym, local geographical term, apelativ, microobject*

УДК 81'373.232 ***Наталія Вирста***
ББК 81.2Укр-3

ПРІЗВИЩА ПОКУТТЯ, МОТИВОВАНІ АПЕЛЯТИВНО-АНТРОПОНІМНИМИ ІМЕНУВАННЯМИ (МОРФОЛОГІЧНІ ДЕРИВАТИ)

У статті проаналізовані прізвища Покуття, утворені морфологічним способом від апелятивно-антропонімних іменувань, визначено найпродуктивніші суфікси, які використовувались для творення прізвищ від апелятивно-антропонімних іменувань.

Ключові слова: *апелятивно-антропонімне іменування, морфологічний спосіб творення, суфікс.*

За визначенням М. Худаша, апелятивно-антропонімними назвами є іменування, які вживалися для ідентифікації осіб за прикметами або властивостями, що відповідали дійсному стану речей і, отже, мали ознаки апелятивів, але які водночас були не позбавлені певної експресії. До апелятивно-антропонімних іменувань дослідник відносить назви за характерними особливостями зовнішності людини, за характерними особливостями внутрішнього світу людини, за особливостями членів сім'ї чи родини, за особливостями житла чи домашньої худоби, за якимись особливими вчинками чи пригодами [2, 139-142].

Приблизно 1360 прізвищ Покуття мотивуються апелятивно-антропонімними іменуваннями, що становить 14 % від загальної кількості прізвищ регіону. На Покутті прізвища, мотивовані апелятивно-антропонімними назвами, не є поширені. Третина іменувань такого типу має одного або двох носіїв і фіксується в одному селі. Етимонами таких непопулярних прізвищ є переважно назви із яскраво вираженим негативним забарвленням: *Байталоха* (пор. *байтала* "незграба, бовдур" ЕС), *Вартатий, Дурнас, Здохлій, Кальний* (< *кальний* "те саме, що брудний"), *Кокотайло, Лінько, Пердюга* та ін. Абсолютна більшість прізвищ, мотивованих апелятивно-антропонімними назвами (65 %), має не більше двох-трьох десятків носіїв. Тільки 5 % прізвищ Покуття такого типу можна вважати поширеними із кількістю носіїв більше, ніж 50 осіб, серед них найпопулярніші – це: *Довганюк* (22 – 232[1]), *Бабійчук* (17 – 194), *Вишиванюк* (26 – 166) (цікаво, що прізвище *Вишиваний* фіксується тільки в одному селі і має 2 носії), *Глушак* (8 – 146), *Головатий* (17 – 139), *Белей* (21 – 138), *Ласійчук* (3 – 138), *Біланюк* (8 – 136), *Бабій* (19 – 134), *Дерев'янко* (6 – 115) та ін.

Іменування Покуття, мотивовані апелятивно-антропонімними назвами, засвідчують відносно стабільне функціонування впродовж двох останніх століть. Повністю тотожними в обидва часові періоди є біля 660 іменувань. Близько 60 іменувань, засвідчених у Йосифінській і Францисканській

[1] Перша цифра – кількість сіл, друга цифра – кількість носіїв

© Н. Вирста

метриці (далі – ЙМ і ФМ)[1], на етапі стабілізації антропонімної системи (кінець XVII – поч. XIX ст.) не змогли закріпитися у функції прізвища, відтак зникли або ж продовжили своє існування як неофіційні іменування – прізвиська. Однією з причин, чому деякі засвідчені в метриках прізвища не потрапили до сучасного антропонімікону, могла бути негативна семантика їхніх твірних основ: *Chlistun* (< *хлистун*, пор. *хлистати* "пити жадібно, швидко"), *Chochlak* (? < *хохлак*, пор. пол. *chochła* "дебелий, але незграбний чоловік"), *Hlupniak, Hykawy, Kaczaylo, Krewendiuk, Myrkaylo* (< *миркайло*, пор. *миркати* "неясно говорити; бурмотіти" ЕС), *Nieladny, Perduniak, Pipikaylo, Poczyhaylo / Poczychaylo* (< *почигайло*, пор. *чигати), Potrymaylo, Szrailik, Zlesni.* Більшість антропонімів, які не закріпились з часом як прізвища, є оказіональними утвореннями композитної або прийменникової структури, нерідко із затемненою семантикою твірних основ: *Gnyglowa, Bilohrisznyk, Chandoples, Chatamandiy, Haralita, Haybaba, Czychman, Karaputny, Lubylito, Lychowolycz, Naykoza, Rownaygora, Slabonogij, Srakoliub, Suchoboki, Tiażyhora, Tryduch, Zapalito* та ін. Ще інші є прикметниками з різною структурою, частина з них не має особового значення: *Bezridny, Jeczminny, Kaminny, Kwoczaty, Moryszty, Sklepowy, Spiuczy, Syny, Żerebny, Zolowy* та ін.

Близько 180 прізвищ аналізованої групи засвідчені тільки в сучасний період. У структурному плані це, як правило, віддієслівні оказіональні утворення на **-айло, -ло, -а**: *Гундертайло (< гундертайло,* можл. "людина, яка часто повторювала слово "гундерт"), *Дуркало* (< *дуркало*, пор. *дуркати* "стукати" ЕС), *Мадрига* (< *мадрига*, пор. діал. *мадригувати* "мудрувати"), *Недбайло, Штиркало* та ін.; композитні іменники та прикметники, прийменникові структури: *Білокінь, Білоокий, Варивода, Великожон, Гопайдашко, Кривошея, Кривощека, Крутоголов, Крутофіст, Сухоручко; Безкровний, Безпіско, Безрукий, Безручко, Безтільний, Безубляк, Безшкурий.*

Приблизно 420 сучасних прізвищ Покуття утворені від апелятивно-антропонімних іменувань за допомогою спеціальних прізвищевих формантів, тобто морфологічним способом. Саме такі прізвища є предметом розгляду в цій статті. Прізвища Покуття семантичного способу творення, тобто омонімні з апелятивно-антропонімними іменуваннями, аналізувалися в іншій роботі.[2]

Прізвища аналізованої групи, які утворені морфологічним способом, становлять одну третю від усіх сучасних прізвищ, етимонами яких є апелятивно-антропонімні іменування, і половину від загальної кількості антропонімів такого типу, зафіксованих в історичному матеріалі за даними ЙМ і ФМ. Як бачимо, частка морфологічних прізвищ сьогодні значно зменшилася. Це пов'язано з нестабільністю функціонування патронімів та посесивів на етапі формування та стабілізації прізвищевої системи. Нижче наводимо приклади метричних записів, у яких одна і та ж особа ідентифікується назвою з патронімним суфіксом або без нього, а також прізвища, зафіксовані в сучасному селі:

Назва села	**ЙМ**	**ФМ**	**поч. XXI ст.**
Надорожна	*Morykot*	*Morykotow* і *Morykot*	*Морикіт*
Радча	*Kakapicz* або *Kakapow*	*Kakapicz*	*Какапич*
Сокирчин	_____	*Horbij* і *Horbijczuk*	*Горбійчук*
Угорники	*Czubey*	*Czubey* і *Czubeiiow*	*Чубченко*
Гвізд	*Kiepesz* і *Kiepeszow*	_____	*Кепещук*
	Perestaniuk і *Perestan*	_____	_____
Красилівка	*Babijow* і *Babiy*	*Babijow*	*Бабіїв, Бабій*
Колодіївка	*Lysak* і *Lysakow*	_____	*Лисак*
Парище	*Hladuncow i Hladuniec*	*Hladunow*	*Гладун*
	Rudy і *Rudak*	*Rudak*	*Рудий, Рудак*
Гостів	*Lysenki, i Lysinski, i Lysenkow*	_____	*Лисенчук*

У творенні прізвищ Покуття взяли участь різні суфікси, які в ономастичній літературі прийнято ділити на три групи: патро- або матронімічні, посесивні, поліфункціональні [3].

[1] Йосифінська і Францисканська метрики є першими поземельними кадастрами Галичини, що знаходяться у ЦДІА у Львові, фонд 19, 20.

[2] Вирста Н. Прізвища Покуття, мотивовані апелятивно-антропонімними іменуваннями (семантичні деривати) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – Вип. 2 (17) 2007 – 1 (18) 2008. – С. 182-195.

Останні виявилися найактивнішими у творенні прізвищ аналізованої групи.

Прізвища з поліфункціональними суфіксами. Приблизно 210 прізвищ Покуття, етимонами яких є апелятивно-антропонімні назви, утворені за допомогою суфікса **-ук / -юк / -чук**: *Бабійчук, Байдюк, Бамбуляк, Бевзюк, Бігайлюк, Брикайлюк, Бутерчук* (< *Бутера: бутера* "волоцюга" ЕС), *Вередюк, Гавкалюк, Галайчук, Гладищук, Глуханюк, Гримайлюк, Кабалюк* (< *Кабаль*, пор. бойк. *хабаль* "перелюбник" Чучка 244), *Ковталюк, Кривоносюк, Лежнюк, Лейбюк* (< *Лейба*: *лейба* "ледар, ледащо" ЕС), *Линдюк* (< *Линда: линда* "ледача, неохайна людина" ЕС), *Недоходюк, Новоженюк* (< *Новожен*), *Онкалюк* (< *Онкало: *онкало,* пор. *онкати* "повторювати слово "он") *Panimatczuk* та ін. Нерідко суфікс **-ук** додавався до антропонімів, етимонами яких є повні або неповні прикметники, дієприкметники. Такі приклади засвідчують необмежені валентні можливості суфікса **-ук** в антропонімії Покуття: *Безвершук, Безпалюк, Вишиванюк, Годованюк, Головатюк, Крилатюк* та ін.

Іменування із суфіксом **-ак / -як / -чак** є другими за продуктивністю серед прізвищ морфологічного способу творення, мотивованих апелятивно-антропонімними назвами. Як і попередній формант, суфікс **-ак / -як / -чак** додавався до основ із різною структурою, зокрема прикметникових: *Гладуняк (< Гладун: гладун* "гладкий чоловік" ЕС*), Головчак, Гомзяк* (< *Гомза: *гомза,* пор. *гомзатися* "вертітися, копошитися, капризувати", ЕС), *Гугняк* (< *Гугня*: **гугня*, пор. *гугнити* "розмовляти в ніс" ЕС), *Клапощак (< Клапоушко), Лобурак, Черленяк* (< *Черлен(ий): черлений* "червоний") та ін.

Прізвища із суфіксом **-ик / -чик** характерні передусім для сучасного антропонімікону. Зовсім мало таких утворень фіксують метричні записи. Частину прізвищ із суфіксом **-ик / -чик**, особливо тих, етимонами яких є іменники чоловічого роду на приголосний, можна кваліфікувати як прізвища неоднозначної словотвірної мотивації, оскільки суфікс **-ик** передовсім є демінутивним формантом: *Біланик, Білуник* (< *Білун*: *білун* закарп. "блондин" Чучка 68), *Гладуник, Горбачик, Жмурчик, Кривуцик, Кульганик, Мурмилик, Найкалик (< Найкало: *найкало,* пор. *найкати* "часто повторювати слово "най"*), Руданчик, Синогубик, Шукайлик* (< *Шукайло*: **шукайло*, пор. *шукати*) та ін. Декілька прізвищ мають у своїй структурі суфікс **-ек**, що є діалектним варіантом суфікса **-ик**: *Бембек* (< *Бемба*: *бемба* "йолоп, телепень" ЕС), *Гузієк* (< *Гузій*: **гузій,* можл., "людина з великим гузом"), *Гулячек* (< *Гуляк(а)*) та ін.

Інші поліфункціональні суфікси виявилися непродуктивними у творенні морфологічних прізвищ Покуття цієї групи. Це, зокрема, суфікси **-к(о), -ан, -ей, -ай, -ій, -ун, -ець**: *Гопайдашко* (< *Гопайдах*), *Недолужко (< Недолуг(ий)), Папушко* (< *Папуша*: *папуша* "зв'язка тютюнових листків", "в'яла, неповоротка людина, тюхтій" Гр.), *Штокалко; Korotijko*; *Тригуб'ян, Haysan* (< *Гайса*: слц. *hajsa* "повія"), *Homsian*; *Бурмей (< Бурма: бурма* «буркотун» ЕС*). Дзюбей (< Дзюба: дзюба* "дівчина з обличчям, покритим віспою" ЕС*), Куцелей (< Куцела*: **куцела,* можл., "куций чоловік"); *Бурмай; Магулій* (< *Магула: магула* "незграбна людина" ЕС); *Легун* (< *Лега*: *лега* "лежень" ЕС), *Саракун* (< *Сарака*: *сарака* "бідолаха" ЕС); *Голованець (< Головань), Какалець* (< *Какало*: **какало* "людина, що часто повторювала слово "како" Ост. 543), *Руданець* та ін.

Як бачимо, сполучувальні можливості поліфункціональних суфіксів на досліджуваній території були необмежені. Слід зауважити, що немає однозначної словотвірної мотивації значної кількості прізвищ розглянутих моделей. Названі вище форманти в апелятивній лексиці можуть виконувати словотворчу функцію (демінутивну, атрибутивну, агентивну), а в антропонімії – патронімічну або посесивну. Багато прізвищ з такими суфіксами вважаємо неоднозначними щодо словотвірної структури: *Безклубець* (< *Безклуб(ий)* або < *безклубець*, пор. *білявець*), *Бородайко (< Бородай* або < *бородайко), Синьогубик* (< *Синьогуб* або < *синьогубик*, пор. *білик, веселик*), *Дужак* (*Дуж(ий)* або < *дужак*, пор. *сліпак, чужак*), *Калічко* (< *Каліка* або пор. *калічка*), *Довган (< Довгий* або < *довган)* та ін.

Прізвища з патро- та матронімними формантами. Приблизно 70 прізвищ Покуття аналізованої групи утворені за допомогою патро- та матронімних формантів. Серед них виділяємо:

а) прізвища з суфіксом **-ич** (похідні від антропонімів на **-а** або андронімів на **-еня, -аня**): *Гайдич, Дзюбич, Коротич, Рябич, Хамалич* (< *Хамала*, пор. *хамула* "вайлуватий, неповороткий", "дуже погана зупа" Гр.), *Кудрич, Hulycz, Kiepicz* (< *Кипа: кипа* "незграбна особа, неповоротка людина, товстун" Гр); *Глуханич, Довганич, Korotenicz*;

б) прізвища з суфіксами **-ович, -евич**: *Бородайкевич, Глушкевич, Горбулевич, Горбулович, Загайкевич, Зеленевич, Колоткевич, Красневич, Лінкевич, Ліпкевич* (< *Ліпко*: **ліпко,* пор. *ліпкий* "чіпкий, цупкий"), *Темнюкович, Трембулович* (< *Трембула*: **трембула,* пор. *трембухатий* "череватий, пузатий" ЕС), *Чернятович, Horbukowicz, Warylewicz, Weliczkiewicz, Zubajewicz, Zubakiewicz* та ін.;

в) прізвища з суфіксом **–енко**: *Безпальченко, Біленко, Буйненко, Буренко. Гаркавенко, Загинайченко, Кривенко, Курносенко, Куценко, Рябенко, Святенко, Семикопенко, Сіденко, Солоненко, Скнаренко, Чеверноженко* (< *Чеверногий*: *чеверногий* діал. "клишоногий") та ін. Цей тип прізвищ непопулярний в історичний період (усього два приклади) і досить поширений сьогодні (33 прізвища). Вважаємо, що таке зростання продуктивності прізвищ на **-енко** спричинене

міграцією населення з інших територій України. Як бачимо, на Покутті суфікс **-енко** додавався як до іменникових, так і до прикметникових основ, тобто валентність цього суфікса не залежала від структури твірної основи. Про необмежені сполучувальні можливості суфікса **-енко** в антропонімії Лубенщини говорить дослідниця Л. Кравченко. Вона окремо виділяє прізвища **на -енко**, утворені від іменникових, прикметникових, а також дієслівних основ [1, 74-78].

Прізвища з посесивними формантами. Приблизно 20 прізвищ Покуття, що є предметом розгляду, оформлені посесивними формантами, в історичному матеріалі прізвища із цими суфіксами **(-ів, -ин)** є другими за продуктивністю. Різке зменшення посесивів відбулося через втрату ними суфіксів **-ів** та **-ин** на етапі стабілізації прізвищевої системи. У цій групі виділяємо насамперед прізвища на **-ів**, які займають третє місце серед аналізованих прізвищ морфологічного способу творення, зафіксованих в історичному матеріалі, і представлені тільки 3 прикладами сучасних прізвищ: *Бабіїв, Безверхів, Білозерців, Bezpalkow, Bilanow, Czubeiiow, Guleiow, Halaykow, Hladiow, Hladunow, Holowkow, Hrymalow, Hudziow, Korotijow, Krzywkow, Krutniow, Pyscziow, Rewusiow, Szarow, Tryhubow, Twardochlebow, Zamrykotiow, Żolobaylow* та ін. В історичний період суфікс **–ів** міг приєднуватися до вже готових патронімів: *Kucukow, Murdzakow, Miliczykow, Rużylukow* та ін.

Удвічі більшу продуктивність в історичний період виявляють посесивні прізвища на **-ин**. Етимонами прізвищ на **–ин** виступають антропоніми на **-а**: *Двібородчин, Джалапин, Кустрин* (< *Кустра*: **кустра*, пор. пол. *kustrać się* «робити щось поволі»), *Надурин, Baydyn, Bilozoryn, Burdyn, Gawadzyn* (< *Гавадза*: *гавадза* «неохайна людина» ЕС), *Marudzyn*, а також (частіше) андроніми на **-иха, -ка:** *Куцишин, Солонишин, Тригубишин, Charazdiuczyszyn, Gulenczyn, Hluszczyszyn, Marmurczyn, Pylychaczyn, Rudyczyn* та ін.

Як прізвища морфологічного способу творення можемо трактувати частину іменувань на **-ський**: *Величківський, Головацький, Грубальський, Дерев'янський, Чорнописький, Щербановський, Kucewski*. Деякі прізвища на **-ський** похідні від антропонімів, записаних у польському озвученні: *Главацький, Гловацький, Твардовський, Garbaczewski, Swiatlowski* та ін.

Отже, найпродуктивнішими формантами, які використовувались для творення прізвищ від апелятивно-антропонімних іменувань, були поліфункціональні суфікси **-ук / -юк / -чук, -ак/ -як / -чак, -ик / -чик, -ко, -ан** та ін. (близько 74 % від усіх прізвищ аналізованої групи, зафіксованих в історичному матеріалі, і 80 % – у сучасному). Прізвища з посесивними формантами становлять 17, 5 % від загальної кількості антропонімів, зафіксованих у метриках, і 4 % від усіх сучасних прізвищ аналізованої групи. Найменшу частку мають прізвища, утворені від апелятивно-антропонімних назв за допомогою патронімічних формантів. У сучасний період вони становлять приблизно 16 % від загальної кількості прізвищ морфологічного способу творення, а в історичному матеріалі їх узагалі мало – 5,7 % від усіх зафіксованих у метриках аналізованих прізвищ. Прізвища із суфіксами **-ун, -ець** представлені тільки в сучасному матеріалі. Нижче подаємо частку прізвищ (у відсотках) з різними словотворчими формантами, яку вони становлять від загальної кількості прізвищ, утворених морфологічним способом від апелятивно-антропонімних іменувань:

Формант	**Поч. XX ст.**	**XVIII – поч. XX ст.**
-ук, -юк, -чук	50	50
-ак, -як, -чак	16, 5	17
-енко	7, 4	0, 5
-ик	6, 2	4, 6
-ович / -евич	6	3, 8
-ський	4, 2	0, 2
-ин	2, 7	5, 3
-ич	2, 2	1, 9
-ко	1, 7	1, 2
-ів	1, 2	12, 7
-ець, -ей, -ій, -ун, -ан, -ай	1, 9	2, 8
Усього:	100	100

Умовні скорочення

Гр.: Словарь української мови / За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

ЕС: Етимологічний словник української мови. – К., 1982-2006. – Т. 1-5.

Ост: Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) / Р. І. Осташ // Реєстр війська Запорозького. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 517-567.

Чучка: Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.

1. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини / Л. О. Кравченко. – К. : «Факт», 2004. – 198 с.
2. Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV-XVIII ст. / М. Л. Худаш // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 96-160.
3. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття / П. П. Чучка. – Ужгород, 2008. – 671 с.

Im Artikel werden die Familiennamen von Pokuttja analysiert, die mittels der Suffixe von den appelativ-anthroponymischen Namen gebildet sind. Es werden die bei der Bildung der Familiennamen produktivsten Suffixe festgestellt.

Schlüsselwörter: *appelativ-anthroponymischer Name, morphologische Methode der Bildung.*

УДК 811.161.2'282.2
ББК Ш141.4 – 451
О 761

Любов Осташ

ГУЦУЛЬСЬКО-НАДДНІСТРЯНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглянуто значення та особливості стилістичного використання низки лексем, узятих із найновіших діалектних словників лексики гуцульських говірок. Їх зіставлено з аналогічними словами, які функціонують у сучасному діалектному мовленні наддністрянського села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області. Визначено спільне та відмінне у значеннях та відтінках значень цих слів.

Ключові слова*: гуцульський діалект, наддністрянський діалект, лексема, словник.*

Ми поставили собі за мету розшукати низку однакових слів у словниках, які представляють гуцульський і наддністрянський говори, і порівняти значення цих лексем. Гуцульську говірку репрезентують два опубліковані вже словники, видані у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: "Гуцульські говірки, Короткий словник" [1] і словник Миколи Негрича "Скарби гуцульського говору: БЕРЕЗОВИЙ" [2]. Мовні матеріали з наддністрянського говору взято з рукописного покищо Словника говірки села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області (Вступ, літери А–В зараз у друці). Його автори – Осташ Л. Р. та Осташ Р. І. Говірка міститься на південному заході наддністрянського діалекту. Село розташоване в 30-ти кілометрах на північний схід від обласного центру – м. Івано-Франківська.

У діалектному мовленні окремої говірки немає "китайського муру" між діалектною лексикою і літературною. Усе своє, усе переплавляється в горнилі мовлення в одне ціле. Якийсь час у мовленні незвичними й тому чужими виглядають нові слова, викликані до життя новими реаліями (чи то цілком нові, чи утворені за допомогою словотвірних законів на основі старих лексем). Особливо в часи кардинальних соціальних перемін, коли в діалектне мовлення за короткий час вливається також велика кількість запозичених слів (найпростіший приклад – *комп'ютер*), жаргонізмів, професіоналізмів тощо. Але й ці слова або успішно входять в активний фонд діалектної лексики, або, як і в літературному мовленні, виходять з ужитку. Інколи запозичуються лексеми з інших діалектних масивів, хоча цей процес дуже обмежений кількістю таких лексем і повільний у часі. Тривалий час мовці (особливо, якщо реалія не присутня в досліджуваному регіоні) пам'ятають, що це слово не їхнє, воно з іншого діалектного масиву. Наприклад, і досі в с. Стриганці гуцульськими вважаються лексеми *афина*, *банґш*. Кожна говірка дуже ревниво ставиться до входження слів навіть із говірки сусіднього села. Мовці чітко знають, що в Стриганцях лексема *стрих* означає горище (на хаті, стайні і т. ін.), а в сусідніх селах Рошневі та Милуванні горище називають лексемою *під* (принагідно зауважимо, що в селі Рошневі *під* – це горище над хатою, а *стрих* – це горище над стайнею). Підбір таких лексем для запозичень залежить від колективного, спонтанного бажання мовців, яке неможливо ні спрогнозувати, ні помітити на перших етапах. Воно виявляється лише потім, коли слово входить в активний ужиток усього колективу мовців. Але більшість слів, які подаємо нижче, не є запозиченнями одного діалектного масиву в іншого. Це справді паралелізми, тобто слова, які функціонують на певній діалектній території самостійно споконвіку і не є впливом одного говору на інший. Принаймні стриганчани, які з другої половини XX століття активно контактували з носіями гуцульських говірок (напр., відразу після війни мусили їздили "в гори" за рознарядкою рубати ліси для деревини, що була потрібна для шахт Донбасу; їхні діти потім учителювали в тих місцях після закінчення вищих навчальних закладів; деякі із представників тепер уже старшого покоління перебували "з гуцулами" на засланні в Сибіру тощо), звертали увагу передусім на слова і речення, які є екзотичними для стриганецької говірки, незвичними, однак жодне із тих слів не привносилося як активне у свою говірку. Пригадується, одна із стриганчанок розповідала, як вона після закінчення Івано-Франківського педінституту наприкінці 60-х років XX століття два роки викладала різні дисципліни (математик за фахом, однак доводилося викладати і малювання, і ручну працю та інші предмети, бо бракувало вчителів) у віддаленому гірському селі. Сміючись, згадувала, як учні, знаючи, що молоденька вчителька може їх не зрозуміти, навмисне (або жартома, або намагаючись виправдатися у скрутній ситуації) переходили у розмові з нею суто на свою говірку або добирали у розмові з нею такі слова і синтаксичні конструкції, які для неї були незвичні і незрозумілі за значенням, і потім щиро сміялися з реакції вчительки. Хоча, як каже вона сама, "*за пару місяців я вже їх дуже добре розуміла, і такі фокуси їм уже не вдавалися*". Вона навіть вийшла заміж за місцевого жителя, потім якийсь час жила з ним у Стриганцях, однак, наводячи як приклади окремі слова чи речення (тобто добре знаючи їх значення), не вживає їх у повсякденному спілкуванні. Це слова "чужі", не зі своєї говірки.

Нижче подаємо добірку із кількох лексем, які вживаються і в гуцульських говірках, і в говірці наддністрянського села Стриганці.

Гуцульське	**Наддністрянське**
АВУ́Ш (АВУ́ШЬ-АВУ́ШЬ), *виг.* Уживається для відганяння курей, рідше качок [1, 17].	**А-У́ШЬ, О́ВШЯ,** *виг.* Уживається для відганяння курей.

© Л. Осташ

АГІ́ (АГІ́Й, ІГІ́, ІГІЙ), *виг.* Уживається для висловлення обурення, роздратування [1, 17]. **АГІЙ,** *виг.* Уживають, виражаючи здивування: *Агі́й на біду́! Хло́пец ві́вихнув ру́ку!* [2, 19].	**АГІ́Й,** *виг.* У процесі діалогічного мовлення може передавати велику кількість значень та їх відтінків, яскраво забарвлених різноманітною конотацією (обурення, здивування, роздратування, незадоволення). Тут великого значення набуває контекст розмови, стосунки між мовцями, предмет обговорення та ін. Напр., у реченні *Агі́й! Як чолові́к тебе́ б'є, то чо ти його́ трима́єшсі?* 'Агі́й! Як чоловік тебе б'є, то чому ти з ним живеш?' лексему *агі́й* можна розшифрувати по-різному: 'Послухай-но!'; 'Отямся!'; 'Зрозумій!'. ◙ **агі́й, ще́зни бідо́!** – узвичаєний вислів. Уживається як реакція на якусь неприємну новину, яку повідомив співрозмовник; ◙ **агі́й на твою́ (ва́шу) го́лову** – Схаменися! (Схаменіться!) Отямся! (Отямтесь!).
АДИ́ // АДІ́Т, *виг.* Уживається для висловлення здивування; диви, бач [1, 17]. **АДІ́,** *виг.* Диви, бач: *Аді́, Никола приїхав!* [2, 19].	**АДИ́ // АДІ́Т,** *виг.* **1.** Глянь-но! // Гляньте-но!; Ось поглянь! // Ось погляньте!; Ось дивись! // Ось дивіться!: *Аді́т, він уже́ йде.* **2.** *перен.* Уживається для вираження здивування: *Ади́! То ти вже аж так змудрі́в, шо мені таке́ віговóруєш!* **АДИ-ВО́,** *виг.* (Уживається, щоб указати співрозмовникові на місцезнаходження кого-або чого-небудь) А ось; Глянь-но (гляньте-но) сюди: – *Дись рушни́к поді́лам, не мо́жу найти́.* – *Ади-во́! Лижи́т на припі́чку.* **АДИ-ДИ́,** *виг.* (Уживається для висловлення здивування) Та невже? Глянь-но!: (із розмови двох сусідок) - *Та він на офіце́ра ві́вчивсі.* – *Ади-ди́! А в шко́лі таки́м ба́кєром був.*
А́ЛЯРМ, -у. Тривога; *пор. нім.* Alarm, *пол.* alarm [1, 17]. **АЛЯРМО́ВО,** *присл.* Негайно, швидко [1, 17]. **АЛЯРМУВА́ТИ (ЛЯРМУВА́ТИ).** **1.** *Те саме, що* **ґвавтува́ти** **2.** Бешкетувати [1, 17]. (**ґвавтува́ти** галасувати, сильно кричати [1,52]). **АЛЯ́РМ.** Тривога [2, 19]. **АЛЯРМО́ВО.** Негайно, швидко [2, 19].	**АЛЯРМ,** -у, *ч.* Тривога; паніка. **АЛЯРМО́ВИЙ,** *прикм.* **1.** (який виник раптово, зненацька) раптовий: *Вче́ра здойми́всі алярмо́вий ві́тер.* **2.** (який вимагає негайного вирішення) терміновий: *Ми ма́єм алярмо́ву робо́ту* 'Нам доручили термінову роботу'. **АЛЯРМО́ВО,** *присл.* **1.** Раптово, зненацька. **2.** У дуже короткому часі, протягом короткого часу, швидко. **АЛЯРМУВА́ТИ,** *дієсл., недок.* **1.** Бити тривогу. **2.** (кого) приспішувати, пришвидшувати, підганяти.
АНЦИҐА́НИТИ, АНЦИҐУВА́ТИ. Сварити [2 , 20].	**АНЦІҐУВА́ТИ,** *дієсл., недок.* (кого) сварити: *Свекру́ха мене́ лиш анціґу́є і анціґу́є.*
БА́БКА. Мале кувадло для клепання коси [1, 19]. **БА́БКА.** Клепало (для вирівнювання чи загострення леза коси) [2, 21].	**БА́БКА,** -и, *ж.* (маленьке, розміром в кулак, з гострим кінцем внизу, щоб забивати його в дерев'яну колоду чи поліно для зручності клепання переносне залізне ковадло, на якому клепають косу) коваделко.
БАДИ́ЛІ, *тільки мн.* Товсті стебла високих трав'янистих рослин (переважно кропиви, лободи) [2, 21].	**БАДИ́ЛІ,** -і, *с., зб.* **1.** Бадилля (стебла і листя трав'янистих і коренеплідних рослин). **2.** Стовбур кукурудзи, без листя. **3.** Бур'ян (зібрані в купу висохлі стебла рослин).
БА́ЙДА. Великий шматок (переважно хліба): *На́що'с ми да́ла таку́ ба́йду хлі́ба?* [2, 21].	**БА́ЙДА,** -и, *ж.* Відрізана скибка хліба (будь-якого розміру). **БАЙДЕ́ҐА,** -и, *ж.* / **БАЙДЕ́РА,** -и, *ж.* Велика скибка хліба. **БА́ЙДОЧКА,** -и, *ж.* **1.** Маленька скибка хліба. **2.** Пестл. до **байда́.**
БА́ЙКА, і **1.** Поговір, чутка; вигадка, небилиця; розмова; **2.** *у знач. присудк. сл.* Дрібниця [1, 20]. **БА́ЙКА.** Дурниця, нічого важливого: *Йой, А́нно, я тобі тачки́ поломи́ла! – Та ба́йка, Нико́ла попра́вит* [2, 21].	**БА́ЙКА,** -и, *ж.* 1. Вигадка, небилиця. ◙ (кому) **розповіда́ти байки́** – свідомо говорити неправду; розповідати щось несуттєве і не говорити основного, затаювати правду: *Він тобі́ розповіда́є байки́, а ти всьо́му ві́риш.* 2. Дурниця, не варте уваги: – *Вібачьи́й, я сі тро́ха ни́ні спізни́в. – Та то ба́йка, ми і так ше не почина́ли робо́ту, бо це́гли не приве́зли.*
БАЛА́БУХ. Буханець, хлібина (тільки з білого борошна) [2, 21].	**БАЛА́БУХ,** -а, *ч.* Невелика хлібина, невеличкий круглий хлібець. **БАЛА́БУШОК,** -шка, *ч.* Дуже маленька хлібина.
БА́ЛІЯ. Широка і низька жерстяна посудина, ванна, яку використовують для прання білизни [1, 21].	**БА́ЛІЯ,** ї, *ж.* Широкий дерев'яний цебер (тепер – і металева посудина такого виду) з низькими боками (для прання білизни або купання в домашніх умовах).
БАНДИ́ҐІ, -ів *тільки мн.* Вигадки, затії **банди́ґі би́ти** – бити байдики; **гну́ти (точи́ти) банди́ґі** – плести нісенітниці [1, 20]. **БАНДИ́ҐІ: би́ти банди́ґі** – лайдакувати; **гну́ти банди́ґі** розповідати небилиці [2, 22, 51].	**БАНДИ́ҐИ: банди́ґи гну́ти, гну́ти банди́ґи** (кому або без додатка) – **1.** Жартувати, баляси точити (розповідаючи анекдоти, жарти, нісенітниці, веселити товариство): *А він залі́з ме́жи баби́ і гне їм банди́ґи* 'А він затесався у товариство жінок і баляси точить'. **2.** Розповідаючи кому-небудь якісь нісенітниці або щось несуттєве, не говорити основного, затаювати правду, обманювати: *Ти шо, йому́ ві́риш? Та він тобі́ гне банди́ґи.*
БА́НУШ (БА́МУШ), -а *тільки одн.* Густа страва з кукурудзяного борошна, зварена на сметані; *пор. уг.* bálmos, *рум.* balmos [1, 21].	**БАНА́Ш,** -а, *ч.* Каша з кукурудзяної муки, зварена на сметані. У Стриганцях ця страва вважається гуцульською.
БАНУВА́ТИ. Тужити, сумувати [1, 21]. **БАНУВА́ТИ.** Сумувати, тужити: *Я не бу́ду банува́ти, Най бану́ї дру́га, Пі́ду лю́бка візира́ти З зеле́ного лу́га* (співанка) [2, 22].	**БАНУВА́ТИ,** *дієсл., недок.* (за ким) сумувати, тужити.
БАНЬИ́К. Казан [2, 22].	**БАНЬИ́К,** баніка́, **БАНЄ́К,** баніка́, *ч.* **1.** Баняк (чавунний або металевий казан): *Як в баніку́ нема́ води́, то возьми́ з ве́дрів.* **2.** Велика металева каструля. **3.** *образно, згруб., лайл.* (*стилістично – також жарт.*) недотепа: (із розмови товаришів) *Ти, баньи́ку дурний, не міг мене́ почека́ти?*
БА́ХУР, -а **1.** Дитина, частіше хлопець; **2.** Пустун, бешкетник [1, 22]. **БА́ХУР.** Хлопчина, підліток [2, 23]. **БАХУРЕЦ,** *знев.* ба́хур [2, 23]. **БАХУРИ́ЦІ.** Дівчина, яка зовні чи поведінкою схожа на хлопця [2, 23]. **БАХУРИ́ЩИ,** *знев.* ба́Хур [2, 23]. **БАХУРЧУ́К,** *знев.* Бахур [2, 23].	**БА́ХУР,** -і, *ч.* Хлопчак, молодий хлопець. **БАХУ́РА,** -и, *ч.* Те саме, що **баху́рик** у 2-му знач. **БАХУРЕ́Ц,** бахурцьи́, *ч.* Маленький хлопчик. **БАХУРЄ́,** -рє́ти, **БАХУРЬИ́,** -рьи́ти *с.* (зменш.-пестл. до **ба́хур**) хлопча, хлоп'я. **БАХУ́РИК,** -а. **1.** Хлопчик, хлопчак (зменш.-пестл. до **ба́хур**). **2.** *знев. або жарт.* Прізвисько будь-якої дорослої людини, молодшої від мовця. **БАХУРИ́СКО,** а, *ч.* Хлопчисько. **БАХУРНЄ́,** і, **БАХУРНЬИ́,** і, *ж., зб.* (молоді хлопці) хлопчиська.
БЕ́ҐА, -і. Дуже груба, нерівна деревина [1, 22].	**БЕ́ҐА,** -и, *ж.* **1.** Важкий клунок: *Та бідува́ла жі́нка, то про́вда. На*

БЕ́ҐА. Сучкувата колода, яку не вдається розрізати чи розколоти [2, 23].	*база́р такі бе́ги все таска́ла, аж стра́шно сі було́ на то диви́ти.* **2.** *перен.* Щось дуже велике, важке і громіздке.
БЕЗЛИ́ЧНИЙ. Безсоромний; нескромний [2, 23].	**БЕЗЛИ́ЧНИЙ.** -а, -е/и, *прикм.* Безстидний, безсоромний; нескромний.
БЕЗЧЕ́СНИЙ. Зухвалий, нахабний [2, 24].	**БЕЗЧЕ́СНИЙ**, -а, -е/и, *прикм.* Зухвалий, нахабний.
БУ́НДА, -и, *заст.* **1.** Кожушок без рукавів, що застібається збоку або вдягається через голову; **2.** *Рідк.* Кожух, часом покритий сукном [1, 31]. **БУ́НДА.** Верхній непромокальний одяг від дощу [2, 29].	**БУ́НДА**, -и, *ж., рідк.* Різновид верхнього одягу на зразок кожуха. ◙ **як бу́нда** – (про одяг, який надягнули, і він робить людину дуже широкою і незграбною) широко, незграбно: *Воно́ на тобі ви́сит, як бу́нда.*
ВБРА́НЄ, -я. Одяг [1, 34]. **ВБРА́НІ (ВБРАНЬ́Й, УБРА́НІ),** *зб.* Вбрання, одяг [2, 33].	**ВБРА́НІ, ВБРАНЬ́Й, ВБРА́НЄ,** *с., зб.* Одяг: *Він ма́є бага́то вбра́ні* 'Він має багато одягу'.
ВЕРЕ́МІННИЙ (ВЕРЕ́МНИЙ). Погідний, ясний [1, 34]. **ВЕ́РЕМНЄ (ВЕ́РЕМЙІ),** і Гарна сонячна погода; **цига́нське ве́ремнє** – курячий дощ: *Циганськ'е ве́ремні – і дож[ш], і со́нце* [1, 34]. **ВЕ́РИМНІ.** Сонячна погода [2, 35].	**ВЕРЕ́МНІ.** *с.* Гарна, сонячна погода): (із розмови влітку) *Диви́сі, яке́ надворі́ фа́йне ве́ремні.* Те, що в гуцулів називають **цига́нське ве́ремнє** 'курячий дощ', у Стриганців називають **сліпи́й дощ**.
ВЕСНУВА́ТИ. **1.** Випасати овець весною. **2.** Проводити весняні сільськогосподарські роботи у полі [1, 35]. **ВЕСНУ́ВАТИ.** Проводити **весно́вані** (**весно́вані** – весняні польові роботи) [2, 35].	**ВЕСНУВА́ТИ,** *дієсл., недок.*, **ПОВЕСНУВА́ТИ,** *док.* Виконувати весняні польові роботи.
ВЗДРІ́ТИ. Побачити [1, 36; 2, 35].	**ВЗДРІ́ТИ,** *дієсл., док.* Побачити.
ВІДЗЕ́МОК, мка. Низ стовбура дерева [1, 37]. **ВІДЗЕ́МОК. 1.** Нижня частина стовбура. **2.** *знев.* Те саме, що **ба́хур** [2, 38].	**ВІДЗЕ́МОК**, мка, *ч.* **1.** Нижня частина стовбура дерева, що прилягає до кореня. **2.** Колода, зрізана з такої частини: *Він привіз з лісу два відзе́мки.* **3.** *образне.*
ВІ́ДСИ (ВИ́ТСИ, ВІ́ДСИВ), *присл.* Звідси [1, 37].	**ВІ́ДСИ,** *присл.* Звідси.
ВІ́ДТОГДИ. Відто́ді [1, 38; 2, 38].	**ВІ́ДТОГДИ,** *присл.* Відтоді.
ВІКАПАНИЙ. Такий самий, дуже схожий [2, 39].	**ВИКАПАНИЙ, ВІ́КАПАНИЙ,** *прикм.* Досто́тній, зовсім такий, такий самий, точнісінький, схожий (о́ко-в-о́ко), дуже подібний: *Ваш малий – викапани́й та́то* 'Ваш малюк – копія тата'.
ВУ́ЙКО, а **1.** Брат матері або батька. **2.** Незнайомий старший чоловік. **3.** *евф.* Ведмідь [1, 42]. **ВУ́ЙКО. 1.** Брат матері, дядько. **2.** Незнайомий літній чоловік [2, 45].	**ВУ́ЙКО**, а, *ч.* **1.** Брат матері (у Стриганцях брат батька – **стрий**). **2.** Будь-який старший віком чоловік. **3.** *перен.* (будь-хто старший із двох або кількох осіб чоловічої статі) дорослий: (із жартівливого звертання одного із старших парубків до молодшого від нього хлопця) *Ти, бахури́ку, ще замолоди́й, аби́ з вуйка́ми в волейбо́л гра́ти.*
ВУ́ЙНА, -и. **1.** Дружина брата матері або батька. **2.** Старша жінка взагалі [1,42]. **ВУ́ЙНА,** *рідк.* Незнайома літня жінка [2, 45].	**ВУ́ЙНА**, -и, *ж.* **1.** Дружина брата матері (у Стриганцях дружина батькового брата – **стрийна**). **2.** Старша жінка взагалі.
ХМАРОЛІ́М (ХМАРОЛО́М), -лому. Сильна злива: *1927 ро́ку в го́рах буў хмарола́м, шо Че́ре[ш]мош н'іс ц'іл'і хати́* [1, 202]. **ХМАРОЛО́М.** Злива [2, 178].	**ХМАРОЛО́М**, у, *ч.* Сильна раптова злива, яка може статися в будь-якому місці і викликати велетенські потоки води, небезпечні для життя людей і тварин.

Звичайно, це лише невелика частина слів, які є однаковими в гуцульському і наддністрянському говорах. Цікаво простежити, як у різних говорах південно-західного наріччя навіть цілком однакові фонетично слова набули різних підзначень: на одній території воно має чітке окреслення значення, на іншій означає певний різновид реалії, ще на іншій збереглося лише в переносному значенні або лише у складі фразеологізму тощо. Скажімо, вживаючись загалом у значенні 'різновид

верхнього одягу', лексема *бу́нда,* на відміну від вищезазначених значень у гуцулів (**бу́нда** *заст.* **1.** Кожушок без рукавів, що застібається збоку або вдягається через голову; **2.** *рідк.* Кожух, часом покритий сукном [1, 31]; **бу́нда** Верхній непромокальний одяг від дощу [2, 29]), у селі Стриганці вживається зрідка і не стільки для означення конкретного різновиду одягу, скільки як підкреслення узагальнювальної ознаки 'щось на зразок кожуха'. Кожух, кожушок як реалії існують, однак певний різновид кожуха – *бунду* – уже не шиють і, відповідно, не носять. Таким чином, значно частішим уживанням відзначається лише порівняння *як бу́нда* – '(про одяг, який надягнули, і він робить людину дуже широкою і незграбною) широко, незграбно'. Скажімо, жінка може приміряти різні блузки чи піджаки, а подруга, оцінюючи, наскільки воно їй личить, може сказати про якийсь певний жіночий піджак: *Цей тобі не пасу́є. Він на тобі ви́сит, як бу́нда.*

На Закарпатті **бу́нда** – 'короткий кожушок-безрукавка', а **бу́ндочка** – '**1.** Зменш. до **бу́нда**. **2.** *заст.* Кольорова жилетка молодої на весіллі, виплетена з вовняної пряжі' [3, 32]. На Буковині – **бу́нда**, -и, *ж., заст.* '**1.** Тепла білизна: *Купи́лам мало́му бу́нду на зи́му.* **2.** Вид верхнього чоловічого одягу: *Пірва́ласи бу́нда, лиш ва́та ви́си з не́ї*' [4, 42].

Якщо вийти за рамки гуцульсько-наддністрянських паралелей, то в інших говорах південно-західного наріччя можна знайти не лише різновиди реалій, позначених однією і тією ж лексемою, але й відтінки конотацій, різницю у стилістичному використанні лексем тощо. Наприклад, окрім уже згаданих значень лексеми *Агі́й (Агі, Ігі, Ігі́й)* у гуцулів та наддністрянців, на Буковині діалектологи зафіксували як загальнопоширене: **агі́, агі́й**, *виг., згруб.* Тю, тьху, цур тобі!: *Агі́ на мої́ вороги́!* – та вислови **Агі́ на те́бе! Агі́й на тво́ю го́лову**! [4, 17] (на жаль, без розшифрування значень останніх у контекстах певних прикладів).

Отже, наявність однакових лексем у різних говорах не є свідченням прямих запозичень. У переважній більшості випадків слід говорити про глибинну мовну спільність, спільні процеси в лексиці, а не про запозичення. Діалектологи обирають об'єктом своїх досліджень у царині лексики переважно слова, які ілюструють різницю між говорами, акцентують на тому, що відрізняє один говір від іншого. Очевидно, слід не випускати з уваги й те, що їх об'єднує в межах одного (у нашому випадку – південно-західного) наріччя.

1. Гуцульські говірки. Короткий словник / уклад. Галина Гузар, Ярослава Закревська, Уляна Єдлінська, Василь Зеленчук, Наталія Хобзей ; відп. ред. Я. Закревська ; НАН України ; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Негрич М. Скарби гуцульського говору: БЕРЕЗОВИ́ / Микола Негрич ; НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – 224 с. (Серія "Діалектологічна скриня").
3. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош ; [редакція та коректура автора]. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
4. Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. –Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

Meaning and peculiarities of stylistic usage of a range of lexemes, taken from the newest vocabularies of hutsul speeches are considered in the present article. They are compared with the similar words, which still function in the modern dialect speech of super-Dniester village of Stryhantsi, Tysmenytsya district, Ivano-Frankivsk region. Common and different features in meanings and shades of meanings of these words are determined.

***Key words**: hutsul dialect, super-Dniester dialect, lexeme, vocabulary.*

УДК 811.161.2'282(477.43) ***ББК 81.411.4-5***

Ірина Потапчук

НОМЕНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПІДВИЩЕНОГО РЕЛЬЄФУ В ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ТА ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті зіставлено географічну термінологію на позначення підвищеного рельєфу, що побутує у західноподільському та гуцульському говіркових ареалах, виявлено архаїчні та запозичені елементи лексико-семантичної групи "підвищення", простежено міжговіркове варіювання лексики.

***Ключові слова:** географічний термін, географічна термінологія, лексико-семантична група, семантичний ряд, західноподільські говірки, гуцульські говірки.*

Тривалий та значний інтерес до народної географічної термінології в українському та слов'янському мовознавстві зумовлений тим, що вона є давньою лексичною групою. Географічні апелятиви в народнорозмовному вияві тісно пов'язані з власними назвами, що, зважаючи на велику стійкість топонімів, сприяють їхній фонетичній, морфологічній та синтаксичній консервативності. Великого значення в сучасній ономастиці набувають регіональні дослідження такої тематики. Важливість лінгвістичних розвідок, що присвячені функціонуванню народних географічних термінів у різних говірках, зростає у зв'язку з потребою укладання загальнонаціонального словника географічних апелятивів. Такими чинниками продиктована актуальність нашого дослідження.

Особливістю географічної терміносистеми Західного Поділля є відображення назв підвищень у широкому лексико-семантичному вияві. Це зумовлено тим, що вздовж досліджуваного ареалу простягається Товтровий кряж Медобори. Гуцульські говірки поширені в південно-західних районах Івано-Франківської області, гірських (Вижницькому і Путильському районах) Чернівецької області та у Рахівському районі

© І. Потапчук

Закарпатської області. А тому питома вага номенів додатного рельєфу в гуцульській географічній термінології є значною.

Мета нашого дослідження: виявити міжговіркову взаємодію номенів на позначення додатного рельєфу в західноподільському та гуцульському ареалі, простежити лексичне та фонетичне варіювання в означеній лексико-семантичній групі.

Лексико-семантична група (далі – ЛСГ) "підвищення" на західноподільському діалектному просторі структурується багатьма рядами сем. Ми розглянемо такі: 'підвищення (в загальному значенні)', 'крута гора, горб, підвищення', 'круча, крутий схил гори', 'висока, відкрита, спустошена місцевість, вільна від рослинності', 'горб, що поріс деревами' або 'гора, що поросла деревами', 'гостра вершина гори, підвищення', 'схил гори, горба', 'підніжжя гори, горба', 'схил гори, горба, підвищення, повернений до сонця', 'схил гори, горба, підвищення, повернений від сонця'.

Ядро семантичного мікрополя лексеми 'підвищення (в загальному значенні)' на території Західного Поділля представляє лексема *горб* праслов'янського походження, частково *гора,* а всі інші лексеми також характеризуються давністю та незначною частотою уживання (в 1 або 4–5 н.пп): *горби̋к, горбинка, пагорб* (пор. гуц. фонет. варіант *пагорок* [8, 239]), *ви̋со̋та, ве̋со̋ч'ін', ви̋со̋чина, ви̋со̋к'іс'ц', воз вище̋н'е̋, п'ід вище̋н'е̋, п'ід горок, верх* (у гуц. гов. *верьх,* що демонструє характерне пом'якшення твердого [р] [4, 35]), *ви̋р'шок, ве̋р'шина, кр'уча, краж, мо'гила, му'гила, кочу'гура, кучу'гура, гоўда, тоўтра, тоўти̋р'ки.* У гуцульських говірках із семантикою "невисока гора, пагорб" та "невеликий пагорб, непокритий лісом" побутують переважно регіональні лексеми *г'руник* та *г'рунь* відповідно [4, 54–55] та рідше – загальновживані, як, наприклад, *го'ра, горб, берег* [8, 223, 216; 7, 22, 24]. Названа у західноподільському ареалі лексема *'говда* на Гуцульщині означає "пусте поле" [8, 223]. Цей факт вказує на те, що в західноподільських і гуцульських говірках закріпилось одне зі значень цієї лексеми: [*говда*] "гора", [*говдя*] "незайнятий ґрунт"; запозичення з польської мови; п. [*hołda*] "відвал, купа неродючої землі, порода, викинута з шахти", є діалектним варіантом до п. літ. *hałda* "тс.", яке разом з укр. [*галда*] "тс." походить від нім. *Halde* "схил пагорка; відвал, купа пустої породи" [5, т.1, 540–541].

Поняття 'крута гора, горб, підвищення' у західноподільському діалектному ареалі маніфестується такими лексемами: *ска'ла* (майже у всіх н.пп), *с'калка* (Мцв), (пор. бойк. *бесь'кід, бесь'кідець* [12, ч.1, 50; 2, 67]), *сц'і'на (Крк), с'ц'і'нка* (МК, Бс, Чрч, СП, Кр, Крмч) (пор. *с'кинка* під впливом молд. мови у гірських районах Буковини [7, 65]), *скрут* (Нвс), *наси̋п* (Шшк, Лчк, Зв), *горб* (Мк, Лсв, Клн, Влч, Кл), *го'ра* (Злч, Влх,) *с'кел'а* (Прс, Чрч, Км, Ббн, Стн) (тс. у гуц. *бер'до* [8, 216]), *кр'уча* (Нф) (тс. у гуц. гов. [8, 233]), *горбок* (Св, Ант, Мхл), *косо̋гор* (Шдл). *Г'ропа, жбир* (фонетичні варіанти *жбер, жбирь*), *кичера* (*кєчера, кечера*), *облаз, с'тепа, горґанє* позначають ю ж сему на території поширення гуцульських говірок [4: 54, 68, 94, 135; 8: 224, 238, 250]. *Жбир, кичера* (*кєчера, кечера*), найімовірніше, псл. походження [11, 72–73; 1, 76]. Діал. *г'ропа* "полонина" – запозичення з румунської мови, очевидно, через посередництво болгарської, у якій *гропа* "яма для гасіння вапна"[5, т.1, 601]. Лексема *жбир* як загальна географічна назва фіксується з 1877 р. і подана у "Словарі української мови" Б. Грінченка: "скеля, гора, підвищення"; *жбирь* 1. "намул у річці, мілина"; 2."сіножать, що поросла купинням та кущами" [15, т.1, 476]. Етимологічне тлумачення слова таке: «споріднене з лат. *gibber* "горбатий, бугристий", gibber "горб, бугор", *gibbus* "випуклий", *gibbus* "горб"; ie. *geibh "гнути, згинати, нагибати"" [5, т.2, 189]. *Горґан* – гірська верховина, запозичення з румунської мови; рум. *gorgan* "могила, курган", можливо, походить від др. *курганъ* [5, т.1, 563]. Т. Марусенко у "Матеріалах до словника українських географічних апелятивів (назви рельєфів)" фіксує лексему *ар'шиця* з двома значеннями "крута дика гора" та "полонина", а номен *г'ипа* позначає поняття "крута гора" [8, 213, 223]. В "Етимологічному словнику української мови" подана така стаття стосовно лексеми *ар'шиц'а*: [*аршиця*] "стрімка гора, сонячний бік гори" – запозичення з східнороманських мов, молд. *аршиць* "спека" [5, т.1, 91]. У лексикографічній праці "Гуцульські говірки. Короткий словник" зафіксовано лексему *скле'пікі* та її фонетичні варіанти *скле'піті, шкле'пітє* з семантикою "стрімка гора" та "кам'янисте урвище" [4, 171]. ГТ *поло'нина* є прикладом семантичного переходу "гірська рівнина, пасовище"→"крута гора" [4, 243].

Для позначення 'високої, відкритої, спустошеної місцевості, вільної від рослинності' подоляни переважно використовують географічні терміни (далі – ГТ) індоєвропейського походження: *лиса го'ра* (у 30 н.пп), *лисо г'ірйа* (Чрч, Брж), *лисо'гора* (Шшк), *лисина* (Кл), *пусто'тир* (Прс, Мрз, Гк, Яб, Вк, Крг, Лчк, Нвс, Хпт, СП, Крм, Крмч, ССм, Св, Глш, Мхл), *'пустка* (Злч, Зв, Крмч), *лоб* (Км). Спільною ознакою для наведених лексем є відсутність рослинності, яка передається за допомогою таких кореневих морфем: *лис-, пуст-* та *лоб-*. Лексеми *поле* (Мк), *по'лана* (Лсв) є периферійними, однак і їхнє вживання продиктоване потребою мовців виділити в географічному об'єкті ознаку 'відкритість' та 'відсутність рослинного покриву'. Гуцули номінують таке поняття переважно словом *го'лица* індоєвропейського походження з прозорою семантикою [4, 47], або *кл'ива,* походження якого остаточно не з'ясоване [8, 231].

Значно підвищений характер рельєфу західноподільського та особливо гуцульського регіонів зумовив лексичну різноманітність таких рядів: 'круча, крутий схил гори' та 'гостра вершина гори, підвищення'. Майже всі номени першого ряду загальновживані й розташовуються у такій ієрархії: *ска'ла* (у багатьох н.пп.) *кр'уча* (Бс, Клн, ЯС, Шдл, МК, Нф, Вк, Лчк, Зв, Лсг, Крм, Кр) (тс. у гуц. гов. [8, 233]), *пр'ірва* (у багатьох н.пп.) (пор. *пшипор, прилоги* [8, 246]), *пропас'ц'* (Гк, Чрч, Стн, Крк, Крмч, Глш, Ярм), *прова'л'а* (Мрз, Нвс, СП, Ярм), *бе̋зод'н'а* (Стк, Хпт, Крк, Мхл), *об'вал* (Кзм, Чрн, Шшк), *об'риў* (Цк, Крмч), *урви̋шче* (Чрч, Ант), *схил* (Влч), *стр'ім'чак* (Чрч) (пор. *стромина, стромовина* [8, 250–251]), *уш'чели̋на* (Пдл). Наведені апелятиви переважно праслов'янського та індоєвропейського походження і мотивуються основами лексем: *крутий, рвати, пропадати, провалити, обвалити, стрімкий,* а слово *бе̋зод'н'а* утворилося шляхом зрощення прийменника з іменником: *без дна. Мак'іўка* (Схд), *ма'кушка* (Км) – похідні від *мак* (литовського або германського походження) – стали ГТ, очевидно, внаслідок лексико-семантичного способу творення, тобто перенесення назв ботанічних культур у географічну термінологію. Другий семантичний ряд у народнорозмовному вияві структурується лексемами, що виникли на спільнослов'янському ґрунті: *ве̋р'шина* (майже в усіх н.пп), *вер'хіўка* (Брж, Мрз, Чрн, Вк, Лчк, Чрнв, СП, Кр), *шчоўб* (ЯС, Зст, Нвс, Лсг, Цк, ССм, Ярм), *шпил'* (МК, Цг, Гк, Крг, Зв, Хпт), *в'істра* (Прс, Схд, Біл), *гострак* (Шшк). *П'іка* (Птч) – запозичення з французької мови [5, т.4, 401] (пор. у гуц. гов. *пік* [8, 242]). Для передачі цього ж поняття у східнокарпатському наріччі використовують слова *бескид, бовдур, бовдур'* [4, 24, 27; 8, 225], *склеп, скрут* [8, 249]. За диференційною ознакою "частина від цілого" мовці номеном *плита* позначають "уламок скали, що стоїть окремо" [8, 242]. В обстеженому нами ареалі Західного Поділля ця лексема представляє сему 'великий камінь' і варіюється акцентуаційно: *пли'та.*

Семантичний ряд 'горб, що поріс деревами' становить опозицію до ряду 'висока, відкрита, спустошена місцевість, вільна від рослинності' і містить такі лексеми: *по'л'іс'а* (Лн, Цг, Кзм, Шшк, Крг, Ярм), *кур'ган* (Гк, Птч, Чрч, Км, Трч, Врв, Крмч, Св, Шар, Прд), *чагарни̋ки* (Крм), *тоўтра* (Чрн, Влч, Брж, Шдл, Крг, Схд, Лчк, Чрнв, СП, Цк, ССм, Івх, Біл, Врб), *тоўти̋р'ки* (Влх), *горб* (Прс, Стн, Крк, Пдл), *го'ра* (Кр), *верх* (Нф), *вал* (Злс), *'зарос'л'і* (Глш). У гуцульській географічній терміносистемі функціонує вузькоговірковий апелятив праслов'янського походження *китиця* та його фонетичний варіант *кєтиця* з семантикою "гора, вершина якої покрита лісом", а лексеми *дебря* та *звори* вживаються рідше [4, 94; 8, 224–225].

Цікавим з погляду фіксації лексичних варіантів географічних назв, на наш погляд, є ряд назв на позначення 'вершини гори' (взагалі). Це знову-таки переважно загальновживані лексеми давнього походження: *ве̋р'шина* (у більшості н.пп) (пор. *гор'гуя* [6, 51]), *верх* (Бс, Чрн, МК, ЯС, Нф, Мк, Вк, Крг, Км, Хпт, Чрнв, СПр, Крм, Врв, Цк, Біл, Мцв, Ант), *ве̋р'хушка* (Гк, Мрз, Прс, Км, Лчк, Врв, Крмч, Св), *ви̋со̋та* (Гк, Кзм, Влч, Схд, Глш) *ве̋р'шок* (Цг, Брж, Стк, Злч, Лсв, Кл, Крг, Км, Ббн, Врв), *ве̋со̋ч'ін'* (СП. Крм). Народний ГТ *чубок* (Кр) – метафоричне утворення. *Тоўте̋рка мала* (ССм) мотивується апелятивом *товтра* – "вапнякові пасма, що являють собою залишки рифів та атолів морів далеких геологічних епох", "скелясті розчленовані пасма на Подільській височині" < псл.* t'rtr – "гора" [5, т.5, 590]. Лексема *шчоўб* побутує у 9 н.пп., а *шчоб* вживається спорадично. Лексеми *щовб* і *щовба (щовбик, щовбок, щолопок, щолопочок)* зафіксовані в СУМі з позначкою *діал.* і містять пояснення: "шпиль гори, прямовисна скеля" [14, т.11, 600]. У словнику Б. Грінченка витлумачено значення лексем *щовб, щолба, щолопок* як "крута верхівка гори, верхівка, маківка" [15, т.4, 529]. Як зауважує Т. Марусенко, пояснення форм слова не викликає труднощів: *щовб* відбиває праслов'янське **sъ-čьlbъ, де* **sъ* – префікс [9, 146] (у гуц. гов. зафіксовані варіанти *чолб* і *щолб* [8, 253–254]). С. Вербич підтверджує версію стосовно праслов'янського походження слова, а не доіндоєвропейського, оскільки ідентичні топоніми поширені не лише в Українському Прикарпатті (Івано-Франківщина, Львівщина), на Буковині, але й у Білорусі, та кваліфікує відповідні назви як генетично споріднені: *Щовб*<**Ščьlbъ*<**šьčьlbъ*<ie.**(s)kel* "гнути, кривити" [1, 77]. У лексемах *щовб* і *щоб* спостерігаємо втрату звуків у середині слова. На думку П. Гриценка, це явище багатопланове, широковідоме в говірках, тому не завжди можна остаточно з'ясувати умови його перебігу, з певністю прогнозувати його появу. Частими є редукція голосного чи приголосного і пов'язана з останньою трансформація найближчого звукового оточення, насамперед при сусідстві сонорних в:[о]+[в, ў]>[о] – *шчоўб>шчоб* [3, 94]. Е. Мурзаєв у "Словнику народних географічних термінів", витлумачуючи лексему *чолопок,* наводить поряд з іншими дериватами і *щовб.* Автор вказує, що у Східних Карпатах нараховується п'ять вершин із назвою *Щовб* [10, 619]. У мікротопоніміконі Волині лексема побутує у фонетичних варіантах *Човп, Щолоп, Щолопи* [13, т.2, 484, 515]. На території Східних Карпат вершини часто позначають лексемами, що мотивовані тими ж основами, що побутують у мовленні подолян: *вер'хів'я, верхо'гір'я, височи'на.* У цьому ж ряді функціонують уже згадувані багатозначні лексеми з широкою семантикою: *гор'ган, ґрунь* [8, 220–221, 224–225].

Опозиційними з погляду семантики "верх"–"низ" стосовно характеристики географічного об'єкта підвищеного рельєфу до наведеного ряду є

'підніжжя гори, горба'. Із таким значенням вживаються *низ* (у багатьох н.пп), *п'ідошва* (Бс, Гк, Стк, Схд, Км, Біл, Ярм), *п'ід'н'іж:'а* (Птч, Лсг, Крмч, Івх) та фонетичний варіант *п'ід'н'іжа* (Влч, Клн) (тс. гуц. гов.[8, 241]), *п'ід'йом* (Зст, Брж, Мрз, Гк, Шдл, Чрч, СП, Крк), *узвиша* (Гк, Крм, ССм, Шар, Прд), *спуск* (Нф), *п'ід'г'ірйа* (Чрч, Крг) (тс. гуц. гов.[8, 241]). Поляризація семантики лексем по лінії "верх"↔"низ" продиктована тим, як уявно розглядають підніжжя інформатори: чи з вершини гори, чи з прилеглої до гори території. Варто звернути увагу і на повторюваність префіксальних формантів *під-* чи *підо-* (*п'ід'н'іжа, п'ід'йом, п'ідошва*), що вказують на місцезнаходження географічного об'єкта під якимось іншим. Лексема *бугор* (Влх, Брж) – східнослов'янський термін підвищеного рельєфу. Вказуючи на етимологічно повний відповідник у латвійській baũgurs "підвищення, горб", науковці дійшли висновку, що слово утворене від ie. кореня bheug(h)- "гнути, згинати" з суфіксом *–ъгъ* [11, 28].

Семантичне мікрополе поняття 'схил гори, горба, підвищення' визначається трьома мікрогрупами за твірними формантами. Перша мікрогрупа представлена лексемами *схил* (майже в усіх н.пп.), *похил* (Црч, Крг, Івх), *спад* (Гк), *скат* (Трч, Злс), *покат* (Стн), *круча* (Нф), що утворені переважно префіксальним та безафіксним способом або лише безафіксним. Деривати типу *збоч* (Влх), *обочи^{е}на* (Стк, Км), *узбочи^{е}на* (Птч, Крг, Лчк, Чрнв, ССм, Біл) є похідними від *бік* і утворюють другу мікрогрупу (відзначаємо подібність із гуц. гов. варіантами *обіч (обич), збочя* [4, 134; 8, 229]). *П'ідгорок* (Шшк, Нвс, Кр, Крк), *узгірйа* (Чрнв, Крм, Шар, Прд) становлять третю мікрогрупу. Лексема *ре^{и}бро* стала ГТ завдяки лексико-семантичній деривації і фіксується в обох говірках. У гуцульській народній географічній терміносистемі схил гори називають так: *безодня, берег, бескид* [8, 216, 217], *рипа* [4, 162]. ГТ *рипа* має запозичену основу, адже проник ще в староукраїнську мову з молдавської, де *рыпэ* "обрив, провалля" [14, т.2, 293].

Ряди лексики на позначення реалії 'схил горба, гори, повернутий від сонця' та 'схил, повернутий до сонця', перебувають в антонімічних відношеннях. Тому можемо вичленувати в говірковому мовленні відповідні антонімічні пари: *в'ід сон'а – п'ід сон'а, т'ін'* (фонетичний варіант – *т'е^{и}н'*) – *сонце, зат'інок – приг'ір'ій, о^{у}сон'а* (фонетичний варіант – *во^{у}сон'а*) – *хо^{у}ло^{у}док*, а також фіксуємо аналогічні пари лексем із прийменниками (наприклад: *до сонц'а, на сонц'і – ў хо^{у}ло^{у}д'ку*). Протиставні відношення забезпечуються основами -сон-, -тін-. У трьох останніх прикладах варто зауважити сильне укання в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним [о] як вияв особливостей подільського говору. У галицько-буковинській групі говорів із семантикою 'схил, повернутий до сонця' відомі лексеми *відосовня, осовня (осонє), осовн* [4, 141; 8, 239], у яких з'являється протетичний [в] у корені, що загалом є особливістю південно-західного наріччя. Схил гори, не освітлений сонцем, називають *затінь* [8, 229].

Отже, народна географічна термінологія на позначення підвищеного рельєфу в досліджуваних регіонах поширення південно-західного наріччя є досить різноманітною і відображає давність заселення території Західного Поділля та Гуцульщини. Розглянуті семантичні ряди ЛСГ "підвищення" репрезентовані загальновживаною лексикою переважно праслов'янського та індоєвропейського походження. В ареалі поширення гуцульських говірок частіше фіксуємо вузькоговіркові лексеми румунського, молдавського чи германського походження. На західноподільському просторі зауважуємо польські та німецькі мовні впливи. Це можна пояснити історичними чинниками, міжетнічними контактами, впливом сусідніх говорів.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Вк – с. Вікно, Крг – с. Крогулець, Км – с. Куманів, Лчк – с. Личківці, Схд – с. Суходіл, Яб – с. Яблунів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.; Влч – м. Волочиськ, Клн – с. Клинини Волочиського р-ну; Бс – с. Басівка, Ббн – с. Бубнівка, Врв – с. Варівці, Зв – с. Завадинці, Кл – с. Клинове, Крм – с. Кремінна, Кзм – с. Кузьмин, Лсв – с. Лісоводи, Лсг – с. Лісогірка, Нвс – с. Новосілка, Стн – с. Сатанівка, СП – с. Стара Пісочна, СПр – с. Старе Поріччя, Трч – с. Турчинці, Хпт – с. Хоптинці, Чрнв – с. Чорниводи, Шшк – с. Шишківці Городоцького р-ну; Бл – с. Балин, Зст – с. Заставля, Кр – с. Кривчик, Лшк – с. Лошківці, Мк – с. Маків, МК – с. Мала Кужелівка, Мал – с. Маліївці, Мцв – с. Міцівці, Мрз – с. Морозів, Рхн – с. Рахнівка, ЯС – с. Ярова Слобідка Дунаєвецького р-ну; Грш – с. Грушка, Дрв – с. Дерев'яне, Дмш – с. Демшин, Ктгр – с. Китайгород, Кз – с. Кізя, Кнг – с. Княгинин, Крш – с. Крушанівка, Нф – с. Нефедівці, Нгн – с. Нігин, Орн – с. Оринин, Пдпл – с. Підпилип'я, Пдл – с. Подоляни Кам'янець-Подільського р-ну; Брж – с. Бережанка, Біл – с. Біла, Бдн – с. Боднарівка, Ввс – с. Вівся, Влх – с. Вільхівці, Гк – с. Гуків, Івх – с. Івахнівці, Злч – с. Залуччя, Крмч – с. Кормильче, Крк – с. Криків, Птч – с. П'ятничани, Св – с. Свіршківці, ССм – с. Слобідка-Смотрицька, Чрч – с. Черче, Чрн – с. Чорна, Цк – с. Цикова, Шдл – с. Шидлівці Чемеровецького р-ну; Глш – с. Глушківці, Прд – с. Правдівка, Прс – с. Проскурівка, Стк – с. Сутківці, Шар – с. Шарівка, Ярм – м. Ярмолинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.

1. Вербич С.О. Топонімікон Українських Карпат в історичній ретроспективі / Святослав Вербич // Українська мова. – 2006. – №4. – С. 73–84.
2. Галас К.Й. Про назву "Бескіди" / К.Й. Галас // Українська мова в школі. – 1958. – №5. – С. 67.
3. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю.Гриценко; АН УРСР Ін-т мовознавства ім.О. Потебні ; відп. ред. І.Г. Матвіяс – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник. / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. – Т.1–5. – К. : Наук. думка, 1982–2006.

6. Іліаді О.І. Слов'янські топоніми на території Греції (етимологічний коментар) / О.І. Іліаді // Linguistica slavica: Ювілейний зб. на пошану І. Желєзняк. – К., 2002. – С. 49–56.
7. Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області: конспект лекцій / Ю.О Карпенко. – Чернівці, 1964. – 80 с.
8. Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов) / Т.А. Марусенко // Полесье. – М. : Наука. – 1968. – С. 206–255.
9. Марусенко Т.О. Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики / Т.О. Марусенко // Питання топоніміки та ономастики. – К. : Вид-во АН УРСР. 1962. – С. 142–147.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев – М.: Мысль. 1984. – 653 с.
11. Непокупний А.П. Слов'янська термінологія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті / А.П. Непокупний // Мовознавство. – 1998. – №2–3. – С. 27–35.
12. Онишкевич .М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.
13. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель: у 2 т. / упоряд. Г.Л. Аркушина. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006–2007. – Т.1–2.
14. Словник української мови: в 11т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т.1–11.
15. Словарь української мови: в 4 т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1958. – Т.1–4.

In the article the author compares geographic terms to indicate the higher landscape in Western Podilya dialects to Hutsulsky dialectual area. Archaic and borrowed elements in lexic and semantic groups meaning „highlands" are detected. lexic variety between the dialects is traced.

Key words: *geographical terminology, geographical term, lexic and semantic groups, semantic line, Western Podilya dialects speech, Hutsulsky dialectical speech.*

ГУЦУЛЬСЬКА ЛЕКСИКА: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ПРАГМАТИКА

УДК 81'374:82...
А/Я1/7.08(477.85/.87)
ББК 81.2 Ук-5

Василь Ґрещук

ЛЕКСИЧНА КАРТОТЕКА СЛОВНИКА "ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ": ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ

У статті розглянуто принципи формування лексичної картотеки для словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові". Окреслено критерії відбору художніх текстів, подано реєстр творів, які підлягають карткуванню, звернено увагу на технічний бік формування картотеки, наведено зразки оформлення карток.

Ключові слова: *лексична картотека, діалектизм, гуцульська діалектна лексика, художній текст, словник.*

Основу будь-якої лексикографічної праці становить картотека. Від її повноти, правильності добору матеріалу, точності фіксації, паспотризації мовних явищ безпосередньо залежить якість словника. Для словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" (далі – словник), роботу над яким розпочато в Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника, формування картотеки визначається його специфікою. Метою такого словника є лексикографічне опрацювання сегмента гуцульських діалектних слів, освоєних мовою української художньої літератури від Юрія Федьковича, який, за словами І. Франка, "гуцульському діалектові перший здобув славу в нашім письменстві" [5, 210], до наших днів. У зв'язку з цим першочерговим завданням формування картотеки для зазначеного словника є створення реєстру художніх текстів, у яких вжито гуцульські діалектні слова. Українські художні тексти щодо використання у них гуцульських лексичних діалектизмів дуже різні: в одних діалектні слова вживаються окремими вкрапленнями в мову персонажів, в інших ширше заманіфестовано гуцульську діалектну лексику, при цьому не лише в мові героїв, а й у авторській мові. Одні автори тяжіють до використання лише так званих етнографізмів, тобто лексем на позначення реалій, характерних для побуту, матеріальної і духовної культури гуцулів, інші, навпаки, – до якнайповнішого відбиття всього гуцульського діалектного лексикону в межах тематики твору. Неоднаковий рівень знання гуцульського діалекту письменниками, що теж позначилося на особливостях і специфіці використання діалектизмів у художній цілях. Певні особливості використання гуцульських діалектних слів у художніх текстах зумовлені їх жанровою належністю. Є ще й естетичний, літературознавчий, аксіологічний виміри художнього тексту, і з цього погляду літературні твори, в яких засвідчено гуцульські діалектні слова, теж дуже різні. Все це змушує визначити критерії відбору художніх текстів, на основі яких має бути сформована картотека словника. Основними критеріями створення корпусу художніх текстів для картотеки словника є використання в художньому тексті гуцульських діалектних слів, ідейно-художня вартість тексту, знання автором гуцульського діалекту, максимально повне охоплення художніх текстів. З урахуванням зазначеного складено такий перелік художніх творів, мова яких стане базою для створення картотеки словника:

Андріяшик Роман. Романи "Додому нема вороття", "Сторожинець".

Андрусяк Іван. Поетична збірка "Отруєння голосом".

Аронець Мирослав. Поетичні збірки "Грані хвиль", "Світло різця".

Атаманюк Василь. Поетична збірка "Зажурені флояри".

Бабій Василь. Збірка оповідань "Помста опришків".

Бабій Олесь. Поема "Гуцульський курінь". Вірш "Могила Довбуша".

Бабляк Володимир. Оповідання "Вернись на білу недею".

Близнюк Микола. Поема "Олекса Довбуш".

Боднарчук Іван. Оповідання "Її сни", "Над водоспадом Черемоша". П'єса "Над Черемошем".

Бойко Богдан. Повісті "По голови... По голови...", "Остання надія", "Останній ватажко".

Боршош-Кум'ятський Юлій. Поетична збірка "Шовкова косиця".

Брезицький Віктор. Повість "На Покутті".

Василащук Олександра. Поетична збірка "Вічність над плесами".

Верховинка Леся. Оповідання "Старе лихо", "Вечерниці", "На полонині", "Невістка".

Верховинський Андрій. Драми з гуцульського життя "Маруся Верховинка", "Без Бога ні до порога".

Влад Марія. Поетичні збірки "Грають в дримби вітри", "Живиця", "Мова полонин".

Вовк Віра. Цикл "Писані кахлі" із збірки "Поезії".

Гавучак Ярослав. Поетична збірка "Дідова сопілка".

Гармаш Міра. Поезії "Косів", "Черешневий мій Космачу", "По лісі ходить осінь", "Тріщить ватра", "Райдуга в пітьмі", "Закінчена симфонія", "Токата".

Герасим'юк Василь. Цикл поезій "Суха різьба". 1745 – Петрівка. Сигла.

Гжицький Володимир. Поетична збірка "Трембітині тони". Роман "Опришки".

Гончар Олесь. Оповідання "Маша з Верховини".

Григорак Володимир. Віршована казка "Скарби Добвуша".

© В. Грещук

Девдюк Тарас. Поетична збірка "Ти, три хвилини тому".

Дзюба Марія. Роман "Укриті небом".

Додяк Михайло. Поетична збірка "Книга мудрості Гуцула-Самоука".

Дучимінська Ольга. Поезії.

Єндик Ростислав. Оповідання "Регіт Арідника".

Загорулько Борис. Роман "Чорногора".

Загул Дмитро. Поетичні збірки "З зелених гір", "На грані".

Зубанич Федір. Лірична сюїта "Полонина". Художньо-документальна повість "Довбушеві гори".

Зубар Віктор. Поетичні збірки "Синьогори", "Гірський потік".

Іваничук Роман. Оповідання "Дім на горі", "Побий мене", "Смерть Довбуша", "Бузьків огонь".

Ірчан Мирослав. Повість "Карпатська ніч". Оповідання "Тайна ночі".

Капій Мирослав. Повість "Країна блакитних орхідей".

Карпенко Микола. Цикл "З верха на верх" із книги "Перевесло".

Качковський Лесь. Повість "Довбушева пісня".

Кисілевська Олена. Оповідання "Кілька оповідань діда Івана", "До комор Довбуша", "Голод".

Князький Орест. Поетичні збірки "Оминути не смію", "Непроминуща таїна", "Таємниця спалаху".

Кобилянська Ольга. Повість "В неділю рано зілля копала".

Козоріс Михайло. Повість "Чорногора говорить".

Колісник Григорій. Повість "Гуцулія".

Колцуняк Марія. Оповідання "Як не твоя, то нічия", "Сама винна". Повість "Навстрічу сонцю золотому". Вірш "Проти хвиль".

Костинюк Василь. Повість "Трембіти грали". Поетична збірка "Громова Бартка".

Коцюбинський Михайло. Повість "Тіні забутих предків".

Крушельницький Антін. Повість "Рубають ліс".

Кундзіч Олекса. Повість "Верховинці".

Кухарук Роман. Оповідання "Похорон віри".

Лепкий Богдан. Цикл поезій "В Розтоках".

Лимар Ганна. Повість "Білий слон".

Лімниченко Василь. Цикл поезій "Гуцули", вірш "Гуцульська пісня".

Маковська-Лоза Марія. Повість "Над бистрим Черемошем".

Малик Володимир. Повість "Чарівний перстень".

Малицька Костянтина. Оповідання "Малий гуцулик".

Малишко Андрій. Поема "Франко у Криворівні".

Малкович Іван. Поезії.

Манчук Онуфрій. Збірка новел "Жьиб'ївські новелі".

Марфієвич Микола. Вірш "На могилі Юрія Федьковича". Повість "Микола Шугай".

Матіос Марія. "Солодка Даруся".

Мельник Онисим. Поетична збірка "Гуцули сходять з гір".

Мельничук Тарас. Поетична збірка "Чага".

Олесь Олександр. Драматичні поеми "Ніч на полонині", "На зелених горах".

Павлик Михайло. Повісті "Юрко Куликів", "Ребенщукова Тетяна", "Пропащий чоловік", "Вихора".

Павличко Дмитро. Поезії.

Петричук Юрій. Збірка "Дорога до храму".

Петросаняк Галина. Вірші "Містечко, що було колись центром всесвіту...", "Вдихаючи запах хвої у тих краях...", "Різдвяний вечір в горах".

Пилатюк Михайло. Поетичні збірки "Гуцулові птиці", "Жайвороночку мій".

Пільгук Іван. Повість "Пісню снує Черемош".

Попович Надія. Поетична збірка "Портрет долі".

Пушик Степан. Повісті "Карпатське літо", "Перо золотого птаха", "Страж-гора". Поезії.

Радиш Богдан. Поетичні збірки "Щедре світло землі", "Полум'я пам'яті".

Рем-Луцик Ольга. Повісті "Софійчин Великдень", "Князі гуцульських полонин".

Речмедін Валентин. Повість "На Верховині".

Рильський Максим. Цикл "Капатські октави" із поетичної збірки "Зграя веселиків".

Самчук Улас. Повість "Гори говорять".

Сичевський Василь. Повісті "Чаклунка Синього Виру", "Вернись, Ружено".

Скляренко Семен. Роман "Карпати". Оповідання "Гуцул".

Смольський Григорій. Повість "Олекса Довбуш".

Стельмах Михайло. Повість "Над Черемошем".

Стефурак Неоніла. Поетичні збірки "Мелодія краплин", "За плугом сонця".

Стецюк Яків. Повісті "Крутий плай", "Шумить Черемош".

Стрілець Ольга. Вірші "Вночі на Черемоші", "Гори".

Ступак Ярослав. Оповідання "Гординя".

Турелик Галина. Поетична збірка "Бурштинова ватра".

Федорів Роман. Повість у легендах "Жбан вина". Оповідання "Опришкова криниця", "Пароль "Сонце"", "Калинова сопілка", "Весільні ворота", "Дідове коріння".

Федюк Павло. Збірка оповідань і новел "Гуцульська мадонна у весільній сорочці".

Федькович Юрій. Поезії, проза, драматичні твори.

Франко Іван. Оповідання "Гуцульський король", "Терен у нозі", "Як Юра Шикманюк брів Черемош". Цикл "Буркутські станси" із поетичної збірки "Semper tiro".

Харов'юк Данило. Оповідання "Смерть Сороканюкового Юрка", "Жаль", "Палагна", "Ліцитація".

Хлистова Алла. Роман "Олекса Довбуш".

Хоткевич Гнат. Повісті "Камінна душа", "Довбуш".

Черемшина Марко. Новели.

Шекерик-Доників Петро. Роман "Дідо Иванчік".

Шкрумеляк Юрій. Поетичні збірки "Привіт Говерлі", "Пісня про радісну осінь". Повість "Огні з полонин". Оповідання "Михаськова ватра".

Юзва Роман. Цикли "Моє усміхнене село", "Незрима нить. Шепіт Карпатського лісу" із поетичної збірки "Надія".

Яновський Микола. Збірка оповідань "Танець дараби".

Яновський Юрій. Оповідання "Василь Палійчук, гуцул".

Яримович Р. Збірка оповідань "Гуцульськими плаями".

Ярош Ярослав. Історична драма у віршах "Топір помсти". П'єса "Меланка – чесна газдиня або як Іцка зрадила коза".

Багато з творів, які увійшли до вказаного реєстру, писані за різними правописними системами, видавалися неодноразово, при цьому редактори поправляли мову творів, наближаючи її до сучасних літературних норм, однак, що дуже важливо, намагалися мову творів відтворити за сучасним правописом із збереженням тих діалектних лексичних і фразеологіних особливостей, які взагалі були характерні для письменника. Якщо редактори фонетичні та морфологічні діалектизми, засвідчені в мові художніх текстів, при перевиданні більшою чи меншою мірою заміняли нормативними відповідниками (хоч багато з них залишали незмінними, особливо в мові персонажів), то лексичні діалектизми завжди зберігали, часом подаючи свої пояснення до діалектних малозрозумілих слів. Тому для карткування гуцульських діалектних слів взято сучасні видання творів, які ввійшли до реєстру. Це забезпечить уніфікацію правопису всього ілюстративного матеріалу в словнику.

Важливим завданням формування картотеки словника є відбір слів та ідентифікація їх як гуцульських діалектизмів. Селекція гуцульських діалектних слів ґрунтується на певних засадах.

До гуцульських діалетизмів належать позанормативні лексеми, вжиті в художньому тексті, які характерні для гуцульського діалекту, при цьому це можуть бути специфічно гуцульські слова або слова, які поширені також у суміжних з гуцульським і несуміжних говорах південно-західного наріччя. Фіксація таких лексем у словниках гуцульського говору [4; 6] та відсутність їх у словнику літературної мови або подача їх з поміткою діал. підсилює достовірність ідентифікації слова як гуцульського діалектизму. За відсутності повного словника гуцульського говору для встановлення належності слова до гуцульської діалектної лесико-семантичної системи необхідно також врахувати результати науково-лінгвістичного вивчення гуцульської діалектної лексики, а для низки лексичних одиниць щодо ідентифікації їх як гуцульських необхідні додаткові дослідження, зорієнтовані на конкретні слова, в т. ч. й експедиційні.

Специфічною проблемою для словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" є онімна лексика, використана в художніх текстах. Власні назви не є діалектизмами, хоч в основі деяких з них можуть бути діалектні назви, пор. *Гогодзи* – назва гори, яку утворено семантичним шляхом від гуцульського діалектного апелятива *гогодзи* – 'брусниця' [1, 112] чи *Гута* – назва села, що постала внаслідок перенесення її з діалектної назви склоплавильного заводу [2, 49], або *Чертіж* – назва присілка, в основі якого діалектне слово *чертіж* 'поляна в лісі; галявина на зрубі' [2, 177]. З іншого боку, такі назви населених пунктів, як Жаб'є, Криворівня, Космач, Косів, Микуличин, Яблуниця, Кути та ін., гір Говерла, Піп Іван, Трофа, річок Прут, Черемош, інша ономастична лексика теж виступають своєрідними лігвальними маркерами гуцульськості. З огляду на характер словника онімна лексика, засвідчена в художній мові, теж буде залучена до лексикографічного опрацювання, а тому потребує попереднього карткування.

Предметом лексикографічного опрацювання у словнику є не лише гуцульські діалектні лексеми, а стійкі словосполучення, фраземи. Детально про сутність діалектного статусу фраземних одиниць, встановлення ознак, за якими діалектні фраземи відрізняються від літературних, загальномовних, нормативних див. нашу статтю [3].

Технічний бік формування картотеки визначається завданням словника. Після ідентифікації словоформи в тексті як гуцульської вона вноситься на окрему картку у вихідній формі. Для іменників, кількісних числівників, займенників, які відмінюються як іменники, – це називний відмінок чоловічого роду, для дієслів – інфінітив. Іменники, які вживаються тільки в однині або тільки у множині, фіксуються відповідно як сингулятивні чи плюративні в називному відмінку. Після гуцульської діалектної словоформи у вихідній формі подається фрагмент художнього тексту, достатній для того, щоб

з'ясувати семантику діалектизму, його граматичні й стилістичні особливості. Завершує картку паспортизація діалектизму, яка містить відомості про автора тексту, назву твору, сторінку видання, як якій засвідчено слово. Наведемо зразки оформлення картки:

Гачі

Дивишси.., а ти голий, єк бубонь, и усе наверхи. Та уже ни кажу, лице то вин видит тай малює, але туда далі, єк вин может видіти, єк єс у *гачьох*, сорочці и постоліх?!

О. Манчук. Фіглі, с. 22

Файний

На храм вуйни і вуйки з чужих сіл посходилися. Петрикові обарінки давали, називали чемним легінем.

– *Файного*, діду, онуку маєте, коби здоров був!

– Тото у мене господар, діда ввечір роззуває, люльку дідові запікає.

– Ой, ні, то бабина дитина, мені горшки сокотит, з окропу пінку збирає.

Марко Черемшина. Карби, с. 33

Сокотитися

Не раз з ляком думала навіть, що то не її дитина. Не "*сокотилася*" баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, с. 178

Фонетичні та морфологічні варіанти діалектного слова подаються на окремих картках, наприклад:

Лудина

Не плачте, панночко, їде ваш молодий! Да шанувавши чесні столи та дари божі – борше на якого божевільного похожий, як на молодого, – так гарно прибравсь! Одна нога в чоботі, друга – в личанім ходаку; одна гача дублена, а друга – сива; на *лудині* латка на латці...

Ю. Федькович. Як козаки роги виправляють, с.440

Лудінє

– Єк прийшов-єс на хитар полонинський, то зара перевертай на собі усе *лудінє* – єк гачі, постоли – ну гет усе.

Г.Хоткевич. Довбуш, с. 176

Лудинє

А *лудинє:* киптарі, вишивані, старі й нові, жіноча гуглі, чоловічі кресані, шапки, гачі.. всяке домашнє багатство.

А. Крушельницький. Рубають ліс, с. 195

Гуцульські діалектні стійкі словосполучення, фраземи карткуються, як і лексичні діалектизми, при цьому, якщо дозволяє структура фраземи, опорне слово відтворюється у вихідній формі за критеріями, які застосовано щодо діалектних слів, наприклад:

Скакати в непки

А Иванчікова Єлена, то аж таки *в непки скакала*, така була рада, шо переиначіла Иванчіка <...>

П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, с. 374

Нема де шпильки опустити

– Але я казав вам, шо там глітно, *нема де шпильки опустити*.

Марко Черемшина. Ласка, с. 222

Сформована на таких засадах картотека гуцульських діалектних лексем, використаних у мові української художньої літератури, стане надійною базою для укладання словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові".

1. Габорак М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини :Словник-довідник / Мирослав Габорак / Вид. 2-ге, доп. і уточн. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 500 с.
2. Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля) : Історико-етимологічний словник / М. Габорак. – Івано-Франківськ: ОІППО; Снятин : ПрутПринт, 2007. – 200 с.
3. Грещук Василь, Грещук Валентина Фраземіка у словнику "Гуцульська діалектна лексика в українській мові" // Мовознавчі студії. Вип. 2. Фразеологізм і слово у тексті і словнику [за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського]. – С. 70-79.
4. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
5. Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. – К. : Наук. думка, 1982. – Т.37. – С. 205-210.
6. Janów J. Słonik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / J. Janów – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

The principles of lexical card index formation for the dictionary "Guzul Dialectal Vocabulary in the Ukrainian Belletristic Language" are regarded in the article. Criteria for the selection of belletristic texts are described; register of works, which can be added to the card index, is given; attention is paid to the technical part of card index formation; samples of cards executions are shown.

Key words: *Lexical card index, dialecticism, guzul dialectal vocabulary, belletristic text, dictionary.*

УДК 81'373.6
ББК 81.2Ук

Віктор Шульгач

ЛЕКСИЧНІ АРХАЇЗМИ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ (ЕТИМОЛОГІЧНІ НОТАТКИ)

Статтю присвячено етимологічному аналізу діалектних лексем: калюх, чвалий, парколабий, чьомпас (чупас), тельбух, шарта.

Ключові слова: *діалектизм, лексичний архаїзм, етимологія.*

Лексична система гуцульських говірок законсервувала й зберегла до сьогодні чимало архаїчних елементів, які можуть стати предметом

© В. Шульгач

спеціального дослідження фахівців-етимологів. Подаємо етимологічний коментар до деяких із них.

Калюх (*кілюх*, *колюх*) ‘шлунок тварини’, а також *калюхи* (*кілюхи*) мн. ‘нутрощі’ [5, 89] можна зіставляти з *кілюх'и* / *келюх'и* ‘нутроші; кишечник’ [24, 78], (бойк.) *келюхи* ‘тельбухи; нутрощі’, *келюх* ‘живіт глечика’, а також пов’язаними словотвірно *келюхатий* ‘череватий’, *келюхач* ‘черевата дитина’ [20, 1, 346], (буков.) *калюх* ‘шлунок’ [33, 184], (наддністрян.) *киліх* ‘довбня, якою збивають глину’ [39, 141]. Сюди ж рідкісне фонетично вторинне (поліськ.) *кехи* ‘киші’ [1, 1, 219] ‹ **келхи* / **кевхи*. Пор. ще рос. діал. *килоха* ‘бруква’ [30, 13, 209] ‹ **килха* ‹ **кылха* ‹ **кълха*.

Наведені лексеми об’єднані на основі загальної семантичної ознаки ‘опуклість, округлість’› ‘предмет відповідної форми’. Їх правомірно кваліфікувати як рефлекси первісного **кълхъ*. При цьому слід мати на увазі, що в основах із сонорним (у даному разі *-l-*) а) часто з’являються секундарні голосні, тобто аналізовані *калюх*, *келюх'и* – формально модифіковані варіанти щодо *кал(ь)х*, *кел(ь)х'и*; б) редукований *-ъ-* у бінарній сполуці *-ъl-* (**кълхъ*) рефлексується в *-а-*, *-е-*, *-и-*, *-і-*, *-о-* (а також *-у-*, пор. далі факти пропріальної лексики). Це явище фронтального характеру, тобто воно однаковою мірою властиве й для інших кореневих структур зразка tъlt (детальніше див. [11, 315-318]).

Зауважимо, що семантика ‘опуклість, заокруглення’ › ‘людина з подібними ознаками конституції” в різні часи була актуальною у сфері антропонімної номінації, про що свідчать прізвища: укр. *Каліх*, *Калих*, *Калух*, *Калюх*, ст.-рос. Иванъ *Калюхъ*, XVI ст. [18, IV, 216], рос. *Калихин*, *Калухов* [10], блр. *Калiх* [2, 173], слвн. *Kelih* [47, 258], пол. *Kalich*, *Kaluch* [45, IV, 444, 450], *Kelich* [45, IV, 562], *Kilich* [45, IV, 611], *Kulich* [45, IV, 406], чеськ. *Kalich*, *Kelich*, *Kolich*, *Kulich* [37], лужицьк. *Kalich*, *Kolich*, *Kulich*, *Kułych* [46, II/1, 185, 206, 229] і под.

Стосовно семантичної типології пор. у даному випадку сучасні українські прізвища *Пузатенко*, *Череватий*, *Бебих* ~ укр. діал. (гуцул.) *бебихі* мн. ‘нутрощі’ [16, 23] тощо.

Чвалий ‘хитрий’ [16, 183]. Праслов’янський діалектизм, первісно активний дієприкметник минулого часу на *-l-* – **čъvalъjь*, – мотивований втраченим дієсловом **čъvati*. Він зберігся також у складі антропонімів, пор., наприклад, укр. *Чвалюк* [10], *Чвала*, *Чвалай*, рос. *Чвалов* [19, 910], пол. *Czwalik*, *Cwala* [45, II, 222, 314].

Від інфінітива **čъvati* існував й part. passivi **čъvanъ* [41, 4, 178-179], який також реалізувався в слов’янському антропоніміконі: укр. *Чван* [21, 123], рос. *Чванов*, *Чванцев* [26, 456], *Чванин* [10], блр. *Чван* [2, 449], слвн. *Čvan* [47, 97], пол. *Cwan* [45, II, 222] та ін.

Парколабий ‘який має ваду ніг’ [16, 129]. Семантично споріднене з діал. *криволабий* ‘кривоногий’ [16, 100], реалізувалося в прізвищах укр. *Паркулаб* [10], рос. *Парколабов* [14, 12, 271]. Другий компонент фіксується й у незв’язаному вигляді – *лаба* ‘нога людини’, ‘лапа (тварини)’ [16, 104] ‹ **лапа*. Стосовно ж першого – *парк-*, – то він заслуговує спеціального коментаря.

Швидше за все, його можна зіставляти з діал. *пирконосий* ‘кирпатий’, ‘такий, що має білу цяточку на носі’, *перканосий* ‘кирпатий’ [33, 407, 411], пол. діал. *pyrkaty* ‘кирпатий’, які не мають пояснення [9, 4, 373-374]. Загальне значення ‘нерівний; кривий’ (пор. набір значень у псл. **kъrpatъjь*: укр. *кирпатий* ‘курносий’, рос. діал. *кирпатый* ‘т.с.’, блр. діал. *кірпаты* ‘курносий’, *карпаты* ‘бугристий, з нерівною поверхнею’, *курпаты* ‘горбатий’ та ін. [13, 74]) дає підстави семантизувати заголовне слово як ‘той, хто ступає нерівно; кульгавий’. Формально ж – зводити до псл. **pъrkolaръjь* (з реалізацією *ъr* › *-ар-* в українській та *-yr-* у польській діалектній мові).

Первісне **pъrk-* – детермінативне (*-k-*) розширення і.-є. **per-* ‘різати, колоти, бити’ у ступені редукції кореневого вокалізму *о*-ряду. Цей самий корінь представлений у блр. діал. *поркацца* ‘порпатися’ [35, 4, 181], рос. діал. *пыркацца* ‘метушитися, прагнучи зробити що-небудь’ [31, 9, 78] (з дещо видозміненою семантикою) **pъrkati sę*.

Генетичне значення і.-є. **per-* континують пралексеми з іншими детермінативами кореня, зокрема:

**pъrdati sę*: пол. діал. *pardać się* ‘бродити, тинятися (без діла), вештатися’ [43, 4, 39];

**pъrgati*: пол. *pergać*, *pyrgać* ‘скочити, підскочити’, ‘копнути ногою’ [44, 4, 114];

**pъrxati* (*sę*): рос. діал. *пурхать*, *пурхаться* ‘ритися, купатися в піску, в куряві і под. (про курей)’ [28, 4, 159].

**pъrpati sę*: укр. діал. *парпатися* ‘дерти, шукати чогось’ [3, 77], *порпати* ‘вибирати, копати картоплю; розгрібати’, *порпатися* ‘ритися, колупатися’ [39, 214], пол. *parpać* ‘порпати(ся), рити; бруднити’ [9, 4, 527].

**pъrsati*: (похідні) укр. *викопирсувати* ‘виколупувати’ [5, 1, 164], рос. діал. *копырсать* ‘порпатися, повільно робити що-небудь’ [30, 14, 303] та ін.

**pъrtati*: укр. діал. (похідні) *шопортати* ‘вертіти, ворушити пальцем чи прутом у чім’, *пошпортати* ‘довбатися, колупати’ [4, 100].

Чьомпас, **чупас** ‘вершина гори’ [16, 185]. Семантично співвідносне з **чупас* у виразі *з чупасом* ‘із верхом, із надлишком’ [16, там само].

Етимологічно промовиста в даному разі форма *чьомпас*: її можна розцінювати як рефлекс базового **čьlpasъ* (з асиміляцією плавного *-л-* › *-м-* у позиції перед губним). Для гуцульського діалекту це не поодиноке фонетичне явище. Пор. ще: *бамбас* ‘ледар, той, хто не хоче нічого робити’ [6, 138] ~ *бульбас* ‘грубий нероба’ [6, 258] ‹ **bъlbasъ*; *бомбак* ‘бавовняні нитки’ [6, 223] ‹ **болбак* ‹ **bъlbakъ*; *кумбук* ‘низькорослa смерека’, ‘пень’, ‘людина

невисокого зросту’ [5, 107] ‹ **кулбук* ‹ **kъlbukъ*; *чампа* ‘клишава, неповоротка, незграбна людина’ [27, 412] ‹ **чалпа* ‹ **čьlpa* (*-ьl-* › *-ал-*); *чемпак* ‘цурпалок’ [5, 210] ‹ **челпак* ‹ **čьlpakъ*; *чембір* ‘жіночий пояс з червоної вовни’ [5, 212] ‹ **челбір* ‹ **čьlborъ(-ь)*; *штимпак* ‘цурпалок, уламок’ [5, 220] ‹ **штилпак* ‹ **stъlpakъ* та ін.

Варіант *чупас* – вторинна форма з абсорбцією плавного *-л-*, як і місцеві *гуші* ‘набряк горла людини, хворої на завушниці’ [16, 59] ‹ **gъlši*, *гушатий* ‘який має хворобливо потовщену шию’ [16, 59] ‹ **gъlšatъjь*, *кубаса* ‘ковбаса’ [16, 101] ‹ **kъlbasa*, *кубль* ‘піскар (вид дрібної річкової риби)’ [16, 101], *кибіль* (*кібель*), *-бля* ‘дерев’яне відро, яким витягують з криниці воду’ [5, 93] ‹ **kъlbьlь* тощо. Пор. ще варіантність діал. *чемпіти*, *чепіти* ‘довго стояти чи сидіти на одному місці’ [39, 272, 273] з аналогічними формальними характеристиками, які континують пол. **čьlpęti*, пропущене в ЭССЯ за ред. О.М. Трубачова.

Реконструйоване **čьlpasъ* – похідне з суфіксом *-asъ* від **čьlpa* / **čьlръ*, описаних у фаховій літературі [11, 3, 26-28]. Генетичне значення і.-є. **(s)kel-* ‘гнути, згинати; крутити; вертіти’ реалізувалося в численних слов’янських континуантах, серед яких чимало лексем зі сфери географічної термінології. Пор., наприклад, укр. діал. *чопатий* ‘з обломаним кінцем’ [27, 417] ‹ **чолпатий*, *чапурка* ‘сніп-шапка на полукіпку жита’ [39, 418] ‹ **чалпурка*, *чулпай* ‘насінний пагін цибулі, часнику’ [33, 651], рос. діал. *челпашек* ‘гребінь пагорба’, чеськ. *čĺup* ‘пагорб, узвишшя’, *čĺup* ‘гора з плоскою вершиною’, в.-луж. *čołpak* ‘зсув’ та ін. (цит. за [11, 3, 26]).

Сюди ж за всіма лінгвістичними параметрами (фонетичними, словотвірними, семантичними) логічно вписується гуцул. *чьомпас* (*чупас*).

Тельбух ‘нутрощі’, ‘живіт’ [16, 167]. Співвідносне з укр. діал. *тел'бух* ‘пузата людина’ [17, 91], блр. діал. *цельбухі* мн. ‘утроба’ [38, 189], пол. діал. *telbuch* ‘пузо’ [43, 5, 393]. Пор. також ст.-укр. Ониско *Телбух*, 1649 р. – антропонім у козацьких реєстрах [25, 306]. Наведені факти дають підстави реконструювати первісне **tъlbuхъ* – похідне на *-ихъ* від **tъlba* / **tъlbъ*, і.-є. **tel-* ‘піднімати’, ‘носити’, ‘переносити’ (з вокалізацією *-ъl-* › *-ел-*).

Континуантами останніх виступають укр. *тулба* ‘шкіряна сумка через плече, оздоблена вирізкою’ [33, 555], *товба* ‘неповоротка, незграбна товста жінка; інколи про чоловіків’ [5, 4, 269], діал. ‘купа’ [23, 204], діал. *тельби* тільки мн., стар. ‘нутрощі зарізаної тварини, придатні для вживання; тельбухи’ [15, 212], блр. діал. *тоўба* ‘товста, незграбна людина’ [35, 5, 146], які не мають задовільного пояснення [9, 5, 541, 586], рос. діал. *томба* ‘різновид укладки льону’ [29, 538] ‹ **толба* та ін., значення яких зводяться до більш загального ‘опуклий, заокруглений’ › ‘нутрощі’, ‘копиця (льону)’, ‘живіт’, ‘товста людина’ тощо.

Генетичне значення і.-є. **tel-* притаманне й іншим дериватам, які утворюють розлогу лексико-словотвірну мікросистему й заслуговують спеціального опису. Ось деякі з них: укр. діал. *толбуша* іхт. ‘Lenciscus cephalus Linnaeus’, синонім до *товстолобик* [8, 89] ‹ **tъlbuša*; блр. діал. *тоўбік* ‘товста людина’ [42, 300] ‹ **tъlbikъ*; рос. діал. *томбок* ‘загорожа зі зрубаних дерев, яка підводить звіра до ями’ [40, 413], ‘засіка, зрубаний ряд дерев, піднятих на високих пеньках’ [7, 4, 414] ‹ **толбок* ‹ **tъlbъkъ*; *отолбачить* ‘вдарити по лобі’ [30, 24, 256] – похідне від іменника **толбак*, болг. діал. *тумбак* ‘шлунок тварини’ [34, 237] ‹ **тулбак* ‹ **tъlbakъ* та ін.

Шарга ‘дощ зі снігом; холодний дощ’ [16, 186]. Має паралелі в інших слов’янських зонах: укр. діал. *шарга* ‘вітер із снігом або дощем’, перен. ‘запальна, гаряча людина’ [20, 2, 379], ‘жвавий, запальний’ [22, 325], ‘холодна дощова погода, дощ із снігом, негода’, ‘розгрузла земля після дощу, снігу’ [33, 657], ‘дощ із вітром’ [39, 277], ‘буря, буран’ [15, 234], блр. діал. *шорга* ‘сильний вітер’, *шурга* ‘дощ із вітром’ [35, 5, 334, 340], рос. діал. *сарга* ‘про рухливу, швидку дівчинку’ [30, 36, 143], *шарга* ‘дрібне сміття’ – яке не має пояснення [36, 4, 408] ‹ **sъrga*, і.-є. **ser-* ‘текти, литися’ (ступінь редукції кореневого вокалізму *о*-ряду).

Ці й подібні до них факти, судячи з семантики, можна розцінювати як девербативи. Пор., наприклад, укр. діал. *шаргати* ‘йти розгрузлою дорогою, стежкою’ [33, 657], блр. діал. *шургаць* ‘сильно дути, дути з поривами’, *шоргаць*: вецер *шоргае* с-под хмары, дождж будзе [35, 5, 334, 340] і под. – усі з переходом анлаутного *с-* › *ш-*. Детальніше див. [12, 4, 119-121].

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. – Т. 1-2.
2. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969.
3. Брилінський Д. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991.
4. Горбач О. Північнонаддністрянська говірка й діялектний словник с. Романів Львівської области. – Мюнхен, 1965.
5. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
6. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Я. Закревська. – К., 1981.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1955. – Т. 1-4.
8. Дейниченко Н.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія” (Методичні поради). – Суми, 1984.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1982-2006. – Т. 1-5.
10. Жертвы политического террора в СССР. Электронный ресурс: http://lists.mono.ru.
11. Казлова Р.М. Славянская гідранімія: Праславянскі фонд. – Гомель, 2003. – Т. III.
12. Козлова Р.М. Славянская гидронимия: Праславянский фонд. – Минск, 2006. – Т. IV.

13. Козлова Р.М. Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель, 1997.
14. Книга памяти Украины: Донецкая область. – Донецк, 1997. – Т. 12.
15. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1984.
16. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий. – Львів, 2008.
17. Никончук Н.В. Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 79-93.
18. Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1859-1915. – Т. 1-6 и указатель.
19. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. – Донецьк, 2007.
20. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.
21. Панцьо С.Є. Матеріали до словника лемківських говірок. – Тернопіль, 1997. – Ч. 1.
22. Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. – Legnica; Wrocław, 2001.
23. Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібр. та впор. В. Сокіл. – Львів, 1994.
24. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Раківського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005.
25. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.: Транслітерація тексту / Підгот. до друку: О.В. Тодійчук, В.В. Страшко, Р.І. Осташ та ін. – К., 1995.
26. Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська / Авт.-упоряд. Т.С. Пристайко, І.С. Попова, І.І. Турута, М.С. Ковальчук. – Дніпропетровськ, 2007.
27. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород, 2008.
28. Словарь говора деревни Акчим Пермской области / Гл. ред. Ф.Л. Скитова. – Пермь, 1999. – Вып. 4.
29. Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. А.И. Федорова. – Новосибирск, 1979.
30. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М.; Л., С.-Петербург, 1966-2006. – Вып. 1-40.
31. Словарь смоленских говоров / Под ред. А.И. Ивановой. – Смоленск, 1974-2005. – Вып. 1-11.
32. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
33. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005.
34. Стойков С. Лексиката на банатския говор. – София, 1968.
35. Тураўскі слоўнік / Рэд. А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1982-1987. – Т. 1-5.
36. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1986-1988. – Т. I-IV.
37. Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки за даними Міністерства внутрішніх справ ЧР станом на 1.04. 2004 // www.mvcr.cz.
38. Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. – Мінск, 1975.
39. Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. – Львів; Нью-Йорк, 2008.
40. Элиасов Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья. – М., 1980.
41. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева и А.Ф. Журавлева. – М., 1974-2008. – Вып. 1-34.
42. Юрчанка – Юрчанка Г.Ф. Народнае мудраслоўе: Слоўнік / Навук. рэд. А.А. Крывіцкі. – Мінск, 2002.
43. Karłowicz J. Słownik gwar polskich. – Kraków, 1900-1911. – T. 1-6.
44. Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. – Warszawa etc., 1904-1927. – T. I-VIII.
45. Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rymut. – Kraków, 1992-1994. – T. I-X.
46. Wenzel W. Studien zu sorbischen Personennamen. – Bautzen, 1991-1992. – T. I-II/1, 2.
47. Začasni slovar slovenskih priimkov / Odg. red. F. Bezlaj. – Ljubljana, 1974.

The article is devoted to the etymologic analysis of dialect lexemes: калюх, чвалий, парколабий, чьомпас (чупас), тельбух, шарга.

***Key words**: dialect word, lexical archaism and etymology.*

ББК 81.2-3
УДК 811 1612373.21

Ганна Бучко,
Дмитро Бучко

КІЛЬКА УВАГ ДО ПИТАННЯ НОМІНАЦІЇ ПОСЕЛЕНЬ ГУЦУЛЬЩИНИ

У статті проаналізовано ойконіми Гуцульщини за визначеними нами принципами і способами номінації та встановлено, що найбільшу кількість (більше 43%) назв населених пунктів цього краю утворено за 2-им принципом номінації, тобто шляхом перенесення назв річок, гір, лісів і ін. на виниклі поруч поселення. Значно менше (лише 34,7%) назв поселень виникло за першим принципом номінації – за прямою і опосередкованою участю людського фактора. Такий результат номінації поселень свідчить про відносно пізнє заселення досліджуваної території.

***Ключові слова:** ойконім, гідронім, Гуцульщина, оронім, принцип і спосіб номінації.*

Гуцульщина – один із трьох регіонів Західної України (Бойківщини, Гуцульщини і Лемківщини), ойконімія якого ще в середині XX ст. (спершу Північна Гуцульщина, а дещо пізніше Південна Гуцульщина) стала об'єктом спеціального монографічного дослідження. Спочатку С. Грабець видав окремою книгою свою працю "Nazwy geograficzne Huculszczyzny" (Kraków, 1950), над якою він почав працювати ще перед війною, а через 14 років Ю. Карпенко видав у Чернівецькому університеті книжечку "Топоніміка гірських районів Чернівецької області" (Чернівці, 1964), у якій теж у діахронічному аспекті проаналізував ойконімію Південної Гуцульщини (Вижницького і Путилівського районів Чернівецької обл.).

Вивчаючи ойконімію названого регіону, перший і другий автори ставили своїм завданням визначити насамперед походження виявлених ними сучасних і давніх ойконімів указаної території. Більшу складність при вивченні ойконімії Гуцульщини довелося долати Ю. Карпенкові, оскільки ойконімія Буковини протягом тривалого часу і найбільше на початку XX ст. зазнавала

© Г. Бучко, Д. Бучко

значної румунізації. У вивченні ойконімії Гуцульщини С. Грабець і Ю. Карпенко використовують різні підходи. Перший згідно з класифікацією В. Ташицького поділяв усі назви населених пунктів на топографічні, посесивні, родові (тобто відродинні) та неясні, а другий встановлював насамперед зв'язок назв поселень з назвами річок чи підвищень або з антропонімами. Як бачимо, ойконімія Гуцульщини як єдине ціле не була ще об'єктом якогось одного дослідження. Діахронічне вивчення ойконімії Гуцульщини в межах Івано-Франківської обл. здійснив також М. Габорак [5].

Своїм завданням ми ставимо вивчення ойконімії цього регіону в дещо іншому аспекті – спробуємо встановити основні принципи називання тутешніх поселень і визначити способи, якими реалізувалися ці принципи називання за допомогою конкретних мовних засобів. Матеріалом нашої розвідки ми обрали список населених пунктів Гуцульщини за даними довідника "Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ" (Київ, 1947р.), оскільки в ньому найповніше представлені назви населених пунктів України, в т.ч. й Гуцульщини. У пізніші роки відбулася ліквідація численних хуторів і дрібніших населених пунктів, назви яких уже не фіксуються в жодній довідковій літературі. Ознайомившись із працею С. Грабця, ми побачили значну відмінність у кількісній презентації назв поселень у його книзі та в довіднику. Так, в останньому (довіднику) не подано ряд назв на **-и/-і** на зразок: *Вайди, Гавдуни, Лаби, Ціви*, окремі назви поселень на **–ів** зі значенням належності: *Горишків, Князів, Лельків, Лішків*, ще кілька назв з цим же значенням, але різної структури: *Станимир, Мужиччина, Пушкар* та под., значно меншою є кількість ойконімів у формі субстантивованих прикметників типу *Добромирець-ке, Лихонський, Маришевська, Межибрідський, Шибений* і под. Більшість названих ойконімів С. Грабець кваліфікує як найменування частин сіл. Дещо зменшився і відсоток назв у формі атрибутивних словосполучень.

Загальна кількість аналізованих нами назв поселень Гуцульщини становить 363 одиниці, з них на території Івано-Франківщини локалізується 180 назв, а на території Чернівецької області – 183. Ми не аналізуємо ряду назв поселень, які С. Грабець кваліфікує як гуцульські, напр.: *Надвірна, Печеніжин, Пнів'є* та ін., оскільки їх відносимо до складу ойконімів Покуття [4].

Нижче спробуємо визначити основні принципи, якими керувалися тутешні жителі при називанні своїх поселень у різні історичні періоди. Оскільки територія Гуцульщини є в основному гористою місцевістю, то відповідно осіле життя, господарювання завжди залежало від поведінки тутешніх гір, потоків, лісового покриву і т. д. Непридатна для господарювання місцевість не могла бути такою ж давно заселеною, як низинні родючі терени. І все ж ряд назв досліджуваної території дозволяють нам говорити про відносно архаїчну заселеність окремих частин Гуцульщини. Ілюстрацією до сказаного є давня фіксація окремих назв поселень в історичних джерелах, пор. *Делятин* (1370 р.), *Пістинь* (1375 р.), *Космач* (1412 р.), Кути (1427 р.), *Люча* (1412 р.) та ін., а також наявність тут ойконімів, утворених за допомогою архаїчного форманта **–*jь (-*je)** та ін.

Вивчаючи особливості номінації поселень давно заселених територій Правобережної України [1; 2; 3], ми запропонували наступні чотири принципи, за якими наші предки здійснювали називання населених пунктів у різні історичні періоди.

1. Номінація поселення через відображення в його назві зв'язку з найменуванням окремої особи або групи осіб.

2. Номінація поселення через відображення в його назві зв'язку з назвами сусідніх географічних об'єктів.

3. Номінація поселення через відображення в його назві індивідуальних особливостей (ознак) самого населеного пункту.

4. Номінація поселення через відображення в його назві економічно-виробничих, суспільно-політичних факторів і пам'ятковості (називання поселень на честь відомих людей, подій і т.п.).

Кожен з названих вище принципів номінації становить собою своєрідну універсалію, що може застосовуватися при вивченні номінації поселень будь-якої території. Виділені принципи реалізуються через конкретні регіональні способи називання.

1.1. Перший принцип номінації поселень реалізується через вираження прямої участі особи у відношенні "об'єкт – людина", тобто його реалізація означає, що цей об'єкт (поселення) є власністю особи, іменування якої відображене в основі ойконіма. Основними засобами вираження посесивності в українській ойконімії є суфікси **–*jь (-*j-е), -ів (<-ов), -ин, -івка, -(ш)ин-а** та ін. Найдавнішим з них є формант **–*jь (-*j-е)**, який є праслов'янським за походженням і вживався для вираження належності до кінця XII – поч. XIII ст. До того ж цей формант найчастіше приєднувався до давньослов'янських композитних, значно рідше відкомпозитних і ще рідше слов'янських автохтонних відапелятивних імен. Відсутність ойконімів з цим формантом на певній території однозначно засвідчує відносно пізнє створення тутешньої ойконімії. В ойконімії Гуцульщини ми виявили лише кілька назв з цим формантом. До них зараховуємо назви *Станимир*, (<Станимиръ – Мор.184), *Космач* (<*Космат, пор. Космачевъ, Космачевичъ – Туп. 593), *Люча* (<Люта, пор. Лютоборъ, Лютовидъ – Мор.116), *Пістинь* (<*Пістин), *Пнів'є* (<*Пнів), *Топільче* (<*Топілко), *Яремче* (<Яремко). Останній ойконім походить від християнського імені, а назва цього поселення

вперше фіксується щойно в документах XVIII ст., хоча засвідчення назви в документі не означає часу виникнення поселення.

На зміну суфікса ***-*jь (-*j-e)*** прийшли суфікси ***-ів (<-ов)*** та ***-ин***, які теж є давніми і завжди виражали й сьогодні виражають належність, і до того ж вони широко використовуються як в апелятивах, так і в онімах. Останні форманти практично витіснили попередній суфікс і збереглися як основний засіб вираження належності до наших днів. За даними довідника, на території Гуцульщини станом на 1946 р. вживалася 51 назва, тобто 14,05% від усіх ойконімів Гуцульщини, з них на ***-ів (-ове, -еве)*** 40 назв і на ***-ин*** – 11. Важливо, що кілька з цих назв теж слід кваліфікувати як архаїчні утворення, оскільки їх твірними основами є давньослов'янські відкомпозитні та автохтонні відапелятивні імена, напр.: *Бисків, Делятин, Голошина, Конятин, Нигове, Псарів, Путилів, Ракова, Селятин, Судилів, Семаків, Турів* й ін.

Третю за кількістю групу назв, що виражають належність на давно заселених територіях, нерідко творять ойконіми на ***-івка (<-овка).*** На території Гуцульщини, за даними довідника з 1947р., їх нараховується усього 15 назв, до того ж половина з них є новотворами 1946р., запровадженими замість давніших назв різних структур, які чимось не сподобалися тодішнім функціонерам. Давнішими і такими, що вживаються й сьогодні, є назви: *Богринівка, Борисівка, Ковалівка, Корнівка, Соколівка, Черганівка, Шпитківка,* вони творять 1, 93% від усіх аналізованих ойконімів.

Належність в ойконімії виражають і назви поселень на ***-ець, -инець***, напр.: *Вовчинець, Дихтинець, Максимець, Серафинець*; на ***-ій***: *Жеребій, Мелій (Мойсій), Соколій* (2); на ***-ава***: *Гринява, Манява, Прокурава;* на ***-ський***: *Павликівський, Петрицький, Сеньківський*; на ***-аний***: *Дощаний* (< Доська + аний), разом 16 назв (4, 4%). Посесивність можуть виражати й ойконіми, що утворені від антропонімів і мають форму родового відмінка, напр.: *Ворохта, Дора, Камінь Добоша, Козубейка, Косованка, Кричка, Черепанка* та ін., разом 15 назв (4,13%). Дослідники по-різному визначають походження названих ойконімів. Ми вважаємо, що, наприклад, ойконім *Дора* не слід виводити від апелятива *дор* "місце, розчищене від лісу" [4, 57], виявлене Е.Мурзаєвим у якихось російських говірках, а він є формою родового відмінка від антропоніма *Дор*, пор. Дорко (Туп. 132), *Дора, Дорислављ* (Мор. 760). Загальна кількість ойконімів, які виражають посесивність, становить на території Гуцульщини 96 назв (26,7%)

1.2. 0. Частина відантропонімних ойконімів не прямо, а опосередковано виражає відношення "об'єкт – людина". До таких ойконімів на території Гуцульщини ми зараховуємо назви на ***-ичі, -івці, -инці*** та ***-и/-і.*** Вони (ойконіми) походять від найменувань груп людей, які отримали свої назви від своїх патронів чи родоначальників родин (сімей) або ж за особливостями місцевості, де вони поселилися

1.2.1. Назви на ***-ичі, -івці, -инці*** називаємо відпатронімними, бо їх етимоном є назва людей, що отримали найменування від імені свого патрона; назви поселень на ***-и/-і*** – відродинними, бо вони походять від назв родин (сімей), що отримали своє найменування від імені родоначальника сім'ї. В ойконімії Гуцульщини здавна вживається лише 2 відпатронімні назви: *Микитинці, Мариничі*, але після 1946 р. до тутешнього ойконімікону включено ще 3 назви: *Миколаєвичі* (замість нім. Міколайдорф), *Верхні* та *Нижні Луківці* замість давніших *Верхній* і *Нижній Лукавець* [5, 42].

1.2.2. Значно більше в ойконімії Гуцульщини репрезентовано відродинних ойконімів на ***-и/-і***, які є значно пізнішими за походженням від назв на ***-ичі, -івці, -инці***. Загальне число назв на ***-и/-і*** у довіднику становить 26 одиниць (7, 16%): *Вобійки, Голови, Загодили, Киселиці, Кобаки, Панюки, Марки, Білі Ослави, Чорні Ослави, Сергії, Тораки, Шпетки* та ін.

Отже, за першим принципом номінації на території Гуцульщини утворено 126 ойконімів, тобто 34,71% від усіх ойконімів цієї території.

2. За другим принципом номінації поселень утворювалися ойконіми в результаті перенесення назв примітних сусідніх об'єктів на виникле поруч поселення. Такими об'єктами в гірській місцевості були насамперед річки та гори, значно рідше лісовий покрив і різні рукотворні об'єкти, а також назви місцевостей, на яких розташовувалися виникаючі поселення. Цей принцип називання реалізується такими способами:

2.1. Першим способом реалізації цього принципу називання поселень на території Гуцульщини є перенесення на виникаючі тут поселення:

а) назв гідрооб'єктів, напр.: *Багна* (3), *Берегомет, Біла Річка, Річки, Розтоки, Пороги, Потік, Серет, Текуча, Чорний Потік* (2),*Чорна Річка, Шепіт* (3) і ін., разом 27 назв, тобто 7,43% від усіх ойконімів; б) назв гідрооб'єктів з типовими для гідронімів формантами **-ець** і **-иця**: *Бистрець, Буковець, Грабовець, Кривець, Липовець, Солонець; Бережниця, Вижниця, Комарниця, Луквиця, Яблуниця, Яровиця*, всього 27 назв (7,43%); в) назв сусідніх вершин: *Випчина, Високий Горб, Гребінь, Греблина, Грунь* (2), *Дземброня, Діл, Красний Дол, Кичера, Кичерка, Магора, Облаз, Поділ, Рунок*, разом 21 назва (5,78%); г) назв географічних об'єктів, які формують рельєф місцевості: *Горішній Кут, Долішній Кут, Гробища, Жолоби, Кам'янка, Луг, Плай, Поляниця, Рівня, Царина, Шешори,* разом 42 назви (11,57%); ґ) назв як окремих дерев, так і лісових масивів із вказівкою конкретних порід дерев, напр.: *Буковина, Діброва, Дібровка, Лози, Прочерть, Тарночки, Черешенька, Верхній Яловець, Нижній Яловець* і ін., усього 9 назв (2,48%); д) назв

окремих будівель і церков: *Іспас, Клявза, Стебні, Стебник*, усього 4 назви (1,1%).

2.2. Другий спосіб реалізації цього принципу номінації поселень презентують ойконіми, які фактично не є назвами самих населених пунктів, а лише означеннями їх локалізації на місцевості. Ці назви є префіксальними та конфіксальними за структурою на зразок: *Замогила, Заневеч, Заоблаз, Заплаїк, Міжброди, Підзахаричі, Підкрай, Підпотік; Зарічч* (3), *Міжгір'я, Підкостриччя,* разом 35 назв (9,64%).

2.3. Окремим способом реалізації другого принципу номінації поселень є називання населених пунктів онімами в демінутивній формі від назв сусідніх (украй рідко віддалених) населених пунктів, напр.: *Вівсик* (пор. с. Вівся), *Виженка* (пор. Вижниця), *Лючка*(и) (пор. Люча), *Садовчик* (с. Садків, тепер не існує), *Явірник* (пор. Яворів) і ін., разом 10 назв (2,75%).

Отже, за другим принципом номінації в ойконімії Гуцульщини утворено 157 назв поселень (43,25%).

3.0. Суть третього принципу номінації полягає в тому, що в назві поселення міститься інформація про індивідуальні ознаки цього ж населеного пункту.

3.1. Першим способом реалізації цього принципу номінації поселень є вказівка на тип іменованого населеного пункту, напр.: *Вигода, Город, Слобідка, Стайки*, лише 4 назви (1,1%).

3.2. Другим способом реалізації цього принципу називання населених пунктів виникли ойконіми у формі субстантивованих прикметників, більшість з яких первісно була атрибутами у складених назвах цих же поселень, або ж, що теж не можна повністю виключити, назвами сусідніх об'єктів. Реальне походження кожного з них сьогодні практично неможливо встановити. За цим способом утворилися назви: *Вахнівський, Велике, Високий, Горішній, Демникувате, Зелена, Красна, Лопушна, Млинський, Мокрий, Околена, Пліша, Плоска, Розсошний (Розшишний, Рошешний), Росільна, Смодна, Тесницька, Ямна* та ін., разом 58 назв (15,98%).

3.3. Окремим способом реалізації цього принципу номінації поселень є також використання метафоричних назв. Такими на території Гуцульщини вважаємо назви: *Кобила, Великий* і *Малий Ходак*, усього 3 назви (0,83%).

Разом за третім принципом номінаціїї виникло на Гуцульщині тільки 64 ойконіми (17,63%).

4.0. Четвертий принцип номінації поселень в Гуцульщині реалізується винятково мізерною кількістю назв. Як і попередні принципи номінації, він реалізується теж різними способами називання.

4.1. Першим способом реалізації цього принципу називання є ойконіми, що позначають давні промисли, які існували на цій території в середньовіччі. До них належать: *Баня* (*баня* "солеварня, солеварний завод"), *Майдан* (*майдан* "завод для виробництва смоли"), *Середній Майдан*. Наявність аж 6 таких закладів на порівняно невеликій площі Гуцульщини свідчить про значний розвиток цього промислу в наших горах.

4.2. До окремого способу реалізації четвертого принципу номінації поселень ми зараховуємо також ті ойконіми, які були штучно створені з метою заміни існуючих раніше назв поселень новими на зразок: *Бистриця* (замість Рафайлівка), *Грибівка* (зам. Чулівський), *Миколаєвичі* (зам. Миколайсдорф), *Олександрин* (зам. Александердорф), *Пробійнівка* (зам. Шикмани), *Розумівка* (зам. Мінти, молд. *минте* "розум") *Солонцівка* (зам.Сарата. пор. молд. *сare* "сіль"), близько 10 назв (2,75%).

Поза розглянутими вище ойконімами залишилися окремі назви, для яких важко встановити принцип їх номінації, до них належать: *Лір , Насарад* і ін. Перша назва походить з території Чернівеччини, яку Ю. Карпенко не аналізував у вказаній праці, а друга – з території Івано-Франківщини. На думку М.Габорака, вона, можливо, є перекрученою формою ойконіма Назарет, оскільки на Гуцульщині "існують також назви потоків Йордан і Назарат" [4, 111-112].

Отже, за даними праць С. Грабця, Ю. Карпенка і М. Габорака, домінуюче число тутешніх ойконімів, за винятком кількох чи навіть кільканадцяти, виникло у пізній час. Це свідчить, що заселення цього краю здійснювалося не фронтально, а вибірково – заселялися лише найбільш придатні для осілого життя місцевості. Підтвердженням пізнього виникнення тутешньої ойконімії в цілому можуть бути ще такі фактори: а) наявність лише одиничних назв, утворених за допомогою суфікса ***-*jь (-*j-e)***; б) цілковита відсутність відпатронімних ойконімів на ***-ичі, -івці, -инці***, які на давно заселених територіях становлять значний відсоток назв; в) мінімальна кількість ойконімів на ***-ів, -ин*** та ***-и/-і;*** ґ) абсолютна відсутність назв на ***-ани*** та ін. Якщо на давно заселених територіях ойконіми, що виникли внаслідок реалізації першого принципу номінації поселень, становлять понад 50% від усіх назв населених пунктів досліджуваних регіонів [див. 1; 2; 3], то в ойконімії Гуцульщини вони становлять лише 34,71%. У той же час несподівано високим є процент назв поселень, що виникли за другим принципом називання – більше 43%, що теж не характерне для ойконімії давно заселених територій. Мінімальна кількість назв поселень, утворених за четвертим способом називання і зокрема цілковита відсутність тут пам'яткових назв, свідчить про мінімальну деформацію тутешнього ойконімікону, що найвиразніше простежується в ойконімії південно-східних областей України.

1. Бучко Д. Принципи та способи номінації поселень (на матеріалі ойконімії Тернопільщини) // Філологічні

дослідження. Збірник наукових праць з нагоди 80-річчя член-кора НАН України, доктора філол. наук, професора Ю.О. Карпенка. – Одеса: ОНУ, 2009. – С.64-70.
2. Бучко Д. Основні принципи і способи номінації поселень у Галицькій землі (за даними реєстру поселень з 1670 р.) // Українська мова. – 2009. – № 4. – С.41-51.
3. Бучко Д., Бучко Г. Проблемні питання номінації поселень Північної Буковини (на матеріалі АТУ України з 1987 р.) // Науковий вісник Чернівецького університету, вип. 475-477. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2009. – С.424-427.
4. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – 143 с.
5. Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина. Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник. – Івано-Франківськ, 2007. – 198с.
6. Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. – Чернівці, 1964. – 72 с.
7. Мор. – Славянский именослов или собрание славянских личных имен, составлен св. М. Морошкиным. – Санкт-Петербург, 1867.
8. Туп. – Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен.– С.-Петербург. 1903.
9. Hrabec St. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. – Kraków. 1950.

Im Artikel werden die Oikonyme von Huzulstschyna nach den von uns bestimmten Prinzipien und Verfahren der Nomination analysiert. Demzufolge wurde festgestellt, dass der größte Teil der Siedlungsorte dieses Landes (mehr als 43 %) nach dem zweiten Nominationsprinzip gebildet ist, d.h. durch die Übertragung der Benennungen von Flüssen, Bergen, Waldern usw. auf die in der Nähe entstandenen Siedlungen. Viel dürftiger (weniger als 34, 7 %) sind die Siedlungsbenennungen, die nach dem ersten Nominationsprinzip gebildet sind, d.h. durch direkte und indirekte Beteiligung des menschlichen Faktors. Solche Ergebnisse der Siedlungsbenennungen zeugen von einer relativ späten Ansiedlung des untersuchten Gebiets.

Schlüsselwörter: *Oikonym, Huzulstschyna, Hydronym, Oronym, Nominationsprinzip, Nominationsverfahren.*

УДК *811.161.2'* ***Микола Лесюк***
ББК *81.05 (2 Ук)*

ЕВФЕМІСТИЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ ЖІНОЧОГО ЛОНА, ЗАФІКСОВАНІ В КОЛОМИЙКАХ

У статті розглядаються лексичні субститути прямих назв жіночого статевого органа, які зустрічаються в народних еротичних піснях, відзначається їх велика різноманітність, творча фантазія укладачів коломийок, їх уміння підібрати влучний, образний евфемізм.

Ключові слова: *евфемізм, субституція, пісенний фольклор, метафора, еротизм.*

В українському пісенному фольклорі є цілі масиви так званих сороміцьких пісень та коломийок, у яких "слова не викидають з пісні". Ці пісні, однак, не мають широкого застосування. Коли забава є масовою, ці круті вислови, як правило, завуальовуються, заміняються різноманітними евфемізмами, оскільки вони шокують слухачів і не викликають схвалення оточення. Популярнішими є ті пісні і коломийки, у яких автори-укладачі уміють обійти, замінити вульгаризм, непристойне слово якимось іншим, нейтральним словом, як правило, загальновідомим апелятивом, який у цьому випадку служить евфемізмом, субститутом-замінником небажаного, ненормативного виразу.

Евфемізм (від грецького εὐφημισμός – *пом'якшений вираз*) – це пом'якшувальне позначення якого-небудь предмета чи явища [2, 533], заміна слів з грубим або непристойним змістом чи забарвленням на слова й вирази, які виражають цей зміст у пом'якшеній формі або завуальовано [2, 231]. Як зазначає дослідниця евфемії в англійській мові В. Великорода, "Евфемізми виступають засобами вторинної номінації з відносно позитивною конотацією, які значною мірою полегшують процес передачі інформації у певних сферах людської діяльності й здебільшого вживаються для субституції соціально чи психологічно неприйнятних прямих номінацій" [1, 13]. Евфемізм, зрештою, – це літературний троп, який можна порівняти з метафорою, метонімією чи синекдохою. В українській мові є евфемізми як загальноприйняті, сталі, відомі для більшості мовців, так і авторські, оказіональні утворення, набір яких залежить від фантазії, образного мислення автора. В евфемістичних субституціях зміст поняття залишається незмінним, міняється тільки форма, його мовне вираження. Тут вестимемо мову про евфемістичні замінники, які стосуються любовно-еротичної сфери людини, зокрема про замінники прямих назв жіночого "єства", що зафіксовані в народних коломийках про кохання, про інтимні, статеві зв'язки між молодими людьми.

Важливим і вельми поширеним символом-евфемізмом жіночого лона є український музичний інструмент бандура. Овальної форми, з отвором-голосником у верхній деці, бандура викликає цілком недвозначні асоціації з певною частиною тіла жінки. У збірниках українських пісень наводяться різні варіанти пісень про бандурку. Метафора "бандурка", тобто порівняння жіночого тіла з цим українським музичним інструментом була дуже вдалою і постійно обігрувалася в народі. Наведемо уривок варіанта, записаного П. Чубинським:

Гей під горою, під перевозом
Стояла дівчина ***з своїм обозом****.*
Гоничі, гоц, гоц, гоц, гоничі!
"День добрий, дівчино, як собі маєш?
Позич мені ***бандури,*** *що в себе маєш".*
Гоничі, гоц, гоц, гоц, гоничі!
–Прийди, козаче, пшениці жати,
Дам тобі ***бандури*** *на всю ніч* ***грати****.*
В мене ***бандура*** *не дорогая,*
Як щирії меди, дуже смашная.

© М. Лесюк

Добрії струни да не порвуться, –
Куди не потягнеш, все подаються
(Бандурка, 123).

Як бачимо, натяки тут вельми прозорі. Дівчина стоїть з "бандуркою", зі своїм "обозом", без сумніву, чекаючи на козака. Козак, під'їхавши на своєму "коні" відразу залицяється до дівчини. Дівчина спочатку вагається, бо боїться матері, в іншому разі вимагає певної плати ("прийди пшеницю жати"), але врешті погоджується та ще й розхвалює свою "бандурку", що вона, як щирі меди, "смашная", в інших варіантах – чорна, як жук, волосяная тощо. Видно, що дівчина вже не дорожить "нею", бо підкреслює, що й "не дорогая".

Бандурка – це, так би мовити, класичний евфемізм для заміни прямої назви певної частини жіночого тіла, але поряд із ним використовується ціла низка подібних метафор, порівнянь, які чи більш поетично, чи більш відверто, прямолінійно називають цю реалію, у ролі яких виступають, як уже було зазначено, переважно апелятиви з різних галузей людського життя.

Лише з того матеріалу, який є у нашому розпорядженні, можна вибрати майже 220 таких евфемізмів, однак, як слід думати, це далеко не повний перелік, бо він може поповнюватися новими варіантами, залежно від образного мислення автора, укладача коломийки. Отже, це в основному окремі лексеми – іменники жіночого роду, субстантивовані прикметники та займенники, а також сталі словосполучення. Можна провести певну класифікацію іменників, які виступають у ролі цих евфемізмів, за лексико-семантичними розрядами.

Найчастіше в народних піснях цей пікантний жіночий орган асоціюється з деревами та рослинами, зокрема й з городніми овочами. Це такі назви: *вишеньочка, яблінoчка, грушка, сливка, волоський горіх (горішок), калинонька, квасниця, кислиця, мохначка* 'персикове дерево', *черешенька, бараболя, гарбуз, дзереньце, динька, зелений часник, кабак, капуста, капустина, цибуля, бур'ян, табака, табачка, трава, тютюн, ячмінь, зілля, печеричка, трава, квітка, калинова квітка, квіточка, косиця, рожа, рожева квітка, троянда, цвіточка, чічка (чічька)* тощо. З тваринного світу зустрічаються в піснях такі назви: *бирька, ягничка, кудлатая ягничка, ярочка, чорний баранок, коровиця, чорний пес, свинка, кітка, кицька волохата, мицька пелехата, куниця, кунка, куночка, вив'юрка, вив'юрочка, риба, ворона, гава, чорна гава, пташка, пташечка* та інші.

Можна навести ще й інші групи лексики, наприклад, посуд, ємності: *бочечка, бочка, горнець меду, горщик, коновочка пива, ступка, ринка, макітра, сервіз, коробочка, коробчина, шкатулочка, козуб, скриня, калитка, торба, жолобина, шкалубина, яндола* і навіть *трунва*; господарські приміщення, елементим будівель: *брама, загородка, обора, оборочка, хатка, хлівець, обоз, тюрма; улей, ятка, криниченька, червона криниця, мальовані дверці, кагла, комин, комінок*; страви, їжа, продукти: *варениця, живиця, кусак солонини, сало, мед, той мед, що спереду, мнікушка, паляниця, пиріг, пиріжок, пироги на маслі, стулень, потерушка, юшка, яблуко*; частини тіла: *вушко, мацьок, очко, ротик, пичка, біле тіло, солодше тіло, чорна печінка, язичок*; одяг, елементи одягу: *блюзка, кавалочок кожушини, клапані* 'лисяча шапка', *кожушинка, червона кожушина, линдик, поділок* 'подолок', *пуста латка, спідниця, фартух, фартух чорний, червона китайочка, чорна латка, шьипка* 'шапка', *шовкова защіночка*; якісь конкретні предмети, інструменти тощо: *скрипка, бріфташка* (з нім. – 'сумка для листів'), *коса, кушка, вістрі* 'вістря', *дзиґарок* 'годинник', *каляндар, парасоля, рура чорна* 'труба', *самоскид, санки, тарадайка, жорна, перстенина, гребінна, файфурка* 'керамічний ізолятор на електричних чи телефонних стовпах', *міна, біла вовниця, чорна вовна, пер'є, пір'ячко, пирина* 'перина'; господарські угіддя, території: *борозна, городець, доріженька, лучка (лука), нивка, поле*; отвори, заглибини: *вороночка, гніздечко, діра, дірка, дірочка маціцька, калабанька, розпір, шпара*; це різноманітні оказіоналізми: *коштрубані, паталаха, потюненька, тюнда, фитя-митя, цюнка, шелестьоха*; назви осіб жіночої статі (*президентка, баришня*). Одну з найбільших груп лексики, що використовується для номінації цієї частини тіла, складають різноманітні абстрактні назви: *біда, чорна біда, бідашка, бідище, бідка волохата, бідонька, краса, лихо, насолода, небога, нендза* (з польської – 'нужда, біда'), *паскуда, пестьоха, потіха, принадонька, рай Божий, розкішниця, розкоха, забавка хлопцям, хлопчача приманка, цнота, цноточка, заплатонька* 'плата', *заплаточка* 'плата', *давалка, дідько, ковирза, коляда, пекло, чорненький знак*. В окремих випадках ця реалія може називатися субстантивованим прикметником (*солоденька*), прикметником з указівним займенником (*та золота, тая волохата*), а також указівним займенником та описовим словосполученням (*то, що обіцяла, то, з чим сі вродила, тото, що розтьите*). Часто в піснях відсутня сама назва цього органа тіла, але зате наводиться яскраве порівняння: *як бріфташка, як курячий гребінь, як мазниця, як цебер, як колесо заднє, як цибуля* тощо.

За браком місця наведемо лише деякі приклади-ілюстрації вживання тих чи інших евфемізмів у народних піснях. Отже, спочатку **флористичні** назви:

бараболя –

Прийшов рудий до рудої: / "Давай, руда, ***бараболі****".*

Сирі дрова не вгоріли, ***Бараболі*** *не вкипіли! –*
Взяла вона по поліні, ***Бараболя*** *докипіла*
(Бандурка, 111);

волоський горішок –

Ой сиділа дівчинонька та під оборіжком,
Та й дурила легіника ***волоським горішком****.*
Ходи сюди, легінику, ходи сюди, серце,
Та дам тобі з ***волоського горіха зеренце*** (Гулей, 333);

гарбуз –

Ой казала дівчина, / Що ***гарбуз*** *не доріс;*
Як мі дала половину, То-м насилу доніс (Бандурка, 111);

капуста –

Чогось хлопці потрухли, бо їм носи попухли,
Дайте, дівки, ***капусти****, най їм трохи попустит* (Гулей, 253);

квасниці –

Фартух чорний, / ***Квасниць*** *повний;*
Тому тиць, тому тиць, / А все добрих ***квасниць*** (Бандурка, 92);

зелений часник –

Прийди, прийди сам, сам, / ***Щось*** *тобі дам, дам –*
Зеленого часнику, */ Припаде тобі до смаку* (Бандурка, 6);

табачка –

Ой ходив я до дівчини та й до одиначки.
Стара дає їсти-пити, молода ***табачки*** (Куняк, 436);

тютюн –

Ой у тебе ***тютюн*** *добрий, / А у мене чубук довгий,*
Ой дай мені ***тютюну*** *– / Навстоячки потягну* (Бандурка, 54).

Жіночий "скарб" дуже часто порівнюється в піснях із різноманітними квітами. У піснях любовно-еротичного змісту дівчину, дівоче єство часто порівнюють із трояндою, яку в західних областях України переважно називають рожею, або запозиченням з польської – ружею. Нижче наведемо коломийку, в якій є цілий набір різноманітних назв самого видового поняття – квітки. Отже, це *квітка*, діалектні назви цієї реалії *косиця* (та ще й *червона*!), *чічка*, *рожа*, наприклад:

Ідут хлопці на зальоти, та й я йду, та й я йду,
Та може, я дівчиноньку чорнобриву найду.
Та найшов я чорнобриву, молоду дівицю,
Просив дати попахати ***червону косицю****.*
Ой не можу, легінику, не можу, не можу
Дати тобі попахати свою пишну ***рожу****,*
Бо ти її обламаєш, ти її притиснеш
І зів'яне моя ***чічка****, перестане цвисти.*
І зів'яне моя ***квітка****, не буде вже цвисти*
Та не буде вже буяти, а ти мені свиснеш… (із власн. архіву).

Зустрічається ще один лексичний варіант іменника квітка – *цвіточка*, що видно з іншої коломийки:

Ой попід гай зелененький, ходить мій миленький
Та збирає в капелюшок розмай зелененький.
Нащо тобі, мій миленький, розмаю, розмаю,
Та я тобі на неділю ***цвіточку*** *тримаю* (Гулей, 258-259);

калинова квітка –

В саду рясно розцвітала червона калина.
Під калинов ночувала молода дівчина.
Зав'язала ніжки міцно шовковов позлітков,
Щоб зберегти для любчика ***калинову квітку*** (із власн. архіву);

рожева квітка –

Заплати ми, паниченьку, за ***рожеву квітку,***
Цілував-іс, обіймав-іс без цілую нічку (Бандурка, 222).

Наведемо деякі приклади із **зоонімами**:

куниця, куниченька –

Заманила мене д'собі файна молодиці,
Фалиласі, шо у неї мніконька ***куниці****.*
А у тої ***куниченьки*** *дійсно мнікі губки,*
Вой ніколи не забуду солодкої любки (із власн. архіву);

мицька (пелехата) –

Ой стояла дівчинонька під біленьков хатов,
Задурила легіника ***мицьков пелехатов*** (із власн. архіву);

чорний пес –

Ой Семене, Семене, не йди ввечір до мене,
Бо в мене є ***чорний пес****, як укусить, то умреш* (Гулей, 317);

чорний баранок –

Ой дівчино, дівчинонько, яка ти циганка,
Обіцяла та й не дала ***чорного баранка*** (Гулей, 247);

чорна гава –

Вона йому не давала, лишень показала,
– Мамко моя солоденька, яка ***чорна гава!*** (Куняк, 429);

вив'юрочка –

Як я була молода, то-м пила з панами
Та й за тоту ***вив'юрочку,*** *що межи ногами* (Куняк, 456);

пташка –

Полюбила тракториста молода кухарка.
Дві неділі ***пташку*** *мила, бо текла солярка* (Куняк, 431);

коровиця –

Ой у селі Ясениці новина ся стала,
Марусина ***коровиця*** *їсточки ревала* (Бандурка, 201);

ворона –

А в нашої кухарочки запаска трясеться,
Бо у неї під запасков ***ворона*** *несеться* (Куняк, 429).

Жіноча принада часто асоціюється з **посудом, із певними ємностями**. Наведемо деякі приклади для підтвердження:

бочка –

Ой бондарю, бондарю, / Набий мені ***бочку,***
А я тобі заплачу, / Піднявши сорочку (Бандурка, 49);

горщик –

На припічку сиділа, / Сова в ***горщик*** *влетіла;*

А я мамі не казала, – Сова в ***горшку*** *ночувала* (Бандурка, 100);

коробочка, коробчина –

Хлопці мої, хлопці, де би вас подіти?
Запру я вас в ***коробочку*** *мете шкроботіти.*
Шкроботіли, шкроботіли хлопці в ***коробчині***
Та й робили там приємне молодій дівчині (із власн. архіву);

сервіз –

Молодого любасика дівчина кохала,
У пахучім оборозі ***сервіз*** *показала* (із власн. архіву);

шкатулочка –

Банував я за дівчинов та й за молодицев,
Та й за тотов ***шкатулочков,*** *що вкрита спідницев* (із власн. архіву);

торба –

Ой ішов ведмідь, здибав бабу, / Найшов ***торбу****, встромив лабу.*
Який ведмідь, така баба, / Яка ***торба****, така лаба* (Бандурка, 104);

жолобина –

Пригадуєш, файна любко, як я тебе бавив?
Мала-с криву ***жолобину****, я тобі розправив* (із власн. архіву);

шкалубина –

Як помащуся солониною,
Приваблю хлопців ***шкалубиною*** (Бандурка, 97);

трунва –

Любі мої молодиці, ой відов я умру!
Коби-сте мні поховали межи ноги ***в трунву*** (Куняк, 392).

Як уже зазначалося, у ролі замінників прямої назви жіночого статевого органа можуть виступати назви **страв, продуктів**:

кусак (кусок) солонини –

Заграй мені, музиченьку, до танцю, до танцю,
Дам ти ***кусак солонини*** *грубий на три пальці* (із власн. архіву);

мед, що спереду –

Туду, туду, тудаси, ти казала, що даси
Того меду, що спереду*, а я тобі – кубаси* (Куняк, 455);

мнікушка –

Ой заграйте, музиченьки, дрібної дрібушкі,
То дам я вам зсередини самої ***мнікушкі*** (із власн. архіву);

паляниця –

Ой вийду я на вулицю та й свисну я в палець,
Ой дай, дівко, ***паляниці****, візьму тебе в танець* (Гулей, 251);

пиріг –

Якби ми ся який трафив додому довести,
Я би такий ***пиріг*** *дала – не міг би донести* (Куняк, 456);

потерушка

Ой просив у дружки дружба тої ***потерушки,***
А молодий в молодої ***тої золотої*** (Куняк, 429);

юшка –

А староста із кухарков фист сі посварили,
Бо староста у кухарки ***юшки*** *попросили* (із власн. архіву).

Назви **господарських приміщень, елементів будівель**:

загородка –

Ци кімуїш, моя любцю, ту щісливу днинку,
Як до твої ***загородки*** *гнав-їм худобинку?* (із власн. архіву);

мальовані дверці –

Та я піду до дівчини, ***дверці*** *помоцюю,*
Втвори, душко-фіявочко, най переночую!
Втвори, душко-фіявочко, ***мальовані дверці****,*
Шоби туга відходила від мойого серці (із власн. архіву);

оборочка –

Прийдіть, хлопці, прийдіть, хлопці, до мене –
Просторная, просторная у мене,
Просторная ***оборочка*** *на газдівстві у мене* (із власн. архіву);

улей –

У нашої кухарочки запаска спереду.
Бджоли ***улей*** *там зробили – наносили меду* (Куняк, 430);

хатка –

Мамцю моя дорогенька, дорогенький татку,
Хлопці мене обступили, хочуть зайти ***в хатку*** (із власн. архіву);

хлівець –

Попід гору на узліссі – зелений ялівець,
Прийди, любку, та й заженеш ***бичка*** *у мій* ***хлівець*** (із власн. архіву).

Назви **одягу та елементів одягу** у ролі субститутів:

блюзка –

Ой Никола Николисі роздер ***блюзку*** *на колесі,*
Як зачала ***ґвалтувати****, то він мусів зашивати* (Гулей, 317);

кавалочок кожушини –

Я що *тобі* ***обіцяла****, то* ***те*** *маю дати –*
Кавалочок кожушини *штани залатати* (Куняк, 420);

клапані, спідниці –

Запалила баба ріщі та й сі задивила,
Пішов вогонь на спідницю, ***спідниці*** *сі ймила.*
Схапав дідо відра в руки, побіг по водицю,
Зачьив бабу поливати, гасити ***спідницю****.*
Гасив дідо, поливав ї з вечора до рані
Не міг вогонь загасити – згоріла ***клапані*** (із власн. архіву);

поділок, (подолок) –

Ой мав же я дві дівчини, обі Катерини,
А як мене відобрали, жаль мені за ними.
А як мене відобрали, то я дуже плакав.
А хто буде дівчаточка за ***поділки*** *хапав?* (Куняк, 425);

пуста латка –

... Не показуй цілу ***біду*** *– наложать податки,*
Та й будемо бідувати з-за ***пустої латки*** (Куняк, 456);

чорна латка –
Дала би-м ти , мій миленький, дала би-м ти, дала.
Та за тотиу ***чорну латку*** *била би мні мама* (Куняк, 448);

шовкова защіночка –
... Казали ми приходити, обіцяли дати
Шовкової защіночки *рукав защінкати* (Куняк, 147).

Назви **частин тіла** у ролі замінників-евфемізмів:

біле тіло, солодше тіло, те тіло –
Ой ніхто так не заграє, як бубніст дрібонько,
Нема ***тіла солодшого****, як в мої любоньки* (із власн. архіву);

вушко –
…А легінік був моторний, почав обіймати
Та й спідничку у дівчини вище підоймати.
Найшов ***вушко*** *під черевком, зачепив на га́чок,*
Дівчина сі розплакала, шо ї зробив зна́чок (із власн. архіву).

Субститути-евфемізми – назви **конкретних побутових, домашніх предметів, інструментів** тощо:

дзиґарок –
Ой дівчино, я дам шкварок, лиш покажи свій ***дзиґарок****.*
Показала та й сховала, я не видів, який мала (Гулей, 318);

вістрі –
Ой музики файно грали, йа вдарили в бубни,
Завбернули стару бабу ***вістрім*** *на полудне* (із власн. архіву);

каляндарь (календар) –
Ішла баба через ліс, здибав її шандарь,
Зачьив її провірьити, ци має ***каляндарь*** (із власн.арх.);

самоскид –
Ой пішов дід у буфет, горівки напився.
На бабинім ***самоскиді*** *цілу ніч возився* (Куняк, 440);

файфурка –
Любко моя дорогенька, за паню ті маю,
Коби-с дала ***файфурика*** *– я свій цибух маю!* (із влас. архіву);

міна –
Дідо має револьвера, баба має ***міну****,*
Полягають на печи і б'ють по Берліну (Куняк, 438).

Назви **господарських угідь, територій** у ролі евфемізмів-замінників:

нивка, поле –
Ой плакала дівчинонька: гірка моя доле,
Проорали мені хлопці під фартушком ***поле***
Ой плакала в саду дівка, опершись на сливку,
Що ї хлопці проорали під спідницев ***нивку*** (із власн. архіву).

У ролі субститутів прямої назви використано кілька лексем, що позначають **різноманітні отвори, заглибини в чомусь**. Це, зокрема:

гніздечко –
Ой Марічко, гарна чічко, люба Марієчко,
Пусти ж мого воробчика у своє ***гніздечко*** (із власн. архіву);

дірка –
Хто то може відгадати: невелика гірка,
А навколо ***лісок густий*** *, всередині* ***дірка****?* (із власн. архіву);

дірочка маціцька –
Ой заріцька дівчинонька, заріцька, заріцька,
Волосічко кучерьиве, ***дірочка маціцька*** (із власн. архіву);

дучка –
Ой сиділа на припічку, сиділа, сиділа,
Аж тут сова вітріщена в ***дучку*** *залетіла* (із власн. архіву);

калабанька –
Ішла дівка з молочарні, несла білу баньку,
Хлоп до неї причепивсі, заліз в ***калабаньку*** (із власн. архіву);

шпара –
Ой спала я цеї ночи в деревйинім ліжку,
Так сі ***шпара*** *розісохла – треба бити плішку* (із власн. архіву);

ямка –
Як сі тото називає, шо ти дала мамка,
Що навколо кучерики, всередині ***ямка?*** (із власн. архіву).

Далі наведемо приклади використання в ролі евфемізмів різноманітних оказіоналізмів:

давалка –
Я давала, я давала по чотири рази в день,
А тепер моя ***давалка*** *одержала бюлетень* (Куняк, 447);

коштрубані –
Ой догори швидко йдучи, вдолину поволи,
Шукаючи ***коштрубаню*** *попід обороги* (Куняк, 421);

паталаха –
Просив, просив сват у свахи тої ***паталахи****.*
Я ти, свату, не бороню на цілу долоню (Куняк, 442);

фитя-митя –
Ой якби ти, дівчинонько, / Та моторна була
То ти би нам ***фитю-митю*** */ Й на соломі дала* (Бандурка, 151);

шелестьоха –
Напиласі горівочки молода Павліна
Та й за тоту ***шелестьоху****, шо вище коліна* (із власн. архіву).

Для назви цієї жіночої "шелестьохи" підбираються інколи вишукані фемінізми (**назви посад, образні назви жінки**), наприклад:

президентка –
Пригощав мні мій миленький в зеленому гаї
Та й за тоту ***президентку****, що кучері має* (із власн. архіву).

Велику групу лексем, що використовуються для номінації „жіночої" частини тіла, складають різноманітні **абстрактні назви**. Проілюструємо це деякими прикладами:

біда –
Чи я тобі не казав – не лізь на драбину.
Не показуй цілу ***біду****, лишень половину* (Куняк, 455);

бідище, хата –
Давала ми молодиці вой цілу зарплату,
Аби я ї від пороху віпуцував ***хату****.*
А я узьив драпачище, шурую ***бідище****,*
Гірка ж моя головонька, який порошище! (із власн. архіву);

заплатонька –
Заграй мені, музиченьку, як я тебе прошу,
А я тобі ***заплатоньку*** *у запасці ношу* (Гулей, 220);

лихо –
–Ой кувала зозулиця та й стиха, та й стиха,
Або дай мі, або продай, любко, твого ***лиха****.*
–Ни що бих ти,– каже,– дала, ни що бих продала,
Земля би ся розступила, в землю бих потала (Бандурка, 186);

небога –
Ой на горі, на високій комарі бриніли,
Та вни бідну комариху мало не заїли.
Ціле тіло повбгризали, ноги відкусили,
*А тоту, шо найсолодша, – **небогу** – лишили* (із власн. архіву);

нендза –
Ішла ***нендза*** *через воду, на камени сіла,*
Питаласі вода ***нендзи****, ци ковбаси їла* (із власн. архіву);

пестьоха –
А у тої дівчиноньки пещена ***пестьоха,***
Попестив ї та й покинув дурисвіт-пройдоха (із власн. архіву);

потіха –
Ой стояла дівчинонька під новеньков стріхов,
Та й манила легініка розкішнов ***потіхов*** (із власн. архіву);

принадонька –
Ой сусідний парубоньку, сусіднний, сусідний,
Дала я ти ***принадоньку****, тепер будеш бідний* (Бандурка, 180);

рай Божий –
Ой пішов я з дівчиночков черешеньки рвати.
Вна вилізла та й потрясла, я почав збирати.
Збираючи черешеньки, вгору подивився,
А я думав, що на небі ***рай Божий*** *втворився* (Куняк, 215);

розкішниця –
Розкішниця, розкішниця *– я в ній розкошую,*
Коли в свої миленької ніченьку ночую (із власн. архіву);
Поки прийде чоловік твій, полюбімсі трохи (із власн. архіву).

В окремих випадках жіноча принада може називатися **субстантивованим прикметником** з **указівним займенником *та, тота*** тощо:

тота солоденька –
Ой файніська моя любка і ззаду, й спереду,
В неї ***тота солоденька*** *солодша від меду* (із власн. архіву);

тая волохата –
А я йшов та й знайшов ***тую волохату****.*
Я не знав, що то є – кинув у загату (Куняк, 457).

Наведемо ілюстрації для комплексних структур:

то, з чим сі вродила –
Як настане темна нічка, то чорна година,
Йде староста до кухарки, би йму заплатила.
А кухарка йому каже: „Ще-м не заробила,
Хіба тобі ***тим*** *заплачу,* ***з чим я сі вродила*** (Куняк, 430);

тото, що розтьите –
Ой у горах сніги впали та я змерзла в пйити,
Змерзла в плечі, змерзла в руки й в ***тото, шо розтьите*** (із власн. архіву).

У ролі імпліцитної назви цієї частини жіночого тіла може виступати самий указівний займенник *тото*:

Як сі ***тото*** *називає, шо ти дала мамка,*
Що навколо кучерики, всередині ***ямка****?* (із власн. архіву).

Про більшість із цих 220 евфемістичних назв жіночого „тіла" чоловік, коханець, милий говорить із захопленням, називаючи цю принаду найніжнішими словами. Це *вишенька, вив'юрочка, гніздечко, дзеренце, динька, заплатонька, калинонька, квітка, квіточка, кицька, косичка, краса, куничка, куночка, медок солоденький, мицька, мнікушка, насолода, нивка, печеричка, пиріжок, пір'ячко, принадонька, потіха, пташечка, розкішниця, розкоха, цноточка, чічка, шкатулочка, ягничка, ярочка* та багато інших, які емоційно наснажені, несуть позитивний аксіологічний заряд. Але, як видно, попри насолоду та задоволення, які повинна давати чоловічій половині людства ця „частина" жіночого тіла, що запрограмовано їй самою природою, вона не завжди має радісні назви. Часто в житті, очевидно, "вона" приносить і неприємності як її "власниці", так і тому, хто "користувався" нею, про що свідчать такі номени, як *біда, бідище, бочка, брама, бур'ян, дідько, діра, кагла, коштрубані, макітра, міна, нендза, парасоля, паскуда, паталаха, пекло, пуста латка, ринка, самоскид, свинка, скриня, тарадайка, торба,*

трунва, чорна біда, чорна ґава, чорна латка, чорна рура, чорний пес, шпара, ятка і подібні.

Евфемістичні назви жіночого статевого органа, як видно з переліку та з наведених прикладів, можна характеризувати по-різному, в залежності від рівня образності чи приземленості. Однак самі назви без контексту в основному безневинні, пікантності чи вульгарності їм надає, як правило, контекст.

Джерела:

Бандурка – Бандурка. Українські сороміцькі пісні в записах З. Доленги-Ходаковського. М. Максимовича та ін. / Упорядник М.Сулима, редактор Т.Шевчук. – Київ, 2001. – 280 с.

Гулей – Українська народня творчість / Зібрав Дмитро Гулей. – Торонто: Гомін України, 1986. – 450 с.

Куняк – Куняк Яків (збирач та упорядник). Коломийки Прикарпаття. Науково-популярне видання. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 600 с.

1. Великорода В.Б. Семантичні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів в англійській мові. – Автореф. дис… канд. філол. наук: 10.02.04. – Львів, 2008. – С.13.
2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва, 1976.– С.533.
3. Словник іншомовних слів / За редакцією О.С.Мельничука. Київ, 1974. – С.231.

The article deals with lexical substitution of direct names female reproductive organs that are found in the erotic folk songs, celebrated their great diversity, creative imagination kolomiykas compilers, their ability to find well-directed, imaginative euphemism.

Key words: *euphemism, substitution, folk songs, metaphor, eroticism.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-5

Михайло Бігусяк

АРЕАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ СІМЕЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ

У статті йдеться про просторову варіативність обрядової лексики гуцульського говору. На основі досліджуваного матеріалу виокремлюється п'ять діалектних зон, а у межах говірок Івано-Франківщини дві – північну і південну.

Ключові слова: *діалектна зона, ареальна варіативність, діалектне суміжжя , інтегральні та диференційні лексичні особливості*

Ареальний аспект дослідження мовних явищ належить до актуальних завдань українського мовознавства і є визначальним при з'ясуванні територіального членування говорів, визначенні діалектних меж, виявленні опозицій на різних мовних рівнях.

Специфіка географічного розташування Гуцульщини сприяє тому, що цю територію більшість дослідників поділяють на три частини: Галицьку Гуцульщину (Верховинський, Косівський, Коломийський і Надвірнянський райони Івано-Франківської області); Буковинську Гуцульщину (Вижницький і Путильський райони Чернівецької області) і Закарпатську Гуцульщину (Рахівський район Закарпатської області). Такий поділ цього краю одержав ще назву обласний. Тричленний поділ гуцульського мовного обширу також виявляється на всіх мовних рівнях. Поряд із цим відомий також і двочленний поділ гуцульського регіону: на східну, де у лексичному складі переважають румунські запозичення, і західну – з перевагою угорських [8; 9, 16; 10, 43-44; 11; ГС 8; 13, 181].

Метою нашої статті є спроба подати ареальну характеристику гуцульських обрядових назв, що номінують обряди народження, хрещення дитини та весілля, а також виокремити ізоглоси таких найменувань і їх напрями в інші діалекти.

Фактичним матеріалом дослідження стали карти Атласу української мови (АУМ), Карпатського діалектологічного атласу (ОКДА), гуцульського атласу Я. Янува, виданого Я. Рігером [14], свідчення 20 карт, укладених автором [5]. При опрацюванні матеріалу використовувалися також дані інших регіональних і проблемних лінгвістичних атласів української мови та діалектних словників.

За своїм поширенням можна виділити обрядові назви, які характерні для усього гуцульського ареалу: *роди* 'час і процес народження дитини'[1], *куп'іл'* 'перша купіль дитини', *христини^е* і фонетичні варіанти 'обряд церковного хрещення', *виви^{е}д^т* 'церковний обряд, що здійснюється священиком над матір'ю', *пострижи^{е}ни^е*, *зви^{е}диниц'і* 'вагітна жінка, що немає чоловіка', *баба* 'баба-повитуха', *кум, кума, кри^{е}жми, колиска, копи^{е}л, байструк* 'позашлюбна дитина-хлопчик', *сватан'а, заручи^{е}ни, запроси^{е}ни,* (карта №1) *це^{и}ркоун'і запов'іди, запов'іди* 'обряд церковного оголошення про шлюб', *де^{и}ре^{и}ўце, дружба, дружка, сват, сваха, свати, староста, кухарка, скрипач, скрипал', вел'он, фата, в'інок, гост'і, ве^{е}с'іл'н'і гост'і, колач, бартка, топи^{е}рец* 'атрибут обрядового одягу молодого', *в'ід:ани^{е}ц'і* 'дівчина на виданні', *брати сл'уб^п* 'церковне вінчання', *косиц'і* 'прекраси на весільному деревці', *пац'орки* 'нашийні прекраси молодої', *рантух* 'білий шарф', *в'інок, ч'іл^{и}це* 'назва головного убору молодої', *прощ'і* 'обряд благословення молодих батьками' тощо.

На основі вказаних вище лінгвогеографічних джерел у гуцульському говорі ми виявили такі лексико-семантичні опозиції, як:

1. західна: середньо-центральна, південно-центральна, східна - *свад'ба, свал'ба: вес'іл'е(а); почесне^и, чи^{е}ст'* 'назва обряду

[1] Семантику подаємо для локальних чи полісемічних лексем

© М. Бігусяк

обдарування молодих': *поўниц'і* 'тс'; *поправи^{е}ни* 'назва післявесільного обряду': *повес'ін'не* 'тс'; *к'е(і)птарик* 'безрукавний одяг молодої': *кожушок, к'іптар'* 'тс';

західна: північно-центральна, середньо-центральна, південно-центральна: східна - *к'ішка, т'а(е)ж^{ш}ка* 'вагітна': *груба* і поодинокі *т'а(е)ж^{ш}ка* 'тс': *бе^{и}реме^{и}на, не^и сама з собоў* 'тс'; *баба, бапка* 'баба-повитуха': *повитуха, баба-повитуха, куше(а)рка* 'тс': *мош'а(и,і)* 'тс'; *про п'ії, складка* 'назви сукупності подарунків молодим': *поўниц'а(і)* 'тс': *дари* 'тс';

2. західна, східна : північно-центральна, середньо-центральна - *зве^{и}дениц'а(і)* 'вагітна жінка, що не має чоловіка': *покритка, копилиц'і, скопи^{е}л'ичи^{е}на* 'тс'; *пол'іжниц'а(і), пол'ішкин'а(і)* 'жінка під час пологів': *рожиниц'і, пород'іл':е(а)* 'тс'; *в'інки* 'початок весілля': *косиц'і, гуски,* рідше *заводи^{е}ни^е* 'тс'; *молодиї, молода: кн'е(а)з', кн'а(і)гин'а(і);*

3. західна, вся центральна зона: східна - *староста* 'керівник і розпорядник весілля': *бат'ко, старшиї бат'ко,* рідше *староста* 'тс'; *бинди* 'стрічки, які прикріпляють до вінка молодої': *ленти, л'инти* 'тс';

4. західна: північно-центральна, середньо-центральна: південно-центральна, східна - *в'іно* 'придане': *посаг(х), в'іно* 'тс': *посаг, дзестри(і), зестри(і)* 'тс';

5. північно-центральна: середньо-центральна, південно-центральна - *од'іж, ве^{и}с'іл'на од'іж: лудина, лудин'а, убер'і(а), уб'йори* 'тс';

6. західна, північно-центральна, середньо-центральна: південно-центральна, східна - *нанашко, нанашка* 'хресний батько, мати': *бат'ко, матка, хресниї бат'ко, тато, хресна матка, мати* 'тс';

7. північна: західна, середньо-центральна: південно-центральна, східна -*похресни^{е}к, похресни^{е}ц'а(і): ф'іли^{е}н, ф'їлина, филина* 'тс' : *ф'їйін, ф'їйіна, ф'їйінка, ф'ін, ф'іна* 'тс'.

На підставі наведених типів опозицій можна виокремити п'ять діалектних зон поширення обрядової лексики гуцульського говору в межах України (див. картосхему 1), однак окремі тематичні групи гуцульської лексики окреслюють шість таких зон [13, 184].

Обрядові номени гуцульських говірок Івано-Франківщини демонструють, в основному, двочленний поділ : північна: південна зона - *груба, ваг'ітна : к'ішка, т'ашка, самодруга, вродити, народити* (дитину) : *вчинити* (дитину); *нанашко, нанашка: бат'ко , матка, хресниї бат'ко, матка; копи^{е}л, копи^{е}л'е* 'позашлюбна дитина-хлопець': *баїструк, бен'карт* і їх фонетичні варіанти 'тс', *копи^{е}лиц'і* і похідні 'позашлюбна дитина-дівчинка': *баїструнка* і похідні 'тс'; *од'іж, ве^{и}с'іл'на од'іж, ноша(і): убер'і(а), уб'йори, лудин'а(і)* (див. карту №2); *тане^{и}ц': дане^{и}ц', в'іно, посах(г): в'іно, дзестри(і), зестри* 'тс'; *пород'іл:е(і): пол'іжниц'і(а), рожи^{е}ниц'і* 'тс', *баба, проста баба* 'повитуха': *кушарка, мош'а(і)* 'тс'; *молодиї, молода: кн'а(е)з', кн'і(е) гин'і(е)* 'тс'; *почесни^е, дари : поўниц'(і)а* 'тс' (див. карту №3). Про тричленний поділ досліджуваних говірок на північно-центральну, середньо-центральну і південно-центральну зони в межах цієї області сигналізують такі назви, як: *парубок* 'назва хлопця до одруження': *лег'ін'* 'тс': *флек'ів,* рідше *лег'ін'* 'тс'; *в'інки* 'початок весілля': *косиц'і, гуски* 'тс': *зачинан'і(е), дереўц'е* 'тс' (див. карту №4), *про п'ії, склад^{т}ка: поўниц'а: дари* (див. карту №5), *ташка* 'шкіряна торба – атрибут весільного одягу молодого': *тоб'івка* 'тс': *таїстра, таїстрина* 'тс'.

Лексика досліджуваних обрядів у гуцульському говорі функціонує не ізольовано від аналогічної лексики інших зон української етномовної території. Обрядові ізолекси демонструють багатство лексичних паралелей, перш за все, із суміжними діалектами. На основі власних польових записів та опрацьованих джерел, можна виділити такі типи функціонування обрядових лексем:

- найчисельнішим є **гуцульсько-покутський тип**, ядро якого складають 50% усіх назв самих обрядів та їх чинів (детальніше див. [2];

- **гуцульсько-бойківський**: *ташка, груба, покритка, пол'іжниц'а, пол'іжкина, вес'іл'а, свад'ба, забава, и^{е}ртч'іна(и)* 'хрестини', *пострижє^{е}ни, запл'ітан:а* 'дівочий обряд пострижин', *похресник, хрешченик, похресниц'а, хрешчениц'а, вес'іл'а, свад'ба, забава, де^{и}ре^{и}ўце, гуски, слово, обзорини, в'інки, музика, заручи^{е}ни^е* 'назви передвесільних обрядів'; *благословенств:, обсипати зерном, пше^{и}нице^{и}ў, розби^{е}рати, зав'ивати, покривати молоду* 'назва обрядодій'; *поправини, в'ідг'істки, пове^{и}с'іл'не, поправка* 'назви повесільних обрядів'; багаточисельною є ЛСГ назв учасників весілля: *запросц'і, не^{и}запрошен'і, п'ідве^{и}с'іл'н'і* 'незапрошені гості', *молодиї, молода, дружба, дружка, боїари, свашка, св'їтилка, староста, баричники, торгаш'і* 'чоловіки, які перегороджують дорогу', *кухарка, короваїниц'а(і), вуйко Йосип* 'відповідальний за напої', *п'іслanц'і, п'ісли* 'посередники між нареченими', а також назви обрядових предметів, атрибутів, напоїв, страв тощо [12, 4-11];

- **гуцульсько-буковинський**: *слово, злагода, о^{у}бзорини, вес'іл:а(е), кн'а(е)з', кн'агин'і(а), поўниц'і, вел'о(і)н, в'іно, зестри, короваї, де^{и}ре^{и}ўце* тощо [4, 100-105];

- **гуцульсько-наддністрянський** тип близький до гуцульсько-бойківського, який репрезентують аналогічні групи назв: *груба, у т'аж'і, у так'ім стан'і, баїстр'ук, крижма* 'подарунок новонародженому у вигляді куска білого полотна', *похресник, похресниц'а, хресний, бабити* 'виконувати дії повитухи', *куми^{е}ти^е* 'виконувати обов'язки кумів під час обряду хрещення';

– **гуцульсько-закарпатський**: *т'ажка, т'аг'ітна, ог'р'а(е)дна, бе"рем'ін:а, самод'руга, ф'ін, ф'іна, ф'ілин, ф'ілина, свайба, сват, сваха, сукн'а* 'одяг молодої', *мантл'а(і)* 'зимовий одяг молодого', *дароване* 'придане', *сестри;*

– **гуцульсько-бойківсько-поліський**: *груба, бе"рем'ін:а, баба, іти на родини* 'відвідувати пооділлю', *злоги, хрещений бат'ко, мати, стр'ічн'і куми* [6, 247 – 251]. Весільні полісько-гуцульські паралелі детально описано автором в однойменній статті [3, 114 – 117].

– **гуцульсько-покутсько-буковинсько-подільський**: *байструк, пови(е)туха, роди(е)ни*[с]*, куп'іл', пологи(е), слово, запивати слово, догов'ір, убирати де"ре"ўце, скуповувати молоду* 'викуповувати молоду', *завйе(а)зувати молоду, бойари* 'весільний поїзд молодого', *колачи*[е]*ни*[е] 'частування в домі молодої в наступну після весільної неділі', *ве"с'іл'н'і гост'і, молодий, молода, старший бойарин, дружба, поўниц'а* 'повна чарка горілки', *ве"(і)л'он, зестри, струде"л'* 'весільний хліб' тощо [4, 100 – 105].

Лінгвогеографічний аналіз показує, що лексика досліджуваних говірок є ареалогічно релевантною. У плані просторового розміщення виділяються лексеми, які інтегрують увесь гуцульський континуум, і такі, що властиві говіркам різних зон гуцульського говору. Одночасно обрядова лексика говірок Івано-Франківщини уможливлює окреслити, в основному, двочленний поділ цього ареалу на північну і південну зони. Дослідження ізоглос лексичних і семантичних явищ та їх інтерпретація в ареальному контексті виявляє ряд спільних особливостей контактуючих та дисканктних діалектних систем, а також характеризується наявністю специфічних локальних рис.

1. Бігусяк М. В. Гуцульсько-покутське діалектне суміжжя у світлі лексичних ізоглос / М.В. Бігусяк // Науковий часопис Київського національного педагогічного університету ім. м. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 3, кн. 2. – С. 21 – 26.
2. Бігусяк М. До питання гуцульсько-покутського діалектного порубіжжя на теренах Івано-Франківщини / М. Бігусяк // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія (мовознавство). – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIX – XX. – С. 27 –29.
3. Бігусяк М. В. До полісько-гуцульських паралелей у галузі весільної лексики / М. В. Бігусяк // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С. 114 – 117.
4. Бігусяк М. В. Лексика сімейних обрядів у покутсько-буковинсько-подільському суміжні / М. В. Бігусяк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. Т.1. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Вип. 16. – С. 100 – 105.
5. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі : дис. … канд.. філол.. наук 10.02.01 / Михайло Васильович Бігусяк. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
6. Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядовості поліщуків (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) / С. Гвоздевич // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 247 – 251.
7. Гуцульські говірки : короткий словник / Відп. ред. Я. В. Закревська. – Львів, 1997.
8. Закревська Я. В. Лексикологічне та лексикографічне дослідження гуцульського говору / Я. В. Закревська, В. С. Черняк // Українська історична та діалектна лексика. – К., 1985. – С. 80 – 87.
9. Закревська Я. Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови / Я. Закревська // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 6 – 15.
10. Рігер Я. Ян Янів як дослідник гуцульських говірок / Я. Рігер // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 38 – 47.
11. Сабадош І. із спостережень над ізоглосами гуцульських ботанічних назв / І. Сабадош // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 99 – 111.
12. Хібеба Н. структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н. Хібеба. – Львів, 2007. – 20 с.
13. Ястремська Т. Ареальна характеристика лексики пастухування гуцульського говору / Т. Ястремська // Діалектологічні студії. 6 : Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / [відп. ред. П.Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 181 – 191.
14. Riger I. A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language / I/ Riger. – Warszawa, 1996.

The article describes the spatial variation of ritual vocabulary Hutsul treaty/ Based on studies of dialect in five zones, and two dialects within the Ivano-Frankivsk area – north and south.

***Key words**: dialect area, areal variation, dialect contiguous, integral and differential lexical features*

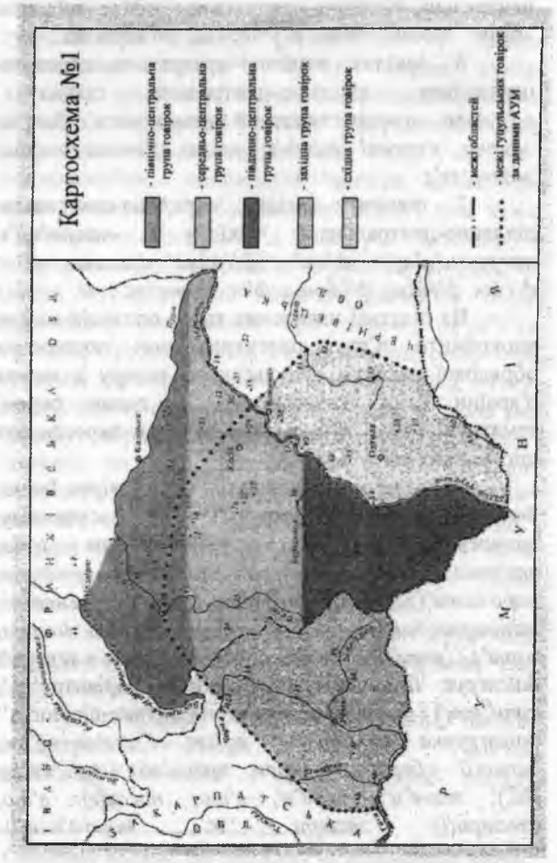

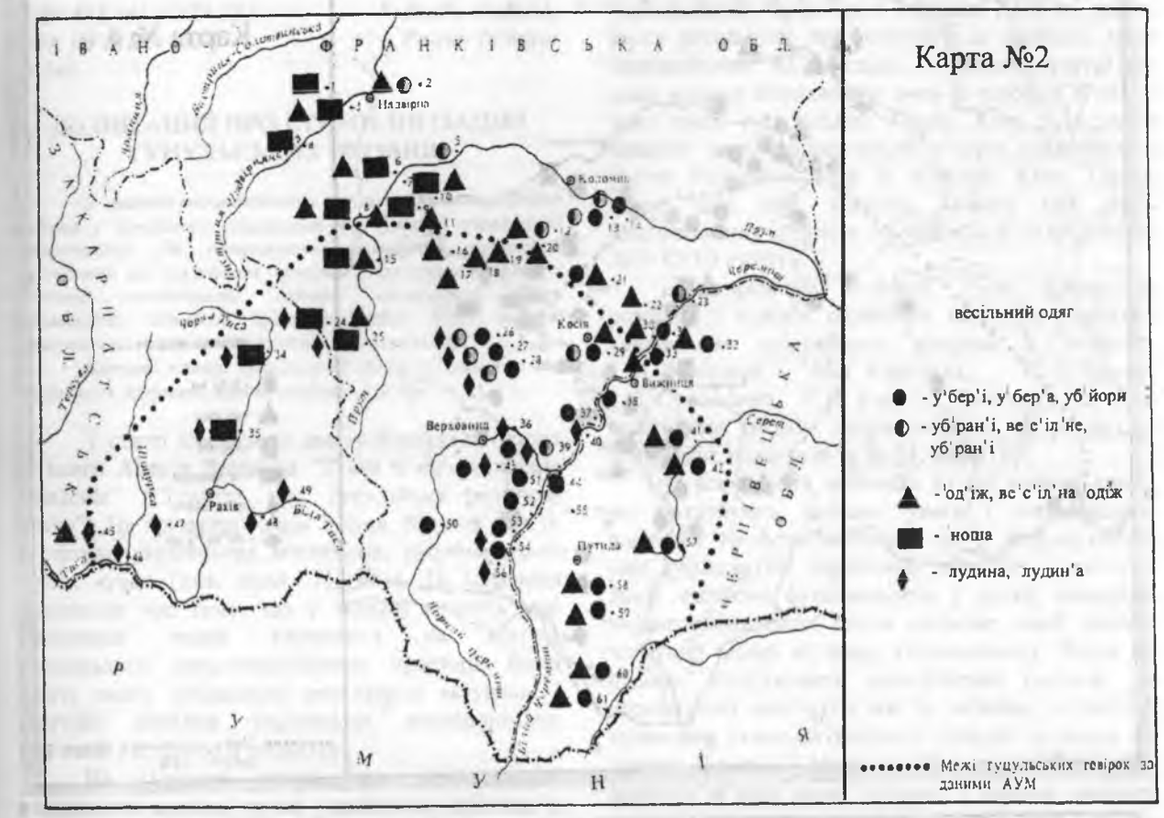

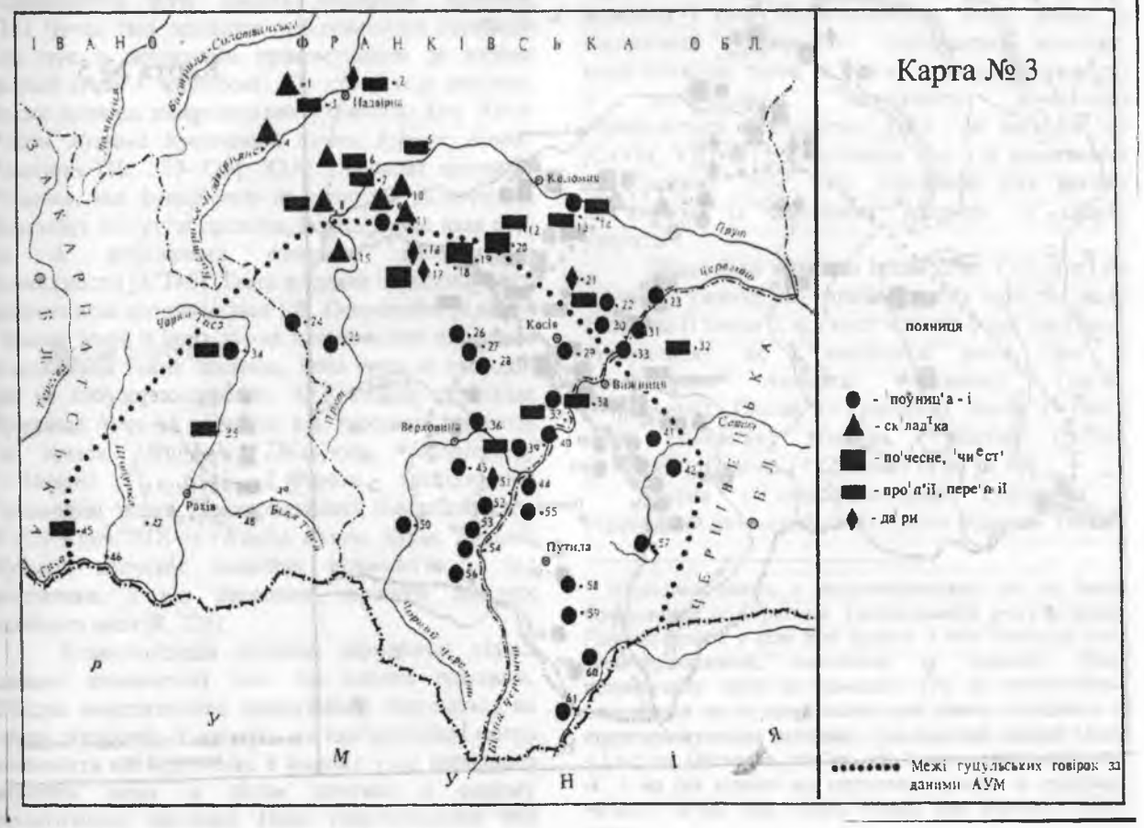

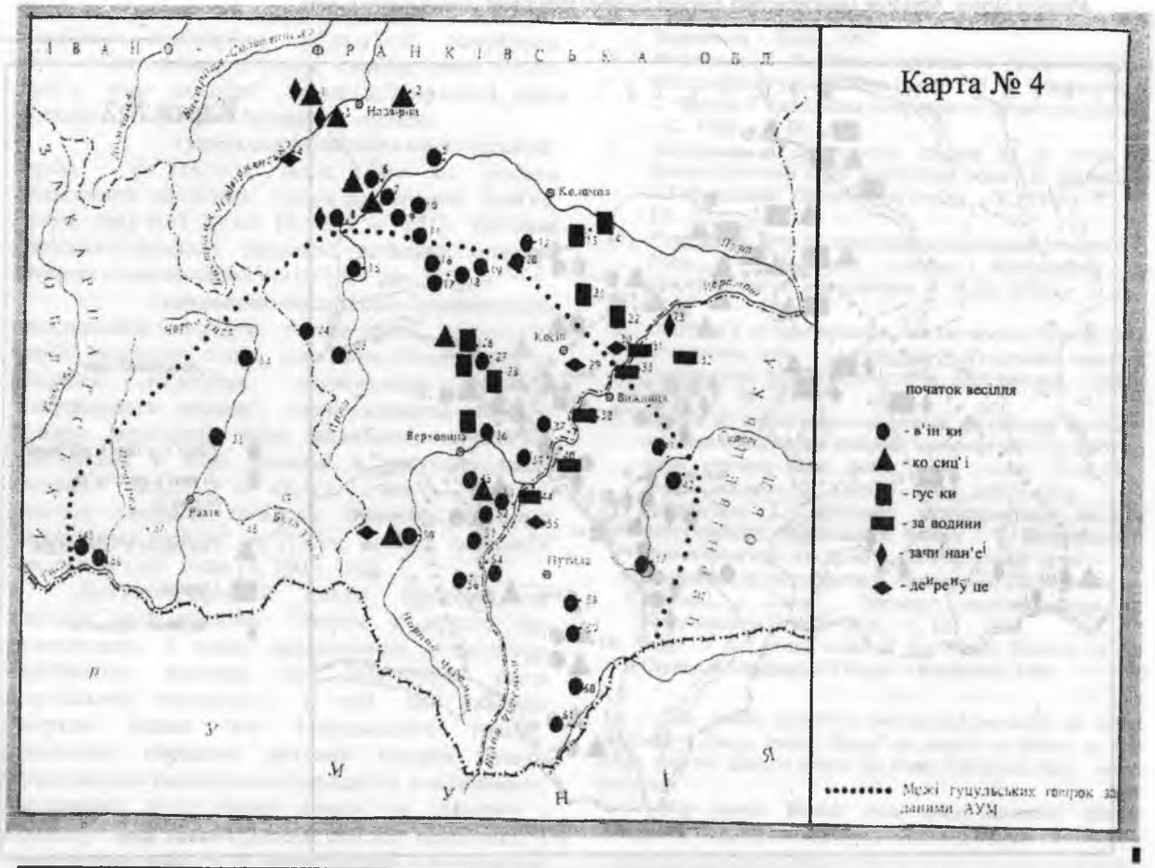

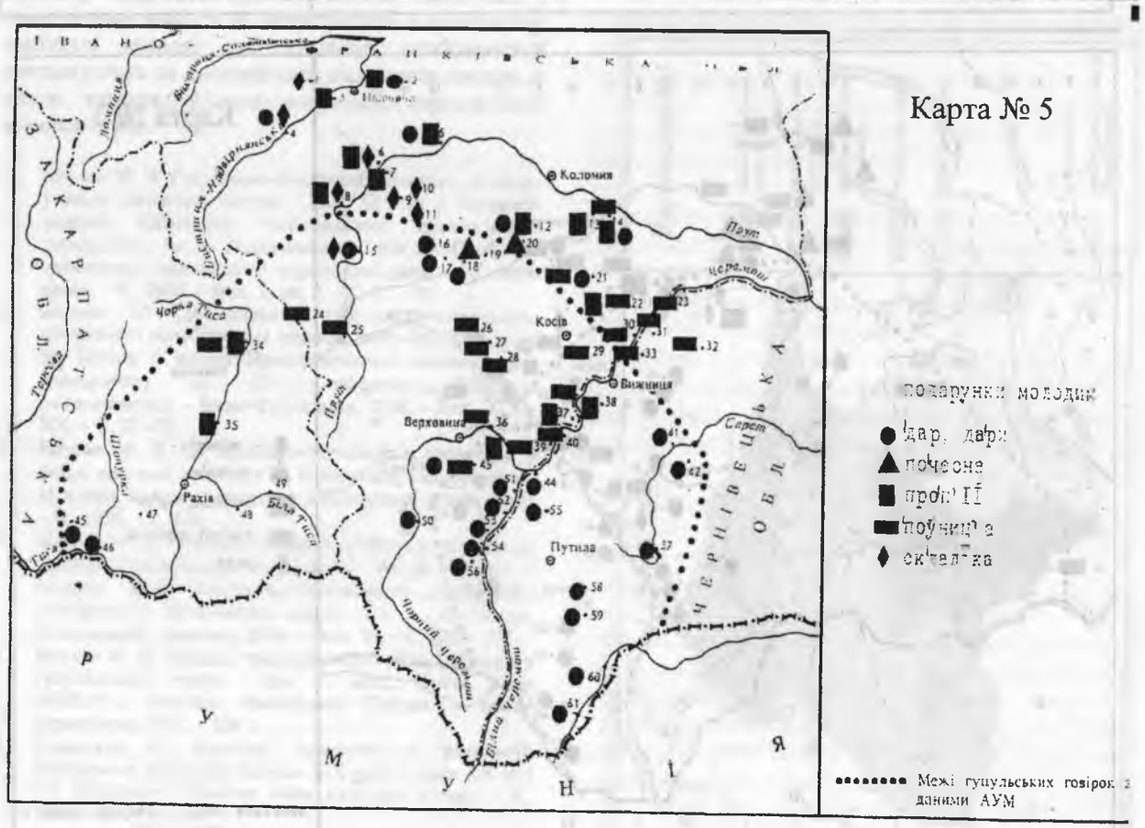

УДК 811.161.2'373.232
ББК Ш 141.1 – 314
О 761

Надія Осташ,
Роман Осташ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТИМОЛОГІЗАЦІЮ ГУЦУЛЬСЬКИХ ПРІЗВИЩ

У статті проаналізовано гуцульські прізвища ***Куцан*** *і* ***Куця*** *у контексті історичної та сучасної української антропонімії. Не заперечуючи етимологій попередніх дослідників, які пов'язували прізвища з компонентом* ***Куц-*** *із певними апелятивами, автори пропонують свою етимологію. зазначені прізвища могли бути також утворені і від народних варіантів власних особових імен.*

Ключові слова: *гуцульський діалект, ономастика, етимологія, прізвище, власне особове ім'я.*

У статті аналізуємо два гуцульські прізвища із книги Андрія Вінценза "Traité d'anthropopymie houtzoule" ("Трактат про гуцульську антропонімію"). Це прізвища *Куцан* і *Куця*. Він пов'язує їх із низкою українських апелятивів, зокрема *куций, куцак, куцан* [див. докл. 11, 451]. Ці прізвища зацікавили нас тому, що у минулі століття такі прізвищеві назви вживалися на всьому українському антропонімійному просторі. Вони дають змогу докладніше розглянути актуальні і сьогодні питання української антропоніміки, пов'язані з історією її розвитку.

На сьогодні думка про відапелятивне походження великої групи українських прізвищ із компонентом **Куц-** досить поширена. Зокрема, П.П. Чучка такі прізвища закарпатських українців пов'язує із нечленним прикметником до повної форми *ку̯ций* - 'короткий'. Це стосується зокрема, таких прізвищ закарпатських українців: *Куц, Ку̯ца, Куцик, Куцима, Куцимович, Куцин, Куцина, Куцко, Куцкулич* [10, 319–320]. Ю.М. Новикова прізвище *Куценко*, яке функціонує на території Донеччини, зараховує до групи прізвищ, похідних від назв осіб за їх зовнішніми ознаками (особливості зовнішності) [3, 110]. Такої ж думки стосовно цього антропоніма дотримується і В. Познанська [6, 162]. Правда, існує й інша думка про можливе відіменне походження таких прізвищ, хоча вона на сьогодні ще не набула поширення. Ю.К. Редько розглядає прізвище *Куць* як усічення від народних варіантів на зразок *[Мар]ку̯ц, [Мар]ку̯ць, [Мар]ку̯ц[я]* (< *Марко*) [7, 654]. І. Фаріон, досліджуючи прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (*Куц(ь), Куцан, Куцах, Куцина, Куцюк*), допускає подвійну етимологію: і від апелятивів, і від народних варіантів власних особових імен [8, 224].

Етимологізація прізвищ передбачає кілька джерел виникнення того чи іншого прізвища. Обидва вищезазначені припущення спираються на певне підґрунтя. У якомусь регіоні прізвище могло виникнути від апелятива, в іншому – від народного варіанта імені, а потім злитися в одному фонетичному звучанні. Наші спостереження над українськими чоловічими іменами XVII ст. дають змогу детальніше приглянутися до варіанта, який запропонував Ю.К. Редько, і запропонувати ще один варіант походження імен із основою **Куц-**, у тому числі гуцульських *Куцан, Куця*. Для цього подаємо наше опрацювання кількох словникових статей козацьких імен із основою **Куц-**. Однак перед тим слід коротко сказати про роль однофонемних суфіксів в українській антропонімії XIV-XVIII століть.

Однофонемні суфікси були предметом розгляду у кількох серйозних наукових розвідках українських мовознавців, зокрема В. Сімовича, І. М. Желєзняк, І. І. Ковалика, П. П. Чучки, І. Д. Сухомлина, Р. Й. Керсти. Вивчають їх і в інших слов'янських антропоніміках, наприклад, у російській, польській та ін. [4, 392-410].

І все ж вони належать до тих мовних явищ, які потребують дальшої уваги і поглибленого вивчення. Недостатні знання про ці непродуктивні уже суфікси, які переважно вийшли з ужитку і лише частково функціонують у складі народних варіантів невеликої групи сучасних імен, чинять помітний вплив на нашу антропоніміку. Якщо не будемо досліджувати однофонемні суфікси, то через кілька десятиліть ми не зможемо розуміти і правильно етимологізовувати сучасні прізвища на зразок *Доценко, Масенко, Трушенко*. Поки що відчуття зв'язку таких прізвищ з давніми іменами втрачає народна етимологія[1]. Згодом його можуть втратити і самі антропоністи. Адже навіть у середовищі мовознавців трапляються випадки, коли, скажімо, давнє ім'я, ужите на першому місці у двочленному іменуванні, помилково сприймається як апелятив: *Дахъ* – як іменник *дах* [СлУМ, VII, 191], а прізвище *Гас* - із апелятивом *гас* "нафта" [РС, 199]. Прізвище *Гах* інколи пов'язують із дієсловом *гахнути* "з силою ударити".

Якщо б ці колишні імена (*Гас, Гах, Дах*) не вийшли з ужитку, ми сприймали б їх зараз так само спокійно (і знали б, від яких повних форм імен вони утворилися), як і аналогічні імена того ж походження: *Анто-***сь** (< *Антон*), *Гри-***нь** (< *Григорій*), *Гри-***ць** (< *Григорій*), *Іва-***сь** (< *Іван*), *Лу-***ць** (< *Лук'ян*), *Миро-***сь** (< *Мирон*), *Про-***ць** (< *Прокіп*), *Сте-***ць** (< *Степан*) та ін. [5, 46].

Імена з однофонемними суфіксами в українській антропонімії фіксуємо віддавна. Наявні

[1] Мешканці одного з наддністрянських сіл на Івано-Франківщині (с. Стриганці Тисменицького р-ну) прізвище *Гах*, яке приніс у село зять (родом із села Угорники з-під Івано-Франківська), сприйняли як незвичне. Вони потрактували його як німецьке (?!) за походженням, незважаючи на те, що в цьому селі наявне споріднене за структурою корінне прізвище – ускладнений дериват *Гасюк* < Га-с'-ук. Очевидно, пам'ять про імена з суфіксами **-с/-сь, -х** і **-ш** (на відміну від народних варіантів із суфіксами **-н/-нь** і **-ц/-ць**, пор. *Гринь, Гриць*) уже втрачена досить давно.

© Н. Осташ, Р. Осташ

вони у значній кількості у XIV-XV ст.: *Гринь, Гриць, Зброх, Киш, Клюс, Лань, Лях, Мань, Маць* [ССМ, I, 264, 389, 475, 477, 538, 569, 575], *Нацъ, Олах, Опришь, Орышъ, Осташь, Чюс, Юкаш* [ССМ, II, 28. 80. 89, 92, 98, 552, 574].

На матеріалі писемних пам'яток XVI ст. це явище вивчала Р.Й. Керста: *Бунь, Зань, Хъвєнь, Has, Kus; Дихъ, Iwach, Mach, Мац, Раць; Дмиш, Івашъ, Klysz* та ін. [Керста, 91–98]. Пор. також: Люди подворищъные: *Пац* – дворище, *Прокопъ* – дворище (Деречин, 1582 р.) [АЮЗР, 6/I, 115]. До речі, народний варіант *Пац* і численні похідні від нього прізвищеві назви активно вживалися у минулі століття.

Імена з однофонемними суфіксами у XVI ст. вживалися паралельно з такими ж іменами, ускладненими іншими суфіксами, пор. в одній із писемних пам'яток: Мєщанє … *Га(ц)ко* Чапли(и), … *я(ц)ко* Боровикъ,… *гришко* со(т)никъ,… *гри(н)* батраковъ [ОЧерк.3, 10].

Функціонують вони і в XVII ст., причому і як імена, і як прізвищеві назви. Ось кілька таких імен з одного лише джерела: *Ілляш* Хмеляр; *Улаш* Онушкович Ринчич; *Стась* Васильчич; *Приць* Ковалевич; *Іллян* Крезич; *Гаран* Попович; *Онись* Андрійович; *Гуш* Соцький; *Сень* Сверчок; *Ярош* Омельчик; *Хоц* Михненя; *Хвесь* Чиж та ін. [ВО, 141, 145–146, 150, 160, 167, 276, 284, 314, 320, 368]. Прізвищевих назв, як і імен, багато і в Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.: Саву(н) *Бецъ*; Иванъ *Гуцъ*; Иванъ *Кгрень*; Ярошъ *Кре(с)*; Лавринъ *Лахъ*; Макси(м) *Маць*; Гаврило *Собехъ*; Стецько *Ци(с)* та ін. [Р, 146 зв., 134 зв., 100, 338 зв., 134, 139 зв., 146 зв., 132 зв.]. У XVIII ст. у ролі першого елемента у двочленних іменуваннях вони трапляються уже рідше, хоча деякі імена, наприклад, *Иляшъ, Ярошъ* досить стабільні у вживанні [ДДГ, 354–355].

Досі залишається нез'ясованим: а) як імена з однофонемними суфіксами функціонували в минулому, контактуючи з повними формами імен; б) як вони співіснували і в ролі імен, і в ролі прізвищевих назв одночасно; в) коли відбувся їх остаточний і масовий перехід у багаточленних іменуваннях з позицій імен на позиції прізвищевих назв. Аналізуючи прізвища з Холмщини і Підляшшя другої половини XIX – початку XX ст., М. Корнилович зробив таке спостереження: "Друга характерна особливість сучасних народних прізвищ, порівнюючи до минулих – це те, що чималою мірою побільшилася кількість прізвищ односкладових (на жаль, М.Корнилович саме у цьому місці не наводить прикладів, а вони були б дуже цінні – Р.О., Н.О.). Ці численні, часто тепер цілком незрозумілі прізвища являють дуже цікавий й для філолога матеріал і чекають на свого дослідника" [1, 116]; г) яка причина втрати цією словотвірною моделлю своєї продуктивності.

На сучасному матеріалі це явище вивчав П.П. Чучка. Він зауважив, що імена могли усікатись і на один голосний, наприклад, **Я-** (< *Яків*), до якого приєднувався суфікс **-ць**, і таким чином утворився народний варіант *Яць*. П.П. Чучка наводить ряд таких усічених основ: **Гри–, Сте-, Се-, Да-, Я-, Па-, Са-, Лу-** та ін., що вживаються в народному антропоніміконі не самостійно, а лише у сполученні з певними суфіксами: *Гринь, Стець, Сень, Даць, Яць, Луць* та ін. [9, 88–89].

У Реєстрі ця модель також чітко простежується в іменах, які усікалися на один голосний звук, наприклад, *Я-ць*, або на один початковий відкритий склад, який не виступав як окреме ім'я, напр., **Гри-, Да-, Ти-** та ін. Добре ілюструє цю модель основа **Гри-**, оскільки у XVII ст. нотуємо народні варіанти майже з усіма вищезгаданими однофонемними суфіксами: *Гринь, Грись, Гриць, Гришъ* [Р, 513]. З іншими основами збереглися вже навіть у той час лише окремі імена першого ступеня творення. Набагато більше імен, ускладнених дальшими суфіксами: *Ва(ц)ко, Га(ц)ко, Гу(ц)ко, Кгреско, Дацикъ, Дацко, Де(с)ко, Жа(ц)ко, Игна(ш)ко, Коцъко, Куришко, Лацоръ, Лашко, Лесикъ, Лецикъ, Лосикъ, Луцина, Масикъ, Машко, Мелешко, Мешко, Мисанъ, Мишко, Ницко, Оницко, Оношъко, Отрушко, Расикъ, Раско, Рашко, Ро(с)ко, Са(ц)ко, Улашинъ, Хацына, Хви(ц)ко, Хо(ц)ко, Юсько, Ярмошъко, Я(ц)ко, Я(ш)ко* [Р, 514–515]. Разом із тим слід мати на увазі, що деякі варіанти імен могли бути просто усіченнями на приголосний, наприклад, *Тих* < *Тих[онъ]*.

Нижче подаємо викладені у формі словникових статей (про будову словника див. [5, 392–397]) дослідження таких імен із Реєстру Війська Запорозького 1649 р. [Р]: *Ку(ц), Куци(т), Куцко, Куцунъ, Куцѣнъ*.

Ку(ц) I. Походження: а) усічено-суфіксальний дериват від імені Микола, утворений за допомогою однофонемного суфікса **-ц/-ц'**. Шляхи постання зазначеного народного варіанта такі: 1. Мико[ла] + **-ц/-ц'** → Микоц/Микоць. Внаслідок фонетичних змін (перехід ненаголошеного [о] в [у]) Микоц/Микоць → Микуц/Микуць, а після усічення початкового [**Ми-**] одержуємо Куц/Куць. 2. Микола →Мику[ла] + **-ц/-ц'** → Микуц/Микуць → [Ми]куц/[Ми]куць → Куц/Куць; б) від імен із початковим **Ку-** (Ку[приянъ], Ку[рило] та ін.) за допомогою однофонемного суфікса **-ц/-ц'**; в) усічення від народних варіантів на зразок [Мар]ку́ц, [Мар]ку́ць, [Мар]ку́ц[я] (< Марко) [РС, 654]; пор. ще Марку́ць, Марку́ця (< Марко) [Тр., 216].

II. Приклади: Куцъ Хомє(н)ко; Ку(ц) Ти(с)чє(н)ко; Ку(ц) Стави(с)ки(й); Куцъ Ступъченъко; Куцъ Лавринє(н)ко; Ку(ц) Ро(д)чє(н)ко; Куцъ Москалє(н)ко; Куцъ Павлєнъко; Куцъ Михнє(н)ко [Р, 9, 25, 31, 124 зв., 368 зв., 376 зв., 399 зв., 414 зв., 434].

III. Варіанти, кількість носіїв: Куцъ 26: Чг 1, Крс 2, Б 6, Клн 2, П 2, М 5, Плт 1, Прл 3, Н 4; Ку(ц) 10: Чг 4, Чрк 1, Ум 2, Бр 1, Кв 1, М 1. Винесений в оригіналі Реєстру над рядок кінцевий приголосний

– Ку(ц) – означає, що він міг вимовлятися або твердо, або м'яко.

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Стє(ц)ко Ку(ц)ма(н); Анъдрушко Куцурє(н)ко; Григоръ Куцанъ; Стєпанъ Куцанє(н)ко; Хвєдо(р) Ку(ц)ко; Ми(с)ко Куцє(н)ко; Дави(д) Куцурє(н)ко; Давы(д) Куцарє(н)ко; Иванъ Куцєнъко; Бори(с) Куцєнъко; Семєнъ Куцєнъко; Романъ Куцуланєнъко; Васко Куцубо(й); Кли(м) Куцє(н)ко [Р, 23 зв., 169 зв., 177 зв., 181 зв., 304, 307, 311, 311 зв., 368 зв., 390, 390 зв., 401, 406, 422]; б) (в інших пам'ятках) Богда(н) Куцовичъ [Острог, 1576 р. ОО, 56]; у Петра Куцевича взяли сетей заячих две (Луцьк, 1585 р.) [АЮЗР, 1/I, 210]; Lewon Kucow [Острог, 1604 р. ОО, 135]; ω Ивана Ку́цича а ω Стєпана (Вінниця, 1605 р.) [ДБВ, 971]; Marko Kuczow (1618 р.) [Чучка 2005, 319]; (род.) Лянпъка Куца (1650 р.) [Яшук, II, 144]; Иванъ Куц (1654 р.) [ПК, 282]; Василь Куценко (1660 р.) [ХП, 138]; Яков Куць; Иван Куценко (1752 р.) [Пивовар, 12]; Клим Куць (1756 р.) [АК, 213]; Куц(ь), Куцан, Куцах, Куцина, Куцюк (1785–1788 рр.) [Фаріон, 224]; Куца, Куцаба, Куцай, Куцак, Куцан, Куценчик, Куцик, Куцібан, Куць, Куцький, Куцьорка (1787–1819 рр.) [АЛ, 109]; Куцупей; Куцій; Куцій; Куцакъ; Куцюкъ; Куценко (1795 р.) [РПН, 61, 108, 183, 197, 247, 270].

V. Пам'ятки, словники: Куц Денисович (1534 р.) [Гавр., 50]; Kuc, podsusidok; Kuc Chwedoszczyc; Kuc; Kuc Belaczenia (Острог, 1604 р.) [ОО, 116, 164, 169, 170]; Cucz Simek (1618 р.) [Чучка 2005, 319]; Куц Демченя (1620 р.) [ВО, 212]; Куц Черепашинский; атоман Куц Хапковский (1654 р.) [ПК, 77, 159]; Kuc (XVII ст.) [Szulowska, 275].

VI. Сучасний словник: розм. Ку́цько, Ку́цьо від оф. Микола [Тр., 229].

VII. Прізвища: Куц [Горп., 21; РС, 568; СП, 202; Чучка 2005, 319; DUSC, 147]; Куца (чол., жін.) [Новикова, 460]; Ку́ца [Чучка 2005, 319]; Куца́ба [РС, 568; DUSC, 147]; Куцаєв [Новикова, 460]; Куца́й [Новикова, 460; РС, 568]; Куцак [Горп., 79; Новикова, 460; РС, 568; СП, 202; DUSC, 147]; Куцаков, Куцаковський [Новикова, 460]; Куца́н [РС, 568; СП, 202; Dict., 237; DUSC, 147]; Куцань [ЗА]; Куца́р [РС, 568]; Куцаченко [ЗА]; Куце́ба [DUSC, 147]; Куцев [Новикова, 460]; Куцевич [ЗА; Dict., 237]; Куцевський [Новикова, 460]; Куце́й [DUSC, 147]; Куце́ла [РС, 569]; Куцель [ЗА]; Куце́нкий [DUSC, 147]; Куце́нко [Горп., 124; Горпинич, 178; РС, 569; СП, 202; Dict., 237; DUSC, 147]; Куценко, Куценков [Новикова, 460]; Куценок [ЗА]; Куце́ра [DUSC, 147]; Куцерепа [Dict., 237]; Куцемба [Dict., 237]; Куциба [ЗА]; Ку́ций [Новикова, 460; РС, 569; СП, 202; Dict., 237]; Ку́цик, Ку́цин [Новикова, 460; РС, 569; СП, 202; Чучка 2005, 319]; Куци́на [Чучка 2005, 319; Dict., 237]; Куцинський [Новикова, 460]; Куциняк [РС, 569]; Куцир, Куциянов [Новикова, 460]; Ку́ців [РС, 569; Dict., 238]; Куцієнко [ЗА]; Куці́й [РС, 569]; Куці́ль [РС, 569; Dict., 238]; Куці́р, Куці́рка, Куцкір, Куцко́, Куцку́лич [Чучка 2005, 319]; Ку́шло [СП, 202]; Кушло [Dict., 238]; Куцма́н, Куцма́да [РС, 569; Dict., 238]; Куцов [Новикова, 460]; Куцо́вський [Новикова, 460; РС, 569]; Куцуй [ЗА]; Куцу́к [ЗА; СП, 202]; Куцула́ба [СП, 202]; Куцупир [ЗА]; Куцуря́к [СП, 202]; Кущь [ГБ, 68; Горп., 274; Кравченко, 187; Новикова, 460; РС, 569; Dict., 238; DUSC, 147]; Ку́цький [РС, 569; СП, 202; Dict., 238]; Куцько́ [Горп., 12; РС, 569]; Куцьков [Новикова, 460]; Кущьло [Dict., 238]; Куцьо [Тр., 231]; Куцюк [РС, 569]; Куцюк [ЗА]; Куцяк [ЗА; СП, 202; Dict., 238]; Куцярський [РС, 569].

Куци(т) I. Походження: утворене від імені Ку(ц) (див.) за допомогою суфікса **-и(т)**.

II–III. Куци(т) Чєрєпъчє(н)ко [Р, 106 зв. (Крс)].

Ку(ц)ко I. Походження: утворене від імені Ку(ц) (див.) за допомогою суфікса **-к-о**.

II–III. Ку(ц)ко Жєрєбиле(н)ко [Р, 67 (Кнв)].

IV. Прізвищеві назви: а) (у Реєстрі) Анъдрушко Ку(ц)ки(й); Хвєдо(р) Ку(ц)ко; Макси(м) Ку(ц)ко(в) зя(т) [Р, 177, 304, 306 зв.]; б) (в інших пам'ятках) Лукьян Куцкий (1654 р.) [ПК, 170].

VII. Прізвища: Куцко́ [РС, 569; Чучка 2005, 319]; Куцько́ [Горп., 12; РС, 569].

Куцѣнъ I. Походження: утворене від імені Ку(ц) (див.) за допомогою суфікса **-ѣн**.

II–III. Куцѣнъ Ѡсыпє(н)ко [Р, 406 зв. (Плт)].

IV. Прізвищеві назви: пор. Куцина, Куцинда (1787–1819 рр.) [АЛ, 109].

VII. Прізвища: Куцін [ЗА]; пор. Ку́цин [ЗА; РС, 568; Чучка 2005, 319]; Куци́на [ЗА; Чучка 2005, 319]; Куцинда [ЗА]; Куциняк [РС, 569].

Значна кількість прізвищевих назв із основою **Куц-** у попередні століття, також велика кількість аналогічних сучасних прізвищ свідчить про те, що цей народний варіант імені був дуже популярний та активно вживався. У процесі розвитку української антропонімії при становленні офіційної антропонімії відбулося дедалі більше розходження між народною та офіційною антропонімією. Значна частина моделей імен із однофонемними суфіксами вийшла з ужитку і поступово переходила в клас прізвищевих назв. Потім – у прізвища. Цей шлях пройшли й аналізовані імена. Отже, при етимологізації вказаних гуцульських прізвищ, на нашу думку, варто дотримуватися подвійної етимології: воно може бути утворене як від апелятива, так і від народного варіанта власного особового імені, який у попередні століття активно функціонував, а потім через об'єктивні причини перейшов в інші класи антропонімів. Як бачимо з аналізу, гуцульські прізвища *Куцан* і *Куця* не є витвором саме гуцульської творчості, а перебувають у руслі загальноукраїнського антропонімного розвитку як у минулі століття, так і потім, коли вони вже стали прізвищами.

Умовні скорочення назв полків із Реєстру Війська Запорозького 1649 р.
(за порядком їх списків у Реєстрі)

Чг – Чигиринський; Чрк – Черкаський; Кнв – Канівський; Крс – Корсунський; Б – Білоцерківський; Ум – Уманський; Бр – Брацлавський; Клн – Кальницький; Кв – Київський; П – Переяславський; Крп – Кропивнянський; М – Миргородський; Плт – Полтавський; Прл – Прилуцький; Н – Ніжинський; Чрн – Чернігівський

Умовні скорочення джерел

АК Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упоряд. Л.С. Гісцова (старший упорядник), Л.Я Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. – К.: Наук. думка, 2008. – 528 с. (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 5).

АЛ Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини / Панцьо С.Є. – Тернопіль: Книжк.-журн. вид-во "Тернопіль". 1995. – 130 с.

АЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859–1914. – Ч. 1–8.

ВО Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядк. і передмова Ірини Ворончук. – Київ–Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

Гавр Гаврилюк Ю. Села і міста Підляшшя XV–XVII ст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Родовід, 1997. – С. 39–76.

ГБ Горпинич В.О. Прізвища Середньої Наддніпрянщини: словник / В.О. Горпинич, Ю.Б. Бабій. – Дніпропетровськ: "Пороги", 2004. – 140 с. (Ономастика і апелятиви ; вип. 20).

Горп. Горпинич В.О. Прізвища степової України: словник / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 405 с.

Горпинич Горпинич В.О. Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах: словник / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – 385 с. (Ономастика і апелятиви ; вип. 29).

ДБВ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / [упоряд. Микола Крикун, Олексій Піддубняк ; вступ Миколи Крикуна ; Наукове товариство імені Шевченка]. – Львів, 2008. – 1220 с. (Історичні джерела ; т. 8).

ДДГ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: [збірник документів] / Упоряд. В.Й. Горобець; АН України. Ін-т укр. археографії та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с. (Пам'ятки політично-правової культури України).

ЗА Записи авторів статті.

Керста Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування / Р.Й. Керста – К.: Наук. думка, 1984. – 152 с.

Кравченко Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини / Л.О. Кравченко ; відп. ред. Чучка П.П. – К.: Факт, 2004. – 198 с.

НовиковаНовикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Юлія Новикова ; під заг. кер. та наук. ред. проф. Т.Ю Ковалевської. – Донецьк, 2007. – 996 с.

ОО Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / [упоряд. Віктор Атаманенко]. – Київ – Острог – Нью-Йорк, 2004. (Історичні джерела ; т. 1).

ОЧеркЗ Опис Черкаського замку.– Черкаси, 1552: [рукопис] // Зберігається у Російському державному архіві давніх актів, ф. 389. Литовська метрика, № 563, арк. 1–14 зв.

Пивовар Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.

ПК Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. Ю. Мишик, М. Кравець]. – К., 2003. – 380 с.

Р Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / [підгот. до друку: Тодійчук О.В. (гол. упорядник) та ін.] – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с. (Джерела з історії українського козацтва).

РПН Легун Ю. Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія / Юрій Легун, Олександр Петренко. - Вінниця, 2003. – 284 с.

РС Редько Ю.К. Словник сучасних українських прізвищ. У 2-х томах / Юліян Редько ; Наукове. товариство ім. Шевченка. – Т. І. – Львів, 2007. – 722 с.

СлУМ Словник української мови XVI – першої половини XVII століття. – Вип. 1–14 / [НАН України ; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича]. – Львів. 1994–2008.

СП Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / [укл. Бабич Н.Д., Колесник Н.С., Лук'янюк К.М. та ін. ; відп. ред. Лук'янюк К.М.]. – Чернівці: "Букрек", 2002. – 424 с.

ССМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький.– К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

Тр. Трійняк І.І. Словник українських імен / І.І. Трійняк ; відп. ред. І. М. Желєзняк. – К., 2005.

Фаріон Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.

ХП Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф.Т. Пестрикова й С.С. Ушакова) // Записки іст.-філол. відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XXI. – С. 129–173.

Чучка 2005 Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців. Історико–етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Вид–во "Світ", 2005. – 703 с.

Яцій Яцій В.О. Прізвища жителів Зубильненської с/р Локачинського р-ну Волинської обл. // Студії з ономастики та етимології. 2005 / [відп. ред. В.П. Шульгач ; НАН України ; Інститут української мови]. – К., 2005. – С. 288–291.

Ящук Ящук Л.В. Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ящук Леся Валеріївна ; НАН України ; Ін-т української мови [рукопис]. – Житомир, 2008. – Т. I–II.

Dict. Holutiak-Hallick, Stephen P. Dictionary of Ukrainian surnames in the United States / Stephen P. Holutiak-Hallick, Jr. ; Slavic Onomastic Research Group. – [б. м.], 1994. – 493 p..

DUSC Bogdan F. Dictionary of Ukrainian surnames in Canada / Bogdan F. – Winnipeg–Vancouver, 1974. – 334 p.

Szulowska Szulowska W. Antroponimia chłopska na Ukrainie prawobrzeżnej w XVII wieku / Szulowska W. // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 32. – Warszawa, 1995. – S. 273–284.

1. Корнилович М. Огляд народніх родових прізвищ на Холмщині й Підляшші / М. Корнилович // Етнографічний вісник. – Кн. 2 / [за гол. редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова]. – К., 1926. – С. 113–123.
2. Лук'янюк К.М. Словотвір здрібніло-пестливих власних імен у буковинських говірках / К.М. Лук'янюк // Міжвуз. наук. конф. з питань укладання обласних діалектних словників (м. Чернівці, 23–25 січня 1960 р.). Тези доп. – Чернівці, 1960. – С. 44–47.
3. Новикова Ю.М. Прізвища Центральної та Східної Донеччини: лексико-семантична та словотвірно-структурна специфіка: [монографія] / Юлія Новикова [За заг. ред. проф. Т.Ю. Ковалевської]. – Донецьк: Норд–Прес. 2009. – 210 с.
4. Осташ Р.І. Власні особові імена з однофонемними суфіксами в українській антропонімії середини XVII століття / Р.І. Осташ // Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк / [відп. ред. В.П. Шульгач ; НАН України ; Ін-т української мови]. – К.: "Кий", 2002. – С. 104–115.
5. Осташ Р.І. Українські власні особові імена середини XVII століття як об'єкт лексикографії / Роман Осташ // Діалектологічні студії. – Вип. 4: Школи, постаті, проблеми / [відп. ред. П.Ю. Грищенко, Н.В. Хобзей ; НАН України ; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича]. – Львів, 2004. – С. 392–410.
6. Познанська В. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ / Віра Познанська // Лінгвістичні студії. – Вип. 10. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 161–168.
7. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ. У 2-х томах. / Юліян Редько ; Наукове товариство ім. Шевченка. – Т. І. – Львів, 2007. – 722 с.
8. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
9. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): конспект лекцій / П.П. Чучка. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1970. – 103 с.
10. Чучка П. Прізвища закарпатських українців. Історико–етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Вид-во "Світ", 2005. – 703 с.
11. André de Vincenz. Traité d'anthroponymie houtzoule / André de Vincenz. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1970. (Forum slavicum. – Band 18. – 1970). – 616 s.

*Hutsul surnames such as **Kutsan** and **Kutsya** are analyzed in the context of historical and modern Ukrainian anthroponomy. Without denying etymology of the previous researchers, who connected surnames with the component **Kuts-** with some appellatives, the authors also offer their own etymology: the mentioned surnames could also be derived from the people's variant of proper personal names.*

***Key words:** hutsul dialect, onomastics, etymology, surname, proper personal name.*

***УДК** 81'282.2:81'373*
***ББК** 81.2Ук*

Марія Брус

ГУЦУЛЬСЬКІ ФЕМІНІТИВИ: СЕМАНТИКА І СТРУКТУРА

У статті представлено й проаналізовано майже всі відомі на сьогодні фемінітиви гуцульського діалекту української мови. Їх розглянуто на семантичному, фонетичному, словотвірному, граматичному, стилістичному рівнях. Відзначено, що фемінітиви-гуцулізми є органічною складовою частиною багатої і барвистої гуцульської лексики та невід'ємним компонентом лексикону сучасної української мови загалом. Вони постійно збагачують фемінікон української мови, надаючи йому оригінальності й неповторності.

***Ключові слова:** гуцульський діалект, фемінітиви-гуцулізми.*

Фемінікон української мови на сучасному етапі представляють номінативні одиниці різних форм національної мови (літературної, діалектної, просторічної, жаргонної, професійної тощо). Основну ж її частину становлять загальновживані, кодифіковані субстантиви зі значенням особи жіночої статі, використовувані у всіх стилях і жанрах української мови. Значно менше до неї входить рідковживаних загальних іменників-назв жінок – діалектних, жаргонних, просторічних та інших, що функціонують переважно в межах певного соціального чи географічного середовища людей і невідомі усьому загалу. Саме фемінітивам сучасної української літературної мови і вділено найбільше уваги в спеціальних працях [див. 2; 20; 24; 30] та загальних студіях [див. 19; 25; 28]. Тоді як до фемінітивів інших форм української національної мови науковці проявляють ще недостатнє зацікавлення. А насамперед це стосується діалектної мови, яка найбільшою мірою відображає специфіку певної території, містить залишки давніх мовноісторичних процесів, живить літературну форму різними мовними елементами і з глибоких доісторичних часів зберігає зокрема й чимало фемінітивів-діалектизмів. За І. І. Коваликом, діалектизми – це територіальні або соціальні відмінності даної мови в сфері різних її рівнів; суттєві властивості діалектизмів полягають не в їх наявності в літературній мові чи в мові художнього твору, а в їх відмінності на рівні місцевих чи соціальних говорів [18, 100].

Особливо показовим щодо використання фемінітивів є яскраво колоритний, лексично багатий гуцульський говір української мови [про дослідження Гуцульщини та її мови див. 6; 9; 16; 17; 23; 29]. Порівняно з іншими говорами української мови, він містить найбільшу кількість специфічних найменувань жінок і відображає найбільшою мірою їх розмаїття (семантичне, словотвірне, граматичне тощо) [напр., пор. фемінітиви ГГС, ОС, ШН]. До лексикону цього говору входять загальновживані фемінітиви і власне гуцулізми, як засвідчують переважно наукові праці (монографії, збірники статей, лексикографічні джерела тощо) і художні твори, що відображають мовні особливості гуцульського краю [див. список умов. скорочень]. Своєрідність гуцульського говору визначають саме власні гуцульські субстантиви зі значенням особи жіночої статі. Специфічними фемінітивами-гуцулізмами слід вважати власне гуцульські найменування жінок, гуцульські семантичні і структурні новотвори від загальновживаних слів, гуцульські варіанти загальновідомих назв, фемінітиви, що трапляються і в сусідніх говорах української мови. Основу гуцульських фемінітивів становлять власне фемінітиви-гуцулізми, що вказують на характерні риси жінок гуцульського краю, не властиві жінкам інших регіонів чи українській жінці загалом. Гуцульські новотвори від загальновживаних слів

© М. Брус

засвідчують, що для позначення жінок за різними ознаками в гуцульському мовленні залучалися фемінітиви із загального лексикону української мови. Гуцульські варіанти до загальновідомих фемінітивів підтверджують різноманітні специфічні особливості гуцульського мовлення (фонетичні, граматичні тощо). А фемінітиви, що трапляються в сусідніх з гуцульським говорах, є доказом того, що гуцульський діалект розвивається у тісному зв'язку з іншими говорами, може переймати риси інших регіонів і позичати свої. До того, ж фемінітиви-гуцулізми різні за походженням – питомі й запозичені. На їх еволюції великою мірою відобразилися доісторичні процеси (розселення, групування племен, формування суспільних відносин) й історичні процеси (проживання на території Галичини багатьох етнічних спільнот в різні періоди (поляків, німців, румунів, угорців, євреїв, татар, росіян) та близьке контактування з ними), що відбувалися на українській території. Через це сьогодні гуцульський фемінікон наповнений удосталь питомими словами (*бездітниця, газдиненька, ніхтолиця, пістунка, прошачка, русначка, служечка, убійниця*) й іншомовними (польського походження – *жовнірня, кобіта, майерка, ксєндзова, мазурка, небішка, склепарька*, німецького – *флякорница, швагрова, шельма, штольфа*, угорського – *бовтарька*, румунського – *бовгарька*, російського – *женщина, красавиця*, тюркського – *туркиня*, східнороманського – *нанашка*).

Репрезентантом гуцульського фемінікону й об'єднувальним компонентом для всіх фемінітивів-гуцулізмів є найменування *гуцулка*, що позначає жінку за проживанням в гуцульському краї. Воно самодостатнє в характеристиці жінок гуцульського регіону, оскільки одна тільки його вказівка на належність створює уявлення про жінок цієї частини України (про їх заняття, діяльність, поведінку, риси характеру тощо). Назва *гуцулка* походить від слова *гуцул* і належить сьогодні до загальновживаних номінацій, обростаючи щораз новими конотаціями (красива, сильна, вольова, рішуча і водночас розпусна, зрадлива, підступна), тоді як історія її починалася, ймовірно, з яскраво виражених діалектних особливостей. Походження слів *гуцули, гуцул, гуцулка* розкривають сьогодні багато наукових джерел, не даючи все ж однозначного трактування їх етимології [див. 5, 17––18; 7, 45—51; 14, II, 630; 15, 102]. Лінгвістичні дослідження беруть до уваги одночасно кілька версій походження даних слів або звертають увагу тільки на одну. Так, різні гіпотези щодо походження слів *гуцули, гуцул, гуцулка* наводить "Етимологічний словник української мови" за ред. О. С. Мельничука, вважаючи кожну із них непереконливою: від румунського слова *hoţ-ul* "злодій, розбійник, опришок"; від назви тюркського племені *уци*; від дієслова *кочувати* через форми **кочул, *гочул, *гуцул*; від готського слова *guta* "гот" [14, II, 630]. На думку професора В. Грабовецького, іменник *гуцул* утворився від прізвиська і пізніше став назвою окремої етнографічної гілки українського народу; а вперше про гуцулів як історико-етнографічну групу відомо з XIX ст. [5, 18]. Через це, ймовірно, назву *гуцулка* та інші слова з основою *гуцул-* лексикографічні джерела подають лише з XIX ст., зокрема "Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка – *гуцулка* "жителька Гуцульщини" [див. 26, I, 344], "Словник української мови" в 11-ти томах – *гуцулка* "жінка-гуцулка" [див. 27, II, 200].

Ідентифікаторами гуцульської жінки є чимало й інших фемінітивів, насамперед власне гуцульських найменувань. За значенням вони досить різноманітні, що зумовлює виділення на лексичному рівні окремих семантичних підгруп фемінітивів-гуцулізмів: *назв жінок за магічними особливостями*, напр.: *баїльниця* "знахарка" (ГГС, 20), *босорка* "чаклунка" (ГГС, 28), *відьмачка* "ворожка" (МФ, 105), *воскарка* "знахарка" (ФТ, 220), *мольфарка* "чарівниця" (МФ, 213), *примівниця* "знахарка" (ВС, 48); *назв жінок за міфологічними ознаками*, напр.: *вовкунка* "жінка-вовкулака" (НС, 43), *лісна* "лісовиця" (ВС, 24), *літавиця* "спокусниця" (ЧТ, I, 325), *мамуна* "бісиця" (ГГС, 119), *осинавчиха* "чортиця" (ГГС, 141), *назв жінок за господарською діяльністю*, напр.: *бовташка* "крамарка" (ГГС, 27), *громадільниця* "нагромаджувачка" (ГД, 66), *майорка* "доярка на полонині" (ГГС, 118), *плетінниця* "плетільниця" (ВС, 180), *склепарька* "продавщиця" (ГГС, 171); *назв жінок за соціальними функціями, станом, статусом*, напр.: *анкаведистка* "жінка-службовець" (НС, 20), *зведениці* "покритка" (НС, 79), *професирка* "учителька" (ЧТ, I, 329), *сеніора* "сеньйора" (ФТ, 211), *фартушанка* "міщанка" (ЧТ, I, 331); *назв жінок за національними і територіальними ознаками*, напр.: *батчьинка* "уродженка рівнини" (НС, 23), *березунка* "мешканка Березова" (НС, 24), *головчанка* "жителька Головів" (ВС, 173), *галіціянка* "галичанка" (ГГС, 51), *таліянка* "італійка" (ГГС, 181); *назв жінок за поведінкою, вчинками*, напр.: *збиточниці* "бешкетниця" (ГГС, 80), *керинниці* "недбала робітниця" (ГГС, 89), *маркірантка* "ледарка" (ГГС, 119), *підлизачка* "підлабузниця" (ГГС, 149), *шняпавка* "повія" (ГГД, 361); *назв жінок за внутрішніми ознаками, характером*, напр.: *бовваниці* "мовчазна жінка" (НС, 26), *гавкунка* "сварлива жінка" (НС, 47), *дзьобавка* "пліткарка" (ГГД, 272), *кальвінка* "жорстока жінка" (ГГС, 89), *льопотуха* "балакуча жінка" (ГГС, 116); *назв жінок за зовнішніми рисами*, напр.: *білуні* "блондинка" (НС, 26), *каланниці* "неохайна жінка" (НС, 87), *красавичка* "красуня" (ФТ, 48), *мангаляска* "чепуруня" (ГГД, 303), *рудьоха* "руда жінка" (ГГС, 166); *назв жінок за родинними зв'язками*, напр.: *братаничка* "племінниця" (НС,

28), *мала* "дочка" (ЖВ, 31), *пасимниця* "пасербиця" (ГГС, 144), *свість* "сестра дружини" (ГГС, 168), *фіїна* "хрещениця" (ГГС, 197); *назв жінок за стосунками*, напр.: *білявина* "кохана дівчина" (ГГС, 26), *джупиняса* "коханка" (ГГД, 272), *помаганниця* "помічниця" (ГГС, 154), *сестра* "кохана" (ФТ, 226); *назв жінок за фізіологічними ознаками*, напр.: *гаргіра* "великоросла жінка" (ГГД, 263), *небішка* "покійниця" (ЖВ, 38), *недужа* "хвора жінка" (ЧТ, II, 27), *рожениця* "породілля" (ГГС, 164); *назв жінок за віком*, напр.: *бабчина* "стара жінка" (ВС, 50), *верствачка* "ровесниця" (ЧТ, II, 200), *дівчинище* "дівчина" (ЧТ, II, 159), *шішнайцітка* "шістнадцятирічна" (ГГС, 216); *назв жінок взагалі*, напр.: *баба* "жінка" (МФ, 10), *дівка* "жінка, зверт." (МФ, 180), *кумка* "жінка" (ЧТ, I, 88), *чілідина* "жінка" (ЧТ, I, 46), *чєлідь* "жінка" (ВС, 143).

З лексичного погляду, крім семантичних груп, можна виділити й інші парадигматичні відношення між фемінітивами (синонімічні, антонімічні, родо-видові), що об'єднують власні гуцульські фемінітиви із загальновживаними фемінітивами у специфічних функціях та відображають різні смислові відношення між ними. Наприклад, *синонімічні зв'язки* простежуються між словами в рядах *баба* "знахарка" (ГГС, 19), *бабуся* "ворожка" (ФТ, 164), *баїля* "знахарка" (ГГС, 20), *босорканя* "чаклунка" (ГГС, 28), *воскарочка* "знахарка" (ФТ, 209), *гадєрка* "знахарка" (ГГС, 43), *папирулька* "ворожка" (ГГС, 144), *чинаторка* "чарівниця" (ГГД, 351); *бідолашна* "нявка" (ВС, 39), *білотка* "літавиця" (ГД, 21), *діва* "літавиця" (ГД, 21), *дівчата* "лісові русалки" (ВС, 24), *зрадниця* "лісова русалка" (ВС, 39), *посестра* "нявка" (ВС, 39); *вівчарька, баранячка, бараничка* "пастушка" (ЯТ, 65), *скотарька* "пастушка" (ЯТ, 68), *волярька, воловарька, телетніца* "пастушка" (ЯТ, 71); *дівулиця* "дівчина" (МЖ, 14), *дівчє* "дівчина" (ЧТ, II, 159), *дівчитка* "дівчата" (ЖВ, 10-11), *дівчьи* "дівчина-підліток" (НС, 63), *панночка* "дівчина" (ЧТ, II, 73). Невеликою мірою встановлюються *родо-видові зв'язки* між фемінітивами, напр.: *дівч'ята* "дочки" (ЖВ, 31) – *копилиця* "нешлюбна дочка" (ГГС, 20), *первачка* "перша дочка" (ГГС, 145), *одиниця* "єдина дочка в сім'ї" (ГГС, 138); *жіночка* "дружина" (ВС, 159) – *жовнярка* "дружина жовняра" (ФТ, 338), *попадьи* "дружина священика" (ЛМ, 114), *коновкариха* "дружина коновкаря" (ЧТ, I, 114); *шельма* "погана жінка" (МС, 90) – *гавкуниці* "сварлива жінка, обр." (НС, 47), *дурньоха* "нерозумна жінка" (ГГС, 65), *крутарка* "шахрайка" (ГГС, 106), *льопа* "пліткарка" (ГГС, 116), *льоха* "ледарка, згруб." (ГГС, 116), *мантелепа* "байдужа жінка" (МЖ, 27), *нехлюя* "неакуратна жінка" (МН, 110), *пустачка* "пуста жінка" (ЧТ, II, 202), *фіфачка* "легковажна дівчина, зневажл." (ГГС, 197), *шмата* "негідниця, лайл." (ГГС, 217). А ще менше поширені *антонімічні відношення* між фемінітивами, напр.: *віддана* "заміжня жінка" (НС, 37) – *нивиддана* "незаміжня жінка" (ГГС, 132), *газдині* "порядна жінка" (НС, 56) – *киринниця* "нехлюйна жінка" (ГГД, 297), *штрамачка* "акуратна жінка" (ГГС, 221) – *фльойда* "неохайна жінка" (НС, 87), *біданка* "бідна жінка" (МС, 129) – *дужарка* "багата жінка" (ГГС, 64). Загалом семантика фемінітивів-гуцулізмів є найбільш яскравим виразником специфіки гуцульського мовлення, а також стилю життя гуцульських жінок. Вона відображає нетипові для українських жінок заняття, ознаки, дії (ворожіння, чаклування, прядіння, вишивання, випасання й доглядання тварин тощо). Однак дедалі частіше гуцульське мовлення і саме життя гуцульських жінок зазнає окультурення, піддається європеїзації, як і все українське суспільство, у зв'язку з чим гуцульські фемінітиви входять до загального вжитку (*вишивальниця, ткаля, русалка, мавка, ворожка, чарівниця, гуцулка* тощо) або поступово виходять зі щоденного спілкування корінних жителів Гуцульщини.

Особливості фемінітивів-гуцулізмів відображені невеликою мірою і на фонетичному, словотвірному, морфологічному рівнях. Так, з *фонетичного боку* слід виділити такі ознаки гуцульських фемінітивів, як перехід звука [а] в [е], [и], [і] після м'яких приголосних, напр.: *дівчє* "дівчина" (МН, 125), *єзикачка* "язикачка" (ГГС, 66), *кнєгиня* "наречена" (ВС, 62), *книгиня, кнігині* "наречена" (ГГС, 97), *дойілниц'ё* "доярка" (ЖВ, 45); відсутність гармонійної асиміляції голосних, напр.: *богачка* "багачка" (ВС, 158), *гоцулка* "гуцулка" (НС, 55); наявність акання, напр.: *басарабка* "молдаванка" (НС, 23), *маскалька* "росіянка" (ГГС, 120); збереження м'якості звука [р] у кінці складу і слова, напр.: *бовгарька* "жінка-пастух" (ГГС, 27), *дохторька* "лікарка" (НС, 64), *стрижарька* "жінка, яка стриже овець" (ГС, 197), *хатарька* "жінка, яка любить ходити по хатах" (ГГС, 201); депалаталізація і роздільна вимова звука [р], напр.: *гір'єнка* "горянка" (ГГС, 45); поширення м'яких шиплячих приголосних, напр.: *внучька* "внучка" (ЧТ, I, 84),, *дівчьита* "дівчата" (ЛМ, 98), *покійничька* "покійниця" (ЧТ, I, 65); поява звука [г] замість звуків [д], [г], напр.: *гівка* "дівчина" (НС, 57), *гівірька* "діверка" (НС, 57), *господиня* "господиня" (ГГД, 269), *чєліть* "жінки" (ГГС, 210); вимова твердого звука [ц] перед [а] в кінці слів, напр.: *данцівница* "танцюристка" (ГГС, 55), *служница* "наймичка" (ГГД, 339), *устидница* "безсоромниця" (ГГС, 193); зміна сполучень [л'н] на [н], [нн], напр.: *голосінниця* "голосільниця" (ЧТ, I, 159), *чередінниця* "чарівниця" (ВС, 57). Зі *словотвірного погляду* виділяються такі ознаки фемінітивів-гуцулізмів, як поява специфічних дериватів, напр.: *бахуриці* "дівчина, подібна на хлопця" (НС, 23), *буніка* "бабуня" (ГГД, 254), *люб'єтка* "люба жінка" (ЧТ, II, 94), *нишпорка* "жінка, яка шукає щось" (МЩ, 183); вживання синонімічних афіксів, напр.: *байстриня* "нешлюбна дочка" і *байстручка* "нешлюбна дочка" (ГГС, 20);

використання стилістично нейтральних і маркованих дериватів, напр.: *жинка* "жінка" (ГГД, 276), *жона* "жінка" (ФТ, 327), *жіночка* "жінка" (ВС, 114). З *морфологічного боку* помітними є вживання закінчення *–і* замість *–я* в кінці слів, найчастіше після *ц*, напр.: *версниці* "ровесниця" (ГГС, 35), *зведениці* "покритка" (ЛМ, 101), *зовиці* "сестра чоловіка" (НС, 82), *нічниці* "жінка, яка забирає сон" (ХГ, 135); закінчення *–ов, -ев* замість *–ою, -ею* в орудному відмінку однини, напр.: *сестров, газдинев, старостихов, молодицев* (ЖВ, 17, 30, 59). Таке розмаїття форм забезпечує фукціонування цілих варіативних рядів найменувань жінок у гуцульському мовленні, напр.: *анджелірка* "інженерка" (ГГС, 17), *анджінірка* "інженерка" (НС, 20); *браля* "вибирачка коноплі, льону" (ГГС, 29), *бралі* "вибирачка коноплі, льону, картоплі" (НС, 28); *фіна* "похресниця" (ГГД, 351), *філина* "похресниця" (ЛМ, 123), *фіїна* "похресниця" (ГГС, 197); *челідина, челідина, чилідина, чілідина* "жінка" (ГГС, 209-210); *стригарька, стригалька, стрижачка, стрижалька* "жінка, яка стриже овець" (ГС, 197). Однак така варіативність чимраз більше нівелюється, усувається шляхом творення літературних форм і простежується сьогодні переважно в мовленні корінних гуцульських довгожителів.

Гуцульський діалект розвивається в близькому сусідстві з іншими західними говорами української мови (покутським, бойківським, наддністрянським, лемківським), тому його мовні елементи чи їх відповідники часто трапляються в інших говорах, і навіть виділяються мовні риси, спільні для всіх західних говорів української мови [див. 15, 79—114]. Це стосується й фемінітивів-гуцулізмів. Одні з них зафіксовані лише в гуцульському говорі, напр.: *байльниця* "знахарка", *віжлунка* "жінка, яка передбачає майбутнє" (ХГ, 33, 63). Інші мають відповідники в сусідніх говорах, напр., співвідносними до гуцульського слова *байля* є бойківська назва *байла* "віщунка" (ОС, І, 41), до гуцульського іменника *майорка* – бойківська лексема *маюрничка* "доярка" (ОС, І, 435), до гуцульського слова *чередінниця* "чаклунка" – бойківська назва *віддойниця* "чаклунка" (ОС, І, 120). А деякі цілком відповідають аналогічним фемінітивам інших говорів, напр.: *мольфарка* – з буковинського говору (МГ, 129), *віддаиця* – з бойківського (ОС, І, 119), наддністрянського (ШН, 73). Але визначення спільних і відмінних рис у фемініконі західних діалектів стає все далі важчим, бо говори поступово втрачають свої самобутні риси і наближаються до літературної форми. Та, незважаючи на складний історичний розвиток, активне насаджування чужих мов у різні історичні періоди, говори західноукраїнського регіону ще досить міцно утримують власні спільні специфічні мовні особливості і відмінні між окремими говорами.

Гуцульський діалект – це багате й цінне джерело живлення сучасної української літературної різноманітними мовними елементами, скарбниця давніх реліктових та існуючих у діалектній мові власне українських мовних явищ, історико-етнографічний український регіон, що відображає високу національну самосвідомість, глибоке вкоріння рідної мови й культури в душу українців. А гуцульський фемінікон є яскравим прикладом краси, самобутності, невичерпності діалектної мови і важливою складовою у представленні загалом фемінікону української мови на тлі слов'янського мовознавства.

Список умовних скорочень

ВС – Влад М. М. Стрітеннє : книжка гуцул. звичаїв і вірувань / Марія Влад ; ред. П. Л. Швець. — К. : Вид-во "Укр. письменник", 1992. — 224 с.

ГГД – Гуцульські говірки : лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / [ред. кол.: Я. Закревська (відп. ред.), П. Гриценко, Л. Коць-Григорук та ін.]. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — С. 245-364.

ГГС – Гуцульські говірки : короткий словник / відповід. ред. Я. Закревська ; уклад. : Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська, В. Зеленчук, Н. Хобзей. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — 232с.

ГД – Герасим'юк В. Д. Діти трепети : поезії / Василь Герасим'юк. — К. : Вид-во "Молодь", 1991. — 128 с.

ГС – Грицак М. Скарби гуцульського говору : Росішка (вівчарство у текстах) / Микола Грицак. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 320 с. — (Серія "Діалектологічна скриня").

ЖВ – Жегуц І. Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті / Іван Жегуц, вид. — Мюнхен, 2001. — 88 с.

ЛМ – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Вид-во "Нова зоря", 2008. — 328 с.

МЖ – Матіос М. Життя коротке. Книга прози / Марія Матіос. — Львів : Кальварія, 2001. — 236 с.

МН – Матіос М. Нація / Марія Матіос ; вид. четверте, доповнене. — Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2007. — 256 с.

МС – Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос ; вид. третє. — Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2005. — 176 с.

МТ – Мельничук Т. Твори в трьох томах / Тарас Мельничук. — Коломия : Видавничо–поліграф. тов-во "Вік", 2003. — Т. І. — 256 с. ; 2003. — Т. ІІ. — 256 с. ; 2006. — Т. ІІІ. — Кн. 1. — 496 с. ; 2007. — Т. ІІІ. — Кн. 2. — 344 с.

МФ – Матіос М. Фуршет / Фуршет від Марії Матіос. — Львів : Кальварія, 2002. — 338 с.

МЩ – Матіос М. Щоденник страченої. Психологічна розвідка / Марія Матіос. — Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2005. — 192 с.

НС – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / Микола Негрич. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 224 с. — (Серія "Діалектологічна скриня").

ОС – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич; ред. кол. : Г. М. Гнатюк, П. Ю. Гриценко, І. Г. Матвіяс (відп. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1984. — Ч. І. — 496 с. ; Ч. ІІ. — 516 с.

ФТ – Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович ; ред. кол. : І. О. Дзеверін (голова), М. П. Бажан, О. Т. Гончар, Ю. Е. Григор'єв та ін. — К. : Наук. думка, 1985. — 576 с.

ХГ – Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 216 с.

ЧТ – Черемшина М. Твори в двох томах / Марко Черемшина ; ред. кол. : О. Є. Засенко (голова), О. В. Мишанич, Ф. П. Погребенник. — К. : Наукова думка, 1974. — Т. І. – 336 с. ; Т. ІІ. — 304 с.

ШН – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 288 с. — (Серія "Діалектологічна скриня").

ЯТ – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Ястремська Тетяна. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 424 с. — (Серія "Діалектологічна скриня").

1. Бігусяк М. В. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках // Український діалектологічний збірник : Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка ; редкол. : П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. — К. : Довіра, 1997. — С. 293—301.
2. Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. — Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. — Вип. XI—XII. — С. 39—48.
3. Вільперт Хрістіане. Німецькі запозичення в гуцульських говірках / Хрістіане Вільперт // Діалектологічні студії 1. Мова в часі і просторі / [відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей]. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 282—290.
4. Голянич М. Специфіка лексики вірувань гуцулів / М. Голянич // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. / Ред. кол. : П. Арсенич, Л. Вардзарук, В. Грабовецький, В. Кононенко (голова редкол.) та ін. – – Івано-Франківськ—Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1994. — С. 110—111.
5. Грабовецький В. Про походження назв «гуцул» і «Гуцульщина» / В. Грабовецький // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. / Ред. кол. : П. Арсенич, Л. Вардзарук, В. Грабовецький. В. Кононенко (голова редкол.) та ін. — Івано-Франківськ—Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1994. — С. 17—18.
6. Гуцульські говірки : лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / [ред. кол.: Я. Закревська (відп. ред.), П. Гриценко, Л. Коць-Григорук та ін.]. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 368 с.
7. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / [Ред. кол. : Ю. Г. Гошко (відпов. ред.), П. М. Жолтовський, Р. Ф. Кирчів, М. І. Моздир, Р. В. Захарчук-Чугай]. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 45—56.
8. Гуцульщина : короткий довідник / ред. кол. : П. Лосюк (голова редкол.), Ю. Боєчко, М. Городенко, І. Зеленчук та ін. — Снятин : "Прут Принт", 2002. — С. 5-11.
9. Гуцульщина : лінгвістичні етюди / АН України. Інститут суспільних наук ; ред. кол. : Я. Закревська (відп. ред.), У. Єдлінська, Р. Керста, В. Черняк. — К. : Наук. думка, 1991. — 308 с.
10. Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. / Ред. кол. : П. Арсенич, Л. Вардзарук, В. Грабовецький, В. Кононенко (голова редкол.) та ін. — Івано-Франківськ—Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1994. — 176 с.
11. Гуцуляк Т. Образний компонент у семантичній структурі діалектної лексики / Тетяна Гуцуляк // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича : зб. наук. праць. Вип. 428—429 : Слов'янська філологія / [наук. ред. Бунчук Б. І.]. — Чернівці : Рута, 2008. — С. 118—124.
12. Грещук В. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури / Василь Грещук // Українознавчі студії / гол. ред. : Василь Грещук. — Івано-Франківськ : "Плай", 2001. — № 3. — С. 3—10.
13. Дутчак П. Громадська та культурно-просвітницька діяльність жіноцтва Гуцульщини в 20-30-х роках XX століття / П. Дутчак // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. / Ред. кол. : П. Арсенич, Л. Вардзарук, В. Грабовецький, В. Кононенко (голова редкол.) та ін. – – Івано-Франківськ—Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1994. — С. 24—26.
14. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1982 — .— 1982. — Т. І. — 631 с. ; 1985. — Т. ІІ. — 570 с. ; 1989. — Т. ІІІ. — 549 с. ; 2004. — Т. IV. — 656 с. ; 2006. — Т. V. — 704 с.
15. Етнос. Соціум. Культура : регіональний аспект : монографія / В. В. Грещук, І. І. Кононенко, М. П. Лесюк, М. І. Паньків, М. Д. Романюк, С. І. Хороб та ін. — Київ —Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. — С. 16—22, 56—58, 79—96.
16. Жилко Ф. Т. Нарис з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — вид. друге (перероблене). — К. : Рад. школа, 1966. — С. 225—230.
17. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. — К. : Радян. школа, 1960. — 276 с.
18. Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі / І. І. Ковалик // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : зб. наук. праць / ред. кол. : М. А. Жовтобрюх (відп. ред.), І. Р. Вихованець, Н. Й. Марчук, І. Г. Матвіяс, Т. В. Назарова. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 96—107.
19. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами : до IV Міжнародного з'їзду славістів / І. І. Ковалик. — Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. — 156 с.
20. Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1962. — Кн. 5. — С. 3—34.
21. Кононенко В. І. Гуцульські мовні елементи в художньому тексті // Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : зб. статей. — Київ—Івано-Франківськ : "Плай", 2002. — С. 316—320.
22. Лесюк М. П. Історична зумовленість гуцульських діалектних форм / М. Лесюк // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: матеріали наук. конф.

Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. / Ред. кол. : П. Арсенич, Л. Вардзарук, В. Грабовецький, В. Кононенко (голова редкол.) та ін. — Івано-Франківськ—Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1994. — С. 108—110.

23. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 83—87.
24. Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Пузиренко Ярина Василівна. — К., 2005. — 21 с.
25. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – 2-е вид., перероб. — К. : «Пугач», 2005. — С. 15, 63, 105, 129, 131, 338-387.
26. Словарь української мови / упоряд. : Б. Грінченко. — фотомеханічне перевидання 1907–1909 рр. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. І. — С. 344.
27. Словник української мови / ред. кол. : І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок. Г. М. Гнатюк, П. Й. Горецький, Л. Л. Гумецька та ін. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. ІІ. — С. 200.
28. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда ; відпов. ред. В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 42—52.
29. Українська мова. Енциклопедія / Редкол : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 129—130.
30. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові. (Творення і вживання) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.02 / Фекета І. І. — Ужгород, 1968. — 369 с.

The article presents and analyses nearly all the feminitives of Hutsul vernacular of the Ukrainian language. They are examined on semantic, phonetic, morphological, grammatical and stylistic levels. It is stated that feminitives-Hutsulisms are part and parcel of the rich and colourful Hutsul vocabulary, and an indispensable component of modern Ukrainian lexicon as a whole. They constantly enrich the feminicon of the Ukrainian language and make it more peculiar and unique.

Key words: *Hutsul vernacular, feminitives-Hutsulisms.*

УДК 81'373:7.024.4 ***Ірина Зінченко***
ББК 81.2 Ук

НАРОДНІ НАЗВИ ВИШИВАЛЬНОГО РЕМЕСЛА
(до проблеми укладання Словника ремесел)

Стаття присвячена актуальній проблемі сучасної діалектної лексикографії – укладання Словника народних ремесел, вишивального зокрема. Одним з етапів запланованої роботи є спроба простежити, яким чином і наскільки повно лексика вишивання відбита у Словнику "живої мови" Б. Грінченка та діалектних словниках. Для більш грунтовного аналізу вишивальних номенів здійснено "вибірку" із Етимологічного словника української мови. Проаналізовано назви матеріалів, на яких і за допомогою яких вишивають.

Ключові слова: *народні ремесла, вишивання, назви матеріалів.*

Увагу дослідників різних сфер традиційно-побутової культури все частіше привертають питання вивчення давніх видів ремесел (зокрема гончарства, ковальства, ткацтва, вишивання тощо) як феномену духовної культури. Розуміння того, що в народній свідомості будь-яке ремесло є джерелом натхнення й творчості, своєрідним уявленням про зовнішній світ, віддзеркаленням звичаїв, поведінки та вчинків, послужило стимулом для збору й вивчення безцінних витворів талановитих умільців.

Дослідники-етнографи нараховують понад 70 різновидів промислів, з яких більша частина – художні. На сьогодні, на жаль, деякі з них втрачені, як і назви для їх позначення, які могли б стати окрасою регіональних словників, а тим більше – спеціальних, професійних, яких так бракує для навчального процесу в художніх коледжах та училищах.

Нема сумніву, що слід відроджувати й розвивати кращі традиції художніх ремесел. Водночас дозбирувати й створювати лексичні набутки кожного з них.

У цьому процесі відповідальну роль повинні взяти на себе дослідники народної культури, особливо тієї, що знаходиться на стику суміжних наук, наприклад, етнографії й діалектології чи нової, що недавно виникла, етнолінгвістики. Творчий розвиток народних ремесел та їх відображення у відповідних словниках – важливе завдання дослідників народної культури, зокрема кожного з нас.

Сучасний стан розвитку вказаних наук актуалізує підготовку зведеного словника чи енциклопедії народних ремесел як складової частини традиційної народної культури. Зауважимо, що вже укладено ряд профільних словників традиційної народної культури українців, зокрема Словник гончарства (автор О. Пошивайло), Словник народного одягу (К. Матейко), Словник деревообробки (Є. Шевченко), Словник тканини і ткацтва (Є. Шевченко), Словник народного поліського календаря (С. Толстая). За своїми засадами, прийомами опрацювання матеріалу ці словники різняться між собою, хоч не можна не помітити спільної для них риси – реалізації в цих словниках прагнення їх авторів до повноти фіксації матеріалу, до збереження важливої для історії української культури вихідної мовної та етнографічної інформації.

Саме на створення у майбутньому зведеного Словника народних ремесел націлена наша робота. Одним з етапів запланованої роботи є спроба простежити, яким чином і наскільки повно лексика вишивального ремесла відбита у Словнику живої мови Б. Грінченка та діалектних словниках. Для більш грунтовного аналізу вишивальних номенів

© І. Зінченко

здійснено "вибірку" із Етимологічного словника української мови.

Структура тематичної групи номенів досліджуваного ремесла нараховує 6 лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ): 1) назви орнаментів та їх елементів; 2) назви способів вишивання, т.зв. вишивальних технік; 3) назви процесів вишивання; 4) назви вишитих виробів та їх елементів; 5) назви кольорів, які реалізують семантичне поле у попередньо визначеній ЛСГ (назви орнаментів); 6) назви матеріалів, на яких і з допомогою яких вишивають. У даній публікації зосередимо увагу на одній з ЛСГ:

Назви матеріалів, на яких і за допомогою яких вишивають.

Матеріалом для вишивання є основа, на якій вишивають, – полотно, замша, шкіра тощо, а також те, чим вишивають, тобто нитки з льону чи конопель, бісер, вовняна пряжа. Народні майстри та художники вишивають на натуральних тканинах – полотні (часто домашнього виготовлення), маркізеті, крепдешині, батисті та ін.

ЛСГ назв матеріалів, на яких і за допомогою яких вишивають, є найменш численною серед інших лексико-семантичних груп, які стосуються тематичної групи вишивання. Але, не зважаючи на це, лексеми на позначення засобів, на яких і за допомогою яких вишивають, є дуже різноманітними й цікавими. Серед них виокремлюються 3 підгрупи:

1. Назви полотен

Тип застосовуваної тканини залежить від техніки вишивання. Для лічильної вишивки потрібна тканина з полотняним переплетенням ниток, тобто така, на якій зручно лічити нитки. В опрацьованих нами словниках було зафіксовано ряд назв на позначення такої тканини, наприклад: *бамбакове полотно* (СБГ, с.36), *крещатина* (СБ, т.1, с.387), *рантух* (ГГ, с.161; СБГ, с.450), *свабське, свабшке, швабське* (СБГ, с.478, с.659), *чисанне* (СБГ, с.644). Є спеціальна вишивальна тканина, у якої нитки основи й утоку однакової товщини. Для лічильної вишивки придатна будь-яка канва: густа чи розріджена, на якій відразу можна вишивати виріб. Таку канву потрібно пришити до тканини наметувальними стібками й відразу вишивати на канві й на тканині.

Більш декоративним для вишиваного одягу вважається використання шовкової матерії, наприклад, *полутабенок* (СГ, т.3, с.290), *шовк* (ЗПГ, т. 2, с.272; СГ, т.4, с.507), адже створення на ній орнаменту потребує великої майстерності вишивальниці.

На відміну від одягу, для вишивання виробів декоративно-ужиткового призначення використовувались і більш грубі полотна, такі як *воловина* (СБ, т.1, с.141), *косичасте полотно* (СБ, т.1, с.381), *міховина* (СБГ, с.292).

У вишивальному ремеслі поверхня полотна умовно поділяється на дві частини: лицьову та виворітну. У Словнику Г. Аркушина на позначення вивороту полотна зафіксовано компонентну назву *ліва сторона* (ЗПГ, т.1, с.287). Зазначимо, що інші словники не подають відповідників до цього поняття. Водночас для лицьової частини взагалі відсутні назви в аналізованих словниках. Це зумовлено тим, що орнамент та його елементи наносяться, в основному, з лицевої сторони тканини, і лише єдина техніка та її різновиди – *низинка (низинка проста, низинка замкова, низинка у стріть)* – виконується з вивороту.

У діалектному мовленні описуване явище має діаметрально протилежний кількісний вияв стосовно назв частин вишивального полотна, напр., *верх, лице, знаниця, налице – спід, низ, виворіток, виворіт, навиворіт, знавиворітку, навиваріток* та ін.

2. Назви ниток та інших засобів

Найкращими нитками для вишивання, на думку майстринь, є бавовняні: муліне – *мульони* (ЗПГ, т.1, с.312), *мулєнка* (ГГ, с.127), ірис, гарус – *гарасівка* (Г, с.44), *заполоч* (СГ, т.2, с.83), *бав'їна* (СБГ, с.21), *бомбак (бумбак)* (СБГ, с.36) та шовкові: *шовковина* (СГ, т.4, с.507), *шовчина* (СГ, т.4, с.508). Застосовують також вовняні нитки, як-от: *бавинка* (ГЛЕ, с.122), *бавовна* (ГЛЕ, с.123), *коцик* (СБГ, т.1, с.387), *страматура* (СБГ, с.525), *цвіт* (СГ, т.4, с.425) й синтетичні нитки чи з домішками металу (так звана імітація давньоруського "золотого шиття"), такі як: *байорок* (СГ, т.1, с.21), *балфа* (ЗПГ, т.1, с.9), *біль* (СГ, т.1, с.67), *злотоглавий* (СГ, т.2, с.161), *золоття* (СГ, т.2, с.179), *огальон* (СБГ, с.360), *сталь* (ЗПГ, т.2, с.170), *сухозолоть* (ГГ, с.180). Зафіксовано також ряд лексем із семою 'фарбовані нитки для вишивання', наприклад: *гарасівка* (ГГ, с.44), *голубця* (СГ, т.1, с.306), *горинь* (ЗПГ, т.1, с.102), *заполоч* (СГ, т.2, с.83), *цвіт* (СГ, т.4, с.425). Виявлено декілька загальних назв ниток, структура виготовлення яких невизначена: *балфа* (ЗПГ, т.1, с.9), *нитка* (СГ, т.2, с.564), *нить* (СГ, т.2, с.564). Для семи 'моток ниток' знаходимо у досліджуваних діалектних словниках такі лексичні відповідники: *заполоч* (СБ, т.1, с.282), *махталик* (ГГ, с.121), *моталька* (СБ, т.1, с.453).

Спеціальними засобами, якими вишивають, є так звані блискітки. У діалектних словниках зафіксовані назви на їх позначення: *блискітка* (СГ, т.1, с.74), *блищик* (СГ, т.1, с.75), *капсля* (ГГ, с.90), *лелітка* (ГГ, с.110), *паціpка* (ГГ, с.145), *ціточка* (СГ, т.4, с.434), цятка (цетка) (СБ, т.1, с.453).

3. Назви знарядь

Для вишивання треба мати *п'яльці, ножиці* (СГ, т.2, с.570) бажано з заокругленими доверху кінцями, набір голок з вушками різної величини та сантиметрову стрічку. *П'яльці – тамбурок* (СГ, т.4, с.246) – можуть бути круглі і квадратні, пластмасові і дерев'яні. Їх використовують для забезпечення натягу тканини. Квадратні п'яльці або спеціальну раму використовують для складних і великих за розміром вишивок. Раму встановлюють у нахиленому положенні так, щоб можна було

працювати двома руками з лицьового і спіднього боку вишивки.

Голка (ЗПГ, т.1, с.97), *игла* (ГГ, с.85; СБ, т.1, с.324) повинна відповідати вишивальній нитці і тканині. Чим тонша тканина, тим тонші мають бути нитка і голка. Цікаво, що у Словнику Б.Грінченка є також назва частини голки, вушка – *засилка* (СГ, т.2, с.94). Лише в Короткому словнику гуцульських говірок фіксується також лексема *арнарія* (ГГ, с.21) зі значенням 'сукупність знарядь для жіночих робіт (напр., для вишивання, ткацтва)'.

В опрацьованих словниках зафіксовано 64 назви на позначення матеріалів, на яких і з допомогою яких здійснюють вишивальні процеси. В Етимологічному словнику української мови знаходимо тлумачення для 25 номенів аналізованої ЛСГ, які позначаємо знаком (*).

Фрагменти словникових статей з елементами етимологічного аналізу:

Альтембас Рід парчі. СГ, т.1, с.6.

*альтем'бас "перська парча", алта'бас, [алтай'бас], ст. алтабасъ (16 ст.), алтабасовый, алтайбасовый (17 ст.); – р. алта'бас, п. ałtembas, altembas "т.с."; – запозичення з польської мови; тур. "парчева тканина" складається з іменників altin "золото" і bez "тканина". ЕС, т.1, с.65.

Ар'нарія зб. Сукупність знарядь для жіночих робіт (напр. для вишивання, ткацтва). ГГ, с.18.

Бав'їна Бавовняні нитки. СБГ, с.21.

Ба'винка (ба'в'єнка, баў'єнка, ба'вунка) ж. Вовняні нитки для вишивання. ГЛЕ, с.122.

Ба'вовна (баўна, ба'вона) тільки одн. ж. Те саме, що ба'винка. ГЛЕ, с.123.

*'ба'вовна. ба'вовник, [бавелна, 'бавина, 'бавільня, бавільник, 'бавна, 'баволна, баволник, баволня, баволь, бавольна,'бавон, бавона,'ба'вуна], ['бавниця] "червона нитка; пов'язка для голови, вишивана хустка", ['бавовниця] "ватна ковдра" [...]; – р. ['бавольник] "бавовник", бр. ба'воўна, п. bawełna, ч. bavlna "волокна бавовни", balvník "бавовник" [...]; – через чеську і польську мови запозичене з німецької; нім. Baumwolle (свн. boumwolle) утворено з іменників Baum "дерево", спорідненого з дієсловом bsegen "гнути", і Wolle "вовна" (помилково вважалось, що імпортована бавовна росте на дереві); про чес. посередництво свідчить наголос на першому складі і, очевидно, форми 'бавна, 'бавуна, 'бавина; на укр. ґрунті зазнало зближення зі словом вовна. ЕС, т.1, с.107.

Ба'йорка Кольоровий шнурок. СГ, т.1, с.21.

Байо'рок Золота проволочна нитка. СГ, т.1, с.21.

*[байор] "крайка", [ба'йорка] "крайка; широка стрічка; обвита металевою ниткою товста струна", [байорок] "товста струна; золота нитка", [байор'ці] "плетені шнурочки при поясі" [...]; – запозичено з румунської мови, очевидно, через польське посередництво; рум. băier (ă) "шнурок, тасьма" виводиться з лат. bajulus "носій" неясного походження. ЕС, т.1, с.117.

Балфа Нитки для вишивання. ЗПГ, т.1, с.9.

Баса'мажки (баса'мажькьи) перев. мн. заст. Вид тканини. ГЛЕ, с.152.

Біль. Білі нитки для шиття. СГ, т.1, с.67.

Більця. Полотно. СБ, т.1, с.57

*білий, [бі'лавий, бі'ланий], бі'ластий, бі'лиз'няний, бі'лильний, біл'ковий, [біло'вастий], біло'вий, білу'ватий, білу'жачий, бі'лявий, бі'лястий, біль'настий, біль'матий, [більо'вий] "з білої пряжі", [бі'льохий], [бі'лавка] "блондинка; сорт черешні ВеНЗн", бі'лан, [бі'ланя] "біла корова, кобила Я, ВеНЗн; вкрита снігом полонина ВеНЗн", [бі'лашко] "білява дитина; білої масті тварина Я", [біленик] "вибілена спідниця", [бі'ленце] "полотно", [білень] "липень" (місяць, коли білять полотно), [бі'лета] "біла корова" ВеНЗн, [...], біль "біла пряжа; білі нитки; білість; білило; біла іржа; [жир, сало, заболонь]", [біль'ця] "білі нитки" [...]; – р. белый, бр. белы, др. бѣлъ, бѣлыи, п. biały, ч. bílý, слц. biely, ил. нл. bĕ́ły, полаб. b'ole "біла, болг. бял, [...], стсл. бѣлъ; псл. bělъ, очевидно, з *bēl- як результату подовження ĕ в давнішому bĕl або з bhoilos < bholĭos; – споріднене з литовським balās "білий", гр. ωαλός "тс.", ωαιος "світлий, білий", разом з яким походить від ie. *bhel- / *bhol-, спорідненого з *bhā- "сяяти, блищати"; безпосереднє зіставлення з дінд. bhalām "блиск", bhāti "світить", дірл. bān "білий". ЕС, т.1, с.195.

Б'лискітка Блискітка. СГ, т.1, с.74.

Блищик Блискітка. СГ, т.1, с.75

*блиск, [блеск, блис'кітка], [блестенці] (мін.) "блиски", [...], [б'лискавки] "склянні буси", [б'лискалка] (бот.) "глечики жовті", [б'лискальце] "блискітка", б'лискіт, б'лискітка. [блис'кун] "каганець Я; блешня Мо", [...], [бли'щак] "блискітка; світляк", [б'лищик] "блискітка". [...]; – псл. blьskъ, blěskъ, blisk-, суфіксальні утворення від ie. *bhlei-, *bhloi-, *bhli- , того самого, що і в блідий; [...]. ЕС, т.1, с.209.

Бом'бак, бум'бак Бавовняні нитки фабричного виробу. СБГ, с.36

Бом'баковий: бом'бакове полот'но :Тонке полотно. СБГ, с.36

*['бом'бак] "фабрична пряжа, використоовувана для домотканого полотна", [бак]"тс."; – р. бомба "старовинна шерстяна тканина", п "сорт полотна"; запозичення з східнороманських і польської (з початковим наголосом) мов; молд. бумбак (рум. bumbac) "бавовна" походить від перес. pānbā, пехл. pambak "тс.", яке проникло в балканські мови через пізньолатинську (пізньолат. bombax, bombex "баовна, сорт тканини") [...]. ЕС, т.1, с.228.

Воло'вина Грубе домашньої роботи полотно. СБ, т.1, с.141.

Гарасівка Кольорова груба нитка для оздоблення, тканння, в'язання, вишиття. ГГ, с.44

*гарус, [гарас], [гарасівка] "стрічка з гарусу; вузька вовняна стрічка", [гару'сок] "хустка з вовни"; – р. гарус, [грась], бр.гарус; – запоз. з пол.

мови; п. st. harasz "рід вовняної тканини" [...] очевидно, походить від свн. Harraz (пізніше Harrasi нвн. Arras), назви міста Аррас у Пн. Франції, звідки ця тканина походила [...]. ЕС, т.1, с.478.

Голка, ж. Тонкий металевий стрижень для шиття. ЗПГ, т.1,с.97.

Игла, ігла Голка. ГГ, с.85; СБ, т.1, с.324

*голка, [гла, єг'ла, єг'лиця, иг'ла, иг'лиця, іг'ла, іг'ва, і'говка], го'лечник, гол'кар, гол'карня, [го'линня] "шпильки на сосні", голь'ник, [і'говник] "гольник", [і'гольник], гол'кастий, голку'ватий, гол'частий [...]; – етимологія не з'ясована [...]. ЕС, т.1, с.549.

Голуб'ця Голубі нитки. СГ, т.1, с.306

Го'ринь, ч. Кольорові нитки для вишивання. ЗПГ, т.1,с.102.

Заполоч Кольорові паперові нитки, які використовуються для вишивання. СГ, т.2, с.83. 2. Червоні нитки для вишивання;

Кольорові нитки для вишивання; Моток ниток. СБ, т.1, с.282

*заполоч "кольорові бавовняні нитки для вишивання", ['заполочник] (бот.) "трав'яниста біла бавовна, Gossupium herbaceum L."; – очевидно, результат контамінації слів [заволоч'и] "заволокти", тобто "вкрити (полотно нитками)" і пово'лока "серпанок" – *заполоч з наступною гаплологією третього складу; пор. також [заво'лічка] "вовняні нитки для вишивання, гарус", [во'лічка] "гарус". ЕС, т., с.236.

Засилка Вушко, прорізь для вдівання нитки (напр., у голці). СГ, т.2, с.94.

Зг'рібний, зрібний Про полотно: більш грубе. СГ, т.2, с.141; СБГ, с.157

*[зг'ріб'я] "клоччя", [зг'ріби] "грубе полотно", [зг'ріб'ний] "грубий" (про полотно), [з'рібний] "тс.; зношений" [...]; – псл. *izgrebьje, izgrebi похідне від izgrebo, izgrěbati "вичісувати гребенем, вигрібати"; таким чином, перевісно означало "те, що залишається на гребені" (при чесанні прядива). ЕС, т.2, с.253.

Злотоглав Парча, матерія, ткана чи шита сріблом або золотом. СГ, т.2, с.161.

Злото'главий Парчевий, газетний. СГ, т.2, с.161.

Золот'тя Золоті нитки. СГ, т.2, с.179.

Капсля Металева прикраса (блискітка) на одязі. ГГ, с.90

*капсуль, капсула, [капсель] "пістон (рушничний); мідна оправа для отворів у шкірі або матерії, через які проводиться шнурок", [капс'левий] "пістонний" (про рушницю); – р. капсюль, капсуля, п. kapsla, kapsel "капсуль; металевий ковпачок (на пляшках)", kapsułka "капсула", ч. kapsle "капсуль; (заст.) футляр; капсула" [...]; – за посередництвом російської, пол. і нім. мов (нвн. K'apsel) запозичено з латинської; лат. capsula "скринька, коробочка, банка" є зменшеною формою від capsa "вмістилище, футляр, скриня". ЕС, т.2, с.376.

Ковбиця Сувій біленого полотна. СБ, т.1, с.363

*[ковбиця] "зеглибина для попелу у печі; виступ для лампи у куточку між комином і рештою печі", [ковбашка] "заглибина впечі" [...]; – можливо, результат зближення слова ко'биця "відкрита літня кухня (піч)" з [ковбиця] "колода, на якій рубають дрова". ЕС, т.2, с.481.

Коси'частий : коси'часте полот'но Грубе полотно. СБ, т.1, с.381.

Коцик Шерстяні нитки найвищої якості. СБГ, с.228.

Кре'щатина Полотно ткане навхрест. СБ, т.1, с.387.

Ку'жівний: ку'жівне полот'но Тонке полотно на сорочки; найкраще полотно домашньої роботи. СБ, т.1, с.393.

Лелітка (лілітка) перев. мн. Круглі блискучі бляшечки з діркою посередині, якими прикрашали орнамент на одязі, головних уборах. ГГ, с.110

*ле'літи "виблискувати, блищати, відбивати світло, проміння; тихо протікати, струменіти", [ле'ліяти] "виблискувати", [ле'ніти, ли'ніти] "тс.", [ле'лавка] "біляста земля (неродюча)", [ле'ланя] "тс.", ле'літка "блискуче кружальце для прикрас; [назва квітки]", [ли'літка] "блискітка", [ле'лілий (ли'лілий)] "блискотливий"; – р. [ле'леять (ли'леять)] "блискотіти, переливатися"; – результат видозміни форми ле'ліяти "[колихати, хитати]" (нове значення виникло спершу, очевидно, у зв'язку з водою). ЕС, т.3, с.218.

Лу'дан Рід блискучої матерії. СГ, т.2, с.379

*лу'дан "старовинна блискуча тканина; пошитий з неї одяг; [одяг, шитий золотом; ошатний одяг]" [...]; – не зовсім ясне; здебільшого розглядається як запозичення з германських мов і зіставляється з нвн. Loden "грубе сукно", двн. lodo "тс.", свн. lodo "груба вовняна тканина". ЕС, т.3, с.299.

Мах'талик Моток ниток (фабричний). ГГ, с.121

*['мах'таль] "моток, пачка; моток ниток", [мах'талик] "моток ниток", [мах'тулька, маф'тулька] "тс."; – неясне; можливо, пов'язане з мо'тати (пор. [ма'тулька] "лялька", [ма'тулькати] "замотувати"). ЕС, т.3, с.420.

МіхоʼвинаГрубе полотно. СБГ, с.292

*міх "мішок; вичинена шкура; пристрій для нагнітання повітря; бурдюк", [міхо'вина] "тканина для мішків" [...]; – псл. *mĕxъ "міх" [...]. ЕС, т.3, с.487.

Мо'талька Моток ниток для вишивання. СБ, т.1, с.453

*мо'тати, мо'татися, мот'ляти "метляти; махати", мот'лятися "метлятися; розвіватися; метушитися; [тинятися]", мот'нути, мот'нутися, [мото'нутися], міток (міра пряжі), [мот] "марнотратник", мо'талька "прилад для розмотування чи перемотування", [мо'таля] "жінка, яка мотає пряжу", [мо'талька] "моток ниток для

вишивання" [...]; – псл. motati "мотати, махати, намотувати", пов'язане чергуванням голосних з metati "метати, кидати; міряти" [...]. ЕС, т.3, с.520.

Му'лєнка Муліне (нитки для вишивання). ГГ, с.127.

Му'льони, мн. Нитки для вишивання; муліне. ЗПГ, т.1, с.312

*мулі'не "кручені нитки для вишивання"; – р. болг. мули'не, бр. мулі'нэ, ч. слц. слн. mulinė, схв. мули̏нē; – через посередництво рос. мовт запозичено з фр.; фр. moulinet "кручений шовк; пряжа різних кольорів, скручена з ниток" утворене від moulinet "сукати шовк", що є похідним від moulin "млин", джерелом якого є нар.-лат. molīnum, пов'язане з molo "мелю". ЕС, т.3, с.533.

Наське полот'но Домоткане полотно. ГЛЕ, с.134.

Нитка Нитка. СГ, т.2, с.564.

Нить Нитки. СГ, т.2, с.564

*нитка (1), нить, нит'кар, [нит'чак] (зоол.) "нитчастий черв'як", [нитчина] "нитка", нитянка, [ниць] "нитки", [ниця] "ниточка", нит'частий, нитяний, [нитко'ватий] "ниткоподібний", [нит'чатий] "тс.", [нититися] "обтріпуватися, [по'нитчина] "корпія" [...]; – псл. nitь [...]. ЕС, т.4, с.91.

Ножиці Ножиці. СГ, т.2, с.570.

О'гальон (о'галян) Сухозолоть, парчеві нитки. СБГ, с.360.

Пар'ча Парча. СГ, т.3, с.99.

Пар'чевий Парчевий. СГ, т.3, с.99

*'пар'ча "густа шовкова тканина із золотими, срібними або подібними до них нитками", ['фарча] "тс."; – р. бр. болг. пар'ча; – запозичення з тюркських мов; тур. parça "шматок, клаптик", чаг. parča "тс." походять від перс. pārča "тс.". ЕС, т.4, с.302.

Па'цірка (па'цирка) // па'цірочка (па'цьорочка) Намистина. ГГ, с.145

*[па'цьорки (1)] "намисто, намистинки; мотузки, нитки, шнурки, пасма; маленькі коси; краї непідрубленого або порваного одягу", [па'цєрок] "намистина", ['пацірки] "намисто; жаб'яча ікра; ікра у раків", [па'цюр'ки] "намисто", ['пацьор] "намистина", ['пацьори] "намисто", [пацьо'рина] (назва вівці), [па'цьорка] "намистина; назва вівці", [па'цьора] "вівця з білою смужкою на шиї", [пацьо'риста] (у виразі п. вівця) "з білими кружками навколо шиї" [...]; – запозичення з пол. мови; п. paciorki "чотки, намисто" є формою множини від paciorek "молитва; намистинка" (намистинками на чотках відраховується кількість прочитаних молитов); п. paciorek є демінутивом від pacierz "молитва", яке зводиться до лат. pater "батько, отець" (першого слова молитви Pater noster "Отче наш"). ЕС, т.4, с.322.

Переслюгу'ватий (про нитку) Нерівний. СБ, т.2, с.55

*[с'люга] "смуга; штрих, лінія; ряд", [слюга'ниця, перес'люга, перес'нуг, перес'нуга] "тс.", [перес'люгуватий] "нерівний" (про нитку); [перес'нуговатий] "смугастий"; – результат послідовних видозмін форми [пе'ресмуга] "поперечна смуга", супроводжуваних процесами деетимологізації. ЕС, т.5, с.312.

Полута'бенок Рід шовкової матерії. СГ, т.3, с.290.

Ран'тух Біле тонкоткане полотно. ГГ, с.161; СБГ, с.450

*[ран'тух]"біла, тонка хустка; вид бавовняної тканини; вид суконної спідниці; лантух, велике рядно; великий мішок" [...]; – запозичено, можливо, через польське посередництво, з німецької мови; на українському ґрунті зазнало семантичного впливу з боку слова 'лантух; очевидно, слід виходити з н. Regentuch "хустка для дощу" [...]. ЕС, т.5, с.25.

С'вабське Біле тонке домоткане полотно. СБГ, с.478.

Сталь, ж. Одинарна нитка. ЗПГ, т.2, с.170

*с'талка "довга вузька смуга; довгий ряд чого-небудь; низка, разок; пасмо; шар чого-небудь, пласт; [паросток (рослини); частина снасті]", [сталь, с'талька, с'таля] "тс." – бр. [с'талка] "шар, пласт", с'толка "тс."; – неясне. ЕС, т.5, с.394.

Страма'тура Шерстяні нитки для вишивання. СБГ, с.525.

Сухозолоть (сухозлоть) //сухозолото сріблясті чи золотисті нитки, з яких тчуть парчеву тканину; сухозлітка (ГГ, с.180).

Там'бурок Рід ручних п'ялець. СГ, т.4, с.246

*[там'бурок] "рід ручних п'ялець", тамбур "вишивання або плетіння петля в петлю" [...]; – через польську мову запозичене з французької; фр. tambour "п'яльці" є результатом семантичної видозміни назви tambour "барабан" (п'яльці мають барабаноподібну форму). ЕС, т.5, с.512.

Ц'віт фарбовані шерстяні нитки. СГ, т.4, с.425.

Цєтка (цитка) Латунні прикраси (напр., на ремені, постолах). ГГ, с.206.

Ціточка Мідний кружечок у формі маленького випуклого гудзичка, рід пологого півкола; такі ціточки використовуються гуцулами для інкрустації на дереві; а коли до них приробити хвостики, тоді вони називаються бабриками і ними прикрашаються шкіряні пояси. СГ, т.4, с.434.

Цятка, цетка, цятка Вид скляного дрібного намиста, яким вишивають сорочки, намистина. СБГ, с.635.

Чи'санне (субст.) Вид тонкого полотна для святкових сорочок. СБГ, с.644.

Швабське Виткане на основі купованих ниток (про полотно).СБГ, с.659.

Шовк Тканина з шовкових ниток. ЗПГ, т.2, с.272; СГ, т.4, с.507.

Шовко'вина Шовкова нитка. СГ, т.4, с.507.

Шов'чина Шовкова нитка. СГ, т.4, с.508.

Перелік умовних скорочень та використаних джерел

СГ – Грінченко Б.Д. Словарь української мови / Упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – т. 1-4.

ГЛЕ – Словник гуцульських говірок // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К., 1991.– - С. 112-270.

ЗПГ Аркушин Г.Л.Словник західнополіських говірок. У 2-х т. –Луцьк, 2000.

СБ – Онишкевич М. Словник бойківських говірок. – Ч.1. – К.: Наук. думка, 1984. – С.396.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.

ЕС – Етимологічний словник української мови: 7 т. – т. І-Ш. – К., 1982.

ПГ – Лисенко П.С.Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.

СБГ – Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2006.

ГХВ – Гасюк О. О. Художнє вишивання. – К., 1986.

The article is dedicated to the issue of modern dialectal lexicography, namely to compiling of Dictionary of Trades, embroidery specifically. One of the stages is to find out in what way and how fully the embroidery thesaurus is reflected in B. Hrynchenko's Slovnyk "zhyvoi movy". To perform a more detailed analysis, the embroidery nomens were selected from The Ukrainian Language Etymological Dictionar. The names of materials used in the embroidery craft were analysed.

Key words: *trades, embroidery, names of materials.*

УДК 81'282:821.161.2
ББК 81.2 Ук-5

Любов Пена

ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТНІ РИСИ В ПОЕЗІЇ МАРІЇ МАТІОС

У статті проаналізовано вживання діалектизмів різних мовних рівнів у поетичній збірці М. Матіос "Жіночий аркан у саду нетерпіння". Особливу увагу звернено на характеристику семантичних груп лексичних діалектизмів у названій книзі.

Ключові слова: *діалектизм, гуцулізми, поезія, М. Матіос.*

Народні говори і літературна мова утворюють нерозривне ціле, органічно доповнюючи одне одного. Дві вказані форми функціонування національної мови не роз'єднані між собою, а, як зазначає І. Г. Матвіяс, діють як єдиний засіб вираження духовного життя народу. Літературна мова живиться соками народних говорів, народні говори завдяки літературній мові набувають більшої суспільної значимості [4, 161]. З особливою виразністю риси народних говорів виявляються у мові художньої літератури, оскільки творчість представників українського красного письменства більшою чи меншою мірою позначена колоритом рідного для них говору. А це означає, що "мова художньої літератури не конгруентна літературній мові, …в ній можуть використовуватися позалітературні мовні засоби художнього зображення. Вивчення мови белетристики у її зв'язках із місцевими говорами має не тільки самодостатню цінність, воно важливе також для з'ясування співвідношення і взаємодії літературно-нормативного і територіально-діалектного" [2, 347]. Тому художні тексти різних авторів з погляду використання в них гуцульських діалектизмів уже були в центрі уваги багатьох дослідників. Однак такі розвідки стосуються переважно прозових творів, меншою мірою аналізувалися поетичні полотна [див., напр., 8].

Предметом аналізу у пропонованій статті стали діалектні риси у збірці віршів сучасного поета, прозаїка, публіциста Марії Матіос "Жіночий аркан у саду нетерпіння". Про "викшталтованість" її стилю, про "розкошування (читача. – *Л. П.*) в буковинських лексичних потоках-розтоках" [7, 8] уже вказувалося в літературі. У тому, що її тексти дихають свіжістю, захоплюють нас новизною й небуденністю, що хочеться до них повертатися ще і ще раз, неабияку роль відіграють, на нашу думку, численні діалектизми, які щедро розсипала авторка сторінками названої збірки. М. Матіос є уродженкою с. Розтоки на Буковині, "гуцулкою до мозку кісток" [6, 255; 3, 173], і це виразно позначилося на мовній палітрі її поезій.

Діалектизми є для мисткині важливим засобом художнього відтворення місцевого колориту. Читаючи рядки її віршів, відчуваємо глибоку, міцну закоріненість авторки в багатющу, живу народномовну стихію і, що, на наш погляд, дуже цінно, намагання прилучити до неї читача, спонукати нас зануритися у свіжість, якою дихають непересихаючі діалектні джерела, відчути їх красу й неповторність. Здається, пером поетеси керує нестримне бажання зробити вузькоговіркове надбанням ширшого загалу.

Серед морфологічних діалектних рис, які притаманні мові аналізованих поетичних творів, відзначимо такі: 1) залишки форм двоїни (*дві булаві*); 2) збереження історичного закінчення іменників родового відмінка однини (*смерти*); 3) усічення форми прийменника *до* у сполученні з іменниками та займенниками (*д горі, д тобі, д собі*); 4) препозитивне розміщення *ся (сь)* щодо дієслів (*ся напила*); 5) використання підсилювальної частки *май* для творення вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*…бесаги радості важкі. / …бесаги болю ще **май** важчі* [5, 111]). Деякі з названих говіркових особливостей вживаються частіше (напр., 3, 5), інші є менш частотними (напр., 1, 4) або ж використовуються непослідовно (напр., 2).

У творах М. Матіос виявлені і словотвірні діалектні риси, зокрема досить часто для деривації похідних прикметників від ад'єктивних твірних основ на позначення сильного вияву ознаки авторка послуговується словотворчими суфіксами *-іськ-, -юськ-*, які не зафіксовані серед формантів літературної мови з цим значенням (*мокріський,*

© Л. Пена

молодюський, тонюський, чистюський): *... це мокрий-**мокріський** ліс / до вогнища мокрого горнеться* [5, 41]; *Бо ти не молода – а **молодюська**!* [5, 119]; *І **чистюська** колись, / А тепер – як остання блудниця – / поплететься душа / Ні за ким й ні до кого крізь ніч* [5, 28].

Серед фонетичних особливостей гуцульських говірок у поезіях, що ввійшли до збірки, представлена тільки заміна в деяких словах звука *л* звуком *в* (*смертевний, сопівка*), а також використання голосного *о* замість *і* (*война*).

Однак, як засвідчує наш аналіз, найповніше у творах М. Матіос репрезентовані лексико-семантичні діалектизми різної частиномовної належності. Вони є неоціненним засобом відтворення колориту карпатського краю і представляють різні за значенням пласти лексики. Найширше у її поезіях маніфестовані іменники. Уже в самій назві збірки вжитий діалектизм *аркан* "гуцульський чоловічий танець", а це налаштовує й на наступні зустрічі з, можливо, для більшості читачів екзотичними лексемами.

Широко представлені в поезіях назви музичних інструментів: *флояра* "довга сопілка без денця", *трембіта* "духовий музичний інструмент – дерев'яна труба (до 3-х м довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою", *дримба* "шипковий музичний інструмент". Напр.: ***Флояра** а чи ліра / Колись про нас розплачеться, чудна* [5, 49]; *Натискують пальці й сьогодні, / немов на курок – на **дримбу*** [5, 194]. В аналізованих текстах зустрічаємо похідні від них назви осіб: *дримбач, трембітач.* Напр.: *Ах, ні межі, / ні стриму, / спину – / Лиш сиві косми **дримбачів*** [5, 22]. Групу особових назв доповнюють такі лексеми: *жона* "дружина, жінка", *лайдак* "зневажл. ледар", *любас, любчик* "коханець", *любаска* "коханка", *газда* "господар", особливі форми звертань *бідашка* "бідаха, біднятко, пестл. про хлопця: милий, коханий", *душко*. Напр.: *Тобі я, мій соколе, рада, / Бо ти мені кажеш: /– **Жона**. / І цьому – ніхто не завадить* [5, 77]; *Я за нами, **душко**, учорашніми, / як за вісімнадцятьма, баную* [5, 178].

Кількісно великою групою лексичних діалектизмів-субстантивів у віршах М. Матіос є слова на позначення географічних об'єктів: *гать* "гребля", *кичера* "гора; стрімка гора, поросла лісом (крім вершини)", *мочар* "трясовина заболочена місцевість", *нетрудне* "невідоме місце", *плай* "стежка в горах", *полонина* "високогірне пасовище". Напр.: *Яка ж я молода! / Як ці блискучі роси на **плаях**, / Що листя обціловують тоненьке* [5, 119]; *І олень трубив на **мочарі*** [5, 159].

Чимало діалектизмів зустрічаємо серед назв страв: *бринза* "спеціально приготовлений для зберігання посолений сир", *кулеша* "густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді", *вар* "узвар", *гуслянка* "спеціально заквашене кип'ячене молоко". Напр.: *...це сіно, як свіжа **кулеша** / парує, / бо дощ перейшов* [5, 40]; *При смілості і флязі **вару** / Подалі від людей жену / Надій обстрижені отари* [5, 204]; *...свіжий туман. / Свіжий, мов гуслянка, / білий* [5, 234].

Багатством і різноманітністю відзначаються назви одягу та прикрас: *кептар* "хутряна безрукавка", *запаска* "жіночий поясний одяг з двох полотнищ", *волічка* "груба нитка для ткання", *гердан* "жіноча прикраса для шиї", *пацирки* "намистини". Напр.: *Зацвітаю сама, як **волічка** / На сорочках* [5, 150]; *Котиться в річку / білий туманний **гердан*** [5, 234].

Часто говіркові слова авторка використовує для називання звірів та птахів: *білиця* "білка", *гадина* "гадюка", *лань, ланя* "оленица", *каня* "шуліка", *половик* "яструб", *бузьки* "лелеки". Напр.: *Ти перелітуєш, як **лань**, – / Між трав, під небом, серед лісу* [5, 8]; *Я вп'ймана, як **ланя**, – у загін. / Обставлена із чотирьох сторін* [5, 86]; *Час, коли стогнуть вітри і **кані*** [5, 50].

У поезії М. Матіос нерідко діалектними словами передаються назви почуттів людини: *люба* "кохання, любов", *туск* "туга, сум", *банування* "сумування". Напр.: *І гілля рук огорне **туск*** [5, 149]; *Що тобі ці слова невимовні? / А мені – **банування** до смерті* [5, 182]; *Її серце з **люби** посивіє / Сизим голубом на зорі* [5, 202].

Своєрідну групу утворюють назви рослин: *афини* "чорниці", *голубінка* "бот. сироїжка (гриб)", *жерен* "бот. гірська карликова сосна", *матриган* "дурман, отруйний корінь", *джинджори* "бот. тирлич", *ружа, рожа* "троянда". Напр.: *І слова, / Як на гребінку **афини**, / нанизе* [5, 38]; *Змарніють дикі **рожі** уст* [5, 149]; *О, дайте хтось **матригану**, / Щоб раз – навік усе забути* [5, 204].

Досить численними є слова на позначення домашнього та господарського начиння: *бесаги* "дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече або через спину коня", *бербениці* "дерев'яна посудина подовгастої форми із двома днами для зберігання сільськогосподарських продуктів, переважно молока і бринзи; діжечка", *бутлик* "скляна частина гасової лампи, в яку наливають гас", *гребінка* "пристрій для збирання чорниць", *гринджоли* "сани", *коверець* "килим", *фіра* "підвода". Напр.: *... на **коверцях** листу, / **коверцях**, / прикрий від болю / серце* [5, 111]; *Мов лечу на татових **гринджолах** / В преісподню* [5, 276].

Цікавими є діалектні назви явищ природи: *верем'я* "погода", *раптівка* "раптовий короткочасний дощ, злива", *студінь* "холоднеча, холод", *туча* "1) бурхлива злива з вітром і громом; 2) темна грозова хмара; 3) град". Напр.: *Я потрошки відходжу. / Як сад після **тучі*** [5, 96]; *Шумить у скалі **раптівка** / І грім дуже близько б'є* [5, 222].

М. Матіос активно використовує специфічні місцеві назви будівель різного призначення: *гражда* "замкнутий по периметру комплекс дерев'яних житлових споруд; гуцульський

архітектурний стиль", *колиба* "житло лісорубів, пастухів", *обориг* "повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи", *струнка* "кошара, загінка": *Золу – як сіль – пересипаєш / На місці спалених **колиб*** [5, 65]; *Ти був запашний, мов сіно / У кичері в **оборозі*** [5, 115].

Низкою діалектизмів представлені назви, пов'язані з сільською виробничою діяльністю: *трина* "січене сіно", *міцка* "перша вовна", *дараба* "пліт, збитий з кругляків, який сплавляють по ріці", а також назви зброї: *твер* "гвинтівка", *кріс* "рушниця". Напр.: *І впала – наче сіль з очей, / З моїх надій остання **міцка*** [5, 205]; *У верем'я чи у годину / Я хочу тут вродить дитину, / Запеленати в теплу **трину** – / Й заснути в тебе на плечі* [5, 23]; *Ці руки хрестились до **твера**, / Коли був іконою **твер*** [5, 194].

У житті гуцулів тісно переплетені два простори – реальний та ірреальний, що на мовному рівні виявляється у функціонуванні багатьох лексем на позначення надприродних сил та людей, які можуть, за народними віруваннями, керувати цими силами. В аналізованих поезіях часто натрапляємо на такі слова: *аріднік* "найстарший чорт", *бісиця* "1) міф. уявна надприродна істота, лісова жінка, яка могла заманювати пастухів до лісу, ввижаючись їм у вигляді жінки чи дівчини; 2) перен., лайл. сварлива жінка", *чугайстриця* "жін. до чугайстер: нелихий лісовий дух", *мольфарка* "чарівниця", *примівник* "людина, яка лікує різними традиційними, немедичними засобами". Напр.: *І ти перейдеш огненну ріку / задля обіймів цеї **чугайстриці**, / **Мольфарки**, / Злодійки, / **Бісиці** із **бісиць**, / Змії, / Голубки – / Жінки золотої* [5, 145]; *Роби зі мною, рідний, / щось роби – / Мій гаспиде із голої юрби, **Аріднику** із ликом Миколая* [5, 257]; *Украдімо для себе тиждень літа, / І не треба нам **примівника*** [5, 220].

М. Матіос вводить у свої тексти і деякі говірково марковані антропоніми: *Дзвінка, Дзвінчук, Довбуш, Нічай* "ворожбит із Верховини". Напр.:

Вбираю кептар і запаску,
Шнурочком підводжу брови:
Іду шукати на себе напасті,
*Наче невірниця **Дзвінчукова*** [5, 230];
Господи, прости,
Що сміюся голосно і дзвінко,
*І що не **Олекса Довбуш** ти,*
*І що я сучасна жінка **Дзвінка*** [5, 294].

Часоплин у гуцулів тісно пов'язаний зі святами (*празниками*) християнського календаря. І це яскраво засвідчено в поезії М. Матіос. Дуже часто в її творах зустрічаємо такі: *Варвари, Сави, Миколая, Стрітення, Паска, Великдень, Петра і Павла, дві Богородиці, Покрова, Димитрія, Михайла, Василія, Юрія, Георгія, Іллі* тощо. Напр.: *Вчора – **Паска**. / А завтра – **Юрія**, / А сьогодні – **Стрітення** нас* [5, 108]; *Під **Покрову** чи до **Івана** / Візьмуть музику: трембітачів* [5, 198] та ін.

Порівняно невелику групу в аналізованій збірці складають прикметникові діалектизми: *зимний* "холодний", *празничний* "святковий", *файний* "гарний", *фіглярський* "жартівливий, пустотливий", *цвітастий* "кольоровий". Напр.: *І злива молода нам перемісить / Велику смуту **зимної** душі* [5, 109]; *Я вберусь в спідниці **цвітасті**, / Коси чорні – як вороння* [5, 264]; *І поки ви десь – тут буй-тури ревуть / На ваші забави **фіглярські*** [5, 12].

Органічною складовою творів М. Матіос є гуцулізми-дієслова, серед яких зустрічаємо: *банувати* "тужити, сумувати, жалкувати за кимсь", *вівкати* "кричати", *забагнути* "забажати, захотіти", *змаціькатись* "зробитися малим", *мольфарити* "ворожити, займатися знахарством", *напудити* "налякати", *нипати* "шукати", *пантрувати* "стерегти", *публічити* "знеславлювати, зводити наклеп", *файкувати* "курити", *фівкати* "свистіти". Напр.: *Але, душко, так, як я **баную**, – / Лиш за мамою за рідною **банують*** [5, 178]; *І нас тут також хтось **пантрує**, / Як дідо худобу із псом* [5, 270]; *А чи йому також **забаглось** неба?* [5, 74].

Серед прислівників-діалектизмів виявлено лексеми на позначення внутрішнього стану людини, поодинокі прислівники способу дії, часу, місця: *банно* "сумно, тужно, жаль, шкода", *бійно* "страшно, боязко, небезпечно", *пудно* "страшно", *видко* "видно", *нагло* "раптово", *нарік* "наступного року", *отутки* "тут". Напр.: *З кульбабки **нагло** вродиться розлука* [5, 47]; *Ой, правдива та правдонька, якої не **видко*** [5, 269]; *А я уперта. / І мені не **бійно*** [5, 143].

Засвідчені і службові говіркові слова, зокрема сполучник *заки* "поки", частка *бігме* "част. вживається для підтвердження чогось, запевнення в чомусь; їй богу, чесне слово", своєрідні вигуки *ой, сіда-ріда, сіда-дана.*

Характерним для поетичного письма М. Матіос є часте використання з метою порівняння замість сполучника *як* сполучника *що*. Напр.:

*Як жбан, би тріснуло ждання, / І стрілило б, **що** сік з чорниці* [5, 65]; *Плеса очей – **що** ніч: / Холодно, та не бійно* [5, 79]; *О, ця печаль ввійшла у кров – **що** в моду* [5, 160]; *Ми – **що** дві придорожні лані / Під прицілом гучних коліс* [5, 162]; *Стебельця трав – граційні, **що** вакханки, – / Милуються із вітром при зорі* [5, 235]; *А ти десь за тихим Дунаєм / І за дунаями розлук, / За небом, за морем холодним, / За синім, за чорним, **що** крук* [5, 249]; *Сльоза – **що** ніж – розітне груди, / І десь під горлом зашкребе* [5, 267]; *У цій душі тепло. / І солодко, **що** в мами* [5, 287] та ін.

Нерідко М. Матіос вдається до художнього прийому ампліфікації – використання у порівняно невеликому віршовому тексті одразу багатьох гуцулізмів (як морфологічних, так і лексичних), які пронизують цей текстовий простір, надаючи йому неповторного місцевого забарвлення, переносячи

читача в рідноговіркову стихію авторки. Наведемо деякі фрагменти:

*Нас боронять гуцульські **гражди** –*
Ні жовнірів, ані межі.
*Тут ми вольні – бо ми тут **ґазди***
*І самі собі **сторожі*** [5, 20];
*...Вже вечір туманом **файкує**,*
і просяться в космос сіна.
*І дід, що худобу **пантрує**,*
Солодкого цідить вина
І бринзи** виносить з **колиби [5, 26];
*Із неіснуючих **колиб***
*Зів'яла **ватерка** горіла.*
...І я зів'яла б, наколи б
*Тебе спросоння тут **уздріла*** [5, 65];
*Ця розлука – **що** об серце рашпілем.*
*Ні один **і** вітер не задує.*
*Я за нами, **душко**, учорашніми,*
*Як за вісімнадцятьма, **баную*** [5, 178];
На цім горбі передихну.
*Під цим корчем гаддя **напудить**.*
*З **полонини в полонину**...*
Отутки** нас застане **студінь [5, 204].

Використовуються у названій збірці цілі сім'ї діалектних слів – твірне та кілька похідних: *афини, афинник, афинниковий; дримба, дримбач; флояра, флоярка; мольфи, мольфар, мольфарка, мольфарство, намольфарити* та ін.

Багато з названих діалектних слів зустрічаємо неодноразово. До найбільш уживаних належать: *аркан, афини, колиба, плай, полонина, флояра* тощо. Як бачимо, більшість із них пов'язані з реаліями життя гуцулів, тобто це ті діалектні слова, які в літературній мові не мають загальнонародного відповідника.

Нерідко М. Матіос намагається здійснювати своєрідне "олітературнення" деяких діалектизмів. Це стосується їх звукового оформлення, зокрема нівелювання притаманного для гуцульських говірок вживання голосного *і* замість *а* після м'яких приголосних (*гуслінка* – гуслянка), відсутність характерного ствердіння приголосних у кінці слів (*коверец* – коверець). Таке наближення гуцулізмів у плані вираження до загальновживаних лексем скорочує шлях до входження їх у скарбницю літературної мови.

Значення багатьох гуцульських діалектизмів М. Матіос часто пояснює у підрядкових примітках, що полегшує тим, для якого її рідна говірка є незрозумілою, сприйняття змісту. У цьому виявляється прагнення авторки, з одного боку, ввести якнайбільше говірково маркованих лексем у свої поезії, а з іншого, не відштовхнути читача від своїх текстів. Очевидно, що у збірці подаються тільки ті значення багатозначного слова, які використані у віршах. Напр., слово *острива* характеризується двома значеннями: "1) кусок сукуватого дерева (переважно ялини), на якому сушать сіно, снопи; 2) копичка сіна, укладена на острові" [1, 141]. У сегменті ж *...І гострий, мов гуцульська **острива**, / Передінфарктний біль тебе пронизе* ...[5, 38] поетка вжила його у першому значенні і відповідно розтлумачила як "затесаний до верху стовбур дерева, на який складають стоги сіна". Однак хочемо зауважити, що в деяких випадках авторське визначення діалектизмів не зовсім збігається зі значеннями, зафіксованими у словнику. Порівняймо: значення слова *струнка* М. Матіос подає як "кошара, загінка" [5, 21]; а в словнику відзначено, що *струнка* – це "вузький прохід у кошарі, через який пропускають (по одній) вівці для доїння" [1, 178]. Назви відображених у семантиці вказаного говіркового слова об'єктів перебувають у відношеннях ціле – частина. Оскільки мовцеві знайоме ще й таке значення, то це варто врахувати лексикографам при укладанні доповненого словника гуцульських говірок.

Іноді пояснення значень гуцулізмів знаходимо безпосередньо у текстовому просторі поезій, оскільки авторка доречно вводить у нього відповідні загальномовні синоніми. Напр.:

...то трохи страшно
*(по-гуцульськи – "**пудно**"):*
Жаги чи смерти незбагненний свист...
І трохи жаль
*(а по-гуцульськи – "**банно**"),*
Що є, як є [5, 33];
В чоренній темені ночей
*Я помаліла – **я змаціцькалась*** [5, 204];
Тулюся чолом до одвірка
І думаю, хто я є?
*Скрадлива **білиця**-білка,*
Що в лапці горіх несе?
Чи просто щаслива жінка? [5, 222].

Таким чином, у системі словесно-зображальних засобів поетичних творів М. Матіос неабияку роль відіграють діалектизми, які є потужними джерелами, що живлять повноводну ріку літературної мови. Її вірші засвідчують багатство й різноманітність лексичної скарбниці рідного для неї говору, з якої вона видобуває словесні перлини й намагається долучити до цього нев'янучого запашного багатобарв'я своїх читачів та запрошує скуштувати, за висловом самої ж поетеси, "чару гуцульської мови".

1. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. редактор Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Грещук В.В. Територіальні діалекти і мова художньої літератури: типологія зв'язків // Грещук В.В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р.Бачкур. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.
3. Марія Матіос // Матіос М. Майже ніколи не навпаки. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 176 с.
4. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 168 с.
5. Матіос М. Жіночий аркан у саду нетерпіння. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 308 с.
6. Про автора // Матіос М. Нація. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 256 с.
7. Римарук І. "Троюка Ружа, або Солодка Даруся" // Матіос М. Солодка Даруся. – Львів: ЛА "Піраміда", 2005. – 176 с.

8. Ципердюк О. Д. Діалектизми в мовостилі Василя Герасим'юка // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Вип. 31 / редкол.: Г.Ф.Семенюк (гол. ред.), А.В.Козлов (відп. ред.) та ін. – Ч.1. – К.: Твім інтер, 2008. – С. 372-388.

In this article it is analyzed using of the hutsulism of different linguistic levels in the collection of the poetical works of M. Matios "Woman's arkan (dance masculine of hutsuls) in the garden of impatience". Special attention is turned on the characteristic of the semantic groups of the lexical dialectisms in the mentioned book.

***Key words:** dialectism, hutsulism, poetry, M. Matios.*

УДК 811.161.2'37 ***Віра Пітель***
ББК 81.2 Ук–7

СЕМАНТИКА НАЗВ ТРАВ'ЯНИСТИХ РОСЛИН У ПРОЗІ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті проаналізовано семантику назв трав'янистих рослин у прозі Марка Черемшини, зокрема описано множинність, специфіку та джерела значень флороназв, реалізацію в контекстах їх окремих семантичних ознак.

***Ключові слова:** флороназва, семантика, символ, значення, сема.*

На сучасному етапі розвитку української лінгвістики дослідження семантики слів різних тематичних груп на матеріалі мови художньої літератури є важливою складовою вивчення національної картини світу в цілому. Адже мова кожного письменника є, з одного боку, окремим способом репрезентації навколишньої дійсності, а, з іншого, – невід'ємним компонентом національної моделі світу, фіксацією пізнавальної мовленнєвої діяльності людини в конкретну епоху в певному етнічно-культурному середовищі.

Наша стаття присвячена дослідженню семантики назв трав'янистих рослин у прозі Марка Черемшини.

Марко Черемшина писав про Гуцульщину (за винятком окремих творів для дітей та поезій в прозі), де "з давніх часів живуть люди, які зуміли облагородити пісну українську землю, сформувати свій тип господарки, зрештою, свою самобутню культуру" [16, 6]. Тому основою мови героїв письменника стали гуцульські говірки (авторська мова є тодішньою літературною мовою в її західноукраїнському варіанті) [4], а життя показано на тлі місцевого побуту, вірувань, звичаїв, традицій і забобонів.

Культурно-етнічна багатогранність такого феномену як Гуцульщина, вплив українських та західноєвропейських літературних традицій (особливо останні позначилися на поезії в прозі) – усе це визначало специфіку семантики назв рослин у творах митця. Хоча формування письменника Марка Черемшини відбувалося передовсім на ґрунті народнопоетичної традиції (насамперед у її гуцульському варіанті), але беззаперечним є творче сприйняття автором набутків українських та західноєвропейських попередників-традиціоналістів і сучасників-модерністів [8; 11]. Саме "модерністська структура літературного дискурсу", що "будується як *суб'єктивізація мови, як кодування знаків і символів*" допомогла митцеві "витворити багатовимірну смислову реальність, маркуючи свої інтенції" [13, 298].

Рослини виступають невід'ємним елементом матеріального і духовного світу гуцулів. Вони використовуються в господарській діяльності, є незамінними продуктами харчування, лікарськими засобами. Водночас рослини займають чільне місце у системі гуцульських вірувань та обрядів, що зумовило трансформацію слів на позначення флороназв у символи.

Родовою назвою на позначення запашних трав'янистих рослин у прозі Марка Черемшини використовується застаріле слово ***зело***:

*Гей, не дивуйтеся запашні **зела**, голуба кедрино, у ріці піно!* [15, Т.1, 290].

Таке ж значення успадковує похідна від ***зело*** лексема ***зілля***, яка в окремих фрагментах тексту реалізовує ряд імпліцитних сем, пов'язаних з його символічним значенням – *"надійний оберіг від нечисті"* [12, 94]:

*В церкві жінки Іванів вівтар **зіллям** убирають, гей до шлюбу...* [15, Т.1, 228]; *Птахам яєчка у гніздах вигріває [Іван Купало – П. В.], дівчатам ягоди у кошелі мече, дітвору грибами в росу гулить, **зіллю** силу дає, папоротин цвіт збирає* [15, Т.1, 268].

Спостерігаємо актуалізацію сем *"ритуал", "свято", "магія", "захист", "лікувальні властивості"* та ін., які базуються на фонових знаннях про трав'янисті рослини. Відомо, що зілля здавна шанували в народі, наділяли його магічною силою, тому й використовували в різних обрядах: клали біля породіллі та новонародженого, за образи не тільки з естетичною, а й обереговою метою, у зіллі купали немовлят задля їх здоров'я та краси [12, 94]. Запашні трави відганяли від худоби нечисту силу тощо. Особливих магічних властивостей зілля набувало на Івана Купала.

У похідній лексемі від ***зілля*** – ***зіллячко*** реалізовується значення *"навар або настій з рослин, який у народній медицині застосовується з лікувальною метою"*:

*Одні приходили, щоб потішити, розговорити та хоть трошечки тугу з серця розігнати, другі з **зіллячком**, з вареною калиною та медом, аби недужій Саїнисі гарячку прогнати* [15, Т.2, 27].

Слово ***зілля*** мало й інше символічне значення – *"магічний вплив на почуття, вчинки людини, її долю"* [12, 94], оскільки різні трави використовували не тільки як оберіг від нечисті, але і як засіб містичного впливу на людину, що часто призводило до фатальних наслідків.

© В. Пітель

Негативна конотація виявляється у похідній лексемі ***трійло-зело***:

Гей, сидит зрада посеред села, її пізнати, гей ***трійло-зела*** [15, Т.1, 231].

Трав'янисті рослини мають різноманітну символіку, що вдало застосовував Марко Черемшина у своїх творах задля виразу певних ідеалів, ідей, закладення глибокого філософського підтексту. Наприклад, ***фіалка*** здавна виступала символом смутку, смерті і, водночас, пробудження природи. Вона є уособленням невинності, беззахисності, відданості своєму коханому [12, 226]. Взаємодію множинності символічних значень цієї рослини письменник творчо використав у поезії в прозі "Заморожені фіалки". У ній мороз як символ парубоцької зради знищив ранні квіти любові, що проросли в дівочому серці:

В дівочому городчику зацвіли ***фіалки****. Весняний мороз не пощадив їх, заморозив. Чого вони так вранці яр-весни процвіли? Чого тим молоденьким красощам тепер нидіти, погибати?*

[...] Так погибають вранці життя свого ***дівчатонька*** *від морозу парубоцької зради. Серце їх ледоватіє, а сльози мерзнуть кришталевими крапельками. Їх не розтопить уже ніякий огонь* [15, Т.2, 44].

У наведеному фрагменті тексту спостерігаємо зародження символу через порівняння молодих дівчат із фіалками, що проростають ранньою весною. Образ фіалок набуває глибинного смислу і трансформується в символ (цей твір, як і інші поезії в прозі Марка Черемшини, тематично і за образно-символічною системою перегукується з творами багатьох західноєвропейських письменників, зокрема французького поета-символіста Стефана Малларме [8, 363]).

В одній із казок для дітей ***незабудка*** (у автора – ***незабудька***) традиційно виступає символом пам'яті:

І глянув ангел на ниву вбогого, і сумно йому стало. Він взяв із свого вінця синю, як облак, цвітку і засадив її на полі багача.

– Цвітко, – сказав він, – ти пригадуй багачеві, щоб ***не забував*** *на вбогого.*

[...]Цвітка в одну мить розрослася по всіх багацьких полях. І здивувалися багачі, коли її увиділи. Вони чогось добріли на її вид.

А вбогі прозвали її ***незабудькою*** [15, Т., 57].

Символіка слова ***незабудька*** підтримується уже не позамовними чинниками, не фоновими знаннями про цю рослину, а власне лінгвальними показниками, зокрема прозорістю внутрішньої форми, мотиваційним співвідношенням зі словами ***не забути***.

Васильки – запашні трав'янисті рослини із синіми квітами – і до тепер мають широке ритуальне застосування. Ними прикрашали хрести в церквах, у оселях клали за ікони, вплітали у весільне деревце тощо. На Гуцульщині жінки, що приходили на хрестини, окрім перемітки, полотна та хліба приносили васильки, які кидали в дитячу купіль [5, 108]. Досвід, фонові знання людей, зумовлені передовсім культурними чинниками, створили підгрунтя для множинності символічних значень слова ***васильки*** – *"парубоцька краса", "кохання", "приязнь"* та ін. [12, 32–33; 6, 123; 5, 108, 199; 14, 227]. Застосування васильків як ефіроолійної рослини з приємним запахом, а також її символічне значення *"парубоцька краса"* використано Марком Черемшиною в одній із новел:

Йде парубок над парубками.

Через плечі дві рушниці навхрест, а за ременем хусточка ***з васильком***.

Вся дорога ***пахне***.

Що ***молодий***, *що* ***запашний***, *що* ***красно убраний***!

Рве очі старим газдам та й газдиням [15, Т.1, 289].

За допомогою васильків як своєрідної художньої деталі підкреслюється і врода молодої жінки:

А то сорочічка чісанненька, гей біль, біла, плечіка на сухозолоті, киптаричок кучерявий, дзьобня через плечі, під ніздрєм ***васильок*** [15, Т.1, 244].

У наведеному прикладі не тільки виявляється семантичний компонент *"краса"*, а й зреалізовано семні ознаки, які йдуть від символічного значення *"кохання"*. Так, назва рослин – васильки ("зілье Василя", існує легенда, що рослина дістала назву від імені святого Василя, який за життя дуже любив запашні квіти, прикрашав ними келію [12, 32]) – у тексті асоціюється з іменем коханого Парасочки, Василем, якого "відобрала" "смучя богачька" [15, Т.1, 248].

Трапляється у прозі Марка Черемшини слово ***кропива***, вжите у значенні *"рослина"*:

Діти ***кропиву*** *руками рвали, із війта муху обганяли* [15, Т.1, 145].

У народній свідомості кропива часто асоціюється з усілякими негараздами. Вона несе біль, а, розростаючись, пригнічує інші рослини. У фольклорі цю рослину порівнюють зі злою свекрухою. У слов'ян кропива є символом злоби та ненависті, а її зарослі символізують ледачкуватість господаря [6, 33, 129; 12, 31]. У новелі Марка Черемшини "Бодай їм путь пропала!" символіка ***кропиви*** і ***хобзи*** (діалектна назва сукупності бур'янів, які також набувають негативних аксіологічних характеристик у символічних значеннях – *"шкідливе", "непотріб", "те, що заважає"* [6, 128–129]) пов'язується з розпустою дівчини, втратою нею своєї цноти, "вінка". Так, під час сусідської сварки розлючена мати зрадженої дівчини закидає в бік Гушпанів, чию доньку покохав легінь:

– Кропивами та хобзами вінки погубили-сте... [15, Т.1, 150].

Марко Черемшина неодноразово використовував назви рослин у порівняльних конструкціях. Наприклад, волосся молодої Петрихи, яка *"п'ятого року по шлюбі [...] стала ющитися, як львиця"* [15, Т.1, 259], бо через чоловіка-інваліда не могла стати матір'ю, порівнюється з ***папороттю***. Спостерігаємо насамперед актуалізацію сем *"ясний", "розлогий", "розсічений"* тощо:

Ясне волосся, як ***папороть*** *з-під моху, вирувалося з-під цвітистої хустки і закривало тоті молоденькі моршки, що бігали на молоденькому чолі над чорними очима, як мурашочки на білесенькому розпаленому камені* [15, Т.1, 259].

Тут авторське вживання назви цієї рослини має і глибокий філософський підтекст, який базується на віруваннях українців. Так, папороть – реліктова рослина, яка ніколи не цвіте. Однак існує повір'я (воно прийшло до нас із заходу [2, 177]), що в ніч на Івана Купала раз у сто років з'являється на коротку мить вогненна квітка. Людина, яка зможе її зірвати, дістає чарівну силу. Тому цвіт папороті виступає символом здійснення бажань [14, 230; 9, 398; 7, 268; 10, 412–415]. Окрім того, Іванів день збігався з часом літнього сонцестояння, тому присвячувався Сонцю, Купалу або Купайлу – богові родючості, урожайного літа, різного лікарського зілля та кохання (елементи дохристиянських вірувань українців). Тому в купальській обрядовості помітне місце посідала ідея плодючості, яка "виражалася в асоціативних зв'язках між родючістю природи і жіночою фертильністю..." [12, 132]. Такі пресупозитивні знання і контекст твору (молодиця мріяла стати матір'ю) сприяють увиразненню в тексті наступних семантичних компонентів слова ***папороть***: *"бажання", "мрія", "щастя", "плодючість", "материнство"* тощо.

Вжитий у прозі Марка Черемшини прикметник ***папоротин*** також зберігає семантику символічного значення слова ***папороть***. Ось як автор говорить про маленького Петрика, якого "дьидя" "передав у чужі руки, у місто до школи" [15, Т.1, 34–35]:

Гнувся додолу, як лоза від вітру, мовчав, як маленький гріб, а очима крадьки ***папоротиного*** *цвіту шукав* [15, Т.1, 35].

У прозі Марка Черемшини слово ***барвінок*** має глибоке семантичне наповнення. Насамперед воно вживається в значенні *"рослина"*:

Перед полудневими вікнами двору сходяться довгі рясні грядки цвітів, що, переділені стежками, плитою вкритими, заглядають до березової альтани, білючої серед ***барвінку***, *як кремінь* [15, Т.2, 201].

Вічнозелена краса ***барвінку*** (цупке глянцеве листя, яскраві голубі квіти, що довго цвітуть, пристосованість до морозів тощо) зумовила використання назви даної флоролексеми та її похідного ***барвінковий*** у різних контекстах з актуалізацією сем *"гарний", "гарно", "чіткий", "міцний", "темно-зелений"* тощо (усі наведені нижче конструкції зі словами ***барвінок***, ***барвінковий*** можна трансформувати в порівняльні звороти, а це засвідчує метафоричну природу їх вживання):

Як говорить, то ***барвінком*** *стелить, як подивиться, то в п'яти скобоче* [15, Т.1, 254]; *Лице, як калина, малиною крашена, брови* ***барвінкові***... [15, Т.1, 243]; *Неподалеки гримлять гармати, але газди й газдині хвалять собі верем'я і сапають на царинках ріпу, що до них з землі* ***барвінковими*** *листочками усміхається* [15, Т.1, 243].

Множинність символічних значень барвінку пояснюється його широким використанням у різних обрядах, зокрема весільних. Цією рослиною прикрашали весільне деревце, з неї плели вінки молодим, тому барвінок стає символом кохання та шлюбу [2, 238; 5, 198; 6, 122]. Таку семантику назви рослини зафіксовано в оповіданні Марка Черемшини "Керманич". Молода вдова після низки пережитих нею бід (загибель чоловіка, важка хвороба) помало почала "підводитися з ліжка":

Бувало, у верем'я вийде на костурі, і сяде на приспі против сонця, і дивиться на світ божий, на малий садочок черешневий, на вишеньки, що рум'яними китицями украсились, та на хрещатий з шлюбного вінка ***барвінок*** *у своїм залишенім городчику* [15, Т.2, 28].

Окрім того, барвінок є символом незайманості. Матері своїм дорослим донькам давали в пазуху барвінок з родової могили. Він мав оберігати їх дівочу честь і долю. Про дівчину, яка втратила цноту, казали: "Барвінчик свій потоптала" [12, 20–21], вона не мала права носити вінок з барвінку [5, 198]. Гуцули використовували два види барвінку: з одного плели весільні вінки, а з іншого – вінки на голову померлій дівчині [2, 212, 238][1].

Символічне значення *"дівоча незайманість"* розвивають слова ***барвінок*** і ***барвінчик***, наприклад:

Єленка чула, що робиться важною челядиною, коло якої бадіка колінкує і з розуму сходить, чула, що її дівочий ***барвінок*** *облітає з її плетеної коси і паде бадіці під ноги, прочувала, що бадікова охота поломить її дівочу твердість, однак про все те упередила її неня, і вона, погодившися з тою неминучістю, що після весілля має над нею звіятися буря і перемінити її на молодицю, піддавалася мовчки вибухові бадікової охоти* [15, Т.1, 277].

Як багато вічнозелених рослин, барвінок виступає і символом пам'яті про покійних. Його

[1] Вінок також здавна був символом дівочої незайманості (дівчата, виходячи заміж, одягали ***вінок***, йшли ***під вінець; загубити вінок***, ***потоптати вінок*** – втратити цноту). Однак у різних народів залежно від їхніх вірувань, традицій тощо існувала своя рослинна символіка. Так, для українців уособленням дівочої честі був вінок з барвінку, а римляни та греки увінчували наречених вінками з білих лілій [12, 136].

часто можна побачити на могилах, тому один із видів барвінку називають могильником (у Альпах цю рослину іменують фіалкою мерців) [12, 20]. Символічне значення барвінку як вічної пам'яті про покійних також представлене у прозі Марка Черемшини:

Під калиною розстелився зелений ***барвінок*** *на якійсь могилі, над котрою клячить похилена, стара бабусенька в латаній свитині.*

Вона цілує барвінок та зрошує дрібними сльозами[...]

– Доню моя, – голосить вона, – обізвися з сирої могили до мене [15, Т.2, 43].

Семантика назви рослини ***лілія*** (автор вживає поетичні назви ***лелія***, ***лілея***) у прозі Марка Черемшини асоціюється з жіночим началом. Так, ніжки молодиць порівнюються з цими прекрасними квітами, спостерігається актуалізація семантичних ознак "*витонченість*", "*краса*", "*білизна*" тощо:

Тоті срібні ніжки погинаються, як під росою ***лелії*** [15, Т.1, 284].

У багатьох народів лілія була уособленням досконалості, надзвичайної чарівності та вишуканості. Красу цих квітів возвеличував Господь, вважаючи їх прекраснішими навіть за одяг Соломона. Також лілія здавна пов'язувалася з плодючістю та еротичним коханням через будову її квітки та специфічний аромат [12, 136–137; 9, 394–395]. Тому невипадково Марко Черемшина використовує слова ***лелія***, ***квітка-лелія*** для номінації вродливої жінки або дівчини:

Серед танцю десь пропала Марічка – лиш її образ переді мною лишився.

"Мой, мой, – думаю собі, чи не звела вона тебе із розуму, чи не розлюбила тебе ота запашна ***лелія****?"* [15, Т.1, 287];

Та не довго пишатись розкішній ***квітці-лелії*** *[Льолі – В. П.] в панському городі. Пан зітне її в самому розцвіті на марний букет* [15, Т.2, 32].

Давні греки приписували лілії божественне походження з краплин молока богині Гери, матері богів і дружини Зевса [9, 394; 12, 137]. Елементи цієї легенди знаходимо у новелі Марка Черемшини "За мачуху молоденьку…". Старий Іван Мотрюк, слідкуючи через потайну шибку за своєю молодою дружиною, яка ухилялася від виконання подружнього обов'язку в першу шлюбну ніч, розмірковує:

Се ***на молоці піна****, на сонці* ***лелія****!*

А ти мершя проти цвіту!

Коли Штефан не покійник, то було би кому на цю ***піну*** *дути, цю* ***лелію*** *леліяти!* [15, Т.1, 265]

Тут, як і в попередньому прикладі, в умовах контексту відбувається суміщення символічних значень слова ***лелія*** (*"красива дівчина", "незаймана дівчина"*), внаслідок чого зароджується образ-символ лелії як вродливої незайманої дівчини.

Біла лілія символізує цноту, чистоту, непорочну красу. ЇЇ вважають квіткою Діви Марії, через що зображення Божої Матері часто супроводжують лілії. Столиця давніх персів називалася Суза ("місто лілій"), а на її гербі як символ непорочної краси було зображено декілька цих квітів. Давні греки та римляни, як уже відзначалося, також вважали лілію символом непорочності (таке уявлення іде саме від молока богині Гери), а тому одягали на молодих вінки з лілій [12, 137; 9, 394].

Марко Черемшина вносить нові елементи в художню інтерпретацію лілії як символу дівочої цноти, спостерігаємо семантичний розвиток символу. У тексті новели "Парубоцька справа" у складі фразеологізму біла лілея виступає символом порядності жінки, вірності подружній присязі. Так, у бік молодої вдовиці летять прокльони розгніваних односельчан:

– Та й Чердарючку най грім не минає.

– За тото, що як свого Чердарюка на войну виряджала, то йому віру присягала і тоту віру ізломила.

– За тото, що свою ***білу лілею запорошила****.*

– За тото, що Федуся полюбила... [15, Т.1, 292].

В іншому епізоді цього твору йдеться вже про ***"мідяну лелію"***, яка в індивідуально-авторській інтерпретації Марка Черемшини виступає символом життя, а пилок, "мід" квітки – заборонена насолода:

Він [Федусь – В. П.] підходить, гей до пташки, а то циганочка Ція гола рибу ловить.

Зойкнула і саком накрила тесані бедра.

На устах сама вишня, з-під вишні білий цвіт акації сонце кличе.

Очі, гей оті краснокрилі метелики, що ***з мідяної лелії*** *мід іспивають і дрижать перед бурею* [15, Т.1, 290].

У наведеному фрагменті тексту спостерігаємо нагромадження символів, комбінація яких сприяє їх семантичному взаємовизначенню та взаємодоповненню. Так, ***очі*** як дзеркало душі і тіла, "мідяна", яскрава ***лелія*** – символ життя, ***"мід"***, пилок – насолода, яка неодмінно приваблює "краснокрилих" ***метеликів-людей*** (метелик як уособлення легковажної безтурботної істоти; він летить на яскравий вогонь, спалюючи крила тощо). У творі це заборонена насолода плотських утіх, яким віддаються молоденька Ція та вродливий Федусь. Символіка ***бурі*** в даному контексті неоднозначна. Це або неминуча кара за скоєний гріх (у творі – безчестя Ції та смерть юнака від рук дівчини), або ж шаленство плотської любові (*"метелики... **дрижать** перед бурею"*; читаємо далі в тексті: ***Задрожала*** [Ція – В. П.], *спаленіла і, гей сполошена русалка, ріку перебрела, у зіллю пропала[...]. А на тім місці, де він [Федусь – В. П.] її спіймав, стадо сивих голубів* ***крильцями злопотіло***... [15, Т.1, 290]; а ось уже цитований раніше фрагмент новели Марка Черемшини "За мачуху молоденьку…": *"...і вона, погодившися з*

тою неминучістю, що після весілля ***має*** *над нею* ***звіятися буря*** *і перемінити її на молодицю, піддавалася мовчки вибухові бадікової охоти"* [15, Т.1, 274]).

Лексема ***мак*** у значенні *"рослина"* в прозі Марка Черемшини не зафіксована. Вона вживається у порівняннях та фразеологізмах як *"насіння рослини"*, реалізуючи семантичні ознаки *"дрібний"*, *"дрібно"*:

"Дрібнесенькі, ***як мак****, кришталькі насилювала на шовкові ниточки* ("Гердан") [15, Т.2, 50]; *То ті до ніг припаду, стопи обцілую, аби мні кольбами* ***посікли на мак****, навмість тебе"* [15, Т.1, 135].

Флороназва ***мох*** у прозі Марка Черемшини, окрім прямого номінативного значення (*"рослина"*), представлена ще двома семемами, які не фіксує сучасний словник української мови [1, 542] – *"пух у тварин"* і *"тонкий волосяний покрив у людини"*:

Люди дивуються багачевому щастю і з острахом минають багацькі лази та попасають на пісній громадській толоці, на купинах голого ***моху****; Таке молоденьке [про дівчину – П. В.], як то гусятко, що* ***мохом*** *поростає. Ще груди наверх добре не повибігали, ще клуби на боки не розкололися, ще біляві косиці заплітків не замагають. Ще отік і пахи без* ***моху****!* [15, Т.1, 271, 265].

Найбільш частотною серед назв трав'янистих рослин є лексема ***трава***. У Марка Черемшини вона зазвичай персоніфікована, вживається у значеннях *"рослина"* і *"покрив з цієї рослини"*:

Навкруги ліси глухо шуміли, ***трави*** *тремтіли, до землі стелились* [15, Т.1, 38]; *На* ***траві*** *лягають* [тіні – П. В.], *на плити сідають, лігма п'ють у потоці воду, бо чують, що з сил спадають, що недалекі їм гони* [15, Т.1, 136].

Первинне значення слова ***трава*** неодноразово використовується у фраземі ***як трави та листу*** зі значенням *"багато"*:

А війська тут, ***як трави та листу*** [15, Т.2, 204].

Похідне ***травичка*** в текстах Марка Черемшини вживається в значенні *"рослина"*, а полісемант ***травиця*** виявляється в лексико-семантичних варіантах *"рослина"* і *"покрив із цієї рослини"*:

Лиш овечки блеють, і ***травичку*** *полють, та тішуться, що непродані перебули богородичку, що за довги не пішли марне на ніж* [15, Т.1, 133]; *А тота придорожна громадська* ***травиця****, що цілу ніч умивається слізьми від навіяного пороху і тремтить голіська від студені, півторить дрижачи голосом: де Чічка?* [15, Т.1, 113]; *Трепіцкав ніжками* [хлопчик – П. В.], *закашлювався, а маленьке личко синіло на* ***травиці****, гей біль на грані* [15, Т.2, 211].

Синонім до слова ***трава*** – ***мурава*** (*"густа молода трава"*) і лексема ***конюшинка*** зафіксовані зі значенням *"покрив з рослини"*:

А він [побратим – В. М.] *мене підоймає та й на м'ягоньку* ***мураву*** *кладе* [15, Т.1, 283]; *А Калинина маржина гейби до півусміху роти відтворила і надслухує, то зазирає та й помалопомалу ступ-ступ з полонинки на Йванову* ***конюшинку*** [15, Т.1, 279].

Слова ***квітка***, ***цвіт*** і діал. ***чічка***, ***цвітка*** в Марка Черемшини насамперед позначають *"частину рослини, що виростає на кінці стебла чи гілки і складається з пелюсток, маточки й тичинок"*. Однак по одному із лексико-семантичних варіантів цих слів характеризується значенням *"трав'яниста рослина, яка має на кінці стебла серцевину й пелюстки"*:

Опадала і поникала [вдова – П. В.], *як скошена* ***квітка****, сльозами життя своє скапувала* [15, Т.1, 276]; *Йому* [панові – П. В.] *забаглося вибудувати тут літню альтану, де би міг собі вигідно сидіти і вдихати пахощі весняних* ***цвітів*** [15, Т.2, 43]; *Хотів би тоті* ***чічки*** *позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити* [15, Т.1, 31]; ***Цвітка*** *в одну мить розрослася по всіх багацьких полях* [15, Т.2, 57].

Якщо використання слова ***квітка*** в значенні *"рослина"* трапляється в літературному мовленні, то вживання полісеманта ***цвіт*** у цьому ж значенні є особливістю діалектного мовлення [1, 423–424, 1359].

Отже, у прозі Марка Черемшини слова на позначення трав'янистих рослин реалізовують різні значення, зокрема символічні. За допомогою семем флороназв не тільки передається колорит гуцульського побуту, звичаїв, традицій, показується близькість людини до природи тощо, але і виражаються певні ідеї, закладається глибокий філософський підтекст. Семантика назв рослин зумовлена насамперед народним світобаченням (зокрема, уявленнями гуцулів про світ, їхніми звичаями, традиціями тощо), а також впливом літературних традицій. Окрім загальновідомих (чи діалектних) значень трапляються індивідуально-авторські слововживання. Більшість назв трав'янистих рослин є одиницями літературного мовлення, однак трапляються й лексичні гуцульські діалектизми (***хобза***, ***чічка***, ***цвітка***). Окремі флоролексеми виявляють свої значення в складі фразеологізмів та порівняльних зворотів.

Перспектива подальших розвідок у даному напрямку полягає в наступному дослідженні семантики слів різних тематичних груп, представлених у прозі Марка Черемшини.

1. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.
2. Вовк Х. В. Студії з української етнографії та антропології / Х. В. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.

3. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Грещук В. Південно-західні говори і мова художніх творів "Покутської трійці" / В. Грещук // "Покутська трійця" в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: [збірник наукових праць]. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 447–458.
5. Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чікаго, 1975. Т. 1. – 1975. – 501 с.
6. Кононенко В. Символи української мови / В. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
8. Матвіїшин В. Західноєвропейська мала проза у творчій рецепції Марка Черемшини / В. Матвіїшин // "Покутська трійця" в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: [збірник наукових праць]. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 360–369.
9. Полная энциклопедия символов / сост. В. М. Рошаль. – М. : Изд-во Эксмо; СПб. : Сова, 2003. – 528 с.
10. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 2000. – 480 с.
11. Руснак І. Між Еросом і Танатосом (гедонізм циклу Марка Черемшини "Парасочка") / І. Руснак // "Покутська трійця" й літературний процес в Україні кінця XIX – початку XX століть: [матеріали наукової конференції]. – Дрогобич : Вимір, 2001. – С. 246–252.
12. Словник символів культури України / за загальною редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – [2-е вид.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
13. Ткачук М. Збірка "Карби" Марка Черемшини як вияв модерністського дискурсу української прози початку XX століття / М. Ткачук // Наративні моделі українського письменства. – Тернопіль, 2007. – С. 293–301.
14. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.
15. Черемшина Марко. Твори в двох томах / Марко Черемшина. – К. : Наукова думка, 1974. Т. 1. – 1974. – 335 с.; Т. 2. – 1974. – 304 с.
16. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Верховина, 1997. – 352 с.

The article deals with the semantic of names of herbaceous plants in Marko Cheremshyna's prose. In particular, it is analysed wealth, peculiarity and sources of meanings of flora names and realisation of their separate semantic features in context.

Key words: *flora name, semantic, symbol, meaning, seme.*

УДК 811.161.2'282 ***Галина Гримашевич***
ББК 81.282

НАЗВИ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ В РОМАНІ П. ШЕКЕРИКА-ДОНИКОВА "ДІДО ИВАНЧІК"

У статті проаналізовано назви гуцульського одягу та взуття, використані автором у романі, за матеріалами лексикографічних видань простежено їх еволюцію до сучасного стану, проведено паралелі з номенами на позначення традиційного народного костюма поліщука.

Ключові слова: *лексема, назви одягу, назви взуття, костюм, гуцульський діалект, середньополіський діалект.*

Упродовж останніх десятиліть в українському мовознавстві активізувалося вивчення слов'янських старожитностей, архаїчних ареалів Славії, дослідження різних тематичних груп лексики в синхронії та діахронії, виявлення специфіки використання та функціонування діалектної лексики в мові художнього твору.

Гуцульщина як архаїчний ареал здавна привертала увагу вчених різних галузей знань. Нині відомо багато досліджень гуцульського діалекту, а також праць, у яких проаналізовано використання гуцульських лексичних елементів у мові художньої літератури переважно на матеріалі творчості письменників XIX-XX століть.

Протягом останніх років дослідники приділяють увагу роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік", який написаний у 30-х роках XX ст., але став доступним для широкого кола читачів тільки кілька років тому. Ще до виходу твору в світ В. Зеленчук, усвідомлюючи важливість цього літературного шедевру для науковців, порушував проблему укладання діалектного словника до роману, "який би полегшив прочитання твору тим читачам, які погано обізнані з гуцульським діалектом" [9, 199].

Д. Ватаманюк називає роман справжнім літературним шедевром, книгою, яка "… правдиво і багатогранно розкриває гуцульський світ і значно збагатить і збереже нашу культурну спадщину" [2, 3]. В. Зеленчук у передмові до видання роману наводить слова Станіслава Вінценза: "… твір, якщо його колись відкопають, буде гордістю саморідного письменства і пам'ятником старої мови, якому немає рівного" [8, 4]. Сам же дослідник вважає твір останнім відлунням гуцульської старовини, не зачепленої елементами цивілізації, додаючи, що автентична гуцульська культура у своєму первісному вигляді переживала останні десятиліття, а кожен епізод твору відтворює духовний і матеріальний світ горян давніх часів і аж до початку XX століття [8, 5]. В. Зеленчук упевнений, що "… роман "Дідо Иванчік" – це скарбниця, у якій зберігатиметься на довгі роки дух гуцульської самобутності" [8, 6]. В. Грещук, аналізуючи фонетичні риси в мові твору, зауважує, що "… роман з мовного погляду є одним із небагатьох художніх творів, який відтворює особливий тип взаємодії літературної мови і діалектів: у мові персонажів та авторській мові засобами орфографії максимально точно засвідчено верховинські гуцульські говірки", і додає: "… мова роману "Дідо Иванчік" послідовно фіксує систему верховинської говірки на всіх структурних рівнях" [6, 69]. Фразеологія твору була в полі зору В. Грещука та В. Грещук, які, досліджуючи гуцульську діалектну лексику в українській мові, значний пласт ілюстративного матеріалу використовують із роману "Дідо Иванчік" [7]; акціональну структуру дієслівних грамем гуцульського діалекту на матеріалі роману проаналізував В. Барчук [1] та ін.

© Г. Гримашевич

Побутова лексика, використана автором у романі, зокрема назви одягу та взуття, їх функціонування та значення як у матеріальному, так і духовному житті гуцулів досі не була предметом спеціального наукового дослідження, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета статті – проаналізувати назви одягу та взуття, використані автором, простежити їх еволюцію в гуцульських говірках до сучасного стану (за матеріалами лексикографічних видань) та провести паралелі з номенами на позначення традиційного костюма мешканця Середнього Полісся (за власними матеріалами, зібраними у 165 н.п.). Зауважимо, що гуцульські назви одягу представлено в низці лексикографічних видань, а також проаналізовано в різнопланових дослідженнях (праці Н. Пашкової, Т. Гонтар, І. Карпинця, М. Шмельової, О. Шляхова та ін.).

Енциклопедією гуцульського побуту є праця В. Шухевича "Гуцульщина", у якій автор представляє матеріал про традиційний гуцульський народний чоловічий костюм, який складався з білої сорочки, довгих широких із грубого білого полотна (поркениці) чи широких червоних або чорних (часом білих) суконних штанів (крашениці, холошні, гачі), які підперезували очкурем, букурієв, білого короткого кожушка без рукавів (кептаря), чорного повстяного капелюха (кресані), постолів ("виробяки – із скіри без шерсти, сирівці – з скіри сирої з шерстю") [13, 146-151], тому, аналізуючи назви одягу та взуття, використані П. Шекериком-Дониковим у романі "Дідо Иванчік", будемо спиратися на дані зазначеної праці В. Шухевича та на матеріали його ж словника, уміщеного в цьому ж дослідженні, оскільки вони сягають приблизно одного й того ж періоду (у В. Шухевича – кінець XIX ст., у П. Шекерика-Доникова – початок XX ст.), а також послуговуватимемося даними сучасних лексикографічних видань.

Як засвідчила вибірка назв одягу та взуття з досліджуваного твору, автор докладно знав життя гуцулів, їхній побут, світогляд та переконання, тому використовує значну кількість найменувань одягу та взуття, оскільки вони є невід'ємною частиною життя й побуту і свідченням про добробут гуцулів, їх уподобання, звичаї, промисли тощо. Автор часто змальовує своїх героїв у традиційному гуцульському костюмі. Скажімо, чоловічий комплект одягу представлено так: У гражду увійшов дідо, легонько ступаючі ногами, шо були *обуті* у *постоли-свинечьки*, *волоками оборсані, у чьорні онучі та крешені гачі.* … Дідо у *вилатаній драноцци*, *оперезаний* в *широкий ремінь* на п'єть *прєжок*. У *кіптарику* з причеп'юваними зубцями, та *смолєний крисани* на голові… [12, 25]; … обступили пид церквов сідого діда, по старовіцки зібраного: в *шлику* на голові из *чєрленим наголовником*, у *дубленій сардачіні* попид плечя из стісним *клинєм*, у *дублененьких гачьох*, прибутих замість *онучь папучях* [12, 73-74]; Юріштан … завжде ходив ув однім *убраню* єк у будні, так и свєтки. Був завжде *попросту зібраний*. На голові носив икус *обглодану лубку*. На плечьох *крешенєк-сардак… Постоли*, то лиш *папучі* носив, а замість *онуч*, то ноги в *постоліх гачями прибував* … Наоколо *ременя* … стирчєв … ніж.… [12, 149]; … старєчок у *чорним сардачку*, латаних на колінах *гачох* та *підшитих постоліх*.… поправ'єючі … на бороді від *крисані* підбородь [12, 440]; одяг юнаків дещо відрізняється оздобленням: Вни були так пишно й гонорово *зібрані*, єк бувало *убералиси* опришки. Носили *крисані* з високими *наголовниками*, наокола *наголовників* були писані *мосяжні блєхє, витєтичєні павами*. Намість *кіптарів*, то носили *кармазинові каптанки з писаними гудзиками*. Кожний був опережаний у широкий *ремінь*. На плечох кождий носив *сердак-крешенєк* наопашки, три рази прошитий. *Гачі-крешениці*, здолини підкочені тай *пишно вишиті* [12, 149].

У свята гуцули одягали святковий комплект костюма: … він (Федько) *гонорово вбравси* до церкви. *Крисаня з готуром*. Навхрест *порошниці*. *Кіптарик* новісенький … *Сорочка нова, з вишитов прошивкою та пазухою, полами цирковала білими нитками. Крешениці* цвітно закрашені, а *онучі, вишиті в коверец, були темно закрашені. Й то вбранє* йиму дуже єлило.… ступав легонько ногами, *вбутими в постоли варговани, на два боки морфіні* [12, 329]; … у *чорних рогатих шєпках єгнєчих, у крашених сардаках, у чорних та черлених гачох, у крашених та чорних онучах, у постоліх крашених, на два боки роблених, з моршками* [12, 248].

Цілком закономірно, що одяг у той час переважно був домотканим, про що свідчать такі рядки роману: (Жінки) *золили, пряли й сушили пряжі. Сновали полотна.* … шо було потрібно *на сардаки, гачі, онучі, на запаски та сорочьки. Снурили опинки й запаски*. Спускали *снури* й плели їх на *сардаки* [12, 102].

У нашій розвідці розглянемо назви традиційного чоловічого гуцульського одягу, оскільки обсяг статті не дозволяє проаналізувати всі назви, використані в романі, а тому вони будуть предметом дослідження в майбутніх працях.

На позначення загальної назви будь-якого одягу, власне, костюма, П. Шекерик-Доників використовує низку лексем, які часто є синонімічними і виступають в одному реченні: Усі її дорогі *убирі* повиносив из клітий на задвірє.… все дороге її *убранє* потолочів у болоті… все тото її *фантє* спалив, … вна вже нигідна гірше носити на своїм тілі то дороге *убранє* [12, 151]; Подав синске *убранє* слузі, тай наказав: "Неси це *фантє* у Бистрец…" [12, 165]; перебрали йиго у свою *убирю*, а йиго *фантєм* убрали соху [12, 165].

Найуживанішими є назви, похідні від дієслова **убиратися**, які мають формальну варіативність на фонетичному та граматичному рівнях: вогнєний царь у *чєрленим убраню* [12, 41];

убраного (Пекуна) в *усім черленим убраню* [12, 432-433]; … усе *мушшінске убранє* … смих йиму дав [12, 366]; Мині си видит по *убраню*, шо ти з нашого боку [12, 442]; ... видпустили йиго вид себе д'хаті в тим *убраню* [12, 167]; Дала цілий ред новісенького *убрання*, аби там ни ходив голий та аби си мав у шо *перебрати*, аби го ков ни утинав [12, 427]; Ци носєт гуцули свою *убирю*? [12, 130]; ... у *красних дорогих убирях*... [12, 249]; ... усі опришки були однако *вбрані* в дорогу, *гонорову вбирю* [12, 167]. Зазначимо, що процес перевдягання та одягання як святкового (*пролюдного*), так і повсякденного (*завсідного*) одягу та людини в такому одязі також передається за допомогою віддієслівних дериватів, споріднених із давнім **bьrati*: Ми си усі *перебрали* [12, 66]; шо у п'ётницу *вивбераєтси* так файно [12, 51]; …дівки …пишно *вивберані* [12, 95]; у неділі йшов до церкви *убраний* [12, 127]; Він *уберав* її… [12, 151]; він був так *попросту зібраний* [12, 173]; Він був по-шляпацки *зібраний* [12, 305]; *Убранний*, єк літо [12, 222].

Часто вживаною з такою семантикою є лексема **фантє** та її дериват **фантєчко**: …Баба унесла нам *пролюдне фантє* у хату. *Завсідне фантє* баба сховала [12, 66]; ... ни переберaючіси в завсідне *фантє* [12, 292]; Перебравси в *пролюдне фантє* [12, 324-325]; Баба в кліти перебралася в *завсідне фантєчько* [12, 105]; *Шанталавенько зібраний* у *просте фантєчко* [12, 172]; ... валєючі *фантєчко* на царині [12, 422]; … попростеньку *оганганий* в *гуцульске фантєчко* [12, 304].

Спорадично на позначення загальної назви будь-якого одягу використано лексеми **лудина** (**лудиннє**): ... ни проїлася мокра *лудина* [12, 195]; Казав дідо, шо приказували старики, шо єк би си хтос дев'єть суботий ни мив, ни чесав, ни бривси й ни *переберавси* у *чісте лудинє*, то дев'єтої суботи уже би си показав йиму „тот" [12, 52]; убраний…напів *у гуцулске лудинє* [12, 127]; **дрантє** (здебільшого як назва повсякденного чи старого зношеного одягу): … легіні... захапали дівоче *дрантє*... дівки... закипіли за леґенями видоймати у них *дрантє* [12, 61]; Дід Иванчік не робив жіночої роботи: ні з шитєм та латанєм старого *дрантя*, ні з тканєм [12, 100]; зрідка відзначено лексеми **ноша**: ... доки гуцули ни полишєт свої стародавні звичеї, *ношу* [12, 130]; **кушматє**: убраний … напів у *кушматє* [12, 127]; **лантєчко**: Старий Никольцьо... в *лантєчко зібраний* [12, 305]; **платє**: нидобре у середу золити, бо *платє* лихо видзолюєтси [12, 50]. На позначення, очевидно, загальної назви будь-якого старого одягу чи якогось конкретного різновиду зношеного верхнього убрання використано лексему **фелега**: Єлена... вергла йиму стару *фелегу* на ноги [12, 180], яка відзначена В. Шухевичем із семантикою 'стара манта' [12, 294], а в сучасних гуцульських говірках має значення 'старий, зношений верхній одяг', 'зневажл. про одяг взагалі' [5, 196]. Зауважимо, що загальні назви одягу гуцульського та середньополіського діалекту вже були предметом нашого дослідження [3].

Як відомо, невід'ємною частиною чоловічого костюма був головний убір, на позначення якого автор використовує назви **крисаня**: Дідо здоймив *смолєну крисаню* з голови... [12, 16]; Дідо верг на бік з голови *крисаню* [12, 23]; Дідо згріб з ковбка глогові клетчючки у *наголовник крисані*... [12, 26]; Мушшіне … здоймали *крисані* з головий [12, 46]; ... тай шо у него, а ни у неї, *крисаня* на голові [12, 141]; На *крисани* ... золоті дукати [12, 168]; …спадали буйними космами з-під *крисані* [12, 296]; А Иванчікови зострaху на голові волосє аж *крисаню* пидоймило [12, 464]; Побожно здоймив з голови *смолєну крисаню*... [12, 474]; Поклав *крисаню* на голов... [12, 471]; Люде несли на Гору:.... ремені, *закочєнки крисані*, так *повскі, білі, з високими наголовниками* [12, 170]; Клав їх собі за *смолєну крисаню* [12, 352]; **шєпка:** Здоймив він з голови рогату *шєпку* з *йигнєчього смушка* [12, 113]; ... здалеку здоймив *шєпку* [12, 214]; ... сердито поправив на собі *шєпку* на голові [12, 253];... Зметали колєдники свої *шєпки* й бартки [12, 92]. ..... узєли свої *шєпки* на голов [12, 92]; Мушшіне ходили … в *розкочених шєпках* [12, 98]; Потокмив *шєпку* на голові [12, 315]; … на голові пид *кудлатов овечов шєпков* [12, 209]. В. Шухевич відзначає лексему **крисаня** (**кресаня**) із семантикою 'капелюх' [13, 287], у сучасних гуцульських говірках **крисáня** – 'чоловічий фетровий капелюх з прикрасами' [5, 105], **крисáн´и** 'капелюх' [11, 87], М. Негрич подає слово з тим самим значенням із поміткою 'застаріле' [10, 100], у середньополіських говірках такої лексеми не відзначено, оскільки такий елемент не входив до складу традиційного поліського головного убору, хоча в суміжних із середньополіськими говірках фіксуємо цю назву зі значенням 'чоловічий капелюх', 'зимовий теплий капелюх', 'капелюх із широкими полями, оздоблений квітами', 'шапка з широкими полями' [4, 78-79]. Лексема **шапка** є нормою літературної мови, виступає основною назвою будь-якого зимового чоловічого головного убору з хутра в середньополіських говірках [4, 176], у гуцульських говірках має фонетичний варіант **шєпка** 'шапка' [5, 215], відзначений у романі. Зауважимо, що цей різновид одягу, як бачимо з твору, поряд з іншими відігравав важливу роль як у повсякденному житті (Мушшіне, то вже в хоромах здоймали *крисані*) [12, 421], так і в обрядовості, зокрема весільній: Єк позолотила *вінок*, то пришила йиго до князевої *шєпки* з правого боку, пришиваючи з обох боків вінка на *шєпку* по дві … визолочені *китици* [12, 219]; ... оба дружби... унесли з кліти на бартках книзів вінок на *чьорній рогатій шєпці з єгнєчого смушка* [12, 220]; ... тай пидстав'єли *мушшіне шєпки* з голови, а чєлідь свої передні *запаски*, аби та пшеница, шо нев обсипали книзєт, порскала їм в *шєпки* та *запаски*, бо то зерно є дуже добре в насіню на розвід [12, 238], та

поховальній: До смерти *вбрали* йиго (Олексія) в *пролюдне фантє тай обули в нову обув. На голов поклали баранєчю шєпку, а в руки замість рукавиц* поклали овечої вовни, аби, идучі на тот світ, ни замерз у далекій дорозі [12, 419], а також у віруваннях та звичаях гуцулів: А хлопчік, не здоймаючі *крисаню* з голови, бо то вже вечєріло, а вночі, то ніколи ни годитси здоймати з голови *крисаню*, аби си шош ни осахнуло простоволосої голови [12, 409], ... против двора мусів здоймити з голови *шєпку* ци *крисаню* [12, 160]; у їхньому фольклорі: Будут мої співаночки за *крисаньку* класти [12, 352]; Я йшов через гору, там найшов *шєпку* попову [12, 37], у самоствердженні та місці серед громади та в сім'ї: Отворив Иванчікови очі, єк можна стати таким чоловіком, шоби оперед ним *шєпку* здоймали, а ни він оперед другими [12, 175]; ... виглядало так, єк би то в неї була *крисаня* на голові, а в него *фустка* [12, 141]; ... в чоловіка повинна бути *крисаня* на голові, а ни в жінки [12, 330], що значною мірою збережено і на території Полісся.

Верхній плечовий одяг із хутра у творі має назви **кожух** та її дериват **кожушок**: У черленим оперізувачю, *кожусі*, сардаці [12, 20]; А я зашінкав на грудех *кожушок* й забив руки попід плечя в *кожушок*... [12, 45]; Тогди метав *кожушок* на земню [12, 406] і **кіптар** та її дериват **кіптарик** (безрукавний одяг): пид *кіптарем* на плечох [12, 365]; … вітер ... підвівав полами … *кіптарика* [12, 351]; Я ховав гроші ... в *єрованим кіптарику*, шо був на мині вуйнин, бо свого *файного кіптарика* ишє тогди ни мав [12, 114] (пор. у В. Шухевича: **кептáр, кіптáр** 'короткий кожушок без рукавів' [13, 286]). Зазначені лексеми та їх деривати й досі функціонують у гуцульських говірках, переважно зберігаючи таку ж семантику: **кожушьúнка** 'знев. старий кожух' [10, 96], **кожýшúна** 'кожушок; матеріал для кожуха' [11, 81], **кожушúна** 'хутряна безрукавка (перев. з орнаментом)' [5, 98], **к'иптáрь** 'кожух без рукавів' [11, 77], **кіптарь** 'шкіряний верхній одяг без рукавів (пошитий вовною до середини), 'короткий верхній одяг на ваті без рукавів (пошитий із будь-якого матеріалу) [10, 92], **кептáр** (**кіптáр**) 'хутряна безрукавка (перев. з орнаментом)' [5, 93]. Зазначимо, що в середньополіських говірках, як і в літературній мові, основною лексемою на позначення чоловічого хутряного одягу є **ко'жух**, а її деривати здебільшого функціонують для називання різних видів одягу з хутра: **кожу'шанка** 'кожух, покритий тканиною', 'короткий кожух', 'безрукавка з овчини', **кожу'шина** 'кожух, покритий тканиною', 'короткий кожух', **кожу'шинка** 'безрукавка на овчині', **кожу'шок** 'короткий кожух', 'кожух, покритий тканиною' [4, 70]. Щодо лексеми **кеп'тар** зауважимо, що в досліджуваних середньополіських говірках вона зафіксована спорадично із семантикою 'короткий кожух без рукавів', 'хутряна безрукавка', 'чоловічий осінній піджак із грубого сукна', **кеп'тарик** 'коротка безрукавка' [4, 65].

Верхній одяг із тканини у творі представлений назвами **сардак** та її дериватами: На нім лиш *сардак* був так *обснурений … мосяжними рекезками тай гудзики й дармовиси у сардаці* в него були *из сухозолотьов* [12, 163]; Дав Олексієви ... *чорного сукна на сардак* [12, 135]; лиш потєгли мене за рукав *сардака* ид собі... [12, 61]; шош потєгло було за полу *сердака* [12, 263]; ... у *полатаній сардачіні* [12, 69]; ... старєчок у чорним *сардачку* [12, 69], збереженими як у гуцульських (**сардáк** (**сердáк**) 'верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками' [5, 168], **сердáк** 'верхній шерстяний одяг' [11, 172]), так і спорадично в середньополіських **сар'дак**, **сер'дак** 'чоловічий верній одяг у вигляді піджака, переважно з сукна', 'безрукавка з овчини, утеплена ватою', 'верхній одяг із брижами в стані у вигляді свити', 'свита' [4, 144] у мовленні представників старшого покоління.

Основним різновидом плечового одягу, який одягали під верхній, була **сорочка**: Лівим рукавом *сорочьки* утерав піт з лиця [12, 23]; У середу … ни можна ні кроїти ані шити *сорочьки*, аби си в них борзо гала ни плодила [12, 50]; У запускний понеділок… перебратися в чісті білі *сорочьки* [12, 108]; ... перевернув на собі *сорочку* … навиворіть [12, 199]; ... змокріли *сорочки* на плечах [12, 226]; Шочєс обтиравси рукавом *сорочки* [12, 297]; …вперезав йиго на голе тіло під *сорочков* [12, 344]; На нім *сорочка-мазенка, вимочена в маслі*… [12, 351]; Полов *сорочки* утер собі хлопец вид сліз очі [12, 408]; ... носив ... пид *сорочков* чорний осиновий хрестик [12, 416]; ... вложив той хрестик Иванчікови … пид *сорочку* [12, 416]. Крім того, у творі використано назви старої сорочки **дранчіна** та **драночка**: простоволосий, лиш у *дранчіні*, на ковбку, складений у куцуб'єк [12, 14]; ... я … укривав полами *дранчіни* голі коліна [12, 15]; Зібраний був лиш у *драночци* та портєничках [12, 415], яка в різних фонетичних та дериваційних варіантах і досі функціонує в гуцульських говірках: **дрáнка** 'сорочка (стара, подерта)', '**дрантúна**, **дранчúна** 'т.с.' [5, 62], **дрáнка**, **дрантюга**, **дрантúна** 'розірвана, зношена сорочка' [11, 51], **дрáнка** 'стара сорочка' [10, 65] і зафіксована нами тільки в одній середньополіській говірці: **д'ранка** 'стара жіноча полотняна сорочка' [4, 47].

Поясний чоловічий одяг представлений назвами штанів та пояса. Так, найуживанішими в творі із семантикою 'чоловічі штани' є лексеми, споріднені з давнім *ръгъ, утворені суфіксальним способом: **портєниці**: Нираз малим хлопцем тікав до діда й без *портєниц* [12, 8]; ... мірєти свої *портєниці* [12, 279]; … голосно лопотічі по ногах у брудних *портєницях* [12, 351]; її дериват-демінутив **портєнички**: Він був *убраний* лиш у раці тай *портєничках* [12, 179]; **портки**: Я сидів коло діда

без *порток* [12, 14], рідше вживана лексема **гачі**: латаних на колінах *гачох* [12, 440]; Махав так моцно *гачами* на хмари... [12, 176]; Єлена ... дала ... *сукна на гачі*... [12, 437]; а онучі, *гачі* та сардак вішав схнути у грєди [12, 91], які й досі збережені в гуцульських говірках: **поркіни́ці, портіни́ці, порткú** 'чоловічі полотняні штани (спідні або верхні)' [5, 155], **по́ртки** 'чоловічі домоткані полотняні штани' [10, 140], **га́чі** 'штани з битого сукна' [11, 33], **га́чі** 'штани (перев. з домотканого сукна або полотна)' [5, 44], **га́чі** 'заст. штани з домотканого сукна' [10, 48], спорадично відзначені в суміжних із середньополіських говірках та зрідка – у середньополіських: **порт'ки** 'чоловічі спідні штани', 'чоловічі полотняні штани' [4, 130], **порт'а'ниц'і** 'штани з конопляного полотна, холоші яких об'єднані трапецієвидною вставкою ззаду' [4, 131], **пор'т'анк'і** 'полотняні штани' [4, 131], **'гач'і** 'чоловічі штани', 'широкі полотняні штани', 'вузькі чоловічі штани, які кріпляться за допомогою шворки' [4, 38].

На позначення пояса переважно використано назву **ремінь**: Иванчік засунув у самі пасики в *ремінь*... [12, 437]; (люлька) завжде була в него за *ременем* напоготові.... [12, 23]; Из *ременя* витяг чєпелик від граду... [12, 28], зрідка – **поєс**: ... старшого дружбу перев'єзав *черленим поєсом* [12, 239], які й досі відомі в гуцульських та середньополіських говірках: **ре́мінь** 'шкіряний пояс', 'широкий чоловічий пояс (з пряжками або без них) [5, 162], **ремінь** 'шкіряний пояс' [11, 162], **'пойес** 'вузька ремінна смуга підперізувати одяг' [4, 133], **'рем'ін** 'шкіряний пояс для підперізування штанів' [4, 137].

Найпоширеніший різновид взуття гуцула – **постоли**, які прив'язувалися до ніг **волоками** зверху на **онучі**: Шочєс у хоромах скрипіли морозаві *постоли* [12, 68]; ... тай данцував так, шо аж си *постоли* розлітами в шкремітки [12, 136]; ... *постоли* розморожував пид припічком [12, 195]; перебув на ногах *постоли моршками узад*, а *зап'єтками наперед*, аби змилити перед ничістов силов свої сліди [12, 204]; Вуйко уже таки здорово борсав *волоки* у *постоли* [12, 31]; ... перевив ... на лівій нозі *волоку* [12, 250]; Навіть й *перебувси*, замотуючи *волоки* на ногах... [12, 463]; Війшов черлений чоловік ... у *черлених постоліх, волоках, онучях*, гачох [12, 202]; тай мусіла йиго любассі *онучі* мнєти [12, 274]; менше вживаний – **чоботи**: Тропнув *чоботом* на Иванчіка [12, 285]; .... *чоботом* тропав на Иванчіка [12, 287]. Як зазначено в лексикографічних джерелах, у гуцульських говірках лексема **постоли** використовується на позначення шкіряного, переважно саморобного взуття: **постоли** 'саморобне чоловіче або жіноче шкіряне взуття (у повоєнні роки й гумове) з одного шматка шкіри без підошов і каблуків' [10, 141], **постоли** 'саморобне взуття' [11, 151], а зібраний діалектний матеріал у середньополіських говірках дозволяє стверджувати, що для поліщука **посто'ли** 'взуття, плетене з лика', і тільки західніше в суміжних із середньополіськими говірках зрідка відзначено семантику 'саморобне взуття, виготовлене з одного суцільного шматка шкіри' [4, 131-132]. Це можна пояснити тим, що ліс давав поліщукові матеріал для виготовлення такого виду взуття без матеріальних на те затрат, а взуття зі шкіри було занадто дорогим.

Як бачимо, назви одягу та взуття як частина побутової лексики органічно вплітаються в канву роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік", слугують засобом увиразнення та авторської характеристики персонажів, свідчать про світогляд гуцула, його матеріальні статки. Водночас зауважимо, що з часу написання роману досліджувана група лексики зазнала змін, зумовлених насамперед розвитком народного господарства (одяг та взуття домашнього виробництва замінилися фабричними), що призвело до змін у сфері номінації, оскільки частина назв вийшла з активного вжитку як у гуцульсьуих говірках, так і середньополіських, зберігаючись, як свідчать дослідження, тільки в мовленні людей старшого покоління. Крім того, регіональна своєрідність одягу гуцула та поліщука позначена як специфікою складових частин традиційного народного чоловічого костюма, так і набором лексем для їх номінації, тому закономірно виділяємо паралелі та опозиції в досліджуваній групі лексики, а також різне семантичне навантаження аналізованих лексем у гуцульському та середньополіському діалектах.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі назв обрядового, святкового та жіночого гуцульського одягу, використаного П. Шекериком-Дониковим у романі "Дідо Иванчік", у вивченні специфіки функціонування елементів гуцульського одягу та їх назв у віруваннях та обрядовості гуцулів, залучивши для порівняння матеріал із середньополіських говірок.

1. Барчук Володимир. Акціональна структура дієслівних грамем (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") / Володимир Барчук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавсто). – Вип. XIX – XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 72–77.
2. Ватаманюк Дмитро. Старовітчина / Дмитро Ватаманюк // Петро Шекерик-Доників. Дідо Иванчік. – Верховина, 2007. – С. 3.
3. Гримашевич Галина. Середньополіcько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття) / Галина Гримашевич // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавсто). – Вип. XIX – XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 30–32.
4. Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич. – Житомир : Північноукраїнський діалектлогічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
5. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

6. Грещук Валентина. Гуцульські фонетитчні риси у мові роману П. Шекерика-Доникового "Дідо Иванчік" / Валентина Грещук // Діалектна мова : сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохивовича Жилка. – К., 2008. – С. 69–71.
7. Грещук Василь, Грещук Валентина. Гуцульська діалектна лексика в українській мові / Василь Грещук, Валентина Грещук // Мовознавчі студії. – Вип. 2. Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнськрої наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / Упоряд. К. Іваночко, О. Кумлик, П. Мацьків та ін. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – С. 70–79.
8. Зеленчук Василь. Літературний шедевр Гуцульщини / Василь Зеленчук // Петро Шекерик-Доників. Дідо Иванчік. – Верховина, 2007. – С. 4–6.
9. Зеленчук Василь. Проблеми створення діалектних словників до літературних творів (повість Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") / Василь Зеленчук // Діалектологічні студії. 3. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 197-201.
10. Негрич Микола. Скарби гуцульського говору : Березови́ / Микола Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 224 с.
11. Піпаш Юрій, Галас Борис. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
12. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік / Петро Шекерик-Доників. – Верховина : Редакція журналу (видавництво) "Гуцульщина", 2007. – 496 с.
13. Шухевич В. О. Гуцульщина. Частина п'ята / В. О. Шухевич. – Верховина, 2000. – 334 с.

The names of Hutzul clothes and shoes, used in the novel by the author are analized in the article, their evolution to the modern mood is investigated on the base of materials of lexicographical publishing's, the parallels with the nomens on marking of traditional suit of polissian are depicted.

Key words: *lexeme, names of clothes, names of shoes, suit, Huzul Dialect, Middle Polissia's Dialect.*

УДК 81'373. 6
ББК 81. 2 Ук

Ольга Карпенко

ІЗ ЕТИМОЛОГІЇ ГУЦУЛЬСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ

У статті пропонується етимологічна інтерпретація діалектизмів з березівської говірки. Врахування фонетичних особливостей, семантики дозволило виявити їхнє місце в генетичних гніздах, окремі з яких уже зазнали помітної руйнації.

Ключові слова: *діалектизм, етимологія, генетичне гніздо.*

Унікальність кожної говірки в її лексиці, фонетиці та морфологічних особливостях, а також у збереженні раритетних форм, які сягають праслов'янської архаїки. Як територія давнього слов'янського заселення Гуцульщина становить інтерес для виявлення давніх питомих форм, чимало з яких зазнало впливу місцевих говірок. У запропонованій праці зупинимося на етимології окремих гуцульських діалектизмів[1].

Відволо́да 1. 'тамування спраги', 2. 'відлига'. На базі імені розвинулося діал. дієслово *відволо́днути* 'утамувати спрагу'. Префіксальний іменник *відволо́да* споріднений з укр. діал. *во́лод* 'вологість' та дієсловом *володи́ти* 'зволожувати, змочувати' [18, I, 250]. Обидва слова з реєстру словника Б. Грінченка, але при цьому автор покликається на В.О. Шухевича. Отже, діалектний простір представлених лексем обмежується гуцульськими говірками. Тут же збереглася ще одна лексема – *wołody* 'дрож, тремтіння' [23, 261], яка відбиває вже семантичний розвиток 'мокрий, вологий' → 'замерзати, тремтіти'. Відсутність цих лексем в літературній українській мові та буквальних відповідників поза межами східнослов'янських мов викликає інтерес до походження цих діалектизмів. Щодо споріднених утворень можемо вказати лише рос. (олон., арх.) ад'єктив *володный* 'жирний' [17, 5, 47]. Згадані гуцульські діалектизми вважаються результатом контамінації слів *волóга* і *хóлод* [3, 1, 418-419].

Зважаючи на семантику наведеної лексики 'вологий, мокрий', на нашу думку, допустимо говорити про реальність праформ **voldъ* / **volda*. Структурно їх можна вважати похідними з *d*-детермінативом від основи і.-є. **uel-* 'вологий, мокрий'. Континуанти праслов'янської основи **vold-* досить важко віднайти не лише поміж апелятивів, а й в ономастиці. Тут можна вказати на оз. *Володутъ* – Новгородщина [8, VI, 134, 478], *Володи* – ойконім у кол. Петербурзькій губ., *Володище* – ойконім у кол. Мінській губ. [24, II/1, 157-158], *Аркажская Волода* – топонім 1624 р. зі Старої Русси. Відзначимо, що стосовно прочитання останньої назви укладачі мали певні сумніви, оскільки в рукописі над приголосним *-д-* прочитується літера *-с-*. Ким і коли зроблено правку, невідомо, але, з уваги на неї, другий компонент назви – *Волода* – пропонується читати як *Полоса* [10, 223], але в такому разі залишається під питанням поява початкового *В-*. Імовірно назва *Волода* була затемненою для писарів, звідси прагнення прояснити її.

Російське діал. *володёнка* 'гриб вовнянка' [14, 1, 152], очевидно, утворення з другим повноголоссям, яке належить до форм з вокалізмом у ступені редукції о-ряду, пор. рос. діал. *во́вденка*, *во́вдянка*, *во́вденица*, *во́вденциа* 'їстівний гриб, близький до груздя; вовнянки' [15, 60], *во́лдянка* 'гриб вовнянка' [22, 3, 30], *во́лданцы*, *во́лганцы* 'гриби Agaricus torminosus' [20, I, 338]. В етимологічних словниках ця назва кваліфікується темною (див. [т. с.]). Маючи численні суфіксальні форми, вихідний ад'єктив сягає основи **vъld-* 'вологий, мокрий'. Це вихідне значення, на наш

[1] Лексичний матеріал використано зі словника М.Негрича "Скарби гуцульського говору: Березови́". – Львів, 2008.

© О. Карпенко

погляд, реалізується в назві гриба. Останній дуже гіркий. Для того, щоб ці гриби стали їстівними, їх обов'язково вимочують у воді, лише потім солять, пор. рос. діал. *во́лдеца* 'вовнянка' і контекст: волдеця, мочат его, мочат [14, 1, 148], *володенки* солим, так они горькие, вымачивают их, да потом солим [т. с. 152].

Псл. **vъld-*, порівняно з основою з вокалізмом о-ряду, має все-таки багатший деривaційний ряд. Крім згаданої назви гриба, можна залучити рос. діал. *волдырь* 1. 'водяний пухир від опіку', 2. 'запалений пухирець на тілі від укусу комахи', 3. 'невелика пухлина, жовно', 4. 'гнійний прищ, чиряк' [12, 4, 109], *вондырь* (форма зі зміною сонорного *л* → *н* перед дентальним *д*) 'водяний підшкірний пухир від опіку, тертя' [16, 2, 83], *водырь* (форма з абсорбцією сонорного *л*) 'пухир, нарив' [13, 1, 232], блр. *валдыр* 'пухир' [5, 52] – етимологічно неясне слово [20, I, 338]. Спроба пов'язати його з *болдырь / булдырь* унаслідок зміни звуків *б* і *в* [9, 67] у даному випадку видається семантично невиправданою. Це слова різних етимологічних гнізд: *болдырь* < **bъldyrь*, що сягає і.-є. **bhel-* 'набухати' (детальніше див. [4, I, 42-43]), а *волдырь* < **vъldyrь* із **ųel-* 'вологий, мокрий'. *Волдыри* – це в першу чергу 'пухирці, наповневі водою, гноєм; водянки; пухирі на воді', а вже потім 'пухлина, гуля'. У слов'янських діалектах кореневе *волд-* продовжує також рос. діал. *войдоха* < **волдоха* < **vъldoxa* 'пухлина' [17, 5, 32], *волдырять* 'пити, присьорбуючи, некрасиво' [22, 3, 30], укр. діал. *войдува́тися* < **волдуватися* 'возитися, борсатися; хвилюватися про воду' [3, I, 416]. Коло цієї апелятивної лексики можна розширити за рахунок північних форм із солодкозвуччям (*л* > й): рос. діал. *войдать* 'змочувати, мити', *войдануться* 'облитися' [2, 5, 30], *войдать* 'змочувати на морозі полоззя нарт водою, щоб вони вкрилися шаром льоду (водою) і краще ковзали по землі', *войданка* 'хутряний клаптик, за допомогою якого полоззя нарт змочують водою' [17, 5, 32], віднесених до фінно-угорських запозичень [1, 160-161]. Крім того, ця основа знайшла широке відбиття в ономастиці (опис ономастичного матеріалу з основою **vъld-* та його інтерпретацію див. [4, I, 157-164]).

Залучений матеріал повноголосних форм і слів у ступені редукції о-ряду, онімних утворень, об'єднаних семантикою 'мокрий, вологий', свідчить про реальність і самостійність основ **vold-* / **vъld-*, а не про заміну приголосного *г* на *д*, тобто мова йде про вторинний приголосний, що розвинувся із форм на *ж* [6, 75]. Щоправда нині ці лексеми фіксуються лише в окремих діалектних зонах. Руйнування та витіснення рефлексів з *d*-детермінативом пояснюється існуванням семантично ідентичної структури **volga* / **vъlga*, рефлекси якої закріпилися в усіх слов'янських мовах.

И́риці 'місце, де є нечиста сила'. Суфіксальне утворення на *-ica,* генетично пов'язане з загальнослов'янським гідрографічним терміном *вир* 'місце, де закручує вода, водоверть', 'глибоке місце, западина, яма' < псл. **virъ*. Згубна сила вирів, що несла небезпеку життю людини, асоціювалась у людській свідомості з нечистою силою та місцями її перебування. Назву *виру* та його дериватів було перенесено до міфологічної термінології. На цьому ґрунті виникли стійкі словосполучення: рос. (брян.) *вертись в вир на дно* 'забирайся, йди до біса, до дідька' [17, 4, 291], (пск.) *Вира знает* 'біс знає' [12, 4, 23], пор. ще демонологічний термін за місцем його існування – *виро́вник* [19, 143], укр. *ирица* 'дуже стара жінка, стара відьма' [18, II, 194], етимологія якого залишилась неясною [3, 2, 317]. Згодом в окремих рос. говірках міфологічне значення втрачається, але характерні ознаки, властиві демонічним силам – відьмам, чародіям, чортам, переходять на людину, пор. рос. (по Ветлузі) *ир* 'злоба', (нижньогор.) 'злобна людина, в'їдлива людина' [17, 12, 207].

Ожёвка 'зав'язка зі сплетеного пруття (перев. ліщини)'. Слово не ізольоване в гуцульських говірках, пор. (гуц.) *ожёвка* / *гужёвка* (форма з протетичним приголосним) / *ужва* 'сплетене з гілок кільце для огорожі' [11, 124]. Властиве воно й іншим слов'янським діалектам: укр. діал. *ужёвка* 'міцне кільце, скручене з пареного дуба, лози, черемхи або ременя, що поєднує чашовину ярма з віями' [7, 165], *гужівка* 'вірьовка для ув'язування снопів на возі; мотузка, канат', пол. *gążewka* 'гнучка лозина, ремінь ціпа' [3, I, 613-614] тощо. Досліджувана лексема *ожёвка* не зазнала прикриття анлаутною протезою на зразок *гужевка / вужевка*. Це ставить її ближче до вихідної праформи **ǒževъka* – суфіксальне похідне від **ǒževъ(jь)*, яке вказувало на криву (викривлену, зігнуту) конфігурацію реалії. Разом з тим, у першому ненаголошеному складі простежується редукція звука *ǒ-*, що викликало зміну його звучання.

Шмо́нді образл. 'неохайна жінка'. На його базі на Косівщині виник префіксальний ад'єктив *зашмо́нданий* 'забруднений'. З уваги на зміну анлаутного *с* > *ш* і кореневого сонорного *л* > *н* перед наступним дентальним *д* іменну форму можна розглядати як фонетично вторинну. Урахування цих фонетичних процесів дозволяє відновлення первісної форми **смолда* < **smъlda*. Звертаючись до розгляду генетичного гнізда **mld-* / **smld-*, дослідники відзначали його зруйнованість, бідне представлення в етимологічних джерелах (детальніше про континуанти цього гнізда в слов'янських мовах див. [21, 176-177; 4, I, 192-194]), тому кожний збережений лексичний факт сприяє реконструкції його фонду. Лексика досліджуваного гнізда стосується гідрографічних термінів, насамперед боліт, замулених, брудних

водотоків, калюж тощо, а також рослин, що ростуть на вологих місцях. Семантична еволюція 'болотяні місця, бруд' → 'неохайна людина; забруднений' достатньо прозора. Вірогідно сюди ж варто залучити укр. *смовдирь* 'нероба, ледар' < **smъldyrъ*, віднесене до неясних [3, 5, 324].

1. Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектизмов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. – Новосибирск, 1997.
2. Архангельский областной словарь / Под ред. О. Г. Гецовой. – М., 1982–2004. – Вып. 1–12.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1982–2006. – Т. 1–5.
4. Казлова Р.М. Славянская гідранімія: Праславянскі фонд. – Гомель, 2000. –Т. I.
5. Касьпяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар'ялы). – Віцебск, 1927.
6. Меркулова В.А. Украинские этимологии. II (мерщій, регнути, прятати, смотолока, гобоудиц'а) // Этимология. 1974. – М., 1976. – С. 60–75.
7. Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. – К., 1990.
8. Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1859–1915. – Т. I–VI.
9. Отин Е.С. О топониме Шевалда // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк, 1996. – С. 66–67.
10. Писцовые и переписные книги Старой Руссы конца XV–XVII вв. / Сост. И.Ю. Анкудинов. – М., 2009.
11. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005.
12. Псковский областной словарь с историческими данными / Ред. коллегия: Б. А. Ларин, А. С. Герд, С. М. Глускина и др. – Л., 1967–2003. – Вып. 1–13.
13. Словарь воронежских говоров / Авт.: М. Т. Авдеева, Е. В. Давыдова, О. В. Дмитрина и др. Науч. ред. Г. Ф. Ковалев. – Воронеж, 2004. – Вып. 1.
14. Словарь говоров русского Севера / Под ред. А. К. Матвеева. –Екатеринбург, 2001–2005. –Т. 1–3.
15. Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А. Дилакторского / Изд. подг. А. И. Левичкин и С. А. Мызников. – СПб., 2006.
16. Словарь орловских говоров: Учеб. пособие по рус. диалектологии / Науч. ред. Т.В. Бахвалова. – Орел, 1989–2003. – Вып. 1–14.
17. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – М.; Л., С.-Петербург, 1966–2006. – Вып. 1-40.
18. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. –Т. I–IV.
19. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М., 1969.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М., 1986–1988. – Т. I–IV.
21. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції. – К., 1998.
22. Ярославский областной словарь: Учеб. пособие / Науч. ред. Г. Г. Мельниченко. – Ярославль, 1981–1991. – [Вып. 1–10].
23. Janów J. Słownik huculski / Oprac. i przygot. do druku Janusz Rieger. – Kraków, 2001.
24. Russisches geographisches Namenbuch / Berg. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962–1980. – Bd I–X.

The article proposes etymological interpretation of the dialecticisms of berezove's patois. Taking into account phonetic and semantic peculiarities resulted in localization of them in family words, some of which are appreciably broken down.

Key words: *dialecticism, etymology, family word.*

УДК 811.161.2'
ББК 81.05 (2 Ук)

Світлана Григораш

ЛЕКСИКА КОХАННЯ В ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглядається лексико-семантичне поле інтимної лексики в гуцульських говірках, зокрема аналізуються його конституенти, серед яких ядерні дієслівні лексеми, афектоніми, а також евфемізми. Різноманітні поєднання таких лексем, контекстна актуалізація різних компонентів їх семантики створюють неповторність колориту гуцульських народнопісенних текстів.

Ключові слова*: гуцульські говірки, лексико-семантичне поле, евфемізм, лексика кохання.*

Інтимна лексика становить особливий пласт лексикону будь-якої мови, адже покликана не тільки виражати глибокі почуття кохання, інтимної близькості, а й делікатно та влучно номінувати інтимний світ українця, який здавна був табуйований з різноманітних причин. Лексика та фраземіка кохання, мовні засоби, які відображають, змальовують, описують інтимну сферу людини, її любовні, еротичні почуття, сексуальні відносини, засоби евфемії, які використовуються з метою субституції табуйованих мовних виразів тощо, взагалі ще не були предметом дослідження в українському мовознавстві. Тут можна назвати хіба що лише окремих авторів, які побіжно чи принагідно піднімають ці питання: В. І. Кононенко (аналіз концептів "кохання" та "любов" у монографії "Концепти українського дискурсу") [6], Н. Я. Тишківська (дослідження словотвірних гнізд дієслів на позначення почуттів) [16], Г. В. Маковей ("Інтимна лірика як духовний феномен (чоловічий та жіночий дискурси")) [12], О. С. Таран (аналіз концепту "кохання" в поезії Олеся) [14], П. Д. Юркевич ("Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого") [19] та деякі інші. Аналіз такої лексики, її семантичних особливостей, експресивного потенціалу дає змогу виявити багатство української мови, її виражальні можливості, силу мовотворчості українського народу. Особливо актуальним в цьому аспекті є аналіз інтимної лексики в гуцульських говірках як найбільш архаїчному варіанті української мови, що дозволить розкрити первинні моделі інтимізації життя українців. Усе сказане зумовлює актуальність та новизну обраної теми.

Сучасний розвиток науки, суспільства дозволяє по-новому поглянути на завжди актуальну

© С. Григораш

проблему кохання, інтимності, використовуючи арсенал багатьох наук, зокрема й лінгвістики. Як справедливо зазначає Г. Макарова, "у сучасну епоху дослідження любові необхідні як ніколи. "Охолодження любові" в суспільстві, що виявляється у зростанні насилля, злочинності, відчуженості, ненависті й суперечок між людьми, виводить принцип любові у ранг суспільно значимих" [11, 3]. **Метою** нашої розвідки є всебічно охарактеризувати лексику кохання в гуцульських говірках.

У тлумачному словнику прикметник *інтимний* має кілька значень: "1. Стос. до глибоко особистого, потаємного // Який стосується почуття кохання; сердечний, любовний. 2. Задушевний, щирий, близький" [3, 402]. Неоднорідність та розмаїтість почуття кохання, різноманітність форм та способів його вияву, очевидно, зумовлюють уживання різноманітної інтимної лексики, притаманної будь-якій мові, яка й потребує певної систематизації та класифікації. Більше того, "культура кохання в європейському лінгвокультурному ареалі є передусім культурою вербальною, тісно пов'язаною із словесним (літературним та повсякденним) вираженням" [13, 1]. Саме тому розкриття специфіки лексики кохання має важливе значення не тільки для лінгвістики, а й загалом для гуманітарних наук, предметом вивчення яких є інтимні почуття людини.

Культура інтимного життя якнайтісніше пов'язана з ментальністю кожного народу, з його морально-етичними традиціями та звичаями. "Людська сексуальність, – зазначає польська дослідниця Д. Вєнжовіч-Зюлковська, – і всякі її прояви не становлять самостійного, ізольованого відрізка культури, що піддається дослідженню й описові. Вона залишається постійно в тісному функціональному зв'язку з цілою низкою культурних виявів, котрі не повинен оминати проникливий дослідник, якщо хоче торкнутися сутності цього аспекту людського життя" [24, 17]. На таку залежність інтимних почуттів, кохання "від типового для даної культури і їй тільки властивого цілісного образу світу" [там само] вказували неодноразово дослідники різних культур [Див., напр.: 21; 22; 23; 14 та ін.].

Таким чином, перед дослідником вербального вираження кохання (концепту, почуття, ситуації тощо) постає ключова проблема вироблення критеріїв виділення лексики кохання та її відмежування від інших суміжних та несуміжних груп слів. Одним із підходів щодо визначення об'єкта такого лінгвістичного дослідження є виокремлення концепту "кохання" та вивчення його вербалізації засобами тієї чи іншої мови [Див.: 11; 13; 7 та ін.]. Так, на матеріалі російської мови О. Лобкова доходить до такого висновку: "любов у мовній картині світу російської мови – це почуття, дія, стан, стосунки в широкому сенсі слова; у нього є суб'єкт і об'єкт; є початок, розвиток і кінець; воно характеризується перенесенням акценту з розуму (голови) на почуття (серце). Це почуття стійке, сильне, з великою напругою, щире, таємне, часто нерозділене, воно може бути джерелом великого щастя чи нещастя. Любов може бути очікуваною і неочікуваною, платонічною і тілесною, причому до останньої люди часто відносяться негативно або презирливо" [10, 160]. Виокремлення таких характеристик любові (кохання) дає змогу авторові виявити словесні одиниці, які маркують ці характеристики, зокрема дієслова, що вказують на початок любові (*полюбити*), протікання (*любити*) чи кінець (*розлюбити*), різноманітні лексеми, що іменують суб'єкт чи об'єкт любовних стосунків (*милий, любий, коханий, ловелас*); виявляються також різноманітні епітети, що характеризують любов зусібіч, фразеологізми, які "апелюють" здебільшого до серця (*віддати серце, покорити серце*), антонімічні пари, синонімічні ряди тощо.

Розглядаючи концепти *кохання* та *любові* в українській мові, В. Кононенко звертає основну увагу на різноманітний аналіз слововживань центральних лексем вербалізації цього концепту *любити* та *кохати*, на символізацію кохання в різноманітних рослинних та орнітологічних символах тощо. Дослідник у контексті лінгвокультурології слушно зазначає, що "Почуття *любові* пов'язане з багатьма етичними вимогами, такими, як вірність, відданість, самовіддача, свобода й несвобода, добро й зло, із ціннісними орієнтаціями загалом" [6, 112]. Саме тому в його дослідженні чимало місця відводиться висвітленню конотативних, асоціативних, аксіологічних та інших показників аналізованого концепту.

Таким чином, позамовні критерії виокремлення інтимної лексики, аналіз концептів, ситуацій кохання дають змогу окреслити конституенти підсистеми інтимної лексики, однак для переконливішої їх диференціації необхідне врахування й власне лінгвальних параметрів аналізованих слів, тому ми схиляємося до семантичного критерію, який лежить в основі виокремлення лексико-семантичних полів.

Домінантне ядро лексико-семантичного поля інтимної лексики становить архісема *кохання*. Категоріально-лексична сема кохання маніфестує ідею вияву почуття закоханості взагалі, безвідносно до його конкретних проявів. Вона виконує функцію субкатегоризації простору, ідентифікує семантично співвідносні лексико-семантичні варіанти, виокремлює їх, організовує і таким чином формує поле кохання.

Окрім літературних слів *любов, кохання*, гуцульські говірки послуговуються також специфічними лексемами, серед яких до ядра окресленого лексико-семантичного поля належить *люба* (кохання; любов) [4, 116].

Семантичним центром, що актуалізує концептуальну тему досліджуваної лексики, в

літературній мові є дієслова *кохати* та *любити*. Гуцульські говірки також використовують ці лексеми, про що свідчать записи гуцульського фольклору, зокрема коломийок:

***Любила** я Василенька з чужого сіленька,*
*І я йому, і **він** мені пристав до серденька* [5, 41].

До центру аналізованого лексико-семантичного поля відносимо також лексему *шанувати*, яка, трапляючись фонетично видозміненою в поодиноких пісенних текстах, записаних на Гуцульщині, пересікається із семантикою центрального дієслова *кохати*, пор.:

Йик я була молод'енька, скоро си виддала,
*Та я свого дідусика файно **шінувала**.*
*Та я свого дідусика **шіную, шіную**...* [8, 109].

Розглядаючи темпоральну вісь почуття кохання, виділимо лексеми, які позначають початковий етап зародження кохання, серед яких небагато специфічно діалектних, зокрема: *любки* (женихання), *злюбини* (сватання), *злюбитися* (полюбити). Зародження кохання невіддільне й від тривалого процесу залицяння, яке в гуцульських говірках окреслюється окремим мікрополем дієслів: *стояти (з кимось), ходити (до когось, з кимсь, за кимсь), здибатися* (з кимсь), *дівувати* (з кимсь і без додатка), *тулитися* (до когось) тощо.

В українській культурі процес залицяння органічно завершується обрядами сватання та заручин, які розглядаються як елементи передшлюбного етапу, й пізнішого обряду весілля. Лексика цих обрядів у гуцульських говірках детально вивчена (див., напр., праці М. В. Бігусяка [2], О. В. Тищенка [15], В. Т. Шевченко [18] та ін.).

Окремий і доволі широкий пласт інтимної лексики становлять різноманітні слова та словосполучення на позначення об'єктів та суб'єктів кохання, так звані афектоніми. Афектоніми – це апелятиви, які виступають як синонімічні, вторинні назви об'єкта-суб'єкта кохання у ситуаціях особливої приязні, інтимної, душевної близькості в стосунках між хлопцем і дівчиною, чоловіком і жінкою, між особами, яких пов'язують любовні зв'язки. Характерною рисою афектонімів є те, що вони функціонують переважно тільки в спілкуванні двох осіб і є суто індивідуальними, приватними назвами суб'єкта-об'єкта, хоч багато з них широко вживаються в українському, зокрема гуцульському, фольклорі як символи, постійні, усталені звертання, епітети тощо.

У гуцульському мовленні найбільшу групу афектонімів становлять назви з коренем *-люб-*: *возлюбленник, любас, любасник* 'коханий', *любасок* – 'тс', *любовник, любчик, нелюб, перелюбець* 'той, хто перелюбствує', *полюбовник, любанка, любаска, любойка, любка, полюбовниця* тощо. Народні пісні та коломийки рясніють афектонімами, особливо у формі звертань:

***Любко** моя солоденька, **любко** моя мила,*
Ти ся мені сеї ночи аж три рази снила [17, 245].

Величезний пласт становлять слова та фраземи в сороміцьких піснях, які позначають сам процес інтимної близькості – статевий акт, номінують статеві органи чоловіка чи жінки тощо. У фольклорних текстах такі евфемізми доволі поширені, народна мудрість здатна завуалювати, приховати й в той же час чітко показати різноманітні вияви інтимних стосунків між чоловіком та жінкою. Українські сороміцькі пісні багаті на різноманітні лексичні та фразеологічні субститути, еквівалентні тій лексиці, яка перебуває поза межами етичної норми на периферії українського лексикону.

Показовою в цьому плані є пісня "Бандурка", записана Іваном Франком на Гуцульщині. Наведемо окремий уривок: *Дай же ми, дівчино, на бандурку грати, // Маю слушний палец перебирати. // Дівчина єму та й позволила, // **Бандурку дала**, очі закрила* [1, 169].

Пісня "Бандурка", яку записав І. Франко, має два варіанти – перший, більш "пристойний", другий перетворюється на "сороміцький". Слід зауважити, що в "пристойному" варіанті, якщо він народився першим, фігурували предмети, які, по суті, провокували їх двозначне тлумачення. Не потрібно володіти винятковою уявою, щоб здогадатися, на що схожа овальна бандура з отвором-голосником у верхній деці. Отже, у другому варіанті додано кілька епітетів *красная, чорная, волосяна*; з іншого боку – *слушний палець*, який би *перебирав* струни.

Такі лексеми-евфемізми, символи в народних піснях сягають своїми корінням глибоко в гуцульську міфологію та символіку. Скажімо, натякають на інтимні стосунки хлопця та дівчини фраземи, до складу яких входить лексема *кінь*, наприклад: *– Дівчино моя, **напуй** ні коня // – Як буду твоя, **напою коня***. На нашу думку, прохання хлопця дати води коню не таке вже й безневинне, як видається на перший погляд. Насправді ж це не що інше, як висловлене в алегоричній формі прохання про інтимну близькість, саме тому дівчина не погоджується, аж "поки буду твоя". У наших предків, як свідчать дослідники, жеребця і кобилу прив'язували біля стогу, де молоді проводили першу шлюбну ніч.

Як приклад делікатного прохання дівчини зберегти її честь можна навести таку коломийку: ***Пусти коня на отаву** та в залізним пути. // Прошу тебе: хай не ходит по моєї рути.* Значення інтимної близькості тут має фразеологізм *пустити коня на отаву*.

Варто зазначити, що символізація й фразеологізація семантики іменника *кінь* властива й іншим мовам, не тільки українській. Так, словник польських евфемізмів подає фраземи зі словом-компонентом *кінь* як такі, що мають значення "бути в інтимних стосунках" (пор. фразеологічні одиниці

konika popasać, napaść (napoić) konia (koniczka) [20, 93-94]).

Синонімічний ряд назв статевого акту, фактично, не є замкнений, він може бути продовжений до невизначеної кількості лексем, і це залежить від народної фантазії та вигадки. Так, розглядаючи говірку села Ковалівка на Гуцульщині, М. Лесюк зазначає: „Надзвичайно широке синонімічне поле має дієслово, що означає дію, від якої продовжується людський рід". Він зафіксував цілий ряд синонімів-евфемізмів для номінування статевого акту, які вживаються в мовленні мешканців села: *господарити, покривати, грати (Маєш тобі, Гандзю, книш, тебе* ***грають****, а ти спиш), пірчити, піпчити, перчити, мастити, товчи, дерти, махати, партолити, обертати, вбертати (Іване, Іване, твою жінку на зарінку* ***вбертали*** *цигани), тульитисі, гостити* тощо, не кажучи вже про лексеми вульгарного звучання [9, 286].

Наведемо приклади з народних коломийок у записах М. Лесюка:

Ой нікому так не добре, як моїй білявці,
Місіць світит, а я ***граю*** *під вікном на лавці.*
Ци я тобі не казала, файний мій Іване,
Не ***тульийсі*** *коло мене, бо буде погано!*
А ти мене не послухав, добре-с ***притуливсі****,*
Тепер мене не питайсі, де Гаврило взьивсі.
Ой на горі, на високі сорока скрегоче,
Дідо бабу ***зубелає****, бо* ***їхати*** *хоче.*

Евфемізми на позначення статевих органів чоловіка та жінки доволі часто утворюються внаслідок асоціацій з різноманітними навколишніми предметами. Так, чоловічий орган асоціюється, зокрема, з овочами (кабачок, огірок): *Баба діда сповадила, // За* ***кабаку*** *погладила* [1, 64]. Менш образним евфемізмом на позначення статевих органів жінки та чоловіка є лексеми, які створені за асоціацією до чоловічого чи жіночого одягу, який носили колись тільки чоловіки чи тільки жінки, а саме *штани, запаска, фартушина* та ін. Ось приклад коломийки:

Чи ти такий магаляс, як я – магаляска?
Чи ти такі ***штани*** *маєш, як моя* ***запаска****?*

Назви статевих органів чоловіка та жінки можуть замінятися евфемізмами й інших тематичних груп: *Ци я тобі не казав, люба Марієчко, // Пусти ж мого* ***воробчика*** *у своє* ***гніздечко****?* Часом у таких піснях є не тільки звертання хлопця до дівчини чи дівчини до хлопця, а, наприклад, вихваляння хлопця своєю "чоловічою" силою, її розмірами, пор.: *Ой, родила мене мати на самого Спаса // Та й ми дала такий* ***сворінь****, як* ***смичок*** *від баса.* Або ін. приклад: *Не дивітсі, дівчьитонька, я малий не всюди. // У мене є такий* ***кутас*** *– дивуютсі люди!*

Часто героєм коломийок виступає не молодий хлопець, коханець, а старий дід, який демонструє своє геройство перед бабою: *Ой на горі кривий дуб, зелена дубіна, // А дід баби... показує,* ***як півкарабіна.***

В українських коломийках можна зустріти цікаві паралелі-синоніми й до жіночих принад. Це може бути: *волоський горішок, розкішниця, файфурик, гніздечко* (для горобчика), *косиці* (квітка), *чічька* (квітка), *небога, потіха, кагла, біда, брама, заплаточка, солонина, мицька* (кицька), *язичок, бочка, вістря, сервіз, як мазниця, як цебер, як добра цибуля* тощо. Наприклад: *Ой стояла дівчинонька під новим острішком, // Та вабила парубочка* ***волоським горішком*** *// Ой стояла дівчинонька під новеньков стріхов, // Заманила лепіника мохнатов* ***потіхов.*** Або ін. приклад: *Ой білявко-білявино, втіхо мого серці, // Таку маєш* ***розкішницю*** *– цілий би-м заперсі.* Чи ще інший: *Ой багацька дівчинонька вілізла на дулю. // Таку* ***чічьку*** *показала, як добру* ***цибулю****.*

Сороміцький фольклор, як бачимо, дає уявлення про ментальність українського народу, він не є виявом розпусти чи бажання зняти табу з інтимної сторони людського життя, оскільки здебільшого допускаються в ньому лише натяки, відповідно образна заміна. Він відкриває перед нами грані статевої культури українців, показує специфіку різноманітних стосунків між молодими людьми.

Таким чином, наше невелике дослідження лексики кохання в гуцульських говірках показує важливість цієї лексики для носіїв мови, її витонченість, семантичну розмаїтість, емоційну наснаженість. Різноманітні поєднання таких лексем, контекстна актуалізація різних компонентів їх семантики створюють неповторність колориту гуцульських народнопісенних текстів, лексика яких ще потребує свого детального подальшого вивчення.

1. Бандурка: Укр. сороміцькі пісні / Упор. М. Сулима. – К: Дніпро. 2001 – 280 с.
2. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника.– Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с. – С.402.
4. Гуцульські говірки: Короткий словник / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України / Ярослава Закревська (ред.), Галина Гузар (уклад.). – Львів, 1997. – 232 с.
5. Коломийки в записах Івана Франка / Упор. текстів, передмова та приміт. О. Дея. – К.: Муз. Україна, 1970. – 135 с.
6. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу: Монографія. – Київ – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
7. Кушнір Н. О. Вербалізація чуттєвих інтенцій у російському діалогічному мовленні (на матеріалі комунікативної ситуації "освідчення в коханні"): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 15 с.
8. Лесюк М. Доля моєї мови. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004.

9. Лесюк М. Говірка села Ковалівка як відображення покутсько-гуцульського мовного суміжжя // Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С.280-299.
10. Лобкова Е. В. Языковый образ-фрейм любви в произведениях Бунина // Язык. Человек. Картина мира: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ч.2. – Омск: Изд-во Омского гос. ун-та, 2000. – С.159-164.
11. Макарова Г. А. Концепт "любовь" в языках разных типов (на материале лингвокультурных текстов). – Йошкар-Ола: МарГТУ, 2001. – 211 с.
12. Маковей В.Г. Інтимна лірика як духовний феномен (чоловічий та жіночий дискурси): Дис. ...канд. філол. наук: 10.01.01 / Кіровоградський держ. пед. ун-т. – Кіровоград, 2003. – 194 с.
13. Огаркова Г. Вербалізація концепту "кохання" в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 20с.
14. Таран О. С. Роль етнокультурного контексту в реалізації концепту "кохання" в поетичних символах Олеся // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2003. – Березень №3(59). – С.119-124.
15. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / Київський держ. лінгвістичний ун-т / М.П. Кочерган (відп. ред.). – К. : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
16. Тышкивская Н. Я. Семантико-словообразовательная структура гнёзд слов со значением чувств в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1987. – 16 с.
17. Українська народна обрядова поезія: Для серед. та ст. шк. віку / К. Г. Борисенко (упорядкув. текстів, передм. ,підгот. навч.-метод. матеріалів) – К. : Школа. 2006. – 272 с.
18. Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток української лексики, пов'язаної з весіллям: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1998. – 17 с.
19. Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Юркевич П. Д. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – 397 с.
20. Dąbrowska A. Słownik eufemizmów polskich... – Warszawa: PWN, 1998. – 654 s.
21. Eibl-Eibesfeldt I. Miłość i nienawiść. – Warszawa, 1987. – 322 s.
22. Fromm E. O sztuce miłości. – Warszawa, 1973. – 140 s.
23. Marcuse H. Eros and civilization. – Boston, 1985. – 240s.
24. Wężowicz-Ziółkowska D. Miłość ludowa: Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII-XX wieku. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1991. – 205 s. – S.17.

In the article are described the constituents lexical-semantically field of verbs with a dominant to "love" in the Huzul manners of speaking, in particular is analysed nuclear verbal lexemes, affectonyms, and also euphemism. Various combinations of such lexemes, context actualization of different components of their semantics create the uniqueness of colour of Huzul folk's songs texts.

Key words: *Huzul manners of speaking, lexical-semantically field, euphemism, vocabulary of love.*

УДК 811. 161. 2'0+811. 161. 2'28
ББК 81.2 Ук-5

Сергій Яценко

ГУЦУЛЬСЬКІ НАЗВИ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ, СТРАВ І НАПОЇВ У РОМАНІ ПЕТРА ШЕКЕРИКА-ДОНИКОВА "ДІДО ИВАНЧІК"

Проаналізовано назви продуктів харчування та напоїв, розглянуто етимологію і семантику окремих лексем, зроблено узагальнення щодо важливості цих назв у відтворенні матеріальної культури українського народу.

Ключові слова*: гуцульський діалект, староукраїнська мова, кулінарні назви, лексема.*

Надзвичайно важливим для відтворення історії слова є дослідження лексичного складу говорів. Зокрема, безсумнівний інтерес для істориків мови та для мовознавства загалом становить ґрунтовне вивчення тематичної групи лексики на позначення продуктів харчування, страв та напоїв.

У романі Петра Шекерика "Дідо Иванчік" на позначення продуктів харчування та напоїв у загальному значенні зафіксовані лексеми *їда, їдло, харч, скором, страва, вара, вариво, вечєря, питя*. Більшість із названих лексем є давніми й виявлені дослідниками мови в памятках давньоруського-українського та староукраїнського періодів.

Зокрема, назва *страва* зафіксована в памятках староукраїнської мови з кінця XIV ст., паралельно вживалася у фонетичній формі *істрава* й була синонімічною до назви *потрава*. Лексема виступала як на позначення їжі, харчів, так і корму для тварин [23, II, 392]. У сучасній українській літературній мові лексема *страва* має значення "приготовлені для їди продукти харчування" та "те, що їдять, вживають для харчування; їжа" [25, IX, 746]. В окремих поліських говірках назва функціонує із семантикою "квашені овочі" [5, 129].

Віддієслівний дериват *вара* зафіксований зі значенням "варена страва" [24, III, 178] та "городина" [20, 432] в староукраїнських текстах середини XVII ст. Паралельно з таким же значенням виступав номен *вариво* – структурно віддієслівне утворенням до праслов'янського *ědivo* [32, VI, 40]. Він трапляється ще в давньоукраїнський час – *вариво* "зварена їжа" [21, I, 373].

Назва *скоромъ* у давньоукраїнський мовний період узагальнювала м'ясо-молочні продукти [14, 35], походить із псл. **skormъ* "жир", яке пов'язують із **kъrmъ* [9, V, 282]. З такою ж семантикою ця лексема виявлена в аналізованому романі: *У тоти дні приходило до діда й богато бідничії брати на роботу скороми: масла, бриндзи та гуслінки* [17, 13] та зберігає її в сучасній українській літературній мові [25, II, 301].

Гіперномен *їдло* – запозичення із західно-слов'янських мов [32, VI, 41] – окрім гуцульських, функціонує й в інших говорах [25, IV, 58], зокрема

© С. Яценко

в сучасних півн.-лемк. *йідло*, у волин. *йідло* [6, 135], бук. *їдло* [22, 177]. В окремих говірках давній номен *їдло* позначає "те, що їдять і п'ють" [25, IV, 59].

У ролі гіперномена – назви продуктів харчування в романі вжито також словосполука *колєдницький колачь*: "*колєдницький колачь – кавуш зерна, два кислі хліби, пшеничний разовий плетений колачь, на щух загрубий кусок солонини, їди...*" [17, 126]. У багатьох випадках біля загальних назв ужито прикметники-конкретизатори: *...добірні їди та пиття* [17, 132]; ...варили *ситні ющки* та *прибрані їди* для свого сина [17, 166]; *...ситов їдов* [17, 167].

Велику групу слів об'єднує лексико-семантична група "Назви хлібних виробів". Лексема *хліб* зафіксована зі значенням "випечений із муки хліб": *Баба з вуйнов вид досвіта пекли хліб та варили варю на свєту вечєрю з усіх тих пісних страв, шо їх си їст у божки на року* [17, 63], "харчі, їжа": *...бо тогди нарід дуже бідував без хліба, з голоду умерав* [17, 33], "зернові культури": *Красні хліби си родили* [17, 14]. Виступала також і в загальному значенні: *Гості ломили хліба з палініц великими букатами* [17, 92]. На якість хлібного виробу часто вказують різні конкретизатори: *...по коржеви нисоленого єчмінного хліба...* [17, 212]; *Дітві хліба давали їсти пид міров и то ни самий чистий хліб*, а *печєний з усєков лободов* [17, 217]. Найбільш якісний хліб очевидно мав назву *перший*: *Баба, єк клала перший хліб у піч рано, то дідо на тот хліб наклав тілько вугликів букової грани, кілько мислив навесні сієти ґатунків любини й садити городнини* [17, 63]. Хоча, як зазначають дослідники гуцульських говірок, компонент *перший* в обрядовій лексиці, і зокрема кулінарній, виявляє у значенні слів "паска", "хліб" ознаку "функція – головуюча роль в обряді" – перша паска; перший хлібець – хліб, який пекли на Різдво [135, 159].

Частовживаною назвою хлібного виробу в романі виступає *книш: Баба спекла з єчмінної муки книш из бриндзов* [17, 55]; *Дідо розломив тот книш, нагодував ним баранів й усі вівці, а витак нагудував їх сільов из бобовов муков й випустив з кошєри на пашу* [17, 55]. Уперше назву виявлено в староукраїнських пам'ятках [28, 332]. Слово *кнышъ* не має визначеної етимології. Припускають запозичення його з грецької мови (κνίδα) зі значенням "запах і пара жирного печеного м'яса; сало, в яке загорталося жертовне м'ясо, призначене для спалення" [9, II, 474]. В українській літературній мові слово позначає різновид білого хліба із загорнутими всередину кінцями та змащеного свинячим салом або конопляною олією. А в гуцулів у позначувану реалію закладено ще суміш із вареної картоплі, бринзи, перемішаних із петрушкою і часником [26, II, 257; 25, IV, 198]. Відома назва й в інших говірках: закарп. *кныш* "круглий хліб із кукурудзяної муки, перекладений овечим сиром" [7, 62]; бойк. *книш* "пиріг із прісного тіста", "пляцки з тертої картоплі, спечені на капустяних листках" [16, 343], на інших територіях – "хліб із пшеничної муки", "рулет з тіста" [6, 33].

Лексема *корж (коржик)* [17, 61] номінує невеличкий печений виріб із тіста. У сучасних лексикографічних джерелах гуцульська назва *корж* представлена зі значенням "курудзяний хліб" [18, 84]. Цей номен не має визнаної етимології [9, 3, 17]. У сучасній українській мові *корж* – "плоский, круглої форми виріб із прісного тіста" [26, II, 283]. У поліських діалектах коржем називають виріб, який обов'язково печуть на вогні [5, 112]. В одному з контекстів демонструються й інші назви різновидів коржа: *Пекли матаржєники з кропивов, свеклов та бруквов. А єк ни текало вже й свекли та брукви, то тогди пекли мандрусі з усєкого бурєну й то усі мусіли їсти. Чістий вивсєний або єчьмінний корж у їх хаті був великов лакішков.* [17, 134]. У сучасних гуцульських діалектах назва *матаржєник (матрожєник)* позначає печений корж із картоплі та кукурудзяної муки [8, 121]; корж, кукурудзяний хліб [18, 84]. Назва *мандрусі* не виявлена, і це очевидно, оскільки в романі вона позначала реалію, яка згадується вже як давня: *В йиго хаті вже ни пекли так, єк у йиго старині, матаржєники тай мандрусі* [17, 140].

Ще однією назвою різновиду коржа виступає *жилавничьок*: *... тоненький єчмінний жилавничьок, такий, єк жидівська паска, за товстий, посолений сільов тай потиканий здрібна лижков* [17, 108]. У сучасній українській мові назва не виявлена.

Номен *колач* у романі вжитий із сучасним нормативним значенням "білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста": *Баба поклала на стіл колачь, хліб кислий, а на него два колачі плетені, з пшеничної разової муки, й гуску соли* [17, 65] та як обрядовий хлібний виріб: *На пшеницу поклала вінковий колач, аби її синови йшло кругло житє. А в колач поклала мід, аби йиму ціле житє було таке солодке, єк мід* [17, 219]. Часто аналізована назва супроводжується конкретизаторами сирєний або разовий: *На зерно клали два хліби, сирєний або пшеничний разовий колач, кусак солонини...* [17, 239].

Номен *колачь* бере свій початок від псл. **kolačь* "печений хліб круглої форми", що є похідним утворенням від **kolo* "коло". Слово мотивоване округлою формою печива, яке мало первісно обрядове значення (коло – символ щастя) [9, II, 348]. В українських говірках назва відома зі значенням "всякий білий хліб", "білий хліб особливої форми (круглої, подовгуватої)", "білий здобний хліб", "білий хліб із різною начинкою" [6, 31], "великодня булка перед посвяченням" [16, I, 366], "весільний дарувальний хліб" [8, 98]. У сучасній українській літературній мові *калач* – "білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста" [25, XI, 75 – 76].

Назва *перепічка* вжита в значенні "маленька пасочка, яку роздають на кладовищі на Великдень

бідним людям": *А на другі бисаги налагодила перепічок, аби їх роздати на цвинтари бідним на Великдень за тоти душі, шо пішли з того місця, шо вни на нім жили* [17, 324]. Нинішній брататономен *перепічка* – "поколотий ножем корж, що робиться із кислого хлібного тіста й печеться на сковороді, помащеній маслом або салом", "маленька пасочка, яку залишають у священика після освячення пасок" [25, VI, 251]. В основі назви – дієслово *пекти* [9, IV, 329]. Мабуть, назва утворена відповідно до способу приготування: "те, що печеться перед полум'ям". На Поліссі *перапечка (пэрэпічка, перапічка, пырапычка, пэпэпэчка, перапечка)* є одна із назв житнього хліба, а також млинця з хлібного тіста [5, 107 – 108]. Надсянська *парапійчка* "гірший пшеничний хліб" [31, 216].

Назва *пиріг* виступає у значенні сучасної літературної лексеми *вареник*: "невеличкий варений виріб, зліплений із прісного тіста й начинений сиром, ягодами, капустою та ін." [25, I, 291]. У народнорозмовній мові функціонує багато синонімічних слів для найменування аналізованої реалії, зокрема *гуляки, баламути, галуни* [11, 28, 52, 61]; *буреки* [30, I, 114]. Можливо, і в староукраїнській мові назва *пиріг* виступала зі значенням сучасного літературного *вареник*, оскільки в одній із пам'яток зафіксована в контексті з лексемою *сметана*: "*Так бувало, наймитко, бідний овчарище, пирогов в сметані не їсть*" [28, 377]. Адже, за національною традицією, зі сметаною українці здебільшого їдять вареники.

Безсумнівно, лексема праслов'янського походження. Більшість етимологів пов'язують її з псл. **pirogъ* < **pirъ* "бенкет", утвореною за допомогою суфікса *-ogъ*, і надають висхідного значення "святковий хліб" [9, 4, 373].

Назва *пиріг* функціонує в українській мові, зберігаючи основне лексичне значення – "печений виріб із тіста з начинкою", відома також із переносним значенням – "джерело матеріального благополуччя або наживи" [25, VI, 356]. Із семантикою "вареник" лексема *пиріг*, окрім гуцульських, відома у багатьох інших говірках південно-західного наріччя та в окремих західнополіських [2, II, 46; 22, 411; 13, 132].

До слів, пов'язаних із релігійними обрядами, належить назва *паска: Завила в білу чістеньку скатерть пшеничну паску з разової муки тай разом з Иванчіком склала дорєнник тай паску в нові, писанні у бартки вовнєні бисаги. ...* [17, 324]. Лексема запозичена з гр. мови (πάσχα) [9, IV, 313]. Слово закріпилося в українській мові в процесі поширення творів церковнослов'янської писемності, особливо після християнізації населення, як назва християнського свята Великдень [12, 157]. Варіант назви свята Пасха – Паска з'явився ще в давньоукраїнській мові [15, 60] унаслідок вторинного введення, за народною етимологією, суф. *-ка* [29, III, 216]. Слово *паска* з часу його появи в системі української мови зберегло незмінним обидва ці значення і сьогодні [25, VI, 86], а в українських говірках Східної Словаччини традиційну назву *паска*, яку пекли на свято Пасхи, перенесено на назву звичайного білого хліба [6, 32].

У романі виявлено дериват *паскавник*, який, очевидно, позначав хліб, приготований на освячення: *Обі з нивістков кроїли на крузі, оперед поличного вікна, по кавалкови паскавника, сира, солонини, ковбасий та буженіці тай укладали кавалками в дорєнник дору на свєчінє. В шпари помижи кавалки дори впихали варені луплені яйця* [17, 323 – 324]. Як бачимо, у переліку назв продуктів для освячення на Великдень має місце *дора*. Очевидно, це був різновид паски, оскільки в сучасних гуцульських говірках дора – "паска, свячений на Великдень хліб круглої форми, призначений в основному для подання милостині за упокій душі" [12, 161]. Тільки спорадично в сучасній українській мові засвідчено номен *паскавник* – "хліб" [12, 161].

Гуцульська кулінарна лексика характеризується багатством та оригінальністю назв страв та продуктів харчування: *На Пушшінє варили в діда дуже масно й богато усєкої їди: голубці, юшку, пироги, студенец, бунуж, масло, єйця, молошну кашу* [17, 107]; *Ми вечєрали страву за стравов. Мині найліпше смакувала пшениця з маком й медом, бо фист солодка була. Вечерю ми закінчєли липовов гарбатов з медов* [17, 66]; *голубці из солонинов, бураковa юшка из свинєчьов буженицев, по повній мисці набитов, пироги з бриндзов та молошна кашя з кукурудзінов крупов* [17, 88] та низка інших.

Однією із назв найбільш поширених гуцульських страв у романі виступає *бануж*: *Рано на різдво зварили бануж из свіжей сметани, засипаний жовтов, єк золото, кукурудзінов муков, а такий масний був тот бануж, що аж крутивси на маслі* [17, 71]. Це була настільки ситна страва, що її споживали тільки з іншими продуктами: *Ми всі іли разом з одної миски того банужу, хто з чім любив – ци з гуслінков, ци з солодким молоком, бо самий ни дававси їсти – заситий був* [17, 72].

Очевидно, позначувана реалія була однією з улюблених страв гуцулів, оскільки здебільшого її готували на великі свята: *А кукурудзіна мука в їх хаті була лиш про жєдобу, у реди-годи, й то лиш держєли її заділі гостий на кулешу, та про великі свєта, на бануж* [17, 134]. У сучасних гуцульських діалектах назва вживається у фонетичних формах *бануш (бамуш)* "густа страва з кукурудзяного борошна, зварена на сметані". Синонімічною до неї виступає лексема *скомирда (скомерда)* [8, 21].

У романі на позначення густої страви з крупів або муки, звареної на воді, вжито лексему *кулеша:... варив єчмінну кулешу, а в спіжачку смажив мнєсо з оленя або серна* [17, 195]. Зафіксована вона і в загальному значенні "харчі": *Я ни сижу на твоїй кулеши, але на своїй* [17, 391].

Назва *куліш* як різновид круп'яної каші – праслов'янське утворення з суфіксом *-ěšь* від кореня *kul-*, який наявний у *кулага* "густа страва з борошна". Окремі мовознавці зіставляють з *кулитися* "зіщулюватися", пор.: пол. *kulic* "зіщулювати" [33, III, 347]. Останнім часом знаходить підтримку припущення про запозичення слова з угорської мови (пор. уг. *köles* "просо", споріднене з манс. *kwoläs* "борошно" [9, III, 134]. Його відносять й до карпатської термінології пастухів [27, 9]. Незважаючи на те, що назву вважають досить давньою, однак у пам'ятках давньоукраїнської мови вона не зафіксована, а в староукраїнській – тільки як власна назва [19, 224, 336]. У сучасній українській літературній мові куліш – "густий суп (здебільшого з пшона)" [25, IV, 391], а в окремих говірках – "густа страва з кукурудзяної муки" [22, 239]. У гуцульських та буковинських говірках української мови аналізоване слово зафіксовано у фонетичній формі *кулеша* зі значенням "густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді" [8, 106; 22, 239].

Лексема *юшка* у творі номінує будь-яку рідку страву, зокрема й позначувану в українській літературній мові словом *борщ*: *Вуйна докришила на крузі бураки. Обмила аж у трьох літеплих водах вид диму ще тодгідну баранічю буженицу й набила її разом з бураками у глиняний, дрібно пошитий дрітьов варінник. Насипала боїчьким окропом тай приставила у печі варити юшку на вечєрю* [17, 18].

Як видно з наступного контексту, позначувана реалія вважалася однією з найкращих гуцульських страв: *Оперед ґазд клали на столи щонайкращі їдла: товсті студінці та верховаті миски голубців намішма з солонинов, та глибокі дерев'єні чєри юшок з свинским мнєсом* [17, 231]. У значенні сучасного літературного "суп" уживалася назва *сербавка* [17, 134]. З такою ж семантикою ці назви зберігаються й в сучасних гуцульських діалектах [18, 172, 232].

У значенні "картопля" в романі використані назви *бараболя*: *У поли копав барабулі, жєв збіжжє та лупив кукурудзи* [17, 134] та буришка: *Вуйна на передній лавици коло полиц лупила при ватрі уварену буришку на круглу, до вечєрі* [17, 27]. Виявлено й похідний дериват – *буришінік (буришєник)* "спечений із картоплі млинець", хоча виступає він і в значенні "борошняний млинець": *Мочєючі єчьмінним буришіником густу сметану, я ів, дуже квап'єчіси* [17, 19]. У сучасних гуцульських діалектах така назва не збереглася, а її лексичним замінником виступають слова *шурованик* "млинець з тертої картоплі" [8, 221] та *реселованик* "дерун, картопляний млинець" [18, 163].

Продовжують уживатися в гуцульських говірках й інші вище зазначені назви: *студенець* "холодець" [18, 185], *голубиц* "голубець" [13, 52].

На позначення молочних продуктів найчастіше вжиті слова *бриндза, гуслінка, вурда, будз, житниця*. Усі ці назви добре простежуються в одному контексті, де описано процес приготування вурди: *З коровйого й овечого ранішного молока ватаг витєг з путини красний будз сира тай поклав йиго в полотнєне цідило на чопі в стіни, аби стрєхав віж житниці, поків піде на вистоюванє, на подрю. Тай варив у великім мідєним кітлі-зерєнику на перклюзі верг ватри вурду з житниці. Єк вергла в кітлі житниця пергу, тогди всипав в житничку солодкого молока. А єк вже зачінала боїти, то всипав на заквас квасної гуслінки, тай гуслінка так красно витєла житницу, шо кожен видразу верг усу вурду* [17, 339 – 340].

Позначуваний номеном *бринза* продукт готувався з козиного, овечого та коров'ячого молока: *... тай сам бив коров'єчу бриндзу* [17, 342]; *Іванчик добре вдоїв на міру молока на свої вівці тай на кози, бо виходила бербениця бриндзи* [17, 342]. Найбільш якісна бриндза готувалася тільки у певний період року: *...бо то завжде найсмачнійшя та бриндза, шо її си наб'єт до Ивана, а найдалі до Петра* [17, 351]. Походження слова сьогодні до кінця не з'ясоване: одні етимологи пов'язують його з назвою місцевості *Briens* (у Швейцарії), інші – з албанським "нутрощі"; внутрішня оболонка шлунка ягняти, використовуваного для виготовлення сиру. Назва вперше виявлена в староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст.: *полътѣ и слонины два, масла кгорнец, сыра, брынъдзы* [1, 161]. Сучасний фонетичний варіант *бринза* функціонує в українській літературній мові зі значенням "сир з овечого молока" [25, I, 236], а в окремих говірках поряд із сучасною збережена й давня форма з д: гуц. *бриндза, бриндзя* [17, 29], надсянське *бриньдзі, бриндзу* [6, 70], поліс. *брынза, брындза* [4, 374]. Деякі лексикографічні джерела, що репрезентують діалектну лексику окремих говірок південно-західного наріччя, більш широко розкривають семантику аналізованої лексеми: "сир, який виготовляють з овечого молока за допомогою особливої закваски, виготовленої зі шлунку теляти або ягняти, що живиться виключно материнським молоком" [6, 70].

У сучасних гуцульських говірках продовжують функціонувати назви *гуслінка* "спеціально заквашене густе кип'ячене молоко" [13, 55], *вурда* "сир, виготовлений у результаті вторинної переробки молока" [13, 45], *будз* "твердий овечий або коров'ячий сир зі свіжого молока у формі кулі, із якого роблять бриндзю" [13, 29], *жинтиці* "сироватка під час виготовлення вурди" [13, 70; 18, 55].

Очевидно, зі значенням "шматок мяса" у романі використана назва *штука*: *Гості ломили хліба з паліниц великими букатами, сербаючі по повній великий дерев'єній лижці юшки та тєгаючі без устиду з мисок бужєрами штуку...* [17, 92].

У сучасній українській мові назва *буженина* виступає у значенні "копчене м'ясо" [13, 29; 18, 18].

позначає не тільки задимлене, а й варене м'ясо будь-якої свійської чи дикої тварини: *Єлена обварила солонину та ковбаси. Обварила довгу, учєтверо забгану ковбасу, на паску, тай зварила буженину* (17, 323 – 324); *...буженици з оленів та серний* [17, 159]; *...вкроїв з свинєчого стегна буженици тай їв її* [17, 453].

На позначення напоїв у романі вжиті слова *горівка, сита, пиво, брага, гарбата*. Із назв хмільних напоїв найбільш уживаною є лексема *горівка*, яка майже завжди супроводжується різними конкретизаторами: *шумна , моцна, солодка горівка* (17, 68), *оковита горівка* [17, 181], *переваренов горівков из медом* [17, 68]. Лексема горілка з'явилася в староукраїнську добу. Більшість мовознавців пов'язує досліджувану назву з дієсловом горіти < псл. **goreti* (9, I, 566). У романі назва активно використовується в різних жанрах народної творчості: *Він їй приносит меду горівки, а вна му кажет: "Гину навіки"* [17, 91]; *Шє й дєкуємо за горівочьку, шо ми і пили в вашім домочку...*[17, 92]; *"Ой куєт зазулиця при горбі, при горбі, Коби дали горівочки видмочіти в горлі"* [17, 224]; *...був ласий до горівки, як телє до молока* [17, 232].

Субстантинований іменник *оковита*, виявлений у памятках староукраїнської мови ще в першій половині XVII ст., позначав міцну горілку високого ґатунку [24, I, 84]. Слово запозичено з середньолатинської мови, можливо, через посередництво польської, лат. *aqua vitae* "вода життя, жива вода" [9, IV, 171].

Слова *пиво* та *брага* зафіксовані як назви слабоалкогольних саморобних напоїв низької якості: *Правда, ни є так, аби чоловік дес шош й ни випив, тай п'ю того болота – пива, але то пусте. Нидобре, тай виглєдает, єк січ кобиліччя. Просто – жидівська брага, лиш надвір вид того гонит, а в голові нічо ни чути* (17, 68).

З такою ж семантикою назва *брага* зберігається в сучасних гуцульських говірках [18, 16], у лексикографічних виданнях, які репрезентують гуцульську лексику, назва *пиво* не значиться, вона стала нормою в українській літературній мові, позначає малоалкогольний хмільний напій, що виготовляють з ячмінного солоду і хмелю [3, 758].

Як видно із різних контекстів, помономен *сита* < псл. **syta* [15, 37 – 38]., очевидно, позначав нехмільний медовий розчин: *Дідо сам горівку ни пив, лиш розлагожену ситу та липову гарбату, але горівку завжде мав у своїм дому* [17, 68]; *А Семенко Гитруків, шо зроду ни пив горівку, лиш ситу, співав отсеї: Ой казала пані матка, казав и пан отец, Ни пий, синку, горівочку, будеш годен хлопец* [17, 231]. У сучасній українській літературній мові назву *сита* тлумачать як "мед, розведений водою, або медовий відвар" і вважають архаїзмом [25, 9, 206]. У розмовній мові *сита* – "солодка вода, яку відвар" [18, 174].

Зафіксована лексема *гарбата* "чай": *липовов гарбатов з медов* [17, 66] і нині вживається в гуцульських говірках [13, 48].

Отже, лексика продуктів харчування, страв і напоїв у романі "Дідо Иванчік" є давньою, більшість із виявлених назв зафіксовані в давньоукраїнських та староукраїнських памятках, мають праслов'янське коріння. Деякі з них вийшли з ужитку, частина з певними фонетичними видозмінами продовжують вживатися тільки в гуцульських говірках, окремі стали нормою сучасної української літературної мови.

1. Акти Житомирського городського уряду: 1590 р., 1635 р. / [Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004. – 250 с.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У двох томах / Г. Аркушин. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Т. 1 – 354 с.; Т. 2. – 458 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голови. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
4. Вештарт Г. Ф. Названия пищи в говорах Полесья / Г. Ф. Вештарт // Лексика Полесья. – М.: Наука, 1968. – С. 366 – 444.
5. Вештарт Г. Ф. Назвы ежы / Г. Ф. Вештарт // Лексика Палесся ў прасторы і часе. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – С. 89 – 142.
6. Ганудель З. Народні страви і напої: Лексика українських говорів Східної Словаччини / З. Ганудель. – Пряшів, 1987. – 215 с.
7. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат / Т. О. Гонтар. – К. : Наук. думка, 1979. – 127 с.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
10. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
11. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
12. Мазур Г. Назви великоднього хліба в українських говірках Карпат / Г. Мазур / Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнологічні дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 157 – 165.
13. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / М. Негрич. – Львів, 2008. – 220 с.
14. Німчук В. В. Давньоруська побутова лексика / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30-40.
15. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 416 с.
16. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – 623 с.
17. Петро Шекерик-Доників. Дідо Іванчик. – Редакція журналу (видавництво) "Гуцульщина", Верховина, 2007. – 495 с.
18. Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок. – Ужгород, 2005. – 266 с.
19. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [Підг. до друку О. В. Тодійчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.

20. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // [Підгот. до друку В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. С. 423 – 541.
21. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988 – Т. 1 – 4.
22. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
23. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К. : Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
24. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 12 т. – Львів. 1994 – 2005. – Т. 1 – 12.
25. Словник української мови: В 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
26. Словник української мови: В 4 т. / за ред. Б. Д. Грінченка. – К., 1958 – 1959.
27. Трубачев О. Н. Из истории названий каш в славянских языках / О. Н. Трубачев // Slavia. – R. 29. – 1960. – Z. 1. – S. 1 – 30.
28. Українська поезія. Середина XVII ст. / [Упорядн., вст. ст. та прим. В. І. Клекотня, М. М. Сулими]. – К. : Наукова думка, 1992. – 679 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского язика / М. Фасмер / Пер. с нем и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.
30. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Т. 1 – 4. – Запоріжжя, 1992.
31. Чучка П. П. Власні назви в історичному словнику загального типу / П. П. Чучка // Науковий вісник УжДУ. Серія Філологія. Ономастичні студії. – 1996 – № 2. – С. 40.
32. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / под. ред О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974 – 1989. – Вып. 1 – 15.
33. Slavski F. Slownik etymjljgiczny jezyka polskiego / F.Slavski. – Krakow, 1952 – 1982. – T. 1 – 5.

Analyzed gutsulskie names of food products, dishes and drinks, considered etymology and semantics of some lexemes, made generalizations about the importance of these names in reproducing the material culture of the Ukrainian people.

Key words: *Gutsulski dialect, Old Ukraintan language, culinary names, lexeme.*

УДК 811.161.2'28
ББК 81.2 Укр – 67

Валентина Лєснова

ІМЕННИКИ З НЕГАТИВНО-ОЦІННИМ ЗНАЧЕННЯМ У ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ

У статті проаналізовано негативно-оцінні лексеми української діалектної мови, зафіксовані в сучасних лексикографічних джерелах, подано їх семантичну, словотвірну та функціональну характеристику.

Ключові слова: *діалектний словник, негативно-оцінна лексика, мовні засоби вираження оцінки.*

Останнім часом лінгвістичні дослідження стають більш антропоцентричними. Світогляд народу, його культурно-історичний досвід безпосередньо впливають на вироблення системи критеріїв оцінки, формування стереотипів, стандартів, еталонів, відповідно до яких шо оцінку здійснюють.

Сутність лінгвістичної категорії оцінки, засоби її вираження, а також суміжні з нею явища емотивності, експресивності, образності були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців (Н.Д. Арутюнова, О.Л. Бєссонова, В.М. Богуславський, Н.І. Бойко, О.М. Вольф, Т.А. Космеда, Н.О. Лук'янова, В.М. Телія, В.А. Чабаненко та ін.). Однак при цьому ще недостатньо звернуто увагу на оцінку в діалектному мовленні. Разом з тим, слово в живому мовленні набуває додаткового емоційно-оцінного забарвлення, засоби вираження оцінки в діалектах різноманітніші, ніж у кодифікованій літературній мові. Отже, актуальність нашої роботи зумовлена тим, що оцінні слова, що посідають вагоме місце в мовленнєвій діяльності носіїв діалектної української мови й мають значну функціональну активність, ще не були предметом спеціального вивчення.

Аналіз сучасних діалектних словників дозволяє констатувати, що на сьогодні не вироблено єдиних підходів до подання в них експресивної, емоційної та оцінної лексики. У лексикографічних джерелах відсутня уніфікована система ремарок, які вказують на належність діалектного слова до того чи того шару емоційно забарвленої лексики. Щоправда, це властиво не лише словникам діалектної лексики. Як зауважує Е.М. Меднікова, „система емоційно-експресивних позначок недостатньо розроблена. Більше того, виникає сумнів щодо змішування первісно властивих слову характеристик і тих, яких воно набуває в певних мовленнєвих ситуаціях" [6, 148]. С.Л. Глухова, дослідивши стилістично забарвлену лексику російської та англійської мов, також дійшла висновку, що система стилістичних позначок одного нормативного словника не збігається із системою позначок іншого [2, 143].

Обравши за об'єкт дослідження діалектні іменники з негативно-оцінним значенням, ми проаналізували сучасні лексикографічні праці, у яких репрезентовано лексику різних діалектів української мови.

Зазначимо, що для аналізованих лексем у словниках використано такі позначки: *вульгарне, згрубіле, збільшено-згрубіле, образливе, зневажливе*, але представлено їх не систематично. Так, позначку *образливе* містять лише Матеріали до словника гуцульських говірок [9]; позначку збільшено-згрубіле – лише Словник нижньонаддніпрянських говірок [12]; у чотирьох з дев'яти аналізованих лексикографічних праць використано позначку *вульгарне* [5; 7; 9; 12], у п'яти – позначку *згрубіле* [1; 7; 9; 10; 12]. І лише позначка *зневажливе* наявна в усіх аналізованих словниках.

Отже, мета статті – проаналізувати структуру й семантику негативно-оцінних іменників в українських діалектах.

© В. Лєснова

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити й охарактеризувати систему негативно-оцінних іменників у говірках української мови; 2) подати семантичну, словотвірну та функціональну характеристику аналізованих лексем.

Методом суцільної вибірки було виписано оцінні іменники, які в аналізованих словниках мають ремарку *зневажливе* (усього 796 слів). Зафіксований матеріал було згруповано в сім лексико-семантичних груп (ЛСГ): 1) вік, родинні стосунки, соціальний статус, рід занять, національна приналежність людини (101 слово); 2) зовнішність людини, фізичні вади (143 слова); 3) риси характеру людини (321 слово); 4) частини тіла людини (83 слова); 5) тварини (18 слів); 6) речі, предмети, будівлі, продукти, напої (76 слів); 7) інше (54 слова).

Перші чотири з виділених нами сімох ЛСГ містять лексику, яка пов'язана з номінацією людини за різноманітними ознаками. Найбільшою є третя група – „Риси характеру людини" (321 лексема, або 40,3% від усіх аналізованих назв), а в сумі чотири ЛСГ, у яких репрезентовано оцінку особи в різноманітних аспектах, містять 648 назв, або 81,4% від усіх аналізованих.

До останньої, сьомої, групи ми віднесли збірні поняття (*збіговисько, зборисько, зборище* 'зібрання людей' [1, 1, 182], *голодрабія* 'гурт голодних, обірваних людей' [13, 1, 241], *кагал* 'діти' [3, 88] або 'гурт, натовп, велика сім'я' [10, 181], *лая* 'натовп, юрба' [3, 110], *ззіжа* 'великий гурт людей, яких треба годувати' [10, 164] та ін.); абстрактні назви (*фудулія* 'гордовитість, зарозумілість, пиха' [10, 603]); назви дій, станів, процесів (*гульки* 'гуляння, веселощі з випивкою й танцями' [1, 1, 113], *ходня* 'ходіння без мети' [1, 2, 230], *хиріні* 'спання' [3, 201], *вандри* 'тиняння, вештання' [8, 1, 82], *видритані* 'весілля, гучна забава' [7, 38], *лажинє, лазанє* 'часте, набридливе відвідування' [10, 250], *лизанє* 'чепуріння' [10, 258], *броварія, машкара, перегурка* 'сварка' [10, 39, 284, 399] та ін.); назви природних явищ (*фляка* 'негода зі снігом і дощем водночас' [10, 595]); назви міфологічних істот (*псяюха* 'чортяка' [8, 2, 159]). Отже, як бачимо з наведених прикладів, і в цій групі більшість лексем пов'язано з діяльністю людини, способом її життя, поведінкою тощо.

Поданий матеріал підтверджує тезу про антропоцентричність оцінної лексики, на чому неодноразово наголошували дослідники. Так, Й.А. Стернін зауважував, що „предметом оцінки найчастіше є особи – безпосередньо або через свої ознаки чи дії" [11, 101].

Зазначимо, що в першій виділеній нами ЛСГ виразною є опозиція негативна оцінка людини похилого віку / негативна оцінка дитини, причому кількісно переважають репрезентанти другої семи: *бахурец, бахурищи, бахурчук* 'хлопець' [7, 23], *бахур* 'дитина' [8, 1, 46], *дітище* 'дитина' [8, 1, 222], *дітищі* 'діти' [7, 63], *килі* 'немовля' [7, 91], *запорток* 'дитина, підліток' [10, 139], *цванок* 'малий хлопець' [10, 619], *шпурняк* 'підліток' [10, 672], *свисток, свистун* 'підліток' [1, 2, 139], *свистуха* 'дівчина-підліток' [1, 2, 139], *шмаркач* 'підліток' [9, 227], *шмаркачка* 'дівчина-підліток' [9, 227]. Імовірно, така кількість негативно-оцінних назв для дітей та підлітків зумовлена ставленням до них у народі як до соціально не сформованих особистостей. Окрему групу становлять назви позашлюбних дітей, у яких традиційно містилася негативна оцінка поведінки жінки, що не відповідала нормам моралі, ця група об'єднує значну кількість міжговіркових відповідників: *бастрюк, бастрючка, бастря* [13, 1, 68], *кропивник, кропивниця* [1, 1, 256], *покропивник* [1, 2, 65; 10, 441], *беньокерт, копилица, копиля* [10, 28, 222, 223], *вилупок* [13, 1, 154].

Для негативно-оцінної номінації старої людини зафіксовано такі лексеми: *лунчак* 'старий парубок' [3, 115], *стариган* 'старша людина' (Негрич), 'дуже старий дід' [10, 518], *корзан* 'дід, старий чоловік' [7, 98], *старцунка* 'стара баба' [8, 2, 250], *мартола* 'стара жінка' [10, 277], *матуша* 'стара баба' [10, 281], *старнича* 'стара людина' [10, 519], *штурпак* 'стара людина' [10, 678], *івуня* 'стара дівка' [8, 1, 327].

Зазначимо, що сему 'старий' містять і номени інших ЛСГ, це зумовлено традиційно негативним ставленням людей до всього, що втратило свої первісні функції, привабливий вигляд тощо. Так, у бойківських говірках побутують узагальнені назви *лопаня* 'усе старе' [8, 1, 417] та *палуба* 'старий предмет або стара людина чи тварина' [8, 2, 36]. Негативну оцінку в говірковому мовленні отримують також: старий одяг (*капелюшьинка* 'капелюх' [7, 89], *кіптарьинка* 'верхній одяг' [7, 92], *кожушьинка* 'кожух' [7, 96], *фустиньинка* 'хустка' [7, 177], *лапацони* 'взуття' [10, 253], *лахманє* 'драний одяг' [10, 255], *луб'є* 'взуття' [10, 265], *лупка* 'шапка' [10, 267], *фаланда* 'зношений одяг' [10, 576], *фелета* 'зношена одежина' [10, 586]); стара хата (*колешня* 'низька хата' [10, 217], *колиба* 'маленька хата' [10, 217]); старі тварини (*козуб* 'корова' [8, 1, 365], *лєрва* 'собака' [3, 111], *джорба, гаржі, гаржищи, джорба, кльимпа, яловета* 'корова' [7, 48, 61, 94, 194] *гирба* 'корова' [10, 70]).

Поодинокі лексеми містять негативну оцінку людей певної національності: *пархун* 'єврей' [9, 133], *шваби* 'німці' [10, 659].

У ЛСГ „ Зовнішність людини, фізичні вади" представлено лексеми, які характеризують людину в різних аспектах щодо її відповідності сформованому протягом тривалого часу й усталеному в народній свідомості еталону. Виявлено опозиції худа / товста людина; висока / низька; вродлива / потворна та ін. Негативно оціненими можуть бути відхилення від еталону в більший або менший бік, напр., *байдур* 'чоловік

високого росту' [1, 1, 7], *гомиля* 'високий, довготелесий чоловік' [13, 73] – *припутень* 'низькорослий чоловік' [1, 2, 89], *оштипок* 'чоловік маленького росту' [13, 2, 142]; *куфа* 'товстуха' [10, 244] – *залипуга* 'худа жінка' [10, 134].

Іноді негативно-оцінні лексеми, що виражають надмірно виражену рису, не мають у говірках опозитів з позитивною оцінкою для рис, виявлених у межах норми: *вартач* 'губатий чоловік' [1, 1, 44], *зубатько* 'той, що має великі зуби' [13, 2, 118], *сякач* 'чоловік, у якого великий ніс' [13, 2, 117]. І навпаки, негативно-оцінні лексеми, які позначають відсутність якоїсь якості, не мають опозитів, що позитивно оцінюють наявність цієї якості: *глухман* 'глухий чоловік' [10, 72; 13, 1, 235], *сліпондра* 'сліпа людина' [9, 178].

Зрідка негативно оцінюють людину з певним кольором волосся або шкіри: *ирживец* 'рудоволосий чоловік, хлопець' [9, 72], *мідниця* 'рудоволоса жінка або дівчина' [10, 290], *чирленьоха* 'червонощока жінка' [10, 644].

У говірках для негативної номінації фізичних рис людини наявні розгалужені синонімічні ряди, наприклад, сему 'повна жінка' репрезентовано такими оцінними лексемами: *бенда* [9, 12], *томба* [9, 44], *кладн'и* [9, 79], *торба* [9, 194], *трубеня* [5, 217], *бочка* [13, 1, 102], *куфа* [10, 244], *гладуха* [1, 1, 91], *гупа* [1, 1, 113], *кандуха* [1, 1, 206], *кобильоха* [1, 1, 231], *папля* [1, 2, 26], *шерепа* [1, 2, 262].

Як уже було зазначено, кількісно найбільшою є ЛСГ „Риси характеру людини", яка містить 321 лексему пейоративної семантики. Оцінюванню підлягають різноманітні риси людини: ставлення до праці, морально-етичні, інтелектуальні, емоційні властивості тощо. У діалектному мовленні людину схарактеризовано максимально повно. Про це свідчить наявність у говірках значної кількості репрезентантів для багатьох сем, наприклад:

- в аналізованих словниках зафіксовано 16 репрезентантів для семи 'базіка': *балаболка, баляба, бовкун* [13, 1, 0, 61, 92]; *баюн, губоляп, губолєпало, губошльоп, дзялохало, лепитун, ліметуха, мелетун* [1, 1, 12, 111, 130, 281, 287, 309], *пащекуха, тринкотуля, трипитуха, шелепа, шолота* [1, 2, 34, 208, 209, 261, 272];
- сема 'ледар' має 20 репрезентантів: *друк* [7, 65], *баглай, бедзвін* [13, 1, 55, 71], *лейба* [13, 2, 249], *лайдацюга* [3, 109], *байдей, бакір, валюга* [10, 22, 47], *лайдак* [3, 109; 10, 250], *лапайдух, лета, летейда; лея, линва, лінюх, маталас, фулей* [10, 252, 257, 259, 262, 271, 605], *лигушиско* [1, 1, 283], *бейла* [9, 11];
- сема 'дурень' репрезентована 12 лексемами: *бейла* [3, 23; 7, 24], *белебень, вева* [13, 1, 76, 132], *белей* [3, 23], *бала, дулан, мудьо, слудван, слутвак, флютор, цимбал* [10, 22, 105, 501, 502, 595, 624], *дурило* [1, 1, 147].

Як свідчить проаналізований матеріал та сама лексема в різних говірках може мати різну семантику, зберігаючи при цьому пейоративне забарвлення, наприклад, слово *бейла* в гуцульських говірках зафіксовано із значенням 'дурень' [3, 23; 7, 24], а в бойківських – зі значенням 'п'янюга' [8, 1, 48].

ЛСГ "Частини тіла людини" містить 83 лексеми. Найбільше негативно-оцінних репрезентантів зафіксовано для таких сем: 'живіт' (10 номенів: *киндюх* [1, 1, 220], *тельбо* [1, 2, 195], *мозоль* [13, 2, 289], *бебех, калюх* [3, 22, 89], *брух, геливо, капшук, кендюх, курдюк* [10, 40, 82, 190, 197 244]); 'очі' (9 номенів: *бали, балухі* [1, 1, 9], *здракаї* [1, 1, 187], *зікраї* [1, 1, 190], *глипавиці* [9, 35], *сліпаки* [9, 178], *кліпи* [13, 2, 177], *лупаки* [3, 115], *вочище* [9, 1, 148]); 'голова' (8 номенів: *тамега, муньо* [1, 1, 117, 323], *чердак* [13, 4, 213], *голованя, головиця, головище* [8, 1, 180], *макотирі* [7, 110], *маглевка* [10, 272]); 'нога' (7 номенів: *гарната, гренджа, кленда, кульбеци* [1, 1, 117, 121, 225, 267], *клешня* [13, 2, 176], *лаба* [3, 108; 7, 104; 8, 1, 400], *чикунда* [1, 2, 251]).

Часто оцінці підлягають ті частини тіла людини, які мають непропорційно великий розмір: *писа* 'крупне жирне обличчя' [10, 411], *лапацон* 'велика рука' [1, 1, 277], *лобешня* 'великий лоб' [1, 1, 289], *сякало* 'великий ніс' [13, 4, 117].

ЛСГ „Тварини" представлено в аналізованих словниках незначним репертуаром лексем (18 одиниць, або 2,3% від загальної кількості). Імовірно, це зумовлено традиційно шанобливим ставленням людини до тварин. Найчастіше негативної оцінки зазнає стара тварина (9 фіксацій із 18), про що йшлося вище, або тварина з фізичними чи фізіологічними вадами: *габелок* 'тварина малого росту' [1, 1, 82], *фокавка* 'курка, яка не несе яєць' [10, 596], *яловеґа* 'корова або вівця, яка не дає приплоду' [7, 194].

ЛСГ "Речі, предмети, будівлі, продукти, напої" містить переважно лексеми, які називають реалії поганої якості або ті, що не подобаються мовцеві: *бевка, сербанка* 'рідка страва' [4, 91, 118], *соломаха* 'невдало, погано зварена яка-небудь страва з борошна' [5, 200], *габелки* 'барахло, дрантя, зношений одяг або взуття' [13, 1, 212], *валоба* 'важка, грубо зроблена лопата, сапа, граблі' [3, 33], *цванка* 'дуже кисле молоко' [3, 205], *череп* 'глиняний посуд' [8, 2, 367].

Оцінні засоби в діалектному мовленні широко представлені на всіх мовних рівнях: фонетичному, граматичному та лексичному. Серед лексичних засобів виділяємо: слова, семантично співвіднесені з поняттями позитивного або негативного плану; слова, що містять суфікси суб'єктивної оцінки; слова, ужиті в переносному – метафоричному або метонімічному – значенні та ін.

На думку дослідників, „найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб творення оцінної лексики" [14, 31]. Репертуар афіксів, використовуваних у діалектному словотворі, надзвичайно багатий, так, негативну оцінку може бути виражено суфіксами ***-ар-*** (***-яр-***), ***-ук-*** (***-юк-***), ***-ак-*** (***-як-***), ***-ег-*** (***-ер-***) та ін.: *бовкуняра* 'базіка' [13, 1, 92], *ворюка, ворюга,*

воряка 'злодій' [13, 1, 198], *вороняка* 'ворона' [1, 1, 73], *кривундяка* 'той, хто має криві ноги' [1, 1, 253], *папир'яка* 'шматок паперу' [1, 2, 26], *попега* 'піп' [8, 2, 113], *яловеґа* 'корова або вівця, яка не дає приплоду' [7, 194]; високопродуктивним є суфікс ***-ищ-***: *вочище* 'око' [8, 1, 148], *головище* 'голова' [8, 1, 180], *дітище* 'дитина' [8, 1, 222], *камінище* 'камінь' [8, 1, 337], *скірище* 'шкіра' [8, 2, 223], *хлопчище* 'хлопець' [8, 2, 341], *дідище* 'дідуган' [1, 1, 135], *дітищі* 'діти' [7, 63] тощо.

У словнику нижньонаддніпрянських говірок, наприклад, для деяких сем подано розгалужені ряди негативно-оцінних іменників, утворених від одного кореня різними суфіксами: *глухман, глухмар, глушпа, глушпак, глушпет, глушпета* 'глушман' [13, 1, 236]; *жаднюк, жаднюка, жадоба, жадобина, жаднюга* 'жаднюга' [13, 1, 308 – 309]; *жеретій, жеретія, жеретіяка, жеретіян* 'людина, яка багато їсть' [13, 1, 313 – 314]; *жлуктій, жлуктіяка, жлуктіян, жлукто* 'той, хто багато п'є' [13, 1, 320]; *п'яндалига, п'яндалижка, п'яндига, п'яндижка, п'яндилига, п'яндилижка* 'п'яниця' [13, 3, 302 – 303].

Як свідчить проаналізований матеріал, продуктивним способом творення оцінних назв в українських говірках є також основоскладання, найчастіше емоційно-оцінні композити утворено поєднанням дієслівного та іменного компонентів з нульовою або матеріально вираженою суфіксацією: *бабонюх* 'ловелас' [13, 1, 54], *губошльоп* 'чоловік або хлопець з великою одвислою нижньою губою' [13, 1. 255], *зумозводниця* 'жінка, що принаджує до себе одружених чоловіків або відбиває в дівчат наречених' [13, 1, 118], *драптигузник* 'обірванець' [3, 63], *горшкодрай* 'жадібна до їжі людина, що вишкрібає її з глечиків' [8, 1, 187], *хвалобздун, хвалодуп* 'хвалько' [1, 2, 225], *шмаровоз* 'забруднена чи в брудне одягнена людина' [10, 668] та ін. Такі композити, на думку В.А. Чабаненка, „становлять особливий функціонально-стилістичний прошарок української загальнонародної лексики" [12, 17].

Одним із продуктивних засобів негативної оцінки людини є метафоричні назви, утворені на основі різноманітних асоціацій, що виникли в носіїв діалекту при порівнянні людини з тваринами, предметами, рослинами тощо: *кроква* 'дуже худа й висока людина' [13, 2, 218], *латша* 'вайло' [13, 2, 243], *довбня* 'голова людини' [13, 1, 281], *канбула* '1. камбала; 2. сліпа на одне око людина' [13, 2, 145], *оштипок* '1. обрубок, кусок; 2. чоловік маленького росту' [3, 142], *торба* 'дуже повна жінка' [9, 194], *кавуля* '1. корова; 2. жінка' [3, 88], *корзбан* '1. зношене взуття; 2. старий чоловік' [3, 101], *кумбук* '1. низькорослa смерека; 2. пень; 3. людина невисокого росту' [3, 107], *хаб* '1. старий конисько; 2. стара людина' [8, 336], *мотика* 'незграбна, тупа людина' [9, 105] та ін.

Отже, проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що негативно-оцінні лексеми, широко представлені в діалектних словниках, мають різноманітні відтінки значення: зневажливого, презирливого ставлення мовця до позначуваного предмета, особи, поняття; неприйняття цих реалій або незадоволення ними тощо. Оцінці підлягає переважно людина – безпосередньо (її зовнішність, наприклад) або через її дії, вчинки, спосіб поведінки тощо.

Репертуар оцінних засобів у діалектному мовленні значно ширший, ніж у літературному, про що свідчать, зокрема, розгалужені синонімічні ряди пейоративної лексики та різноманітні словотворчі афікси.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі оцінних елементів у спонтанному усному мовленні представників різних регіонів України в різноманітних ситуаціях, що дозволить дати комплексну характеристику виявлення специфіки оцінки в діалектному мовленні.

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 2.
2. Глухова С.Л. Лексикографическая характеристика стилистически окрашенной лексики русского и английского языка / С.Л. Глухова // Новое в славянской филологии : сб. ст. [тексты] / отв. ред. М. В. Пименова. – Вып. 4. – Севастополь : Рибест, 2009. – С. 138 – 146.
3. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.
4. Лесюк М. П. Із ковалівського лексикону // Мовний світ сучасного галицького села / М. П. Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 85 – 128.
5. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
6. Медникова Э. М. Адекватность лексикографических помет стилистическим характеристикам слова / Э. М. Медникова // Словарные категории : сб. ст. – М. : Наука, 1988. – С. 145 – 149.
7. Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 224 с.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2.
9. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
10. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
11. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 146 с.
12. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 168 с.
13. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.
14. Шинкарук В. Д. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки / В. Д. Шинкарук, Л. Б. Шутак. – Чернівці : Рута, 2002. – 128 с.

The article deals with the analysis of lexemes with the negative evaluation of the Ukrainian dialectal language which are found in modern lexicographic sources; their semantic, word-forming and functional characteristics are given.

Key words: *dialectal dictionary, vocabulary with negative evaluation, linguistic means of evaluation expression.*

ГРАМАТИКА ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

УДК 811.161.2'37
ББК 81.2.Ук-2

Володимир Барчук

ТАКСИС У ТЕМПОРАЛЬНІЙ МОДЕЛІ СВІТУ ГУЦУЛІВ
(на матеріалі нарису П. Шекерика-Доникова "Рік полудь звичєїв и вірувань гуцулів")

У статті здійснено аналіз відображення онтологічного та хронологічного часу у світогляді гуцулів через таксисні структури; встановлено, що таксис у гуцульському діалекті лежить в основі творення темпоральної моделі світу гуцулів.

Ключові слова: *таксис, темпоральна модель світу, таксисний предикат, темпорально-каузальний континуум, темпорально-каузальна аксіома.*

Таксис давній світоглядний феномен, який лежить в основі осмислення онтологічного часу як цілісного неподільного континууму. Про це свідчить наявність темпоральної таксисної семантики у давніх та реліктових мовах, у граматиці яких інші темпоральні значення і категорії сформовані частково [див.: 5; 6]. Це підтверджує лінгвістична історія таксису. Як відомо, поняття таксису ввів Р.Якобсон [6], спостерігаючи за вираженням темпоральних значень у мові аборигенів Сахаліну, а також грунтуючись на дослідженнях реліктових мов Л. Блумфілда та Б. Уорфа, у яких було описано темпоральні відношення зі значенням порядку дій.

Таксис до сьогодні у мовознавчій науці досліджений недостатньо та не отримав належної інтерпретації, яка б відповідала його ролі й статусу як у граматичній системі, так і в поняттєво-світоглядних параметрах мовної моделі світу. Вагомий внесок у дослідження таксису зробили О. В.Бондарко, Н. В. Семенова, В. С. Храковський, О. І. Бондар, М. В. Мірченко, А. П. Загнітко. Однак чимало проблем, пов'язаних із визначенням природи, семантики, обсягу категорії таксису не дістало достатньої чи задовільної інтерпретації. Також недостатньо опрацьованим є теоретичний аспект таксису, через що існує значний різнобій у трактуванні й описі цієї категорії, а також поверховий та фрагментарний опис форм і виявів таксису [див., напр., 4].

Гуцульський діалект є продуктивним мовним матеріалом дослідження таксису: з одного боку, він зберіг давні, етнічно автентичні світоглядні особливості носіїв, що виявляється не тільки в граматичному ладі, а й на інших рівнях мовної системи; з іншого боку, носії гуцульського діалекту є представниками сучасної цивілізації і, таким чином, сам діалект відбиває усі основні параметри української літературної мови. Отже, в ньому поєднано давнє і сучасне. Окрім того, нарис П. Шекерика-Доникова присвячений опису сприйняття і відображення часу гуцулами і виявляє оригінальну темпоральну модель світу.

Слід зазначити, що метою пропонованої розвідки є не стільки аналіз та типологія таксисних форм та їх семантики у суто граматичному аспекті (цього й не забезпечує матеріал дослідження, що має форму нарису, популярного за жанром викладу, а не сюжетного діалектного дискурсу), а дослідження таксису як темпорально-світоглядного феномена, який лежить в основі моделювання, концептуалізації та осмислення світу у темпоральному аспекті. Правда, таксис як темпорально-світоглядний феномен виявляє зміст, форму і семантику, що випливають із граматичної таксисної форми – поліпредикативної конструкції із темпорально співвідносними дієслівними формами – таксисними предикатами.

Використана у пропонованій розвідці концепція таксису обгрунтована у низці попередніх праць, присвячених таксису[1]. Таксис розглядаємо як темпоральну категорію, яка разом із категоріями інтервалу і часу формує надкатегорію темпоральності. Складові темпоральності відображають багатоманітний онтологічний час. Таксис диференціюється за ознаками формальної двокомпонентності (виражається мінімум двома дієслівними формами – т. зв. таксисними предикатами), відносною позицією відліку, здатністю виражати лінійні/нелінійні значення та формувати рівнорядні/нерівнорядні структури.

Аналіз темпорально-світоглядної системи гуцулів на матеріалі зазначеного нарису виявляє вагому, інколи визначальну роль таксису у формуванні мовної моделі світу. Виділяємо три функціонально-семантичні типи темпоральних моделей, які представляють таксис чи сформовані на основі таксисних відношень. Перший тип формує власне таксис, тобто поліпредикативні таксисні конструкції. За визначенням П. Шекерика-Доникового *"з давніх давен у нас у горах Гуцули пригадували тай ше й дотепер собі пригадуют важніші події після того, у єким чєсі уни си дієли. Так само рахуют чєс полудь пригод и випадків у своїм родиннім житю, на своїм газдівстві, у своїм селі ци околици"*. Як бачимо, темпоральне значення (*"чєс"*) гуцули встановлюють як співвідносне, через зв'язок між подіями, фактами. До речі, розділ так і названо "Чєс и єго поділ". Не випадково при встановленні поняття "чєс" автор не вдається до визначення його як минулого, теперішнього і майбутнього. Це зумовлено тим, що

[1] Див.: Проблеми встановлення семантики таксису//Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 18-25; Основні типи таксисних ситуацій//Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2006. – С. 24-30; Основні типи таксисних значень в сучасній українській мові (на матеріалі повісті І.Франка "Перехресні стежки" //Матеріали IX Міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту". – Івано-Франківськ, 2006. – С. 13-15.

© В. Барчук

минуле, теперішнє чи майбутнє у звичному сенсі є для представника етносу категоріями абстрактними, не визначальними для його життя. Отже, таксис переносить гуцулів у світ конкретного макрочасу, в основі якого лежить пов'язана із подіями життя циклічність: *"полудь весни, осени, зими та літа, а також полудь полониницкого ходу и розлучєня"* і под. Напр.: *Він зарікавси від питя в тім чєсі, єк суда ходив митрополит Шептицкий; У нас склеп заложили у тім чєсі, як Трильовский из Юзенчюком Січі отворєли; Церькву побивали того року, єк був великий вітролом. Він упав у довг, єк було тєжко за сіно.*

Як видно, до структури таксисних конструкцій, виражених дворядними реченнями, входять темпоральні сполучники: парний *в тім чєсі, єк; того року, єк;* непарний *єк*. Очевидно, варіантів оформлення таксисних конструкцій більше, однак автор, описуючи "чєс", вибрав найтиповші та подав їх поза зв'язним текстом, як приклади. Впадає в око така особливість: усі конструкції однотипні і виражають нелінійний рівнорядний таксис – сутаксисність.

Другий функціонально-семантичний тип темпоральної моделі визначаємо як унітаксис: конструкцію, у якій згорнуто один предикативний компонент поліпредикативного комплексу. Уніфікована частина має кілька форм: прийменниково-субстантивна – *на згибку місєця* (коли місяць іде на спад), *у хід полониницкий* (коли виходили на полонину), *на Юрія* (коли настало (було) свято Юрія), відмінкові форми субстантива – *східної суботи, нового місєця, тєжкого року*, з упущеним предикатом – *єк місєць на згибку*. Приклади унітаксису подані автором в одному ряду із власне таксисними. Це означає, що обидві форми функціонують як повноцінні. Напр.: *На згибку місєця находит скусованих дітий скуса; Лисуна оположиласи у хід полониницкий; Слугу наймили на Юрія; На межях кватирь місєць лакім си полокати; Уна учініласи тєжкого року; Нового місєця – до східного понегівника, лакомо си у воді ріках показувати потопенники, бо уни си суют до місєця нового; Східної суботи (до першої повни) добре си мити у головици водов до схід сонця, бо тварь відмолодає и устуди си змиває з лиця. Найбірше буває слота надворі, єк місєць на згибку.*

Власне таксисні та унітаксисні конструкції виступають як ідентифікатори темпоральних координат. Для гуцулів не дата (рік, десятиліття і под.) є визначником часу (епохи, події), а інша подія, що співвідноситься чи перебуває з означуваною в одному часопросторі. Напр.: *Оця дівчєна найшласи саме тогди, єк учініласи Баргуша. Жидова Жаб'є опанувала від скасованя панчіни. То си дієло ише из за Довбуша.*

Унітаксисні конструкції лежать в основі темпоральних дворядних речень, ускладнених семантикою каузації. Оскільки в основі каузації лежить зіставлення подій (дій), то таке співвіднесення набує, з іншого боку, таксисної (темпоральної) семантики: *А єк погода, то ворожєт, шо буде сухий місєць*. Можна припустити, що каузація (причиново-наслідкові відношення) в мові і мисленні історично формувалася через пов'язування подій як сутаксисних. Оскільки зумовленість визначальних подій завжди у свідомості набувала містичного чи сакрального характеру, то природно, що пояснення цієї зумовленості пов'язувалося із неправильними чи правильними діями людини, таким чином, відбувалось зіставлення дій в одному часопросторі, яке й відбилось у осмисленні дійсного чи прогнозуванні майбутнього стану речей. Зіставлення певних дій мало статус гріха чи табу. Так формувалася культура традицій, зокрема й у побуті, як ментальний засіб проти біди, нещастя чи як пояснення добра, здоров'я чи статку. Напр.: *Старого місєця ни добре си бритити, бо старієтци тот, шо си бритит; Старого місєця ни добре рубати дерево, бо уно си прудко старіє. Хоть ику роботу добре є зачінати нового місєця, бо уна си легко и прудко робит тай нивкємнєєтци. А наколи лиш зайдет сонце, натогди вода у вусіх головицях стає нечіста. По заході сонця ни можна нести води з надвіря на кутанє ані до питя у хату, бо може из водов унести собі у хату біду – ничісту силу.*

Із прикладів видно, що таксисне значення не співвідносне (не перетинається) із часовим: власне таксисні та унітаксисні конструкції, що відображають обереги та вірування, як правило, виражені предикатами в нечасових формах, часто в ірреальних способах. Теза про часові обмеження щодо таксису (обмеження, зумовлені формальним вираженням таксисних дієслівних форм у певних часових значеннях, зокрема, у необхідності спільного часового значення таксисних предикатів), сформована О. В. Бондарком [див.: 3, 238], не підтверджується .

У гуцулів світ постає як темпорально-каузальний континуум, у якому темпоральність визначає таксисне співвіднесення дій, які є чи можуть бути невипадковими, а мають причиново-наслідковий зміст чи зміст зумовленості. Такий світогляд забезпечує єдність світу, ця єдність має таксисний характер. Її не можуть похитнути нові, цивілізаційні впливи, зокрема й християнство, поки спосіб життя гуцула зберігає вказаний зумовлений мікросвіт: *Уночі, єк идетци попри хрест, то ни можна ирститися опередь хрестом тай ни можна перед ним издоймати з голови кресаню, ци шєпку, бо уночі Христос спит тай ни можна його рунтати. Дехто уночі ни сказавби "Слава Сусу Христу" так єк у день, лиш витаєтци словами "добрий вечір", бо ни хочєт корнєти Христа.*

В основі цього табу лежить страх перед ніччю: *Нічь маєт своє право; Над нічьов від заходу до схода сонця панує злий дух ночі – нечіста сила; Добрі люде по ночях не ходєт.* Це ставлення до ночі

зумовлене культом сонця: *День – то Боже світло, Божя днина, бо над днинов маєт владу свєте праведне Сонечько. Сонце даєт світови житє и чістит воду, повітрє и цілий світ від ничістої сили. Старики научели своїх потомків, шо – "сонце треба чьтити. Під сонце (відків сонце сходит) ни можна замітати. У той бік ни можна пометки метати. Ни можна під сонце плювати. Ни можна під сонце робити усе, шо си ни годит опередь людей робити – бо сонце, то Боже лице".*

Вітання "добрий вечір" є замовлянням перед "нечістою силою", а віра в магічну силу цього замовляння і необхідність його уживати зумовила пояснення, чому уночі замінюється християнське привітання: не через недовіру до сили християнського привітання чи неповагу до "ирщених" і Христа, а навпаки, задля пошанування спокою його сну.

Унітаксисні конструкції визначають характер місяців року, лежать в основі етимології їх назв: *Травень: у травни трава земню покриє, Гнилень: гнильня утєте дерево борзо гниєт, Білень: більня добре полотно білити, Копень: копня пологи копичют у копиці, Жовтень: жовтня лист жовтнет на деревах, Падолист: у падолисті опадаєт лист з дерева, Грудень: грудня земня грудов цеконіет.*

Третій функціонально-семантичний тип темпоральної моделі – таксисно-каузальні конструкції. Синкретизм семантики цих конструкцій полягає у вираженні таксисного значення (як правило, сутаксису) та каузального значення узагальнено або у різних модифікаціях: причинових, наслідкових, умовних. Таксисне значення перважно обумовлює значення каузальне. Так звані складнопідрядні речення часу є насправді дворядними реченнями таксису: компоненти цих речень є взаємозалежними, детермінують один одного (зв'язок між ними не має прислівного характеру та не виконує індикативної функції, як у підрядних реченнях – напр., з'ясувальних чи означальних), значення речень є не часовим (вираженим в категоріх минулого, теперішнього чи майбутнього), а таксисним: передування, наступність, сутаксис (т. зв. одночасність).

Таксисно-каузальні конструкції лежать в основі формування світоглядної моделі світу гуцулів, інакше кажучи, світоглядна модель світу гуцулів переважно виражена через таксисно-каузальні форми. Наведу тут приклад сакрального заповіту (міфологеми) у формі легенди, який структурно ґрунтується на зазначених конструкціях.

Х. Сонце и місєць, зерниці.

Из первовіку, на почєтку світа, (1) сонце було дуже велике. Але єк Бог з Аріdником сотворив Адама, (2) а витак Иву (2') и єк си зачєв множити нарід, (3) то від тогди зачєлоси сонце маціцькати, бо наколи лиш си народит на цес світ людцка душя, (4) то у тот раз видриваєтци из сонця маленька крішечька сонця (5) и з неї робитци зерниця на небі тої душечьки, шо си учінила на цес світ. И доків тота душя жиєт на цим світі у людцкім тілі, (6) дотів и та зерничька тої душечьки світит на небі. Кілько видимо на небі зерниц, (7) тілько є на цим світі живих людий, бо кождий хрестєнин маєт на небі свою зерницу.

Наколи лиш изконаєт хрестєнин, (8) натогди йиго зерниця гаснет. Єк видко уночі, шо на небі богато падет и (9) гаснет зерниц, (10) то це знак, шо дес на світі є мор – богато гинет людий нараз.

Єк умирает праведний чьоловік, шо ни мав гріхів, (11) то йиго зерниця вертаєтси назад на сонце (12) и там стаєт сонцем. Усі зерниці тих дітий, шо маленькими умерают, вертаютци усі назад на сонце до раю. Бо уни гріха жядного ни мают, то прото ангелики Божі. А єк умирает грішна особа, (13) то її зерниця падаєт у світ (14) и пропадаєт навіки від праведного Сонечька. З тих зерниц, шо падут у безвісти, зробивси місєць.

Місєць – то зерниці грішних душ, зібрані до купи на місєци, тимунь місєць лиш світит, але тепла він ни маєт, бо грішні душі є завжде студені, єк лід, аж від них из місєця на земню морозом дишет.

Першу зерницу, шо узєв на себе місєць, то Адамового сина, шо убив почерез завись свого брата рідного вильми. Йиго кости ни хотіла земня Божя приймити, (15) а сонце так само ни схотіло узєти йиго грішну зерницу на себе, (15') а місєць змилосердивси, (16) тай узєв того грішного Адамового сина на себе разом из тілом, душев и йиго зерницев. На місєци заклєв йиго Бог и (17) він там заторопів из вильми в руках, и до сегоднішного дня йиго там видко, єк він на місєци тетеріє на покай людцкий из вильми в руках.

За цисе, шо місєць приймив против сонцевої волі братовбийника на себе, сонце усі грішні душі там посилаєт, аби їх на собі місєць носив до суду віка.

Як видно, у тексті 17 таксисних конструкцій різного типу, переважно двокомпонентних. Так, конструкція *(1)* має форму унітаксису і позначає два темпорально співвідносні факти: перший детермінантом *из первовіку, на почєтку світа*, що виражає згорнуту пропозицію *Коли починався світ*, другий предикативною конструкцією із атрибутивним предикатом *сонце було дуже велике*. Темпоральні відношення виникають як вираження сутаксису первинних доісторичних фактів. З темпорального погляду такі факти статичні (позачасові чи радше дочасові), оскільки були "до початку всього" в онтологічному сенсі та до розгортання темпорального континууму дискурсу в лінгвістичному сенсі. З іншого боку, каузація глибинного змісту визначає темпоральні межі співвідносних фактів: доки був початок світу, доки було велике сонце. Усі міфологеми, як правило, починаються визначенням темпоральних координат, виражених унітаксисною конструкцією

як сутаксис первинних фактів; назовімо її темпорально-каузальною аксіомою. Напр.: "Споконвіку було Слово..." (Євангелія від св. Івана). Подібну темпоральну аксіому мають, як правило, інші жанри текстів сакрального чи чарівного (містичного) змісту: казки: "Колись було не так, як тепер: колись усякі дива робилися на світі, колись і самий світ не той був..." (казка "Ох"), легенди: "Коли Поган-дівча панувала в Невицькім замку, то дуже було зле людям на світі" (легенда "Король Матяш") (див.: Калинова сопілка: Казки, легенди, перекази, оповідання. – К.: Веселка, 1989. – С.133; 323); художні твори в стилі легенд, балад: "Десь-колись в якійсь країні..." (Леся Українка). У них однак темпоральна аксіома визначає не початок темпорального континууму, а його межі: коли відбувались описувані події. Темпоральна аксіома здебільшого визначає загальний зміст тексту, детермінуючи темпорально-каузальну систему координат: *на почєтку світа сонце було дуже велике* – з певних причин сонце зараз не є таке велике, як це сталось і чому. Варто зазначити, що минулий час з історичного погляду та як спосіб відображення світу єдиний в системі часів має об'єктивний характер. Теперішній час є суб'єктивним, оскільки з погляду його граматичного змісту відображає події за участю мовця, який виступає не лише як інтерпретатор, а й каузатор дійсності (1). Майбутній з погляду об'єктивної модальності виходить за межі дійсного способу як час гіпотетичний [див.: 2, 45-46].

Наступний поліпредикативний комплекс (ППК) має складну таксисну структуру: вісім таксисних предикатів формують чотири типи таксисних відношень (див. відповідні позначення). Перший тип таксису (2) виражений предикатами *Бог* ***сотворив Адама***, *витак* [*Бог* ***сотворив***] ***Иву, си зачєв множити*** *нарід* і вказує на визначену (хронологічну) послідовність (темпоральний прислівник *витак*, зумовлений порядок дій); перелічені предикати, виступаючи як складний компонент та об'єднуючись парним темпорально-каузальним індексом *єк-то*, координують із предикатом ***зачєлоси*** *сонце* ***маціцькати***, детермінованого другою частиною парного темпорально-каузального індекса *то від тогди*, виражаючи сутаксис зумовлених подій. Починальне значення фазових дієслів *си зачєв множити, зачєлоси маціцькати* виокремлює особливий каузальний зміст координації відповідних таксисних предикатів: мікрокаузація, визначена починальними формами дієслів, у межах макрокаузативної ситуації, що виражена усім предикатним складом комплексу, утворює через зазначені предикати подвійну каузацію факту – *зачєлоси сонце маціцькати*. Складна таксисна семантика наведеного ППК (хронологічна послідовність + сутаксис) забезпечує в межах каузації актуалізацію наслідкової семантики останнього предикативного компонента, який виражає наступність *(3)*.

Наступна таксисна конструкція сформована предикатами *наколи лиш* ***си народит душя*** *(4) – то у тот раз* ***видриваєтци*** *крішечька сонця, (5)* ***робитци*** *зерниця* і репрезентує дві таксисні ситуації: *(4)* сутаксис із значенням синхронності (одномоментності) дій, вираженим сполучниковим комплексом *наколи лиш – то у тот раз*, ускладненим модальними частками; (5) таксис визначеної послідовності (зумовлений порядок дій). Зазначений ППК утворює хронологічно необмежений темпоральний континуум. Необмеженість темпорального континууму – нелокалізованість на темпоральній осі (умовно дії можна визначити як актуальні щодо минулого, теперішнього і майбутнього, але не в граматичному, а поняттєвому сенсі), зумовлює використання різних форм морфологічного часу: об'єктивно функціонують грамеми минулого часу (*сотворив, си зачєв множити, зачєлоси маціцькати*); грамема майбутнього часу *народитси* координує із грамемою теперішнього *видриваєтси*.

Дві наступні таксисні конструкції виражають специфічні семантичні модифікації сутаксису. Так, *(6)* має значення сутаксису з необмеженим періодом тривання, тобто з погляду темпоральної семантики позачасовим; граматичні форми теперішнього неозначеного є спеціалізованими формами вираження цього значення (*жиєт, світит*). Порівняльна конструкція із індексами *кілько – тілько* виражає таксисне значення як синкретичне *(7)*: хоч визначальним у конструкції є порівняльно-кількісне значення, однак співвідносячись із попередньою таксисною ситуацією, конструкція набуває тотожного сутаксисного значення.

Дві наступні таксисні конструкції за значенням тотожні, однак мають специфічні семантичні модифікації завдяки структурним особливостям – різним синтаксичним індексам. Так, особливий гуцульський парний сполучник *наколи – натогди* вносить у сутаксисну конструкцію темпоральну семантику часового проміжку, періоду, протягом якого відбуваються співвідносні дії *(8)*, тим самим ослаблюючи каузальне значення. Натомість *єк – то* значення сутаксису ускладнює виразним каузальним значенням; конструкція, що складається із п'яти компонентів, формує два структурно-семантичні яруси поліпредикативного комплексу: каузально-темпоральний – *Єк видко уночі, то це знак*, темпорально-каузальний – *Єк на небі богато падет и гаснет зерниц, то на світі є мор – (то) богато гинет людий нараз*. Правда, виділення цих ярусів є умовним, адже темпорально співвідносними є семантично неподільні структури *Єк видко уночі, шо на небі богато* ***падет*** *и* ***гаснет*** *зерниц* та *то це знак, шо дес на світі є мор – богато* ***гинет*** *людий нараз*. При цьому у семантичному аспекті

ключовими є предикати *падет, гаснет – гинет*, хоч у формально-синтаксичному вони у складі залежних підрядних означальних компонентів, яким вираження таксисних відношень не властиве. Така будова аналізованого речення зумовлена акцентом на каузальному значенні. Натомість ширший контекст та структурна аналогія не ставить під сумнів його таксисну природу. Каузальна ж семантика, оскільки ґрунтується на зіставленні дій, дає можливість темпоральне значення диференціювати як сутаксис. Однак той же сполучник у наступній конструкції поєднує предикати із значенням послідовності *(11), (12)*: *умирает (чьоловік), (11) вертаєтси и стаєт (зерниця)*; предикати *вертаєтси и стаєт* формують окреме таксисне значення послідовності *(12)*. Тотожною структурно і семантично є наступна конструкція *(13), (14)*.

Зміна семантики таксисних конструкцій зумовлена переходом від констатативної частини тексту (сутаксис) до опису процесу (послідовність). Надалі кількість таксисних конструкцій зменшується. Це зумовлено структурним і змістовим урізноманітненням тексту легенди (що таке місяць, перша зірниця і под.). В передостанньому абзаці є таксис послідовності *(15)* та таксис наступності *(16)*. У таксисі послідовності предикати *ни хотіла приймити, ни схотіло узєти. змилосердивси тай узєв* рівнорядні (трикомпонентна структура); предикати *змилосердивси, узєв* – нерівнорядні: перший метричний, другий хронологічний, виражають значення наступності. Засоби вираження – темпорально-каузальна координація предикатів та наслідковий сполучник *тай*. Таксис наступності також виражений конструкцією *На місєци* ***заклєв*** *йиго Бог и (17) він там* ***заторопів*** *из вильми в руках*; наслідкове значення і визначена послідовність рельєфно виражені координацією предикатів: метричного *заклєв* – хронологічного *заторопів*, а додатковими засобами є співвідносні локативи *на місєци – там* та співвідносні особові займенники *йиго – він*. У легенді проаналізовані таксисні конструкції мають характер темпорально-каузальних детермінант, з яких зіткана сакральна тканина світу і які формують поняття, першопричини, віру, морально-етичні параметри світогляду гуцулів.

Отже, таксис як синтаксична структура та як принцип відображення і сприйняття у визначених трьох формах та їх структурно-семантичних модифікаціях лежить в основі формування темпоральних уявлень гуцулів про світ. Він складає базу світоглядної міфологеми і виражений у темпорально-каузальних аксіомах та темпорально-каузальних детермінантах. Таксис лежить в основі темпорально-каузального континууму, який виступає як первинне та основне середовище буття. Водночас таксис є основою творення прагматичних понять, пов'язаних із онтологічним часом, напр., місяців року. Таксис домінує і в "рахубі чєсу" соціуму і особи через зіставлення ключових чи визначальних подій.

У синтаксичній системі поліпредикативних одиниць таксис утворює складні дворядні темпоральні речення та бере участь у творенні каузальних відношень через координацію темпорально співвідносних каузальних предикатів.

1. Барчук В.М. Концепція мовця в психолінгвістичній теорії О.Потебні // сторія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин, 2001.
2. Барчук В.М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності /Українознавчі студії. – №6-7. – Івано-Франківськ, 2006-2007. – С. 38-47.
3. Бондарко А.В. Основания функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М.: УРСС, 2001. – 248 с.
4. Слободинська Т. Складносурядні речення як синтаксичний засіб експлікації незалежного таксису в українській мові // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XV-XVIII. – Івано-Франківськ, 2007. – 107-110.
5. Gaca M. Podstawowe relacje kategorii czasu w pismie piktograficznym języka Naxi // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. – Zeszyt LIV. – Warszawa: Energeja, 1998. – S. 95-109.
6. Jakobson R. Shifters, verbal categories, and the russian verb // Selected writing. – II. –Word and Language. – The Hegue. – Paris: Monton, 1971. – P. 130-147.
7. Шекерик-Доників П. Рік полудь звичєїв и віровань гуцулів // Шекерик-Доників П. Рік у вірування гуцулів. – Верховина: Гуцульщина, 2009. – С. 3-24.

The analysis of ontological and chronological time reflection of Hutsul world-view throught taxis structures is made in this article. It is in set up that taxis is in the basis of temporary model formation in Hutsul's world.

Key words: *taxis, temporary world model, taxis predicate, temporary causative continuum, temporary-causative axiom.*

УДК 811.161.2'367. 334
ББК 81.2 Ук-22

Василь Пітель

НЕЗАКІНЧЕНІ РЕЧЕННЯ В ПОВІСТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА "ДОВБУШ": ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті виведено типологію незакінчених речень, які вживаються Г. Хоткевичем у повісті "Довбуш". Аналіз здійснено з урахуванням формально-граматичних особливостей зазначених синтаксичних конструкцій.

Ключові слова: *незакінчене речення, просте речення, складне речення, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення.*

Сучасна українська мова характеризується розмаїттям граматичних одиниць, зокрема синтаксичних. Серед них виокремлюються і такі, лінгвістичний статус яких встановлений нечітко. Сюди належать незакінчені речення (далі – НР), які,

© В. Пітель

незважаючи на неоднозначне трактування в українській лінгвістиці [4, 329; 1, 441 – 442], часто використовуються не тільки в живому усному розмовному мовленні, але й у писемному, особливо художньолітературному.

Метою статті є виведення типології НР з урахуванням їх формально-граматичних особливостей на матеріалі повісті Гната Хоткевича "Довбуш".

Структурні типи речень виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень та синтаксичних зв'язків, яким властиві відповідні засоби їх вираження. НР – це в основному прості або складні речення, які характеризуються такою ознакою, як семантико-синтаксична та інтонаційна незавершеність [5, 111].

З погляду формально-синтаксичної організації НР, які використовує Г. Хоткевич у своїй повісті "Довбуш", поділяються на окремі типи відповідно до ознак, що традиційно застосовуються при аналізі синтаксичних одиниць: моно- або поліпредикативність, кількісно-семантичний склад предикативного центру, наявність чи відсутність другорядних членів речення, наявність або відсутність структурно необхідних членів речення, тип синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення, можливість інтонаційно-смислового членування синтаксичної конструкції (явище парцеляції), синтаксична нечленованість.

Відомо, що ознака моно- та поліпредикативності лежить в основі розрізнення двох базових різновидів речення – простого і складного, яким притаманна сукупність формальних, семантичних та комунікативних ознак. Монопредикативність є визначальною рисою, що уможливлює кваліфікацію відповідної синтаксичної конструкції як простого речення, тоді як поліпредикативністю характеризуються складні речення. Просте речення за всіма ознаками є монопредикативною одиницею, "що в типових виявах є знаком однієї ситуації, формується на основі визначального предикативного зв'язку і субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, будується за тим чи тим структурним типом і призначене для функціонування як єдине комунікативне ціле" [2, 64]. Складне речення – це поліпредикативна одиниця, що визначається "як об'єднання предикативних частин (вихідних простих речень) на основі синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень, як знак взаємопов'язаних ситуацій, як побудована за певним структурним типом поліпредикативна синтаксична одиниця і як єдине у функціональному плані комунікативне ціле" [2, 65].

Структура будь-якого НР може характеризуватися або монопредикативністю, або поліпредикативністю, що лежить в основі диференціації таких синтаксичних одиниць на прості і складні. У повісті Г. Хоткевича "Довбуш" 26,7% НР мають ознаки простих речень, а 53,5% – складних. Порівняйте: – Олексику, рідний... **Можебес, кинув уже своє оте...** Може, пішли би ми дес за гору, до Молдови ци де [8, 330][1]; ... Дяк, він же й урядовий [експерт], оглянувши трупа, підійшов і пошепки сказав, що ховати, мабуть, не можна, бо неначе є слід кулі під волоссям. – **Я ніц їм (тобто кревним) не казав, але... не знаю, єк...** [8, 256].

За кількісно-семантичним складом предикативного центру НР з ознаками простого речення поділяються на двоскладні та односкладні. Двоскладними НР вважаються тоді, коли у структурі предикативного центру наявні два головні члени – підмет і присудок, а односкладними – з одним головним членом, співвідносним або з підметом, або з присудком двоскладного речення. Наприклад: – Ні, єгомостику... Я не так… **Я лиш хочу...** Відслухайте мене. Є друга дорога [8, 208].

Виділене НР має ознаки двоскладного речення, у якому є підмет, виражений особовим займенником у називному відмінку, і частина складеного дієслівного присудка, представленого модальним дієсловом із підсилювально-обмежувальною часткою;

– Я їм життя не верну, але я забезпечу їх родини. Я відпущу їх на волю... Я всіх своїх підданих пущу на волю – лиш пустіть на волю і ви мене. **Беріть мої маєтки... все...** – Не по маєтки твої прийшов-сми суда, а по твою душу – аби ти людей бирше не мучив… [8, 302].

У даному прикладі виділене НР є односкладним реченням, предикативним центром якого є головний член речення, виражений дієслівною формою в другій особі множини наказового способу.

Двоскладні НР поділяються на різновиди відповідно до типів присудка. Серед них виокремлюються:

1. НР із дієслівним присудком:

а) з простим дієслівним присудком. Наприклад: … **А ще дєдя дістав коня, висадив на коня, дав поводи в руки, ой …** І Олексик їхав сам. Дєдя лиш ішов збоку та підтримував [8, 340];

б) зі складеним дієслівним присудком. Наприклад: Та й сам Пшелуський, упоєний цим першим своїм успіхом, хвалився, запиваючися по станіславських "австеріях": – О, зі мною жартів нема. **Я вмію їх...** [8, 364];

2. НР зі складеним іменним присудком. Наприклад: Отець Кралевич широко розкриває очі. – Як то навіщо? **Се ж вища мораль... перемога над злом через добро... і...** – Ні. Це пусте,– говорить Олекса авторитетно [8, 189].

Важливою рисою односкладних НР, як і будь-яких інших односкладних речень, є наявність у їх структурі лише одного головного члена речення.

[1] З метою унаочнення ознак незавершеності синтаксичної конструкції НР (речення, виділені жирним шрифтом) подаються в мінімальному контексті.

Односкладні НР, наявні у повісті Г. Хоткевича "Довбуш", диференціюємо на кілька різновидів відповідно до типів головного члена речення та його морфологічної форми. Серед них виділяємо:

1. Дієслівні НР:

а) означено-особові: **Не хочу більше...** Я сам за себе відповідатиму і на земному і на небесному суді [8, 265];

б) неозначено-особові: … І отець Кралевич усе це бачить, відчуває – і йому стає боляче. **"І там мене не хотять, і там від мене тікають, і тут…** де ж моє місце? [8, 86];

в) інфінітивні: – Як вийдеш на зорі... Росяно... Он далеко якісь дерева синіють... **І чомусь так хочеться тобі співати...** Бо воно отож неначе все співає. … [8, 400-401].

2. Іменні НР.

З-поміж таких речень у творі трапляються тільки вокативні НР. Наприклад: І підійшов до ватажка, нахилився: – **Братчику, Оле…** Може би, тобі… може бес, шо потрібував? – Нічо мені не тра, – почувся голос з-під хворосту [8, 443].

За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення НР поділяються на поширені і непоширені, або на "елементарні" і "неелементарні", причому "на тлі непоширених (елементарних) простих речень вирізняються поширені (неелементарні) прості речення" [2, 107].

НР, у структурі яких є лише головні члени (головний член речення в односкладних реченнях), а другорядні матеріально не виражені (тобто або їх не було у структурі речення взагалі, або вони є усіченими), вважаються непоширеними (елементарними). Наприклад: – ...**я не хочу...** пусти мене... мамо... [8, 291] – виділене НР має ознаки двоскладного непоширеного речення, а в наступному прикладі односкладного непоширеного: – **Та чюй, Гнате...** Я вже не хочю... Най тот бовт... най моє пропадає... [8, 164].

НР, у структурі яких наявні головні і другорядні члени речення, вважаються поширеними (неелементарними). Наприклад: – Оле... Змовєли-бисьте краще... **Таже пушкарі тут... усяке...** – Шо я пушкарів си бою? [8, 89] – виділене НР має ознаки двоскладного поширеного речення, а в наступному прикладі односкладного поширеного: … Став мовчазний, негомінкий, рідко появлявся на вулиці. І село розгадувало сю переміну. – **Шос наш Олекса йкийс...** Не договорювалося, але всяке розуміло, що Олекса мало того, що якийсь не схожий на інших, а що ця несхожість виявиться колись саме в стосунках до пана [8, 182].

Традиційно прості речення за наявністю чи відсутністю структурно необхідних членів поділяють на повні або неповні [7, 262 – 283; 9, 132 – 134].

Із допомогою мовних засобів виникає можливість передачі інформації з мінімальним їх використанням при реалізації у мовленні. Це, а також вплив різних екстралінгвальних чинників (мовленнєвої ситуації, емоційного стану мовців, їхнього попереднього досвіду і т. ін.), часто спричиняють виникнення у мовленні неповних речень.

Нами вже зазначалося, шо в таких самих ситуаціях виникають і НР. Але це одна із небагатьох ознак, що об'єднує речення незакінчені і власне неповні, які, насправді, є різними мовними одиницями, хоч мають ряд спільних ознак. Усічення може зазнавати також і семантико-синтаксична структура неповного речення. У цьому випадку неповне речення стає ще й незакінченим. У результаті НР із пропущеними членами речення кваліфікуються як неповні [6, 43 – 47]. Наприклад: – Та видите... Шо жили ми єк належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. **І не п'єт і не...** [8, 71].

У творі трапляються такі прості НР, структура яких є ускладненою – в основному звертаннями або однорідними членами речення. Наприклад: – "А газда тогди: "А йди собі. Або мені пан дивний? Не маю чєсу". –"Та-бо йди. Казав – конче..." – "**А ти, панський наймитчуку, ше меш мені тут...** Забирайси гет із своїм паном, бо кутюгами му травити" [8, 426];

… Хто втік, а хто й не спостиг. **Багато спіймали жомніри хлопців, повішєли витах у Кутах, Косові, Коломиї...** Пискливий утік… [8, 103].

За типом синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичними відношеннями, які існують між частинами поліпредикативної синтаксичної конструкції, НР поділяються на: НР складносурядного типу, НР складнопідрядного типу, НР безсполучникового типу та НР складного типу із різними видами зв'язку.

Найбільш поширеними у повісті є складнопідрядні речення (33,3% від загальної кількості проаналізованих складних речень). НР такого типу – це синтаксичні конструкції, основною ознакою яких є нерівноправність поєднуваних підрядним зв'язком частин, одна з яких, як правило остання, залишається незавершеною. Наприклад: Вам би ліпше свого чоловіка знати. **Хіба він такий, що…** – Ні-і!.. Він не такий! [8, 71].

Поширені в сучасній українській мові НР складносурядного типу. (Їх кількість становить 32,4 % від усіх складних речень, виявлених при дослідженні). Складносурядне НР – це таке речення, яке має дві або більше частини, поєднані сурядним зв'язком, синтаксично не залежні одна від одної і, як правило, остання з них у семантико-синтаксичному та інтонаційному відношенні зазнає переривання або усічення. Наприклад: – А йк він дитє мале в ліве лице вдарив? То я мушу піднести дитину, та й шє файно попросити: ано-ко йк бесте були ласкаві цесу дитину ще й у праве лице двинути. Так? **Та я за дитину малу ребра му полом'ю, а не в лице...** [8, 190].

До найменш поширеної групи складних НР, вжитих Г. Хоткевичем у повісті "Довбуш" (5,9% від загальної кількості усіх досліджуваних речень складного типу), належать безсполучникові речення, які є різновидом складних речень, що налічують у своїй структурі дві або більше предикативні частини, які поєднуються безсполучниковим зв'язком і, зазвичай, остання з них відзначається структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю. Наприклад: – Ходім, ходім до церкви... Ходім зараз же, зараз... – **Таже ніч... пізно...** – Нічого, нічого. **Я одімкну церкву сам... я все сам...** Але ж ти розумієш, як се треба для душі, для вічного душевного спокою [8, 264].

У межах складного речення виділяються НР з поліпредикативними частинами, які поєднані за допомогою різних видів синтаксичного зв'язку і в яких, як правило, остання частина виокремлюється структурно-семантичною та інтонаційною незавершеністю. (Вони становлять 28,4% від всієї кількості аналізованих складних речень.) Здебільшого це такі складні речення з різними видами зв'язку, між компонентами яких існує сурядний зв'язок , а у межах блоків підрядний. Наприклад: А може, Олекса зле вчув, може, її й не просили зовсім. Прийде – а її кутюгами натравлють. **"Твий чоловик, скажут, прибичувавси, шо не знаємо, єк го спекатиси, а ту шє й ти..."** Зайшла до церкви. …[8, 201]; Газда закліпав очима. Такого кінця він не сподівався. **Правда, дістати весь дат на початку літа і мати у себе овець, які ще ціле літо будуть доїтися, – це було добре, але...** Але, забравши одразу вівці, – що з ними робити? [8, 163].

У повісті Г. Хоткевича "Довбуш" виявлено 7,4% НР, які характеризуються специфічними особливостями. Вони побудовані за схемою простого або складного речення. Їх своєрідність полягає в тому, що такі синтаксичні конструкції набувають ознак незавершеності в результаті усічення частини словоформи, що є власною назвою особи і виконує роль звертання. Наприклад: … При наближенні священика слухачі почали, зацитькувати оратора. – **Та замовч, Оле...** Ци не видиш, хто йдет?.. Ще би що лихого могло вікапатися з того… [8, 87]; – **То всьо правда, лиш давайте си нап'ємо вба, Оле...** [8, 88].

В основі диференціації різних типів простих та складних НР лежать певні синтаксичні засоби: сполучники сурядності та підрядності, деякі властивості самої синтаксичної побудови, форми головних та другорядних членів речення і ін. Важливу роль відіграють семантико-синтаксичні відношення, контекст і ситуація мовлення, а також паралінгвістичні засоби. Однак у результаті переривання (усічення) синтаксичної структури утворюється ряд побудов, схожих як своїми структурно-граматичними ознаками, так і семантичним наповненням. У цих випадках визначення структурного типу НР викликає труднощі. Такі синтаксичні конструкції становлять 3,9% від загальної кількості фактичного матеріалу і поділяються на дві групи: 1) НР з ознаками простого або складного речення; 2) синтаксичні конструкції з ознаками НР або відповідного типу закінченого речення.

І. НР з ознаками простого або складного речення.

Як відомо, будь-яке просте речення (а тим паче із незавершеною синтаксичною структурою) може поширюватись, ускладнюватись і навіть перетворюватись у складне. У цьому відношенні більшість НР із одним вербально вираженим граматичним центром можна кваліфікувати і як прості, і як складні.

З іншого боку, виокремлюються НР, які передбачають синонімічні форми, і при "відновленні" незакінченої синтаксичної конструкції виникає два однаково можливих варіанти: просте і складне речення, котрі мають синонімічне семантичне значення, але відрізняються формально-структурною оформленістю. Констатуємо наявність у повісті "Довбуш" двох підгруп НР з такими ознаками:

1. НР, які можна кваліфікувати як сполучення кількох простих і як безсполучникове складне речення. Незавершеність синтаксичної структури у таких реченнях не дає можливості визначити категоріальні засоби для виділення того чи іншого типу речень. Наприклад: – … Так тот Гнат усе на опришки засідав та й помагав панам. **Ті микуличинські люде... вни все йкіс такі...** [8, 99].

2. НР, які мають ознаки простих речень із невербалізованим додатком і одночасно складних безсполучникових чи складнопідрядних з імпліцитною предикативною частиною зі з'ясувальним, з'ясувально-об'єктним значенням. Властивою ознакою таких речень є наявність у їхній структурі дієслів-маркерів: говорити, бачити, надіятися, хотіти, просити тощо, які в обов'язковому порядку вимагають поширення або словоформою чи словосполученням словоформ з об'єктним значенням, або цілою предикативною частиною із з'ясувально-об'єктним значенням. Наприклад: На один непомітний момент піднялася на серці злоба. "На господа це ти кишки мені вивертаєш, попе проклєтий. Чому докопуєшся до дрібниць, які я сам для себе хотів би поховати навіки й не воскрешати ніколи... **Не хочу більше...** Я сам за себе відповідатиму і на земному, і на небесному суді" [8, 265].

Як уже відзначалося, труднощі у кваліфікації НР спостерігаються і тоді, коли вони побудовані як складні складнопідрядні з підрядними сполучниками *як, якби, якщо* і *коли* (у значенні якщо). Такі конструкції нагадують тип підрядного умовного, яким властива ознака "уявної" структурної завершеності і які функціонують самостійно без головної частини [6, 52 – 53].

У повісті поряд із підрядними умови (як правило, зі сполучниками *йк (як), коби (якби)*) використане підрядне часу такого ж типу, що містить підрядний сполучник *як*. Порівняйте: – … Помнявся, помнявся і каже: "Єгомостику. **А йк під парасолем?"** Я одразу, признатися, й не зрозумів… [8, 85]; – А він правду кае. Шо, **коби так усім селом устати...** – То правда... лиш... – і слідує віковічний український жест, що однаково вживається на всьому просторі – від Карпатських гір до степів воронезьких і тихого Дону [8, 277] – виділені речення мають ознаки підрядних умови;

– **Як вийдеш на зорі...** Росяно... Он далеко якісь дерева синіють...[8, 400] – виділене НР можна кваліфікувати як підрядне часу.

Беручи до уваги встановлені особливості НР і враховуючи специфіку формально-граматичної організації структури речення, вважаємо, що такі синтаксичні конструкції потрібно аналізувати як прості речення. Тим паче, що частина будь-якого складного речення завжди співвідноситься із відповідним типом простого.

ІІ. Синтаксичні конструкції з ознаками НР або відповідного типу закінченого речення

Труднощі у класифікації речень цього типу пов'язані з особливостями передачі й, відповідно, відтворення живого усного розмовного мовлення за допомогою письма. Так, пунктуаційним знаком три крапки передається і емоційна забарвленість того чи іншого типу закінченого речення, і інтонація незавершеності в НР. Звідси, різновиди інтонаційних малюнків, відмінних за своєю природою й структурно-семантичними ознаками синтаксичних одиниць, практично не можуть бути диференційованими навіть за допомогою конситуативних характеристик. Наприклад: – Ідіть, ідіть,– обзивається їмость ніби веселенько, але чує Єлена, що в голосі немає правдивої веселості. – А ми тут із газдинькою поприбираємо, побалакаємо. Марта – вона все знає, вона все бачить – каже: – Ідіть і ви, їмость... **Я сама...** Матушка взяла Єлену під руку і повела до спальні… [8, 203].

Залежно від інтонаційних особливостей виділене речення можна трактувати або як закінчене неповне ситуативне, або як НР.

НР виникають як результат парцеляції – "процесу членування єдиної синтаксичної структури речення, що реалізується в кількох інтонаційно-смислових одиницях мовлення – фразах" [3, 75].

Парцельовані синтаксичні утворення, які виникли у мовленні в результаті мотивованого членування речення, зберігають особливість семантико-синтаксичного зв'язку частин тієї конструкції, котра розпалася. Збереження відповідного зв'язку вказує на залежність парцелята в постпозиції від основного речення у препозиції. НР, що утворюється в результаті процесу парцеляції, завжди розташоване в препозиції (тобто виступає головним у відношенні до наступної парцельованої частини) і пов'язане із парцелятом семантико-синтаксичним зв'язком, на що вказують формальні засоби вираження такого зв'язку: сполучники, граматичні форми головних членів речення, займенниково-співвідносні слова і т. ін. Наприклад: – **Може, йкийс шєсливіший ватажко обберетси... Бо цес єкийс...** Вісоко літат... На панів си завзєв, а пани, видиш... Ци ми панів подужєємо? Ой га!.. Не наша сила панів задушєти. **Коби наша сила – ого!.. Давно би вже... А то видиш... У панів воєько, армати...** Та де?.. Нема шо говорити... [8, 396].

У повісті Гната Хоткевича "Довбуш" найчастіше (80% від усіх парцельованих конструкцій) трапляються речення-парцеляти з ознаками складносурядного речення із зіставно-протиставними відношеннями: **Довбуш говорив це якось особливо м'яко, особливо чуло, але... До опришків це не доходило.** Обличчя їх були якісь суворі. Видимо, вони не сподівалися, ніяк не сподівалися вчути від свого отамана таке [8, 357].

Часто сполучник *але* повторюється: ним закінчується базове речення й починається парцелят: – **Це все так, – глибокомислено говорив пан гетьман, – але... Але вищим політикам треба дивитися ширше.** Головна опора Сасів – Росія і Австрія. Ну, а наша ставка на Прусси, Францію, Швецію й Турцію [8, 327].

В окремий тип виділяються нечленовані НР (що є результатом майже повної редукції синтаксичної структури того чи іншого простого або складного речення), у яких у формально-синтаксичному плані не можна виділити ні головних, ні другорядних членів речення. Однак у функціонально-семантичному відношенні такі синтаксичні конструкції, як правило, виконують ряд комунікативно-когнітивних функцій.

Синтаксично нечленованими вважаються ті НР, до складу яких входять лише сполучники, частки, модальні слова і словосполучення, вигуки, а також лише звертання. У творі Г. Хоткевича вони становлять 19,8% від усіх НР. Серед них виділяються:

1. Нечленовані НР, які складаються лише із неповнозначних слів: – Прошю вас приймати цес дарунок та й аби-сте були ласкаві сказати своїм синам, аби вни мене не грабували. **Але...** Ось воно що... [8, 239];

2. Нечленовані НР, у структурі яких є поєднання неповнозначних слів з модальними або тільки модальні слова: – Єк він такий мудрий і добрий, то не міг він такого веліти та й дати одним солодке житє, а другим самі слези та біль. А йк він таке велів, шо нема за шо му кланєтиси. **А може, й...** Отець Кралевич спішно переводив розмову на інші тори, бо це вже здавалося йому святогудством [8, 191]; Може, краще несвідомо тримати, ніж свідомо втратити, як наші усі світські пани. **Зрештою...** Я вже сам не знаю, що думати: чи просвіщати вас, чи ліпше нехай ви зостанетеся

вічно консервативним резервуаром народних скарбів [8, 196].

3. Нечленовані НР, які складаються лише зі звертань. Наприклад: – **Олексику...** – сказала, – і тільки. Більше не знайшлося слів [8, 65].

Дуже близькі до нечленованих є НР, у структурі яких залишилось лише одне повнозначне слово, яке в окремих випадках супроводжується неповнозначними (сполучниками, частками тощо). У таких НР самостійними частинами мови виражаються, зазвичай, підмети, означення або обставини. Наприклад:

а) НР, до структури якого входить тільки одне повнозначне слово: – **Попи, попи...** То ж такі, що вилущать усе добре й не з такої слабовільної істоти [8, 325];

б) нечленовані НР, до структури яких входять неповнозначні слова у поєднанні з повнозначним: ... А ми ж то жили, єк у церкові... Усі нам завидували, шо тихо у нас так, миром... **А тепер...** Шо си діє... [8, 205].

Таким чином, НР є одними з поширених у повісті Г. Хоткевича "Довбуш" синтаксичними конструкціями. Їх аналіз на формально-граматичному рівні доводить, що 26,7% цих синтаксичних одиниць мають ознаки простих речень (двоскладних і односкладних, поширених і непоширених, повних і неповних, ускладнених і неускладнених), 53,5% – складних (складнопідрядних, складносурядних, безсполучникових і складних синтаксичних конструкцій), а 19,8% – нечленованих і таких, які важко диференціювати внаслідок майже повної редукції членів речення. 7,4% НР характеризуються специфічними ознаками, наявність яких пов'язується з особливостями діалектного мовлення, що стосується усічення частини власної особової назви.

Дослідження доводить перспективність вивчення НР із застосуванням формально-граматичного методу аналізу, оскільки (незважаючи на традиційний статус таких синтаксичних конструкцій у якості еквівалентів речення) більшість із них мають ознаки не тільки простих, але й складних речень.

1. Агафонова А. Обірвані речення як засіб творення образу автора в художньому тексті (на матеріалі мовостилю Марії Матіос) / Алла Агафонова // Лінгвалізація світу: теоретичний та методичний аспекти: [збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції]. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 441 – 447.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368с.
3. Марич С. М. Структурні і смислові особливості парцельованих речень / С. М. Марич. – Українське мовознавство. – 1988. – №15. – С. 75 – 78.
4. Пітель В. Синтаксичні зв'язки в незакінчених реченнях / В. Пітель // Лінгвалізація світу: теоретичний та методичний аспекти: [збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції]. – Черкаси, 25 – 26 травня, 2006 р. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 329 – 334.
5. Пітель В. Формально-синтаксична типологія незакінчених речень / В. Пітель // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Вип. XV-XVIII. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 111 – 115.
6. Пітель В. І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській мові : дис… кандидата філол. наук : 10.02.01. / Пітель Василь Іванович. – Івано-Франківськ, 2000. – 188 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 512 с.
8. Хоткевич Г. М. Авірон; Довбуш: Повісті. Оповідання / Г. М. Хоткевич. – К. : Дніпро, 1990 р. – 559 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : "Академія", 2004. – 408 с.

The article studies different types of incomplete utterances in the story "Dovbush" wrote by Hnat Hotkevych. The corresponding types of the incomplete utterances are determined on base of formal-grammatical peculiarities of those syntactical constructions.

Key words: *incomplete utterance, simple sentence, complex sentence, syntactic bonds, semantic-syntactic relations.*

УДК 811.161.2'37
ББК 81.2 Ук-2

Роман Бачкур

ІНТЕР'ЄКТИВИ В ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглядаються семантико-словотвірні характеристики специфічних для гуцульських говірок інтер'єктивів, зафіксованих у діалектних словниках, зокрема виявлено типологію вигуків, описано відтінки їх семантики, простежено за походженням більшості лексичних одиниць, з'ясовано особливості їх лексикографічної фіксації.

Ключові слова: *інтер'єктив, вигукова семантика, походження вигуків, типологія вигуків, гуцульські говірки, діалектний мовний простір.*

У сучасній лінгвістиці вигуки визнаються специфічними одиницями мови, що пов'язано з їх складною природою та неоднорідністю визначення статусу в мові. Слушно зазначає з цього приводу К. Городенська: "Складна природа вигуків спричинила проблему їх кваліфікації. Найважчими, найдискусійнішими виявилися питання про співвідношення в них емоційного й поняттєвого, про їхній зв'язок з поняттям і судженням і, відповідно, зі словом та реченням, з різними ярусами мовної системи, зокрема зі сферою мови й мовлення, тощо" [7, 376]. При цьому дослідниця, роблячи аналітичний огляд сучасних і традиційних поглядів, виокремлює кілька підходів трактування статусу та природи вигуків, серед яких трактування вигуку як особливої частини мови, яка, проте, не належить ані до повнозначних, ані до службових; віднесення вигуків до специфічного лексико-граматичного класу слів, яким не властиве лексичне значення; зіставлення вигуків із синтаксично нечленованими реченнями як їх словесних еквівалентів; розгляд вигуків як периферійних реченнєвих утворень, співвідносних із судженням тощо [там само, 376-377].

© Р. Бачкур

Не вдаючись у теоретизування з приводу лінгвістичної природи вигуків, для нас важливо виокремити той факт, що вигук як жоден з інших класів слів, номінуючи емоційно-вольову сферу мовців, виражає ментальність носіїв мови, виявляє особливості їх мислення, мовотворчої діяльності, характеризує важливі для них сфери життя тощо. Саме тому дослідження семантико-прагматичних особливостей інтер'єктивів на матеріалі окремо взятих гуцульських говірок має важливе значення не тільки для лінгвістичної парадигми знань, а й у цілому для розкриття ментальності гуцулів, їх прагматики, мислення, сфери почуттів, трудової діяльності тощо. Таким чином, **метою** пропонованої розвідки є семантико-прагматична характеристика інтер'єктивів у гуцульських говірках.

Відомі словники гуцульських говірок фіксують, звичайно, далеко не всі інтер'єктиви, які використовуються в мовленні гуцулами, а відбивають тільки ті, які є специфічними в окресленому діалектному просторі й не засвідчені літературною мовою[1]. Саме такі вигуки найбільшою мірою свідчать про особливості мовної картини світу гуцулів, хоча їх і зафіксовано порівняно невелику кількість – близько 70 одиниць, включно з їх словотвірними та фонетичними варіантами. При цьому зазначимо, що ми не беремо до уваги формули мовного етикету та звуконаслідувальні слова, які традиційно відносять до вигуків. Це зумовлено обмеженим обсягом нашої розвідки.

За своєю семантикою гуцульські інтер'єктиви можна розподілити в межах традиційних значеннєвих груп емоційних вигуків та вигуків, за допомогою яких передаються різні волевиявлення людини [пор.: 6, 530-534]. Розглянемо ці групи детальніше.

Емоційні вигуки репрезентовані в лексикографічних джерелах епізодично. На нашу думку, це пояснюється тим, що гуцули для вираження різноманітних емоцій використовують однофонемні чи кількафонемні вигуки на зразок *а, о, ай, ох, ух* та под., які є загалом притаманні українській мові. Серед специфічно гуцульських виокремимо інтер'єктиви, які виражають:

– обурення, роздратування: *агі (агій, ігі, ігій) // агйо́ // агу́; е́й-де (ий-де)*;

– здивування: *адо́ // адім; а́ле* 'невже, ой';

– радість: *іга́ (їга́)*.

Варто зазначити, що семантика наведених вигуків по-різному репрезентована в названих лексикографічних працях. Так, якщо словник "Гуцульські говірки" Я. Закревської вигук *агій* фіксує як такий, що "уживається для висловлення обурення, роздратування" [2, 17], то словник Миколи Негрича цей самий інтер'єктив подає як такий, який "уживають, виражаючи здивування" [4, 19]; словник Юрія Піпаша та Бориса Галаса в цілому не розкриває семантики цього вигуку, а тільки наводить відповідник літературної мови – *ось тобі на* [5, 9]. Такі розбіжності принагідно можна пояснити словами К. Городенської: "Вигуки як реченнєві одиниці ґрунтуються не на семантиці судження, а є лише його емоційними відповідниками. /.../ Вигуки передають надзвичайно широкий спектр емоцій і почуттів, але їх створюють не самі вигуки, а контекстне оточення й відповідна інтонація, що свідчить про контекстну зумовленість їхніх значень" [7, 381]. Домінантна роль контексту й інтонації у формуванні значень вигуків зовсім не применшує ваги їхнього соціального усвідомлення, адже у свідомості мовців з тією чи тією звуковою структурою вигуку пов'язується певний тип емоцій, почуттів чи волевиявлень. Їх може бути багато або один. Тому справедливо трактувати семантику вигука *агій* як інтер'єктива і обурення, і роздратування, і здивування, і, можливо, інших емоційних виявів. Все залежатиме значною мірою від контексту. У таких розбіжностях вбачаємо невеликий недолік названих лексикографічних праць, хоча тут можна враховувати і те, що гуцульські словники не претендують на всеохопність. Про це свідчать, скажімо, їх заголовки й підзаголовки: ***Короткий*** *словник* (у Я. Закревської), ***Матеріали до*** *словника* (у Ю. Піпаша та Б. Галаса), *"**цеглинки**" до Словника українських говорів"* (з передмови до словника М. Негрича).

Серед вигуків, які виражають волевиявлення людини, можна виокремити кілька семантичних груп.

1. Апеляційні вигуки, які вживаються для привернення уваги співбесідника:

агу́й (агу́й-агу́й) 'послухай';

гі '1. бач, дивись'.

Специфічним за своєю семантикою є гуцульський вигук *мой* чи його редуплікована форма *мой-мой*, яка в цілому не має ані відповідника в літературній мові, ані, принаймні, перекладу. Цей інтер'єктив уживається при звертанні до кого-небудь.

Наведемо приклад: *...вирмене уводно допитувалиси: "**Мой**, кажю, нашьо ви такий великий храм варите? Хто мет йиго їсти?"* (П. Шекерик-Доників "Дідо Иванчік")[2].

[1] Наше дослідження здійснено на матеріалі більшості з існуючих словників, а саме: Гуцульські говірки: Короткий словник / Відпов. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.; Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266с.; Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовú / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 224с.

[2] Тут і надалі використано приклади художньої літератури, взяті з картотеки словника "Лексика гуцульського говору в українській художній мові", яка укладається в Інституті українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.

2. Імперативні вигуки, які передають відповідні накази як емоційні волевиявлення мовців. Це найчисельніша група інтер'єктивів, зафіксована нами в гуцульських говірках. На нашу думку, в її межах можна виокремити кілька підгруп.

Так, в одну підгрупу можна об'єднати наказові вигуки, які виражають наказ, вимогу припинити якусь дію. Вони можуть вживатися в різноманітних комунікативних ситуаціях. До таких вигуків із зафіксованих нами відносимо:

– *вон* '1. *прислівник* ззовні; 2. *вигук* геть';

– *гет* '1. *прислівник* далеко; 2. *вигук* геть';

– *преч* '1. геть';

– *ціхо* '*вигук* тихо'.

Окрему підгрупу в межах імперативних вигуків формують вигуки, які використовувалися в професії лісорубів. Промисел вирубки лісу й сплавляння колод гірськими річками став передумовою для появи нових вигуків-команд, які б могли забезпечити ефективне керування швидким і шумним процесом. Наведемо такі вигуки:

габо́в – наказ лісорубам припинити спуск дерева; стій;

ду́ра – сигнал до обіду в лісорубів;

клейго́ (клайго, клейго́в) – вигук, щоб попередити про спуск дерева згори;

маріна – команда викручувати цапінами дерево.

Такі "професійні" вигуки доволі активні в мові гуцульської говірки, що підтверджує також їх словотворча активність як твірних баз. Так, вигук *габов* є твірним для дієслова *габувати* 'припиняти спуск дерева', вигук *маріна* – для дієслова *марінувати* та фразеологізму *взєти на маріну* 'обертати стовбур поваленого дерева цапіною'. Такі моделі відвигукових дериватів поширені і в українській літературній мові [пор.: 3].

Найбільшу групу імперативних вигуків становлять інтер'єктиви, спрямовані на тварин. Вони використовуються для прикликання тварин, їх відганяння, а також при керуванні кіньми, волами чи отарою овець або кіз, причому окремі вигуки можуть бути багатозначними: наприклад, вигук *бир (берь, бир-бир)* може використовуватися як для прикликання, так і для відганяння овець.

Наведемо перелік вигуків названої підгрупи:

а) вигуки, які використовуються для відганяння тварин:

абазь // абирь – для овець;

авуш (авушь-авушь) – для курей, рідше качок;

акушь – для ягнят чи кошат;

атась – для качок;

атрусь – для кролів;

ацю – для поросят;

гаць (гачь) – для свиней,

ушь – для курей;

ций-ций – для кіз;

ціба – для собак;

б) вигуки, які використовуються для прикликання тварин:

міць-міць – для котів;

нє (нє-нє, нєч-нєч) – для коней;

тпр (тпр-а) бріцька // тпра-тпра – для ягнят чи овець;

трусь-трусь – для кролів;

хось-ту // хоць-на – для собак;

цько-цько // цьку-цьку – для поросят;

в) вигуки, які використовуються як для відганяння, так і для прикликання тварин:

бир (берь, бир-бир) – для овець;

кац (каця) – для кіз чи котів;

г) вигуки, які використовуються для підганяння кіз чи овець, а також для керування кіньми чи волами:

гісь – підганяння овець;

крьо-нé – уживається для завертання кіз;

га́йта – 1. уживається для підганяння коней; 2. повернути конем праворуч;

тпру – зупинити коня;

ци – підганяння коня;

цурік – рух конем назад;

цоб – повертання волів ліворуч;

ча – повертання волів праворуч.

Частина з наведених вигуків є похідними від назв відповідних тварин, які фіксуються в гуцульських говірках чи які існували раніше. Наприклад, вигук *абазь* "Етимологічний словник української мови" трактує як складне слово, утворене із спонукальної частки *а* і вигуку *базь* (т.1, с.37), який, у свою чергу, є похідним від іменника *базя*, вживаного в дитячій мові із значенням 'вівця, ягня' (т.1, с.114-115). Як складні слова, утворені за аналогічною моделлю, трактуються й інтер'єктиви *акушь, атась, атрусь* і под. Порівняймо також вигук *трусь-трусь*, що вживається для прикликання кролів. Цей вигук мотивується відповідною назвою тварини – *трусь* (кріль), яке, можливо, походить з дитячої мови і має первинне значення "той, хто труситься" (т.5, 659-660).

Актуалізація в процесах інтер'єктивного номінування саме дитячої мови, на нашу думку, не випадкова й має ще глибокі коріння в тотемних культах дохристиянських вірувань, адже прикликаючи чи відганяючи тварину, її не можна було образити, а тому слід було звертатися до неї лагідно. Для цього чи не найбільш придатна дитяча мова, яка містить винятково демінутиви й пестливі слова.

Для літературної мови також типовим є утворення вигуків із значенням прикликання чи відганяння тварин, мотивованих відповідними назвами тварин. Так, інтер'єктивний блок словотвірних парадигм українських назв тварин нечисленний і налічує 12 дериватів: 11 із них є вигуками для прикликання тварини (*бицю, бицю-бицю, биць-биць, гусю, гусь, гусь-гусь, кабась, кізь-кізь, козю, козь-козь, цуцю*), а тільки 1 дериват – вигуком для відганяння тварини [1, 123]. Вказані 12

вигуків зафіксовані в одинадцятитомному Словнику української мови.

Частина вигуків мають звуконаслідувальне походження: мовці асоціювали такі вигуки із голосом тварин, шумом її ходи тощо. Так, вигук *бир (бир-бир)* "Етимологічний словник української мови" розглядає як звуконаслідувальний, що виник "на основі відтворення крику овець" (т.1, с.184). Аналогічною є й етимологія інтер'єктивів *ацю, миць* і под.

Окремі вигуки є запозиченими з інших мов. Такою є, наприклад, лексема *цурік*, що вживається для руху конем назад. Вона походить від відповідного прислівника німецької мови zurück, що означає 'назад'.

З морфемно-словотвірнго погляду більшість аналізованих вигуків на сучасному етапі є нечленованими та непохідними лексемами, за винятком окремих дериватів та, безперечно, складних вигукових слів, утворених за допомогою редуплікації (*бир-бир, миць-миць, цько-цько* та под.).

Таким чином, вигуки в гуцульських говірках становлять неоднорідний і своєрідний пласт лексики, який характеризує життя носіїв мови, їх психологію, ментальність. Не випадково нами засвідчено кілька вигуків, які використовувалися в лісозаготівельному промислі, тривалий час надзвичайно поширеному в горах. Наявність чималої кількості вигуків для прикликання чи відганяння свійських тварин підтверджує те, що гуцули віддавали перевагу тваринництву, зокрема вівчарству. Це зумовило соціальну потребу появи відповідних інтер'єктивів. Ставлення до тварин із повагою, із трепетом перед ними як важливими представниками ще й гуцульського міфосвіту зумовлює те, що первинно твірними основами для відповідних вигуків ставали лексеми дитячої мови, які самі собою є лагідними, "необразливими" для тварин, оскільки без них гуцул не мислив свого життя.

Як свідчать результати дослідження, вигукам слід приділяти більшу увагу й у подальшій лексикографічній роботі, адже зафіксовані окремі словникові розбіжності, неточності у формулюванні семантичного навантаження інтер'єктивів тощо. Подальше дослідження цього пласта лексики дозволить уникнути таких різнотрактувань і дасть змогу глибше розкрити особливості ментальності гуцулів, їх прагматики, мислення, сфери почуттів, трудової діяльності тощо.

1. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин: Дис. ... канд. філол. наук / 10.02.01 – Івано-Франківськ, 2004.
2. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відпов. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.
3. Курило О. Й. Відвигукова лексика сучасної української літературної мови: склад та структура: автореф. дис. ... канд. філол. наук / 10.02.01. – Ужгород, 2001. – 20с.
4. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 224с.
5. Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266с.
6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584с.
7. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.

Semantic-word-building descriptions of specific for the Hutsul manners of speaking of interjection, fixed in existent dialectal dictionaries, are examined in the article, typology of exclamations is exposed in particular, described the tints of their semantics, traced to most lexical units originally, the features of their lexicographic fixing are found out.

***Key words**: interjection, semantics exclamation of origin of exclamations, typology of exclamations, Hutsul manners of speaking, dialectal linguistic space.*

УДК 808.3.873.801.55.01
ББК 81.2. Ук-2

Ірина Джочка

ПРИСЛІВНИКИ В ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ: СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано семантичні та словотвірні особливості прислівників у гуцульських говірках. Здійснено класифікацію адвербіативів за лексичною семантикою, встановлено твірні основи, способи та засоби словотворення.

***Ключові слова**: семантико-синтаксичні розряди прислівників, твірна основа, спосіб словотворення, гуцульські говірки.*

Гуцульські говірки – одні з найбільш колоритних та багатих як за фонетичними, так і структурно-семантичними особливостями – неодноразово ставали об'єктом зацікавлення багатьох українських мовознавців. Фіксація, нагромадження, опис діалектного матеріалу були і залишаються одними з першорядних завдань сучасної української лінгвістики. Хоча діалектна лексика на сьогодні ще активно функціонує, водночас відбувається повільна нівеляція, деформація, зближення народних говорів з літературною мовою [11, 1]. Однак цей процес взаємопов'язаний: діалекти у свою чергу збагачують, поповнюють лексичний склад сучасної української літературної мови [7]. Актуальними і необхідними з цього погляду є студії, присвячені аналізу не тільки фонетичних, лексичних, морфологічних та синтаксичних ознак окремих говірок, а й дослідження їх на рівні окремих лексико-граматичних класів слів (частин мови), зокрема й прислівників. На сьогодні в сучасному українському мовознавстві не існує монографічних

© І. Джочка

праць, у яких був би здійснений системний опис прислівників української діалектної мови. Оскільки прислівники є доволі структурно неоднорідними утвореннями, вважаємо за необхідне в дослідженні основну увагу зосередити на їх семантико-словотвірних ознаках, які могли б бути внесені до словникових статей нових лексикографічних праць з діалектної лексики з уточненням семантико-синтаксичного розряду кожного прислівника, його словотвірних ознак. Підтвердженням такого погляду вважаємо думку, висловлену П. Ю. Гриценком, про те, що "усталення вживання слів і словоформ як діалектизмів, їх відповідне опрацювання у нормативних словниках і граматиках (з відповідними кваліфікаціями *діал., обл.*) є передумовою поступового переходу цих діалектизмів до нормативних, збагачення за їхній рахунок структури і виражальних можливостей літературної мови" [14, 136].

Прислівниковий словотвір сучасної української мови досліджували П. Білоусенко, М. Жежеря, Г. Мукан, Т. Назарова, І. Ощипко, І. Чапля та ін. У діахронному аспекті словотвірні особливості прислівників української мови розглядали С. Бевзенко, Л. Гумецька, В. Німчук, С. Самійленко, І. Уздиган. Такі дослідники, як О. Брошняк (Пискач), Ю. Громик, Т. Довга (Розумик), О. Захарків, М. Леонова, П. Лизанець, К. Лук'янюк, В. Німчук, І. Пагіря, Н. Прилипко, аналізували у своїх працях прислівники окремих говорів та говіркових груп південно-західного наріччя [2; 4; 9]. Лексико-граматичний клас прислівників гуцульських говірок ще не був предметом окремого дослідження, що зумовлює новизну пропонованої розвідки.

Об'єктом аналізу є понад 300 прислівників, дібраних методом суцільної вибірки зі словника "Гуцульські говірки" за ред. Я. Закревської. Мета дослідження – встановити типологію семантико-синтаксичних розрядів гуцульських адвербіативів, здійснити їх словотвірну характеристику.

Традиційно за семантико-синтаксичними ознаками прислівники поділяють на два великих розряди: означальні та обставинні [3, 302]. До розряду прислівників деякі граматисти зараховують й безособово-предикативні, або предикативні, та модальні прислівники [1, 252-253; 12, 256]. Аналізуючи адвербіативи гуцульських говірок за семантико-синтаксичними розрядами, за основу візьмемо класифікацію, за якою прислівники поділяються на чотири розряди: означальні, обставинні, предикативні, модальні. У межах перших двох розрядів традиційно виділяємо такі групи: 1) означальні (якісно-означальні, кількісно-означальні, способу дії); 2) обставинні (місця, часу, причини, мети).

Найбільшою кількістю лексем, що характеризують особливості виявлення дії, її якісну ознаку, представлений семантико-синтаксичний розряд **якісно-означальних** прислівників (разом з варіантами – 110 одиниць): *алярмово* "швидко, негайно", *бийно (бійно)* "страшно, боязко", *благо* "лагідно, спокійно", *борзо // живо // прудко // футко (хутко)* "швидко, скоро", *борше* "швидше", *вавко* "гидко, бридко", *варко* "небезпечно", *волочно* "належно", *гатко* "бридко", *годно* "гідно, чесно", *дурно* "даремно", *жєвко // жєво* "дуже швидко", *жєсно (жісно)* "страшно", *забавно* "цікаво", *запусто* "марно, даремно", *збрійно* "зручно", *здало* "добре", *зєбко (зєпко)* "холодно", *зіхер, зіхерово* "обов'язково, точно", *капарно // керинно* "неохайно, недбало", *красно* "гарно, дуже гарно", *кривно* "кривдно", *крітко* "тихо, спокійно", *куніщливо* "повільно", *лабато* "грубо, неакуратно", *лакомо* "ласо", *латво* "легко", *лепсько* "погано", *лєчно* "страшно", *лихо* "погано, зле", *лівко* "вільно, легко", *лучно* "вміло", *люзно* "вільно, просторо", *люксично* "прекрасно", *люто* "завзято; швидко; сердито", *майпофутше // шонайборше* "якнайшвидше", *маркітно* "ніяково, моторошно", *мерєво* "тьмяно", *мерзко* "неприємно", *мирно* "спокійно, щасливо", *мірно* "помірно", *міскаво* "грузько", *млаковато* "заболочено", *модно* "дивно", *моцно* "міцно, сильно", *муняво* "тихо", *мурово* "гордо", *мусово* "обов'язково", *надіяно* "очікувано", *неслідно* "непомітно", *низгірше // несогірше* "непогано", *ненадійно* "несподівано", *ніпаво* "повільно", *обраховано* "обдумано", *огідно* "завзято", *омкно (омпно)* "прикро, ніяково, незручно", *остро* "гостро, дошкульно", *охітно (охічно)* "охоче", *пеняво (пеніво)* "повільно", *право* "прямо", *пудно* "страшно", *ретєнно (ретєно, ретіно)* "точно, дійсно", *сиво* "сіро", *склінно (склинно)* "мирно, дружно", *слідно* "видно, помітно", *сніско // снісінко* "подібно, точно", *согірше* "гірше", *сохранно* "обережно", *спірно* "ситно", *студено* "зимно", *тано* "дешево", *тісно (кісно)* "тісно; скрутно", *туго* "важко", *тумаром* "раптово", *укро* "прикро, тяжко", *уміятно* "розумно, хитро, спритно", *уритно* "прикро, погано", *файно* "гарно", *хухнаво (хохнаво, хухняво)* "гугняво", *ціпко* "міцно", *ціхо* "тихо", *черлено* "червоно", *шіковно* "спритно", *шкарадно (шкаредно)* "погано, незграбно", *шпарко* "скоро", *шпетно* "небезпечно", *штрамацко* "акуратно".

Другим за кількістю серед означальних адвербіативів виступає семантико-синтаксичний розряд прислівників **способу дії**, який налічує 96 лексем (разом з варіантами): *безвіддихці* "безперестанку", *вала* "гуртом, масово", *вголоблість // вголобіські (голобіски)* "на босу ногу", *вголоднечу* "впроголодь", *вергом* "кидком, безладно", *взапорі* "взаперті", *взаходи* "зигзагом", *вівагом* "поважно, повільно", *вмах (умах)* "постійно, дуже швидко", *внакидку* "наопашки", *внеобав* "несподівано, скоро", *вподдавки* "наввипередки", *гаразд* "добре", *дорєду* "до ладу", *забігачки* "загадково, незрозуміло", *зблага* "лагідно", *зпотиха* "потихеньку", *изповня* "уповні", *на іч* "віч-на-віч", *крадки (кратькі) // крадно // крадьма* "крадькома", *лігма* "лежачи", *льонтом*

"без догляду", *махом* "швидко, умить", *мах у мах* "постійно", *миром* "все гаразд", *мусом* "примусово", *навгадь (наогать)* // (рідко) *напасблінт* "навмання, наосліп", *навелко* "великими кусками", *навівороть* "навиворіт", *навіткі* "навідліг; навпаки", *навтвір // навроствір* "навстіж", *нагли* "раптово", *наголов // наголу* "стрімголов, дуже швидко", *нагорічо* "дуже швидко, миттю", *надармо* "даремно", *надовг* "у борг", *надрібно* "на малі куски", *назадусь* "задом наперед", *наколінки* "навколішки", *намацкі* "напомацки", *напóперек* "упоперек", *напопéрек // напоперекú // направцí // правцéм* "навпростець", *наручно* "зручно", *ободом* "натяками, манівцями", *один мент* "миттєво", *одно в одно // уводно (увонно́)* "раз у раз", *переверцí* "перевертом", *підлизачкі* "підлестиво", *поволоком // поволоцкі // чвовгом* "юзом, попозом", *позавуш (позауш)* "по вуху, поза вухо", *позаєк* "будь-як", *помали // помаленькі* "поволі", *попасом* "попаски, пасучись на ходу", *попітплічі* "під плечі", *пóровень (пóровінь)* "нарівні, разом", *посполу* "спільно, разом", *рéдком // рéдочком* "у ряд", *рітьма* "завзято", *совма* "гуртом", *статком* "багато, рясно", *сторзом (сторцом)* "сторч", *суньголов* "стрімголов, шкереберть", *тайма* "потайки", *увиткі* "у вічі", *у воросі* "разом, гуртом", *уріду* "разом, в одному ряду", *усмерть (усмерк)* "насмерть", *фрай* "вільно", *хапко* "похапцем", *хильці* "хильцем", *ходом* "пішки", *цупашем* "під конвоєм", *шерешером* (заст.) "під конвоєм", *шомочі* "щосили". Указані прислівники семантично неоднорідні, вони називають спільне або роздільне виконання дії, передають порівняльно-уподібнювальне значення або безпосередньо визначають спосіб виконання дії чи вияву стану [3, 303].

Порівняно меншою кількістю одиниць репрезентовано розряд кількісно-означальних адвербіативів (44 прислівники): *бирше (бірше)* "більше", *велико* "багато", *верховато* "дуже повно", *ганц* "зовсім, цілком", *доста* "досить", *дошпента* "зовсім, цілком", *дубелт, удубелт* "подвійно, вдвоє", *ескри (искри)* "цілком, абсолютно", *забирше* "забагато", *згуста // зчєста (зчіста)* "часто", *капинку // капку // кіцько (кіцко)* "трішки, небагато", *кріпіцкі* "трохи", *крішки, крішечка* "трошки", *леда* "ледве", *май-май* "дуже багато", *майпобірше // шонайбірше* "якнайбільше", *малечко // малічко* "трохи, трошки", *маціцько* "трошки", *могила* "багато", *позатак* "настільки", *страх* "дуже багато", *теменно* "дуже", *тіцко (тіцько) // тіпілько* "трошки, *небагато", *троньки* "трошки", *удоволю* "вдосталь, досить", *фест (фист, хвист)* "дуже", *цалком // цалом* "цілком, зовсім", *чисто* "цілком, зовсім". Серед якісно-означальних та кількісно-означальних прислівників зафіксовані форми найвищого ступеня порівняння з формотворчою часткою ***май***: *майпобірше, майпофутше*, а також з формантом ***шонай-***: *шонайбірше, шонайборше*.

Обставинні прислівники відображають власне-обставинне функціонування прислівника [3, 305]. Оскільки особливості життя, побуту гуцулів тісно пов'язані з гірською місцевістю, а певні обряди, види робіт чітко регламентувалися часовими рамками, зрозумілим є функціонування значної кількості адвербіативів на позначення темпоральних та локальних понять. Семантико-синтаксичні розряди прислівників місця та часу налічують відповідно 67 та 84 лексеми.

Обставинні **прислівники часу** можна поділити на три підгрупи: 1) прислівники, які вказують на вихідну межу часу: *відраня (відрань)* "зранку", *відтогди* "відтоді", *відтогідь* "з минулого року", *здавен-давна* "здавна", *зниділі* "на початку наступного тижня", *спервовіку* (рідко) "споконвіку"; 2) прислівники, які позначають кінцеву межу часу: *дотив (дотів, доків)* "доти"; 3) прислівники, які вказують, коли відбувається явище. У межах цієї підгрупи виділяємо підгрупи на позначення таких часових понять: а) "протягом ***якогось часу*** або ***постійно***": *вгай (увгай, вгай)* "завжди, постійно", *водно* "завжди, постійно", *начєс (начіс)* "на декілька хвилин", *тогди (тогит, тогді)* "тоді", *упідосінь* "перед осінню", *чисом* "іноді", *шодень // шоднє // шоднини* "щодня", *шорік* "щороку", *щєста* "часто"; б) час, що ***збігається з моментом мовлення***: *доперва* "щойно, тільки що", *дораз* "відразу", *леда-день* "ось-ось", *наразі* "поки що, зараз", *нині // ниніка (нинька)* "сьогодні, тепер", *теперинька // теперичькі // теперкі* "тепер"; в) час ***перед моментом мовлення***: *безчісу* "передчасно", *давнічко* "досить давно", *завгоді (загоді)* "заздалегідь; завидна", *иззарана* "раніше, передчасно", *навчера* "позавчора", *наперед* "заздалегідь", *оногди // оногдичкі* "недавно, цими днями", *перетогід // перетторік* "позаторік, два роки тому", *передше* "раніше", *періш* "спочатку", *позатогід* "позаторік", *уперед* "колись"; г) час ***після моменту мовлення***: *впослідє* "опісля, потім", *втогідь (тогід, тогідь) // гідтепер* "минулого року", *занадовго* "невдовзі", *нарік* "наступного року", *незабавки // необавки* "незабаром", *післіть* "пізніше", *позавтрю* "післязавтра", *позанарік* "на третій рік"; г) часовий ***проміжок доби***: *даві (давіть) // здавішня* "дуже рано", *на даві* "сьогодні перед ранком", *двечеру* "надвечір", *досвіта* "на світанку, рано-вранці", *завлєги (завлєгі)* "пізно вночі", *назоріх* "досвіта", *нанині* "вчора пізно ввечері", *нічми* "вночі", *сночі (сноче)* "учора ввечері", *увечір (увечірь) // увечеріх* "ввечері", *уднину* "удень".

Прислівники місця, вслід за І. Вихованцем, поділяємо на дві підгрупи [3, 306]. До першої підгрупи належать адвербіативи, які вказують на ***місце, де відбувається*** дія або виявляється процес чи стан: *абоде* "будь-де", *вон* "назовні, надворі", *генде // гентамкі* "там, ось там", *гентам // гентамечкі* "там (далеко)", *гет* "далеко", *делеко* "далеко", *делінь* "далі", *делічко // деліченко* "досить

далеко", *крумильга* "навколо", *леда-де* "де-небудь", *назаді* "ззаду", *наперед* "попереду", *обхідно* "далеко", *сприходу* "біля входу", *таменьки (таминька) // тáмечі // тáмечки // тáмки (тамка)* "там, ось там", *туй // туйка // тутка (тутки)* "тут", *туй-туй* "ось-ось", *уверху (уверьху)* "нагорі, угорі", *укочéргах* "у тому місці, де стоїть кочерга", *усподу* "внизу", *хоть-де* "де-небудь". Друга підгрупа об'єднує прислівники, що визначають ***напрямок дії***: *богдайвідки* "звідки-небудь", *вітки (вітків)* "звідки, звідкіля", *відси (витси, відсив)* "звідси", *відти (вити, відтів, віти)* "звідти", *галайсвіта (галасвіта)* "у світ за очі", *горі* "догори, вгору", *дгорі* "угору, нагору", *зда* "сюди", *зувезди* "звідусіль", *митусь* "мимо, навскіс", *назустріть* "назустріч", *нівітки* "нізвідкіля", *поделекі (подалеку)* "здалека", *пониску (пониско)* "низом", *посі* "досі, до цього місця", *сподом* "низом, долиною", *сюда* "тут, сюди", *уверх // увишкі // угорішки* "угору", *удну* "всередину", *успід* "вниз; вглиб", *устріт (устріть, устріч)* "назустріч, навпроти".

Обставинні прислівники **причини** представлені 8 одиницями: *невмінкі* "нехотячи, ненароком", *непричком // нихітьма* "ненароком, випадково", *пріто // прото* "тому", *тимунь (тимой, тимуй)* "тому"; адвербіативи **мети** налічують 5 лексем: *вкірки* "наперекір", *навіророть* "наперекір", *навкіркі // назбитки* "наперекір, навмисне", *хотічи* "навмисне".

Незначною кількістю одиниць репрезентовані розряди **модальних** (*бизівно (бізівно)* "напевне", *варе (вере)* "справді, дійсно, здається", *видко* "мабуть", *відав* "мабуть, очевидно", *допритоки* "до прикладу", *достеменно* "безперечно, напевне", *очевиткі* "очевидно; мабуть", *чейко* "напевне") та **предикативних** прислівників (*видко* "світло, ясно", *гія* "треба", *не гія* "не можна", *глітно (глитно) // завізно // чєлідно* "тісно, людно", *гляба* "годі", *звірно* "багато звірів у лісі (перев. про вовків)", *значно* "видно", *мусай* "треба, слід", *ніт* "нема", *ніц* "нічого", *ошийно* "потрібно, слід", *темріч* "дуже темно", *тра* "треба").

За словами М. Івченка, "різноманітність структури, лексичного значення і синтаксичних функцій прислівників свідчить, що прислівники як самостійна частина мови сформувалися на основі різних частин мови – прикметників, іменників, числівників, займенників, прислівників і дієслів" [8, 420]. Уважаємо за доцільне розглянути словотвірні ознаки досліджуваних адвербіативів, насамперед визначивши частиномовну належність їх мотивувальних основ. У межах груп, об'єднаних спільною частиномовною належністю твірних, з'ясуємо способи та засоби деривації.

1. *Відзайменникові прислівники.* Виразну й значну за кількістю групу становлять прислівники із займенниковими коренями. Саме діалектні адвербіативи зберігають фонетичні особливості давньоукраїнської мови, на грунті якої розвивалися прислівники сучасної української мови. Сюди відносимо такі лексеми, як: *абоде, відки, відси, відти, відтогди, генде, зда, нівітки, посі, потому, таменьки, тамки, теперинька, тимунь, тогди, туй, туйка, тутка, туй-туй, хоть-де* та ін.[1]

2. *Відприкметникові прислівники.* Прислівники відприкметникового походження становлять в українській мові найбільш продуктивний тип. Найчисленніша група відприкметникових гуцульських адвербіативів, як і прислівники сучасної української літературної мови, утворена від якісних прикметників за допомогою суфікса ***-о***: *борзо, живо, прудко, делеко, достеменно, жєсно, забавно, збрійно, зєбко, здало, куншливо, лабато, міскаво, млаковато, огідно, остро, пеняво, пудно, тісно, теменно, ціпко, шіковно, шкарадно, шпарко, шпетно, штрамацко* та ін.

Частина прислівників утворена від нечленних форм прикметників у сполученні з прийменниками: а) від форм родового відмінка однини давніх коротких прикметників з прийменником ***з-(из-)***: *зблага, згуста, зчєста, здавішня, зпотиха, изповня, иззарана*; б) від форм давального відмінка нечленних прикметників чоловічо-середнього роду з прийменником ***по-***: *поделеку, пониску, посполу*; в) від форм знахідного відмінка однини з прийменниками ***в-, за-, на-:*** *впослідє, запусто, навелко, нагорічо, надармо, надрібно, наручно;* г) від форм місцевого відмінка з прийменником ***по-***: *поделекі.*

3. *Віддієслівні прислівники.* Досліджувані адвербіативи утворені від безприйменникових та прийменниково-відмінкових форм іменників. Засвідчені похідні, що виникли через адвербіалізацію форм орудного відмінка: *вергом, вівагом, льонтом, махом, нічми, ободом, поволоком, чвовгом, попасом, рєдком, рєдочком, сподом, статком, сторзом, сторцом, ходом, цалком, цупашем, чисом, шерешом, шерешером.* Цікавими з погляду словотвірної мотивації виступають прислівники *крадьма, лігма, рітьма, совма, нихітьма*, які більшість дослідників трактує як адвербіалізовані форми орудного відмінка двоїни віддієслівних іменників. Однак, на думку В. Німчука, такі форми з'явились внаслідок зміни кінцевого прислівникового ***-о*** на ***-а*** за аналогією до віддієприслівникових утворень *сидя, лежа* [9, 394].

Від форм родового відмінка однини з прийменниками-префіксами та займенником ***що*** утворені прислівники, у структурі яких наявні форманти: ***без-*** *(безвіддихці, безчісу)*, ***від-*** *(відраня)*, ***з-(с-)*** *(зниділі, сночі, сприходу)*, ***за-*** *(завгоді, загоді)*, ***до-*** *(дорєду, досвіта, дошпента, допритоки, достоту)*, ***що-*** *(шомочі, шоднє, шоднини).* Форми

[1] Див: Німчук В. В. Формування і розвиток прислівникової системи української мови // Історія української мови. Морфологія / Ред. колегія В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 360-373.

знахідного відмінка з прийменниками-префіксами та займенником ***що*** стали твірними для прислівників, у структурі яких наявні форманти: ***в-(у-)*** *(вголоднечу, взаходи, вкірки, внакидку, уверх, увишкі, угорішки, увечір, увиткі, уднину, удну, удоволю, уперед, упідосінь, усмерть, успід, устріт, устріть, устріч)*, ***за-*** *(завлєгу)*, ***по-*** *(поровень, поровінь)*, ***поза-*** *(позавуш)*, ***попід-*** *(попітплічі)*, ***до-*** *(дораз)*, ***на-*** *(навіворіть, навгадь, навітлі, навкіркі, назбиткі, наголов, надовг, назадусь, назустріть, наколінки, наперед, напоперек, нарік, начєс)*, ***що-*** *(шодень, шорік)*. Від форм місцевого відмінка з прийменниками-префіксами утворені прислівники, у структурі яких наявні форманти: ***на-*** *(назаді, назоріх, наразі)*, ***у- (в-)*** *(взапорі, увверху, увечеріх, уворосі, укочергах, уріду, усподу)*. Колишні форми давального відмінка з прийменником-префіксом ***к-> д- (до-)*** є мотивувальними для двох прислівників: *двечеру, дгорі*.

Віддієслівними, однак утвореними за зразком адвербіалізованих давніх форм орудного відмінка множини (*верхи, мовчки, пішки*), вважаємо гуцульські прислівники з формантами ***-ки (-кі)***: *вподдавки, забігачки, крадки, підлизачкі, намацкі, невмінкі, очевидкі*. Очевидно, що здрібнілі форми на зразок *хильцем, назирцем* дали паралелі, засвідчені в аналізованому матеріалі: *хильці, переверці*, що утворюють тип прислівників з суфіксом ***-ц-*** (порівняй: *згинці, потаємці*) [9, 394].

Засвідчено кілька відприслівникових лексем, утворених префіксацією: *перетгогід, перетгорік, позатогід, нанині, навчера, неслідно, ненадійно*, а також суфіксальні похідні з модифікаційним значенням: *гентамечкі (гентам), давнічко (давно), малічко, маленько (мало), нинька (нині), делічко, деліченко (делеко), насвіточку (насвітку), крішечка (крішки), таменьки, тамечки (тамки), теперинька, теперичькі (теперкі)*.

Усі відчислівникові (різні за структурою) адвербіативи утворені на основі числівника ***один***: *водно, один мент, одно в одно, уводно, увонно*.

Серед інших типів аналізованих прислівників нами зафіксовані складні адвербіативи: *вголобіські, відтогіть, галайсвіта, спервовіку, суньголов, май-май, туй-туй, здавен-давна, запусто-дурно*.

Адвербіативи *леда-де, леда-день* зберігають у своїй структурі давню частку **леда-**, яка була досить поширеною в староукраїнській мові із значенням "будь-який", "всякий", проте не збережена в сучасній українській мові [13].

Кілька прислівників, очевидно, є запозиченими з інших мов, зокрема з німецької: *ганц* (*пор.* ganz), *дубелт // удубелт* (*пор.* dubbelt), *зіхер* (*пор.* sicher), фест (фист, хвист) (*пор.* fest), фрай (*пор.* frei); з польської: *фурт (форт)* (*пор.* furt), *ціхо* (*пор.* cicho); з угорської: *гляба* (*пор.* hiába).

Семантико-словотвірний аналіз прислівників у гуцульських говірках дозволяє зробити такі висновки.

У гуцульських говірках представлені усі семантико-синтаксичні розряди прислівників, що функціонують у сучасній українській мові. Найбільшою кількістю та різноманітністю значень характеризуються такі групи означальних та обставинних адвербіативів відповідно: якісно-означальні та способу дії; часу та місця. Незначним за кількістю виявлених одиниць є розряд кількісно-означальних прислівників. По кілька лексем зафіксовано зі значенням причини та мети. Засвідчені в гуцульських говірках і модальні та предикативні прислівники. Відзначено наявність значної кількості паралельних, неоднорідних за морфологічним та фонетичним складом синонімічних прислівників у межах усіх семантико-синтаксичних розрядів.

Твірними для досліджуваного континууму лексем виступають усі повнозначні частини мови: іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, прислівники. Найбільш продуктивними у породженні адвербіативів виявились прикметники, на основі яких утворені суфіксальні та конфіксальні похідні. Як мотивувальна база словотвірною активністю відзначений клас іменникових лексем. Похідні прислівники відіменникового походження утворені конверсією або конфіксацією, залежно від того, безприйменникові чи прийменниково-відмінкові форми виступили твірними основами.

Віддієслівне та відприслівникове словотворення гуцульських адвербіативів виявилося менш продуктивним і представлене кількома словотвірними типами та незначною кількістю похідних.

Виявлено значну кількість прислівників відзайменникового походження, різних за способом творення та структурою. Однак вони не стали об'єктом детального аналізу в статті, тому доцільним, на наш погляд, є їх подальше дослідження як з погляду семантико-словотвірних ознак, так і фонетичних характеристик.

Кілька прислівників утворені від числівника *один*, зафіксовані також складні адвербіативи (*галайсвіта, спервовіку*) та ідіоматичні прислівникові вирази (*один мент, один в одно, мах у мах*).

Прислівникова система гуцульських говірок є невід'ємною частиною морфологічної системи південно-західного наріччя, яка, зберігаючи архаїчні ознаки української мови, водночас є джерелом поповнення й збагачення сучасного лексикону новими формами, лексичним значенням, семантичними відтінками.

1. Безпояско Олена Костянтинівна. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ольга Дмитрівна Брошняк (Пискач); Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 23 с.
3. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Юрій Васильович Громик; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1999. – 17 с.
5. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
6. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ігор Борисович Даценко; НАН України. Інститут української мови. – К., 2007. – 19 с.
7. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3-15.
8. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. – 592 с.
9. Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / Ред. колегія В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 342-412.
10. Ощипко І. Українські прислівники префіксального творення / І. Ощипко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. І. – С. 19-23.
11. Пискач О. Доцільність використання діалектної лексики в публіцистичному тексті (на матеріалі закарпатської районної преси) // [режим доступу] : http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1060
12. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – 286 с.
13. Симонова К. С. Про давню частку леда- // [режим доступу] : http://www.google.com.ua/search?hl=uk&q
14. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.

In the given article lexical and wordbuilding peculiarities of the adverbs groups on the material of Hutsul dialect are investigated. Lexico-semantical essence of the adverbs groups, motivated stems, the ways of the wordbuilding and means of the wordbuilding are analysed.

Key words: *semantico-syntactical groups of the adverbs, motivated stem, ways and means of the wordbuilding, Hutsul dialect.*

Ключові слова: *гуцульська говірка, коломийка, вокалізм, консонантизм, словозміна іменників, займенників, дієслів.*

УДК 811.161.2'342'366'282 ***ББК 81.2Укр***

Віра Бондаренко

ДІАЛЕКТНІ ФОНЕТИКО-МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКИХ КОЛОМИЙОК

У статті на матеріалі гуцульських коломийок висвітлюються деякі фонетичні особливості (у системі вокалізму та консонантизму) гуцульської говірки, а також морфологічні особливості (відмінювання іменників, займенників, дієслів тощо).

Із поглибленням суспільного інтересу до української мови, а особливо її усної форми, з подальшим розвитком антропоцентризму в мовознавстві нерозривно пов'язане посилення уваги до вивчення діалектів живої мови, їхніх зв'язків з літературною мовою, просторіччям, соціолектами, мовою художньої літератури. Дослідження діалектної мови як однієї з основних форм існування національної мови є особливо актуальними сьогодні, в добу глобалізації.

Відомо, що діалектологічні дослідження мають давні традиції в усіх лінгвістичних школах світу – перші спроби опису та класифікації говорів відносять ще до II ст. н. е. (опис грецьких діалектів А. Дисколом). Діалектологія східнослов'янських мов починалась із праць М. Ломоносова, О. Востокова, І. Срезневського, В. Даля, І. Бодуена де Куртене, О. Потебні, О. Шахматова, А. Кримського. Українська діалектологія сформувалась наприкінці XIX ст. у працях М. Максимовича, О. Потебні, Я. Головацького, К. Михальчука (автор першої діалектної карти) й отримала подальший розвиток у дослідженнях І. Огієнка, Й. Дзендзелівського, Б. Кобилянського, О. Курило, О. Синявського, Є. Тимченка, Ф. Жилка, Т. Назарової, А. Залеського, С. Бевзенка, П. Гриценка, В. Чабаненка, М. Онишкевича, Л. Калнинь та багатьох інших. Сьогодні актуальними є вивчення й аналіз явищ фонетичної, морфологічної, фразеологічної, синтаксичної підсистем різних українських говірок і говорів. Як відзначають дослідники, перспективними є міждисциплінарні зв'язки діалектології з етнолінгвістикою, лінгвокультурологією, психолінгвістикою, комплексні обстеження діалектного мовлення задля проекції їхніх даних на мовну картину світу носіїв говірки. [10] Власне гуцульські говірки були об'єктом дослідження таких лінгвістів, як Б. Кобилянський, Я. Янов, Ф. Жилко, Я. Рігер, Я. Закревська, П. Гриценко, Л. Калнинь, О. Горбач та ін. Уперше на деякі фонетичні й морфологічні особливості гуцульської говірки вказав І. Вагилевич у „Граматиці малоруського язика в Галичині" (Львів, 1845) [8; 121]. Згодом фонетику та фонологію гуцульських говірок обстежували Я. Янов, А. Залеський, К. Герман, Л. Калнинь, морфологію – Н. Черкес, В. Добош та ін.

У цій розвідці ми робимо спробу опису деяких фонетичних і морфологічних рис гуцульської (східнокарпатської) говірки, яка належить до галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя. Фактологічною базою дослідження послугували матеріали (аудіозаписи та їхня розшифровка), зібрані під час фольклорної практики студентів-філологів І курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (де автор статті був керівником однієї з груп) у

© В. Бондаренко

серпні 2004 р. у с. Чорна Тиса Рахівського району Закарпатської області – у самому серці Закарпатської Гуцульщини. Для обстеження фонетико-морфологічних рис гуцульського діалекту було обрано *коломийки* – віршовані співанки з двох (іноді більше) 14-складових рядків жартівливого характеру. Вони, як відомо, найповніше зберігають і найяскравіше репрезентують давні діалектні риси говірки – насамперед завдяки віршованій формі, яка запам'ятовується і відтворюється набагато легше, ніж прозова, а також завдяки речитативному ритмові. Крім того, коломийки є не лише «історичним», а й напрочуд живим і сучасним жанром народної творчості: значна частина опитаних нами респондентів самі складали коломийки й пісні, грали на різних музичних інструментах.

Опрацьовані коломийки жанрово представлені здебільшого ліричними піснями (про кохання), меншою мірою – соціально-побутовими. Іноді коломийки групувались у значні за обсягом в'язанки – у тексти із 52, 58, 92, 116 рядків, причому 14-складовий розмір цих рядків не завжди суворо дотримувався.

Серед ***фонетичних*** рис гуцульської говірки, описаних у спеціальній літературі [1 – 4; 6; 8 та ін.], у нашому матеріалі найпоказовішими були такі:

І. У системі вокалізму дуже поширеним виявився перехід **[а] → [е]** в позиції після м'яких приголосних і шиплячих: *"в[з'е]ти", "вироб[л'е]ла", "здоров[је]чка", "в ск[л'е]нці", "дев[је]ть", "[је]кби", "нещас[т'е]", "з вівч[е]риком", "ж[е]ба", "та не ж[е]ль ми полонинки"* та ін. Набагато рідше траплявся перехід **[а] → [и]**: *"запитав[с'и]", «но[ч'и]ма ходити», «я вечерю не втра[чи]ю, завгоді легаю», «як за[чи]ла мене мати заміталков бити».* Було помічено також декілька випадків переходу **[а] → [і]**: *«вече[р'і]ти даю», «повече[р'і]в», «якби [т'і]к не було»;* як нам видається, можна вважати прикладом такого переходу й фонетичний варіант частки **-с'а (-с'і)**: *«ти мені [с'і] сподобила», «може, ще [с'і] зустрінемо»* тощо.

Голосний **[і]** може переходити в **[и]**: «до *[и]гли та нитки», «у сус[и]дів»,* також **[и]** виступає в закінченні іменників давального відмінка однини (*«розказував легінев[и]»; «Відрахував сих лопатов шо-с дев'єть кнурев[и], П'єть коров[и] за постоли, та й засунув дверї»).* У поодиноких випадках **[і]** переходив в **[у]** (*«Не ходи ме поп[у]д хату», «[ц'у]лює»)* та **[е]** (*«Та не спав би з[е] мнов в ярку»).*

Був помічений також характерний для гуцульської говірки перехід **[и] → [і]** у префіксах: *«видіти в[і]ставу», «а сусідка в[і]ступає в ролі адвоката», «буфетчиця із-за стола єго в[і]ганяє»* тощо.

Сліди переходу давніх звукосполук **ъ, ь** із сонорними **р, л** між приголосними в **ир, ил** зафіксовані в одній коломийці: *«Ой гуцули в краю були, рубали калину, Течуть річки к[ир]вавії через Буковину».*

Водночас наш матеріал не засвідчив виразно випадків обниженої артикуляції **[е]** (**[е] → [ă]**) та **[и]** (**[и] → [е]**), які притаманні, за спостереженнями дослідників, гуцульській говірці.

ІІ. У системі консонантизму було помічено характерну загалом для південно-західного діалекту відсутність епентетичного **[л]** після губних у дієслівних формах 1-ої ос. одн. (*«Люб[ју], люб[ју] тебе, любку, за твої словечка»*), а також відсутність, щоправда, непослідовну, подовження приголосних в іменниках середнього роду типу *зілля: «Весі[л'и] ся починає весело та мило»; «Та я зва[н'е] чемпіона встиг завоювати»; «Нема в мене вночи спа[н'е] через цюлюва[н'е], Але у днину роботи через то дріма[н'е]»,* проте *«Ой висока смеречина росте на камі[н':у]».*

Явище переходу м'яких **[т'], [д']** у **[к'], [г']** спостерігалось у поодиноких випадках: *«Аби-м така молоденька так [к'и]шко бідила».* Зауважимо, що у слові «*кьишко*» (особливості запису мовлення інформанта збережено – В. Б.) простежуються одразу три фонетичних явища: 1) **[т'] → [к'],** 2) **[а] → [и],** 3) **[ж] → [ш]** (оглушення дзвінких у середині слова перед глухими, яке загалом характерне для південно-західного діалекту, але майже не засвідчене в нашому матеріалі).

Одиничними прикладами представлені переходи **[л] → [в]** (ствердіння [л] у кінці складу перед колишнім слабким [ъ]) – тільки в слові «*горівка*»: *«Тебе били коло церкви, бо ти пив горі[в]ку», «Коби були горі[в]очки – губки намочити»);* **[х] → [ф]** (*«Мусіла'м тя проміняти за ту [ф]устиноньку», «Повтирайсє, мій миленький, біленьков [ф]устинов");* а також збереження давньої м'якості **[р']** у середині слова (*«Та ве[р']хами сніги пали»*); диспалаталізація **[з'], [ц'], [с']** (*«Прошу тебе, во[з]ми мене, молодий легіню! Ой ві[з]ми ня, легенику, ві[з]ми ня, ві[з]ми ня,..»; «Лиш на столе[ц] коло вікна Склав я свої шмутки»; «Та шо[с] куми нема»*).

Приголосний **[ч]** іноді реалізувався як **[ц]** (*«Ой [ц]и дома та дівчина, в котрої мав бути», «[ц]и підеш за мене»*), іноді як **[ш]** (*«єк підеш гори за [ш]тири, – за тебе забуду»*), а в складі сполучника *що* – іноді як нуль звука **[ø]** (*«Та ще добре, [ш]о убранє було під руками», «Та [ш]о в свято, [ш]о в неділю до церкви ходила»*).

Серед **морфологічних** особливостей гуцульської говірки, описаних дослідниками [1 – 4; 8 та ін.], в аналізованих нами коломийках найяскравішими були такі:

1) наявність стягненого закінчення **-оў (<-ойу)** в орудному відмінку однини іменників жін. роду та узгоджуваних з ними прикметників, деяких займенників (*«Іде Тиса долі[ў] ріко[ў], в камені згортає»; «Тікав гуцул із гуцулко[ў] через Буковину»; «Повтирайсє, мій миленький, біленько[ў] хустино[ў], Вже сє можеш цюлюватись хоть з котро[ў] дівчино[ў]»; «Та коби був за сво[ў] жінко[ў] та не забарив ся»*);

2) наявність твердого **[т]** у стягнених закінченнях дієслівних форм 3-ої особи однини і множини теперішнього часу (*«Сиди[т] Василь коло ясель», «Жінка так їсть, аж ся дави[т]», «Кум на печі люльку кури[т]», «Корти[т] мене знати», «Жінки нема, а в голові гуду[т] самольоти»*);

3) збереження (у фонетично видозміненому вигляді) давніх форм давального і знахідного відмінків однини особових і зворотного займенників (**ми, ти, си, н'а (н'е), т'а, с'а**), а також знахідного відмінка однини особового займенника жіночого роду (**н'у**): *«Ніхто [ми] сє не зрадує»; «Я сьогодні йду до шевця, дай [ми] трошки грошей"; «Сорочину [ти] не зшию, бо шити не вмію»; «У хижі [ти] не побілю, бо ручки намочу, А їсти [ти] не спарую – варити не хочу»; «Нагуляй [си], находи [си], щоб [т'а] не кортіло"; «Ой, доріжко-доріжечко, веди [н'а] до Анці»; «Та болит [н'е] головочка, Та й чоло лаптит [н'е]. Та одного любка маю, Ще другий кортит [н'е]»; «Молода [с'а] віддавала»; «Під яворок криниченька, любка за [н'у] знає»* та ін.;

4) поширеність усічених форм родового і давального відмінків однини особових займенників (**го** – його, **му** – йому, **м'а** – мене, **ме, ми** – мені, **ji** – її та ін.), а також редуплікованих вказівних займенників (**сесе, тот, тота** та ін.): *«Нема мого миленького, Що я [го] любила»; «Чоловік сє не зрадує, Бо вже [го] не маю»; «Та то [му] довелося далі бідувати»; «Сидит Василь коло ясель, коровки годує, Дай [му], Боже, здоров'єчка, як файно цюлює»; «А мені ся причуває, Що [м'а] милий кличе»; «Але дай [ме] ще прожити, смерте сухокоста»; «Не ходи [ме] попуд хату»; «Та чого ся не питаєш, Чи [ми] добре буде»; «Молоди у [ји] питаєсьм»; «Діти [ми] сє не зрадують, [сесе] добре знаю»; «Я від тебе, чоловічку, [сесе] ожидала»; «Я би [сесе] не співала, Якби так не було»; «Треба мені дуже срочно У [тот] бік махнути»; «[тот] десєтий такий п'єний»; «[тота] дівка нещаслива, Що '[го] не чистує»; «Але [тоту] коломийку Легко танцювати»;*

5) наявність різного типу складених форм майбутнього часу недоконаного виду (*«Заплачеш, дівчинонько, В перший понеділок, Як [мут' брати] із голови Твій зелений вінок»; «Заплачеш, дівчинонько, У другий вівторок Як [меш мати] у голові Гадочок по сорок»*); складних форм минулого часу в 1 – 2-ій особі однини (*«[мус'іла м] тя проміняти»; «[чуў јем], жоно, шо ти п'єна Приходиш до хати»; «[повернуў јем] в одну хату, Шоби просушившьси»; «Пребач ми, гусляшику, що [м тоб'і збрехала]»; «Подиви си, дівчиночко, ци-с файно завита, Кілко [с була ц'ул'увана], кілко будеш бита»);* форм умовного способу (*«[п'ішла бим] я виглядати, та не знаю звідки»; «Коби скоро вечір настав, бо [їшоў бим] до любки»; «Та не спав би зе мнов в ярку, [спав бис] у перині»*) та ін.

Базуючись на дослідженому матеріалі, можна зробити висновок, що мовна структура гуцульської коломийки зберігає давні фонетичні й особливо морфологічні форми української мови і, безперечно, потребує подальшого комплексного вивчення. У перспективі цікавими є дослідження синтаксичної фонетики, просодичної організації коломийок, зокрема їхніх ритміко-інтонаційних особливостей.

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1980. – 246 с.
2. Гриценко П. Ю. Гуцульський говір / П. Ю. Гриценко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – С. 116 – 117.
3. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови: Видання друге (перероблене) / Ф. Т. Жилко. – К. : Видавництво «Радянська школа». 1966. – 307 с.
4. Закревська Я. Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови / Я. Закревська // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / АН України. Інститут суспільних наук / Редкол. : Я. Закревська (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 6 – 15.
5. Закревська Я. Загальна характеристика гуцульських говірок / Ярослава Закревська // http://www.kosivart.com/index.cfm/fuseaction/hutsul_dictionary.general-description/
6. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наукова думка, 1973. – 156 с.
7. Калнынь Л. Э. Фонетический строй одного гуцульского говора / Калнынь Л. Э. // Исследования по славянской диалектологии. 1. Карпатоукраинские диалекты. – М., 1992.
8. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. (Східнокарпатські і покутські діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови) / Б. В. Кобилянський. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво „Радянська школа". – 276 с.
9. Матеріали фольклорної експедиції студентів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (аудіозаписи та рукопис).
10. Селіванова О. Діалектологія / Олена Селіванова. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – С. 127 – 128.

Some phonetic peculiarities (in a system of vocalizm and konsonantizm) of Hutsul dialect and also morphologic peculiarities (declination of nouns, pronouns, verbs, etc) are considered in the article on the basis of Hutsul ceremonial songs (kolomyjkas).

Key words: *Hutsul dialect, kolomyjka (ceremonial song), vocalizm, konsonantizm, inflexion of nouns, pronouns and verbs.*

УДК 81'282:81'367.335.2(477.85/.87)
ББК 81.2 Ук-5

Михайло Ковальчук

ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТИЗМИ У ФУНКЦІЇ ОПОРНИХ СИНТАКСЕМ У СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ПОЯСНЕННЯ (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік")

У статті на матеріалі художнього тексту охарактеризовано граматичні ознаки складних речень із значенням пояснення, у яких функції опорних слів виконують гуцульські діалектизми. Аналізовані складні речення,

© М. Ковальчук

залежно від їх класифікації й типів, по-різному фіксують перехідні риси синтаксичного зв'язку в межах гіпотактичних відношень.

Ключові слова: *складне речення, предикативна частина, пояснювальні відношення, предикат, опорна синтаксема, діалектна лексема.*

Попри різноаспектність досліджень, вживання та функціонування діалектних елементів у художньому мовленні й надалі залишається актуальною проблемою в сучасній лінгвістиці на різних структурних рівнях мови. Особливо це стосується вивчення діалектних мовних явищ на рівні синтаксису складного речення на матеріалі малодосліджених текстів окремих художніх творів, що на визначеному історичному етапі відтворюють живе мовлення носіїв самобутніх діалектів української національної мови. Саме до таких мовних утворень, безумовно, належить гуцульський діалект, покладений в основу мовної тканини повісті Петра Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік».

Метою розвідки є опис граматичних особливостей достатньо представлених у зазначеній пам'ятці художньої літератури складних речень з пояснювальною семантикою, у яких функцію опорних синтаксем виконують гуцульські діалектизми. Складні речення із значенням пояснення, які в синтаксичних працях з української мови отримували різне граматичне трактування, не були предметом дослідження на матеріалі оригінального й багатого на виражальні засоби гуцульського діалекту.

Серед сполучникових складних речень речення із значенням пояснення, зокрема, визначали як складносурядні [6, 625], як складнопідрядні [9, 300], як синкретичні сурядно-підрядні [2, 345; 7, 156 – 157]; в межах безсполучниковості їх відносили до конструкцій з різнофункціональними предикативними частинами з відповідною типологією [4, 56-90], з неоднорідними частинами [9, 351].

На матеріалі староукраїнської мови було обґрунтовано визначення складних речень з пояснювальною семантикою як речень з недиференційованими типами зв'язку між підрядністю і дворядністю в межах гіпотактичних відношень [1, 19; 4, 378 – 376]. Перехідні ознаки аналізованих складних речень підтверджуються встановленими в них граматичними показниками зазначених типів синтаксичного зв'язку. З одного боку, важлива роль опорного слова, що створює провалентну синтаксичну позицію, фіксоване розташування (постпозиція) пояснювальної предикативної частини, яка семантично конкретизує опорну синтаксему, позначають риси підрядного прислівного зв'язку з односпрямованою граматичною залежністю між частинами. З іншого боку, лексична семантика опорного слова у препозитивній частині пояснювальних речень є досить узагальненою. Відповідно, семантичний зміст постпозитивної частини складного речення не є прогнозований: конкретизація значення опорного слова значною мірою залежить від її синтаксичного складу. На основну пояснювальну семантику можуть накладатися додаткові відношення причини, наслідку, мети, які характеризують дворядний тип зв'язку з двоспрямованою граматичною взаємозалежністю між частинами.

Виявлені у романі "Дідо Иванчік" складні речення із значенням пояснення за синтаксичними функціями опорних лексем-діалектизмів, що семантично конкретизуються у пояснювальній постпозитивній частині, покласифіковано на такі граматичні різновиди: 1) речення з поясненням дії опорного предиката; 2) речення з поясненням ознаки дії препозитивного предиката; 3) речення з поясненням іменного компонента препозитивного предиката; 4) речення з поясненням об'єкта дії препозитивного предиката.

У реченнях першого граматичного різновиду постпозитивна частина конкретизує лексичну семантику опорного препозитивного предиката-діалектизму:

Народ цілу днину ***набувавси*** *: пили та гуляли [8, 138].*

Шинкарі ***ввихалиси*** *– одні доношували питя в хату до повниці, а другі чєстували всіх гостий, нікого ни обминаючі з горівков [8, 242].*

Ціла коршма людий з великого дива ***задеревіла*** *– усе мовчєло, ніхто й слівцем ни писнув [8, 181].*

Надворі ***помнєкло*** *, наставала видлога тай зима розболаласи, боршєвіла пид ногами так, шо годі було ступати [8, 206].*

Провалентну синтаксичну позицію у цих складних реченнях створюють діалектні лексеми із значенням безпосередньої дії, зміст яких конкретизується у пояснювальній частині. При цьому у першому і другому реченнях загальне значення опорного предиката конкретизується самими предикатами постпозитивної частини: ***набувавси*** (літ. *веселився* [3, 128]) – *пили та гуляли*; ***ввихалиси*** (літ. *поралися* [3, 191]) – *доношували, чєстували.* Натомість у третьому і четвертому реченнях семантичний зміст діалектних опорних предикатів розкривається усім семантико-синтаксичним складом пояснювальної частини: *(корчма людий)* ***задеревіла*** (тут – у знач. *застигла*) – *усе мовчєло, ніхто ни писнув*; ***помнєкло*** (тут – у знач. *потепліло*) – *наставала (видлога) тай (зима) розболаласи, боршєвіла пид ногами...*

Як видно, семантико-синтаксичні відношення з основною пояснювальною семантикою між предикативними частинами аналізованих складних речень реалізується через лексико-семантичну відповідність опорного предиката-діалектизму та синтаксем-компонентів постпозитивної пояснювальної частини. Загальне значення опорного предиката конкретизується через вживання у постпозитивній частині семантично співвідносних

синтаксем з лексичним значенням, часто тотожним або близьким до літературного (відповідно: *пили та гуляли*; *доношували, частували*), синтаксем з незначними діалектними фонетичними відхиленнями від літературної форми (*мовчєло*), або ж співвідносних синтаксем-діалектизмів з вужчим у зіставленні з опорним предикатом лексичним значенням (*розболаласи, боршєвіла*). Як додаткові семантико-синтаксичні відношення у цих складних реченнях проявляються значення способу дії, причиново-наслідкові.

У складних реченнях з поясненням ознаки дії опорного предиката постпозитивна пояснювальна частина семантико-граматично спрямована на конкретизацію діалектних лексем з адвербіальним значенням у складі опорного предиката. Саме ці синтаксеми виступають ядром висловлення у препозитивній частині, створюючи у поєднанні з дієсловом-предикатом провалентну синтаксичну позицію складного речення і передбачаючи пояснювальні відношення між предикативними частинами. У виявлених реченнях такі синтаксеми виражаються в основному прислівниками, порівняльними зворотами, дієприслівниковими зворотами, іменниками з адвербіальною семантикою. Функціонуючи в межах препозитивної частини, вони характеризують опорний предикат з погляду способу дії, часу дії:

В тій зимарці ***чювси*** *він* ***бізівно*** *– нічо иго там ні пужіло, ні привижєлоси, ані ни причювалоси иму нічо [8, 196].*

Пишли данцувати по-жєбівски *– хто з ким хотів [8, 242].*

Давно, то ***ни так було, єк тепер*** *– ніхто ни сердивси восени за пашу згарьми та лісами, шо пасли її чюжі кози [8, 54].*

В тій боротьбі, то ***минало*** *йиму* ***так борзо*** *життє,* ***єк єсний ранок*** *– навіть ни зчувавси, коли вно минало тай коли присідала йиго старіть [8, 436].*

Табори, віходічі кожда у свій кут, ***плєсали, віпераючіси перед усим збірним народом*** *– одна табора напротів другої [8, 77].*

Цілу нічь си набували *: їли, пили та данцували до білої днини в запусний понедівнок [8, 107].*

Пояснювальні відношення у цих конструкціях виражаються насамперед через розкриття лексичного значення діалектних опорних синтаксем, виділених у попередній частині, за допомогою наявних у постпозитивній частині їх лексико-семантичних відповідників, контекстуальних конкретизаторів, або ж синтаксичним складом усієї пояснювальної частини. Пор.: *чювси* ***бізівно*** (літ. *безпечно* [3, 25]) – *нічо ні пужіло* (літ. *не лякало* [3, 159]), *ні привижєлоси* (літ. *не ввижалося*), *ни причювалоси*; *пишли данцувати* ***по-жєбівски*** (присл. від назви села *Жаб'є*) – *хто з ким хотів*; *було* ***ни так, єк тепер*** – *ніхто ни сердивси за пашу* (компаратив *ни так, єк тепер*, окрім основного значення способу дії, також вказує на час дії); *минало,* ***єк єсний ранок*** (у знач. *погожий ранок*) – *ни зчувавси, коли вно минало тай коли присідала йиго старіть*; *плєсали,* ***віпераючіси перед усим збірним народом*** – *одна табора напротів другої* (стрижневий дієприслівник *віпераючіси* тут вжито у знач. *змагаючись*, що підтверджується синтаксичним складом і змістом наступної частини); *набували* ***цілу нічь*** – *їли, пили та данцували до білої днини.* Виділена синтаксема *цілу нічь*, вжита у значенні часової тривалості дії, в пояснювальній частині уточнюється своїм семантичним відповідником – фраземою *до білої днини.* Це дає підстави віднести останнє речення саме до структур з поясненням ознаки дії препозитивного предиката, незважаючи на схожість за синтаксичним складом препозитивних частин з наведеним реченням у попередньому різновиді – див. вище: *(народ) цілу днину набувавси.* Як видно, у цьому реченні пояснено безпосередньо дію препозитивного предиката, оскільки наступна частина не має у своєму складі уточнювальних семантичних відповідників темпоральній синтаксемі *цілу днину.*

Таким чином, визначення та класифікація аналізованих складних речень значною мірою обумовлені синтаксичним складом пояснювальної частини, яка семантико-граматично спрямована і розкриває значення опорної синтаксеми. На основні семантико-синтаксичні відношення пояснення у конструкціях з поясненням ознаки дії препозитивного предиката додатково накладаються значення насамперед способу дії, меншою мірою часу, місця, причиново-наслідкові.

У складних реченнях третього граматичного різновиду, виявлених у романі «Дідо Иванчік», опорним словом виступає іменний компонент препозитивного предиката. Оскільки семантико-синтаксична валентність властива насамперед дієслову, то можливість створення типової для пояснювальної семантики провалентної синтаксичної позиції забезпечується дієслівною зв'язкою. Однак визначальну роль у створенні семантичного поля для пояснення відіграє іменний компонент предиката – саме він виступає ядром висловлення попередньої частини складного речення. Постпозитивна частина таких конструкцій семантико-синтаксично спрямована на розкриття узагальненого значення опорних синтаксем, виражених здебільшого прикметниками або іменниками з певними діалектними ознаками:

Пани завжде ***хєтрі були*** *: єк зачєлоси шораз то бірше множити народу в горах, то й пани єли помаленьки пидпускати жидів у гори [8, 145].*

Костюк наносив горівки терхами з міліївської горальні, бо вна тогди ***нидорога була*** *, пару трейцарів коштувало око старе [8, 231].*

Був пилкої вдачі *– кортіло йиго й з чюжев чілідинов нираз у воросі си набути [8, 141].*

Цураха вам вид мене, бо й я ***чьоловік*** *– ни дамси вам так борзо узєти пид ноги, єк то ви собі гадаєте [8, 208].*

У перших трьох реченнях прикметники у поєднанні з дієслівними зв'язками створюють провалентну синтаксичну позицію і семантично конкретизуються у постпозитивній пояснювальній частині. Прикметники у поєднанні з дієслівною зв'язкою типу ***хєтрі*** *були*, ***нидорога*** *була*, *був* ***пилкої вдачі*** (тут – у знач. *пристрасний*), виражаючи дієву ознаку, у синтаксичній літературі визначаються як предикатні прикметники [2, 102]. В аналізованих реченнях узагальнене значення цих прикметників уточнюється, як правило, цілим семантико-синтаксичним складом предиката пояснювальної частини: *були* ***хєтрі*** *– ...єк зачєлоси множити народу, єли* (літ. *почали* [3, 68]) *помаленьки пидпускати жидів у гори; була* ***нидорога*** *– пару грейцарів коштувало око старе; був* ***пилкої вдачі*** *– кортіло з чюжев чілідинов* (літ. *жінкою* [3, 208]) *у воросі* (літ. *разом* [3, 191]) *си набути.* У четвертому реченні постпозитивна частина семантико-синтаксично конкретизує іменник ***чьоловік*** (тут – у значенні *мольфар, чарівник*). Разом із формально відсутньою дієслівною зв'язкою цей субстантив передбачає провалентну синтаксичну позицію і пояснення усім предикативним складом наступної частини: *я (є)* ***чоловік*** *– ни дамси вам узєти пид ноги.* Порівняно зі складними реченнями з поясненням ознаки дії, в аналізованих структурах, насамперед з опорними прикметниковими лексемами, на основне відношення пояснення більшою мірою накладаються значення причини, наслідку, притаманні дворядному типові синтаксичного зв'язку. Натомість речення з опорним іменником мінімально позначає означальні відношення, що реалізуються у підрядному типі зв'язку.

Четвертий граматичний різновид виявлених у романі пояснювальних складних речень становлять структури з поясненням діалектної лексеми у функції об'єкта дії препозитивного предиката. Саме об'єкт дії, виражений в основному іменником, виступає у препозитивній частині опорною синтаксемою, яка разом з дієсловом-предикатом створює провалентну синтаксичну позицію і передбачає пояснювальні відношення у складному реченні.

Поділили *колєдницькі* ***колачі*** *: одні березі за березованє, другі скрипичьникови за йгранє, треті тримбіташеви за тримбітанє, а четверті конєм за ношінє колєдницких колачів [8, 93].*

Іванчік ***мав два креси*** *: оден то капшівка, а другий – кременовий – старовітчєна [8, 159].*

Водно ***вишукував*** *собі* ***икус роботу*** *: єк ни йшов з кресом у ліс, то боднарив [8, 99].*

Шє до Юрія ***отворитси гаразд на маржинку*** *– укриєт зелена пашя царинки [8, 104].*

Стрільчів у селі, бо йиму й в селі ***годило на стрілецтві*** *: куда си лиш повернув, туда див звірину [8, 205].*

Як засвідчують наведені приклади, опорний об'єкт дії, на який спрямована основна пояснювальна семантика цих складних речень, входить до семантико-синтаксичного складу препозитивної частини. Предикати *поділили, мав, вишукував, отворитси гаразд* (тут – у значенні *настануть кращі часи*), *годило* характеризуються правобічною валентністю і передбачають наявність актанта-поширювача дії. Однак вони не створюють незаміщену синтаксичну позицію у складному реченні, як це характерно для складнопідрядних конструкцій із з'ясувальними відношеннями, оскільки їх дія вже поширюється на відповідний об'єкт – іменник-діалектизм, що виступає ремою висловлення у препозитивній частині. Саме цей об'єкт дії предиката семантико-граматично конкретизується у постпозитивній частині.

У виявлених в романі "Дідо Иванчік" пояснювальних структурах з опорним об'єктом дії можна виділити певні структурно-семантичні ознаки та закономірності. Так, у деяких реченнях опорним прямим об'єктом дії виступають лексеми з множинним або числовим значенням. Опорне слово, виражаючи кількісну ознаку, безпосередньо впливає на структуру постпозитивної частини. Пояснювальна частина виражається складною, ускладненою конструкцією, оскільки числівник або іменникова лексема у множинній формі, передбачаючи пояснення, як правило, співвідноситься з кількома предикативними частинами чи синтаксемами з зіставними, єднальними внутрішніми відношеннями: *мав* ***два кресі*** *– оден то капшівка, а другий старовітчєна; поділили* ***колачі*** *– одні березі, другі скрипичьникови, треті тримбіташеви, а четверті конєм.* У предикатній групі *вишукував* ***икус роботу*** прямий об'єкт має займенник атрибутивного типу (тут – у знач. *якусь*). Це словосполучення семантико-граматично конкретизується у постпозитивній частині однорідними предикатами з градаційними відношеннями між собою: *як ни йшов у ліс, то боднарив.* У реченнях з поясненням непрямого об'єкта дії препозитивного предиката через опосередковане синтаксичне керування зв'язок між предикатом та об'єктом більш віддалений. Як наслідок, семантико-синтаксичний зміст наступної частини є не настільки прогнозований, як у реченнях із прямим опорним об'єктом дії. Пояснювальна семантика таких речень значною мірою залежить саме від семантико-синтаксичного складу постпозитивної частини і від можливості накладання додаткових значень – наслідку, причини, місця: *отворитси гаразд* ***на маржинку*** (літ. *на худобу* [3, 120]) *– укриєт пашя царинки; годило* ***на стрілецтві*** (в знач. *у полюванні*) *– (всюди) див звірину.*

Аналіз показує, що виявлені в романі П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" складні речення із поясненням діалектизмів у функції опорних синтаксем характеризуються різним ступенем вияву перехідних типів синтаксичного зв'язку – підрядного з відношеннями односпрямованої граматичної залежності та дворядного з відношеннями двоспрямованої взаємозалежності.

Подальші дослідження діалектних особливостей на рівні синтаксису складного речення сприятимуть цілісному й різносторонньому описові граматичної системи гуцульського діалекту, дадуть змогу підкреслити його самобутність та неповторність серед інших діалектів української національної мови.

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Барчук Володимир Михайлович. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гуцульщина: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків, 1980. – 152 с.
5. Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку із значенням пояснення в староукраїнській мові / М. П. Ковальчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Зб. наук. пр.). – Вип. 8. – Ужгород, 2005. – С. 378 – 386.
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Тишківська Н.Я. Синкретичні складні речення / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія. Вип. VIII. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 154 – 157.
8. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік: Роман у трьох частинах / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Гуцульщина, 2007. – 496 с.
9. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408с.

Grammar features of complex sentences with explanation meaning based on the material of the given text characterized in the article. The functions of basic words are fulfilled by Hutsyl dialects there. Complex sentences are analyzed according to the classification and types. They fix transitive features of syntax connection within hypotactic relation a different way.

Key words: *complex sentence, predicative part, explanatory relations, predicate, basis words, dialectical lexam.*

УДК 811.161.2:81'367'282
ББК 81.2Укр-2

Вікторія Коломийцева

СИНТАКСИС КОЛОМИЙКОВОГО ВІРША

У статті розглянуто синтаксичний аспект гуцульського діалекту на матеріалі коломийок, які автор визначає як ідеальний синтаксичний об'єкт. Проаналізовано форми вираження присудка як основного компонента поверхневої структури речення, структурні особливості словосполучень із прийменниково-іменниковим керуванням та прилягання, загальні таксичні особливості коломийок. Зроблено висновок про те, що граматичний потенціал гуцульського діалекту (аналітизм, гнучкість, пластичність, варіантність граматичних форм, їхня синонімія) є однією з визначальних умов у формуванні жанру коломийки.

Ключові слова: *римо-ритмічна організація, речення, аналітизм, присудок, клітика, керування, діалогічність, імплікатура.*

Гуцульські (східнокарпатські) говірки – одні з найархаїчніших говорів української мови, "які і нині належать до активнодіючих діалектотворчих одиниць і відзначаються рядом специфічних рис, не відомих іншим українським діалектам і українській літературній мові" [2, 3]. Вони об'єднані на підставі сукупності рис, властивих усім рівням мовної системи. Досі не з'ясовано походження гуцульських говірок і причини виникнення їхніх меж. Зважаючи на лабільність східної межі, що відокремлює гуцульські говірки саме від покутсько-буковинських, із якими вони найбільше споріднені [2, 6-7], можемо з певною вірогідністю стверджувати, що в самому центрі гуцульського говіркового ареалу, який посувається на схід, а також у центрі всіх мовно-культурних процесів, є Коломийщина, Коломия. Назва давнього поселення вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1240 роком [10, 287] і засвідчує важливість, архаїчність і автохтонність цієї мовно-культурної одиниці.

Коломийки як унікальний жанр української народної лірики також пов'язують, як відомо, з містом Коломиєю. Б. Грінченко у своєму словнику зауважує, що цей різновид пісень у Галичині, Буковині й Угорській Русі набув назви від міста Коломиї, де найбільше й поширився [9, 272], а з Коломийщини – далі на всю Галичину, Покуття, Буковину, Закарпаття [8, 499]. Виникли коломийки, ймовірно, не пізніше 15 століття, а завдяки афористичності, усталеності метричної форми їхня діалектна основа, що пронизує всі мовні рівні, збереглася якнайкраще. Коломийки були предметом окремих досліджень багатьох вітчизняних учених: С.Сумцова, Б. Грінченка, А. Зачиняєва, І. Франка, Ф. Колеси, О. Дея, Н. Шумади, В. Качкана, Р. Омеляшка та інших. Найповніше видання коломийок здійснене В. Гнатюком в "Етнографічному збірнику", виданому у Львові (1905-1907).

Коломийка – це пісня, а тому її метричну будову доцільно розглядати у зв'язку із особливостями граматичної організації співаного тексту. Граматичний лад, поєднуючи фонетичні, морфологічні та лексичні особливості, відбиває динамічну сторону мовної системи – власне мовлення. З іншого боку, наявний граматичний потенціал гуцульського діалекту (гнучкість, пластичність, варіантність граматичних форм, їхня синонімія) разом із фоностилістичними засобами вочевидь визначили умови, у яких сформувалися й набули художньої досконалості ці перлини народної творчості.

© В. Коломийцева

Польові дослідження діалектів дають насамперед лексикологічний матеріал і уможливлюють визначення на його основі питомих фонетичних ознак. Перші дослідники гуцульського діалекту (І. Огоновський, Я. Грегорович, І. Свенціцький, Ю. Шнайдер, В. Шухевич) зробили вагомий внесок у діалектну лексикографію. В. Гнатюк, оздобивши "Народні оповідання про опришків" словником, що містив 517 словникових статей діалектизмів, подав у передмові також відомості про фонетичні та морфологічні риси гуцульського діалекту. Б. Кобилянський, Я. Рігер, В. Черняк також трудилися на лексикологічній ниві. Творчий колектив на чолі з Я. Закревською, до якого увійшли Й. Дзендзелівський, Є. Жеребецький, Н. Пашкова та інші, підготував академічний збірник "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди", що подає цінну інформацію про гуцульські лексичні скарби. Синтаксичному ж аспекту вивчення гуцульських говірок досі приділено незначну увагу. Водночас глибокий і всебічний аналіз коломийкового вірша – розкішного виплоду гуцульського краю – спрямований на системний опис синтаксичної будови гуцульського діалекту загалом.

Численні діалектні процеси в синтаксисі безпосередньо пов'язані з особливостями лексики та морфології, але питома вага цих процесів припадає на суто синтаксичні явища, які стосуються організації речення та його частин. Відомо, що саме в південно-західних діалектах, зокрема в гуцульському, збереглися синтаксичні риси, що сягають праслов'янської епохи й уже втрачені іншими діалектами й літературною українською мовою [1, 153-154]. Не ставши надбанням нової української мови, деякі синтаксичні ознаки гуцульського діалекту засвідчують неперервність, певну послідовність і логіку формування й розвитку української загальнонародної мови.

Центральною одиницею синтаксису є речення, яке водночас виступає і найменшою комунікативною одиницею. Власне комунікативну функцію здійснюють лише синтаксичні одиниці: речення – просте, ускладнене, складне, а також текст. Одиниці інших рівнів беруть участь у комунікації опосередковано, як елементи речення. У формальному плані текст – це речення чи сукупність речень, що й дає підстави кваліфікувати його як синтаксичну одиницю, хоча феноменологія тексту виходить далеко за межі його формально-структурних ознак. У цьому контексті коломийку можна вважати вдалим синтаксичним об'єктом, оскільки за будовою вона зазвичай становить складне речення і водночас завершену текстову структуру. Складаючись із двох сталих чотир-надцятискладових версів, або віршових рядків (фр. vers – вірш, лат. versus – лінія, риска, рядок вірша), коломийка властиво набуває двоплановості будови, що ґрунтується на семантичному й психологічному паралелізмі: перший верс часто "передає символічне значення у редукованому до мінімуму зображенні природи, другий – відображає художню рецепцію життєвих реалій, побутових деталей, іноді – узагальнену філософську думку" [8, 499]:

Не є цвітку на всім світку, як на тій калині:
Нема ліпше, ні щиріше, як мати дитині.

Така психологічна двоплановість уможливлює втілення різних, навіть амбівалентних ментально-емоційних планів: від фактурної, часто іронічної, жартівливої, буттєвої картинки до елегійної медитації, при цьому "витворюючи враження рефлексії на будь-які події інтимної чи громадської дійсності" [8, 499]. Вона позначається й на синтаксичній будові коломийки, яка містить мінімум дві предикативні частини, а максимум шість зазвичай із контекстуальною та традиційною неповнотою [5, 258-263].

Певна тема може об'єднувати ізометричні строфи-мініатюри у віночок (в'язанку), анафоричні компоненти якого виступають структурним і семантичним об'єднувальним засобом, зокрема характерним заспівом:

***Тобі, тату, журитися** – сіяти, орати;*
*Мені, **тату, журитися** – де дівчину взяти.*
***Тобі, тату, журитися** – коби добра нива;*
*Мені, **тату, журитися** – коби чорнобрива.*

Формально-синтаксичний аспект вивчення речення передбачає встановлення усіх синтаксичних зв'язків, що формують речення як цілісну, синтаксично неперервну одиницю, та виділюваних на їхній основі компонентів поверхневої структури – членів речення (головних і другорядних). Насамперед слід звернути увагу на граматичну організацію присудка (предиката), який Л. Теньєр влучно називав "диригентом", що організовує всю "виставу", яка називається реченням. Упадає в око те, що масив зворотних дієслів у діалекті значно більший, ніж у літературній мові, і їм властиве не лексикалізоване (не злите) вживання зворотної частки ***ся***, яка може міститися у постпозиції щодо дієслова, у препозиції і навіть дистантно. Така рухливість створює преференції римо-ритмічній організації вірша:

*Очі мої, чорні очі, я **ся вами дивлю**:*
*Люде за вас много брешут, я **ся не противлю!***

Або:

*Ой на горі на високій сив коник **пасе ся**,*
*Люб'ю з милим танцювати, легонько **трясе ся**.*

Ой того я хлопця люб'ю, що гарно танцює:
*Кругленько **ся обертає**, в личенько цілує.*

Частка *ся* набуває різного звукового оформлення: *са, с'е, с'і* – фонетичні варіанти займенника *себе* та *си* – варіант, який дослідники вважають формою, що сягає давального відмінка цього ж займенника (*собі*) [1, 128]:

*Як дівчина умирала, людей **сі** питала:*
А чи грают на тім світі? Я би танцювала.

Або:

Ой як ми сє та й любили, сухі дуби цвили,
А як ми сє перестали, сирі повсихали.
Коломийка – ногодрийка, коломийка жарка:
*Я **си** топну, потанцюю, аж стрісе **сі** хмарка.*

Слід звернути увагу на те, що ***си*** (***си** топну*) контамінує семантико-синтаксичне значення агента (діяча) й посесива (*собі*) водночас. Динамічність частки-займенника полягає не лише в тому, що вона різномісна, а ще й у можливому імпліцитному вживанні:

*Не того йду до церковці, Богу **ся молити,***
*Лиш того йду до церковці, на любку **дивити**.*

Майбутній час недоконаного виду в коломийковому вірші часто представлений аналітичними формами, зокрема препозитивне особове закінчення (*-му, -меш, -мемо* тощо), що становить видозміну давнього допоміжного дієслова *иму*, вивільняє інфінітив для необтяжливого римування, наприклад:

Ой з-за Лючі іде тучі, з-за Косова – хмара,
То-то собі, ой Явдошка із Іваном пара.
*Ой ци пара, ци не пара; **мемо парувати**...*
*Хоч Явдошка менша трошки, **мемо натігати***

Форми минулого часу, представлені в коломийках, засвідчують живу історію – сягають форм перфекта, структура якого двочленна: дієприкметник + відповідна особова форма допоміжного дієслова *быти*. Сучасна нормативна форма минулого часу втратила допоміжне дієслово, але воно збереглося в гуцульському діалекті, наприклад:

Плачте, очи, вдень і вночи, бо маєте чого;
***Любили-сте** по два, по три, тепер ні одного!*

У другій особі множини (еквівалент *ви*), як бачимо, виступає архаїчна форма *єсте*, яка має численні фонетичні варіанти (*сте, сти, с'те, с'ти*), у другій особі однини (*ти*) – *єси* (*јес', с', јес, с*), у першій особі однини (*я*) – *єсм* (*сми?, јем, јім, м*), у першій особі множини (*ми*) – *єсми* (*јесмо, сми, смо, м*). Таку особову компоненту, представлену "здеформованим" дієсловом *бути*, називають особовою енклітикою [див. 1, 140] (енклітика – слово граматично самостійне, але фонологічно залежне, постпозитивне). Вона виявляє надзвичайну рухливість і контактність – може прилягати до будь-якого члена речення, вільно витворюючи ритмічний малюнок коломийки:

Ой кувала зозулечка та в лісі на дуб'ю,
*Відколи-**с** м'я **поцілував**, відтогди тя люб'ю.*
*Відколи-**с** м'я **поцілував** та в біле личенько,*
То відтогди погибає за тобов серденько.

Принагідно зауважимо, що чітка термінологічна дихотомія "проклітик – енклітик" підводить до думки про доцільність уживання щодо діалектного допоміжного дієслова в аналітичній формі минулого часу та щодо *ся* терміна "клітика", адже вони не виявляють позиційної закріпленості: *Ци **чули сте**, люди добрі, що **ся** в світі **діє**? – Когут хату замітає, курка муку сіє.*

Однією з питомих рис гуцульського діалекту в синтаксичному аспекті є творення ірреальних способових форм (аналітизм як властива ознака гуцульського діалекту й тут виявляє себе). Так, частка *би* як формотворчий компонент умовного способу, яка зазвичай не редукується до форми *б*, може приєднувати до себе особову клітику й вільно мігрувати в реченнєвому просторі, наприклад:

Ой Іване, Іваночку, мамка ті вродила,
*Та на мою головочку, що **би-м ті любила.***

Наказовий спосіб дієслова оформлювано за допомогою частки-проклітики *най (ней)*:

Співай, співай, дівчинонько, лекше серцю буде!

***Ней** ся смутять вороженьки, завидують люде!*

Таким чином, частки відіграють помітну роль у фоно-синтаксичній побудові коломийки.

Як засоби оформлення різних модальних типів речень та рухливі носії граматичного й лексичного значення, пов'язані здебільшого із дієсловом-присудком, але не лексикалізовані з ним, частки роблять дієслівну основу пластичною, зручною для римування (паралельного, жіночого). Дієслівне римування помітно домінує в усьому масиві коломийок, що свідчить про давність цього жанру фольклору поряд із українськими народними думами.

З огляду на флективність української мови набуло актуальності вивчення словосполучення – складника речення, у якому реалізуються семантичні й формальні особливості слова, виявляє себе словозміна. "Відмінності між українськими діалектами на синтаксичному рівні насамперед і найбільшою мірою стосуються словосполучень, причому не всіх їхніх типів, а переважно лише тих, що організовані за способом керування" [1, 155]. Найпоширеніший тип структурних особливостей словосполучень у гуцульському діалекті пов'язаний із прийменниково-іменниковим керуванням та приляганням, якому в літературній мові відповідають конструкції з іншими прийменниками:

– *йду **на** вандрівку* (замість нормативного *вирушити (йти) у мандрівку*);
– *хто **на** мени ворогує, хто на мени бреши (ворогувати з кимось)*;
– *не забудь **за** мене (забути про когось)*;
– ***надо** мною бют си (битися за когось)*;
– *заграю **в** листочок (заграти на листочку)*;
– *капці **до** роботи (мати щось для роботи)*.

Варто звернути увагу на те, що прийменникова сполука *до* + род. відм., що має семантику призначення, ріднить гуцульський діалект із іншими говорами південно-західного наріччя й відрізняє від двох інших діалектних груп.

Подекуди безприйменниковому керуванню в літературній мові відповідає прийменникове керування в гуцульському діалекті, зрідка – навпаки:

– *мругати **на** хлопці – моргати хлопцям;*

– *та кликала **на** Василя – кликати Василя;*

– *виджу **на** очи, на оченьки вздріла* (споріднена нормативна форма: *на власні очі*) – *бачити очима;*

– *в личенько цілує – цілувати личенько;*

– *болит мене руки, болит мене головонька – боліти **в** когось;*

– *свиня ми ся впоросила – в мене;*

– *ой болит ні (мені) головонька – в мене;*

– *най ті колька коле – в тебе.*

Безприйменниковий родовий чи давальний відмінок суб'єкта стану (*болит мене, ми ся впоросила*) засвідчує синтаксичну ознаку, властиву майже всім діалектам південно-західного наріччя [див.: 1, 160].

При дієслові, зокрема й неперехідному, назва додатка-об'єкта може виступати у формі називного відмінка, властивого підмету, наприклад: *мали **коні** лисі, беріть усі **молодиці**, на **скрипочки** грає, би ми серце не вмлівало за тими **легіні**, мругати на **хлопці**, стану під **образи**.* Як бачимо, це стосується іменників, ужитих у множині, і їхнє функціонування у відповідних конструкціях набуває ознак граматичного прилягання. У римо-ритмічному плані ці форми зручні для віршування.

Привертає увагу вживаний у коломийках своєрідний еквівалент заперечного слова-речення *ні*:

*Любив мене, мамцю, Йванцьо, а я єго **ніт**, **ніт**...*

А він мині на серденьку, як солодкий мід, мід.

Ритмо-римічний малюнок коломийки визначається також можливим у гуцульському діалекті численним варіюванням форм слів (граматична синонімія), порівняймо: *го / його; му / єму / йому; м'я / ми / мені; тре / тра / треба; ніц / нич / нічо / нічого; нема / не є* тощо. Навіть у межах однієї коломийки можуть функціонувати варіанти однієї словоформи:

*Ой заграй **ми**, музичейку, няй си потанцюю.*

*Няй **ми** когут яйце знесе: я **ти** подарую!*

*Заграй **мені** музиченьку, на всі штири струни!*

*Свиня **ми** ся впоросила: запрошу **тя** в куми.*

Коломийкам притаманна танцювальна ритміка, тому їхнє поєднання з танцем є питомою ознакою цього жанру. Так звані танкові пісні сягають корінням дуже давніх часів, адже синкретизм тексту, мелодії і танцювальних рухів властивий найдавнішому пластові народної творчості [6, 374]. Коломийками називають також український народний танець гуцулів, виконуваний у швидкому темпі під музику й жартівливі приспіви, співані зазвичай чоловіками. Основна фігура танцю – замкнуте коло, яке в сучасних хореографічних стилізаціях може ставати рядом, звернутим до глядача. Проте в автентичному фольклорі, як і в його сценічних репродукціях, основним композиційним елементом залишається коло, яке поступово розпадається на менші кола, поки весь гурт не розподілиться на пари [7, 290]. Ця основна фігура як і спосіб експромтного добирання коломийок виконавцями у в'язанку відповідно до ситуації, характеру аудиторії дають підстави означувати коломийки як інверсивні, інтерактивні мініатюри із властивою їм внутрішньою та фактичною діалогічністю. Діалогічні ознаки, зумовлені зокрема й танцювальною формою, виразно виявляються у паравербальних засобах комунікації (жести, міміка, рухи тіла, торкання, погляди), а на власне синтаксичному рівні – у численних звертаннях, вигукових словах, риторичних питаннях, пресупозиціях та власне діалогічних конструкціях:

*– Люблю тебе, **моя мила**, а прийдеться вмерти,*

Бо не хочеш усім хлопцям ти двери заперти.

*– Не журися, **мій миленький**, якось воно буде...*

Хоч я десять поцілую, та ще й тобі буде!

Особливо поширені в коломийках різні види імплікатур, які уможливлюють втілення у двох чотирнадцятискладових рядках найчастіше 3-5 предикативних одиниць:

Ти, Іванку, прийди зранку, // Василько, – вполудне! //

А ти, Ільку, завжди хвильку: // якось тото буде!

– А куди ти, кривуньджяю, манджаєш, манджаєш?//

– На зальоти, сліпатуро // Що мні си питаєш?

Аналіз синтаксичної організації коломийкової танкової пісні засвідчує, що гуцульський діалект із властивими йому аналітизмом, численним варіюванням словоформ, гнучкістю, пластичністю синтаксичних конструкцій мав граматичний потенціал, який, вірогідно, був однією з визначальних умов у формуванні жанру коломийки. Поетична обдарованість мешканців гуцульського краю, їхня здатність вірити в чудеса, про що І. Франко стримано говорив, як про властивий "трохи чи не всім гуцулам нахил до містики" [12, 130], помножена на діалектне мовне багатство Гуцульщини, витворили ці справжні народнопоетичні шедеври. Вони "перекочуються, наче перлини великого намиста" [11, 232], що зветься епопея народного життя.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко; [посібник]. – К. : ГВВО «Вища школа», 1980. – 246 с.
2. Гуцульщина: Лінгвістичні етюди / [редколегія: Я.Закревська (відп. ред.), У.Єдлінська, Р.Керста, В.Черняк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 305, [1] с. – ISBN 5-12-001251-5
3. Коломийки / [упорядкуван. і прим. Г.М. Литвака]. – К. : Рад. письменник, 1963. – 205, [1] с. – БФ 01140

4. Коломийки: Збірник / [упорядкуван. та вступна стаття Н.С. Шумади]. – К. : Дніпро, 1977. – 133, [1] с. – БФ 28814
5. Коломийцева В. Найменування еліптичних конструкцій в системі лінгвістичної термінології / Коломийцева В. // Вісник НУ «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології. – 2008. – № 620. – С. 258-263. – Бібліогр.: с.263
6. Лановик М. Українська усна народна творчість: Підручник. [3-тє видання, стереотипне] / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – К.: Знання-Прес, 2005. – 291 с. – ISBN 966-311-037-6
7. Лещинська С. Трансмісія коломийки в сучасному українському мистецтві / С. Лещинська // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Випуск 31. [Присвячений дослідженню творчої спадщини Л.Ф. Дунаєвської]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – С. 284-291.
8. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. /Автор-укладач Ю.І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007 (Енциклопедія ерудита). – Т. 1. – 2007. – 608 с. – ISBN 978-966-580-233-4 (Т.1)
9. Словарь української мови Бориса Грінченка / Борис Грінченко ; [Репринтне видання. Друкується за виданням 1907 р.]. – К. : Вид-во «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова», 1997. – 574, [1] с. – Том І. Том ІІ. – (Наукове видання. Словники України). – ББК 81.2 УКР-4 С48
10. Українська радянська енциклопедія. Том 5. Видання друге / [головний редактор, голова редколегії – Бажан М.П.]. – К. : Гол. реакція УРЕ, 1980. – 566, [1] с. – БФ 06138)
11. Франко І. Володимир Гнатюк. Коломийки. т. 2 / Франко І. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1950. – 436, [1] с. – (Твори : У 50 т. / Франко І. ; Т. 37).
12. Франко І. Літературно-критичні статті / Іван Франко. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1950. – 436 с.

The article looks into the syntactic aspect of the Hutsul dialect. The object of the study, deemed by the author as an exemplary syntactic unit, is the kolomuyka. The following phenomena have been analyzed: ways of expression of the predicate as the main component of the sentence structure, structural peculiarities of the government and adjunction in word combination, general taxic peculiarities of the kolomuyka. It has been concluded that grammar potential of the Hutsul dialect plays a key role in the development of the kolomuyka genre

Key words: *sentence, predicate, rhyme and rhytmical composition of kolomyika, dialogue-oriented, analytic approach, implication*

УДК 811.161.2'42 + 811.161.2'282.2 (477.85/.87)
ББК 81.411. 1-5 + 81.411.1-0

Ганна Конторчук

ПОРІВНЯЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ У РОМАНІ ПЕТРА ШЕКЕРИКА-ДОНИКОВА "ДІДО ИВАНЧІК"

У статті розглядаються семантичні, структурні і стилістичні особливості порівнянь у романі «Дідо Иванчік» Петра Шекерика-Доникова.

Ключові слова: *порівняння, об'єкт і суб'єкт порівняння, компаративне ім'я, нерозгорнуте порівняння, порівняльний зворот, розгорнуте порівняння, безсполучникове порівняння, сполучникове порівняння, орудний порівняння.*

Як своєрідний і важливий елемент складної семасіологічної системи мови порівняння здавна використовували у різних функціональних стилях для виразного і яскравого вираження думок і почуттів. Специфіка порівняльних конструкцій дозволяє встановити тотожність, подібність чи відмінність предметів, явищ, ознак, дій, станів і т. д., щоб таким чином поглибити пізнання різностороннього людського буття, його філософського осмислення і узагальнення.

Порівняння – один з найбільш експресивних засобів тропеїчної системи мови – особливе значення має у сфері художньої творчості. Його важливість і місце у стилістичній системі мови можна сформулювати словами О. Потебні: "Самий процес пізнання є процес порівняння" [10, 255]. Семантичні, граматичні і функціональні особливості порівнянь здавна були в центрі уваги багатьох дослідників: Аристотеля і Деметрія [1, 219], О. Потебні [11, 486], О. Пєшковського [8, 244-245]. Як одиниці насамперед граматичні порівняльні конструкції послідовно і різнопланово розглядали сучасні українські мовознавці: І. Кучеренко [5], М. Каранська [3], Є. Павленко [7], М. Плющ [9], М. Заоборна [2]. Стилістику порівнянь у художніх текстах окремих авторів досліджували Л. Ставицька [13], А. Свашенко [12], Г. Конторчук [4] та ін., однак треба констатувати, що багато проблем, пов'язаних із семантикою, структурою і функціонуванням порівнянь у художньому тексті (як і в інших стилях сучасної української мови), залишаються не з'ясованими. Актуальність нашої роботи полягає насамперед у тому, що вперше порівняльні конструкції аналізуються як компоненти художнього діалектного тексту – роману Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік".

Серед найбільш уживаних образних засобів, які дозволяють реалізувати авторський задум, помітне місце у цьому своєрідному романі з життя гуцулів займають різноманітні порівняння, що характеризуються як семантичним, так і структурним розмаїттям і виконують у тексті твору ряд специфічних стилістичних завдань.

Щодо семантики компаративем, то треба сказати, що П. Шекерик-Доників дуже ретельно і точно обирав слова для номінації об'єкту порівняння (компаративного імені). Послуговуючись гуцульським діалектом, а отже, використовуючи насамперед народні порівняння, автор створював і власні порівняльні конструкції. Кваліфікувати своєрідність порівнянь ми можемо, зважаючи на такий важливий екстралінгвальний чинник, як часопростір: у романі змальовано територію Гуцульщини початку XX ст., зокрема Верховинський район (до 1962 року Верховина – Жаб'є), де народився (с. Голови) і проживав (Жаб'є) автор роману. Цим пояснюється перевага власне

© Г. Конторчук

діалектних порівнянь та їх варіантів над звичними українськими, яких, зрозуміло, у тексті значно менше: "А Костюк, *єкби навкірки всім бідним*, витришкував так, *єк єлівник вид овец на полонині*..."; "Лагідні», – крикнули пропійцеві *всі єк оден*, тай так, *єкби ліс вид вітру*...".

Семантика порівняльних конструкцій (компаративних імен) у романі різнопланова, на що впливає ще один важливий чинник: ми бачимо світ очима дитини, хлопчика, який спостерігає за життям рідних (особливо ретельно – за дідом Иванчіком), домашніх, сусідів, односельців та оцінює події, чужі і власні вчинки. Пошук найсуттєвіших ознак, їх зіставлення у звичайних і незвичайних речах, пізнаваних хлопчиком, фіксують і порівняльні конструкції (значна частина – це традиційні, фольклорні компаративеми), зрештою, саме таким був шлях осмислення і набуття багатогранного життєвого досвіду героєм твору, саме тому його спостережливість оцінна: "Видів смих, шо лиш оден дідо Иванчік й поза очі завжде на мене такий добрий, *єк й у очі*. Водно ми важив добра, бо він ни був фальчєвий. Але шо він міг з бідами подієти, єк уни всі троє разом дули пацирку на него, *єк гадє*. Збігалися докупи й ценкотіли на него, *єк котюги*. Водно хотіли йиго заїхати, але й то він тоди хапав сокиру у руки, а уни всі, *єк кури з-перед половика*, розліталися вид него, котре куда виділо. А бабу, шо забірше йиго доскоб'ювала, то кілька разів на своїм житю так її пообертав банєнков, *єк си обертает ціпом сніп на току*.

Однако він з бідов ни міг нічьо подієти. Вічно за будь-шо джвинґіла. Золила йиго словами, *єк єсиновов золов*, а кажут, шо хрестєнина гірше уб'єш словом, *єк буком*".

Назви об'єктів порівняння, вживаних у романі "Дідо Иванчік", у плані семантики становлять кілька груп:

– назви тварин, конкретні і загальні (свійських, одомашнених, диких), птахів, риб, комах, плазунів: "...дививси він так сураво на тот вугол грани, *єк тот порхєй кінь, шо чогос си верже*т"; "В неї шораз, то бірші гудзи робилиси межи очима, а губи так шюрилиси, *єк в тої кобили, шо любит кусати*"; "Вийт проп'єнчівси, бо штрик на Чяпарагу, *єк половик на курку*"; "Аж тепер він си попав нам у руки, *єк медвідь у западку*...";

– назви рослинного світу: "...на нім місця здорового не було, був цілий синий, *єк афина*"; "Напилені кайлачьки колов дідо сокиров на такі клетчіки, *єк біб*..."; "...бо жінка прото так, *єк верба, де її посадиш, там си уна приймет*";

– назви органів і частин людського тіла: "Китиці кичір, *єк личька устидливих дівчет*, румнєлилиси"; "На Свєтий вечєр стеріг дідо той чєлепнік, *єк око в голові*..."; "Мижи очіма збилися два гудзи, *єк два добрі кулаки*";

– назви житла та його частин, предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування, зброї, засобів пересування і т. п. (реалій матеріальної культури): "...тоті калачіки аж на руки собі натєгав, *єк обручі на бербениці*"; "*Єк би дараба на габах бистрої ріки*, похітувалиси колєдники..."; "Недурно то кажут старі люде, шо ліпшя из своєї печі росівниця, *єк з чужеї печі книші*"; "Валив йиму дим з рота, *єк из кагли*"; "...обоє молотили у подавки ризками шибеника по хорбаці так, *єк на току сніп*";

– назви пір року, частин доби, явищ природи, ландшафту: "Дай Боже йиму, аби був молодий та красний, *єк весна*. Убранний, *єк літо*. Ситний, *єк осінь*, одітий, *єк зима*"; "Зникла так йиго сила, *єк мороз вид тепла*"; "Пролетіло, прошуміло, *єк буйна буря навіки вид мене*"; "Лице тєжким сумом засмутилося так, *єк полонина у нипогоду*"; "...несли ...бисаги на плечьох, такі верховаті, *єк кичіри*"; "Устав з-за стола п'єний, *єк мрака*...";

– назви родинних зв'язків, соціального стану, класової і національної належності людей та певних рис, притаманних людині: "Вни були так пишно й гонорово зібрані, *єк бувало убералиси опришки*"; "Покривала ніч потемком гори, *єк мама покриває ліжником дитину на добраничь до сну*"; "Дівки забули про долю, *єк гулаві*..."; "...над йиго голов стояла мандаториха из замітавником у руках, *єк на полонині бовгар из ботов над неповоротним товарєм*"; "Ледве їх обох розгетькав та утихомирив Юріштан, аби си ни поблічіли, *єк прості гуцули*"; "...лиш лєшував Довгий хєтрим оком, *єк злодій*";

– назви релігійні, язичницькі, демонологічні: "Він ціле своє житє ґаздував так, *єк Бог приказав*"; "...вітер каламотив димом, шо курєвси смутно на хатах, *єк Марко у пеклі*"; "...дівки...зачєлі бічі плотами, *єк відьми*"; "А цимбал, то аж так йкос дивно йграв, *єк грают на нім лиш нявки на Розійгри, ваблячі д'собі на любасковане молодих у лісі*"; "...бо уже тогди йшла на него так звір, *єк би її зчезник на него гнав*";

– назви абстрактних понять (дуже рідко): "Але то си минуло, синку, *єк сомне видінє*".

Семантичні групи компаративних імен свідчать про глибоко народну сутність мови роману, оскільки в них переважає лексика, яка окреслює найменування тих реалій, що оточують гуцула від дня його народження і супроводжують упродовж життя, тобто того, від чого найбільше залежало виживання простої людини ,у непростих умовах гірської місцевості. Саме тому значна частина порівняльних конструкцій – компаративні фраземи: *єк риба у воді, єк вів, єк неживий, єк вовк, єк лис, єк вихор, єк лід, єк ніч, єк баран, єк рак* та ін., які мають особливу оцінність. Треба зазначити, що деякі з цих стійких виразів П. Шекерик-Доників, посилюючи їх експресію, або використовує у незвичному контексті (змінюючи традиційний суб'єкт порівняння): "...він зроду був ласий до горівки, *єк телє до молока*"; "...у тій пітьмі тємрит повно добрих і злих духів так, *єк риби у воді*" і под.; або трансформує порівняльний

зворот (як правило, доповнює його, конкретизуючи й увиразнюючи таким чином суб'єкт порівняння): "Стояв, *єк стовп, у земню закопаний*"; "Я зострахє свис у хату, *єк заїц з-перед лиса*...".

Експресивність компаративного імені посилюється (навіть на тлі суцільного діалектного тексту) і за рахунок етнографічних діалектизмів різних тематичних груп, які позначають реалії матеріальної і духовної культури гуцулів (природно-географічні умови побуту, характер господарської діяльності, а також традиції, вірування і т.п.). Тому для читача-негуцула цей пласт лексики є засобом створення і передачі своєрідного місцевого колориту: "Зразу, то квацивси вид тих слів, *єк вид квасної гуслінки*, так шо аж у лице соловів, а витак, то так си засвітили у него очі з голови, *єкби в пожєристої з корча*"; "Війт на то ни турав, гедляв ні сеї, ні тої, піхаючі ногами, *єкби тівк у чюбри макогоном свиням бруквy*..."; "Дідо, *єк роздражнена пирга*, жєсно на мене визвірився приїденими зубами" та ін.

Порівняльні конструкції у романі "Дідо Иванчік" характеризуються значною варіантністю структурних різновидів, які можна поділити на дві групи: безсполучникові і сполучникові.

Найпростішим з ряду структурних типів безсполучникових порівнянь вважають орудний порівняння. У ньому важливе значення має не форма, а лексичне значення компаративного імені: компаративна конструкція твориться на основі переносного значення слів і гіперболічно виражає характеристику дії. При цьому образне значення послаблюється, але не втрачається. Разом з тим, у цій мовній одиниці представлено і момент уподібнення, навіть перетворення .

Мова українського фольклору у поетичній стилістиці зберегла своєрідні образні асоціації, виражені конструкціями з орудним відмінком, які важко назвати суто порівняльними, оскільки вони ще зберігають давню анімалістичну метаморфозність. У художніх текстах ці побудови набували функцій образних порівнянь і ставали продуктивними стилістемами [6, 360].

Орудний порівняльний у тексті роману "Дідо Иванчік" зустрічається рідко (це форми переважно фольклорного зразка): " Ловивси за корінє гаджюджьок, шо *гадев* обпліталоси коло каміня в мнєконькім моху"; "Очі *искрами* засіяли"; "...кінь пид пасков *бурев* полетів до церкви"; "З великого сходу (...) *чьорним покривалом* чімраз вишше пидсуваласи на гори темнота"; "А ціла хата *роєм бжіл* гутіла...".

Українська мова знає ще один безсполучниковий спосіб творення порівнянь – за допомогою аналітичних конструкцій, що містять слова *здаватися, виглядати, привидітися* тощо, лексичне значення яких передає асоціативні зв'язки між явищами, часом вказуючи на приблизну, відносну подібність двох понять. П. Шекерик-Доників вдається до таких конструкцій в основному як до синонімічних замінників традиційних сполучникових компаративем, однак ці побудови іноді дозволяють автору створити неповторний персоніфікований образ, який засвідчує своєрідність мислення і відчуття персонажа за певних обставин: "З печі остро пукала ватра, *ніби плювала вугликами грани аж насеред хати, здавалося, шо земня в хаті кліпает вогнєними очіма на Иванчіка*"; "Видів, шо на ґаздівстві нижонатий газда , то *так виглєдает, єк би запрєг у єрем вид паровиці одинака-вола*"; "*Привиділоси їм усім, шо йиго коса йиму в руках сама косит, бо він нев так легонько косив траву, єк ножицями стриг на вівци вовну*".

Активно функціонує у романі "Дідо Иванчік" така безсполучникова порівняльна формула, як порівняльний присудок, що фіксує дію чи ознаку предмета за подібністю, а показником порівняльної модальності в ньому є порівняльні частки *єкби, єк, єк би, ніби, отєк би*: "Иванчік *зачєв ніби по цілій хаті шукати тої куниці*"; *"Довгий ніби на це сквасивси»; «По хвили здавалоси, шо він отєк уснув"*.

Ускладнення будь-якого члена речення порівняльною часткою привносить у семантику цього речення своєрідну порівняльну модальність, суть якої полягає в тому, що відношення до дійсності визначається не прямо, а опосередковано – через подібність до чогось іншого, загальновідомішого, яснішого, тобто до того, що й повідомляється порівняльним членом [3,158].

Інколи зустрічаються у романі ускладнені порівняльною часткою обставини способу дії: "А Марічка, *ніби соромнячіси*, але весело всміхнуласи д'нему любими, куражистими очіма"; "...то він *ніби жертом*, але стривожено запитавси неї..."; "Лесьо, аби скараскатиси старої з-перед ич, *ніби сомно* видворкнув".

Більшість порівняльних конструкцій у романі – це сполучникові порівняння, які у складнопідрядному реченні виступають підрядним компонентом, що характеризує дію чи іншу ознаку головної частини шляхом порівняння, тобто опосередковано – через подібність цієї ознаки до повідомлюваного в підрядній частині. Особливістю таких речень у творі є основний засіб зв'язку: переважають діалектні варіанти підрядних порівняльних сполучників *єк, єкби (єк би), отєк (отєк би), так єк, то, ніби*.

Порівняльні сполучникові конструкції можуть мати нерозгорнуту або розгорнуту форму. Нерозгорнуте порівняння підкреслює і конкретизує будь-яку одну ознаку, притаманну предметові, і відноситься до одного слова (такі побудови називають порівняльними зворотами): "Глипнули пид пич, а там, болень, вирмене сидєт, збиті у стропок, *єк курєтка*"; "Однако у него навесні виходила маржина из зимівлі така гладка, *єк слимбуші*". Образи, створені

за допомогою подібних порівнянь, дають більше простору для суб'єктивних сприймань і асоціацій .

Розгорнуті порівняння характеризуються більшою кількістю компонентів – семантично однорідних чи різнопланових, пов'язаних із творенням і поглибленням порівняння, вони ускладнюють художній образ: "Мав він таку страшну хіть до данців, *єк правдивий циганчюк*"; "Нараз так тєжко гарував на газдівстві, *єк вів у єрмі*...". Розгортаючи порівняння, П. Шекерик-Доників поширює його означеннями (це переважно логічні означення, рідше – епітети): "...витак зачєв падати град, и то такий великий, *єк курічі жовтки*"; "А уся челідь намішма: стара, молода й дівки, стоєчі по кілька вкупі стрипками, *єкби горстки лену, поукладувані на городі гирками докупи на вистоюванє*...", а також додатками і обставинами. При цьому пропуск присудка дозволяє всю увагу сконцентрувати на об'єкті порівняння і його рисах, важливих для виразної і точної характеристики суб'єкта порівняння: "Дідикове лице ставало грізне, *єк небо оперед бурев*"; "...то так сидів тихо, *єк муха взимі за лубом*"; "...йиго обплутав хєтрий мандатор так, *єк павук муху*, бо Юрішко дав си йиму так вимуштрувати, *єк добрий и вирний гонец стрілцеви*".

Інколи порівняльна конструкція ускладнюється однорідними членами: "Казав, шо злих духів так богато, *єк фої та листу в лісах*"; "Він то робив так штудерно, шо ни заздріли *то навіть свєті з образів, а то ни піп тай закінники*". У реченні з двома однорідними присудками в основі порівняльної конструкції, коли перший з них – заперечний і є прямою назвою ознаки, за якою предмет зіставляється з іншим, а другий – назвою порівняльною, метафоричною і знаходиться у протиставних відношеннях з першим, увиразнюється нестандартність оцінки певного предмета: "А баба свої піла. Била, *єк у забій, шо дідо ни газда - друцига пустий*"; "Їм си здавало, шо *то ни лиш люде, але й кичіри та ліси з них си сміют*".

Помітною особливістю порівнянь у романі П. Шекерика-Доникова є компаративеми, які конкретніше, виразніше й емоційніше окреслюють присудок. В основі нерозгорнутого (рідше – розгорнутого) порівняльного звороту (частина з них фраземи) лежить прикметник чи дієприкметник – таким чином на семантику дії накладається семантика ознаки: "Спав цілий день, *єк забитий*, позадь ниви спанов нічьов"; "Тріскали, *єкби шалені*"; "...зо дві неділі чьоловік ходит, *єк розвалений*".

Проте найчастіше автор вдається до порівнянь, розгорнутих за рахунок складнопідрядних (в основному власне означальних) речень, створюючи з їх допомогою особливі художні образи, часто персоніфіковані, які мають яскраву авторську модальність: "А у кождім ділі, то він такий крутий, *єк то дерево круте, шо й десітьма клинами ни розколеш*. Він пудно завоїстий та зашитий, *єк тот штуб, шо кумбуковато виріс на вітрах пид полонинами*"; "У него значів так хрестєнин, *єк у пса муха, шо лиш раз хлямкнув її, тай нема мухє на світі*". Зрідка трапляються у ролі ускладнення порівняльного звороту інші типи підрядних речень: "...стало тихо, *єк у церкві, коли піп лагодитси казанє казати*". Структурною особливістю переважної частини таких розгорнутих порівняльних конструкцій є наявність у головній частині співвідносного вказівного слова *так (такий)*: "Та же я си тебе *так* бою, *єк кіт лою*!"; "...то вкрив смих йиму руки шєжнем сукна, *таким* чорним, *єк гава*".

Значна частина сполучникових розгорнутих порівняльних конструкцій – це складнопідрядні речення з підрядним порівняльним, яке реалізується за схемою двоскладного повного чи неповного (з пропущеним підметом) поширеного речення. У таких випадках дуже точно, конкретно і виразно окреслюється і об'єкт, і суб'єкт порівняння: "...зострахє прилогом пили там з мисок на столах горівку так, *єк спрагнені коні п'ют воду з коритий*"; "...то був такий пудний регіт, *єкби стадо коний на полонині рзало*"; "З темного неба єсно світили зірниці (...), *ніби дайкалиси д'нему в хату нагрітиси*". Особливої експресії набуває компаративема, якщо підрядна порівняльна частина знаходиться у препозиції, на початку речення – таким чином вона актуалізується: "*Єкби сокиру в мою кров утопила*, так свойов говірков баба нараз тєжко моє серце поранила"; "*Єк би кінь на полонині заирзав*, так нараз голосно зареготавси дідо з печі на всу хату".

Інколи структура порівняльної конструкції-складнопідрядного речення трансформується у неелементарне складнопідрядне речення з послідовною підрядністю: "Ватра в печі так горіла, шо аж гутіла так, *єкби грім зпонімлива гримів*..."; "Нісси нарід над Арданицев-водицев, *так єк вівці над сільов на полонині, єк її довго ни їдєт*". Особливо цікавим видається випадок розгортання на основі традиційного порівняння аналітичної порівняльної конструкції типу роздуму (риторичні запитання посилюють експресію викладу): "Оба мовчки хєтро дівилиси бистрими очіма оден на одного, *єк би дві низнакомі котюзі, шо обнюхуютси на дорозі, тай упадок їх знаєт, чи йимутси їстиси, ци у великім побратимстві полетєт разом біда знаєт куда, котюжими дорогами? А може, лиш обнюхаютси, тай кожда з них підет у свою дорогу, ни зачєпаючі одна одну*?". До слова сказати, порівняння з компаративним іменем *котюга* в нерозгорнутому і в розгорнутому вигляді зустрічається найчастіше в тексті роману, як з негативним, так і з позитивним оцінним значенням: "Вна, лестєчіси коло него, *єк котюга коло ніг*, облесно усміхаючіси, поделеку сказала..."; "Та ти шє сміеш у моїй хаті маршкати на мнє, *єк на котюгу?*".

Порівняльні конструкції у романі "Дідо Иванчік" виконують ряд своєрідних стилістичних функцій. Перш за все, треба ще раз зазначити, що емоційно забарвлена лексика як базова назва компартивеми – це важливий характерологічний засіб: "...завернув смих тото насланє так, шо утікало, *єк дурний у брід*, без дороги..."; "Тимунь баба так си нараз олютила, *єк оса роздражнена*" та ін. За допомогою ампліфікації порівнянь автор дає часто влучну характеристику персонажа, вдаючись до компаративем і як до засобу створення комічного: "Баба осовито куталаси по хаті. Гриміла у чюберках, лускала у кочєргах, замітавков та кочєргов. Була надута, *єк свинєче димало на таршук*, дуласи, *єк білий потрух у горшьку*, из серця на діда, шо через него їй ни йшло заредом кутанє коло печі. Пудно сердито пофоскувала на него, *єк кіт на котюгу*, аби він борзо коло печі кінчєв свою біду дієти". Ампліфікація порівняльних конструкцій також дозволяє відтворити емоційний і психічний стан героя за певних обставин: "...бо шє навіть не поклав з рук погар вид сити, єк нараз йиму потемніло в очєх тай шош так пукло йиму в тімню, *єк би си шош урвало йиму в голові, тай єк би буковий лист*, лиш си потєгло в потилицу, там стало тай так пудно йиго там завертіло та закололо, *єк би хтос йиго там сугаком колов*. А в цілій голові, то так, *єк би буря*, пудно зашуміло, аж у вухах йиму задзвонило та зацвіркотіло, *єк би свершки там цвіркотіли*".

Виразне оцінне й експресивне значення мають порівняння-синоніми (евфемізми): "Тай у тот раз навіки зажмурив свої голубі глібокі очі, *єк би си ними ніколи на світ и ни дивив*. Згас Олексій, *єк загашєна свічка*. Минувси з цего світа, *єк сомне видінє*" та порівняння-оксиморони: "...він тій пришни був такий рад, *єк сліпий світу*..."; "При тим він посміхнувси так, *єк чєсом з-пид земні пекло вогнем всміхаєтси*".

Активно послуговується П. Шекерик-Доників порівняльними конструкціями при створенні різних описів – портретних, пейзажних, описів стихійних явищ (наприклад, граду, грози, вітровію): "А свєтий Юрій єк розимок свої вісні брами, то вилетіла на світ, *єк ластівка*, єдерна весна. Єк моргнула на кичєри бровами, то уни си видразу зеленьов зазеленіли. А єк кліпнула очіма, то сади зацвіли білим, *єк молоко*, цвітом. (...) А єк усміхнуласи, то й високі полонини чічькато укрилиси запашними зілями. Показалася ціла весна, пишна, *єк чічька*".

У романі "Дідо Иванчік" автор репрезентує глибинні пласти гуцульської культури – традиції, вірування, зразки усної народної творчості. У замовляннях, колядках, щедрівках, примівках, у відтворенні обрядових дійств використано порівняльні конструкції, які свідчать про глибинне їх походження, пов'язане з давніми віруваннями наших предків. Ось як, наприклад, описано обряд обдаровування молодих на весіллі: "...а даючі їм за кождим разом мізинним пальцем правої руки меду в рот з кубки, примов'єла: "Дай Боже, праведне Сонечко велике, абесте так липли одно д'одному ціле своє житє, *єк липнут бжоли д'медови*, – тай за кождим разом сипала їм потрошки жмені ярої пшениці в пазуху, примов'єючі далі: Дай Боже, праведне, велике Сонечко, абесте си так плодили й коренили у свій рід, *єк на добрій земні плодитси й коренуєтси посієна пшениця*". (...) А Костючка, обсипаючі їх, далі примов'єла: "Аби си вас ціле житє держєв хліб, плід праведного Сонечка, абесте си радували ціле своє житє одно одному, *єк си радуют люде Божому хлібови*, абесте були такі плодючі, *єк свєта земня*". Або в тексті примівки: "...Абес йиго так кришив, *єк камінь зерно кришит*! Абес йиго так молов, *єк камінь муку мелет*!"

Таким чином, у тексті роману "Дідо Иванчік" порівняння характеризуються широким діапазоном зіставлюваних понять і значною оцінністю. Використовуючи різні за семантикою і структурою порівняльні конструкції, автор досягає точного, конкретного і дуже яскравого відтворення подій, предметів, явищ. Порівняння – один із засобів вираження авторської модальності у творі. Компаративні конструкції дозволяють чітко і недвозначно окреслити характери персонажів, вони сприяють створенню гумористичного ефекту, лежать в основі багатьох описів (особливо колоритними і непересічними є портрети героїв). Нарешті, без порівняльних конструкцій не обійшлося при відтворенні великого пласту фольклорних набутків гуцулів – дбайливо зібрані П. Шекериком-Дониковим, вони, завдяки його роману, як і сам роман, стали надбанням української культури.

1. Античные теории стиля. – М.-Л., 1936. – 326 с.
2. Заоборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складного речення української мови: Навчально-методичний посібник / М.С. Заоборна. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 28 с.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навчальний посібник / М. У. Каранська. – К.: Либідь, 1995. – 325 с.
4. Конторчук Г. К. Порівняння в поетичному мовленні В. Стуса / Г.К. Конторчук // Творчість В. Стуса у контексті європейської культури XX століття: Зб. матеріалів конференції. – Донецьк, 1998. – С. 51-56.
5. Кучеренко І. К. Синтаксичні функції порівняльних конструкцій / І. К. Кучеренко // Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Львів: Світ, 2003. – С. 136-139.
6. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Павленко Є.І. Порівняння як граматична і стилістична категорія / Є.І. Павленко // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 78-85.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.-Л., 1956. – Изд. 7. – 486 с.
9. Плющ М.Я. Орудний порівняння в українській мові / М.Я. Плющ // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 4. – С. 29-36.

10. Потебня О.О. Естетика і поетика слова / О.О. Потебня. – К.: Наукова думка, 1985. – 688 с.
11. Потебня А.А. Из записок по русской словесности / А. А. Потебня. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 512 с.
12. Свашенко А.О. Порівняння в прозі О. Кобилянської / А.О. Свашенко // Творчість О. Кобилянської у контексті української та світової літератури. Частина 2. – Чернівці: ЧДУ, 1988. – С. 102-103.
13. Ставицька Л. В незнане вгвинчуй мисль. як вихори спіральні (Порівняння в поезії М. Бажана) / Л. Ставицька // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1985. – Вип. 29. – С. 31-35.
14. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік / Петро Шекерик-Доників. – Івано-Франківськ: Гуцульщина. 2007. – 496 с.

Semantic, structural and stylistic features of comparative constructions in Peter Shekeryk-Donykiv's novel «Dido Yvanchik are analyzed in this article.

Key words: *comparison, object and subject of comparison, comparative name, undeveloped comparison, unconjunctive comparison, conjunctive comparison, ablative of comparison.*

УДК 811.161.2
ББК 81.2Ук

Ольга Роїк

СПЕЦИФІКА АСЕМАНТИЧНИХ СПОЛУЧНИКІВ У ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік")

*У статті досліджено семантико-синтаксичну структуру речень із асемантичними сполучниками **аби та най**, виявлено їх специфіку в гуцульських говірках (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік"), простежено залежність семантико-синтаксичних відношень у таких реченнях від семантики та валентності предиката, проаналізовано механізми семантичної нівеляції таких сполучників та процеси виникнення додаткових семантичних відтінків.*

Ключові слова: *асемантичний сполучник, семантико-синтаксична структура речення, семантична нівеляція сполучника, семантико-синтаксичні відношення, предикат, валентність, гуцульські говірки.*

Всеохопне вивчення національної мови неможливе без залучення до матеріалу дослідження її територіальних діалектів та говірок. У зв'язку з цим останнім часом актуальними є студії над мовою регіональних мовних утворень – говірок окремих сіл, районів, областей, регіонів. Так, сьогодні з'явилося чимало досліджень діалектів української мови, присвячених в тому числі й питанням синтаксису [див., напр., 12], однак, незважаючи на велику кількість праць, поки що рано говорити про всебічне науково-лінгвістичне висвітлення особливостей того чи іншого говору.

Гуцульські говірки, які охоплюють гірські райони Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей, репрезентують яскравий діалектно-мовний матеріал, що відзначається насамперед своєю архаїкою у фонетичній та граматичній системі, порівняно з іншими говорами. Зокрема, вони засвідчують систему сурядних і підрядних сполучників, відмінних від літературної мови. Семантична нівеляція сполучників у цьому діалектному пласті ще не була предметом спеціального наукового дослідження, що зумовлює актуальність та новизну нашої праці. **Метою** статті є всебічна характеристика асемантичних сполучників у гуцульських говірках та виявлення їх специфіки, порівняно з літературною мовою.

Матеріалом нашого дослідження є картотека речень із асемантичними сполучниками, які зібрані методом суцільної вибірки із роману Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" [14]. Цей унікальний твір був написаний в 30-х роках XX століття, але через відомі обставини побачив світ тільки в 2007 році. Він написаний винятково гуцульською говіркою, а тому становить цінність не тільки з художньо-мистецького боку, а й для лінгвіста, який може глибше проаналізувати особливості однієї з найархаїчніших говірок української мови. Як зазначає одна з дослідниць цього роману, "аналізований роман з погляду мови є одним із небагатьох художніх творів, який засвідчує особливий тип взаємодії літературної мови і діалектів, коли за літературну мову править говір, в даному випадку, гуцульський, зокрема його різновид – говірки смт. Верховина та його околиць. Як у мові персонажів, так і в авторській мові засобами орфографії максимально точно засвідчено верховинські гуцульські говірки" [6, 69].

Нашу увагу привертає синтаксичний рівень роману "Дідо Иванчік", зокрема специфіка семантичної нівеляції сполучників передусім у складнопідрядних реченнях. У сучасних граматичних дослідженнях сполучник визначають не стільки як окрему службову частину мови, скільки як специфічні аналітичні синтаксичні морфеми чи службові слова-морфеми [див.: 3, 22; 4, 129 та ін.], які виконують у реченні формально-синтаксичну функцію (виражають синтаксичний зв'язок між предикативними частинами речення) та семантико-синтаксичну (передають конкретні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами). Наприклад, сполучники *бо, тому що* спеціалізуються на передачі причинових відношень; *якщо, якби* – умовних; *хоч, дарма що, незважаючи на що* – допустових та ін.

Асемантичні ж сполучники безпосередньо не виражають семантико-синтаксичного відношення між підрядною та головною частиною в складнопідрядному реченні, оскільки цю функцію значною мірою перебирають на себе інші компоненти речення. Це насамперед опорне предикатне слово в головній частині, що своєю семантикою відкриває об'єктну валентність, яку заповнює підрядна частина, набуваючи відповідного семантико-синтаксичного відношення.

© О. Роїк

Кількість асемантичних сполучників, які функціонують у складнопідрядних реченнях, обчислюється кількома одиницями [9, 91]. До цієї групи належать *що, як, щоб, ніж, наче* [див.: 1; 13 та ін.]. Необхідно відзначити, що семантична кваліфікація багатьох сполучників супроводжується модально-оцінною характеристикою. Учені, наприклад, відзначають, що ті сполучники, які "виражають різні види з'ясувальних, умовних, причинових, порівняльних відношень, одночасно інформують про достовірність або невірогідність, реальність або гіпотетичність повідомлюваного в підрядній частині" [10, 528].

Специфічним сполучником, який зазнає асемантичної нівеляції і часто вживається в тексті роману П. Шекерика-Доникова, є сполучник *аби*. Його використання в цілому характерне для гуцульських говірок, адже в літературній мові на його місці частіше вживається сполучник *щоб* (так, наприклад, Великий тлумачний словник української мови одне із значень цього сполучника подає з приміткою *діал.*). У тексті аналізованого твору названий сполучник може вживатися в кількох значеннях.

Зафіксовано передусім вживання *аби* у значенні підрядного сполучника мети: *Дозерала мене, **аби** я куда з кіля ни втік, тай по разови кавкала: «гав...гав...гав»* (с.10); *По заході сонця ни можна у хаті замітати, **аби** ни вимести сліди сонця. По заході сонця ни можна пометки вимітувати поза поріг з хати, **аби** ни виверечі сонце з неї. Надворі ни можна метати пометки пид сонце, **аби** йиго ни запорошити* (с.16). Такі цільові семантико-синтаксичні відношення виражаються цим сполучником зрідка і в літературній мові, що засвідчує у Граматичному словнику К. Городенська [5, 15]. Натомість у гуцульській говірці не використовується сполучник *щоб*, поширений у літературній мові, що підкреслює специфічність діалектного мовлення. Підрядна частина щодо головної займає позицію поширеного детермінанта мети і зумовлена змістовими відношеннями з головною.

Фонетичними варіантами сполучника *аби*, специфічними для гуцульських говірок, є лексеми *абих, абисте* (*абесте*). Наприклад: *Забери ми си з перед ичь, **абих** тє й ни видів, бо зараз из тє отут грузь заведу* (с.25); *Най вас Бог, праведне Сонечко, у воросі ціле ваше житє благословит, **абесте** були плодючі, єк свєта матір-земня* (с.217-218). Сполучник *аби* долучив до себе елемент архаїчної форми дієслова.

Специфічним для говірки, не засвідченим у літературній мові в "Граматичному словнику української мови: сполучник" [5], є використання сполучника *аби* для приєднання допустової підрядної частини: *Витак брав тоту кварту за криси пальцями лівої руки, тай **аби** йкий був натружений ци нароблений, то йшов з нев кудас из хати надвір* (с.17).

Значення допустовості зумовлене не семантикою предиката, а змістовими відношеннями між головною та підрядною частинами. Підрядна частина не є валентно зумовленою, а займає позицію приреченнєвого поширювача – детермінанта допустовості. Граматичної нівеляції сполучник *аби* зазнає і в тому випадку, коли він поєднує валентно зумовлену підрядну з'ясувальну частину об'єктної семантики з опорним дієсловом, модальним предикативом чи опорним предикатним субстантивом у головній частині складнопідрядного речення підрядним прислівним зв'язком. Наприклад: *Хотів, **аби** все икос си западажло тай жило на цім світі* (с.13); *Вуйна пишла дров у дриворуб, аби було чім запоаіти пічь, бо то си ни годило, **аби** почерез нічь зівала низапораїна пічь* (с.30); *Та я знаю, шо ти би рад, **аби** я одуріла, остатнику остатний* (с.37); *Добре, **аби** був знак!* (с.39); *Баба аж у лице мене поцулувала, так припрошувала, **аби** я шє рано спав* (с.44) та ін.

У реченнях такого типу сполучники потрапляють у сферу об'єктного семантико-синтаксичного відношення тільки тому, що вони приєднують підрядну частину до опорного предикатного слова головної частини підрядним прислівним зв'язком. Саме об'єктна валентність опорного предикатного слова унеможливила виконання цими сполучниками семантико-синтаксичної функції, бо вона визначила об'єктне семантико-синтаксичне відношення між підрядною частиною і опорним підрядним компонентом у складнопідрядному реченні, спричинила семантичну нівеляцію таких сполучників [див.: 2, 320].

Проаналізуймо для прикладу речення: *Ни хочю, аби си ми бирше й раз ногов закрутив у хаті, так сми го знинавиділа за йиго ворошкованє* (с.46). Перед нами складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною, яка поєднана в головній частині із предикатом, у функції якого виступає модальне дієслово *хотіти*. Більше того, наявність об'єктної підрядної частини, поєднаної прислівним зв'язком, зумовлена правобічною облігаторною об'єктною валентністю вказаного предиката: *хотіти (чого?, **аби щось відбулося)*. Однак, окрім об'єктного значення, у наведеному прикладі відчутний і семантичний відтінок мети, який, з одного боку, спроектований семантикою дієслова-предиката *хотіти (чого і з якою метою? навіщо?)*, а з іншого боку, актуалізований в семантичній структурі сполучника *аби*, який первинно передає цільові семантико-синтаксичні відношення. Такі випадки додаткового семантичного навантаження на сполучник типові для аналізованого типу речень, що підтверджують і інші дослідники: "в системі з'ясувальних складнопідрядних речень нерідко значення об'єкта ускладнюється додатковими

відтінками" [8, 7]. Таким відтінком у наведеному прикладі є відтінок мети.

Отже, асемантичні сполучники функціонують у складнопідрядних реченнях з валентно зумовленими прислівними підрядними частинами, граматично підпорядковуючи їх опорним предикатним словам у головній частині. Основним типом таких речень є з'ясувальні речення. Таким чином, сполучники з'ясувальної семантики виокремлюються з-поміж інших груп сполучників тим, що відношення, які вони позначають, характерні тільки для складного речення і ускладнюються елементами його структури. Крім того, саме значення **з'ясувальне** – дуже узагальнене: містить з'ясування, пояснення. Фактично такий сполучник і "позначає одну з частин як залежну від іншої" [7, 232].

Як засвідчують дослідники складнопідрядних речень із підрядною з'ясувальною частиною, визначальною особливістю з'ясувальних складнопідрядних речень є те, що наявність підрядної частини в них чітко окреслена семантикою опорного слова, яке належить до певних семантичних типів лексики. На нашу думку, "неповна" семантична нівеляція сполучника в реченнях аналізованого типу також зумовлюється передусім семантико-валентнісними характеристиками предиката. Саме тому варто простежити, як різні семантичні групи предикатів (передусім предикати дії та предикати стану) реалізують свою правобічну об'єктну валентність за допомогою підрядної частини, що приєднується сполучником *аби*.

У зібраному матеріалі зафіксовані такі семантичні типи опорних дієслів-предикатів:

1) волевиявлення, спонукання (*бажати, жадати, наполягати, просити, наказувати, веліти, благати, радити, хотіти, забороняти* тощо): *Ни* ***хочю****, аби си ми бирше й раз ногов закрутив у хаті, так сми го знинавиділа за йиго ворософанє* (с.46); *А шо уна є жінков, то пудно сердитиси на чєлідь за хатну роботу, бо* ***хочєт****, аби її чєлідь сербувала й у ню ни робила чілідинску роботу* (с.51);

2) дієслова мовлення (*говорити, казати, сказати, заявляти, зауважувати, передавати, розповідати, попереджати, пророкати* тощо) при передачі непрямих спонукальних відношень (наказ, прохання): *Бувало, дідо уводно* ***пророкав*** *вуйкови, абц вуйко, бездітник, брав мене до себе на годованця* (с.47); ***Казав*** *Толукови, аби собі добре затємив та й уважєв, ци то ни є правда, шо єк на зимні Николи ни мечєтци лопатов зиму з оплотів при даваню маржині сіна, то ув осени ни метси метати отаву у оплоти...* (с.60); дієслово може стояти і у формі наказового способу: ***Скажи****, аби я знала взавгоді, хотівше так си злагодити їх приймити, єк то си годит ґаздам приймити колєдників* (с.72);

3) психічного, емоційного стану (*боятися, лякатися, жаліти, любити, соромитися, радіти, сумувати* тощо): ***Радувавси*** *дідо, аби йиго мозіль післідь него й післідь вуйка ни перейшов на чюжу кров, але на свою, на йиго унуки* (с.47-48);

4) відчуття, сприймання з відтінком бажання (*бачити, спостерігати, уявляти, чути* тощо): *Ни хочю я того* ***чюти****, аби годованці виговорєли, шо вни мене на моїм маєтку годуют тай додержуют* (с.48).

Як бачимо, з'ясувальні речення із сполучником *аби* можуть набувати відтінку спонукання, бажаності, повинності, тобто ірреальної модальності, передусім завдяки семантиці опорного слова – дієслівного предиката.

Досить часто підрядна з'ясувальна частина відноситься не до опорного слова – предиката у головній частині, а до відокремленого напівпредикативного дієприслівникового звороту, тоді опорним словом виступає дієслівна форма дієприслівника, що має таку ж семантику, що й предикат (волевиявлення, бажання, мовлення, психічного чи емоційного стану, сприймання, відчуття та ін.). Наприклад: *Дідо здоймив смолєну крисаню з голови й поклонивси низко на всхід Сонця, а я зробив и собі то само –* ***просічі*** *Бога у души, аби сонечько завтра рано знов до нас зійшло* (с.16); *Третий раз видобрав у накривчєсту коновочьку й тоти обі воді поклав у хоромах пид каглу,* ***наказуючі*** *усім, аби си варували йиму тоту воду зпорснити* (с.56-57).

Рідше в ролі предиката вживаються дієслівні форми (інфінітив, безособові форми на *–но, –то*), прикметники, іменники та предикативні прислівники з відповідним значенням. Наприклад:

– предикативний прикметник: *Він знав ни вид сегодне то, чьо вуйко ни був* ***кунтетний****, аби я принажєвси в них* (с.47);

– предикативний прислівник: *По Уведению мене майже нікуда ни пускали з хати, бо казали, шо опередь Ників кічєтси вовки й ходєт лаями, то* ***бійно*** *[страшно. – О. Р.], аби де мене самого ни спопиндали тай ни розторгали* (с.60).

Інколи в ролі головної частини виступає фразеологічний зворот, який має облігаторну правобічну валентність, яка й зумовлює приєднання підрядної частини й семантичну нівеляцію сполучника: *...****ни дай то Боже****, аби ця сукритиця так погано на мнє сукритила?* (с.44).

Таким чином, сполучник *аби* є поширеним у гуцульській говірці, він послідовно заміняє сполучник *щоб* у всіх значеннях, а також виражає специфічні семантико-синтаксичні відношення. Його семантична нівеляція спостерігається в з'ясувальних реченнях, де асемантичність сполучника великою мірою зумовлена валентністю опорного слова-предиката, у функції якого можуть виступати різні за своїм значенням дієслова, а

також предикативні прикметники чи прислівники та навіть фразеологізми.

Специфічно гуцульським сполучником, зафіксованим нами в тексті роману "Дідо Иванчік", який зазнає семантичної нівеляції, зокрема в складнопідрядних реченнях із означальною підрядною частиною, є сполучник *най*. У "Граматичному словнику..." К. Городенської такого сполучника не зафіксовано, щоправда зафіксовано синонімічний сполучник *нехай* [5, 168], який, однак, не засвідчений авторкою як асемантичний. Безперечно, первинно слово *най* – це модальна частка. У такому значенні воно засвідчене у багатьох синтаксичних структурах: ***Най*** *вас Бог, праведне Сонечко, у воросі ціле ваше житє благословит, абесте були плодючі, єк свєта матір-земля* (с.217-218); *Ціла хата людий, разом з Костюками, голосно зашуміла: "****Най*** *будет благословлений вид нас, тай* ***най*** *йиго благословит своїов ласков и силов праведне Сонечко"* (с.222) тощо.

У тексті роману слово *най* виступає і у функції сполучника, який набуває додаткових цільових семантико-синтаксичних відтінків, хоча все-таки можна визначати його як асемантичний. Пор.: *"Та ждіт ко сараки,* ***най*** *вас помилую трошки", – говорив дідо, сміючіси из задиханих вид плєсу колєдників* (с. 90). На нашу думку, функціонування цього сполучника подібне до функціонування сполучника *щоб*, який може використовуватися у таких контекстах. Так, наведене речення можна умовно трансформувати, замінивши сполучник *най* сполучником *щоб*: **Та ждіт ко сараки, щоб вас помилував...* При такій трансформації цільовий семантичний відтінок відчувається більшою мірою, що зумовлене "неповною" семантичною нівеляцією сполучника *щоб*. Так, специфіка формальної будови з'ясувальних конструкцій зі сполучником *щоб* дозволяє А. Савченко визначати його не стільки як асемантичний, а як цільовий, що в з'ясувальних складнопідрядних реченнях *асемантизувався*, але свого первинного значення повністю не втратив [11, 5].

Наведемо ще кілька прикладів речень із асемантичним сполучником *най*: *Кажи,* ***най*** *чюю* (с.183); *Хочу,* ***най*** *він раз покажет, шо він знаєт тай шо значіт* (с.374); *На це пістолє, тай давай команду пропоєви,* ***най*** *усі разом из тобов стрілєют из своїх пістолет...* (с.256) тощо. Опорними словами-предикатами в таких реченнях, як і в реченнях із асемантичним сполучником *аби*, виступають окремі групи дієслів-предикатів на позначення мовлення, волевиявлення, відчуття, сприйняття та ін.

В останньому з наведених речень, як бачимо, опорним предикатом виступає не дієслово, а іменник (*команду*). Підрядна частина в таких реченнях характеризується не об'єктною, а атрибутивною семантикою, хоча тут варто говорити про синкретизм. Скажімо, К. Городенська визначає такі підрядні частини як з'ясувально-означальні [5, 289]. Підрядна частина в таких реченнях зумовлена граматичними особливостями опорного слова як частини мови, тобто його морфологічною природою, отже, вона є передбачуваною. Специфічною рисою головної частини є її відносна самостійність, інформаційна достатність, опорні слова в ній є автосемантичними, тобто мають абсолютивне значення, а тому можуть поширюватися і не поширюватися залежними компонентами, у зв'язку з чим відсутність останніх істотно не позначається на змісті головної частини, не призводить до її ущербності.

Ще більше зближуються сполучники *най* та *аби* у складнопідрядних реченнях із підрядними мети, де такі сполучники не є асемантичними, а виражають цільові семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *Лесю, ану бєй суда, тай тєгни ко, синку, мині оттоти пістолєта з води,* ***най*** *я їх пообзераю, ци вже в них видмокли набої, ци ишє ні?* (с.163-164); *Пусти ми,* ***най*** *прійду з градом, куда смих си справив* (с. 181).

Таким чином, синтаксичні особливості гуцульських говірок виявляються по-різному, у тому числі й у використанні специфічних сполучників, серед яких аналізовані нами *аби* та *най*. Незважаючи на лексичну й функціональну відмінність, механізми семантичної нівеляції таких сполучників суголосні з відповідними механізмами літературної мови, адже виявляються передусім в підрядних з'ясувальних та означальних конструкціях із валентно зумовленими чи незумовленими підрядними частинами, де сполучник втрачає повністю чи частково свою семантику, таким чином тільки маркуючи підрядний прислівний зв'язок. Подальші дослідження інших асемантичних сполучників дадуть змогу повніше розкрити специфіку семантико-синтаксичної структури речень із такими сполучниками. І залучення діалектного матеріалу в таких студіях надзвичайно важливе, адже дозволяє більш повно і всебічно проаналізувати відповідний пласт синтаксичної системи мови.

1. Богданов С. И. Морфология неполнозначных слов в современном русском языке / С. И. Богданов. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. – 140 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Вихованець. – К.: Наук. думка, 1993. – 368с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Вихованець. – К.: Наук.думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219с.
5. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Городенська. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340с.
6. Грещук В. Гуцульські фонетичні риси у мові роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" / Валентина Грещук // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: тези доподей Міжнар. наук. конф.: [до 100-річчя

професора Ф.Т.Жилка (5-7 березня 2008 р., Київ) / відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С.69-71.
7. Оганесова Р. Д. О значении и функции союза // Спорные вопросы синтаксиса: Сб. статей. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – С.226-243.
8. Олійник Е. В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський націон. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Харків, 2007. – 16с.
9. Пузанко Л. В. Асемантические союзы в лингво-когнитивном осмыслении // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №27. – С. 90-95.
10. Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ю. Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа. 1998. – 703 с.
11. Савченко А. Л. Конструктивні особливості прислівних складнопідрядних речень з'ясувального типу: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1999. – 14 с.
12. Сердюкова Т. І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослобожанських говірках : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 20с.
13. Современный русский язык / В. А. Белошапкова. Е. А Брызгунова, Е. А. Земская и др.; Под ред. В. А. Белошапковой. – 3-е изд., испр. доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 928 с.
14. Шекерик-Доників П. "Дідо Иванчік". – Верховина: Редакція журналу (видавництво) "Гуцульщина", 2007. – 475с.

The article deals with the semantic-syntactical structure of the sentences with the asemantic conjunctions aby and nay. Their specificity was clarified in Hutsul dialects (on the material of the novel "Dido Yvanchik" by P. Shekeryk-Donykov). The author analyses the dependence of semantic-syntactical relations in the regarded sentences on the meaning and valency of their predicates, the mechanisms of the semantic leveling of such conjunctions and the processes of forming additional semantic shades.

Key words: *asemantic conjunction, semantic-syntactical structure of the sentence, semantic leveling of the conjunction, semantic-syntactical relations, predicate, valency, Hutsul dialects.*

УДК:81'282
ББК:81.411.2-5(4Укр)

Оксана Вінтоняк

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ В ГОВІРЦІ СЕЛА БАНЯ-БЕРЕЗІВ

У статті розкрито систему словозміни числівників. Схарактеризовано діалектні відмінності у порівнянні з літературною мовою, фонетичні та словозмінні варіанти, специфіку закінчень, архаїчні форми.

Ключові слова: *говірка, числівник, відмінок, граматична форма, флексія.*

Числівник протягом свого становлення як частини мови зазнав багатьох змін. Історія форм числівників пов'язана з історією втрати ними граматичних форм, властивих іменникам і прикметникам, перетворення їх в абстрактні найменування числових понять, пристосування їх до сучасних форм математичного мислення і цифрового визначення чисел [1, 9]. Впродовж історичного розвитку граматичної будови мови відмінювання більшості числівників зазнало багатьох змін, викликаних дією внутрішньої чи зовнішньої аналогії [8, 153]. На відміну від сучасної української літературної мови, де всі числівники мають відмінкову парадигму, у гуцульській говірці села Баня-Березів не всі числівники змінюються за відмінками.

У говірці числівники *один, одна, одно*, що виникли з давньоукраїнських *одинъ, одьна, одно*, як і в літературній мові, змінюються за родами, числами та відмінками, тобто зберігають займенниковий тип відмінювання і мають такі форми, як і вказівний займенник *тој, та, то*: *в'ін ти^{е}ˈк'иˈј јак март: оˈдин ден' так, дˈругиј так; та н'ікому так ни^{е} добре^{и}, та јак ми^{е}н'і нин'і, один в'іт:и, другиј в'іт:и, а ја ўсередин'і.*

Фіксуємо і варіанти цих числівників *ўдин, ўдна, ўдно*: *н'і ўдин с хˈлопц'іў ни^{е} ўˈм'ије так зак'іруˈвати^{е}, јак ˈтато; јак забˈл'ије ўдна оˈвечка, вс'і ˈв'іўц'і зб'ˈіжуц':і, як запˈлачут ари^{е}шˈтанти^{е}, аш ˈмури^{е} здригˈнуц':і.*

Зауважуємо вживання діалектної форми *оˈден*, що може бути пояснена як контамінація *једен* і *один* [3; 1, 80]: *ој коˈпала н'іч і ден', ˈв'ікопала лиш ˈоден (з веснянки).* На думку Й.О.Дзендзелівського, числівник *оден* не є компромісом між *один* і *једен*, а прямий рефлекс старого *ȩedьпъ*, де початкове *є* після занепаду *ј* на загальних підставах перейшло в *о*, а сильний *ь* – в *е* [6, 9].

Родовий відмінок представлений числівником *одˈного* для чоловічого та середнього роду та числівником *одˈноjі* для жіночого: *діˈди ˈнаш'і з одˈного ˈроку; засп'і^{и}вајмо та ј ше рас ти^{е}ˈкоjі, аˈби ˈлуди^{е} ни^{е} каˈзали^{е}, шо ми^{е} ўсе одˈноjі.*

У давальному – місцевому відмінках маємо форми *одˈному, (на) одˈн'ім, (на) одˈн'ij*: *ја јго з ди^{е}ˈтини^{е} зˈнају, бо ми^{е} з ним на одˈн'ім кутˈку ˈжили^{е}; коˈлис' в одˈн'ij ˈхат'і вс'і с'і м'ісˈтили^{е}.*

Знахідний відмінок представлений формами називного або родового відмінків чоловічого роду та числівником жіночого роду *одˈну*: *накˈваси^{е}ли^{е} одˈну боˈч'іўку ўг'ірˈк'іў, а дˈругу каˈпусти^{е}.*

Форми *одˈним, одˈноў* є характерними для орудного відмінка: *з одˈним ˈчервом на два пˈразник'и; одˈноў ˈпорц'ijоў ус'о в'ісˈ'іли^{е} сі ўпхоˈдило.*

Числівник *один (ўдин)* має форму множини *одни (ўдни)* і приймає флексії множини вказівних займенників: *одˈни с'ˈідајут на плошˈчац':і а ўдни јдут до ˈхати^{е}; одˈни дˈвер'і ше тˈреба вкˈласти^{е}; лиш з одˈних Бе^{и}ре^{и}зоˈв'іў ˈк'іл'ко ў св'іˈти поˈдалос'і.*

Числівник *два, дві,* що виник із *дъва, дъвѣ,* у давньоукраїнській мові мав форми трьох родів: *дъва* був властивий для чоловічого роду, *дъвѣ* – для жіночого та середнього. Форма *дъва* внаслідок

загального паралелізму форм чоловічого і середнього родів [10, 211] згодом стає також формою середнього роду, і це явище зв'язане із зруйнуванням категорії двоїни в слов'янських мовах [7, 29].

У говірці в називному - знахідному відмінках маємо форму *два, дв'і*, як і в літературній мові та інших говірках: *ој стр'іˈл'и^{е}ли^{е} два баˈк'ери^{е} з л'іˈворве^{и}ра ў ˈмене^{и}, ја с'і хоˈваў за ˈјавора, за ˈлис'т'і дзи^{е}ˈлене^{и}; ој на гоˈр'і на ви^{е}ˈсок'ij два орли с'і ˈчуб'jіт ; ˈл'упк'и^{е} моjі дв'і-дв'і, то вас ˈл'убју ˈоб'і, сам ни^{е} зˈнају, котˈру ˈмају при^{е}горˈнути^{е} д^{и}соб'і; дв'і ˈчисли^{е}ни^{е}ц'і до сˈмерти^{е}.*

У родовому – місцевому відмінках вживається числівник *(на) двох*, що з'явився внаслідок впливу числівників *три, чотири* та форм займенників і членних прикметників [2, 232; 7, 56]: *двох ˈд'івок убˈрати^{е} тај двом поˈсах при^{е}стаˈрати^{е}, то тˈреба поˈдумати^{е} јак.*

Давальний відмінок представлений формою *двом*, утвореної від основи *дво-* та закінчення *-м* під впливом тих же чинників, що й в родовому та місцевому відмінках: *jім двом ни^{е} ˈгоди^{е}н ўгоˈдити^{е}.*

В орудному відмінку вживається числівник *двоˈма*, утворений додаванням до основи *дво-* закінчення *-ма*, що було характерним для двоїни: *двоˈма ˈк'ін'ми^{е} оˈрали^{е}.*

На думку С. П. Бевзенка, нові форми давального та орудного відмінків не слід вважати пізнім явищем в історії української мови, а навпаки, числівники *двом, двома* були властиві живій мові ще до XV ст., хоч з якоїсь невідомої причини вони дуже скупо відбилися в пам'ятках [2, 35].

Числівник *три* у називному відмінку без змін представлений у говірці: *кол'уˈшина три ˈрок'и ˈфајна, а в'іˈтак пропаˈдајі.*

Засвідчено числівник *трије* у колядці *(тˈрије цаˈр'і, де ви јˈдете^{и})*, але не можемо стверджувати, що він є особливістю говірки, оскільки в такому сполученні слів вживається в багатьох місцевостях України. Така числівникова форма вживається тільки при іменниках на позначення осіб чоловічої статі, тобто виступає як специфічна чоловічо-особова форма [2, 235] і відзначається архаїчністю, витісненою новою формою.

Числівник *чотири* у говірці має форму *шˈтири^{е}*, що виникла з давньої форми *четыри* внаслідок дисиміляції початкового *ч* після редукції ненаголошеного *е (четыри > чтыри > штири)* [2, 235]: *бо ја ˈмају шˈтири^{е}, ˈбудут ˈличко ц'іл'уˈвати^{е} з ˈвечора до дˈнини; ˈл'упк'и^{е} моjі шˈтири^{е}, шˈтири^{е}, над ˈчим ви с'і ˈбили^{е}, та над ˈтобоў, ши^{е}беˈнику, шо-смо т'і л'уˈбили^{е}; ти^{е}ка ґаздин'і за шˈтири^{е} стоˈли.* Крім форми *шˈтири^{е}*, зафіксовано у коломийці і числівник *чотири^{е}*: *ˈпиво ˈв'інју, ˈпиво ˈв'інју поˈгар' пе^{и}ри^{е}ˈверну, по чоˈтири^{е} ˈл'упк'и^{е} ˈмају, куˈди с'і поˈверну.*

Родовий та місцевий відмінки характеризуються формами *(на) тр'ох, (на) шти^{е}ˈр'ох*, що виникли із давніх *трьи (трии), четыръ (четырь)* додаванням флексії *-ох* до основи під впливом форми родового відмінка числівника *два*: *на шти^{е}ˈр'ох ˈкони^{е}х ˈбула.*

У давальному відмінку вживаються форми *тр'ом, шти^{е}ˈр'ом*, які є послідовним продовженням давньоукраїнських форм: *тр'ом ˈд'іти^{е}м над'ˈіˈлиў ˈпол'і.*

Знахідний відмінок представлений формами *тр'ох, шти^{е}ˈр'ох*, як і родовий відмінок, якщо сполучається з іменниками-назвами істот, та формами, аналогічними з називним відмінком, *три, шˈтири^{е}* у сполученні з іменниками-назвами неістот.

Орудний відмінок представлений у говірці формами *тр'оˈма, штир'ˈма* (звертаємо увагу на збереження м'якого *р'*) із давньоукраїнських *трьми, четырьми*, що були поширені до XVII століття [9, 39]: Закінчення *-ма*, яке спостерігаємо у цих числівниках, розвинулося під впливом форми орудного відмінка числівника *два*.

Числівники *п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять* у давньоукраїнській мові відмінювались, як іменники жіночого роду з *-і-* основою в однині. Сучасна літературна мова зберігає більшість давніх форм відмінювання. Зазнавши впливу числівників *п'ять – дев'ять* та іменників *-і-*основи, числівник *десять* набув аналогічних відмінкових форм, втративши категорію числа в давньоукраїнській мові.

У називному – знахідному відмінках числівник *п'ять* має форму *пјіт'*, де на місці літературного *а* з *ę* маємо *і*: *најшˈла-м пјіт' ґˈриб'іў; ˈмала-м пјіт' р'ік, јаґ ˈд'ідо ўˈмерли^{е}.*

Літературні форми числівників *шість<шесть, сім<семь*, у яких етимологічне *е* внаслідок занепаду зредукованого *ь* в кінці слова закономірно перейшло в новозакритому складі в *і* [1, 84], без фонетичних відхилень спостерігаємо в називному – знахідному відмінках в аналізованій говірці: *с'ім к'іла мн'и^{е}са; хот' би^{е} ти с'і ја ўмиˈвала с'ім рас п'ід мли^{е}ˈн'іўкоў, то ни^{е} ˈбуде^{и}ш ти^{е}ˈка ˈфајна, јак ис ˈбула ˈд'іўкоў.*

Без діалектних змін у називному – знахідному відмінках функціонує у говірці числівник *в'іс'ім*, утворений з давньої форми *осмь*, у якій з'явилося протетичне *в* і внаслідок занепаду кінцевого *ь* вставне *е,* яке, як і старовинне *о* в початковому складі, перейшло в *і* (*осмь – восемь – вісім*) [2, 238].

Числівники *дев'ять, десять* в називному – знахідному відмінках у говірці вживаються з фонетичними змінами – *ˈдеўјіт', ˈдес'іт'* – де *а* в ненаголошеній позиції змінюється в *і*: *ˈдеўјіт' ˈв'іш'і'нок сˈк'и^{е}дали^{е}, ˈдес'іт' пласˈт'и^{е}нок згроˈмади^{е}ли^{е}.*

Родовий – місцевий відмінки представлені формами *(на) п'jіˈт'ох, (на) ш'іс'ˈт'ох, (на) с'іˈмох, (на) в'іс'ˈмох, (на) деўjіˈт'ох, (на) дес'іˈт'ох* із закінченням *-ох*, які витворилися за аналогією до

числівників *два, три* у цих відмінках і є новими відносно літературних форм *п'яти, шести, семи, восьми, дев'яти, десяти*, не вживаних у говірці.

Спостерігаємо вживання форми *njim'* у родовому відмінку: *з njim' ˈк'іл'а ˈбудза дес' шˈтири^{е} ˈв'ijде^{и} бˈриндз'і.*

У давальному відмінку маємо числівники *п'jiˈт'ом, ш'ісˈт'ом, с'іˈмом, в'ісˈмом, деўjiˈт'ом, дес'іˈт'ом* із кінцевим *-ом* відповідно до форм давального відмінка числівників *два, три*: *ja ни^{е} з'наjу, jак ми^{е} рухуˈвали^{е}, шо ш'ісˈт'ом ˈл'уди^{е}м ни^{е} сˈтало ти^{е}р'ічи^{е}к'іў.*

В орудному відмінку маємо нові форми *п'jiт'ˈма, ш'іс'т'ˈма, с'імоˈма, в'іс'моˈма, деўjiт'ˈма*, які з'явилися внаслідок впливу давньої форми давального – орудного відмінка двоїни від числівника *десять* [2, 239] або під впливом форми *двома* [2. 239; 7, 64].

Числівники *одинадцять – дев'ятнадцять* мають у говірці певні особливості у відмінюванні. На відміну від форм давньоукраїнської мови, де відмінювалась перша складова частина, оскільки числівники другого десятка були складеними, в сучасній українській мові у цих числівниках змінюється тільки друга частина. У говірці при відмінюванні числівників відбуваються фонетичні зміни, внаслідок чого маємо форми *оди^{е}ˈнац'іт', дваˈнац'іт', три^{е}ˈнац'іт', шти^{е}рˈнац'іт', п'ітˈнац'іт', ш'ісˈнац'іт', с'імˈнац'іт', в'іс'імˈнац'іт', де^{и}ўjiтˈнац'іт': дваˈнац'іт' ˈморг'іў ˈпол'і ˈмали^{е} в Ши^{е}роˈках.*

Зафіксовано в говірці паралельне вживання форм числівників *шти^{е}рˈнац'іт'* та *чоти^{е}рˈнац'іт'*. Остання, очевидно, є результатом впливу літературної форми: *по шˈтири^{е} ˈд'іўк'и^{е} ˈмаjу та по чоти^{е}рˈнац'іт', та jак заˈч'е^{и}ў рахуˈвати^{е}, нарахуˈваў дˈвац'іт'.*

У числівнику *п'ітˈнац'іт'* відзначено у першій складовій частині реалізацію ненаголошеного *а* в *і* після м'якого приголосного: *ja молоˈда с'і в'ід:аˈвала, ў п'ітˈнац'іт' р'ік.*

Числівники другого десятка не набувають таких відмінкових форм, як літературна мова. Тут відбувається спрощення у відмінюванні і вживається одна форма називного відмінка: *зˈлагоди^{е}ла jісти^{е} на ш'ісˈнац'іт' роˈб'ітни^{е}к'іў.* Хоча спорадично зустрічаємо форми *(на) оди^{е}нац'іˈт'ох, дванац'іˈт'ом, три^{е}нац'іт'ˈма*, очевидно, витворилися вони під впливом літературної мови: *розˈдали^{е} колаˈч'і дванац'іˈт'ом ˈж'інкам.*

У говірці складні числівники *двадцять – тридцять* у називному відмінку представлені формами *дˈвац'іт', тˈриц'іт'*, інші відмінкові форми є аналогічними до форм числівників *оди^{е}ˈнац'іт' – де^{и}ўjiтˈнац'іт'*: *ˈкажут ˈл'уди^{е}, шо ja ўˈпиус'і, а ja зажуˈриус'і, ми^{е}ˈнуло ми^{е} дˈвац'іт' шˈтири^{е}, ja ше ни^{е} ўже^{и}ˈниус'і.*

Характерною особливістю цієї групи числівників є наголос, який при відмінюванні закріплюється в усіх непрямих відмінках на флексії. Цим вони ще раз підкреслюють свою відокремленість від інших імен (іменників, прикметників і займенників) [7, 68, 69].

Числівник *сорок* є пізнішого походження. Назва *сорок* етимологічно пов'язана із словом *сорочка* або *мішечок*, у який вкладали приблизно чотири десятки шкір білок, куниць чи соболів, що становило набір на повну шубу [1, 88]. У пам'ятках української мови *сорок* у числовому значенні засвідчено від 1539 року [3, 306]. До XVII слово *сорок* вживалось і як назва предмета, і як назва чотирьох десятків [1, 88]. У досліджуваній говірці числівник *сорок* має однакові форми у всіх відмінках: *а ja ˈдала аш ˈсорок, в'ідгуˈл'аjу ў в'іўˈторок (з веснянки); дис' ˈсорок л'уˈдиj ˈбуло на толоˈц'і; ˈсорок ˈл'уди^{е}м ˈдати^{е} ˈjісти^{е}, то тˈреба шос' зˈлагоди^{е}ти^{е}.*

Складні числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* у говірці мають форми *п'іди^{е}ˈс'іт', ш'ісди^{е}ˈс'іт', с'імди^{е}ˈс'іт', в'іс'імди^{е}ˈс'іт'*. Крім таких фонетичних явищ, як реалізація ненаголошеного *е* в *и^{е}*, зміна голосного *а* в ненаголошеній позиції в *і* та м'якість кінцевого приголосного *т*, як і в інших гуцульських говірках [6, 23], спостережено спрощення групи приголосних *тд* у числівнику *п'іди^{е}ˈс'іт'* та приголосних *стд* у числівнику *ш'ісди^{е}ˈс'іт'*.

Числівник *дев'яносто*, який у давньоукраїнській мові існував як *девять десятъ*, у говірці має форму *де^{и}ўjіди^{е}ˈс'іт'*. Така форма зберігає давні рефлекси цього числівника. У літературній мові у непрямих відмінках маємо форму *дев'яноста*, яку не засвідчено у говірці, отже, він має єдину відмінкову форму.

Числівник *сто* із *съто* у давньоукраїнській мові відмінювався, як іменник середнього роду з основою на *-о*. У сучасній українській мові в усіх непрямих відмінках закріпилась спільна форма *ста*. У досліджуваній говірці, як і в більшості південно-західних [2, 240; 7, 73], числівник *сто* не відмінюється: *ни^{е}ˈмаjу ўˈс'іх сˈвоjіх ви^{е}ˈдел'ц'іт', ˈможе^{и}, коло сто ˈбуде^{и}, ˈрешта ˈбуду дози^{е}ˈч'е^{и}ти^{е}.*

У говірці числівники на позначення сотень мають форми *дˈв'іста, тˈриста, шˈтири^{е}ста, njimˈсот, ш'іˈс:от, с'імˈсот в'ісімˈсот, де^{и}ўjiцˈсот*. У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, форми складних числівників, що означають сотні, є органічними рефлексами відповідних давніх числових назв у злитому вигляді: *двісті (<дъвѣсътѣ), триста (<трисъта), чотириста (<четырисъта), п'ятсот (<пятьсътъ), шістсот <шестьсътъ)* і т. д. Також у цих числівниках втратилась м'якість кінцевого приголосного першої складової частини [2, 246]. Одні говіркові форми цих числівників є аналогічними з літературними *(тˈриста, ш'іˈс:от, сімˈсот в'ісімˈсот)*, інші – відмінні від мовної норми: спостережено кінцеве *а* замість *і* у числівнику *дˈв'іста*, який є наслідком впливу числівників *тˈриста, чоˈтириста* з їх закономірними для множини *–ста* [3, 306 – 307], реалізацію *а* в *і* у формах *njimˈсот, де^{и}ўjiцˈсот*, числівник *шˈтири^{е}ста* із дисимілятивними змінами в першій складовій частині.

Аналіз показує, що виявлені в романі П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" складні речення із поясненням діалектизмів у функції опорних синтаксем характеризуються різним ступенем вияву перехідних типів синтаксичного зв'язку – підрядного з відношеннями односпрямованої граматичної залежності та дворядного з відношеннями двоспрямованої взаємозалежності.

Подальші дослідження діалектних особливостей на рівні синтаксису складного речення сприятимуть цілісному й різносторонньому описові граматичної системи гуцульського діалекту, дадуть змогу підкреслити його самобутність та неповторність серед інших діалектів української національної мови.

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Барчук Володимир Михайлович. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гуцульщина: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків, 1980. – 152 с.
5. Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку із значенням пояснення в староукраїнській мові / М. П. Ковальчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Зб. наук. пр.). – Вип. 8. – Ужгород, 2005. – С. 378 – 386.
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В, Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Тишківська Н.Я. Синкретичні складні речення / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія. Вип. VIII. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 154 – 157.
8. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік: Роман у трьох частинах / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Гуцульщина, 2007. – 496 с.
9. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408с.

Grammar features of complex sentences with explanation meaning based on the material of the given text characterized in the article. The functions of basic words are fulfilled by Hutsyl dialects there. Complex sentences are analyzed according to the classification and types. They fix transitive features of syntax connection within hypotactic relation a different way.

Key words: *complex sentence, predicative part, explanatory relations, predicate, basis words, dialectical lexam.*

УДК 811.161.2:81'367'282
ББК 81.2Укр-2

Вікторія Коломийцева

СИНТАКСИС КОЛОМИЙКОВОГО ВІРША

У статті розглянуто синтаксичний аспект гуцульського діалекту на матеріалі коломийок, які автор визначає як ідеальний синтаксичний об'єкт. Проаналізовано форми вираження присудка як основного компонента поверхневої структури речення, структурні особливості словосполучень із прийменниково-іменниковим керуванням та приляганням, загальні таксичні особливості коломийок. Зроблено висновок про те, що граматичний потенціал гуцульського діалекту (аналітизм, гнучкість, пластичність, варіантність граматичних форм, їхня синонімія) є однією з визначальних умов у формуванні жанру коломийки.

Ключові слова: *римо-ритмічна організація, речення, аналітизм, присудок, клітика, керування, діалогічність, імплікатура.*

Гуцульські (східнокарпатські) говірки – одні з найархаїчніших говорів української мови, "які і нині належать до активнодіючих діалектотворчих одиниць і відзначаються рядом специфічних рис, не відомих іншим українським діалектам і українській літературній мові" [2, 3]. Вони об'єднані на підставі сукупності рис, властивих усім рівням мовної системи. Досі не з'ясовано походження гуцульських говірок і причини виникнення їхніх меж. Зважаючи на лабільність східної межі, що відокремлює гуцульські говірки саме від покутсько-буковинських, із якими вони найбільше споріднені [2, 6-7], можемо з певною вірогідністю стверджувати, що в самому центрі гуцульського говіркового ареалу, який посувається на схід, а також у центрі всіх мовно-культурних процесів, є Коломийщина, Коломия. Назва давнього поселення вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1240 роком [10, 287] і засвідчує важливість, архаїчність і автохтонність цієї мовно-культурної одиниці.

Коломийки як унікальний жанр української народної лірики також пов'язують, як відомо, з містом Коломиєю. Б. Грінченко у своєму словнику зауважує, що цей різновид пісень у Галичині, Буковині й Угорській Русі набув назви від міста Коломиї, де найбільше й поширився [9, 272], а з Коломийщини – далі на всю Галичину, Покуття, Буковину, Закарпаття [8, 499]. Виникли коломийки, ймовірно, не пізніше 15 століття, а завдяки афористичності, усталеності метричної форми їхня діалектна основа, що пронизує всі мовні рівні, збереглася якнайкраще. Коломийки були предметом окремих досліджень багатьох вітчизняних учених: С.Сумцова, Б. Грінченка, А. Зачиняєва, І. Франка, Ф. Колеси, О. Дея, Н. Шумади, В. Качкана, Р. Омеляшка та інших. Найповніше видання коломийок здійснене В. Гнатюком в "Етнографічному збірнику", виданому у Львові (1905-1907).

Коломийка – це пісня, а тому її метричну будову доцільно розглядати у зв'язку із особливостями граматичної організації співаного тексту. Граматичний лад, поєднуючи фонетичні, морфологічні та лексичні особливості, відбиває динамічну сторону мовної системи – власне мовлення. З іншого боку, наявний граматичний потенціал гуцульського діалекту (гнучкість, пластичність, варіантність граматичних форм, їхня синонімія) разом із фоностилістичними засобами вочевидь визначили умови, у яких сформувалися й набули художньої досконалості ці перлини народної творчості.

© В. Коломийцева

Польові дослідження діалектів дають насамперед лексикологічний матеріал і уможливлюють визначення на його основі питомих фонетичних ознак. Перші дослідники гуцульського діалекту (І. Огоновський, Я. Грегорович, І. Свенціцький, Ю. Шнайдер, В. Шухевич) зробили вагомий внесок у діалектну лексикографію. В. Гнатюк, оздобивши "Народні оповідання про опришків" словником, що містив 517 словникових статей діалектизмів, подав у передмові також відомості про фонетичні та морфологічні риси гуцульського діалекту. Б. Кобилянський, Я. Рігер, В. Черняк також трудилися на лексикологічній ниві. Творчий колектив на чолі з Я. Закревською, до якого увійшли Й. Дзендзелівський, Є. Жеребецький, Н. Пашкова та інші, підготував академічний збірник "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди", що подає цінну інформацію про гуцульські лексичні скарби. Синтаксичному ж аспекту вивчення гуцульських говірок досі приділено незначну увагу. Водночас глибокий і всебічний аналіз коломийкового вірша – розкішного виплоду гуцульського краю – спрямований на системний опис синтаксичної будови гуцульського діалекту загалом.

Численні діалектні процеси в синтаксисі безпосередньо пов'язані з особливостями лексики та морфології, але питома вага цих процесів припадає на суто синтаксичні явища, які стосуються організації речення та його частин. Відомо, що саме в південно-західних діалектах, зокрема в гуцульському, збереглися синтаксичні риси, що сягають праслов'янської епохи й уже втрачені іншими діалектами й літературною українською мовою [1, 153-154]. Не ставши надбанням нової української мови, деякі синтаксичні ознаки гуцульського діалекту засвідчують неперервність, певну послідовність і логіку формування й розвитку української загальнонародної мови.

Центральною одиницею синтаксису є речення, яке водночас виступає і найменшою комунікативною одиницею. Власне комунікативну функцію здійснюють лише синтаксичні одиниці: речення – просте, ускладнене, складне, а також текст. Одиниці інших рівнів беруть участь у комунікації опосередковано, як елементи речення. У формальному плані текст – це речення чи сукупність речень, що й дає підстави кваліфікувати його як синтаксичну одиницю, хоча феноменологія тексту виходить далеко за межі його формально-структурних ознак. У цьому контексті коломийку можна вважати вдалим синтаксичним об'єктом, оскільки за будовою вона зазвичай становить складне речення і водночас завершену текстову структуру. Складаючись із двох сталих чотирнадцятискладових версів, або віршових рядків (фр. vers – вірш, лат. versus – лінія, риска, рядок вірша), коломийка властиво набуває двоплановості будови, що ґрунтується на семантичному й психологічному паралелізмі: перший верс часто "передає символічне значення у редукованому до мінімуму зображенні природи, другий – відображає художню рецепцію життєвих реалій, побутових деталей, іноді – узагальнену філософську думку" [8, 499]:

Не є цвітку на всім світку, як на тій калині:
Нема ліпше, ні щиріше, як мати дитині.

Така психологічна двоплановість уможливлює втілення різних, навіть амбівалентних ментально-емоційних планів: від фактурної, часто іронічної, жартівливої, буттєвої картинки до елегійної медитації, при цьому "витворюючи враження рефлексії на будь-які події інтимної чи громадської дійсності" [8, 499]. Вона позначається й на синтаксичній будові коломийки, яка містить мінімум дві предикативні частини, а максимум шість зазвичай із контекстуальною та традиційною неповнотою [5, 258-263].

Певна тема може об'єднувати ізометричні строфи-мініатюри у віночок (в'язанку), анафоричні компоненти якого виступають структурним і семантичним об'єднувальним засобом, зокрема характерним заспівом:

***Тобі, тату, журитися** – сіяти, орати;*
*Мені, **тату, журитися** – де дівчину взяти.*
***Тобі, тату, журитися** – коби добра нива;*
*Мені, **тату, журитися** – коби чорнобрива.*

Формально-синтаксичний аспект вивчення речення передбачає встановлення усіх синтаксичних зв'язків, що формують речення як цілісну, синтаксично неперервну одиницю, та виділюваних на їхній основі компонентів поверхневої структури – членів речення (головних і другорядних). Насамперед слід звернути увагу на граматичну організацію присудка (предиката), який Л. Теньєр влучно називав "диригентом", що організовує всю "виставу", яка називається реченням. Упадає в око те, що масив зворотних дієслів у діалекті значно більший, ніж у літературній мові, і їм властиве не лексикалізоване (не злите) вживання зворотної частки ***ся***, яка може міститися у постпозиції щодо дієслова, у препозиції і навіть дистантно. Така рухливість створює преференції римо-ритмічній організації вірша:

*Очі мої, чорні очі, я **ся** вами **дивлю**:*
*Люде за вас много брешут, я **ся не противлю**!*

Або:

*Ой на горі на високій сив коник **пасе ся**,*
*Люб'ю з милим танцювати, легонько **трясе ся**.*

Ой того я хлопця люб'ю, що гарно танцює:
*Кругленько **ся обертає**, в личенько цілує.*

Частка *ся* набуває різного звукового оформлення: *са, с'е, с'і* – фонетичні варіанти займенника *себе* та *си* – варіант, який дослідники вважають формою, що сягає давального відмінка цього ж займенника (*собі*) [1, 128]:

*Як дівчина умирала, людей **сі** питала:*
А чи грають на тім світі? Я би танцювала.

літературну мову твору. Це зазвичай гуцульські діалектні слова, за якими легко пізнається мовно-територіальна прив'язаність персонажа, який їх уживає, місцевість, в описі якої використані такі слова, етнографічна ідентифікація реалій, номінованих такими позанормативними з погляду літературної мови лінгвальними одиницями. Семантика вкрапленого діалектизму здебільшого без особливих труднощів впізнається із контексту або конситуації мовлення. "Характерною ознакою такого типу взаємодії гуцульського діалекту і літературної мови, – зазначає В. Грещук, – є те, що вкраплення окремих лексичних діалектизмів здійснюється лише в мову персонажів і зовсім відсутнє в авторській мові. Фонетичне оформлення вкрапленого діалектного слова максимально наближене до літературної норми, а тому воно тільки за лексико-семантичними параметрами має діалектний характер" [1, 4]. Наше дослідження показує, що окремі вкраплення діалектизмів характеризує не тільки мову персонажів. У змалюванні побуту гуцулів, їх господарської діяльності, в пейзажних характеристиках письменники теж можуть вдаватися до вкраплень окремих лексичних діалектизмів у авторську мову художнього твору.

Другий тип взаємодії гуцульського говору й літературної мови ілюструють ті художні твори, у яких стилізоване під гуцульську говірку мовлення персонажів інкрустоване в мову твору, а в авторській мові, якщо цього вимагає специфіка наратування, використовуються лексичні діалектизми. Мова ж літературних героїв у таких творах діалектизована мовними одиницями усіх структурних рівнів, хоча й не у повному обсязі. Типовим зразком цього типу діалектно-літературної взаємодії є мова повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків".

Третій тип літературно-гуцульськодіалектної диглосії у мові української літератури за багатьма ознаками збігається з попереднім типом, однак він характерний для художніх творів, писаних західноукраїнським різновидом літературної мови, який сформувався на базі південно-західних говорів, в т.ч. й гуцульського, а тому він допускає як нормативні деякі мовні елементи, властиві більшості південно-західних говірок включно з гуцульськими, але які з погляду тогочасної літературної мови, сформованої на Наддніпрянщині, і сучасної літературної мови є позанормативними. У творах цього типу і авторська мова, і мова персонажів якнайповніше відбиває мовну специфіку гуцульського говору. Типовим зразком такої взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту є художні твори Марка Черемшини.

Четвертий тип взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту репрезентують твори так званої "літератури на діалектах". У таких творах і в авторській мові, і в мові літературних героїв, наскільки дозволяє правопис, максимально повно і послідовно відбиті фонетика й граматика гуцульського говору. Власне в таких творах гуцульський діалект використовується в ролі літературної мови. Типовим зразком цього типу взаємодії літературної мови й гуцульського діалекту є роман П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік".

Аналізуючи особливості використання гуцульського говору в художній мові, необхідно відзначити, що вони можуть виявлятися неоднаково не лише в межах кожного з окреслених типів, а навіть у різних творах на гуцульську тематику одного автора, як це засвідчила мовна практика І. Франка. Мова його оповідань "Терен у нозі", "Як Юра Шикманюк брів Черемош", "Гуцульський король" має всі ознаки використання у ній гуцульського говору. Найбільш помітні різнорівневі гуцульські діалектні риси в мові персонажів оповідання "Гуцульський король". Пов'язано це із його мовностильовою природою. "Текст нагадує етнографічний нотатник, у котрому поруч із фіксацією суттєвих подій дня, ніби мимохіть, наживо записано цікаву історію, почуту від місцевого мешканця, <...> автора зацікавив мовний стиль оповідання – живий і колоритний: він старанно фіксує діалектизми, незвичні фонетичні і морфологічні форми, манеру звертання, цікаві слова. Автентичність запису і професіоналізм записувача вражають: у природну канву гуцульської говірки героя раз по раз вплітаються фонетико-морфологічні форми інших діалектних ареалів, що цілком відповідає мовній географії регіону і надає текстові цінність діалектологічної фіксації" [3, 101]. Як уже відзначалося, мова персонажів оповідання "Гуцульський король" містить ряд характерних для гуцульського говору фонетичних і морфологічних рис (м'якість шиплячих, звук *і* на місці *и* у дієслівному префіксі *ви-*, прикметник *хрещений* у формі *ірщений*, перехід *а* після м'яких приголосних в *и, е,* залишки старих форм дієвідмінювання, енклітичні форми займенників та ін.), які разом із лексичними гуцулізмами виступають виразними знаками гуцульської автентики. Тут, звичайно, немає фактографічного відбиття гуцульської говірки в усій її повноті, але використання, поряд із лексичними, деяких характерних гуцульських фонетичних, морфологічних діалектних рис є засобом художньої стилізації мови літературних героїв під гуцульський говір. Слід зауважити ще й те, що основу оповідання становить мова персонажів, авторські відступи зовсім невеличкі, що теж сприяло ширшому використанню гуцульських діалектних мовних одиниць.

В оповіданні "Як Юра Шикманюк брів Черемош", за винятком двох-трьох стереотипних гуцульських діалектних форм, у яких відбиті фонетичні й морфологічні риси говору (*йик, а-йи, аби-сми*), використані лише лексичні гуцульські

діалектизми, при цьому вони однаковою мірою характерні як для авторської мови (*черес, маржина, бербениця, бутин, дараба, притрафом, кашиця, гоц, яз, годованець, зимарка, плай, трембіта, бер, джерга, плавачка, фудульний,* та ін.), так і для мови персонажів (*сарака, неньо, гляба, нуда, трафлятися, дєдьо, хорувати, трутка, гнути харамана, трафити, гостець, арідник, шкап'ята, клявза, гофа, іршений, пізнака, головатиця, бідничка, штрикати, дзьобня* та ін.). Аналогічний спосіб використання мовних знаків гуцульської автентики демонструє мова оповідання "Терен у нозі". Думка, згідно з якою "та обставина, що оповідання писалося початково німецькою мовою, і лише згодом перекладене українською, спричинилась до того, що у мовленні героїв практично немає діалектно забарвленої лексики – гуцульський колорит передається не стільки мовними засобами, як змалюванням характеру гуцула" [3, 105], занадто категорична. Насправді у мову персонажів зазначеного оповідання автор доречно з відповідною художньою настановою вплів низку характерних гуцульських лексичних діалектизмів, пор.: *джерга, догурити, трембіта, керманич, сарака, стрик, кльоц, керма, мой, дараба, скрітати, вифасувати, крисаня, навпроцапи, аршинник, топірець, чуріти, ади, кичера, лазок, вориння, трафитися, долів, погадати, ватаг, цвігнути* та ін.

Отже, з погляду особливостей використання гуцульського говору в мові оповідань І. Франка на гуцульську тематику простежуються помітні відмінності. Якщо мова оповідань "Як Юра Шикманюк брів Черемош" та "Терен у нозі" репрезентує перший тип літературно-діалектної взаємодії, тобто вкраплень у художню мову гуцульськомаркованих лексичних одиниць як у мову персонажів, так і в авторську мову, а також поодиноких стереотипних фонетичних та морфологічних елементів у мову літературних героїв, то мова оповідання "Гуцульський король", репрезентуючи теж перший тип, помітно тяжіє до другого типу. Для порівняння наведемо зразки діалектизації мови персонажів у зазначених творах:

– *Йик* ночували, *дєдю*? – промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти.

– Госпідку любий, як ви виглядаєте, *дєдику*! – скрикнув Василь. – Ви *хорували*?

– Хоч би був і вмер, то ти би, певно, не був довідався до мене! – з гірким докором мовив Юра (Як Ю., с. 435).

– А ти що тут робиш, *мой*? – обізвався я до нього.

<…> – Хочеш на той бік? – запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

– А де ж хочеш висісти? – запитав я ще раз. – Адже бачиш, що той берег усюди стрімкий, нема де *ймитися* (Т. н., с. 379).

– Помагай біг! *Йик* ночували, *іршені*? – привітався старий, ледве чутно шамкаючи беззубим ротом.

<…> – Аякже, мій панчику пишний та *чьимний*! Та й ви, панечко молода, не *бійтиси*! Навіть не почуєте, коли вам *вітьигне*. О, мій син у тім майстер! До нас не то прості гуцули йдуть, але й *їмості* не раз *приїжджєють* (Г. к., с. 492).

<…> – От біднечкий! Пек, пек, пек! Вийшов, вийшов увесь з корінцями. Тепер лиш водички-плинички, вимити *йимку*, – *мете мати* спокій (Г. к., с. 493).

Останній із наведених уривків з усією очевидністю засвідчує більшу послідовність і концентрацію вживання гуцульських діалектних різнорівневих форм, вищий ступінь стилізації мови персонажів під гуцульську говірку.

Кожний із чотирьох типів взаємодії гуцульського говору з літературною мовою характеризується неоднорідністю за ступенем насиченості мови діалектизмами, за їх природою (лексичні чи й фонетичні, морфологічні) та за послідовністю їх застосування, тобто чи певне фонетичне, морфологічне явище фіксується однією-двома мовними одиницями, які виступають своєрідними знаками гуцульської мовної автентики, чи воно заманіфестоване у всіх чи принаймні у більшості мовних форм, для яких воно системно властиве.

Крім мови оповідань І. Франка на гуцульську тематику, перший тип взаємодії гуцульського говору й літературної мови засвідчують повісті А. Крушельницького "Рубають ліс" та М. Козоріса "Чорногора говорить".

Перша з них із погляду особливостей використання гуцульських діалектних рис характерна тим, що в мові персонажів широко відбиті гуцульські діалектні лексичні одиниці та незначними вкрапленнями в деяких словоформах збережені поодинокі гуцульські діалектні фонетичні й морфологічні риси, пор.: "*Вере*, чи мемо платити сьогодні? – навертається йому раз у раз на думку. – Кажуть скинутися ще по п'ятці чи як. *Ба*, чи не багато на одного? Я уже свій пай уплатив. То ще по одному? Доки ж то буде?"

Перепитував коло церкви, чи правда це. Йому сказали: "А йдіть-*ко* послухайте, що каже Василь. Як не скинемо ще по одному паєві або й по два, не *мемо* й *зачинати*" (Круш. Р. л., с. 186).

З огляду на незначну кількість діалектних фонетичних і морфологічних рис в мові персонажів та щедре використання лише лексичних гуцулізмів у авторській мові, особливо в пейзажних характеристиках, описах виробничих процесів, між ними (мовою персонажів і авторською мовою) щодо вживання гуцульських діалектних форм

Ці складні числівники у говірці внаслідок узагальнення та уніфікації форм [7, 75] не змінюються за відмінками. Жива мова виявляє досить міцну тенденцію до змертвіння відміни цих числівників [3, 307]. Використання форм називного відмінка у ролі непрямих відмінків (або втрачення відмінювання) кількісних числівників, на думку Й.О.Дзендзелівського, пов'язується з подальшим остаточним втраченням предметності цими числівниками [6, 51].

Якщо ж мова іде про гроші, то замість числівників на позначення сотень вживається числова назва *ˈсотка: роˈбота к'ішˈка, ˈапиᵉ ниᵉ нар'іˈкају, бо шодˈниниᵉ ˈсотка ў к'іˈшениᵉ; три ˈсотк'иᵉ за ˈоран'і заплаˈтиў; заплаˈтилиᵉ нам ˈмало, ˈнав'іт' по пˈјіт' соˈток ниᵉ ˈв'ішло ˈкождоˈму.*

Складені кількісні числівники у сучасній українській мові відмінюються в кожній складовій частині, а у говірці вони не змінюються: *дˈвац'іт' в'іс'ім куˈб'іў ˈл'іса поˈр'ізалиᵉ; ˈполеᶦ в одˈн'ім ˈбоц'і тˈриц'іт два ˈмитриᵉ зашиᵉˈрок'еᶦ.*

Виявлено також форми із сполучником *дˈвац'іт' і два дни , тˈриц'іт' і оˈдин р'ік.* Це залишки давньоукраїнської мови, оскільки в давньоукраїнській кількість, яка складалася з одиниць, десятків та сотень виражалася сполученнями, у яких компоненти були незалежні і пов'язувалися сурядними сполучниками *и, та, да,* причому здебільшого спочатку називалися більші числа, а потім менші [1, 107]. Поєднуються сполучниками не тільки числівники, а й назви, що позначають дробові величини: *ја хоˈдиў до д'іўˈчиниᵉ р'ік та ј полоˈвину.*

Своєрідним є спосіб рахування від більшого числа до меншого, де перед кожним числівником ставиться заперечна частка *ні*: *н'і ˈдес'іт', н'і ˈдеўјіт', н'і ˈв'іс'ім, н'і ˈс'ім* і т.д. Ця форма лічби застосовується тоді, коли „*згашують ватру*", тобто знімають злі погляди з людини. Подібний спосіб рахування зафіксував Й. О. Дзендзелівський у закарпатських говірках [6, 28].

У говірці активно вживаються збірні числівники. Спостережено давні форми *ўба* для чоловічого й середнього роду та *ўб'і* для жіночого. Цей числівник характеризується такими ж відмінковими формами, як і числівник *два*: *то ўба хˈлопц'і руˈзумн'і; ўба хˈлопц'і на полониᵉˈн'і пасˈтуш'іт; ўба ˈбулиᵉ на ˈЧехах; ўба хˈлопц'і покˈлалиᵉ хаˈти; хоˈд'ім ўб'і ў ˈтанеᶦц; ˈмаjі шˈчаст'і на ˈд'ітиᵉ-ўб'і д'іўˈч'еᶦта тиᵉˈк'іˈл'уд'ін'і; ми ўб'і празниᵉкуˈвалиᵉ ў Космаˈчи; ўни ўб'іˈразом д'іˈвочиᵉлиᵉ.*

Відзначено також особово-чоловічу форму *ўˈбоjі*, що утворилася за аналогією до числівників *двоjі, троjі* і вживається на позначення двох осіб чоловічої і жіночої статі: *а миᵉ ўˈбоjі, ˈсерцеᶦ ˈмоjі, ў ˈхолод'і сиᵉˈд'ілиᵉ.*

Спостережено збірні числівники *дˈвоjі, тˈроjі, ˈчетверо, пᶦјиᵉтеᶦро* та інші на *-ер-*, що являють собою середній рід колишніх рідко вживаних форм *дъвои, трои, четверъ* і т.д. Вони вживалися в давнину у значенні прикметників, в прислівникових виразах, кількісних числівників при іменниках, вживаних лише у множині, у формі називного-знахідного відмінків середнього роду, як іменники [10, 216–217].

Збірні числівники у говірці мають відмінкові форми кількісних числівників, як і в літературній мові.

На позначення дробових величин у говірці вживаються слова *половина, чвертка, п'іў.*

Значне поширення мають числівники на позначення дробових величин *ˈп'іўтриᵉк'і, ˈп'іўчвеᶦрта, ˈп'іўпјіта, ˈп'іўшеᶦста* і т.д., що є рефлексами давніх форм і ще досить поширені в інших говірках південно-західної групи говорів [2, 247]: *ˈп'іўтриᵉк'иᵉ ˈметра, ˈп'іўчвеᶦрта ˈл'ітриᵉ, коˈрова тиᵉˈпер' ˈдужеᶦ ˈдобра – даˈје ˈп'іўдиᵉс'іта ˈл'ітриᵉ на ˈрас.*

З неозначених числівників говірки відзначено числівник *пару*, що означає *кілька*: *в'ід них прийшˈло на в'іс'іˈл'иᵉ лиш ˈпару л'уˈдиј.*

У значенні *кількасот* вживається словосполучення *пару соток*: *ˈдобре ја проˈдаў ˈдериᵉво, верˈнуў соˈб'і г'рош'і та ше ˈпару ˈсоток бароˈбиў.*

Система числівників говірки с. Баня-Березів характеризується своїми діалектними формами, які зберігають старовинні риси і вказують на її архаїчність. Назви чисел у говірці зазнали різних фонетичних змін. При відмінюванні числівників різних типів у сучасній літературній мові виразно протиставляються форми прямих і непрямих відмінків. У говірці не всі групи числівників відзначаються цією особливістю, цим самим відображаючи тенденцію спрощення та уніфікації відмінкових форм.

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, К. Г. Щербатюк. – Київ: Наукова думка, 1980. – 240 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. –Ужгород, 1960. – 415с.
3. Булаховський Л.А. Українська мова. Вибрані праці в п'яти томах / Л. А. Булаховський. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 2.
4. Виноградов А. А. Русский язык (грамматическое учение о слове) / А. А. Виноградов. – М. – Л, 1947.
5. Герман К. Ф. Словозміна іменників українських говірок Буковини / К. Ф. Герман // Науковий вісник Чернівецького університету,1999. – Вип.52 – 53. – С. 153 – 159.
6. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області / Й. О. Дзендзелівський // Наукові записки Ужгородського університету. Т IV. -1955. –с.7-51.
7. Івченко М. П. Числівники української мови / М. П. Івченко. – Київ, 1955. – 142с.
8. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – Київ: Наукова думка, 1967. -286с.
9. Огієнко І. Двійне число в українській мові / І. Огієнко. – Київ, 1910. – 43с.
10. Шахматов А. А. Курс истории русского языка. – Ч. III / А. А. Шахматов. – М., 1910-1911.

The article deals with the system of inflexion of numerals. It defines the dialectical distinction in the comparison with literary language, phonetic and inflected variants, the specifics of the endings, archaic forms.

Key words: *dialect, numeral, case, form, ending*

ОСОБЛИВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ

УДК 811.161.2'282
ББК 81.411.1-5

Ніна Гуйванюк

ПОНЯТТЯ ДІАЛЕКТИЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

У статті розглянуто різні підходи до визначення "діалектизму", до проблеми взаємодії діалектної та літературної мови, діалектних елементів і художньої мови. На прикладі творчості Юрія Федьковича доведено, що письменник усвідомлено використовував діалектні елементи з комунікативною, ідеологічною та експресивно-виражальною метою, репрезентувавши гуцульську говірку як компонент авторсько-художньої мовної картини світу.

Ключові слова: *мовна картина світу, діалектизм, діалектна лексика, говіркове мовлення, мова письменника.*

Незважаючи на посилення наукового інтересу до історії української мови та діалектології у царині сучасного мовознавства протягом останніх кількох десятиліть, осторонь залишається така важлива проблема, як взаємодія літературної мови і діалектів, що є важливим фактором становлення і розвитку літературної мови і на кожному етапі цього розвитку має певну специфіку. Актуальним, зокрема, є вивчення питання про взаємодію діалектних та літературних елементів на матеріалі художньої мови, адже художній стиль протягом століть значною мірою забезпечував розвиток української літературної мови, і саме художні твори, за висловом Юрія Шевельова, "*є головним джерелом відомостей про літературну мову кожної доби*" [26, 8].

Питання про роль діалектів та їх вплив на розвиток літературної мови у радянський період витлумачувалося надто обережно і не завжди правильно, адже мав місце навіть погляд на говіркове мовлення як недорозвинену мову, що "засмічує" або й "псує" літературну. Водночас були недоступні дослідникам мови праці таких мовознавців, як Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович, Іван Огієнко, які доводили протилежне, привертали увагу до вивчення говірок, бо саме в них, за їх твердженнями, захована справжня історія народної мови, бо саме говірки зберегли чимало архаїчних і самобутніх рис української мови. "Кожна літературна мова, – писав І. Я. Франко, – доти живе і здібна до життя, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору" [25, 376].

Належно і цілісно не досліджувалися в радянський час і виражальні функції говіркових елементів, їхній взаємозв'язок із мовою художнього твору, хоча увага до цього аспекту звернена була ще у працях Івана Франка. Питання взаємодії літературної мови і діалектів цікавили І. Франка з погляду художньої майстерності письменника і використання ним діалектних слів. Зокрема, оцінюючи мову творів Ю. Федьковича, він писав: "Був талант свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів, *було знання бесіди людової* [виділено нами – Н.Г.] і той чаруючий дар приймання людських душ, котрого не дасть ніяка наука і ніяка рутина" [23, 60]. І. Франко відзначив, що найбільш повно репрезентовані у мові творів Юрія Федьковича різнорівневі діалектні риси гуцульського говору, що буковинський письменник "перший здобув славу в нашім письменстві гуцульському діалектові". Правда, Федькович не писав чистим гуцульським діалектом, – справедливо наголошував І. Франко, – але "з погляду язика його діяльність визначає змагання – з діалектового ґрунту дійти до загальнолітературного язика" [24, 209–210].

Сучасні українські дослідники розглядають діалектні елементи, що їх усвідомлено письменники вводять у мову художнього твору, зазвичай як засіб стилізації, щоб відобразити певні фонетичні, лексичні й граматичні особливості регіонального мовлення персонажів. Використання діалектизмів з цього погляду, безперечно, становить певний відступ від чинних норм на відповідному етапі розвитку літературної мови і пов'язаний зі стилістичною настановою автора (письменника).

Функціонування діалектизмів в усному мовленні персонажів може зумовлюватися як цільовою стилістичною настановою мовця, так і подекуди недостатнім володінням літературною мовою. П. Ю. Гриценко, наприклад, витлумачує діалектизм як "позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність" та віддзеркалює процес адапції літературною мовою територіально здиференційованих елементів діалектної мови чи регіональних варіантів літературної мови [3, 151–152]. Діалектизми – це слова та словосполучення, характерні для жителів певного краю, не введені до складу активного словника загальнонаціональної мови, але які є невичерпним джерелом її поповнення та оновлення. Справедливим є також твердження, що діалектизми – поняття історичне, мінливе, яке формується разом з виробленням і усталенням норм літературної мови. Зміна норм відбивається на оцінці мовних одиниць, їх віднесенні до діалектизмів чи нормативних елементів [3, 151].

Як справедливо відзначає П. Ю. Гриценко, на початковому етапі розвитку нової української літературної мови використання діалектних одиниць не було чітко регламентоване, зумовлювалося *мовним досвідом письменника*, нерідко мало риси мовного натуралізму; тому оцінка діалектизмів у писемних творах XIII – XIX ст. можлива лише у контексті конкретних тогочасних норм літературної мови [3, 151]. Проте, на нашу думку, щоб правильно оцінити поняття діалектизму і використання діалектних рис у

© Н. Гуйванюк

художній мові, потрібно враховувати не лише час та умови написання художніх творів, але й ставлення самого письменника до використання ним елементів говіркового мовлення, тобто актуальним нам бачиться питання про суть діалектизму крізь призму всієї творчості того чи того письменника та відповідно до його світогляду.

Актуальним постає питання про "мовний досвід автора" і про конкретні прагматико-стилістичні передумови використання ним діалектизмів у своїх художніх творах, про що неодноразово підкреслюється у працях С. Я. Єрмоленко та Г. М. Гримич [10], А. С. Зеленька [12], І. Г. Матвіяса [17] та ін. Вважаємо, що серйозне вивчення ролі діалектизмів розпочато завдяки працям Василя Ґрещука і Валентини Ґрещук [2].

Більшість дослідників мови Ю. Федьковича переконливо доводять, що діалектні риси у його творах найменшою мірою пов'язані з художньою функцією, а є прямим відображенням тогочасного розвитку літературної мови в Західній Україні. З одного боку це так, проте, на нашу думку, крізь призму діяльності Ю. Федьковича як літературного редактора першої україномовної газети "Буковина", шкільного інспектора, етнографа, фольклориста, прибирувача "рідких руських слів" на своїй рідній Путилівщині, можемо говорити і про усвідомлене ставлення до використання місцевої говірки, його рідної мовної стихії, яка вирізняється з-поміж інших особливим, неповторним стилістичним колоритом. Читаючи твори П. Куліша, Ю. Федькович звернув увагу на особливості його мови і висловився не зовсім позитивно: "та мова – мов красно убраний мертвець, що в нім серце уже не б'є". Пишучи власні твори, письменник прагнув передати "живий дух" мови персонажів – гуцулів і буковинців.

Поглиблений інтерес до проблеми діалектизмів, їх відношення як до літературної мови, так і до говору, розкрито у праці відомого українського мовознавця, одного з кращих представників української діалектології 50-60-х-рр. XX ст. Ф. Т. Жилка, який правдиво намагався представити роль гуцульського говору у художній мові Марка Черемшини. Дослідник уперше звернув увагу на те, що письменник використав діалектизми не тільки з метою якнайповніше відтворити мову героїв, але *заради самого діалекту, заради збереження і відтворення певних естетичних особливостей говіркової мови, задля оприлюднення багатьох маловідомих або рідковживаних, але семантично надзвичайно ємних слів* [11]. Саме такий підхід до використання діалектизмів спостерігаємо і у творах Ю. Федьковича.

Отже, хоч про вживання діалектизмів у творах Юрія Федьковича сказано уже чимало, проблемним залишається питання не лише про їхню суто стилістичну роль у творах письменника, але й про лексикографічну та етнолінгвістичну вартість загалом для розвитку української літературної мови.

Метою нашого дослідження є характеристика діалектизмів як невід'ємного складника мовної картини світу у творах Юрія Федьковича. Важливим питанням вважаємо і те, наскільки свідомо використовував діалектні слова Юрій Федькович у своїх художніх творах.

Художня творчість Юрія Федьковича – визначне явище у розвитку літературного процесу на Буковині кінця XIX ст. Письменник одним із перших почав утверджувати живу народну українську мову як літературну на Буковині. Саме тому мова його творів щедро пересипана діалектними словами. У 2004 році в Чернівцях видано словопокажчик мови творів Юрія Федьковича за редакцією К. М. Лук'янюка. Праця адресована дослідникам мови письменника, шанувальникам творчості Буковинського Соловія, студентам та учням [16]. У словопокажчику зафіксовано чимало діалектних слів, які поки що не знайшли системного опису. Не проаналізовано і по-справжньому вагомої стилістичної ролі діалектизмів у творах Юрія Федьковича, оскільки не окреслено поняття "діалектизм" через призму ставлення до цього поняття самого автора.

Письменник боровся за утвердження української літературної мови на народній основі, звідки черпав ліризм і щирість почуттів, тонкий гумор і фольклорну образність. "Я – просто собі – гуцул, – писав Ю. Федькович. – Моя школа була Чорногора, а не львівська або віденська академія". Юрій Федькович першим із буковинських письменників заговорив до народу його рідною мовою, відкрив письменникам очі на невичерпні джерела народної поезії, розвіяв пітьму обмеженості поглядів, національну неусвідомленість. Він став провісником пробудження трудящих Буковини і Галичини до активного громадського життя, єднання зі своїми братами із Східної України. Уже з перших кроків своєї літературної та громадської діяльності письменник виходить за рамки вузького територіального значення і очолює лави борців за утвердження на західних землях України літературної мови на народній основі [1, 41]. Оцінюючи значення Юрія Федьковича для української літератури, Степан Смаль-Стоцький писав : "Його заслуги для Буковини величезні і через те, що він розвіяв у нас темряву вузькоглядності, що він першим показав, що нема чого відділюватися від рідних братів у Галичині, на Україні, бо ми один народ, одна наша мати, один наш язик. Своїми творами звеличив він Буковину на всю Русь, а як він її любить, доказом цього кожне його слово. Накінець прийнявся він за трудну і велику задачу просвіти народної і оборони

прав народних, і ми вже знаємо, о скільки ми вже поступили наперед, відколи почала виходити у нас "Буковина" [20, 772].

Юрій Федькович, як відомо, чимало своїх художніх творів присвятив дітям. Його турбувало не лише навчання, а й виховання підростаючого покоління. Письменник розумів, що, пізнаючи мову, діти пізнають історію рідного народу, його культуру. Проте твори Юрія Федьковича для дітей були розпорошені по різних виданнях. І лише в 2004 р., до 170-річчя від дня народження Юрія Федьковича, була видана книга "Щоби знали руські діти", в якій зібрано твори письменника для дітей. Упорядкувала цю збірку вчителька Чернівецької гімназії № 4 Ольга Василівна Козьмик [22, 4]. У книзі "Щоби знали руські діти" представлені твори Юрія Федьковича для дітей різних жанрів: **оповідання** *("Ярмарок на мухи", "Опришок", "Сафат Зінич", "Чудатий кінь", "Дурний гуцуляк", "Кобзар і жовняри")*; **придабашки** *("Милосердний хлопчик", "По щирості", "Новий капелюх", "Порядок-ощадок", "Трафився", "Одно слово", "Наприкрилося", "Панок і священик" та ін.)*; **літературні казки** *("Від чого море солоне?", "Чортівська бочка", "Глогорожечка", "Хитрий кравець", "Нікс", "Бідолашко"* та ін.*)*. Значне місце у творчості Буковинського Кобзаря посідають як епічні твори, так і ліро-епічні, серед яких можна виділити: **байки** *("Гривко і Сивко", "Жаби", "Пес і Кіт", "Свиня не до коня", "Когут і Кравець", "Лев і його міністри", "Медвідь у пасіці", "Заєць і Лев", "Перепеличка" та ін.)*; **поеми** *("Лук'ян Кобилиця", "Киртчалі", "Добуш", "Новобранчик")*, які зацікавлять і дітей, і дорослих. Тематика ліричних творів різноманітна. Особливу увагу привертають вірші, в яких звучать патріотичні мотиви *("Нива", "Вечір", "Рідний край", "Зіронько моя" та ін.)*. А віршовані загадки, або, як їх називав Юрій Федькович – "мудрішки", допомагають читачам перевірити свою ерудицію.

Буковинський Кобзар – видатний майстер української літератури для дітей. За словами О. Калужняцького, Федькович умів "прислужитися до чесної дитячої душі глибоко й любовно" [13, 16]. Тому це перше видання творів Юрія Федьковича для дітей стало джерелом наших наукових спостережень, зокрема об'єктом послужили лінгвокультурологічні виміри онімного простору творів Ю. Федьковича для дітей [5], простежено також етнолінгвістичні засади творів Юрія Федьковича для дітей [4]. Частково питання про буковинські етнографізми у творах буковинського письменника висвітлено у спільній публікації з Н. Шатіловою [7].

Твори Ю.Федьковича пронизані знанням народного духу і побуту. Він був з роду гуцулом, мав душу гуцула-українця, патріота своєї рідної Буковини. Використовуючи регіональні діалектні елементи, він однаково орієнтувався як на гуцульські, так і на буковинські говірки, розуміючи, що саме в них міститься той народний дух, від якого мова оживає. "Моє щастя – в Буковині, у горах, а коли не в горах, то все-таки у Буковині – межи Дністром, а Прутом, – писав Юрій Федькович у листі до Данила Танячкевича в січні 1863 року. – Не знаєте ви, любку мій, кілько там краси та поезії! Хто не може на Україну та там ся народного Духа учити, то най іде в руську Буковину – до Кіцманя, у Заставну, у Чорний Потік, – а як там побуде якийсь час, най іде межи гуцули – у Довгополе, у Розтоки, у Шипіт, у Сторожинець!".

Будучи редактором газети "Буковина" (1885–1887), Ю. Федькович неодноразово закликав усіх небайдужих до народного духу українців збирати народну творчість, надрукував навіть спеціальний порадник. У 1886 році на сторінках газети було вміщено спеціальну "Отозву" (тобто "Відозву"), в якій говориться про те, що до збирання народної творчості приступило товариство "Руська бесіда", "зо вигляду на *велику важність народной словесності для розслідження життя-буття народа, єго гадок, стремлінь, бажань і понятій, єго поглядів на світ і на все єго окружаюче*, єго степені культури, а наконець і *єго бесіди як найголовнішої признаки*" [виділено нами – Н.Г.] [19, 167]. У відозві говорилося і про те, як потрібно здійснювати записи, – "записуючи їх вірно слово в слово, буква в букву, бо *тілько в такім виді мають вони вартість в науці*" [виділено нами – Н.Г.]. В цій цілі поручаєм правопис чисто фонетичну, котра одна в силі отдати вірно кождий звук [19, 167].

Буковина щедро оспівана і "репрезентована в словах" у творах Юрія Федьковича. Добре знання тодішньої української літературної мови, а також гуцульської та буковинської говірок поєдналися у Юрія Федьковича при написанні художніх творів "красивим, чисто народним стилем", що зробило його одним із кращих "стилістів". Леся Українка у статті "Малоруські писателі на Буковині" справедливо писала: "Можна сказати, що кращого стиліста, як Федькович, не було і нема серед буковинських письменників..." [21, 63].

Живий народний дух мови Юрія Федьковича відзначав і Михайло Драгоманов: "На такому шляху живописання народного побуту народною ж мовою австрійська Русь може дати нам не мертві плоди, не Тредьяковського, а Тургенєва, Островського тощо" [9]. Проте, видаючи твори буковинського письменника, Михайло Драгоманов розумів, що окремі слова гуцульсько-буковинських говірок, які є природними у художніх творах Буковинського Соловія, не будуть зрозумілими українцям Східної України. Тому він звертається за допомогою до самого письменника, щоб той підготував до власних творів словник діалектних слів. М.Драгоманов сам відібрав з тексту творів Юрія Федьковича низку рідковживаних (діалектних) слів, які, на його думку, потребували пояснення. Згодом він сам відвідав Сторонець-Путилів. Відомо, що під час триденних відвідин (з

31 серпня по 2 вересня 1875 року) вони удвох працювали над укладанням доданого до видання "Словника", в якому російською мовою пояснено 133 слова-діалектизми [див.: 18].

Правда, перше повне видання "Писання Осипа-Юрія Федьковича", яке зібрав, упорядкував з передруків та автографів доктор Олександр Колесса і видав у Львові, у друкарні Товариства ім. Шевченка, в 1902 році уже після смерті письменника, яка сталася в 1888 році, не мало, на жаль, словника діалектизмів.

Дослідники творчості Юрія Федьковича (О. Маковей, І. Франко, Леся Українка, О. Колесса, В. Сімович, а пізніше – викладачі Чернівецького університету С. І. Дігтяр, В. М. Лесин, М. І. Юрійчук, А. П. Коржупова, О. С. Романець, М. Ф. Станівський, В. С. Лимаренко та інші) відзначали близькість його художньої творчості до живої гуцульської говірки. Письменник досконало знав і гуцульські, і буковинські говірки, які з любов'ю і щедро використовує у своїх листах та художніх творах [див.: 14].

Безперечно, діалектні слова Юрій Федькович у своїх художніх творах використовував свідомо, адже до нього як до знавця буковинських говірок зверталися і знані вчені-мовознавці. Зокрема, з листування українських славістів з Францем Міклошичем дізнаємося про те, що відомий чеський мовознавець звертався до Ю. Федьковича через учителя львівської гімназії Богдана Пюрка з проханням записувати фольклорні та діалектні матеріали. У листі до Ю. Федьковича Б. Пюрко пише: "Будучи недавно в Відні, я споминав Міклошичові про Вас, а він просив мене написати до Вас..., щоби постарались ласкаво о такі матеріали (слова, байки, переповідки) і т.д." [15, 235]. Цікавим є і той факт, що серед українських видань, якими користувався Ф. Міклошич при написанні своїх праць з порівняльної граматики слов'янських мов (1868–1874, 1883), зазначено і видання поетичних творів Ю. Федьковича 1861р.

Відомо, що в особистій бібліотеці письменника було чимало словників і що Ю. Федькович сам уклав "Зборничокъ рідшихъ руськихъ словъ зъ Путилівського (Руссъ-Кімполунгського) окола на Буковині", зафіксувавши найбільш цікаві діалектні слова на рідній йому Путильщині, оскільки вважав, що вони уже на той час були рідковживаними, а отже, згодом могли загубитися в річищі народної мови [6]. Автори, що опублікували "Зборничокъ рідшихъ руськихъ словъ зъ Путилівського (Руссъ-Кімполунгського) окола на Буковині" Й. О. Дзендзелівський і С. С. Штефуровський висловлюють декілька припущень, як саме могла потрапити ця рукописна праця Ю. Федьковича до архіву А. С.Петрушевича (1821 – 1913 рр.), що зберігається в Санкт-Петербурзі. Вони зазначають, що навряд чи Ю. Федькович надіслав його безпосередньо А. С. Петрушевичу, оскільки мав із ним певні відмінності у суспільно-політичних поглядах. Можливо, ця збірка діалектизмів була підготовлена для О. О. Партицького (1840–1895), а згодом якимось чином потрапила до А. С. Петрушевича, який, як відомо, провадив широкі лексикологічні та етимологічні дослідження, а тому цікавився такими матеріалами [див.: 8, 276].

Отже, використання діалектизмів у творах Ю. Федьковича було усвідомленим. Письменник прагнув показати неперервну ниточку розвитку літературної руської (тобто української) мови з найдавніших часів. Через те активно послуговується і словом "руський" у різних контекстах. Діалектні елементи у його творчості – це невід'ємний складник мовної картини світу. Більшість із них сягають епохи Київської Руси-України, мають виразне архаїчне походження і експресивно-виражальну семантику.

Буковинський Кобзар є видатним письменником минулого століття, а його творчість – значним досягненням української літератури. Через неї можна збагнути історію Буковинського краю, психологію людей, особливості їхнього світосприйняття. Вживання регіональних слів і словоформ з оригінальною семантикою як діалектизмів, їх відповідне опрацювання у словниках є передумовою входження цих діалектизмів до нормативних, за рахунок структури і виражальних можливостей.

Комплексний підхід до питання про взаємозв'язок української літературної мови і гуцульських різнорівневих діалектних елементів у художніх творах письменників другої половини XIX – першої половини XX ст. – періоду, коли такий взаємозв'язок був особливо виразним, застосований, зокрема, в дисертаційному дослідженні В. В. Грещук [2]. Автор висвітлює проблему класифікації різнорівневих діалектних одиниць у творах окремих письменників та роль діалектизмів у тканині художнього тексту. Завдяки дослідженням В. В. Грещук і В. В. Грещука у науковий обіг буде введено значний фактичний (говірковий) матеріал, зафіксований у творах українських письменників. Він може бути опублікований як спеціальний словник діалектизмів, аналогів якого поки що немає в Україні, але потреба в якому давно на часі, щоб допомогти читачам у витлумаченні багатьох цікавих, але не завжди зрозумілих слів. Сподіваємося, що до картотеки словника діалектизмів української мови увійде значна частина лексем із контекстами творів Юрія Федьковича.

1. Бучко Д. Г. Роль Ю.Федьковича в історії розвитку української літературної мови // Мовознавство. – 1984. – С. 38–43.
2. Грещук В.В. Гуцульський говір в українській художній мові XIX – І пол. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук зі

спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Львів. 2009. – 20 с.
3. Гриценко П.Ю. Діалектизм // Українська мова. Енциклопедія. – Вид.3-є, зі змінами та доповненнями. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія імені М.П.Бажана", 2007. С.151–152.
4. Гуйванюк Н. В. Етнолінгвістичні засади творів Юрія Федьковича для дітей // Рідне слово в етнокультурному вимірі: Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції / Упорядник М.Федурко, В.Котович. Г. Філь. – Дрогобич: Посвіт. 2007. – С.46–57.
5. Гуйванюк Н. В. Лінгвокультурологічні виміри онімного простору творів Юрія Федьковича для дітей // Науковий вісник ЧНУ: Збірник наукових праць.– Випуск 356-359. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута. 2007. – С.89–93.
6. Гуйванюк Н. Лексикографічна праця Юрія Федьковича "Збôрничокъ рiднихъ словъ зъ Путилівського (русъ-кімполунгського) окола на Буковині" // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274–275: Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2005. – С.186–198.
7. Гуйванюк Н., Шатілова Н. Буковинські етнографізми у мові творів Юрія Федьковича та Сидора Воробкевича // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 274–275: Слов'янська філологія. Творчість Юрія Федьковича в контексті української та світової літератури. – Чернівці: Рута. Книги – XXI ст., 2005. – С.300–307.
8. Дзендзелівський Й.О., Штефуровський С.С. Словник буковинських діалектизмів Юрія Федьковича (про одну досі невідому галузь діяльності Буковинського Кобзаря) // Vedecky zbornik musea ukrajinskej kultury vo Svidniku / Pod redakciou Ivana Rusinka // Мовознавство. – №9. – кн.1. – Presov, 1980. – S. 275–287.
9. Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе // Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – Т.1. – К.: Наук.думка, 1970. – С.349–396.
10. Єрмоленко С.Я., Гримич Г.М. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні // Питання мовної культури. – К.: Наук.думка, 1997. – Вип.2. – С.14–32.
11. Жилко Ф.Т. Мова новел М.Черемшини // Українська мова в школі. – 1954. – №1. – С. 20–31.
12. Зеленько А.С. Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури // Культура слова. – К.: Наука, 1983. – Вип.22. – С.39–41.
13. Калужняцький О. [Юрій Федькович] // Ю.Федькович у розвідках і матеріалах. – К.: Держлітвидав України, 1958. – С.216–218.
14. Лимаренко В.С. До характеристики лексики прозових творів Ю.Федьковича // Юрій Федькович: Статті та матеріали. – Чернівці: Вид-во Чернівецького державного університету, 1959.– С.195–202.
15. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. – К.: Наук. думка, 1993. – 399 с.
16. Лук'янюк К.М. Юрій Федькович. Словопокажчик мови творів письменника / За ред. Лук'янюка К. М. – Чернівці: Місто, 2004. – 188 с.
17. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури // Мовознавство. – 2008. – №6. – С.3–12.
18. Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство Мих. Драгоманова. – К., 1876 – LVI + 95 с.
19. Романець О.С. Ю.Федькович як фольклорист // Юрій Федькович: Статті та матеріали. – Чернівці: Вид-во Чернівецького державного університету, 1959. – С.159–172.
20. Смаль-Стоцький С. "Своїми творами звеличив він Буковину на всю Русь..." // Письменники Буковини: Хрестоматія. Ч.1. / За ред. Б.І.Мельничука, М.І.Юрійчука. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 770–777.
21. Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине // Леся Українка. Зібрання творів: У 12-ти т. – Т.8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К.: Наук.думка, 1977. – С.62–75.
22. Федькович Ю. Щоби знали руські діти. Вибрані твори / Упорядник О.Козьмик – Чернівці: Книги- XXI. 2004. – С. 4
23. Франко І. Осип-Юрій Федькович // Франко І. Твори: У 50-ти т. – Т.27. – С. 37–180.
24. Франко І. Літературна мова і діалекти // Зібрання творів в 50-ти т. – Т.37. – К.: Наук. думка, 1982. – С.209–210.
25. Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості // Краса і секрети творчості. – К.: Мистецтво, 1980. – С.340-429.
26. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

The article examines the different determination of "dialecticism", the problem of co-operation of dialectal and literary language, dialectal elements and poetic language. On the example of Yurij Fedkovych's work is well-proven that a writer used realized dialectal elements with a communicative, ideological and expressively-expressive aim, presenting huzul manner of speaking as component of authorial-poetic language picture of the world.

Key words: *language picture of the world, dialecticism, dialectal vocabulary, broadcasting of manner of speaking, language of writer.*

УДК 811.161.2; 81:1
ББК 81.411.1; 81.001.22

Марія Скаб,
Мар'ян Скаб

УЯВЛЕННЯ ГУЦУЛІВ ПРО ДУШУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ)

У статті проаналізовано уявлення гуцулів про душу крізь призму творів Марка Черемшини, визначено особливості гуцульського сприйняття душі на тлі загальноукраїнської мовної картини світу (посилена увага до своєї душі, велика довіра до інтуїції людини, уявлення про карбування гріхів на душі тощо).

Ключові слова: *семантична структура слова, персоніфікація, метафоризація, фразеологізм, звертання.*

Василь Стефаник писав: "Марко Черемшина, крім його горожанських чеснот, був чоловік дивно скритний. З його душі виходили, мабуть, два коридори. Один елегантний, холодний і відштовхуючий, – це до його канцелярії; другий – яркий, повний квітів і любові – в його Гуцульщину" [9, 246]. Дійсно, де йшлося про гуцулів, про селян, Черемшина виявив себе як тонкий психолог, який глибоко розумів і відчував душу простої людини.

Мета цієї розвідки – встановити спільне й відмінне в уявленнях про душу гуцулів та репрезентації душі в українській мовній картині світу. Дослідження здійснене на матеріалі творів Марка Черемшини, етнографічних та лінгвістичних студій про душу [10; 6; 8; 3;4; 5 та ін.].

© Марія Скаб, Мар'ян Скаб

Аналіз мікроконтекстів зі словом *душа* (75 слововживань на 355 сторінок [10]), ужитих М. Черемшиною, засвідчує, що ця картина загалом відповідає загальноукраїнській мовній картині світу, описаній нами в [3], однак має і свої особливості.

Найактивніше лексема *душа* функціонує в релігійному значенні, найколоритніше, напевно, в оповіданні "Карби", у якому автор заторкує надзвичайно важливі для людини містичні питання про смисл життя, обґрунтування тих моральних основ, що дають змогу людині вистояти в найтяжчі моменти життя.

Основне концептуальне поняття винесене автором у заголовок. Слово *карб* є в цьому оповіданні багатоплановим, відображає релігійні уявлення гуцулів, які досить повно описані у творі, оскільки передані крізь призму дитячого сприйняття, а дитині звичайно все дуже детально пояснюють. Автор витлумачує його значення так: *...все йде на душу. Що гріх, то все карб на палиці у пана бога та й на души карб. Єк душя на тот світ приходит, то єї карби уже пораховані, уже муки терпіти має* [10, 30]. Гуцули дуже боялися отих карбів: *Петрик не раз уже бачив у селі похорони, чув голосні, жалібні плачі, а вкупі з ними й бесіду про карби, котрих навіть старші люди лякалися і на яких згадку сумно зітхали, як перед чорною зловіщою тучею або чумою жахалися. У його хлоп'ячій уяві виступали ті карби темними, неясними страшними ворогами його старині, вуйків, і тіток, і усього великого села* [10, 27].

Таке використання слова *карби* є переносним. Про це свідчить хоча б уривок із п'єси М. Кропивницького "Чмир": Демко (струже клепку). *Левко Гаюненко не додав за переріза руб двадцять три копійки* [...]. *Треба закарбувати.* (Вийма з кишені карбіжку і карбує). *Це ще мене покійний батько вчили.* (Показує пальцем). *Оце в мене рублі, оце полтиники, оце гривеники, а оце копійки. В старовину усяка позика була на карбіжку, а не то, як тепер: розписи та векселі. Перш було, позичив гроші, зараз і закарбував, а посеред карбіжки вирізав хрестика, поцілували обоє хреста і потім ту карбіжку за образи* [...]. *Як прийде строк, тоді той, хто дав гроші, бере з-за образа карбіжку та й іде правити. "Віддавай, – каже, – зараз, а то зламаю хреста!" І той віддає.* [...]. *А як не спромога віддати, то вже припада навколішки та блага, щоб поборгав* [2, 240–241, 244].

Гуцули усвідомлювали усю складність праведного життя, шкодували з приводу того, що не все вдається у житті зробити, як треба: *Видиш, небоже, шо коло нас бідно дієси, та й не раз гріхи робитси. Не віддастси довжок, возмеси чужу форостину, залихословитси – та й вже є, вже тото у бога карбовано. А за кождий карб траба кару приймити. Коби-то ми бірували, Коби-сми сокотилиси* [10, 30].

Гуцули вважали (зрештою, як і християнська церква), що живі можуть полегшити долю душ покійних, вимолити прощення за гріхи предків: – *Карби! Карби! – стогнала баба й руки випручала. – Не бійтеся, ненько, біг з вами! Ше дітей лишьисте, ше за вас молитися будут та й пан біг умалит вам карби, – як могла, потішала донька бабу. – А може, Господь даст, шо мій Петрик на попа вивчьится, то буде за вас служби правити, будут вам карби даровані. – Будут вам, бабко, карби даровані* [10, 30].

Полегшити долю душі покійного можна й даючи за поману чи влаштовуючи поминальні обіди за душі померлих: *Тому, що добра була покійничка, справив Тодосій Кузьмак обід* ***за ненину душу*** *в четвер, умисне у скоромний день. Прийшли самі газди. Не пилувалися додому, харчували, то молилися, то згадували небіжку добрими словами, то знов харчували і говорили отченаші* [10, 44]; *...рішився поїхати конем до своєї газдині й відсвяткувати свого та й дєдєвого патрона обідом і поминками* ***за дєдєву душу****, аби дєдя і сього року знав на тім світі, що доброго сина та добру невістку лишив у своїм дворі, на талані своїм* [10, 175]; *...вона сама ходить ід газдам і газдиням і шепотом запрошує їх чемними словами на обід* ***за душу чоловічого дєді****. Навіть панотець прошений. Будуть газди і газдині харчувати, будуть за панотцем молитви відмовляти. Буде покійникова душа радуватися...* [10, 176]; *Гості харчували* ***за Петрову душу*** *та й Петрову пам'ять славили* [10, 216]; *Калина топилася з жалю і роздавала гостям поливані гладуни та й книші* ***за Петрову душу***...[10, 216]. Дітей змалку вчили, як правильно поводитися після смерті родичів, як піклуватися про долю їх душ на тому світі: *А єк ми, Петрику, загинемо, то ти будеш* ***за дідову та й бабину душу*** *давати, будемо менше карбів мати* [10, 27]. До речі, Марко Черемшина сам строго дотримувався традиції, в одному з його листів до М. Голинського читаємо: *...а на свята задумую поїхати до своєї мами та на могилі тата і брата наймити парастас* [10, 379].

Цікаво, що в перекладі твору М. Юнгнікеля "Старий Лігман" знаходимо опис поминок дещо іншого типу: *...поминки робіть тільки весною! То най зійдуться старі і молоді, най музика грає, а вони най п'ють і харчують, та й най танцюють за мою душу, та най згадують, що старий Лігман дуже любив, аби довкруг нього люди веселилися* [10, 321].

В оповіданні "Поменник" священик повчає парафіян, як треба себе поводити з покійними душами (піп завів новий поменник): *Каже піп на сороковусти: "Вітихо, я нові поменники спровадив, а подивітси. Траба й за небіщиків дбати, треба душі чьисто та файно держєти", – каже. "Та же я ше дідів поменник маю, адіт, єкий повний!" "Це руб, – каже, – це не поменник. Чіму ви не вбираєте дрантиву дранку, єк ідете до дому божого, але берете білу чісану сорочку, та й фустку броцку, та й коралі, та й киптарь смушковий, та й постільці*

легонькі? Чіму, – каже, – з-під маржинки чьистите, в колешни солімку та й листечко стелите? А душі руб'єм обвиваєте? А душі гірші від вас, гірші від маржинки? Ей, вітихо, – каже, – шукайте блєшку, най вам поменник переміню!" Розвєзую я платину, тєгну корону та й даю, а піп надух душі перепустив у новий поменник. "Нате, – каже, – поминайте, аби душі були щісливі!" [10, 110].

Перед смертю людина аналізує все своє життя з погляду божої етики, просить прощення в рідних та знайомих: *...баба хочут, синку, аби-с з ними на смерть попрощьивси, – відгадувала неня бабину волю. Петрик вхопив бабині руки, цілував і плакав. – Просшьий мене, Петрику! – Най біг простить, бабко. – І другий раз! – Най біг простить. – І третій раз! – Най біг простить* [10, 29]. Людина пригадує все, що вона злого зробила у своєму житті: *...перед смертев кождому карби показуютси, на душу чікают* [10, 30]. В оповіданні "Карби" це відображено через страшні муки баби: *Баба по стелині наляканими очима водила, руки підіймала і як би рій мух від себе обганяла. – Карби, карби! – простогнала тяжко, би через горло важку, велику колоду перетручувала. – Тото, небоже, бабі карби уже привижьиютси* [10, 29]. Тут ми виразно спостерігаємо християнське уявлення про долю людської душі по смерті тіла чи то в чистилищі, як у греко-католиків, чи то як ходіння по митарствах у православних.

Дитяча уява і карби, і душу персоніфікує як самостійні сутності: *А бабині карби зірвалися і роєм за душею гнали, з хати вилітали. Навкруги ліси глухо шуміли, трави тремтіли, до землі стелились. Бабина душа вибігала на верховіття дерев, перескакувала з листка на листок, стручувала росу і тріпотіла голими порубаними крильцями* [10, 30]. Таку персоніфікацію знаходимо і в інших творах: *Душі страчених бадіків утікають з церковної бані у темні бори, аби на село не дивитися* [10, 123] в оповіданні "Бодай їм путь пропала!"; *Отік легкий вітрець подув мигом по трупарні. То Петрова душа летіла у село подивитися та побанувати* в оповіданні "Село вигибає" [10, 144]. Очевидно, така персоніфікація для гуцулів, власне, і не була образним засобом, а реальністю, оскільки вони щиро вірили в наявність душі, її відділенні від тіла після смерті і відвідування нею рідних місць у перші дні по смерті.

Цікаво, що народні уявлення народу про поведінку душі після смерті дещо різняться від християнських. За народними віруваннями, після смерті душа навічно полишає людське тіло й живе самостійним життям. Три дні вона перебуває біля небіжчика і супроводжує його в останню путь (тому впродовж цього часу не можна ховати померлих), наступні шість днів блукає довкіл помешкання (відтак до дев'ятин у хаті тримають коливо чи воду – "щоб душі було що пити"), а до сорока днів їй належить пройтися всіма стезями, якими мандрував при житті покійник. Отже, упродовж сорока днів душа оплакує свого господаря, після чого вирушає в рай чи пекло на постійне перебування. Церковні ж постулати дещо інші. За свідченням преподобного Макарія Олександрійського, якому відкрилося видіння, два дні душу супроводжують янголи біля оселі, потім вона возноситься на небо на поклін Богові. Там їй упродовж шести днів показують оселі святих і сам рай. Дев'ятого дня два янголи вдруге возносять душу на поклін Богові. Спаситель дає дозвіл на ознайомлення з пеклом та всіма муками, які терплять грішники. Це триває тридцять днів. Нарешті на сороковини душа втретє постає перед Богом, і він остаточно визначає, де їй бути – в раю чи пеклі [6, 292]).

Гуцули вважали, що душі покійних приходять до живих в окремі дні року (святвечір, поминальні дні тощо), а також у сні, що відображено й у творах М. Черемшини. Сниться дідові, що сокіл над ним літає, а потім дивиться дід і очам своїм не вірить: то не сокіл, то його син Микола: *– Ей, дєдю мій рідний, а ви що дієте? – То таки ти сам чи лишень душа твоя, синку? – Я сам, дєдику, хочу на вас подивитися. – А де ти лежиш, синку? – Під Львовом, дєдику! – Та де тебе там шукати маю? – Із самого Львова підете на полудне та й минете один ліс, а відтак хрести за лісом, а відтак другий ліс та й знов хрести, а відтак третій ліс та й хрести самі березові, а на самій середині лиш мій хрест яловий. Та й там я лежу вже на осьмий рік!* [10, 163]. Кваліфікуємо це не лише художній прийом увиразнення, сильної дії на читача, а й відображення уявлень народу про саму сутність душі, її діяльність та долю.

У творах М. Черемшини знаходимо чимало фразеологізмів, у яких функціонує релігійне значення лексеми *душа*: *надслухати душі, наслухати душі*: *А потому ненька за кіски мене буде тримати, а дьидик буде за ніжки внучьку брати та й ме мні бити,* ***душі надслухати*** [10, 64]; *Умішалася баба і прихилилася до війта* ***душі надслухати*** [10, 140]; *Посилають гори запашний вітрець, аби* ***наслухав душі*** *у газдів, аби смерть звіяв* [10, 117]; *мати душу: Кажіт самі, ци я шос помилив, може, або йкус плявзу пустив? – Най бог криє, Митрику, ми знаємо, шо ви* ***маєте душу*** [10, 102]; *душу віддати: Любас утік, а жінка йойкнула та й* ***душу віддала*** [10, 229]; *вигонити душу: Най би їм студінь не* ***вигонила*** *їх* [хлопців. – М.С., М.С.] *молоду* ***душу*** [10, 96]; *згубити душу: Не тото буря, що ліса не скорчувала, не тото кішня, що коси не вищербила, не тото бійка, що* ***душі не згубила*** [10, 90]; *брати душу: А тоті опирі людей насамперед лякають, а відтак зубеляють та сідлають і женуть стернями та бодяками, ланами та помірками, хащами та корчами, станами та лугами, – а відтак* ***беруть*** *із людей душу* [10, 236]; *забрати душу: ...той гук* ***забрав*** *своїми крильми обі* ***душі****: і її газди, і ворога – Мочернака* [10, 118];

провадити душу: Тоді газда свою газдиню солдатові з рук відіймав і з трійцею ***душу*** *наперед себе* ***провадив****, а сини неню срібними сльозами мили* [10, 353]; *царство небесне його душечці* [10, 246]; *дзвонити по душі: Один бадьо кидає з досадою рискаль і йде на дзвіницю, аби газдам* ***по душі віддзвонити*** [10, 117]. До речі, у гуцульських говірках є слово *подуші* – "подзвін", *подуші дзвонити* – "дзвонити за померлим" [1, 152]: *А вуйну просив Петро, аби пішла попа і дяка на похорон стокмити та й аби до паламаря повернула, бо ще* ***в подуші дєдеві не дзвонено*** [10, 141].

У творах М. Черемшини знаходимо й фразеологізми, які фіксують ще язичницькі уявлення про душу: *– Ану,* ***зігрій душу****! Ану, отвори рот і потєгни разок!* [10, 145]; ***душа не приймає*** [10, 248]; *Нема з-за чого та й тому не кортит,* ***най постит душа*** [10, 34).

Надзвичайно велика увага до душі знаходить відображення в тому, що кохану людину гуцули називають *душею, душкою*: *То година та дужя, та красна у мене газдиня, то* ***душа моя*** *..*[10, 174]; *Най не забагаєси тобі ні дєді, ні нені, ні* ***любої душки****, ні села свого!* [10, 144); *Се була* ***душа не чоловік*** [10, 345]; *– Ото в мене раз* ***чоловік****, то* ***золота душа****, – казав дєдя* [10, 346].

Дуже часто лексему *душка* автор використовує при звертанні, виявляючи пошану до співрозмовника (зауважимо, що таке звертання зафіксоване у творах письменників усіх регіонів України XIX століття, однак ніде воно не вживане так часто, як у М. Черемшини): *Не журися за мене,* ***душко****!* [10, 244). Вражає різноманітність конструкцій зі згаданими лексемами: *Скажи, газдине моя година, най знают, скажи,* ***душко****!* [10, 52]; *Кажи ми:* ***душко-зозулько*** [10, 191]; *Гей,* ***душко-кумко****, пропаде наша праця, кровця наша, мозільчик наш студений!* [10, 98]; *А то ви,* ***Митришко-душко****?* [10, 121]; *– Ой нема житя,* ***душко Лукинку****, лиш мука та й мука! – застогнав Юсип* [10, 37]; *Ба шо ж тобі,* ***моя душко****?* [10, 225]; *Ей, цитьте-но,* ***душко пишні****, не гнівім бога!* [10, 99]. Часто окремі фрагменти художніх текстів являють собою цілі каскади несподіваних і соковитих звертань, у синонімічні ряди яких вливається і слово *душка*: *Плачі опинилися перед Дзельманом, а він став їх розпізнавати: – А то ви,* ***Митришко-душко****? – А то ви,* ***Николаїшко-зазулько****? – А то ви,* ***Петришко-душко****? – То ви,* ***Василишко вгідна****? – То ви,* ***Марічко чічєна****? – Ба ци то ти,* ***Анничько срібна****? – То ти,* ***кіцо солодка****? –* ***Люб'єтка мої любі****...*[10, 121]; *А молодиці та й дівчата десь з-поза воринки, з-поза смерічки та й навпроти нього: – Як днував,* ***Федусю-душко****? – Що дієш,* ***Федусику-любчіку****? – Аби-с потривав,* ***Федусику золотенький****!* [10, 226] (детальніше див. про це [5]).

До речі, звертання *душко* М. Черемшина використовує і в оповіданні "Чічка" при звертанні до кобили: *Скорнєйси,* ***душко Чічко****, скорнєйси, аді терхівочка хребет ті виїла, аді, мушня ті єсе, аді, вся кров з тебе випарувала!* [10, 83], що відображає народні, та й, зрештою, й релігійні уявлення про те, що й тварини мають душу, тільки, за церковними канонами, нижчої якості. У перекладі твору О. Канова "Cyclamen europaeum" душу має й природа: *З глубини свої божественної душі споглядала довго мати-природа на свою пишну дитину-землю* [10, 275].

У творах М. Черемшини часто знаходимо й використання лексеми *душа* в значенні "внутрішній світ людини" [7, II, 445], переважно у фразеологізованих словосполученнях, які виражають прагнення: *душа захоче* [10, 80]; *душа забагає* [10, 33, 248]; різноманітні почуття, наприклад, радість: *раділа в душі* [10, 78], *в душі радувався* [10, 93, 160]; *аж душа радується* [10, 161], *душа радується* як у прямому релігійному значенні: ***Буде*** *покійникові* ***душа радуватися*** [10, 176]; *Дяк по щирості відгалакував, аби відправа була красна, аби святим* ***душа радувалася*** [10, 87]; так і в переносному психологічному: *Та й вчинився вечір. Такий запашний, та рошений, та зорями вишиваний, шо навіть дрібному червачкові* ***душа радується****...* [10, 224]; *Коли не бірую тяжку роботу робити, то йду і я на ту толоку межи люди* ***душу розвеселити*** [10, 221]; спокій: *Ото вам радість, ото вам* ***душа на місци****!* [10, 194]; полегшення: *Обіцянка Дзельмана та його шепотіння з бородатим капралом* ***облекшили душі*** *газдів* [10, 60]; любов: *Билася в груди і божилася, що до схід сонця піде за ним до гробу,* ***свою душу з його душею спарує*** [10, 215]; *Отік єї цей світ зуритивси, отік* ***єї душа з єго душев споєна****, отік тота любість вічна* [10, 215].

Характерною для гуцульської свідомості є велика довіра до власної інтуїції, що знаходить вираження у висловах *душа віщує* (порівн. у Ю. Федьковича [4]): *Ні, мені тепер веселим не бути; годі мені тішитися, коли* ***душечка*** *недобре* ***віщує*** [10, 246]; *дивитися душею*: [Шевченко] *умів* ***дивитись*** *на людей* ***душею*** [10, 334].

Незважаючи на те, що М. Черемшина пише в класичній манері із етнографічно точним відображенням наївної картини світу гуцулів, що загалом характерно для літератури кінця XIX – початку XX століття, зрідка ми знаходимо в його творах й оригінальні метафори на позначення внутрішнього світу людини: *У жінок* ***душа затерпла****, лиця попісніли* [10, 100]; *Як гляне, то* ***душа потопає*** [10, 225]; *А поетове серце розпукалося – а поетова* ***душа плакала...*** [10, 237]; *Нараз же засіяв у тому зболеному її матерньому серцю ясний промінь божого пізнання і просушив її заплакані очі, а* ***душу*** *її* ***осіяв блиском супокою*** [10, 276]. Особливою поетичністю відзначена тавтологія у мікроконтексті *Шо грубше гілля, то студене тіло, голова вломлена,* ***душа душена*** [10, 91].

Особливо лірично й сердечно використано лексему *душа* у першій із посвят Стефаникові "Добрий вечір, пане-брате!". Зокрема, саме тут послідовно автор називає мужиків мужицькими душами чи душами, наприклад: *Тота буря десь усі співанки та й плачі із сіл позбирала, усі мужицькі кості ломила, усі* ***мужицькі душі із цвинтарів на панські лани гнала****, усі собаки на мужиків тровила* [10, 232]; *Видів, що* ***мужики*** *з порожніми руками вертали, і ями собі копали, і свої* ***душі на покуту віддавали*** [10, 235]; *А хоть* ***тоті душі уміють літати, ніде вони не відлітають, ніде не утікають, лиш на своїх вуглах ночують, на своїх хрестах та на серпах та лемішах свою покуту спокутовують*** [10, 236]; *Але поет поклав їм церкву і всіх їх скликає, за ними білі голуби розсилає, аби у цій церкві сідали та й аби йому свою кривду розказували і аби показували, хто за них гріх має мати? Та й* ***кожній душі поклав він камінний престол*** *та й замаїв його цвітом.* ***А люди йдуть у ту церкву та й розпізнають кожну душу*** [10, 236]; ***А мужицькі душі прилітали 'д нему, як бджілки до квіту, і просилися на ніч у його церкву*** [10, 237].

У цих високопоетичних текстах фіксуємо часту синонімізацію слів *душа* і *серце*, як і в народній творчості: *І* ***приріс*** *він до села* ***серцем і душею*** [10, 235]; ***Поклав серце і душу*** *на мамину могилу і вилляв з них всю отруту на зелену мураву* [10, 237]; *Але мама і сестричка лежали в гробі і лиш вишневим цвітом д'нему заговорили, щоби* ***із свого серця та й своєї душі переливав*** *струю у слово* [10, 235]; *І ходив селами, і добував тоті слова, і переливав у тії слова струю* ***із свого серця і з душі своєї*** [10, 235].

Знаходимо в аналізованих мікроконтекстах й інші значення лексеми *душа*: "сукупність рис, якостей, властивих певній особі": *Я бих* ***з радної душі****, кумочку, пішов, але тото біда, шо пилуюси, бо пан жде у коршмі* [10, 73]; "людина як носій тих чи інших рис, якостей": *погана душа* [10, 46, 60]; "заглибина в нижній передній частині шиї": *Запаски сухозолотом сиплють іскри* ***під саму душу*** [10, 198].

Аналіз мови творів М. Черемшини засвідчує важливе місце концепту ДУША у свідомості гуцулів, дає підстави стверджувати про гармонійне злиття їх з природою, що веде до одушевлення всього навколишнього світу, а також про важливе місце інтуїції як властивості гуцульської душі, уявлення про карбування гріхів на душі, що вирізняє цю етноспільноту з-поміж інших.

1. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Кропивницький М. Драматичні твори / Марко Кропивницький. – К.: Наук. думка, 1990. – 602 с.
3. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
4. Скаб М. Концепт ДУША у творчості Юрія Федьковича / Марія Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія : зб. наук. праць. – Вип. 274–275. – Чернівці, 2005. – С. 255–259.
5. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.
6. Скуратівський В. Русалії / В. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.
7. Словник української мови : в 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
8. Стебельська Х. "Йой, а де я буду?.." (Гуцульська душа у повір'ях, звичаях і з погляду подолянки, яка давно живе в Прикарпатті) / Христина Стебельська // Україна. – 1993. – № 11. – С. 14–16.
9. Стефаник В. Вибране / Василь Стефаник. – Ужгород: Карпати, 1979. – 391 с.
10. Черемшина М. Новели. Посвяти Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Спогади. Автобіографія. Листи / Марко Черемшина. – К. : Наук. думка, 1987 с. – 444 с.

The article deals with the Gutsuls' idea of soul on the basis of Marko Cheremshyna's works. The authors define the peculiarities of the Gutsuls' perception of the soul against the background of the common Ukrainian language picture of the world (intensive attention to one's own soul, great faith in intuition, idea of engraving of sins on the soul).

Key words: *semantic structure of the word, personification, metaphorization, phraseological unit, appeal.*

УДК 811.161.2'282.2(477.85)
ББК 81.411.1-5

Наталія Руснак

ГУЦУЛЬСЬКІ ЗАГАДКИ ПРО ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

У статті аналізується загадка як фольклорний міні-текст, що має двочленну будову. Когнітивний аспект загадки вимагає врахування її структурної організації. Креативний характер міні-тексту реалізують специфічні виражальні засоби. Різного типу діалектизми привносять у загадку неповторний колорит.

Ключові слова: *міні-текст, структурна організація, словотвірна тавтологія, метафора, оказіоналізм, діалектизм.*

Мова як унікальний спосіб освоєння навколишнього світу викристалізувала один із малих жанрів – загадку. Загадка привертала увагу багатьох дослідників: О. Потебні, О. Сементовського, О. Афанасьєва, В. Перетца, на сучасному етапі – М. Пазяка, М. Хмелюка, М. Сиваченка, про педагогічні особливості використання загадок у процесі виховання дітей писали (загадка належить до дитячої літератури) Є. Приступа, М. Кубинський, П. Камінський тощо. Загадка як малий жанр є об'єктом дослідження різних філологічних дисциплін – фольклористики, пареміології, текстології, думаємо, що й діалектології пора звернути на неї увагу. Ми досліджуємо загадки про знаряддя праці (пила, клин, плуг, трактор, коса, граблі, вила, серп, ступа,

© Н. Руснак

терка, терниця, гребінь, веретено, праник, сокира, молоток, коромисло, цвях, жорна, січкарня, сапа, сніп, ціп, клубок, човник для тканння, спиці, рушниця, куля, сито, опара), записані від носіїв гуцульської говірки смт. Путила Чернівецької області.

Розглядаємо загадку як фольклорний міні-текст, який має свою специфіку. Функціонуючи лише в певній комунікативній ситуації, де чітко вималювані реляції учасників комунікативного акту "Я – Ти": мовець пропонує загадку, слухач дає на неї відповідь, загадка має двочленну будову. Вона – досконалий мовленнєвий колективний витвір народу, у якому відшліфовано виражальні засоби мови. Загадка виконує низку функцій, зокрема рекреативну, розвивальну, пізнавальну, естетичну. М.Сиваченко зазначав: "Загадування і відгадування загадок – це своєрідне поетичне змагання. Гра в метафоричні образи, перевірка людини на її здатність мислити поетично, що дає безперечну насолоду. Відчуття якоїсь радості й веселості виникає внаслідок того, що ми свідомо насолоджуємось красою народного поетичного мислення, захоплюємось яскравими метафорами, сміливими асоціаціями: так у загадках зливається пізнавальне та поетичне" [8, 39].

Загадка відтворює наївну картину світу носіїв мови, ту частину, яка ґрунтується на магічному мисленні. Магічне мислення загадки полягає у тому, що мовці намагаються бачити у явищах, процесах позамовного світу однакові закономірності, одні закони, тотожні ознаки (за Фрезером, за законом подібності [9]), при цьому магічне мислення позбавлене дієвості. Магічне мислення, основою якого є образність, поетичність, чарівність, сприяло формуванню креативного характеру загадки. Національна свідомість "відлила" його у досконалу витончену лаконічну форму – міні-текст. Магічне мислення стимулює, розвиває дітей, і в цьому полягає його дидактичне значення.

Загадку можна розглядати в різних аспектах: мовностилістичному, семіотичному, прагматичному, когнітивному. Останній передбачає звернення до процесів мислення нації. Когнітивний характер загадки можна описати через магічне мислення. Когнітивний механізм загадки полягає у зіставленні ознак двох реалій позамовного світу, на основі якого "виникає" відгадка-відповідь. У загадці є два предмети, які об'єднує свідомість, між якими проводиться паралель: один – у загадці, інший – у відгадці. Перший назвемо – ірреальний предмет, другий – реальний. Поняття предмет використовуємо зі значенням "явище позамовного світу, яке має своє граматичне вираження".

Когнітивний характер загадки, що ґрунтується на магічному мисленні, увиразнює синтаксична будова загадок. Так, загадка може існувати у формі питального чи непитального речення. Найлегше знайти відгадку питального речення. Ймовірно, тому, що в цьому випадку актуалізується процесуальна ознака, виражена дієсловом. Крім того, яскраву евристичну функцію виконують поширювачі реченнєвої структури. Пор.:

Хто ***гризет без зубів****? (Коса). Хто* ***трьома зубами сіно їст****? (Вила). Хто* ***жере сіно без рота, держит у зубах*** *(вила). Що вно за цабе, що* ***ніхтями залізо шкребет****? (Пилка). Що* ***ходит вспід головов****? (Цвях).*

Більша частина загадок функціонує у формі непитального розповідного речення, зазвичай двоскладного неускладненого. Ці загадки можна поділити на дві групи: загадки, у яких названо ірреальний предмет, та загадки, у яких не названо ірреальний предмет.

Загадки, у яких названо ірреальний предмет, становлять двоскладні речення. Ірреальний предмет виступає підметом. Чимало гуцульських загадок мають антропоморфний характер, тобто ірреальний предметом (підмет) виражає іменник на позначення людини: *пан, хлоп, паня, панянка, парубки, вилупки, гості.* Напр.:

Ходит ***пан*** *полю, перивертат землю догори лабами. (Плуг).* ***Дванаціть хлопів*** *на одному поводі. (Граблі). Ходит* ***хлоп*** *по царині в одній чоботині, та шє й гуп, гуп. (Сапа). Полем бредет* ***хлоп****, та все штурк та гоп. (Сапа). Стоїт* ***паня*** *на дорозі, розчепірила всі чотири нозі. (Терниця). Штири* ***панянки*** *в одну дучку плюют. (Дійки). Мижи трьома смериками б'ютси* ***парубки*** *єзиками. (Ціп). Ціла хата* ***вилупків****, та всі з поєсами. (Снопи). На диравому мості данцували* ***гості.*** *(Сито).*

Ірреальний предмет може бути антропонімом:

Штири ***Штиренки****, два* ***Михайленки*** *тєгнут штурбицу за фіст на вулицу. (Коні, чоловіки, плуг). Маленький* ***Танаско*** *вучкуриком підв'єзаний. (Сніп).*

Серед антропоморфних загадок можна виокремити міні-тексти, у яких в ролі підмета використано іменники на позначення спорідненості: *дєдьо, неня, бабиця, дід, діти, сестра, братчик, кума*:

Залізний ***дєдьо****, дерев'єна* ***неня****, а дирава* ***дітвора.*** *(Січкарня).* ***Діти дєдю*** *вродили. (Сніп). Стоїт* ***дід****, а в нему дирка, а посередині макогін. (Ступа). Мижи двома кайлами сиплет* ***бабиця*** *крупами. (Пилка). П'єть* ***систер*** *одну хату в'єжут. (Спиці). Штири* ***братчики*** *в оден корч стрілєют. (Дійки). Єк узєласи* ***кума*** *до діла, то запіла й зарипіла, їла – гризла дуб, та вломила зуб (Пилка).*

Групу зооморфних загадок становлять міні-тексти, у яких у ролі підмета виступає іменник на позначення тварини: *худоба, кінь, коник, віл, пес, кутюга* (слово кутюга функціонує як іменник спільного роду).

Повна стайня рижої худоби, прийшла чорна, та й вігнала гет. (Піч, хліб, лопата). Залізний ***кінь*** *в полі пасетси, де си з'євит, там земля оретси.*

(Трактор). Горбатий ***коник*** *через усе поле злітав. (Серп).* ***Сива кобила*** *усі коні побила, а сама забиласи в кут. (Терка, терниця). Сиві* ***воли*** *з-пид себе гній вимітают. (Жорна). Біг* ***пес*** *через овес й замочивси, а єк вийшов на дорогу, то висушивши. (Коса).* ***Кутюга*** *голодна по полю в'єт, куди си подаст, там мерці лежєт. (Серп).*

Закономірно, що в загадці, де відгадка *куля*, ірреальним предметом-підметом виступає іменник *птах: Летит птах, несет вогонь в зубах, а впоперек фоста несет смерть. (Куля).*

Фіксуємо дві загадки, у яких в ролі ірреального предмета виступають слова *смерть, дідько*:

Пид стрихов за слимбов нагла ***смерть*** *висит. (Коса). Горбатий* ***дідько*** *на плечі виліз. (Коромисло).*

Виокремлюємо групу загадок, у яких роль підмета виконує субстантивований прикметник. У таких загадках актуалізується ознака реального предмета, оскільки, за нашими спостереженнями, атрибутивний компонент речення завжди виконує функцію "підказки". Пор.:

Мале та чорне *по полю літає. (Серп).* ***Криве, горбате*** *по полю бігло, усі стебла повалило. (Серп).* ***Сутулий, горбатий,*** *на зуби багатий, зібганий в дугу, вліті на пляці, взимі на крюці. (Серп).* ***Криве, горбате****, а по людєх скачєт. (Коромисло).* ***Мале, голе****, а помижи руками шастає. (Човник для ткання).*

Зареєстровано одну загадку, у якій субстантивується числівник:

Десятьма ***штири*** *тєгают. (Доїння).*

Фіксуємо чималу групу дейктичних загадок, тобто в ролі підмета виступає займенник.

Зазвичай в ролі підмета використано особово-вказівний займенник *він* у родових формах. У цьому випадку увиразнюється роль процесуальної ознаки: *По нему гепают, а* ***він*** *усе* ***си ховає,*** *у шо* ***влізет,*** *то* ***розколит*** *надвоє (Клин). Дес у лісі го врубали, а* ***вно*** *на потоці, єк котюга,* ***бреши****. (Пранік). Єк лиш озметси до діла, то* ***вна*** *кождому* ***начінает си вклонєти.*** *(Сокира). Що* ***вно*** *за цабе, шо ніхтями залізо* ***шкребет.*** *(Пилка). Наколи кугут запіє,* ***вин пішов*** *вид хати до чюркала. (Коромисло).*

Окрему групу становлять дейктичні загадки, у яких роль підмета виконує означальний займенник *самий* у короткій формі:

Сам *дерев'єний, а борода з пряжі. (Гребінь).* ***Сам*** *дерев'єний, а голу з прядива. (Гребінь).* ***Сам,*** *єк дримба, а голу, єк бочка (Молоток).*

Підкреслено креативний характер загадок, у яких у ролі підмета використано оказіоналізм: *зубило, мацапура, кавуля, кривуля, мигуля, штурбица, рижєк.* Продуктивною для оказіоналізмів виявилась словотвірна модель: прикметник + -ул-: *кавуля, кривуля, мигуля*. Два перші слова можемо розглядати як фонетичні варіанти. Пор.:

Зубате ***зубило*** *усю землю перерило. (Трактор). Їдет* ***мацапура****, на нему фраєрура, за ними копач, аби мати колач. (Трактор, тракторист, плуг).* ***Кавуля*** *сива горби позбивала, си вернула в стайню, та й фийст рикала. (Коса). Сива* ***кавуля*** *по полю рикала, си вернула в стайню й молока ни дала. (Коса).* ***Кривуля*** *без лабий по лісу си валєла, усі дерева гет чісто повалила, ліси упали, а гори устали. (Коса). Шо то за* ***кавуля,*** *шо на воду руєт. (Праник).* ***Мигуля*** *мигает, увес ліс полєгает. (Коса). Штири Штиренки, два Михайленки тєгнут* ***штурбицу*** *за фіст на вулицу. (Коні, чоловіки, плуг).* ***Рижєк*** *на кони ходит і за собов кишки волочєт. (Човник для ткання).*

У загадці може фігурувати лише ірреальний предмет, процесуальна ознака відсутня, зате підкреслюється роль непроцесуальної ознаки. Міні-текст має форму односкладного номінативного речення:

Дерев'єна ***рука****, а залізні* ***пальці.*** *(Вила). Всподі* ***роги,*** *а зверхи* ***фіст.*** *(Вила). Мижи двома стовпами* ***палиця та фіст*** *з зубами. (Пилка). Залізний* ***дєдьо****, дерев'єна* ***неня****, а дирава* ***дітвора.*** *(Січкарня).*

Другу групу загадок становлять фольклорні тексти, у яких не названо ірреальний предмет. Зазвичай загадка відповідає схемі простого двоскладного неповного речення, при цьому актуалізується процесуальна ознака. Антропоморфний характер загадок проявляється в тому, що в міні-тексті вказано процесуальну ознаку людини, тобто виражальним засобом виступає метафора. Свідомість мовця повинна трансформувати її в ознаку реального предмета:

Борзо ***гризет****, дрібно* ***жвачит,*** *а ничьо* ***ни глиґает.*** *(Пила). У Петрівку* ***штиркала-брикала,*** *єк прийшлп зима, т'хаті* ***тікала****. (Коса). Хоть* ***ни їст, ни п'є****, а на всьо село* ***бреши****. (Терка). Узимі людем* ***служит****, а вліті зуби* ***сушит****. (Гребінь). Без жил, без суставів, а на* ***ноги таки встав.*** *(Опара).* ***Ходит*** *по голові, хоть самий на лабах* ***стоїт, ходит*** *босяком, хоть сам і взутий. (Цвях). Дилікатну* ***твар маєт, їст*** *масло та й* ***п'єт*** *воду, по городу* ***бродит,*** *цілі копи* ***робит****. (Трактор). По толоці* ***ходила****, ліси* ***валила****, ліси упали, а гори устали. (Коса).*

У низці загадок реалізовано процесуальну ознаку реального предмета:

Крутитси, вертитси*, а д'земни* ***гепнитси – ни ківається.*** *(Веретено). Чім бирше* ***ківається****, тим* ***грубшим стаєт.*** *(Веретено).* ***Торкотит, бринькотит, вертитси****, а фіст д'горі* ***сукаєтси.*** *(Веретено).* ***Гримит,*** *а ни грим, шє й горошком* ***сиплет****. (Рушниця).* ***Вертитси,*** *єк дідько в окропі. (Веретено).*

Процесуальну ознаку "захованого" предмета (відгадки) виражає звуконаслідувальне слово:

Ходит хлоп по царині в одній чоботині, та шє й ***гуп, гуп.*** *(Сапа). Полем бредет хлоп, та все* ***штурк та гоп.*** *(Сапа).*

Чимало загадок відповідає схемі *мати* (дієслово з екзистенційним значенням у особовій формі, нерідко із заперечною часткою *не*) + *поширювач з об'єктним значенням*. Евристичну функцію виконує саме поширювач з об'єктним значенням:

Хоть ***зубий маєт*** *багато, а само ніц* ***ничьо ни маєт****, де проходит, там порєдок си робит. (Граблі). Хоч* ***зуби*** *довгі* ***маєт****, та ніц ничьо на кусает. (Граблі).* ***Рук ни маєт****, а сіно мечєт. (Граблі).* ***Маю хавку****, несу через брамку. (Ступа). Ни птиця і ни чоловік, ни живе, а* ***зуби маєт*** *і гризет. (Пилка).* ***Зуби маєт,*** *а єк болє ни знает. (Пила). Дилікатну* ***твар маєт****,* ***їст*** *масло та й* ***п'єт*** *воду, по городу* ***бродит,*** *цілі копи* ***робит****. (Трактор).*

Нечасто трапляються загадки у формі односкладного речення, наприклад, означено-особового:

Шнурю *ни бук,* ***уб'ю*** *ни ганю,* ***скубу*** *ни пірє,* ***ззім*** *ни мнєсо. (Рибалка, риба).*

Велику роль у відгадуванні відіграють поширювачі різного типу. Специфіка поширювачів реченнєвої структури загадок полягає у тому, що вони є носіями реальної інформації про предмет, який необхідно відгадати. Порівняймо речення з поширювачами обставинного типу:

Мижи двома кайлами *сиплет бабиця крупами. (Пилка).* ***Мижи двома стовпами*** *палиця та фіст з зубами. (Пилка). Наколи кугут запіє, вин пішов* ***вид хати до чюркала.*** *(Коромисло) Ходит* ***по голові****, хоть самий* ***на лабах*** *стоїт, ходит* ***босяком,*** *хоть сам і взутий. (Цвях). Ходит хлоп* ***по царині*** *в одній чоботині, та шє й гуп, гуп. (Сапа);*

– з поширювачами означального типу:

Горбатий *дідько на плечі виліз. (Коромисло). Мижи двома сухарицями застрєло чюдо* ***зубате.*** *(Сокира).* ***Залізний*** *дєдьо****, дерев'єна*** *неня, а* ***дирава дітвора*** *(Січкарня).* ***Малий,*** *єк яблучко, а нієка пара коний ни година єго з єми витігнути.(Ціп).* ***Мале, голе****, а помижи руками шастає. (Човник для ткання).*

Реальне значення завжди має означальний компонент з кількісним значенням:

Штири *Штиренки,* ***два*** *Михайленки тєгнут штурбицу за фіст на вулицу. (Коні, чоловіки, плуг).* ***П'єть*** *систер одну хату в'єжут. (Спиці).* ***Штири*** *братчики в оден корч стрілєют. (Дійки).* ***Штири*** *панянки в одну дучку плюют. (Дійки).* ***Десятьма штири*** *тєгают. (Доїння).*

Креативний характер гуцульських загадок засвідчують виражальні засоби мови. Загадкам властива словотвірна тавтологія:

Мигуля мигает, *увес ліс полєгает. (Коса).* ***Зубате зубило*** *усу землю перерило. (Трактор).*

Нерідко у гуцульських загадках трапляються порівняння:

Вертитси, ***єк дідько,*** *в окропі. (Веретено). Дес у лісі го врубали, а вно на потоці,* ***єк котюга,*** *бреши. (Пранник).Сам,* ***єк дримба,*** *а голу,* ***єк бочка.*** *(Молоток). Малий,* ***єк яблучко,*** *а нієка пара коний ни година єго з єми витігнути. (Клубок).* ***Єк дідько,*** *чорний, але того вартує. (Сажотрус).*

Протиставлення може бути структурним прийомом гуцульських загадок:

Мале, голе, а помижи руками шастає. (Човник для ткання). Всподі роги, а зверхи фіст (вила). Без рук, без ніг, а підперезаний. (Сніп). Без жил, без суставів, а на ноги таки встав. (Опара).

Протиставлення грунтується на антонімічній парі:

Узимі *людем служит, а* ***вліті*** *вилиці сушит. (Січкарня).*

Підгрунтям для протиставлення слугує акротеза:

Ни птиця і ни чоловік, ни живе, *а зуби маєт і гризет. (Пилка).*

Заперечення в загадках виконує виражальну функцію:

Сів на коня, ймив ни звірину, обскуб ни пірє, а ззів ни мнєсо.(Рибалка, риба). Гримит, а ни грим, шє й горошком сиплет. (Рушниця). Їхав ни на земни, сидів ни на фірі, її ни мнєсо, а кістки вишпурював. (Рибалка , риба). Шнурю ни бук, уб'ю ни ганю, скубу ни пірє, ззім ни мнєсо. (Рибалка,риба).

Загадки можуть існувати у варіативних формах Пор.:

Єк лиш озметси до діла, то вна кождому начінает си вклонєти. Кождому си вклонєет, та си вклонєет, а єк лиш т'хаті прийдет, то лиш попочівает. (Сокира).

Ходит хлоп по царині в одній чоботині, та шє й гуп, гуп. Полем бредет хлоп, та все штурк та гоп. (Сапа).

Штири братчики в оден корч стрілєют. Штири панянки в одну дучку плюют. (Дійки).

Неповторного колориту загадкам надають різного типу діалектизми. Фонетичні діалектизми увиразнюють особливості фонетичної системи говірок:

Їхав ни на земни, сидів ни на фірі, їв ни ***мнєсо****, а кістки вишпурював. (Рибалка, риба). Ходит пан полю, перивертат землю догори* ***лабами.*** *(Плуг). Залізний кінь в полі пасетси, де си* ***з'євит,*** *там земля оретси. (Трактор). Мигуля мигает, увес ліс* ***полєгает****. (Коса). Риба брєне, то ліс* ***в'єне****, а замист* ***него*** *город станет. (Коса). Хоть зубий маєт багато, а само ніц ничьо ни маєт, де проходит, там* ***порєдок*** *си робит. (Граблі). Всподі роги, а зверхи* ***фіст****. (Вила). Дерев'єна рука, а залізні пальці. (Вила). Мижи двома сухарицями* ***застрєло чюдо*** *зубате. (Сокира). Криве, горбате, а по людєх* ***скачєт.*** *(Коромисло).* ***Штири*** *панянки в одну дучку плюют. (Дійки).*

Загадка засвідчує, що мовленню гуцульських діалектоносіїв характерна синкопа, афереза:

Сам дерев'єний, ***а голу*** *з прядива. (Гребінь). Дес у лісі* ***го*** *врубали,* ***а вно*** *на потоці, єк котюга бреши (Праник). Єк лиш озметси до діла, то* ***вна***

кождому начінает си вкінєти. (Сокира). Хто єго в руки ни ***озмет****, тот по довбні єго гепает. (Цвях).*

Морфологічні діалектизми підкреслюють граматичну специфіку говірок:

Зуби мает, а єк ***болє*** *ни знает. (Пила). Сива кавуля по полю рикала,* ***си вернула*** *в стайню й молока ни дала. (Коса). У Петрівку штиркала-брикала, єк прийшли зима,* ***т'хаті*** *тікала. (Коса). Хоть* ***зубий*** *мает багато, а само ніц ничьо ни мает, де проходит, там* ***порєдок си робит****. (Граблі). Чім гірше ківается, тим грубшим стает. (Веретено).* ***Наколи*** *кугут запіє, вин пішов вид хати до чюркала. (Коромисло). Рижєк на кони ходит і за* ***собов*** *кишки волочет. (Човник для тканя).*

Лексичні діалектизми виступають засобом художньої виразності:

Маленький Танаско ***вучкуриком*** *подв'єзаний. (Сніп). Діти* ***дєдю*** *вродили. (Сніп). Їхав ни на земни, сидів ни на* ***фірі****, її ни мнєсо, а кістки* ***вишпурював.*** *(Рибалка , риба). Борзо гризет, дрібно* ***жвачит****, а ничьо ни* ***глиґает.*** *(Пила). Дилікатну* ***твар*** *мает, їст масло та й п'єт воду, по городу бродит, цілі копи робит. (Трактор). Кавуля сива горби позбивала, си вернула в стайню, та й* ***фийст*** *рикала. (Коса). Пид стрихов за* ***слимбов*** *нагла смерть висит. (Коса). Крутити, вертитси, а д'земни гепнитси –* ***ни ківається.*** *(Веретено). Сутулий, горбатий, на зуби багатий, зібганий в дугу, вліті на* ***пляці,*** *взимі на крюці. (Серп). Шо то за кавуля, шо на воду* ***рует.*** *(Праник). Залізний* ***дєдьо,*** *дерев'єна* ***неня****, а дирава дітвора. (Січкарня). Сів на коня,* ***ймив*** *ни звірину, обскуб ни пірє, а ззів ни мнєсо. (Рибалка, риба).*

Отже, загадку як частину наївної картини світу можна розглядати з погляду магічного мислення діалектоносіїв. Когнітивний аспект аналізу загадок вимагає врахування їх структурної організації. Гуцульські загадки про знаряддя праці вибудовуються за схемою простого двоскладного речення: повного і неповного. Зазвичай підмет у них може виражатися іменниками на позначення людей, тварин, оказіоналізмами тощо. Евристичну функцію в загадках виконують поширювачі різного типу. Креативний характер загадок виявляють виражальні засоби, до яких належить метафора, словотвірна тавтологія, порівняння, протиставлення тощо. Діалектизми різного типу надають загадкам неповторного колориту.

1. Гурин І. Українські народні загадки / І. Гурин. – Львів, 1963. – 256 с.
2. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
3. Каменський П.Г. Загадки як дидактичний матеріал / П.Г.Камінський // Українська мова та література в школі. – 1983. – № 10. – С. 53–54.
4. Левин Ю.И. Семантическая структура загадки / Ю.И.Левин. – М.: Наука, 1978. – 320 с.
5. Мойсієнко А. К. Світ української символіки / А.К.Мойсієнко // Українська мова. – 2004. – № 2. – С. 98–104.
6. Онищенко Г.А. Метонімія як засіб створення семантичного образу в українських народних загадках / Г.А.Онищенко // Ономастика і апелятиви: зб. наук. пр. – Вип. 13. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 103–111.
7. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії / М.М.Пазяк. – К.: Наук. думка, 1984. – 204 с.
8. Сиваченко М.Є. І поетичний світ загадки / Сиваченко М.Є., Свидницький А.П. // Радянське літературознавство. – 1985. – № 8. – С. 32–38.
9. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэзер; [пер. с англ. М.К. Рыклина; ред., послесл. и коммент. С.А. Токарева]. – [2-е изд.]. – М.: Политиздат, 1983. – 703 с.

The article examines how folklore puzzle mini-text that has binomial structure. The cognitive aspect of riddles requires consideration of its structural organization. Creative character of gutsulskiy riddles implement specific expressive means. Unique coloring puzzles create various dialecticisms.

Key words: *mini-text, structural organization, forming tautology, metaphor, occasionalism, dialecticism.*

УДК 811.161.
ББК 81.411.2-5.2Ук.

Валентина Ґрещук

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ XIX – І пол. XX ст.

У статті розглянуто особливості використання гуцульського діалекту в мові української художньої літератури XIX – І-ї половини XXст. Встановлено, що використання гуцульського діалекту в українській літературі вказаного періоду відзначається неоднорідністю, різним складом і характером гуцульських діалектних одиниць, повнотою і послідовністю їх репрезентування у мові персонажів та в авторській мові.

Ключові слова: *гуцульський діалект, мова художньої літератури, діалектизм, авторська мова, мова персонажів.*

Використання гуцульського говору в мові української художньої літератури відзначається неоднорідністю, різним ступенем насиченості художньої мови гуцульськими діалектними рисами, неоднаковим характером використовуваних діалектних одиниць. Специфіка використання гуцульського говору в художній літературі зумовлюється також типом мови твору – авторська мова чи мова персонажів, літературних героїв, при цьому важливою є форма її реалізації (пряма мова, невласне пряма мова, непряма мова, повістування, опис, внутрішній монолог, пейзаж і т. д.). Залежно від ступеня насиченості гуцульськими діалектними одиницями мови художнього твору, їх різновидів, вживання їх у авторській мові та мові персонажів виділяють чотири типи літературно-діалектної взаємодії [1].

Перший тип характеризується окремими вкрапленнями діалектизмів, передусім лексичних, у

© В. Ґрещук

літературну мову твору. Це зазвичай гуцульські діалектні слова, за якими легко пізнається мовно-територіальна прив'язаність персонажа, який їх уживає, місцевість, в описі якої використані такі слова, етнографічна ідентифікація реалій, номінованих такими позанормативними з погляду літературної мови лінгвальними одиницями. Семантика вкрапленого діалектизму здебільшого без особливих труднощів впізнається із контексту або конситуації мовлення. "Характерною ознакою такого типу взаємодії гуцульського діалекту і літературної мови, – зазначає В. Ґрещук, – є те, що вкраплення окремих лексичних діалектизмів здійснюється лише в мову персонажів і зовсім відсутнє в авторській мові. Фонетичне оформлення вкрапленого діалектного слова максимально наближене до літературної норми, а тому воно тільки за лексико-семантичними параметрами має діалектний характер" [1, 4]. Наше дослідження показує, що окремі вкраплення діалектизмів характеризує не тільки мову персонажів. У змалюванні побуту гуцулів, їх господарської діяльності, в пейзажних характеристиках письменники теж можуть вдаватися до вкраплень окремих лексичних діалектизмів у авторську мову художнього твору.

Другий тип взаємодії гуцульського говору й літературної мови ілюструють ті художні твори, у яких стилізоване під гуцульську говірку мовлення персонажів інкрустоване в мову твору, а в авторській мові, якщо цього вимагає специфіка наратування, використовуються лексичні діалектизми. Мова ж літературних героїв у таких творах діалектизована мовними одиницями усіх структурних рівнів, хоча й не у повному обсязі. Типовим зразком цього типу діалектно-літературної взаємодії є мова повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків".

Третій тип літературно-гуцульськодіалектної диглосії у мові української літератури за багатьма ознаками збігається з попереднім типом, однак він характерний для художніх творів, писаних західноукраїнським різновидом літературної мови, який сформувався на базі південно-західних говорів, в т.ч. й гуцульського, а тому він допускає як нормативні деякі мовні елементи, властиві більшості південно-західних говірок включно з гуцульськими, але які з погляду тогочасної літературної мови, сформованої на Наддніпрянщині, і сучасної літературної мови є позанормативними. У творах цього типу і авторська мова, і мова персонажів якнайповніше відбиває мовну специфіку гуцульського говору. Типовим зразком такої взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту є художні твори Марка Черемшини.

Четвертий тип взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту репрезентують твори так званої "літератури на діалектах". У таких творах і в авторській мові, і в мові літературних героїв, наскільки дозволяє правопис, максимально повно і послідовно відбиті фонетика й граматика гуцульського говору. Власне в таких творах гуцульський діалект використовується в ролі літературної мови. Типовим зразком цього типу взаємодії літературної мови й гуцульського діалекту є роман П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік".

Аналізуючи особливості використання гуцульського говору в художній мові, необхідно відзначити, що вони можуть виявлятися неоднаково не лише в межах кожного з окреслених типів, а навіть у різних творах на гуцульську тематику одного автора, як це засвідчила мовна практика І. Франка. Мова його оповідань "Терен у нозі", "Як Юра Шикманюк брів Черемош", "Гуцульський король" має всі ознаки використання у ній гуцульського говору. Найбільш помітні різнорівневі гуцульські діалектні риси в мові персонажів оповідання "Гуцульський король". Пов'язано це із його мовностильовою природою. "Текст нагадує етнографічний нотатник, у котрому поруч із фіксацією суттєвих подій дня, ніби мимохіть, наживо записано цікаву історію, почуту від місцевого мешканця, <...> автора зацікавив мовний стиль оповідання – живий і колоритний: він старанно фіксує діалектизми, незвичні фонетичні і морфологічні форми, манеру звертання, цікаві слова. Автентичність запису і професіоналізм записувача вражають: у природну канву гуцульської говірки героя раз по раз вплітаються фонетико-морфологічні форми інших діалектних ареалів, що цілком відповідає мовній географії регіону і надає текстові цінність діалектологічної фіксації" [3, 101]. Як уже відзначалося, мова персонажів оповідання "Гуцульський король" містить ряд характерних для гуцульського говору фонетичних і морфологічних рис (м'якість шиплячих, звук *і* на місці *и* у дієслівному префіксі *ви-*, прикметник *хрещений* у формі *ірщений*, перехід *а* після м'яких приголосних в *и, е,* залишки старих форм дієвідмінювання, енклітичні форми займенників та ін.), які разом із лексичними гуцулізмами виступають виразними знаками гуцульської автентики. Тут, звичайно, немає фактографічного відбиття гуцульської говірки в усій її повноті, але використання, поряд із лексичними, деяких характерних гуцульських фонетичних, морфологічних діалектних рис є засобом художньої стилізації мови літературних героїв під гуцульський говір. Слід зауважити ще й те, що основу оповідання становить мова персонажів, авторські відступи зовсім невеличкі, що теж сприяло ширшому використанню гуцульських діалектних мовних одиниць.

В оповіданні "Як Юра Шикманюк брів Черемош", за винятком двох-трьох стереотипних гуцульських діалектних форм, у яких відбиті фонетичні й морфологічні риси говору (*йик, а-йи, аби-сми*), використані лише лексичні гуцульські

діалектизми, при цьому вони однаковою мірою характерні як для авторської мови (*черес, маржина, бербениця, бутин, дараба, притрафом, кашиця, гоц, яз, годованець, зимарка, плай, трембіта, бер, джерга, плавачка, фудульний.* та ін.), так і для мови персонажів (*сарака, неньо, гляба, нуда, трафлятися, дедьо, хорувати, трутка, гнути харамана, трафити, гостець, арідник, шкап'ята, клявза, гофа, іршений, пізнака, головатиця, бідничка, штрикати, дзьобня* та ін.). Аналогічний спосіб використання мовних знаків гуцульської автентики демонструє мова оповідання "Терен у нозі". Думка, згідно з якою "та обставина, що оповідання писалося початково німецькою мовою, і лише згодом перекладене українською, спричинилась до того, що у мовленні героїв практично немає діалектно забарвленої лексики – гуцульський колорит передається не стільки мовними засобами, як змалюванням характеру гуцула" [3, 105], занадто категорична. Насправді у мову персонажів зазначеного оповідання автор доречно з відповідною художньою настановою вплів низку характерних гуцульських лексичних діалектизмів, пор.: *джерга, догурити, трембіта, керманич, сарака, стрик, кльоц, керма, мой, дараба, скрітати, вифасувати, крисаня, навпроцапи, аршинник, топірець, чуріти, ади, кичера, лазок, вориння, трафитися, долів, погадати, ватаг, цвігнути* та ін.

Отже, з погляду особливостей використання гуцульського говору в мові оповідань І. Франка на гуцульську тематику простежуються помітні відмінності. Якщо мова оповідань "Як Юра Шикманюк брів Черемош" та "Терен у нозі" репрезентує перший тип літературно-діалектної взаємодії, тобто вкраплень у художню мову гуцульськомаркованих лексичних одиниць як у мову персонажів, так і в авторську мову, а також поодиноких стереотипних фонетичних та морфологічних елементів у мову літературних героїв, то мова оповідання "Гуцульський король", репрезентуючи теж перший тип, помітно тяжіє до другого типу. Для порівняння наведемо зразки діалектизації мови персонажів у зазначених творах:

– *Йик* ночували, *дєдю*? – промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти.

– Госпідку любий, як ви виглядаєте, *дєдику*! – скрикнув Василь. – Ви *хорували*?

– Хоч би був і вмер, то ти би, певно, не був довідався до мене! – з гірким докором мовив Юра (Як Ю., с. 435).

– А ти що тут робиш, *мой*? – обізвався я до нього.

<...> – Хочеш на той бік? – запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

– А де ж хочеш висісти? – запитав я ще раз. – Адже бачиш, що той берег усюди стрімкий, нема де *йимитися* (Т. н., с. 379).

– Помагай біг! *Йик* ночували, *іршені*? – привітався старий, ледве чутно шамкаючи беззубим ротом.

<...> – Аякже, мій панчику пишний та *чьимний*! Та й ви, панечко молода, не *бійтиси*! Навіть не почуєте, коли вам *вітьигне*. О, мій син у тім майстер! До нас не то прості гуцули йдуть, але й *їмості* не раз *приїжджєють* (Г. к., с. 492).

<...> – От біднечкий! Пек, пек, пек! Вийшов, вийшов увесь з корінцями. Тепер лиш водички-плиначки, вимити *йимку*, – *мете мати* спокій (Г. к., с. 493).

Останній із наведених уривків з усією очевидністю засвідчує більшу послідовність і концентрацію вживання гуцульських діалектних різнорівневих форм, вищий ступінь стилізації мови персонажів під гуцульську говірку.

Кожний із чотирьох типів взаємодії гуцульського говору з літературною мовою характеризується неоднорідністю за ступенем насиченості мови діалектизмами, за їх природою (лексичні чи й фонетичні, морфологічні) та за послідовністю їх застосування, тобто чи певне фонетичне, морфологічне явище фіксується однією-двома мовними одиницями, які виступають своєрідними знаками гуцульської мовної автентики, чи воно заманіфестоване у всіх чи принаймні у більшості мовних форм, для яких воно системно властиве.

Крім мови оповідань І. Франка на гуцульську тематику, перший тип взаємодії гуцульського говору й літературної мови засвідчують повісті А. Крушельницького "Рубають ліс" та М. Козоріса "Чорногора говорить".

Перша з них із погляду особливостей використання гуцульських діалектних рис характерна тим, що в мові персонажів широко відбиті гуцульські діалектні лексичні одиниці та незначними вкрапленнями в деяких словоформах збережені поодинокі гуцульські діалектні фонетичні й морфологічні риси, пор.: "*Вере*, чи мемо платити сьогодні? – навертається йому раз у раз на думку. – Кажуть скинутися ще по п'ятці чи як. *Ба*, чи не багато на одного? Я уже свій пай уплатив. То ще по одному? Доки ж то буде?"

Перепитував коло церкви, чи правда це. Йому сказали: "А йдіть-*ко* послухайте, що каже Василь. Як не скинемо ще по одному паєві або й по два, не *мемо й зачинати*" (Круш. Р. л., с. 186).

З огляду на незначну кількість діалектних фонетичних і морфологічних рис в мові персонажів та щедре використання лише лексичних гуцулізмів у авторській мові, особливо в пейзажних характеристиках, описах виробничих процесів, між ними (мовою персонажів і авторською мовою) щодо вживання гуцульських діалектних форм

великого контрасту не спостерігається. Наведемо зразок пейзажу:

Вздовж ріки узбіччя *грунів* були встелені *царинками*, до яких поприлипали то тут то там далеко одна від одної хатини. А поміж ті *царинки* ніби порозметував то *гаджужску*, то невеличкий гурток їх, малий лісок, то зруб, з якого з-поміж пнів прозирали величезні каменюки. Там, знов, *грегіт*, кам'яниста *царинка*, що сіна на ній не вкосиш, бо, ади, косу збавиш від першого змаху, хіба що *маржину* паси (Круш. Р. л., с. 160).

Таких уривків авторської мови, у яких багато лексичних діалектизмів, чимало в повісті "Рубають ліс".

Незважаючи на те, що М. Козоріс галичанин, мову його художніх творів в частині авторської становить літературна мова, яка практично не відрізнялась від української літературної мови Наддніпрянщини. Ось уривок із початку повісті:

Раптом Чорногора схопилась. Виставила з синього туману бліде старече обличчя, відкинула могутньою рукою пухке покривало вниз і глянула довкола.

Ген далеко в росі широких українських степів вирізувався золотий край раннього сонця.

Старечі очі вмить спіймали блиск далекого, палкого золота.

Срібна голова зарум'янилась, як лице бабусі від палаючої печі. Поклонила легко голову і післала йому ранній привіт.

Шум її слів спливав униз, стелився долами, будив спокій весняного ранку. Звичайно стара газдиня перша встає. А діти заспали. Пора б вже й їм. Вже сонце бадьоро вилазить на полонинські плаї і теплою рукою гладить стару по обличчю (Коз. Ч. г., с. 12).

Не важко побачити, що ця мова ближча до мови М. Коцюбинського, ніж до мови Марка Черемшини і навіть І. Франка, хоч за типом взаємодії гуцульського говору і літературної мови мовно-літературна практика М. Козоріса та І. Франка репрезентує перший тип. Окремі вкраплення лексичних діалектизмів *газдиня, плаї* налаштовує читача на гуцульську прив'язаність сюжету повісті. Зумисне, художньо вмотивоване вживання гуцулізмів *газдиня, плаї* замість *господиня, хазяйка, стежки* не викликає сумнівів.

Використання окремими вкрапленнями гуцульських лексичних діалектизмів у авторській мові – виразна ознака мови повісті "Чорногора говорить". У окремих описах вплітання в авторську мовну канву гуцульських діалектних слів помітно згущується, пор.:

А руки бігають судорожно, пальці дрібонять, а смик по скрипці вихилясом, скоботе регітливі струни, а вони заходяться тонким пискливим роєм тонів, як дівчина від *легіневих* скоботів. А під їхній ритм хитаються важкі від *трунку* голови. За *скрипишниками княгиня*, на білому коні, у білій *гуглі*, в золотих запасках, з блискучим *чільцем* на голові <...>

За нею *князь* на сивому огері, що перебирає *гонорно* ногами, як дівка в танку.

На червоному обличчі грає п'яний усміх, а на підкручених вусах гойдається *легінська фудульність*.

Закинув *крисаню* на вухо, перехилився на один бік на коні, немов навмисне хотів би скрутити голову на дні глибокого *потока*, що сильним шумом піниться внизу й перескакує, мов *пструг* з каменя на камінь <...>

А позаду ціла весільна *дружина*. *Стариня* і гості у нових *петеках*, в *крисанях* і перах, у *черлених гачах*, а жінки в шовкових хустках, в цяцькованих *киптарях*, в золотих та срібних запасках та в *черлених* постолах з делікатно викрученими носиками (Коз. Ч. г., с. 20, 21, 22).

Однак таке згущене вживання гуцульської діалектної лексики в авторській мові – це швидше виняток, ніж правило. Водночас впадає в очі ширше її застосування, ніж, скажімо, у І. Франка.

Мова персонажів повісті "Чорногора говорить" в своїй основі теж літературна. Вкраплення у неї гуцулізмів помітніше, ніж у авторську мову, і вони не обмежуються тільки лексичними одиницями. Це можуть бути також окремі стереотипні фонетичні та граматичні діалектні явища, які виявляються лише в окремих формах, а не системно, пор.:

– *Мой* Дзіндзілю, *ба ци вере* хочеш, щоб у руку тебе цілував? Теліпаєшся якогось чорта, а мені в горлі висхло. Давай уже раз, а то, *мой*!

Бив знову кулаком по столі.

– Чого ви, Миколо, такі *уритні*?.. Я зараз, ще вип'єте, вечір великий.

– А я на вашім місці, Миколайку, я б його *барткою*, аби *мой*, пам'ятав. А то *газда* сипле *банками*, як ледом, а він собі *марікує*.

– Та ви, *Йва*, не гримайте на Дзіндзіля. Нехай Миколайко ще трохи *потріває*, бо ще не віддихнули від того *честунку*, який що лиш клав на стіл, – говорила Явдоха (Коз. Ч. г., с. 65-66).

Попри значну насиченість мовлення персонажів повісті "Чорногора говорить" гуцульськими діалектними одиницями мова її, за відсутності більшої фонетичної й граматичної стилізації під гуцульську говірку мови літературних героїв, не виходить за межі першого типу взаємодії гуцульського говору й літературної мови.

Як уже зазначалось, окреслений другий тип взаємодії гуцульського говору й літературної мови найкраще ілюструє мова повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". Авторська мова повісті й мова персонажів різко контрастують між собою. Авторська мова становить собою нормативну літературну мову, в яку окремими вкрапленнями залежно від завдань наратування вплітаються окремі гуцульські діалектні слова. Мовлення персонажів імітується під гуцульську говірку, воно

фіксує, поряд із лексичними, основні фонетичні й граматичні гуцульські діалектні форми, пор.:

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій *кичері*, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не "*сокотилася*" баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня (Коц. Т. з. п., с. 178).

– Ізгадаєш?

– Ізгадаю, Марічко.

– *Нічьо*! – Потішала вона його. – Ти *меш, сарако, вівчарити, я му* сіно *робити*. Вилізу на *копицу* та й *си подивлю* в гори на *полонинку*, а ти мені *затрембітай*... Може, почую. Як *муть* мряки *сідати* на гори, я сяду та *си заплачу*, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я *му дивитись*, котра зірка над *полонинков – тоту* бачить Іванко...

Тільки співати залишу...

– *Чьому*? Співай, Марічко, не втрачай веселості *свої*, я *си* хутко *поверну* (Коц. Т. з. п., с. 188).

З іншого боку, мову персонажів ототожнити з гуцульською говіркою не можна, оскільки вона фіксує основні гуцульські діалектні риси, але не повністю й не послідовно, а найбільш характерні. "Знавець гуцульського діалекту відзначить непослідовність і неповноту пом'якшеної вимови шиплячих (*нічьо, чьому*, але *Марічка, вівчарити, почую*). У цьому діалозі ніяк не відбиті також такі характерні гуцульські фонетичні діалектизми, як перехід задньоязикового звука *а* після м'яких приголосних і шиплячих у голосні переднього ряду *и, е* (*сяду, мряка, як, втрачай*), обниження артикуляції голосного *и* в наголошеній позиції і наближення його вимови до звука *е* (*вилізу, копицу*). На рівні лексики також не всі діалектизми відзначені, бо поряд із такими доречними регіональними словами, як *сарака, трембітати, полонинка, мряка* відсутні типово гуцульські лексеми. Так, гуцул зазвичай скаже не *бачить*, а *видит*, не *я си поверну*, а *я си верну* тощо" [1, 6].

У способі використання гуцульського говору у мові своїх художніх творів на гуцульську тематику близький до М. Коцюбинського був Г. Хоткевич. Його художні твори писані нормативною літературною мовою, однак мова персонажів стилізована під гуцульську говірку. Таким чином, авторській мові протистоїть мова персонажів, імітована під гуцульську говірку. В авторській мові окремими вкрапленнями відповідно до потреб наратування вживаються гуцульські діалектні слова. Мова персонажів творів Г. Хоткевича на гуцульську тематику у порівнянні з мовою героїв "Тіней забутих предків" характеризується більшою близькістю до гуцульського говору, у ній більше й послідовніше відбито гуцульські діалектні фонетичні, лексичні й граматичні риси, пор.:

Гуцул, видно, був підохочений, отже, мав те на язиці, що по-тверезому носив в умі. Газди, які тверезіші, оцінювали становище інакше і хотіли збити оратора з дороги.

– То *всьо* правда, лиш давайте *си нап'ємо вба, Оле... Ци* ви *д'мені, ци я д'вам*. Ой, будьмо та й ще будьмо. *Ано-ко* тримайте *пугарчіка*, аби не впав...

Той, що його називали Олексою, брав чарку , але, тримаючи її в руці, не переставав говорити:

– *Я віп'ю. Чіму бих* не мав *віпити* з добрими людьми? А *шо* я правду *кау*, то всі *люде ми* свідками, шо я правду *кау. Ци* не так? Ви, Мартею, ви старша людина ... *Скажіт, най* усі *чюют – ци сказав-сми о тільки* неправди, *єк є синє за ніхтем*? *Ци* є слово, одне слово з неправди, а *ци* усі слова з правди? (Хот. Д., с. 88).

За особливостями використання гуцульського говору в мові художніх творів дуже близькими до М. Коцюбинського та Г. Хоткевича були Д. Харов'юк та Марко Черемшина. Основна відмінність між ними щодо літературно-діалектної взаємодії у їх художній мові зумовлена тією обставиною, що останні користувалися західноукраїнським варіантом української літературної мови, який сформувався на ґрунті південно-західних говорів, тому для нього нормативними були деякі південно-західні діалектні риси, які з погляду тодішнього наддністрянського варіанта української мови, як і сучасної літературної мови, вважаються позанормативними. Отже, авторська мова Д. Харов'юка, Марка Черемшини, вихідців із Гуцульщини, для яких гуцульський діалект був рідним, який вони увібрали з дитинства, містить певну кількість лексичних і граматичних діалектних рис, в т.ч. й властивих гуцульському говорові. Такими мовними формами, не прийнятими сучасною українською літературною мовою, послуговувались освічені верстви галичан, вони характеризували тогочасну мову освіти, науки, культури в Галичині, вільно використовувались у художній літературі. Мова персонажів цих письменників в основних рисах стилізована під гуцульський говір, як і героїв "Тіней забутих предків" чи "Довбуша", але з огляду на наявність деяких позанормативних форм, в т.ч. й властивих гуцульському говорові, у авторській мові Д. Харов'юка, Марка Черемшини вона не так контрастує з мовою персонажів, як у М. Коцюбинського чи Г. Хоткевича. Ось зразок Харов'юкової авторської мови з оповідання "Полагна":

Прийшла бечкова. Погода красна. Небо ясне. Повіває тихий вітрець. Усюди весело. Козмиха

Полагна надійшла до церкви. У церкві повно – старі, молоді, хлопці і дівчата. Прийшла й Одокія Сави Грабишиного. Дівчина на все село – красна і цікава. Минула служба. Осьвятив панотець бечку. Кождий із християн узяв по ломаці, перехрестився, пішов додому (Хар. П., с. 230).

Він засвідчує окремі лексичні діалектні одиниці, не зумовлені потребами наратії (*бечкова, красна, бечка*), їх наявність – це наслідок специфіки розвитку української літературної мови на початку XX ст. на Наддністрянщині.

Аналогічно в Марка Черемшини, його авторська мова теж не позбавлена окремих діалектних форм із погляду сучасної української літературної мови, пор.:

У пригорщі брав би *тото* зелене село, леліяв би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву.

Дивіть, хитається *межи* горами, *гей* дубова колиска у віночку, *чічки* розкидає.

Хотів би тоті *чічки* позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити. Та *скілько* разів рука за ними посягне, *стілько* разів мерця підіймає.

Сухі, надмогильні квітки на *цмінтарних струпішілих* хрестах (Чер. К., с. 31).

Мова персонажів художніх творів Д. Харов'юка та Марка Черемшини максимально стилізована під гуцульський говір. Вона послідовно фіксує основні різнорівневі гуцульські діалектні одиниці. Наведемо уривки з тих же зазначених творів:

– *Шо бо* ти така, *Одокі*? Н*ашо*, аби на *тьи з'зиралиси* люди. Тобі вже давно варта *газдувати*.

– Але *тяр*! Аді *генде* Гафія Жидикового Василя! *Шо ми* за *газдиня*? А *віддаласи* у *півпєтьнацьита* року. Та *шо* з неї? *Держьитьси* хати, як чобіт підлоги. *Все пішло в ніверть!*

– Е, бо то небого не дай Боже аби всі такі.

– *Та же* так! Але *нашо* собі голову ззамолоду *вєзати*? *Най подівочу*! *Шьи* зазнаю того гаразду, *шо* чоловік *ме* жили як коса *рвати* (Хар. П., с. 234).

– *Тото*, синку, перед *смертев кождому* карби *показуютси*, на душу *чікают*. Тобі дав *біг* таку долю, *шо учьишси* у школах та й будеш великий розум мати, будеш тим паном. То ти *меш кібзувати, шо* гріх, а *шо* ні, за *шо карбуєси* карби. А ми, синку, *невчьині*, не знаємо. А *хоть* знаємо, то у біді не *памнітаємо, шо* робимо, а то все йде на душу. *Шо* гріх, то все карб на *палици* у пана бога та й на *души* карб. *Єк душя* на *тот* світ *приходит*, то *єї* карби уже пораховані, уже муки терпіти має... А за *кождий* карб *траба* кару приймити. *Коби-то* ми *бірували, коби-сми сокотилиси* (Чер. К., с 38).

Отже, за способом використання гуцульського говору у художній мові Д. Харов'юк та Марко Черемшина практично не відрізняються від М. Коцюбинського та Г. Хоткевича, хоча співвідношення гуцульських діалектних форм з погляду норм сучасної української літературної мови у мові персонажів та авторській мові у них неоднакове. Крім того, та обставина, що Д. Харов'юк і Марко Черемшина уродженці Гуцульщини і їхнє життя та праця постійно були пов'язані з нею, визначила повніше, точніше і послідовніше використання гуцульських діалектних форм у мові персонажів їх художніх творів.

До третього типу взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту в українській художній мові слід віднести й твори Ю. Федьковича та М. Павлика, однак із застереженням, що далеко не завжди в їх мовній практиці, особливо в авторській мові, гуцульські діалектні одиниці виконують відповідні стилістичні функції, а є наслідком орієнтації цих письменників на народнорозмовну, в т. ч. й говіркову стихію, як основу формування й розвитку тогочасної літературної мови, тобто виступають власне як свідчення їх мимовільного використання в умовах неусталеності й браку нормалізації й кодифікації літературної мови.

Особливий тип використання гуцульського говору в мові художньої літератури становить художня мова таких письменників, як О. Манчук і П. Шекерик-Доників. Протиставлення щодо наявності гуцульських діалектних рис у мові художніх творів цих письменників повністю нейтралізоване, оскільки у них гуцульську мовну стихію засвідчує не лише мова персонажів, а й авторська мова, пор. уривки з новели "Лісова дівка" О. Манчука та з роману "Дідо Иванчік" П. Шекерика-Доникова:

З ліса біг старий дикун. Усий оброслий, єк кутюга, у широкім ремени тай з порожним бурдюгом. У одній руці держєв довгий кривавий ніж, у другій – біленьку чєлідинцку ручьку. Кроїв 'ї ножем, єк буженицу, тай чьвакав, єк свиня. Насередині царинки став, роздівивси наокруг, понюхав за вітром тай поволеньки пишов далі <...>

– Це нічьо инче не є, лиш, аді, д'єкому з нас приходит лісна. Бо скажіт сами, чьо уна маєт суда си крутькати. Аді, слідимо 'ї, май, кождий день по цілому лісі, а сегодне навіть коло самої колиби і тосми на свої очі видів, єк кріз шпару у дверех зазирала.

Єк є кому си почєрез девєть ночій снит дівка, то най зараз си приповіст, бо буде біда. Лісна лиш на таке ждет, аби си хрестєнина осахнути – моци би не мала (Ман. Л. д., с. 41).

Дідо хоть уже був старший чьоловік, бо сімдесєтка давно йиму минула поза плечі, то шє однако осовито ступав ногами. Єк молодєчьок, біг борше боронити мене вид кутюги, а хоть низадовго вже мав змінєти й вісімдесєтку, то йиму нічьо ни значіло – одним бігом біг ми на поратунок. Кріцовитий то був дідок. Згардєгав на пса, а мнов війнув, єк онучьков, з кіля на земню. Стєгаючі брови, приєзно обзерав мене, водечі по мині голубими очіма, ци ни скалічіла де мене пирга. Утихомирєв: "Ни бійси, синку. Добре, шо тє нехарь ни скалічіла. Утну з неї серсти, пидкурю тебе тай

чій ти нічьо ни будет. А єк бес си схоп'єв уночі, то видгашу тобі ватри. Примов'ю вид переполоху, та й то минет. Пропадет вид тебе переполох у плитє, камінє та у скали дираві, там, де люде ни доходє. Де дзвони ни додзвонюют. Де кури ни допівают" (Шек. Д. И., с. 11).

Власне це художні твори, суцільно писані гуцульським діалектом, тут немає підстав говорити про стилізацію під гуцульський говір, оскільки він використовується у ролі літературної мови. Про мову таких художніх творів іноді пишуть як про "олітературнений діалект" [2, 146]. Гуцульські діалектні риси різних рівнів системно і послідовно відбиті (наскільки правопис дозволяє це зробити) однаковою мірою як у мові персонажів, так і в авторській мові. Тексти таких художніх творів настільки повно репрезентують гуцульський говір у всіх своїх виявах, що вони з успіхом використовуються як матеріал для діалектологічних студій.

Отже, використання гуцульського говору в мові української художньої літератури XIX – І пол. XX ст. відзначається неоднорідністю, різним складом і характером гуцульських діалектних одиниць, повнотою й послідовністю їх заманіфестування як у мові персонажів, так і в авторській мові. У зв'язку з цим виділяємо чотири типи взаємодії літературної мови і гуцульського діалекту в художній мові. Перший тип репрезентують твори І. Франка, А. Крушельницького, М. Козоріса, другий – М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, третій – Марка Черемшини, Д. Харов'юка, а також Ю. Федьковича й М. Павлика, четвертий – О. Манчука та П. Шекерика-Доникова. Художні твори, мова яких засвідчує перші три типи літературно-діалектної взаємодії, писані українською літературною мовою з використанням більшою чи меншою мірою різнорівневих гуцульських діалектних одиниць у мові літературних героїв та лексичних діалектизмів у авторській мові. У творах четвертого типу гуцульський говір перебирає на себе функції літературної мови. Характерно, що наявність повновартісної з художнього боку літератури на гуцульському діалекті ніколи не ставала предметом політичних спекуляцій, як, наприклад, література на русинському діалекті. Гуцули, в тому числі й творці художньої літератури на гуцульському діалекті, всіляко демонструючи гуцульськість у побуті, одязі, звичаях, мові, завжди ідентифікували себе українцями.

Список умовних скорочень

Г. к. Франко І. Гуцульський король // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 22. – С. 491-500.

Коз. Ч. г. Козоріс М. Чорногора говорить: [повість] / Михайло Козоріс. – Харків: ДВОУ Література і мистецтво, 1931. – 321 с.

Коц. Т. з. п. Коцюбинський М. Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський // Твори: в семи томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 3. – С. 178-227.

Круш. Р. л. Крушельницький А. Рубають ліс // Крушельницький А. Буденний хліб. Рубають ліс / Антін Крушельницький. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1960. – С. 167-398.

Ман. Л. д. Манчук О. Лісова дівка // Манчук О. Жиб'ївські новєлі / Онуфрій Манчук. – Боффало: Вид-во "Гуцульщина", 1992. – 80 с.

Г. н. Франко І. Терен у нозі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 21. – С. 375-390.

Хар. П. Харов'юк Д. Полагна / Данило Харов'юк. – Літературно-науковий вісник. – Львів, 1907. – Річник X. – Т. XXXVII. – С. 230-235.

Хот. Д. Хоткевич Г. Довбуш // Хоткевич Г. Авірон. Довбуш. Оповідання / Гнат Хоткевич. – К.: Дніпро, 1990. – С. 63-456.

Чер. К. Черемшина Марко. Карби // Черемшина Марко. Твори: в двох томах / Марко Черемшина. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 1.– 335 с.

Шек. Д. И. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік: [роман] / Петро Шекерик-Доників. - Верховина: Редакція журналу (видавництво) "Гуцульщина", 2007. – 496 с.

Як Ю. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 21. – С. 424-472.

1. Грещук В. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури / Василь Грещук // Українознавчі студії. – 2001. – №3. – С.3-10.
2. Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп.] – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
3. Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації) / Іван Ціхоцький. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Франка, 2006. – 280 с.

Peculiarities of Guzul dialect using in the Ukrainian belletristic language of the XIX – 1st half of the XX c. are regarded in the article. It is stated, that the using of the Guzul dialect in the Ukrainian belletristic language of this period is characterized by heterogeneity, different structure and disposition of Guzul dialectal units, fullness and sequence of their representation in the characters' and the author's language.

Key words: *Guzul dialect, belletristic language, dialecticism, the author's language, characters' language.*

УДК 811.161.2'282.2
ББК 81.05 + 81.2Ук

ОксанаЦипердюк

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР У МОВІ ПОЕМИ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ "НА ЗЕЛЕНИХ ГОРАХ"

У статті простежено особливості вживання гуцульського діалекту в поемі Олександра Олеся "На зелених горах", проаналізовано семантику діалектних апелятивів, розглянуто своєрідний гуцульський ономастикон, визначено чинники, які зумовлюють уживання діалектизмів у тексті твору.

Ключові слова: *гуцульський діалект, діалектизми, гуцули, Олександр Олесь.*

© О. Ципердюк

Територіальні діалектизми – невід'ємна ознака ідіостилю багатьох західноукраїнських письменників: М. Шашкевича, В. Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартовича, І. Франка, Ю. Федьковича, С. Пушика, М. Влад, М. Матіос, В. Герасим'юка та ін. Функціонування діалектної лексики у творах цих майстрів слова, вихідців Західної України, є закономірним і зумовлене, на наш погляд, передовсім тим, що діалектизми є частиною мовної свідомості письменників.

Найбільш яскраво, за спостереженнями науковців, представлений у мові художньої літератури гуцульський говір. Останніми роками він привертає все більшу увагу лінгвостилістів. Дослідження особливостей уживання діалектизмів, зокрема гуцулізмів, у художньому мовленні є актуальною проблемою сучасного українського мовознавства (див., зокрема: [1-5; 7; 10; 12]). Більшість мовознавців аналізує гуцульські діалектизми в прозових творах. Новизна нашої розвідки полягає в тому, що ми, з одного боку, розглядаємо гуцулізми в мовостилі Олександра Олеся, діалектна лексика творів якого не була предметом лінгвістичного аналізу, з іншого – звертаємося до поетичного тексту.

Мета статті – проаналізувати лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості гуцульських діалектизмів у поемі Олександра Олеся "На зелених горах".

Унікальна краса карпатського краю, своєрідність звичаїв гуцулів, збереження архаїки в мові, побуті і світогляді, магічний зв'язок мешканців гір з природними та надприродними силами причарували не одного митця-"чужинця" і спричинили появу багатьох високохудожніх текстів. Незабутні враження від спілкування з гуцулами, мовний і територіальний колорит Гуцульщини передають у своїх творах письменники Східної України, зокрема М. Коцюбинський ("Тіні забутих предків") і Г. Хоткевич ("Камінна душа", "Довбуш"). Неповторна краса Гуцульщини, "чари багатого фольклору верховинців [8, 115], гуцульська міфологія полонили й Олександра Олеся, що вилилося в поемі "На зелених горах" (1915 р.) та драматичній поемі "Ніч на полонині" (1941 р.).

Поема "На зелених горах" з'явилася після того, як Олесь "навесні 1913 року, по дорозі до Італії" [8, 66] відвідав Гуцульщину, яка "належала тоді до Австро-Угорщини, для східних українців... була майже terra incognita" [8, 66], тобто невідомою землею. Про те, що справило найбільше враження на письменника і чому твір має таку назву, довідуємось із його листа до дружини: "Сьогодні я пережив буквально сон. У Криворівні був "храм". Ще сонце не оглянуло землю, а вже *з зелених гір, які ти зустрінеш лише на Гуцульщині* [виділення наше – О. Ц.], спускалися гуцули й гуцулки в своїх барвистих убраннях. Наче квіти, що ростуть на горах, ожили і сходять до Черемошу, щоб напитися студеної води. Зачервоніло незабаром все біля церкви, збудованої сотню літ назад, наче розцвів нагло квітник або хто розкидав червоне як мак багаття. В церкві почалася служба Божа, і церква наповнилась живими фарбами, живими квітами. Зо всіх околиць, з найвищих гір зійшлися люде на свято. Заголосили, залебеділи сліпці й каліки, заграли сопілки, зашумів народ і заглушив Черемош. Гуцулки ходять, пишаються своїми дорогоцінними убраннями" [9, 887]. Але більше за пишноту святкового вбрання приваблює Олеся вільний дух і незалежність гуцулів, їх духовне багатство: "Горді гуцули в орлячих і страусових пір'ях залицяються до дівчат... Я стояв, дивився і не міг надивитися на сей прекрасний народ, що не зазнав панщини, що зберіг вільну душу, мову і старосвітські звичаї, повні краси... Скільки я цікавих людей пізнав! Які багаті натури!" [9, 887-888].

Ось як передає Олександр Олесь своє захоплення красою Гуцульщини та її свободолюбністю в самій поемі:

Країно див! Зелена мріє,
Зелена казко серед гір,
Де вітром дух наш вільний віє [9, 213].

У наведених рядках – опоетизований образ гуцульського краю. Створити такий потужний за силою емоційного впливу образ Олесь зумів, використовуючи в одному фрагменті кілька художніх засобів: риторичні звертання, персоніфікацію, перифрази, порівняння.

Опис світанку в горах, коли гуцули з гір збираються на храмове свято в долину, є справжнім живописним полотном. Кольорову гаму передано за допомогою прикметників на позначення кольору: *Давно, давно, гуцулки встали... Як мак* ***червоний,*** *в* ***барвних*** *строях І в огальонах, як зірки* [9, 214], *По всій Гуцульщині* ***зеленій*** [9, 214], *На крилах* ***сизого*** *туману Летить з землі* ***рожевий*** *сон, І сонце кинуло на гори* ***Вогняно-злотний*** *огальон* [9, 214]. Мова поеми особливо багата на порівняння (*Там стали гори,* ***як титани*** [9, 215]; *Там струмінь* ***голубом*** *туркоче* [9, 215]; *шовкові* ***килими*** [про траву. – О.Ц.][9, 217]; *біжить* ***стрілою*** [9, 216]; *тумани по горах літали,* ***наче зграї орлів молодих*** [9, 219]; *конем,* ***як вихором,*** *палким* [9, 220]; ***орлом*** *кудись летить* [9, 221]; ***рухом звіра молодого*** *він на огиря злетів* [9, 221]; *свиснув* ***соколом*** *на його* [9, 221]; *стоїть,* ***як дуб похилий*** [9, 222], *ручеки-віти* [9, 222], *Хай гори розбитими грудьми палають,* ***Як в храмі сумнім над труною свічки*** [9, 222], ***Як пух,*** *о земле, будь легка!* [9, 223]), а також епітети (***незаймані*** *ліси* [9, 215], ***срібні*** *ночі* [9, 216], ***бліде*** *озеро* [9, 217], ***гірка*** *рада, сторожі* ***стоокі*** [9, 219]), синоніми (***регочеться і ржe*** [9, 216]; ***голосили, ридали, тужили*** [9, 219]; ***тривожний, розпачливий*** *крик* [9, 219]; *Навколо* ***плач, і зойк, і крик*** [9, 222]) та ін. художні засоби. Мовне багатство твору підтверджує думку літературознавця М. Неврлого, який вважає поему

"На зелених горах", створену "під враженням чарівної природи цієї української Швейцарії", "шедевром Олесевої пейзажної лірики" [8, 66].

Помітне місце в мові поеми посідає й діалектна лексика. Уживання діалектизмів у тексті є закономірним з огляду на тематику твору.

Однак перед дослідником одразу ж постає проблема відмежування гуцульської говіркової лексики від інших груп ненормативної лексики. Не вважаємо гуцулізмами застарілі з погляду сучасної української літературної мови форми займенників: "*Ні, тихо, тихо, струни, грайте У* ***сей*** *страшний, проклятий час...*" [9, 213]; "*В руці у* ***його*** *топірець*"[9, 214], "*За* ***його*** *гірський ліс співає*" [9, 215]. Подібні форми займенників, які можуть траплятися і в гуцульських говірках, ми все ж таки зараховуємо до застарілої лексики, яка відбиває ті мовні норми, які були усталені на початку XX століття і зафіксовані у творах багатьох західно- та східноукраїнських письменників того часу: Лесі Українки, І. Франка та ін. До застарілих, а не діалектних, належать і деякі іменникові та дієслівні форми: *Там* ***люде****, духи і каміння віки живуть життям одним* [9, 216]; *Як* ***люде*** *оглухли, хай скелі ридають* [9, 222]; *без* ***тіни*** [9, 219]; ***мороче*** [9, 216]; *Як місце ще* ***єсть*** *вам на рідній землі!* [9, 223].

Проблемним є (без детального дослідження гуцульських говірок) і визначення діалектного статусу лексем *плавак, плавацький*. Оскільки словник гуцульських говірок не фіксує цих слів, то, можливо, вони є авторськими неологізмами: "*Обізвавсь* ***плавацький*** *спів: "Молодих не жди до хати, Не марній, сватів ждучи... Бо хто вміє так кохати, як кохають* ***плавачі****?!*" [9, 218].

Олександр Олесь діалектизми в тексті вживає свідомо і тому до поеми додає пояснення багатьох гуцулізмів. Прикметно, що письменник, пояснюючи діалектну лексику, не наводить усіх значень слова, а підкреслює ту ознаку, яка передовсім впадає у вічі і на яку слід звернути увагу. Тому закономірно, що значення діалектизмів у сучасних словниках не повністю збігається з їх авторською інтерпретацією. Аналізуючи семантику гуцульських діалектних слів, виявлених у поемі "На зелених горах", значення діалектних загальних назв подаємо за коротким словником гуцульських говірок [6], а значення онімів, які здебільшого є назвами міфічних істот, наводимо за етнолінгвістичним словником [11]. Якщо діалектизм пояснює сам автор, то в дужках наводимо це й це тлумачення з покликанням на джерело.

Діалектизми, засвідчені в аналізованому тексті, – це переважно етнографізми, які позначають традиційні форми побуту, звичаїв, обрядів, вірувань гуцулів. Поема починається описом того, як гуцули, "*немов* [розсипані] *коралі, що в доли котяться з-під хмар*" [9, 215], сходяться на храмове свято. Тому вже з перших рядків твору для зображення неповторного зовнішнього вигляду гуцулів і гуцулок Олесь уживає діалектні назви одягу, його частин або прикрас: *ремінь* "1) шкіряний пояс; 2) широкий чоловічий пояс (з пряжками або без них") ("широкий ремінний пояс в оздобі" [9, 888]), *кресаня* "чоловічий фетровий капелюх з прикрасами" ("бриль, капелюх" [9, 888]), *тобівка* "оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече" ("торбинка збоку" [9, 888]), *киптар* "хутряна безрукавка, (перев. з орнаментом)" ("короткий білий, часом вишиваний, кожушок без рукавів" [9, 888]), *гуґля* "верхній одяг без рукавів у вигляді накидки з капюшоном, виготовлений з білого домотканого полотна; використовується переважно як весільний одяг молодої" ("біла свита" [9, 888]), *огальон* "різновид прикраси на капелюсі, сукні чи фартусі"("золота стрічка, якою прикрашають убрання, а дівчата – чоло" [9, 888]), *фист* "оздоба на капелюху з орлиних пер тощо" [9, 888]: *На храм збираються гуцули; Встають до ранньої зорі, Виймають* ***ремені****,* ***кресані****,* ***Тобівки*** *файні,* ***киптарі*** [9, 214], *Мавко, Мавко, на кирею вітер* ***гуглю*** *принесе* [9, 225], *І сонце кинуло на гори Вогняно-злотний* ***огальон*** [9, 214], *І* ***фист*** *на забоченій* ***кресані*** [9, 214].

Серед діалектних лексем трапляються й найменування зброї, яка використовується в горах для захисту і є навіть частиною гуцульського святкового строю: *топірець* "топірець (металевий або дерев'яний) з довгою ручкою, прикрашений орнаментом", *кріс* "рушниця" ("кременева рушниця" [9, 888]): *В руці у його* ***топірець*** [9, 214], *Козарі з* ***крісів*** *стріляють* [9, 217].

Своєрідність гуцульських звичаїв передають музичні інструменти: *трембіта* "духовий музичний інструмент – дерев'яна труба (до 3-х м довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою" ("велика довга сурма з кори" [9, 888]), *флояра* "довга сопілка без денця" ("флейта" [9, 888]): *голос сумної* ***трембіти*** [9, 219]; *Не чути вже його* ***флояри****, Не лється пісня юнака* [9, 223]. Трембіта асоціюється переважно із сумними подіями в житті гуцулів, зокрема похороном, що й передано в поемі: *А Голод їх косить під звуки* ***трембіти*** [9, 224]. Підсилює таке значення гуцулізму *трембіта* його вживання в ролі звертання, що є основою для персоніфікації названого ним предмета: *По горах, по долах заграйте,* ***трембіти****, І Бога самого у серце вразіть* [9, 222].

Назви людей представлені передовсім діалектизмом *легінь* "парубок, дорослий хлопець" ("молодий, вродливий парубок" [9, 889]): *Іде, жартує з ними* ***легінь*** [9, 214]. Цей гуцулізм у поемі засвідчений і в складі юкстапозита: *На дарабах в повідь линуть тільки* ***легіні-орли*** [9, 218]). Значення діалектизму допомагає зрозуміти вживаний поряд з ним літературний відповідник *юнак*: *По всій Гуцульщині зеленій Гудуть чутки про* ***юнака*** [9, 214]. Багато назв осіб

пов'язані з господарською діяльністю гуцулів: *стадар* "пастух коней", *козарь* "пастух кіз", *ватаг* "1) той, хто переробляє молочні продукти на полонині; 2) старший вівчар", *депутат* "старший на полонині, той, хто брав полонину в оренду" ("головний ватаг, старший пастух" [9, 888]): *В роги грають* ***стадарі****,* ***Козарі*** *з крісів стріляють, Дзвінко свищуть вівчарі* [9, 217]; *Рано-рано встав на зорях* ***Ватаг*** *– дивний чарівник* [9, 217]; *І синіє Полонина, і радіє "****депутат****"* [9, 217]. Діалектизм *депутат* Олесь подає в лапках, що допомагає відмежувати його від літературного омоніма.

Гуцульські назви інших істот у тексті є нечисленними: *маржина* "1) велика рогата худоба; 2) худоба" ("товар, худоба" [9, 888]), *каня* "хижий птах, схожий на шуліку" ("гірський орел" – [9, 889]): *Ржання коней, рев* ***маржини*** [9, 217]; "*Зникає* ***канею*** *в просторах*" [9, 220]. Уведення в текст діалектного слова *маржина* відбувається з одночасним уживанням загальновживаного синоніма, що допомагає зрозуміти і запам'ятати значення діалектизму: "*Вйо,* ***худобо****! Гей,* ***маржино****, на шовкові килими!*" [9, 217]. Гуцулізм *каня*, як ілюструє наведений приклад, стає об'єктом порівняння; таке вживання, на нашу думку, підсилює стилістичну виразність діалектного слова.

Трапляється в поемі й найменування дерева *камбук*: *Чи зневірений, безсилий, Гірко плачеш в* ***камбуках****?* [9, 225]. Значення цього слова пояснює сам автор ("недорозвинена сосна" [9, 889]), а словник гуцульських говірок його не фіксує.

У поемі "На зелених горах" Олесь відбив "єдність архаїчного життя українських верховинців і незайманої природи їхнього рідного краю"[8, 66]. Неповторність гірського рельєфу передають географічні назви: *скоки* "пороги у гірській ріці", *рипа* "1) стрімкий схил гори; 2) зсув; 3) ущелина, урвище; 4) стрімка кам'яниста дорога; 5) кам'янистий ґрунт" (*скоки, рипи* – "пороги, підводні камені" [9, 888]), *діл* "долина", *грунь* "1) вершина гори; гірське пасмо; 2) невеликий пагорб, не покритий лісом" ("голі місця на горах" [9, 888]), *оседок* "посілість, осідок" ("гірські хутори" [9, 889]), *улога* "*перев. мн.* улоговина, велика западина" ("яри" [9, 889]): *Через* ***скоки****, через скелі, Як орли, вони летять... Їдуть легіні веселі, Громом в* ***долах*** *гуркотять!; Шлях кривавий в долах в'ється,* ***Рипи, скоки*** *навкруги* [9, 221]; *Бачать дівчину на* ***груні*** [9, 218]; *Чи на* ***грунь*** *каміння зносиш, Купчиш хмари на чолі, Чи у* ***долів*** *ласки просиш і плазуєш на землі?* [9, 225]; *Які дарунки* ***долів*** *темних В* ***оседки*** *гірські він несе?* [9, 220]; *Нема того, за ким сумують* ***доли****, Кого виспівують вітри, Хто вже не вернеться ніколи В* ***оседки*** *гірські – хутори* [9, 223], *І з* ***долів*** *на гори потоки веде* [9, 223]; *Лежав ведмідь і спав в* ***улозі*** [9, 220]. Семантика діалектизму *улоги* увиразнюється в юкстапозиті, який він творить разом із літературним синонімом *яри*: *Хай небо застогне, хай зійдуться хмари І слізьми затоплять* ***улоги-яри*** [9, 222].

Цікавим є вживання в тексті діалектизму *полонина* "високогірне пасовище". Олесь пише його з великої букви, хоча авторське тлумачення цього слова ("пасовисько на горах" [9, 888]) підтверджує, що воно не є власною назвою пасовища. Оскільки йде мова про перший вихід на полонину, таке написання підкреслює важливість події і центральність у ній названого географічного об'єкта: "*Дивний ранок* ***Полонини****, полонинського життя*" [217]. З іншого боку, незважаючи на пояснення автора, діалектизм *Полонина*, як нам видається, краще інтерпретувати як власну назву свята (пор. також: ***Полонинський день*** *світає,* ***Полонинський*** *дивний* ***день****!* [216]).

З побутом, господарською діяльністю гуцулів пов'язані й діалектизми *ватра* "1) вогнище, багаття; вогонь; 2) *рідк.* черінь у печі", *стая* "постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти" ("хата на полонині" [9, 888]), *дат* "*заст.* 1) кількість молочних продуктів, яку громада платить власникові полонини; 2) кількість молочних продуктів, які одержує кожен власник овець" ("прибуток" [9, 888]), *дараба* "пліт, збитий з кругляків, який сплавляють по ріці" ("пліт" [9, 888]): *"Вже палає* ***ватра*** *в* ***стаї****"* [9, 217]; "*Збережеться вся маржина і великий буде* ***дат****!*" [217]; *З гуком пісні голосної, На* ***дарабі*** *стоячи, Аж до Вижниці самої Їдуть хлопці-плавачі* [9, 217].

Аналізована поема засвідчує "багатство та різноманітність етнографічного матеріалу", глибоке "проникнення в архаїчний побут гуцулів з його давніми повір'ями й забобонами" [8, 67]. Письменник майстерно передає, як переплітається світ людей і світ міфічних істот: *Там Водяник людей мороче І гріє руки крижані, коли рибалки серед ночі Запалять весело огні* [9, 216].

В Олександра Олеся міфічні істоти стають персонажами поеми, тому в тексті відповідні їм номінації функціонують як власні назви. Автор зчаста, що пов'язано з ідейним задумом твору, акцентує на позитивних рисах лісових духів (див. коментарі автора в дужках): *Лісниця, Лісовка* "міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі й може змінювати свою зовнішність, являючись чоловікам" ("духи у вигляді поганих жінок, що іноді обертаються у вродливих дівчат" [9, 889]), *Лісун* "міфічна істота, що живе в лісі і випасає лісових тварин" ("лісовий пан, господар лісу" [9, 889]): *З кущів* ***Лісниці*** *виглядають, до себе легіня зовуть...* [9, 214]; *А сарн* ***Лісовка*** *напуває З криниць смерекових лісів* [9, 216]; ***Лісовка*** *сарну обняла тремтячою рукою* [9, 222]; *І* ***Лісун****, що без тіни був зроду, Тремтячи, озирався навкруги* [9, 219]. Проте мусимо констатувати, що наведені діалектизми автор уживає не так часто, як літературні синоніми *Мавка, Лісовик*, пор.: *Де ти,* ***Мавко****, гуцулятко, Немовлятко, янголятко В лісі*

темному знайшла? [9, 224]; ***Мавко, Мавко**, близько люде* [225]; *Хай вінки **Мавки** сплітають І танцюють свій танок* [9, 226]; *Там свистом **Лісовик** скликає Ведмедів, рисів і вовків* [9, 216], *Задумавсь мовчки **Лісовик*** [9, 222]; *Виглядала Лісовка крізь віти, – І виходив з кущів **Лісовик*** [9, 219].

Своєрідною назвою, яку трактують неоднозначно, є онім *Чугайстер* "веселий і лукавий лісовий чоловік, який полює на нявок, лісовиць" ("білий велетень, фавн" [9, 889]): *Стоїть **Чугайстер** в пеклі мук* [9, 221]. Ось як уявляє Олесь цю міфічну істоту: *Там під смерекою густою **Чугайстер** Мавку стереже, – І враз знімається стрілою, Біжить, регочеться і рже!; Давно він зник уже в просторах, Великим білим птахом зник, А ще гримить, як грім по горах, Його веселий хижий крик* [9, 216]; *Наче велетень з білого снігу, Прокидався **Чугайстер** зі сну. Перекидував скелі з розбігу, Перескакував прірву страшну* [9, 219].

Часто уживаним є власна номінація *Дідо*, що, за етнолінгвістичним словником, може називати злу силу: "знахар, чарівник; чорт; головний чорт". Олександр Олесь пояснює цей онім інакше ("дух сили, оборонець гірських лісів" [9, 889]): *Не гнався **Дідо** ні за ким* [9, 220]; ***Дідо**, **Дідо**, де ти, милий?* [9, 225]; *Заваліться, сизі гори, Коли **Дідо** з вас утік!..*" [9, 225].

Топоніми представлені здебільшого оронімами (***Безводня**, **Ільця** і **Синиця**, **Магорка**, **Вінчя** і **Пушкар*** [9, 215]; *На **Синиці**, на **Безводні**, На всіх горах рушив лід* [9, 216]), рідше – ойконімами (*Вижниця*) та гідронімами (*Вже в бубни **Черемош** гуде*" [9, 215]; *Стогне **Черемош**, лютує* [9, 221]; *Наче в піні, в шумі білім Гнівний **Черемош** летить* [9, 221]).

Систематизувавши діалектну лексику в поемі "На зелених горах", можемо виділити такі лексико-семантичні групи апелятивів: 1) назви людей (*легінь, стадар, козарь, ватаг, депутат*); 2) назви тварин, птахів (*маржина, каня*); 3) назви одягу (*кресаня, киптар, гугля*), 4) назви прикрас (*огальон, тобівка, фист*); 5) назви зброї (*кріс, топірець*); 6) назви музичних інструментів (*трембіта, флояра*); 7) лексика, пов'язана із господарською діяльністю гуцулів (*дараба, дат, ватра, стая*); 8) назви особливостей рельєфу (*скоки, рипи, діл, грунь, улога*); 9) назви ознак (*барвний, файний, полонинський*); 10) назви дій (*трембітати*). Серед онімів виявлено такі групи лексики: 1) назви міфічних істот (*Лісун, Лісниця, Лісовка, Дідо, Чугайстер*); 2) назви гір (*Безводня, Ільця, Синиця, Магорка, Вінчя, Пушкар*); 3) назви населених пунктів (*Вижниця*); 4) назви річок (*Черемош*).

Якщо звернути увагу на лексико-граматичні особливості гуцулізмів, то це переважно іменники. Прикметники та дієслова є нечисленними: *файний* "гарний" (*тобівки **файні*** [9, 214]), *барвний* "кольоровий" (*Як мак червоний, в **барвних** строях і в огальонах, як зірки* [9, 214]), *полонинський* "стос. до полонини" (***Полонинський хід** рушає* [9, 217]), *трембітати* "грати на трембіті" (*Досить, досить **трембітати*** [9, 225]). У деяких прикладах маємо метафоричне вживання дієслова *трембітати*: *Їм вітер тихо **трембітає*** [9, 216], *І вітри **трембітали** в трембіту і скликали на раду гірку* [9, 219].

Щодо частотної характеристики, то в тексті поеми виявлено близько 50 діалектизмів, більшість із яких ужито один раз. Окремі гуцулізми трапляються частіше: *трембіта, діл* (6 разів), *трембітати* (5), *легінь, дараба, Дідо* (4), *грунь, маржина, Лісовик, Чугайстер* (3), *кресаня, огальон* (2). Загальна кількість діалектизмів, як бачимо, не є дуже великою, що передовсім зумовлено відсутністю прямої мови персонажів, а, за спостереженнями мовознавців, "найбільша кількість діалектизмів припадає на пряму мову персонажів" [12, 131]. На наш погляд, саме з цієї ж причини, а також, можливо, через те, що Олександр Олесь не був носієм гуцульської говірки, не відображено й фонетичних та морфологічних рис гуцулізмів.

Окремі діалектизми функціонують у поемі не окремо, а разом зі спільнокореневими словами: *Лісун, Лісовка, Лісниця*. Частина з них перебуває у словотвірних відношеннях: *трембіта, трембітати; полонина, полонинський*. Уживання двох споріднених діалектних слів нерідко творить стилістичну фігуру повтору: *Вже **трембіта** **трембітає*** [9, 216], *Хай їм тихо **трембітають** На **трембітах** із кісток* [9, 226].

Мовностилістичний аналіз діалектної лексики в мові поеми Олександра Олеся "На зелених горах" дозволяє нам зробити такі висновки.

1. Діалектна лексика, засвідчена в поемі, репрезентує гуцульський говір. Її уживання обумовлене тематикою твору і покликане відтворити культурний і територіальний колорит Гуцульщини.

2. Діалектизми є лише окремими лексичними вкрапленнями в поетичному мовленні Олександра Олеся, яке загалом є літературним і передає ознаки східноукраїнського варіанта тодішньої літературної мови.

3. Гуцульські діалектизми автор уживає в художньому тексті свідомо, про що свідчить словничок гуцулізмів, який Олесь додає до твору. Словничок має і практичне значення для дослідників гуцульського говору, оскільки фіксує такі місцеві назви, які відсутні в короткому словнику гуцульських говірок (*камбук* "недорозвинена сосна", *фист* у значенні "оздоба на капелюху з орлиних пер").

Значення багатьох гуцулізмів можна зрозуміти з контексту, зокрема й тому, що митець поряд із діалектизмом подає синонімічний літературний відповідник.

4. Гуцулізми, вплетені в поетичну канву твору, – це лексичні діалектизми. Фонетичних та

морфологічних діалектних рис не відображено. Передовсім це зумовлено відсутністю прямої мови персонажів, а також, ймовірно, задумом автора, який не прагне передати особливості мовлення гуцулів, його приваблюють більше краса гуцульської природи, а також ментальність, самобутні звичаї, обряди, вірування і дух цієї оригінальної етнічної групи.

5. Серед діалектизмів переважають апелятиви-іменники різних лексико-семантичних груп (найменування людей, тварин, птахів, одягу, прикрас, зброї, музичних інструментів, лексика, пов'язана із господарською діяльністю гуцулів, географічні назви), що є здебільшого етнографізмами. Прикметники та дієслова серед гуцулізмів є нечисленними. Своєрідний гуцульський ономастикон репрезентують здебільшого найменування міфічних істот та назви гір.

6. У межах діалектної лексики, яка функціонує в аналізованому поетичному тексті, трапляються й спільнокореневі діалектизми, один з яких є похідним від іншого (*трембіта, трембітати; пололина, полонинський*), словотвірні синоніми (*Лісовка, Лісниця*).

7. Гуцулізми, самі володіючи відчутним стилістичним потенціалом, нерідко стають основою художніх тропів (епітетів, метафор) або вживаються у складі стилістичних фігур (повторів, порівнянь). Таке їх уживання підсилює експресію поетичного мовлення.

Поема Олександра Олеся "На зелених горах" засвідчила майстерне використання гуцульської діалектної лексики, виявила притаманний їй експресивно-емоційний потенціал.

1. Береґеч В. Менталітет та емоційний світ українця-гуцула засобами діалекту у творах Юрія Федьковича // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2008. – С. 138 -142.
2. Вінтоняк О. Особливості гуцульського говору в оповіданні І. Березовського "Худан // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 142-144.
3. Грещук Валентина. Гуцульський говір в українській художній мові XIX – І пол. XX ст.: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2009. – 20 с.
4. Грещук Валентина. Гуцульські діалектні риси в романі Бориса Загорулька "Чорногора" // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 112-118.
5. Грещук Василь. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури // Українознавчі студії. – № 3. – 2001. – С. 3-10.
6. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Відродження, 1997. – 232 с.
7. Журавльова Н. Відбиття регіональних мовних рис гуцульської поштивості у творчому доробку Марка Черемшини // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С.118-121.
8. Неврлий М. Олександр Олесь: Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1994. – 173 с.
9. Олександр Олесь. Твори: У 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радишевський. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. – 959 с.
10. Рис Г. Мелодика живої народної мови гуцулів у романі Михайла Козоріса "Чорногора говорить" // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2008. – С. 164-166.
11. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Відп. ред. П. Гриценко. – Львів, 2002. – 216 с.
12. Черемська О., Жовтобрюх В. Діалектні особливості прози Г. Хоткевича (на матеріалі повісті "Довбуш") // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2008. – С. 131-133.

The article deals with the reflection of the traits of the Hutsul dialect in the poem of Oleksandr Oles, the peculiarities of the dialect are analyzed on lexical levels, the article highlights proper names of the Hutsul dialect, the function of dialect words in the text is determined.

***Key words**: the Hutsul dialect, dialect words, Hutsuls, Oleksandr Oles.*

УДК 81'28 : 81'4281 – 67
ББК 81 – 67

Ольга Черемська,
Валентина Жовтобрюх

ДІАЛЕКТНІ ЗАСОБИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ В МАЛІЙ ПРОЗІ Г. ХОТКЕВИЧА
(на матеріалі оповідання "Потомок Довбуша")

У статті розглянуто особливості використання діалектизмів в оповіданні Гната Хоткевича "Потомок Довбуша". Виявлено аспекти вживання стилістично вартісної діалектної лексики. З'ясовано роль діалектизмів у вербалізації індивідуальної мовної картини світу в авторському мовленні та монологах персонажів.

***Ключові слова**: лексика, діалект, діалектизм, мовна картина світу, індивідуальна мовна картина світу, літературна мова, концепт, комунікація, вербалізація.*

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігаємо актуалізацію питань, пов'язаних із дослідженням концептуально-семантичних особливостей лексичних одиниць, що уможливлює вивчення виражально-зображального та змістового потенціалу концептуальних сфер. Основними поняттями, які фокусують дослідницьке лінгвістичне поле, є концепт та засоби його вербального вираження – слово чи поняття, розуміння яких виявляється через предметний зміст

© О. Черемська, В. Жовтобрюх

і зв'язок з явищами об'єктивної дійсності, про які у свідомості мовців сформувалися конкретні уявлення й образи. Саме цей аспект – зв'язок мовлення, мислення, сприйняття та формування мовної картини світу – зумовив спрямування лінгвістичних зацікавлень у площину когнітивного напряму. Цей напрям розвинувся у сфері антропологічної лінгвістики, основою вивчення якої є зв'язок мовної поведінки людей з їхнім індивідуальним та ментальним мисленням, культурою, історією. Когнітивізм виокремив новий аспект наукових пошуків у лінгвістиці – вивчення природи концептуалізації світу та засобів її інтерпретації людиною.

Під мовною картиною світу, зазначає Л.І. Лисиченко, ми маємо на увазі характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї. Саме в мовній картині світу виявляється своєрідність членування концептуальної картини світу в різних народів [4, 14].

У багатстві мовного світу відбивається також різноманіття думок і почуттів індивідуума: чим багатший інтелектуальний і емоційний світ людини, тим багатша і її мовна картина світу (МКС). У цьому відношенні три рівні МКС – ментальний (домовний), концептуальний і власне лінгвальний – тісно пов'язані, через що питання про формування МКС людини виступає як питання про її духовний світ [4, 48-49].

Мова творів Гната Хоткевича, зокрема гуцульської тематики, неодноразово ставала об'єктом лінгвістичного аналізу. Досліджено особливості функціонування діалектної лексики у творах письменника (Я. Мельник, О. Роїк, В. Жовтобрюх, О. Черемська), засоби вираження послідовності дій у гуцульському діалекті (О. Русакова), вплив прагматично-соціальних чинників на особливості способів апеляції в гуцульських говорах (І. Стрілець), особливості реалізації комунікативних стратегій і тактик у драмі "Непросте" (О. Криницька). Однак проблема відтворення мовної картини світу в малій прозі письменника вивчена недостатньо.

Мета статті – схарактеризувати індивідуальні (автора й персонажа) картини світу як складові загальномовної картину світу та розглянути особливості їх вербалізації в оповіданні Г. Хоткевича "Потомок Довбуша".

Літературна й мистецька діяльність Гната Мартиновича Хоткевича, який залишив велику та різножанрову спадщину (художньо-літературну, фольклорно-етнографічну, музичну, історико-краєзнавчу, театрознавчу, літературознавчу), є унікальним явищем в історії української культури. Пристрасність, феноменальна мобільність тримали його в постійному русі й пошуках. Митця цікавило все: література, музика, театр, живопис, фольклор, етнографія, педагогіка, історія... Захоплений життям, його вічною красою, він брався за все, на диво багато вмів, у всьому виявляв обізнаність, неординарність, талановитість [1, 3].

Серед багатої й жанрово розмаїтої творчої спадщини письменника дослідники особливо відзначають твори гуцульської тематики: "Гірські акварелі", "Гуцульські образки", "Потомок Довбуша", "За Юріштаном", повісті "Авірон", "Камінна душа", "Довбуш", п'єси "Гуцульський рік", "Довбуш", "Непросте", "Хоробрий солдат". Гуцульський цикл – одна з вершин творчості Г. Хоткевича, про яку Ф. Погребенник у передмові до видання його творів 1966 року пише, що після творів Ю. Федьковича ніхто з українських письменників так детально і всебічно не зобразив Гуцульщину, її минуле й сучасне авторові життя, її вільнолюбних і гордих людей, як це зробив Г. Хоткевич.

Характерним для письменника є звернення до малої прози в різні періоди творчості – це новели, оповідання, "акварелі" (лірико-публіцистичні медитації), "образки" (художні замальовки). Своєрідним і нетрадиційним за жанровими ознаками є оповідання "Потомок Довбуша", якому властива реальність зображуваного, документальність, тобто відтворення подій, свідком і учасником яких був герой. Є підстави вважати, що цей твір має ознаки нарису, оскільки нарис – це оповідний художньо-публіцистичний твір, у якому зображено дійсні факти, події й конкретних людей. За обсягом нарис наближається до невеличкого оповідання, новели, але позбавлений чіткої, завершеної фабули, обов'язкової для новели, притаманної оповіданню. Фабула в нарисі подекуди намічена, має фрагментарний характер. Нарис – це твір суспільно-політичної, побутової, історичної чи психологічної тематики [5, 477]. В оповіданні "Потомок Довбуша" ознаки нарису виявляють себе в точному називанні місця й часу, де відбувається подія (1911 рік, село Красноїля), точне зазначення імен та прізвищ людей, місця їхнього мешкання (Іван Гєлета з с. Бережниця), розповідь не про вигадані події, а про реальний епізод із життя письменника. Сюжет цього твору відзначає фрагментарність.

Оповідання "Потомок Довбуша" має своєрідну композицію. Паралельно у творі йдуть дві сюжетні лінії, втілені у двох розповідях: перша – це розповідь автора про його наміри організувати в 1911 році театр у селі Красноїля та намовити Гєлету Йвана Фудорового, який був до того ж родичем Олекси Довбуша, зіграти в п'єсі роль легендарного опришка; друга – це спогади Йвана про Довбуша, переказ окремих епізодів із життя гуцульського героя. В оповіданні виразно виокремлені особистість автора та особистість героя, у кожного з яких своя індивідуальна мовна картина світу, "зумовлена як суспільними факторами – суспільний статус, освіта, ерудиція, рід діяльності тощо, так й індивідуальними

фізичними (конституція, вік, стать) та психічними особливостями (психічний тип, темперамент, ригідність, наявність-відсутність нахилу до художньо-естетичної діяльності та ін.)." [4, 48]

Розповідь Івана Гєлети має ознаки бувальщини: у своєму мовленні персонаж оповідання згадує конкретних людей, яких він знав і яких знали люди в навколишніх селах (Льонта Зведюх, Слусарик Приць з-під Мізина, Потєка Лука, Готич Миколай, Йван Садагурський, Гєлетюк Микита з Єворова та ін.). Назви сіл та присілків конкретні, відомі співрозмовникові (власне авторові), які існують і сьогодні: Криворівня, Ясенове, Жєб'є (Верховина), Змагарня. Оповідь Івана Гєлети має початок, типовий для бувальщини, – це зачин: "*Був собі десь у Біліню, за Сиготом, пан – на-світі сильний, на-світі багатий. А мав на палаці у себе чєрівницю, що всіх заморьхувала*".

Активним художнім компонентом оповідання є його мова. Особливістю оповідання "Потомок Довбуша" є те, що в ньому взаємодіють дві мовні стихії: авторське мовлення та мовлення героя – Івана Гєлети. Два види мовлення є відображенням різних індивідуальних картин світу, відмінності між якими виявляють себе, зокрема, й у використанні діалектних мовних засобів, різною мірою притаманних авторові та його героєві.

В авторському мовленні автор виступає як спостерігач і оповідач, який подає коментар до розповіді свого героя. Його мета – показати гуцулів такими, як вони є, передати, відтворити через мовлення героя його картину світу. Мовлення автора унормоване, позбавлене притаманних гуцульській говірці діалектних рис, а тому може бути кваліфіковане як літературне розмовне мовлення. Мова автора свідчить про високий рівень культури, інтелектуальності, освіченості – це багатий словниковий склад, іншомовна лексика та фразеологія: *типовий, характерний, пієтизм, інкогніто, репетиції, пропозиція, репліка, кладе печать*. Мовна індивідуальність письменника, його мовна картина світу формується не тільки під впливом суспільно-політичних та культурно-історичних чинників, у ній, як уже зазначалось, активну роль відіграють індивідуально-психічні фактори, традиція поетичного мовлення, ідейно-художня спрямованість особистості та інші чинники, що накладають виразний відбиток як на зміст, так і на мовну форму, в якій художник слова виражає своє бачення довкілля.

Мова автора багата на образні засоби. Письменник створює яскраві портретні характеристики головного героя за допомогою влучних порівнянь, зокрема фразеологізованих: "*Високий, **мов із заліза викуваний**. Говорить, як **сокирою рубає**. Тисяча рухів, **котрих жоден артист не вигадає**. На сцені буде поводитися, **як у себе на Бережниці** ...А ці слова він вимовив **неначе цитату з Біблії**... Оповів – **немов Апостола в церкві прочитав**. Взагалі оповідає про події XVIII віку, **наче б вони відбулись учора***". Такі порівняння увиразнюють образ, додають йому монументальності й динаміки.

Уживання усталених словосполук та фразеологізмів (***добрий маєток, красна днина, прибув до села на патичку верхи, та й по всій параді, вилазило шило з мішка***) допомагає наблизити авторське мовлення до народної оповіді, що гармонійно поєднується з фольклорним спрямуванням твору.

Особливості мови автора в контексті твору на гуцульську тематику відрізняють його від прози І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаника, де суцільний текст має діалектну специфіку. А. Ткаченко звертає увагу на те, що в повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" багато діалектизмів, введення яких "сприяє достеменнішому відтворенню мовного, побутового колориту, психологічної атмосфери, реалій доби, місцевості, типізації/індивідуалізації персонажів тощо" [9, 231]. Зазначаючи, що в М. Коцюбинського є майже всі види діалектизмів (лексичні, фонетичні синтаксичні), автор підкреслює, що ці діалектизми "існують не окремо, а в єдиному мовному потоці. Найчастіше – у *персонажів*, тоді як авторська "партія" ведеться переважно *мовою літературною*"... Схоже співвідношення можемо спостерігати і в "гуцульських" творах Г. Хоткевича: це пов'язано з прагненням наблизити їх до загальноукраїнського читача, витримуючи почуття міри в застосуванні *діалектизмів*" [9, 232].

Порівнюючи твори Гната Хоткевича з доробком його сучасників, А. Ткаченко слушно зауважує: "Інша оповідна манера – у В. Стефаника чи Л. Мартовича, котрим їх відчуття художньої правди не дозволяло надто олітературювати ні мову своїх *персонажів*, ні *авторську*. На відміну, скажімо, від Б.-І. Антонича, вихідця з Лемківщини, який, проте, майже позбувся *діалектизмів*, хоч і не завжди йому вдавалося впоратися з наголосами. Але то – поезія, а в прозі, до того ж такій, як Стефаникова, будь-яке "заграванння" з *літературною мовою* могло б обернутися літературщиною, втратою художньої неповторності" [9, 232].

Наділений доброю пам'яттю та музикальними здібностями, Г. Хоткевич швидко засвоїв не лише своєрідний словесний запас, а й мелодику гуцульської вимови [1, 156]. Письменника вразили "мова "джерельна", не закаламучена, незасмічена "русицизмами, московизмами, москалізмами", мистецтво, побут, сама вдача цих людей – незаздрісних, сповнених гідності, нечутливих до сторонніх впливів" [1, 155]. Таке глибинне відчуття гуцульської ментальності зумовило напрями формування концептуальної картини світу Гната Хоткевича.

Автор досконало володіє гуцульською говіркою, проте використовує її тільки в діалогах з

гуцулами, зокрема з Гєлетою, щоб підлаштуватися під його мовну манеру з метою навернути на свій бік: "*Починаю йому розписувати, як то буде гарно, коли ми поїдемо по всіх містах, побачимо світу, як будуть нас приймати, скільки грошей він буде діставати.*

*– **Єк** вам мало, то можна **бирше**.*

Ні, як затявся Іван – піду та й піду.

*– Та скажіть **хуч чіму**? **Най знаю**"*.

У своє мовлення автор вводить цитати з мови персонажів: *"І далі йде гумористична картина, як серед лісу ксьондз голить отамана опришків. А за те Довбуш дав попові **"пєтнаціт червоних по пєдесєкь банок у кожнім».** Це тут особлива гра слів. Це Довбуш міг **"підголити"** ксьондза, забравши у нього все».* Також автор передає діалектні особливості мовлення персонажів за допомогою прийому непрямої мови: "*Коли нараз Гєлета заявляє мені, що він більше не хоче, що він іде **домів***". Зрідка спостерігаємо стилізацію під мовлення гуцулів: "*Бо скоро лиш випустили Фудора і прийшов він **ід'хаті**, то сказав ще чи не сказав жінці добридень, а **борше кріс** на плечі – та й до панського двора*". Особливості комунікації автора виражаються в тому, що він не ставить питання прямо, в лоб, а намагається з'ясувати настрій, виявити хід міркувань, проаналізувати, спрогнозувати результат комунікації, налаштувати співрозмовника на позитив. Якщо ж порівняти мовлення автора в повісті "Довбуш" та в оповіданні "Потомок Довбуша", то можна помітити ширше використання в мовленні автора елементів гуцульського діалекту, зокрема в діалогах з героєм твору. Це зумовлено інтенціями автора, спрямованими на досягнення позитивного результату в перемовинах про можливу участь Івана Гєлети у ролі головного героя п'єси – Довбуша, оскільки той є його нащадком.

Комунікація персонажа має свої особливості. В оповіді Гєлети конкретно-історична постать Довбуша набуває неусвідомленої автором оповіді романтизації та героїзації. Мовлення героя позначене діалектними рисами. Об'ємним зображувальним засобом є діалектно забарвлена лексика, що несе виразні ознаки територіальної прив'язаності, а також регіоналізми, екзотизми й інші словесні утворення з рисами місцевого слововживання. Вони відтворюють особливості світобачення й світосприйняття гуцулів, барвисто змальовують загальну картину їх поведінкових стереотипів.

Як зауважує Ю. Шерех, часто "письменник свідомо вдається до діалектизмів, щоб занурити читача в місцеві обставини, створити так званий місцевий кольорит. Звичайно, це буває в мові дійових осіб, але іноді ширяться і на авторову оповідь. В українській літературі щодо цього особливо пощастило гуцульській говірці, використаній у майстерних творах "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського і "Кам'яна душа" Гната Хоткевича..." [10, 48]. Отож, найбільша кількість діалектизмів припадає на пряму мову персонажів в усіх її проявах (монологи, діалоги, полілоги, внутрішні монологи).

Г. Хоткевич майстерно використовує гуцульський діалект для відтворення особливостей народної мови своїх героїв. Мовна палітра твору відбиває характерний лексичний склад діалекту, його фонетичні та морфологічні риси. Тільки дуже тонкий знавець діалекту міг так точно відтворити його багатство, практично не користуючись ним у побуті, а тільки в художній практиці. У цьому зв'язку не можна погодитися з думкою В. Россельса, який, досліджуючи творчість Г. Хоткевича, наголошує на тому, що письменник переоцінював значення гуцульського діалекту у формуванні літературної мови. На нашу думку, гуцульська говірка, органічно вливаючись у мовну тканину творів Гната Хоткевича, збагачує літературну мову, увиразнює мовну картину світу автора та персонажів [8, 299].

Мова персонажів твору – характерний засіб індивідуалізації. Значною є частина територіальних і соціальних діалектизмів, які змальовують просторові особливості, своєрідність укладу життя, усе, що становить ментальний рівень мовної картини світу героїв: *зарінки, царинки, полонина, кєчерка, вориння, шкрепітя, гавра, плай, ґедьо, ґазда, маржина, восько, ровта, легінь, дєдьо, кріс, ґарувати, вішутровувати* та ін.

Етнографічні діалектизми, що називають реалії побуту гуцулів, унаочнюють образи, матеріалізують уявлення, додають свіжості, сили й ефектності образам, а також служать яскравим засобом деталізації: *кептар, сардак, черес, полибє, бордюг, сірак, брич, кресаня, скриня, рабівник, мандрьохи, бай, бартка, дулниця, кріс, фузія, топорець.*

У своєму творі Г. Хоткевич послідовно передає фонетичні та морфологічні особливості гуцульської говірки. Фонетично зміненими є форми відносно-питальних та неозначених займенників: *йкий, єкийс*, а також прислівників: *йк, єк, ік: Та **єк** си поніс за тим Потоком та й по догонив у Дубниках... **Єка** Довбушева дорога?*

Відмітною рисою гуцульської говірки, відтвореної в запису Г. Хоткевича, є заміна [а] на [е] під наголосом переважно після м'яких приголосних (*піднєти, п'євка, лєхи, узєв, нієк*): *А **чєрівница** тота почірувала шос. І уробив своїми руками **палєнички** з глини.* Можна спостерігати в одному слові поєднання кількох фонетичних відозмін: *Не маємо шо із ними **с'єчене** їсти.*

Трапляються також фонетично модифіковані форми числівників (*онна* – ж.р. одна, *штири* – чотири). *Узєв на перший раз, на першім пунті **двадціт і штирі** легіні.*

Стилістично вартісними в оповіданні "Потомок Довбуша" є діалектні морфологічні форми, які відтворюють особливості усного

мовлення героїв. З-поміж них можна відзначити послідовне вживання дієслів другої дієвідміни у формі третьої особи однини теперішнього часу з твердим приголосним у закінченні: *робит, носит, бачит, тулит, сварит, доїт. А Добуш **приходит**. А Добуш **чінит**. Лиш **винесіт** мені 12 кресаній...*

Відмітна особливість творів Г. Хоткевича – уживання гонорифікативних займенників третьої особи. Такі займенники були предметом дослідження А. Кравчук, яка зазначає, що "саме поняття про гонорифікативний займенник третьої особи є для україномовної авдиторії неосвоєним, хоча українська мова, як вважає автор, цієї категорії не позбавлена" [3, 576]. Третя особа – це особа, що є свідком комунікативного акту (присутня при його реалізації), але в цей момент участі в ньому не бере. У функції таких займенників виступають слова *пан, пані, панство*, а також майже всі форми звертання до особи, на зразок *пан професор*. Цю форму вживають замість не надто ввічливого *він* чи *вона* Ця форма присутня в мовленнєвому етикеті гуцульського діалекту: - *А Божся, прошу. панцкої ласки...*

У мовленні героїв твору передана й така особливість гуцульської говірки, як препозитивна позиція формотворчої частки *си*, що виражає семантику зворотності: *Решта так най **си лишит***.

Відзначаються локальним забарвленням складені форми минулого часу з допоміжним дієсловом *бути*, від форм якого залишилися лише окремі звукові відрізки, що приєднуються до дієслова (*робила-м, робили-сьмо, робили-сьте, робили-сь), а також іменника, займенника, прислівника, сполучника: Єк **би-сте** підголили, **том би** пішов.* Відтворено й інші дієслівні форми, характерні для гуцульської говірки, зокрема форми майбутнього часу з використанням частки *мут: Ще й до воська **мут брати***.

У мовленні гуцулів послідовно відтворені особливості відмінкових форм іменників, зокрема форма орудного відмінка однини іменників жіночого роду першої відміни із закінченням -ов (-ев): *Шо то блєїт **за ріков**? Йде до тебе, пане, Довбуш **із ротов**. Полибє **з капустов***. Такі ж видозміни закінчення орудного відмінка спостерігаємо в прикметниках та ад'єктивних, а також особових займенниках у формі жіночого роду однини.

Автор використовує синтаксичні стилістичні прийоми з метою увиразнення індивідуальних особливостей мовлення гуцулів. У мовленні героя спостерігаємо нанизування однорідних присудків з повторюваним єднальним сполучником: "***Та** забрали го хлопці, **та** привели на верх, **та** зібгали два буки **та** одну ногу до одного бука прив'єзали, а другу до другого **та й** пустили*". Такий синтаксичний прийом, характерний для мови саме жанру бувальщини, автор вкладає в уста героя під час розмови, уводить до роздумів, міркувань персонажа, але не використовує у власному мовленні.

Усі відзначені особливості створюють живий, етнографічно виразний, реалістичний і водночас неповторний характер художнього мовлення Гната Хоткевича.

Діалектизми, використані Г. Хоткевичем в оповіданні "Потомок Довбуша", як і в інших його творах, відзначаються багатим розмаїттям і є важливим елементом оригінального й самобутнього художнього стилю письменника. Вони є одним із ефективних засобів вербалізації індивідуальної мовної картини світу автора та його героя.

1. Балабольченко А. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси / А. Балабольченко – К. : Літопис, 1996. – 272 с.
2. Дивосвіт Гната Хоткевича // Матеріали науково-практичної конференції "Творча спадщина Гната Хоткевича", присвяченої 120-річчю від дня народження Гната Хоткевича / Укладач і редактор П. Черемський. – Харків, грудень 1997.
3. Кравчук А. Польський мовленнєвий етикет звертання: проблеми засвоєння українцями, що вивчають польську мову як іноземну // Семантика мови і тексту. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ. Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 575–578.
4. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний аналіз мовної картини світу / Л. А. Лисиченко – Х. : Вид.група "Основа", 2009. – 191 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2006. – 752 с.
6. Мельник Я. Особливості функціонування діалектної лексики у творчості С. Вінценза та Г. Хоткевича / Я. Мельник, О. Роїк // Семантика мови і тексту. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ. 2006. – С. 123–126.
7. Погребенник Ф. Гнат Хоткевич і його історична проза. – // Гнат Хоткевич. Авірон. Довбуш. Оповідання. – К. : Вид-во худ. літ. "Дніпро", 1990. – С. 539–553.
8. Россельс В. Сколько весит слово (статьи разных лет) / В. Россельс – М. : Советский писатель, 1984. – 432 с.
9. Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. – [2-е вид., випр.і доповн.] / А. О. Ткаченко – К. : ВПЦ "Київський університет", 2003. – 448 с.
10. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

In the article the features of the use of dialektizmiv are considered in the story of Gnata Khotkevicha "Descendant Dovbusha". Found out directions of the use stylistically of cost dialectal vocabulary. The role of dialektizmiv is found out in verbalizacii of individual linguistic picture of the world in the author broadcasting and monologues of characters.

***Keywords**: vocabulary, dialect, dialecticism, linguistic picture of the world, individual linguistic picture of the world, literary language, koncept, communication, verbalizaciya.*

УДК 81'373.7:82...А/Я1/7.08 ***Лілія Париляк***
ББК 81.2 Ук-5

ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТНІ ФРАЗЕМИ В РОМАНІ Б. ЗАГОРУЛЬКА "ЧОРНОГОРА"

У статті визначено типи гуцульських діалектних фразем, використаних у мові роману Б. Загорулька "Чорногора". Критеріями типології виступають наявність (відсутність) діалектної лексеми у структурі гуцульського фразеологізму та наявність (відсутність) структурно-семантичного фразеологічного відповідника в літературній мові.

Ключові слова: *фразема, гуцульський діалект, діалектна фразема, Загорулько, Чорногора.*

Історичний роман Б. Загорулька "Чорногора" на тему спільної боротьби гуцульських опришків та козаків проти польської шляхти є багатим матеріалом для дослідження діалектних фразеологічних одиниць, зокрема гуцульських, в контексті їх взаємодії із відповідниками в літературній мові. Тематика твору визначає відповідні типи мовлення персонажів, що виявляють особливості гуцульської діалектної фраземіки (художнє мовлення опришків) та специфіку фразеологічного складу літературної мови (художнє мовлення козаків).

Фонетичні, морфологічні й лексичні діалектні риси роману Б. Загорулька "Чорногора", їх використання в мові автора та персонажів уже проаналізовано [2]. Об'єктом нашого дослідження є гуцульські діалектні фраземи, використані у мові цього твору.

У мовознавчій літературі окреслено поняття "діалектна фразема", ознаки, за якими стійкі сполучення слів віднесено до діалектних, різновиди діалектних фразеологічних одиниць, подано визначення діалектної фраземи, згідно з яким діалектними є такі фразеологізми, які вживаються лише на певній території, а не в усьому ареалі української мови, незалежно від того, чи мають вони структурно-семантичні відповідники в літературній мові. При цьому територіальна обмеженість функціонування фраземи може зумовлюватись структурно-семантичними особливостями всієї фраземи або лише лексико-граматичним (-ими) компонентом (-ами) її [3, 71].

Відповідно до цього визначено три типи діалектних фразем: ті, що функціонують в одному чи кількох говорах і не мають загальномовного поширення; стійкі сполучення слів, які мають структурно-семантичні відповідники в літературній мові, проте відрізняються від останніх наявністю у власній структурі діалектної (-их) лексеми (-м); фразеологічні одиниці, у складі яких немає діалектних слів, тобто у яких усі компоненти є літературно нормативними, за винятком локальних фонетичних особливостей, однак які як стійкі сполучення слів поширені тільки в одному чи кількох діалектах [3, 71].

На основі цих типів здійснимо класифікацію гуцульських діалектних фразем у мові роману Б. Загорулька "Чорногора". Критеріями типології визначаємо наявність (відсутність) діалектної лексеми у структурі гуцульського фразеологізму, наявність нормативного структурно-семантичного фразеологічного відповідника-синоніма. Згідно з цими критеріями виділяємо чотири типи гуцульських діалектних фразем у мові роману Б. Загорулька.

Перший тип діалектних фразем, які функціонують в гуцульському говорі, представлений у тексті роману "Чорногора" стійкими сполученнями слів, що містять діалектну лексему, вони не мають структурно-семантичного відповідника в літературній мові та набули поширення в гуцульському діалекті. Ця група фразем представлена у творі такими прикладами:

баль від *балювати* 'забавлятися'[1] ◊ *справити баль ірон.* – провчити. –Ади... здається, балюють, – прошепотів Пістолетник. – Ось я їм свій *баль справлю*, Семенку [4: I, 344];

блуд 1. помилка; 2. нечиста сила, яка збиває з дороги ◊ *пустити блудом* – збезчестити дівчину. Він, одноокий пекун, вже не одну так *блудом пустив* [4: I, 336];

бриндуша (бриндуші) // бриндушка 'шафран' ◊ *як бріндушки зацвітуть* – вираження повного заперечення змісту речення. – З твоїм куцаком, звісно, марна, а я, хрестибіг, і дістану, і влучу. – *Як* тут *бріндушки зацвітуть*, – ткнув пальцем у долоню Гринь [4: I, 299];

гачі 'штани (перев. з домотканого полотна або сукна)' ◊ *богач без гач ірон.* – бідна, небагата людина. – Ачей, і челядинку маєте красну? – Челяді – хоч греблю гати! – Похвалився Гаркуша. Січовикові невдогад, що опришки питали про жінок, і він, не второпавши, подумав, що про пахолків йдеться ‹...› Одного звуть – Я-сам кухар, другого – Я-сам лакей ‹...› Я-сам швець, сам жнець, сам на дуді грець. Опришки, збагнувши, про яку челядь торочить карноух, зайшлися реготом. – Ото челядина! Ото *богач без гач*! [4: I, 139]; Диви, який щедрій!.. *Багач без гач*, як кажуть гуцули [4: II, 94];

гец 'витівка, жарт'; виймати (кого) на гец 'піднімати (когось) на сміх'; зробити (з кого) геци 'робити (з когось) посміховище'; *пор. нім.* Hetz [1, 44] ◊ *устругнути геца* – щось накоїти. – Слухаю, пане братчику, – покірливо схилив голову збуй, а сам, либонь, метикував, якого б то *геца* там *устругнути* [4: I, 17];

гич // гичина // гичині 'гичка, листя городніх рослин' ◊ *ані гич* – зовсім. – А чи не бійно буде поміж чивчинських духів? – З тобою *ані гич!* [4: I, 69];

грунт 1. грунт; 2. поле; земельний наділ 3. місце, на якому знаходиться хата ◊ *сидіти на грунті* – мати землю. Був-єм кметем... не бозна-яким багачем, а все ж кметем, бо *сидів на грунті*... [4: I, 11];

збитки 1. пустощі, витівки; 2. шкода, зло ◊ *збитки (комусь) чинити* – робити шкоду. Здогадувався, хто б то міг *збитки* йому *чинити* ‹...› [4: II, 86];

кутюга 'собака' ◊ *кутюзі по заслузі* – заслужене покарання. – Ає! Ає! *Кутюзі по заслузі*! А як він собі гадав!.. [4: II, 147];

ногавиці 'штани' ◊ *не видів Гриць ногавиць, а як вздрів, то й зомлів ірон.* – вживається при кепкуванні над кимсь. А правда, любчику, наші дівоньки файні? Ліпші за твоїх степовичок? – Щиро кажучи, не призирався. Ти перша, на якій я очима закляк. – Ає! Так я й повірю!.. – Їй-бо! – *Не видів Гриць ногавиць, а як вздрів, то й зомлів*, – засміялась, ніби кепкувала з парубка, а в голосі ані шпильочки звичної колючкуватості [4: II, 57];

◊ *обманок ухопить* у примітці автора із позначкою *діал.* 'зомлієш зі страху'. "Чекай, чекай. писарику, я тя зара так напуджу, що *обманок ухопить*..." [4: II, 185];

онуча 'шматок тканини, яким обмотують ноги перед взуванням' ◊ *за онучу звести велику бучу* – галас без причини. Гринь не тільки міг *за онучу звести велику бучу*, але й був ризикований, а тепер раптом завагався ‹...› [4: I, 299]; *за драну онучу (не) зчинити бучу:* Тому й поробились такі: ніби й веселі, пережартовуються між собою, а водночас якійсь колючі, дражливі – так і дивися, аби *за драну онучу не зчинили бучу* [4: II, 114];

очкур // вочкур (вучкур, учкур) 'мотузок з прядива або шерсті для підв'язування штанів' ◊ *очкур урветься* – не вистачить сили. – Руки їй [дідичні] прикоротити! – вигукнув Максим Смола. ‹...› – Максиме, *очкур урветься*! [4: I, 12];

пекун від *пек заст.* „вживається при вираженні досади, невдоволення" ◊ *пекун (когось) (не) пірве* – бути невдоволеним. Дідич з чиншем пожде, *пекун* його не *пірве* [4: II, 8];

пуга 'батіг' ◊ *гейби пугою по воді* – аніскільки, даремно. Я й сам видів, що дошкулив йому, *гейби пугою по воді*... та уже впину не мав [4: I, 12]; *як пугою по воді:* Ось уже п'яте літо роздаю, мщуся за хлопські кривди... і *як пугою по воді* – ні сліду ані просліду не видко! [4: I, 323];

рахуба заст. 'лічба; облік' ◊ *мати рахуби повні губи* – сподіватися на заробіток. – І наступного літа [Хаїм Лойцкер] присягався й божився, що *рахуби мав повні губи*, а калитка порожня, мовляв, уже кається, що встряв у такий непоплатний гешефт ‹...› [4: I, 126];

тіцко (тіцько) // тіпілько 'трошки, небагато' ◊ *ані тіцьки* – зовсім, нітрохи – ...Аби-м не виліз з сеї гаврі, то його був замір, ясний ватажку! Мого *ані тіцьки* немає! [4: II, 101];

треба 1. потреба; справа; 2. покупка ◊ *сотворити файну требу* – віддати належне як знак вдячності. Досхочу наговорилась би зі своєю полонинкою, зі звірами, які виходитимуть до неї на поляну з пущі ‹...› або поїхала б на капище до кумирів ‹...› *сотворити* Дажбогові, Ладі й Купалі *файну требу* в подяку за таке ладне сінце [4: II, 7];

шарапатка (шерепітка) заст. зневажл. 'приблуда з міста' ◊ *до останньої шарапатки* – до краю. Ото докрутився ти, пановньку! *До останньої шарапатки!* [4: II, 361].

До цього типу діалектних фразем відносимо стійкі сполучення слів із гуцульською діалектною часткою *гейби*, що входить до структури порівняльних зворотів чи підрядних порівняльних речень, які включають інші лексичні діалектизми. Наприклад, *мудрі, єк Гершкові гачі*: Ади, які *мудрі, єк Гершкові гачі*! [4: II, 14]; *звинне, гейби пстружок у ріці:* А воно, сарача, *звинне, гейби пстружок у ріці* [4: II, 87]; *марний, гейби у фурдизі гибів:* А заволохатів! А *марний, гейби у фурдизі гибів*. [4: II, 215]; *нагадувати, як сорока на воринні* Уже ти нагадуєш, Йване, *як сорока на воринні* ‹...› [4: II, 239]; *змінити шкіру, гейби гадина сороката:* Лишень лизнула панського меду, відразу змінила шкіру, *гейби гадина сороката*... [4: II, 271].

Якщо порівняльний зворот чи підрядне порівняльне речення не містить повнозначних діалектних лексем, а тільки синонімічну частку *гейби*, такі фраземи визначаємо як звороти другого типу, наприклад, *задавити, гейби вошу:* Най лишень полізе, *задавлю... гейби вошу* [4: II, 175]; *вискочити, гейби той черяк:* Одну стяв, а друга, *гейби той черяк*, вискочила на хлопському тілі і сце з него кров, як упиряка чорна [4: I, 84].

Другий тип діалектних фразем становлять стійкі сполучення слів, що мають відповідники в літературній мові, до їх структурного складу входить діалектна лексема, яка є синонімом до нормативної. Такого типу фразеологічні одиниці побудовані за принципом заміни літературної лексеми діалектною або розширенням структури фраземи діалектним словом. Ці фраземи є структурно-семантичними дублетами літературних із яскраво вираженим стилістичним забарвленням, якого надає їм лексичний діалектний компонент. Наприклад, гуцульський діалектний фразеологізм *поміж двох ватр* має синонімічний літературний варіант *між двох вогнів* і означає 'бути (потрапити, опинитися) у такому скрутному становищі, коли небезпека загрожує з обох боків' [5: I, 140]: Доки шляк його не трафить, не чекай ні добра, ні супокою. Ані дідичня, ані ти, вийте, бо *поміж двох ватр танцюєш*, з обох схіснувати хочеш [4: II, 86]. У тексті роману фразеологізм поєднується із дієсловом *танцювати*, яке підсилює його експресивне забарвлення. Фразеологізм *варити (з кимсь) кашу (квашу)* 'робити що-небудь, залагоджувати яку-небудь справу з кимось' [5: I, 67] має у гуцульському говорі варіант *кулеші (з кимось) зварити:* ‹...› давав зрозуміти, що з ним *можна кулеші зварити*, якої тільки схоче [4: II, 164]. Фразеологізм *як риба у воді* 'вільно,

[1] Тлумачення семантики гуцульських діалектних лексем подано за [1].

© Л. Париляк

невимушено, добре' [5: II, 736] має відповідник *гейби риба у воді:* – Що вартий? З ним я у дебрі, *гейби риба у воді*! [4: I, 298], *лізти (сунутися) як (мов, ніби) карась у вершу* 'необачно, необережно' [5: I, 364] – *(не) вскочити в халепу, як пструг у вершу:* ‹...› треба все обміркувати, все зважити, щоб, бува, *не вскочити в халепу, як пструг у вершу* [4: II, 160], *нагнати страху* 'налякати' – *нагонити туду:* Це був нетямущий, але занадто зарозумілий і зухвалий молодик з-під Снятина, з якого гуцули крили, що він *нагонить* на опришків більше *перепуду*, ніж сам Ян Браницький – коронний гетьман! [4: I, 184].

Як бачимо, у цьому типі фразем літературне слово змінюється синонімічним діалектним відповідником *(вогонь-ватра, каша-кулеша, як-гейби, карась-пструг)*. У деяких фразеологізмах заміна слів може здійснюватись в межах певної лексико-тематичної групи. Наприклад, стійке сполучення слів *(не) дати (собі) плюнути в кашу* в гуцульському говорі заманіфестовано із структурним діалектизмом *росівниця (росиниці)*, що вживається у двох значеннях 1. страва з квашеної капусти, заправлена кукурудзяною мукою; 2. квас з огірків чи капусти, перше з яких є структурно-семантичним компонентом фраземи *(не) дати (собі) в розсівницю плюнути:* –Така *не дасть собі в розсівницю плюнути* [4: II, 271].

Фразема *як (коли, доки, поки) рак свисне* у літературній мові використовується у двох значеннях *ірон.* 'при вираженні повного заперечення змісту речення' (як бабак свисне, як п'явка крикне, як виросте трава на помості, як на долоні волосся виросте, як виросте гарбуз на вербі); 'невідомо скільки, невідомо коли, дуже довго' (на маленького Юрія*)* [5: II, 730]. У тексті роману Б. Загорулька „Чорногора" фразеологізм *коли рак на груні свисне* використовується у першому значенні й порівняно із літературним варіантом ускладнюється діалектною лексемою: А я своєю "туркинею" й за милю його дістану. – *Коли рак на сьому груні свисне*! [4: I, 299]. Це стійке сполучення слів має синонімічну фразему *як бріндушки зацвітуть*, яка є специфічно гуцульською, належить до першого типу фразем.

Негативно конотованій фраземі *труситися (перетрусити) штаньми (штанами) зневажл.* 'втікати від страху в стані великого переляку' відповідають у гуцульському діалекті такі варіанти: *(не) трясти гачами, трясти холошнями:* – Не *тряси гачами*, Хайку, – сказав Пістолетник, обійшовши навколо орендаря [4: I, 162]; – Не то я присягав на пістолі, аби *холошнями трясти* [4: II, 240]. Семантично близьким, щоправда із вищим ступенем експресивного забарвлення, є фразеологізм *накласти в гачі згруб.* Ханенюк одразу збагнув, у чому річ. – Що, *в гачі наклав*? – блиснув очима на спільника [4: II, 132].

До фразем цього типу входять не тільки стійкі сполучення слів, у структурі яких відбувається заміна літературної лексеми діалектною, а й такі, що крім цієї лексичної заміни, змінюють форму самої фраземи при збереженні змісту. Так, наприклад, літературно нормативному фразеологізму *як (мов, ніби) кіт наплакав* 'дуже мало, зовсім незначна кількість' [5: I, 378] ідентична за семантикою фразеологічна одиниця із діалектною лексемою *гейби курка начхала*: "Ото і всього? – злим сміхом зневажила дарунки. – *Гейби курка начхала*" [4: II, 8]. У фразеологічному словнику української мови з-поміж синонімічних *(як шилом патоки вхопити, з горобину душу, із заячий хвіст, із заячий скік)* фразема *гейби курка начхала* відсутня.

Третій тип гуцульських діалектних фразем – це стійкі сполучення слів, що не містять діалектної лексеми, мають або не мають структурно-семантичного відповідника в літературній мові, однак поширені в гуцульському чи суміжних із ним діалектах. До цього типу належить, наприклад, фразема *куца година*, у структурі якої обидві лексеми є літературно нормативними, однак саме стійке сполучення слів використовується в гуцульському діалекті у значенні 'час смерті': Горами й долинами уже давно линула радість: знову прийшла панам *куца година* [4: II, 88]; Сиди не сиди у вертепі, однак тобі *куца година*, а мені життя і дівка на всі гори красна... [4: II, 213]. Фразеологізм *коломийські дзвони*, який часто використовується у тексті роману "Чорногора", є локально та історично мотивованим, оскільки його значення 'страта' виводиться із звичаю привселюдної страти на коломийській площі опришків з метою демонстрації сили влади польської шляхти: Не зазорить вже тобі, протоопришку, на полонинське літування. Борше *дзвони коломийські* задзвонять. Ає! [4: II, 239]. Територіально мотивованим також є фразема *боже сонце високо ходить, та не всі гори освічує:* Чув я від одного гуцула таку приповідку: *боже сонце високо ходить, та не всі гори освічує* [4: I, 308].

Стійке сполучення слів *у литках постигає* із значенням 'дуже страшно, моторошно' має синонім у літературній мові *кров холоне (крижаніє, застигає) у жилах* [5: I, 400]. Розмовний характер структурного компонента гуцульської фраземи *(литка)* надає їй відповідного стилістичного забарвлення: – Що, у *литках постигає?* [4: II, 240]. Фразеологізм *чорний бузьок* структурно і семантично співвідносний із літературним *біла ворона,* оскільки, як і останній, має значення 'той, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, зовсім не схожий на інших'. Прикметники *чорний (білий),* що входять до складу гуцульської та літературної фразем за ознакою кольору диференціюють семантику винятковості з-поміж особин певного виду: Гадаєш, мені не оприкріло бути *чорним бузьком* [4: II, 57]. Специфічно гуцульським є стійке сполучення слів що *синє за нігтем* 'ніскільки': Дідичеві з того зиск, що *синє за нігтем* [4: I, 11]. Натомість фразеологізми *крутити юра* 'вводити когось в оману', *гратись в цюцю-бабки* 'займатись неважливими справами', *наробити карамболю* 'нашкодити' мають більшу територію поширення, оскільки функціонують як у гуцульському, так і в суміжних діалектах: – Що ви мені *крутите юра*?! Я сам видів, як він розмахував барткою [4: II, 137]; Звісно, гайдамачити – не *в цюцю-бабки гратись* ‹...› [4: I, 135]; Вони [опришки] можуть *наробити* такого *карамболю*, що й за стінами Косівського замку не всидимо [4: I, 188].

До **четвертого типу** гуцульських діалектних фразем належать ті, що формально тотожні літературним, однак функціонують у гуцульському діалекті з певними семантичними чи словотвірними особливостями структурних компонентів. Фразеологізм *викидати (викинути) робити штуки (штуку, фортелі, фортель, фіглі, фокуси)* в літературній мові має значення 'робити що-небудь нерозумне, безглузде або діяти підступно' [5: I, 400]. У діалектній мові семантика фраземи *строїти (комусь) фіглі* виводиться із діалектного значення лексеми *фіглі* 1. жарти; 2. хитрощі; *пор. пол.* figiel і означає 'робити, що заманеться; жартувати над кимось': Уже не полетиш на білому коні, куди заманеться. Не будеш вифівкувати, як вифівкувала на весь ліс. Не будеш *строїти* мені *фіглі* [4: II, 160]; – Та я йому *фіглі строїв*, а ви мене ним страшите! [4: II, 224].

Фразема *дати (задати, задавати) (комусь) прасу* подається у фразеологічному словнику української мови як застаріла із значенням 'бити кого-небудь' та синонімами *давати чосу, давати кабаки* [5: I, 213]. У тексі роману "Чорногора", окрім фразеологізмів *давати прасу, отримати прасу,* використано як ідентичний словотвірний фразеологічний варіант *задати прасунку*: – А бігме, пан Держко нашому війтуневі *прасу дає* [4: I, 276]; – А що я мовив, таки *одержав прасу* наш війтуньо? [4: I, 276]; Ох і *задав* я вам *прасунку*! Не одного нагородив кулею межи очі, аби хлопів не кривдили [4: I, 34].

Фраземи цієї групи включають стійкі сполучення слів, у яких виявляються особливості гуцульського діалектного словотвору та синтаксису словосполучень, наприклад, *гопки скакати* 'зухвало поводитись': "На бога, Лавріне! Ти тут топчешся п'яний, а хлопці твої зачмелені, і ніхто брами не вартує. А он повідають, що Бойчук під Буковцем *гопки скаче*". – „Під Буковцем?" – аж підплигнув Лаврін. "Ає. Балюється у тебе перед носом" [4: I, 184]; *аби з (чиєїсь) грачки (не) вийшло плачки* 'про легковажну поведінку' "Дивись, дівко, – кажу їй, – аби з твоєї *грачки та не вийшло плачки*" [4: II, 139] *піти на пропале* 'втратити': Мой! Та й *пішло* все *на пропале* [4: I, 12].

Таким чином, гуцульські діалектні фраземи у романі Б. Загорулька "Чорногора" представлені чотирма типами. До першого типу входять стійкі сполучення слів із діалектним лексичним компонентом у їх структурі, що не мають структурно-семантичних відповідників у літературній мові й поширені в гуцульському діалекті *(богач без гач, як бріндушки зацвітуть, гейби пугою по воді)*. Другий тип діалектних фразем у творі представлений фразеологічними дублетами літературних із гуцульською діалектною синонімічною лексемою у їх складі, яка не змінює структури чи семантики фразеологічної одиниці, а надає їй більшого експресивного забарвлення, відповідного колориту *(поміж двох ватр, трясти гачами)*. Третій тип діалектних фразем не місить у своїй структурі лексичного компонента-діалектизма, не має відповідника у літературній мові, однак його функціонування обмежене гуцульським та суміжними із ним діалектами *(коломийські дзвони, синє за нігтем)*. Діалектні фраземи четверного типу співвідносні із літературними, однак у гуцульському діалекті функціонують із певними семантичними словотвірними чи синтаксичними особливостями *(строїти фіглі, задати прасунку, піти на пропале)*.

1. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів. 1997.
2. Грещук В. Гуцульські діалектні риси в романі Бориса Загорулька "Чорногора" / Валентина Грещук // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XIX-XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ. 2008. – С.112-117.
3. Грещук В., Грещук В. Фраземіка у словнику "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" / Василь Грещук.· Валентина Грещук // Мовознавчі студії: Фразеологізм і слово у тексті і словнику: За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження Мар'яна Демського. – Дрогобич: Посвіт, 2010. – С. 70-79.
4. Загорулько Б. Т. Чорногора: Іст. Роман; Кн. 1-2. – Львів: Каменяр, 1980. – Кн.1. – 390 с.; Кн. 2. – 366 с.
5. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Друге видання. – В 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн.1 – 528 с; Кн. 2. – 984 с.

The Guzul dialectal phraseme in the language of the novel „Chornogora" by Borys Zagorulko are determined in the article. Principles of classification Guzul dialectal phraseme in the language of the novel "Chornogora" are studied.

Key words: *phraseme, Guzul dialect, dialectal phraseme, Zagorulko, Chornogora.*

УДК 811.161.2'221.22 ***Тетяна Бичкова***
ББК 81.2.Укр–3

ЕТНОЗУМОВЛЕНІСТЬ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ГУЦУЛІВ

Стаття присвячена аналізу невербальної комунікативної поведінки гуцулів на матеріалі повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". Встановлено специфічні риси невербальної комунікативної поведінки,

© Т. Бичкова

зумовлені світобаченням, особливостями умов життя цієї етнографічної групи.

Ключові слова: *невербальна комунікативна поведінка, жести, міміка, тональність, мовчання.*

Комунікативна поведінка будь-якого народу містить у собі як вербальний, так і невербальний складники.

За визначенням І. Стєрніна та Ю. Прохорова, невербальна комунікативна поведінка – це сукупність норм і традицій, які регламентують вимоги до невербальних сигналів, використовуваних у процесі спілкування (жестів, міміки, погляду, поз, рухів, фізичного контакту під час спілкування, сигналів дистанції, вибору місця спілкування, розташування відносно співрозмовника тощо), норми і традиції використання мимовільно виражених симптомів станів і ставлення до співрозмовника, а також сукупність комунікативно значимих соціальних символів, характерних для певного соціуму [11, 43].

Усі дослідники, які так чи інакше торкаються проблем спілкування, зауважують, що невербальним засобам комунікації притаманна національна своєрідність (див. праці Ф. Бацевича, Я. Радевича-Винницького, І. Стєрніна, Н. Формановської та ін.). Зокрема, Є. Верещагін та В. Костомаров у праці "Мова і культура" справедливо стверджують, що "жестова комунікація – значною мірою такий же національний феномен, як і вербальні мови" [4, 391]. А отже, невербальні компоненти є не вторинними щодо мови, а існують паралельно з нею.

Вважаємо, що опис національної комунікативної поведінки, зокрема української, неможливий без урахування її особливостей в окремих етнографічних групах. Метою пропонованої статті є аналіз тих специфічних рис невербальної комунікативної поведінки гуцулів, що вирізняють їх з-поміж українського народу і зумовлені їхнім світобаченням, різноманітними соціальними і культурними чинниками (на матеріалі повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" із залученням етнографічних джерел).

Фонація як явище в цілому фізичне, пов'язана з усіма властивостями голосового апарату людини, виявляє тому ті ознаки, що властиві насамперед мовцю як фізичному індивіду. На думку багатьох учених, тональність – провідне поняття комунікації.

Розглянемо специфіку вияву цього паралінгвістичного засобу в комунікативній поведінці гуцулів.

Українці здавна шанували свою худобу, зокрема корів, а отже, існувало багато обрядів, за допомогою яких виявлялася ця пошана. Так, зокрема, на Різдво до неї (худоби) носять кутю, на Богоявлення її окроплюють йорданською свяченою водою. Гуцули ж на Великдень навіть христосуються з худобою. Тому цілком закономірно, що тональність в розмові з худобою виражає позитивне емоційне ставлення до неї. Отже, голос звучить **ніжно, лагідно**, напр.:

Вона [Палагна] робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона ***так ніжно промовляла*** *до неї:*

– Ти меш годувати мене і мого газду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік... [10, 165].

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як ***лагідний голос питає маржинку****: "Ци ти, худібка, наїжена, напоєна добре? Ци сокотить тебе газда?" Радісно блеяли вівці, веселим риком обзивались корови – газда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер пан-біг напевно обдарує його новим приплодом* [10, 165].

Р. Кайндль зауважував особливу любов до великої рогатої худоби не лише гуцулів, а й жителів низини: "Русин відносно більше старанності віддає коровам та телятам. Він пестливо називає їх "маржинкою", або "худібкою", а окрему корову називає лагідно "коровка". Селянин пишається дорослими тваринами, яких він сам виростив. "То з мого коханя", – любить казати він, дивлячись на них з неприхованою радістю" [8, 86].

Проте вияв такого пошанування пов'язаний, очевидно, не лише з давніми християнськими й дохристиянськими віруваннями народу, а й з матеріальним аспектом життя гуцулів. Адже "стада становлять найважливішу складову частину їхнього майна. За кількістю великої рогатої худоби, коней і овець, а також кіз і свиней вони оцінюють своє багатство; менше уваги звертають на величину земельної власності, бо вона порівняно незначної вартості" [7, 71].

У нашому матеріалі ми зафіксували випадки зміни тональності спілкування, зокрема фізичних властивостей голосу, зумовлені комунікативними табу (мовні, тематичні та контактні заборони у спілкуванні), які, на думку Ф. Бацевича, є "важливою складовою національної (етнічної) етикетизації спілкування" [2, 264].

Так, для гуцулів існує табу на називання ведмедя. Дослідники зазначають, що "в уявленнях [...] жителів Карпат ведмідь постає могутнім лісовим мешканцем, царем звірів, якого вголос і називати небезпечно. Тому цю тварину найчастіше кличуть "вуйком", "великим", "батьком", "Бурмилом", "старим", "мельником", "лісовим чоловіком" [15, 268]. А отже, й говорити про нього можна лише **пошепки**: *За два тижні "великий" – так вівчарі* ***пошепки називали ведмедя*** *– зарізав ще п'ять корів* [10, 155].

Це підтверджують і слова Р. Кайндля, який вказував на те, що гуцули вважають ведмедя такою ж нечистою силою, як і чорта: "Ім'я ведмедя

(*медвід*), так само як і чорта, народ називає неохоче і вживає для позначення цього страшного противника переважно слово *вуйко* (дядечко), або називає його *велекій* (себто великий)..." [7, 116].

Тихо говорять гуцули, переповідаючи апокрифічні легенди про створення світу, зокрема ті, в яких окрім Бога, згадується й чорт:

– Відай, ростут, – кидав наче до себе Іван.

– Хто?

– Гори.

– Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім ***додає стиха****:*

– З первовіку не було гір, лише вода... [...] Тай бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. "Хто ти є!" – запитав. А воно каже: "Не знаю. Живий сме, а ходити не можу". А то був арідник. [...] Дав бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От скучилось їм все по воді ходити, схотів бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини – не знає. [...] А арідник мав силу до всього – та й каже: "Я бих туди пронир". – "Пронри". От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв бог глину, розсіяв. "Більше нема?" – "Нема". Поблагословив бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. [...] "Плюй!" – радить бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вище за другу, до самого неба доходить. Вони б і небо пробили, коли б бог не закляв. Відтоді перестали гори рости... [10, 157].

Підвищення голосу спостерігаємо в учасників поховального обряду: *Веселість все розпалялась. [...]* ***Всі говорили вголос****, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготілись. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь* [10, 182–183].

Пояснення такої "нетрадиційної" поведінки гуцулів знаходимо у праці М. Зеленчука, який детально описав їхні ігри й забави при померлому: "Найбільші сміхотворці й дотепники влаштовують ігри-забави, щоб веселість царила в хаті прощання, щоб небіжчик легко й весело ступав у "потойбічне життя" до своїх предків. [...] Бо не все життя в гаразді прожив небіжчик, то хай му, прощенному, весела й радісна дорога буде до своїх предків, хай сміхом буде прощання із цим світом.

[...] Віки стерли в пам'яті народу ясну свідомість сенсу цих обрядів, але безсумнівним є те, що вони є відгомоном дохристиянських вірувань наших предків про загробне життя" [6, 241–242].

Хв. Вовк теж вказував на язичницьке походження цього ритуалу: "Плакати за покійником багато не слід, бо це утруднює його становище на тому світі. [...] Ці игри, що ними перед труною покійника забавляється сама тільки парубоцька молодь, не зважаючи на присутність дяка. [...] Вони [...], безперечно, являють собою відгомін тих похоронних игрищ та бенкетів, що існували ще в початкову добу нашої історії та існують і досі в деяких народів..." [5, 213].

Окремо варто звернути увагу й на такий складник гуцульського поховального обряду, як голосіння, виконавці якого спеціально змінювали тональність голосу відповідно до жанру:

Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

– Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? – ***голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах****.*

– ***Файно голосить****... – кивали головами старі сусідки* [10, 180–181].

Опис процесу голосіння знаходимо в етнографічних розвідках Р. Кайндля про гуцулів і буковинців: "Текст таких пісень різний, зрозуміло, залежно від віку та стану покійного, а оскільки такий текст завжди імпровізується, то повторюють лише певні постійні фрази в цих голосіннях" [7, 142]; "А коли труну підіймають, щоб спочатку нести її з хати до церкви, а потім до могили на цвинтарі, то починають голосити голосільниці, потай найняті або ті, що самі захотіли це робити. Сумно і часто з великим розпачем вони голосять, коли труну мають опускати в могилу" [8, 73]. Хв. Вовк зазначав, що "для цього часом кличуть окремих спеціялісток, що вміють робити це иноді дуже красномовно" [5, 214].

Отже, засоби вияву емоцій і почуттів, зокрема фонаційні, обумовлені національною культурою, а в нашому випадку пов'язані ще й з навмисним збільшенням інтенсивності вияву.

Найважливішим засобом невербальної комунікації є **міміка**, зокрема **погляд**. Адже очі – "дзеркало душі" – часто повідомляють більше, ніж слова.

Існує чимало характеристик поглядів. В українській мові він має, як визначив Я. Радевич-Винницький, такі означення: ***байдужий, веселий, глибокий, довірливий, доброзичливий, життєрадісний, колючий, кривий, привітний, скептичний, холодний*** [12, 67].

Неадекватне тлумачення погляду може стати причиною непорозумінь: *... Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і* ***дивився*** *на неню* ***таким глибоким, старече розумним зором****, що мати* ***в тривозі одвертала од нього очі****. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не "сокотилася" баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня* [10, 135].

І далі спостерігаємо розгортання конфліктної ситуації, що супроводжується вже зміною тональності:

[Іван-дитина] ***Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому*** *або без причини кричить. Гачі на йому спадають, а воно*

стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

*Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, **люто гукала**:*

– Ігі на тебе! Ти, обміннику. Щез би у озеро та в тріски!.. [10, 135].

Як бачимо, такий дивний для гуцулів погляд (традиційне значення соматизму **глибокий погляд** – дуже виразний, вдумливий погляд) не сприймався ними позитивно, а свідчив про вплив на людину нечистої сили, вказував на те, що, очевидно, був порушений один з обов'язкових для цієї етнографічної групи ритуалів – запалення свічки при народженні дитини. На важливість цього ритуалу вказував і Р. Кайндль: "...запалюють одразу ж після народження дитини свічку, щоби чорт не зміг підмінити дитину. Такий підкидьок, якого приносить чорт, зростає повільно і постійно намагається заподіяти шкоду своїм названим батькам" [7, 11].

До засобів і компонентів невербального спілкування належить також і комунікативно значуще **мовчання**, яке, на думку І. Рудик, є культурно зумовленою формою поведінки і тому може бути різною мірою поширеним у різних культурах [13]. Розглянемо приклад:

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягли ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

– Слава Ісусу! – привітався Іван.

*Але йому **нічого не відповіли.***

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

– Навіки слава! – обернувся він до Івана. – Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, ірщених... [10, 147].

Як відомо, в Україні, зокрема в селах, "з давніх-давен вітання було ознакою вихованості і шляхетності. Навіть незнайому людину в селі зустрічали... щирим і світлим "Добрий день" [3, 57]. Тому мовчання у відповідь на привітання могло б спричинити комунікативну девіацію. Але оскільки мовець є носієм тієї ж культури, що й адресат, він розуміє причину такого мовчання. Знову звернемося до коментарів Р. Кайндля: "Як тільки пастухи дійшли зі своїми стадами на гірські луки, вони запалюють насамперед так званий живий вогонь (*жива ватра, живий вогонь*). [...] Цей вогонь не можна гасити аж до відгону стад; якби він згас, то це був би поганий знак для власника гірського пасовища" [7, 72]. Ритуал запалення вогню детальніше описує Хв. Вовк: "Ватаг, творячи дуже оригінальну молитву, одчиняє двері, заходить за ватрище, б'є ліворуч від себе сокирою в стіну та з належним закляттям кидає на ватрище стару підкову, що мусить охоронити від грому ціле стоїще. Далі, зараз же беруться здобувати за допомогою тертя самої *ватри*, цебто живого вогню. [...] Коли дістануть таким способом вогонь та він розгориться, тоді ватаг бере з нього жар, кидає його з молитвою в воду, а потім цією водою кропить навхрест всі будинки, всю *маржину*, цебто цілу череду, як вона надійде, навіть вим'я у корів, а рештки тієї води переховує потім в пляшечці до кінця літнього сезону. Коли це своєрідне водосвяття скінчене, ватру урочисто заносять до стаї, кладуть на ватрище, де вже лежить підкова, і цей вогонь побожно підтримують аж до самої осени, а восени, відходячи додому, ватру не гасять, а дають їй загаснути самій" [5, 46–47]. Отже, можемо визначити ще одну функцію мовчання – ритуальну, – зумовлену побожним ставленням до вогню.

Повага до священного вогнища виявлялась в гуцулів не лише в мовчанні при розведенні вогнища, а й у відповідних **жестах**, напр.:

*Тим часом ватра розгоралась на полонині. **Повним поваги рухом, як давній жрець**, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею...*

Полонина починала своє життя живим невгасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вився гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму [10, 148].

Соматичне висловлювання **повним поваги рухом, як давній жрець** передає не зовнішню форму жесту, а його зміст (за Є. Верещагіним та В. Костомаровим – сенсуальні висловлювання [4, 406]) – відображає глибоку віру горян у життєдайну силу вогню.

Зовнішній вигляд суттєво впливає на перебіг спілкування, є одним із чинників формування комунікативної поведінки людини, створює позитивне або негативне враження про співрозмовників, сприяє досягненню певної мети.

Зовнішній вигляд людини, зазвичай, сприймаємо через мовні характеристики. Ментальними особливостями українського народу, як відомо, вважають м'якість, неагресивність, емоційність, душевну простоту, що виявляється передусім і в її зовнішньому вигляді [9, 82–83].

Розглянемо приклад: *Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця **біляву** головку, стиха співала йому над вухом...* [10, 145]. Етнографи та антропологи довели, що українці загалом та гуцули зокрема мали переважно темне волосся. "У галицьких гуцулів [...] кількість блондинів не перевищує 4,3 %, каштанова барва волосся трапляється удвічі частіше – усього 8,7 %, а ціла маса темноволосих складає 86,9 %. У гуцулів буковинських [...] помітна певна домішка ясноволосого елементу, що дає 16,7 %; каштанового волосся тут також дуже небагато (3,3 %), а темноволосих – 80 %" [5, 15].

На перевагу темноволосих вказував і Р. Кайндль: "Колір волосся переважно темний (*чорнєвий*), рідко білявий (*білєвий*). Білява дівчина вважається особливо гарною" [7, 62]. Хоча про красу гуцулок дослідник говорив досить скептично: "Про красу гуцульських дівчат і жінок розповідають багато, але надаремне. Гарних дівчат можна побачити досить рідко, а ще рідше гарних жінок; надто раннє одруження і розпусне життя дуже швидко їх старять. *Гуцульська красуня, свідома з цієї своєї властивості, одягається красивіше й чистіше і проявляє у бесіді й поводженні особливу кокетливість, можливо, навіть грацію* (курсив наш. – Т. Б.). Ці прикмети зберігає кожна, навіть коли її цвітіння вже минулося" [7, 19].

З одного з уривків довідуємося про колір Маріччиних очей: *... а погляд її **чорних матових очей** м'яко поринав у Іванове серце* [10, 141].

У цьому аспекті важливим є висновок Хв. Вовка: "Барва волосся українців взагалі тотожня з барвою очей, цебто українці в більшості мають темне волосся і темні очі, але кількість яснооких значно переважає кількість ясноволосих, цебто, інакше кажучи, ясні очі трапляються іноді й у темноволосих (навпаки – рідше)" [5, 15]. Отже, спираючись на дослідження антропологічних особливостей українців, можемо зробити висновок, що Марічка, очевидно, була дуже гарною, але зовнішність її нетипова не лише для гуцулок, але й для українок загалом.

Стосовно ж погляду дівчини, то варто зауважити, що здавна багатьох іноземців вражав особливий погляд українських жінок. Так, у В. Січинського знаходимо коментар росіянина П. Шалікова про українок (І пол. XIX ст.): "Загалом жінки тут милі, майже всі з "томними" і разом з тим палкими очима, в котрих так яскраво виявляється чуліть душі і серця. Природа наложила на їх обличчя знак любови і ніжности" [14, 65].

В одязі й у тому, як людина хотіла б виглядати, виявляється та роль, яку вона відіграє або хотіла б відігравати в суспільстві, її внутрішня позиція.

До свого одягу гуцули ставилися дуже серйозно. І якщо повсякденна важка праця не дозволяла їм гарно вдягатися щодня, то на свята вони вдягали найкраще, найдорожче вбрання. "Найбільші витрати гуцул має зі своїм убранням. Воно багате, гарне, а може, навіть і мальовниче" [7, 65]:

[на храм]

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що била його по ногах... [10, 139].

Натомість дорогий одяг у будні дні міг викликати подив і навіть спричинити до конфліктної ситуації:

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

– Де ти волочишся все?! – сердився Іван. – Гляди, газдине!

Але Палагна тільки сміялась [10, 170].

Безперечно, одяг та прикраси вказують і на соціальний статус особи, викликають позитивну або негативну реакцію в оточення; особливо гарно хоче виглядати жінка для привернення чоловічої уваги (див. попередній приклад): *Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й волостою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка!* [10, 161]. *На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на волостій шиї блищало у неї **стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась*** [10, 163].

Елементи одягу гуцулів могли сигналізувати про вікові зміни людей, про їхню готовність увійти в доросле життя, змінити свій соціальний статус:

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

*Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, **мастив кучері маслом**, **носив широкий черес і пишну кресаню**. Марічка теж вже ходила **в заплітках**, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись* [10, 142].

Отже, специфіка невербальної комунікативної поведінки гуцулів зумовлена їхнім світобаченням (глибокою релігійністю, вірою в існування надприродних сил й активну участь цих сил у долі людини та ін.), особливостями умов життя тощо. Проте загалом вона становить частину української національної комунікативної поведінки.

1. Бацевич Ф. Тональність як складова мовленнєвого спілкування / Флорій Бацевич // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія : зб. наук. праць : у 2-х ч. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2001. – Ч. 1. – С. 91–98.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
3. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / Світлана Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
4. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы / Е. М. Верещагин. В. Г. Костомаров / под ред. и с послеслов. Ю. С. Степанова. – М. : Индрик, 2005. – 1040 с.
5. Вовк Хв. К. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.

6. Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому / Михайло Зеленчук // Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 241–247.
7. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль ; пер. з нім. З. Пенюк / наук. ред., післямова О. Масана. – 2-е вид., випр. і доп. – Чернівці : Молодий буковинець, 2003. – 200 с.
8. Кайндль Р. Ф. Русини на Буковині / Раймонд Фрідріх Кайндль. Олександр Манастирський ; пер. з нім. В. Ю. Іванюка / наук. ред.. М. К. Чучко. – Чернівці : Зелена Буковина, 2007. – 192 с.
9. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Тетяна Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.
10. Коцюбинський М. Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський // Твори в 3-х т. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 3 : повісті, оповідання, статті, листи. – С. 135–183.
11. Прохоров Ю. Н. Русские: Коммуникативное поведение / Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта: Наука, 2006. – 328 с.
12. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький. – Львів : Сполом, 2001. – 224 с.
13. Рудик І. М. Оцінний потенціал комунікативного акту мовчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/2207/1/06rimmam.pdf
14. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – Львів : Слово, 1991. – 96 с.
15. 100 найвідоміших образів української міфології / [Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О. та ін.] ; за ред. О. Таланчук. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.

This article is about hutsuls nonverbal communicative behavior in the story by M. Kotsubynskyi "Shadows of Forgotten Ancestors". It is found out that specific features of nonverbal communicative behavior are caused by worldview and living conditions features of this ethnographic group.

Key words: *nonverbal communicative behavior, gestures, facial expressions, tone, silence.*

УДК 811.161.2:811.161.2-32К1/7.08
ББК 81.411.2-52 Ук

Борис Коваленко

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА ПОВІСТІ "ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ" М. КОЦЮБИНСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ ЧОРНОВОГО АВТОГРАФА)

У статті на матеріалі чорнового автографа охарактеризовано мовні особливості та гуцульські діалектні риси, що виявляються у повісті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського. Встановлено, що і у мові автора, і у мові персонажів трапляється чимало слів, характерних для гуцульського говору.

Ключові слова: *діалектизм, мовні риси, діалектні риси, гуцульський говір.*

Мова художніх творів М. Коцюбинського належить до непересічних явищ періоду кінця XIX – початку XX століття і є предметом різнопланових наукових, зокрема, лінгвістичних досліджень. Так, можна виокремити роботи, спрямовані на комплексний аналіз прози письменника, в яких розглянуто лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію і стилістичну фонетику творів М. Коцюбинського [3; 8; 9; 12], стосунки та взаємозв'язки синоніміки народно-розмовної лексики, вживання діалектних елементів, особливостей фразеології і метафоризації лексем [3; 5; 7; 9], мовні особливості окремих творів письменника [10; 13; 15]. Як свідчать ці та інші дослідження, М. Коцюбинський постійно працював над мовою своїх творів; на думку В. Русанівського, він, як ніхто інший з його сучасників і навіть письменників пізніших років і десятиліть, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, локалізмами, хоч своєю власною практикою не заперечував їх художньої вартості [15, 271]. Як зазначає Ю. В. Шевельов, "... М. Коцюбинський над своєю мовою працював багато і систематично, домагаючись того, щоб вона не була говіркова, – як це було в багатьох його попередників в українській прозі і як це було в нього самого при його перших літературних дебютах... Уважне, зацікавлене й любовне ставлення до галицьких мовних особливостей лишилось у М. Коцюбинського на все життя, хоч він був ворогом діалекту в літературній мові (звичайно, поза спеціяльними художніми завданнями – згадаймо хоч би його "Тіні забутих предків"), і тому пересади в запровадженні галицизмів до літератури завжди викликали його заперечення" [16, 77].

Як відомо, написанню повісті "Тіні забутих предків" передувала тривала підготовча робота, про що свідчать листи письменника до В. Гнатюка, М. Могилянського [11, 237; 254]. Підтвердженням є також два автографи – чорновий і чистовий. В архіві письменника зберігаються й матеріали до повісті – нариси, виписки з фольклорно-етнографічних збірників, словник місцевих слів, план і фрагменти до твору, а також різні варіанти назв оповідання.

Мета пропонованої розвідки – з'ясувати діалектні мовні особливості повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". У цьому аспекті повість уже була предметом досліджень мовознавців. Так, наприклад, М. С. Грицюта вивчала фольклорну основу твору [5], О. Г. Давидова – лексичні діалектизми як складовий елемент стилістичної системи повісті [7], а В. В. Грещук [6] розглядала гуцульські діалектні риси, що знайшли відображення у мові "Тіней забутих предків", виявила, наскільки повно вони відбивають гуцульську розмовну стихію.

Матеріалом нашого дослідження обрано чорновий автограф (р-161), який зберігається у відділі рукописів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського. Вибір такого матеріалу зумовлений тим, що текст оповідання різних років видання подається за сучасним правописом, і виявити особливості мовної манери автора не

© Б. Коваленко

завжди вдається. Як зауважує П. Гриценко, "при дослідженні ідіостилю письменника, вивчення мовних особливостей ґрунтується на текстах відомих, т. зв. "хрестоматійних" [4, 17], а "едиція текстів часто стає дорогою втрат ... важливих, нерідко знакових рис ідіолекту, дорогою не до автора, а від нього. Змінити напрям руху може лише дослідження вихідних варіантів текстів – рукописів та авторизованих першодруків..." [там само, 42].

Дослідники відзначають, що при написанні повісті про життя гуцулів М. Коцюбинський не міг обійтися без використання галицьких мовних особливостей [16, 77]. "У повісті "Тіні забутих предків" діалектні елементи письменник використовував як стилістичний засіб вираження гуцульської народної романтичної поезії" [12, 88].

Прочитання рукописного варіанта повісті дозволило нам виявити такі особливості мовної манери автора:

1. На фонетичному рівні:

– ненормативне вживання ненаголошених голосних, наприклад: *трівозі, бісиня, перид, забірався, смерикові, збірав, седів, гилячки, перебірав, велитенських*, наприклад: *Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти ії дитину на своє* ***бісиня****; Верхи на скелі* ***седів*** *«той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очи, дув у фльоєру*;

– вживання [и] на початку слова: *инакше, инчих, инше, Иван, Иванкова* (останні два вживаються непослідовно, трапляються й форми *Ива, Іван, Іванко*), *Игрець, извори* наприклад: *Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивив ся на світ* ***инакше****; Коли вони старшими стали, забави були вже иншi; Вниз од груня западали ся боки гори у глибокі чорні* ***извори****, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекав ся тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини – "вуйко"*;

– у повісті у переважній більшості на місці [а] будь-якого походження після м'яких приголосних і шиплячих незалежно від наголосу виступає [е], а це одна з рис галицько-буковинської групи південно-західного наріччя: *двадцетою, місце, парасолє, сонце, обовезки, єгід, без тєми, пєтами, топірцєми, тєглися, єгнята тощо*, наприклад: ***Двадцетою*** *і останньою була ~~дівчинка~~ Анничка* (у чорновому рукописі М. Коцюбинський закреслив слово *дівчинка* і надписав *Анничка* – Б.К.); *Не пасли більше вкупі* ***єгнята*** *і стрічались лиш в* ***свєто*** *або в неділю*;

– диспалаталізація [с'], [ц'] у кінці слів: *жрец, якус, шос*, наприклад: *Повним поваги рухом, як давній* ***жрец****, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою...; Іван присував ся ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав: – Оповіж, браччіку, казку* ***якус****, ти їх багато знаєш...; – А я йду сночі, – оповідав Іван, – повз її хату та й дивлюса – кочеєтьси* ***шос*** *кругле, гейби капшук*;

збереження м'якості шиплячих та африкат – характерна риса консонантизму гуцульського говору. У повісті, хоч і не послідовно, африката [ч] зберігає свою давню м'якість: *чьому, нічьо, браччік*, наприклад: – ***Нічьо***! *– потішала вона його. – Ти меш, сарак, вівчарити, я му сіно робити; –* ***Чьому****? Співай, Марічко, не втрачай веселости свої, я си хутко поверну; ...****браччік*** *Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом*;

– звукосполучення [ир] на місці давнього [ръ]: *ирщений*, наприклад: *– На віки слава! – обернув ся він до Івана. – Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас,* ***ирщених****...*;

– вживання [х], [ф] замість [хв]: *хорий, фоя*, наприклад: *Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіни од бербениць, постогнує* ***хорий****; А плай вів все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й* ***фої****, як кістяки*;

– типовою рисою південно-західних діалектів, зокрема для подільського говору, є твердість приголосного [р]. У повісті лише у деяких словах зберігається твердість, наприклад: – ***Бурак*** *– борщ.* ***Бурак*** *– борщ.* ***Бурак*** *– борщ... – кректала Марічка... –* ***Бураки-ки-ки****!.. Бураки-ки-ки!* ***Бураки-ки-ки!*** *– верещали вони обоє, заплющивши очи, аж жаби здивовано мовкли; Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одежа на вівчарах стала холодна й цупка; Він показував другим, але ті дивувалися: "Де? Сама лиш* ***мрака****"*. Для гуцульського говору, навпаки, характерне збереження м'якості [р'], наприклад: *Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати* ***звіря*** *й відьом...*;

– у південно-західних говірках приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ьје** не подовжуються: *волося, Благовіщеня, знесиля, каміня, лудіня, почутя*, наприклад: *Помяв (чугайстр) задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях* ***волося*** *й почав прощатись; На* ***Благовіщеня*** *ще вона (Палагна) закопала у муравлисько сіль, булку й намисто...; І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм* ***знесиля*** *і вже просила: – Пусти! Де ся подіну?; ...сушать бліде тіло своє* ***на камінєх*** *річки; Він теж горів бажанєм помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій; Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським* ***почутєм*** *брав на руки єгня...* Слід, однак, зазначити, що у повісті значно частіше трапляються форми типу *диханнє, обличчє, зітханнє, корінnє, ворожіннє*, а

*Тут і далі приклади подаємо за р-161. М. Коцюбинський „Тіни забутих предків". Чорновий автограф

також *каміння, дихання, ворожіння*, наприклад: *Пропало ціле* ***ворожіння****!; Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке* ***зітхання****, все частіше попадалось велике* ***каміння****, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах* ***коріннєм*** *смерек*;

– відсутність подовжених приголосних в орудному відмінку в іменниках III відміни, наприклад: *Вже синими хмарами підперали крайнебо буковинські верхи, оповились* ***блакитю*** *близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курив ся Игрець, колола небо гострим штильом Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю; Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймав ся у небо чорний привид гори і дихав* ***синю****, що не хтіла тануть на сонці*;

– відсутність протетичного приголосного перед голосним [о]: *острий*, наприклад: *А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була* ***остра*** *у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намножив ся од вогню попіл*;

– досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова ***хотіти*** (синкопа). Це, як правило, спостерігається у найуживаніших словоформах: *хтів* (трапляється у повісті 9 раз), *хтіла* (4 рази), наприклад: *Він хтів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир; Вона* ***хтіла*** *крикнуть на нього – і не могла.* ***Хтіла*** *закрити груди руками – й не мала сили їх зняти*;

– уподібнення приголосних: *росперла, ростелилося, роскопать, роскидав, ростяв, ростягнула, розпалялась, швидче, багацтва, воххі*, наприклад: *Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і* ***росплющились*** *очи; Не був жадний* ***багацтва*** *– не на те гуцул живе на світї, – саме плеканнє маржинки сповняло радістю серце;* ***Воххі*** *блискучі очи приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вимя та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу*;

– стверділий кінцевий [т']: *родит, сушит*, наприклад: *"Не инакше, як мольфарева справа, – гірко думав Іван, – наважив ся на життє, хоче з світу мя звести та й* ***сушит****..."* ;

– звукосполука [ст] переходить у [с'ц']: *Занедужав Микола – і Іван* ***замісць*** *нього пильнує ватри*;

– форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим **е**, а не **и** органічно витворились із старовинних форм з кореневим **ь** *(оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ)*. Форми цього числівника з початковим **є** і його рефлексом **ї** *(єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах: *– Опришку* ***єден****!..; – Ігій! Безвстиднику* ***єден****...*;

Найголовніші морфологічні особливості українських говірок відбиті у повісті такі:

– наявність флексії **-и** замість **-і** у формі родового відмінка однини іменників I та III відміни: *памяти, ночи, матери, веселости, з радости, мирности, тіни, крови, кости, смерти, пожежи, тучи, одежи, кручи, свічи*, наприклад: *Або про горе* ***матери****, якої син загинув у лісі, придушений деревом; Але в Івановій* ***памяти*** *татова смерть не так довго жила…; Іван зігнув ся, чекаючи* ***смерти****, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець; Вітер біг перед нею та роспихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після* ***пожежи***;

– у давальному відмінку, а також у місцевому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ови** (**-еви**): *богови, вівчареви, мерцеви*, наприклад: *Він, щез би, глумить ся* ***богови****, підставляє свою гузицю, а* ***вівчареви*** *біда: страху набереть ся, ще й змокне до нитки...; Палагна поправляла полотно* ***на мерцеви****, а її пальці чули холод мертвого тіла…*;

– в орудному відмінку однини іменники жіночого та узгоджувані з ними прикметники, порядкові числівники і деякі займенники в більшості південно-західних говорів мають стягнене закінчення **-оў** [1, 211]. Ця риса відбита і в повісті, але лише у мові персонажів: *– На безоружного* ***з бартков*** *не йду!.. ; – За* ***тобов****, душко Марічко... за* ***тобов*** *банував...; – А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка* ***над полонинков*** *– ту бачить Іванко...*;

– форма орудного відмінка однини іменників на **-ом** замість **-ем**: *жальом, Черемошом, шпильом, лойом, кептаром, Юром* наприклад: "Нема моїх кіз... Нема моїх кіз..." – розливалась ***жальом*** флояра; …колола небо гострим ***шпильом*** Говерля…; І, хрестячи груди **під** ***кептаром*** та озираючись лячно, він повертає до стаї;

– у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини здебільшого мають закінчення **-ий** [1, 210]. У повісті в словах такого типу письменник також вживає це закінчення, наприклад: … *їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупанє барди, хеканнє втомлених* ***грудий****; Зза галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом* ***тіний*** *од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок; Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих* ***тіний*** *стогне Микола; …погляд її чорних матових* ***очий*** *мягко поринав в серце Івана...; Правда, вона любила пишне лудіннє, і немало десь пійде* ***гроший*** *на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка*!;

– послідовно в повісті вживано закінчення **-е** у слові *люди*: *За ним схилились до молитви вівчарі й* ***люде****, що пригнали маржину; Мусіло ж прибитись десь до кашіци, десь* ***люде*** *мали його спіймати*;

– кличний відмінок імен осіб має усічену форму: *– **Мико**!.. – гукнув він у двери. – А розклади борше ватру у стаї...; – **Мико**!.. Ходи д'мені, браччіку!..; – **Ива**!.. мо-ой! - гукали на ~~нього~~ Івана од хати, але він того не слухав, збірав малини, пукав з листочків, робив ~~свистілки~~ теленки (дудки) або пищав у травинку, намагаючись вдавати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі; – Чуєш, **Ива**? – шепотіла Марічка; Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме диханнє: – **Ива**!.. ;*

– вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів **-ш-** та **-іш-**, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. Так, суфікс **-іш-** у багатьох південно-західних говорах набрав вигляду **-ішч-** [1, 114]. Спостерігаємо ці зміни і у повісті, де вживається прикметниково-прислівниковий суфікс **-ішч-** для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**: *сильніщий, спокійніщий, ясніщий, пильніще, крутіще, тихіще, сумніще*, наприклад: *Іван виймає фльоєру і дме у неї що має сили, але "той", навіжений,* ***сильніщий*** *за нього; Закотили ся вівці в долинку, і тут* ***тихіще****; "Певно, вуйко зарізав корову", – дума Іван і* ***пильніще*** *оглядає свою отару; Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив* ***спокійніще****; І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та* ***веселіщі****; Але зробилось іще* ***сумніще****; ... в його стомленім мізку засвітилась перша* ***ясніща*** *думка: на сім місці брела колись Марічка; Ліс все* ***густіщав****; Але тут було іще* ***крутіще****, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка; Дедалі ставало* ***трудніще*** *спускатись.* У гуцульських говірках вищий ступінь порівняння прикметників твориться, як правило, за допомогою частки **май**, наприклад у повісті: *– Нічьо... В мене є другі...* ***май ліпші***;

– поряд із повними відмінковими формами особові та зворотний займенники мають такі форми: *"Плекали* ***мя*** *вівці", – говорив він про себе, приглажуючи непокірні кучерики; – А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ* ***мні*** *зівяв...; – Потеруха б* ***тя*** *стерла!..; - Гісь-гісь!.. А ти куди?.. ; Шляг би* ***ті*** *трафив!; Турбота зсува йому брови, а він уперто чита: "Мосійчук має чотирнадцять дробєт, а* ***му*** *належит..."; – Наш Федір зробив* ***си*** *таку файну фльоиру... та й єк заграє...; Поробив арідник вівці, зробив* ***сі*** *скрипку і грає, а вівці пасуться*;

– зафіксовано у повісті злиті форми минулого часу складеного типу, що виражаються поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді. Це форми минулого часу дієслів із залишками колишнього перфекта, наприклад: Полонинко, верховинко, ***чим*** *єс* так ***згорділа***, чи не тими овечками, шос тільки **уздріла**?; Раз єкось ***паслисьмо*** вівці, та й звіяв студений вітер, гей би в зимї...; – Мужу мій солоденький, на ***біду-сь*** мя ***лишив***... жалілась Палагна; – Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Шо там ***робив есь***?

– у гуцульських говірках форма умовного способу може творитися поєднанням часток **би**[ᵉ]**х**, **би** і форми минулого часу, наприклад: *А Арідник мав силу до всього. – "Я* ***бих*** *туди* ***пронир****", – каже він богові*;

– у гуцульському говорі майбутній час дієслів може мати аналітичну форму типу **му хо**[ў]**дити** та **хо**[ў]**дити му**. У повісті такі форми складаються з інфінітива та препозитивної до нього особової форми дієслова, наприклад: *– Ти* ***меш****, сарак,* ***вівчарити****, я му сіно робити. А як в погожу нічку зазоріє небо, я* ***му дивитись****, котра зірка над полонинков – ту бачить Іванко... ; – Ти* ***меш годувати*** *мене і мого газду, а я тебе буду шанувати...; Як* ***муть*** *мряки* ***сідати*** *на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий; Гой ви* ***мете****, співаночки, горами* ***співати***;

– постпозитивний постфікс **ся (си)** вжито в повісті, як правило, окремо від дієслова: *живив ся, оженив ся, догадав ся, підіймав ся* тощо, наприклад: *– А нащо ж ти* ***бєш си****?; Іван* ***дивить ся*** *вниз.* Цей постфікс й у препозиції: *"Чому ти* ***ся*** *бай* ***не женіш****, високий Бескиде?"; Поки ми* ***ся*** *та й* ***любили****, сухі дуби цвіли, а як ми* ***ся розлучили****, сиренькі повьяли...; Закувала зозуленька тай коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь* ***си скінчила***...; *Вилізу на копицю та й* ***си подивлю*** *в гори на полонинку...; ...я сяду та й* ***си заплачу*** *...; ...я* ***си*** *хутко* ***поверну****...*;

– особові форми теперішнього часу дієслова **єсмь** у східнослов'янських мовах в основному втрачені. Архаїчні форми *єсть, суть*, зрідка *єси* з певними стилістичними завданнями використовуються в літературі. Не збереглися також і інші східнослов'янські форми цього слова. Форми 1-ої особи однини єсми відбиті у пам'ятках: *тако смы* (= *єсмы*) *опыталы* (Грамота 1419 р.). Лише в говорі батюків зустрічається архаїчна форма першої особи множини: *ми єсми*. Архаїчна форма 1-ої особи множини *єсьма* звичайна в багатьох карпатських говорах [2, 337-338]. М. Коцюбинський зберігає особову форму теперішнього часу атематичного дієслова **єсмь**, наприклад: *А воно каже: "Не знаю. Живий* ***сме****, а ходити не можу"*. А то був Арідник;

– дієслова у 3-ій особі множини теперішнього часу втрачають у закінченнях **т**: *- Я не требую їхньою згодою. Най що* ***хочє робє****, а ти будеш моєю*;

– трапляються у повісті сполучники ***гей би (гейби)***, частка ***ци***, вигуки ***ігі (ігій)***, ***мой-мой***, які характерні для гуцульського говору: *Сідлались коні, і суточками зеленим верхом ішов пишний похід та*

*закосичував плай, **гей би** червоним маком; **Ігій** на тебе, відьмо!..; – **Ой мой-мой**! Шо ти говориш.... Чимало у творі й вигуків, якими відганяють або підганяють овець: **гісь-гісь**, **бир-бир**, **рист-рист**, **пtруа-пtруа**: – **Гісь-гісь**!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! **Бир-бир**!..; – **Рист**! – сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент…; – **Пtруа... пtруа**!.. – горляний поклик все навертає крайніх в отару…*

Таким чином, аналіз чорнового автографа повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" засвідчує в оригінальній художній мові автора й персонажів низку фонетико-морфологічних рис, типових для південно-західного наріччя, зокрема гуцульського діалекту, значною мірою покладеного в основу мовної тканини твору. Подальші мовознавчі описи невідомих широкому читацькому загалу рукописних текстів художніх творів є перспективними з огляду на можливості виявлення в них цікавих лінгвальних явищ, у тому числі мовних ознак різних діалектів, які фіксувались на відповідному історичному етапі розвитку української мови.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – 246 с.
2. Безпалько О.П. та ін. Історична граматика української мови. Підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР / О. П. Безпалько. – К.: Радянська школа, 1962 . – 508 с.
3. Богдан М.М. Мова новели М. Коцюбинського «Коні не винні» М. М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 9. – С. 22-25.
4. Гриценко П.Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. Академік НАН України В.Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 16-43.
5. Грицюта М.С. Фольклорна основа повісті М.М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / М. С. Грицюта // Радянське літературознавство. – 1958. – № 1. – С. 59-73.
6. Грещук В. Гуцульські діалектні риси в мові повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / В. В. Грещук // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 520-524.
7. Давидова О.Г. Лексичні діалектизми як складовий елемент стилістичної системи повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / О. Г. Давидова // Тези доповідей і повідомлень четвертої республіканської наукової конференції з питань творчості М.М. Коцюбинського. – Дніпропетровськ, 1963. – С. 87-88.
8. Дроздовський В.П. Дослідження стилю М.М. Коцюбинського за рукописною спадщиною / В. П. Дроздовський // Мовознавство. – № 4. – 1973. – С.70-76.
9. Іванов Л.Д. Деякі мовно-стилістичні особливості повісті М. Коцюбинського «На віру» / Л. Д. Іванов // Наукові записки Дніпропетровського ун-ту. – Д., 1958. – Т. 68: Збірник праць історико-філологічного факультету, вип. 16: Питання лінгвостилістики та синтаксису. – С. 3-10.
10. Корчик О.Л. Вивчення мови повісті «Fata morgana» / О. Л. Корчик // Література в школі. – 1951. – № 5. – С. 50-55.
11. Коцюбинський Михайло. Твори: В 4-х т. – Т.4 / Упоряд. і приміт. М. Грицюти / Михайло Коцюбинський. – К.: Дніпро, 1985. – 335 с.
12. Мацько Л.І. Мовні засоби образності в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo» / Л. І. Мацько // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 10. – С. 43–49.
13. Пещак М.М. Мовно-художнє вираження людяності в оповіданні М. Коцюбинського «Харитя» / М. М. Пещак // Культура слова. – 1990. – Вип. 38. – С. 33-36.
14. Плющ П.П. Мистецтво слова (Мовні особливості «Fata morgana» М. Коцюбинського) / П. П. Плющ // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 5. – С. 21-28.
15. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім „КМ Академія", 2003. – 160 с.

In the article on the material of draft autograph the language features and Hutsul dialect features, which are found in the novel "Tini zabutyh predkiv" by Myhajlo Kotsubynskiy are characterized. It is specified that in the language of author and language of heroes there are a lot of words, specific for Hutsul dialect.

***Key words:** dialectunit, language feature, dialect features, Hutsul dialect.*

УДК 811.161.2'25'282:366.594 Оксана Даскалюк
ББК 81.2.Укр–3

КОМУНІКАТИВНО-СИТУАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОВНИХ ЗАСОБІВ АДРЕСОВАНОГО ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ У МОВЛЕННІ ГУЦУЛІВ

Проаналізовано мовні засоби передання адресованого волевиявлення у мовленні гуцулів, описано основні комунікативні ситуації спонукання в цьому етнографічному мовному середовищі, з'ясовано особливості вживання імператива та його функціонально-семантичних еквівалентів відповідно до мети комунікації.

***Ключові слова**: адресоване волевиявлення, мовець, адресат, комунікативна ситуація.*

У рамках традиційного мовознавства волевиявлення досліджували, вивчаючи марковані мовні засоби передання вольового впливу мовця – імператив – та немарковані мовні одиниці, яким притаманне значення 'спонукання до дії', описуючи семантичні відтінки, які властиві імперативним реченням, та роль цих синтаксичних одиниць у переданні спонукальної модальності тощо. Аналізу семантики імператива, його граматичних характеристик, а також вивченню функціонально-семантичних еквівалентів дієслова наказового способу присвячено праці Л. Бережан, С. Мясоєдової, М. Скаба, Н. Швидкої, В. Храковського та О. Володіна, [1; 4; 5; 7; 8].

У сучасних лінгвістичних дослідженнях основну увагу зосереджують на проблемах комунікації: від вербального її наповнення до аналізу досягнення / недосягнення мети в результаті вживання тих чи інших мовних засобів. Звичайно, що така важлива ланка людської комунікації, як вираження волевиявлення мовця, теж стала об'єктом мовознавчих досліджень у царині прагматики. З погляду національних особливостей спонукання до дії адресата мовлення описала комунікативну ситуацію волевиявлення Т. Ларіна [3]. Мовознавець пояснила особливості вживання власне імперативних конструкцій та їх функціонально-семантичних еквівалентів у різних ситуаціях спонукання в російськомовному та англомовному середовищах. Звернення саме до ситуації волевиявлення дало змогу продемонструвати значні відмінності не тільки в засобах мовного оформлення спонукання, а й у культурах цих націй.

Імператив як маркована одиниця адресованого волевиявлення має доволі великий діапазон значень: від мольби до жорсткого наказу, а це робить його основним компонентом комунікативної ситуації вираження волі мовця та спонукання до дії адресата мовлення. Такі семантичні особливості дієслова наказового способу накладають деякі обмеження на його вживання у певних, зазвичай офіційних, ситуаціях мовлення, а також коли мовці перебувають по різні боки вісі координат, запропонованої Н. Формановською для характеристики статусу та ролі в комунікації адресата та адресанта [9, 57]. У такому випадку замість імператива мовець вибирає його функціонально-семантичний еквівалент, який найбільш доречний для певної ситуації мовлення. Вивчення комунікативно-ситуативних особливостей вживання імператива у мовленні певного народу чи етнографічної групи становить інтерес не лише для мовознавчих студій, а й для етнолінгвістичних, соціолінгвістичних та лінгвокультурних досліджень. Комунікативна ситуація волевиявлення передбачає чітке дотримання мовцями правил комунікативної поведінки, прийнятих у певному мовному соціумі. Інакше мовець не лише не досягне мети комунікації, а й може потрапити у конфліктну ситуацію.

Опис комунікативної ситуації волевиявлення в етнографічній групі "гуцули" дозволить виявити випадки дотримання / недотримання в ній правил комунікації, прийнятих в українському суспільстві в цілому. Джерелом дослідження послужив роман Петра Шекерика-Дониківа "Дідо Иванчік", у якому на гуцульському діалекті докладно описано життя гуцульської спільноти початку XX століття (у прикладах передаватимо написання джерела).

Як показало наше спостереження над особливостями вживання імператива у мовленні гуцулів, саме ця мовна одиниця є основною не лише в ситуаціях спонукання до дії співрозмовника, незалежно від його соціальних, вікових характеристик, а й у передачі складного світу, у якому живе гуцул, світу, переповненого різного роду віруваннями та забобонами. Наприклад, як це спостерігаємо у ситуації вітання до дояра: *"Дійте богато молока", – привитав я вуйка на стійлі. – "Доїмо, коби лиш давали", – викручуючи на бік голов з-пид корови, видповів мині вуйко, тай далі додоював напочіпки корову (90).* До речі, доволі часто комунікативна ситуація вітання у мовленні гуцулів містить в собі компоненти побажання: *"Добрий вечєр", – остро привитавси Юріштан. – "Добре здоров'єчко", – гречно видповів Иванчік, бо знав, шо з Юріштаном жерту нима, то просто поганин; "Боже помагай", – привитавси він з косарями. – "Дєковать! Най и тобі Бог помагаєт, Иванку", – гуртом всі, крім Обарінчука, видповіли косарі (375).*

З елементів вияву пошани, а відтак і м'якості спонукання, що їх фіксуємо в адресованому мовленні гуцулів, можемо виокремити пошанну множину у звертанні дитини до дорослого: *"Та бо скажіть ми, бабко", – богомолив я її, – "йку воду видберати?" (18)* – внук до бабки. У решті випадків чіткої послідовності передання вікових чи соціальних нерівностей у зверненому мовленні (на прикладах з цього твору) не зафіксовано: *Великан (градовий цар. – О.Д.) стоєв на однім місци, широко розтараджінимі ногами, а д'жидови лиш викрутив свою теньту голов на довгих в'єзах, тай застогнав: "Жиде, покладь оперед пана Олексія на стів кварті горівки. Але дивиси, покладь такої, аби вид неї аж у п'єтах загимзіло. Чуєш?" (180).* Звичайно, щодо мовця аналізованої мовної ситуації можна зауважити, що він у світоустрої займає вище положення, аніж його адресат, окрім того, відносини між гуцулами і євреями хоча і досить терпимі, проте за недолік вважається те, що "вони (*євреї. – О.Д.*) моляться Богові з непокритою головою" [2, 81]. Проте і до Олексія, від якого дуже залежить у момент розмови градовий цар, він звертається на "ти": *"Йой дідику, Олексійку, ни трати мене у цій паршивій коршмі перед усим народом. Йо-о-ой молю тє", – пишшєв великан, єк би з великого болю..." (181).* Та й Олексій, будучи володарем ситуації та знаючи, що у майбутньому залежатиме від градового царя, теж веде мовлення без пошанних компонентів: *Але дідок ни попускав йиму. Тівк кулаком у стів тай грозивси. А великан вигорєвси: "Олексійку, повір ми, шо я ни годен си назад вернути з градом, відків смих прийшов, хоть бих уже це й рад зробити". "Вернешси", – дютав йиго дідок (182-183).* Проаналізована комунікативна ситуація засвідчує рівноправ'я (або солідарність [покликання за 6, 87]), що існувало у суспільному устрої гуцулів. З пошанною множиною зверталися до шанованих у краю людей: *"Иванчік утер долонев піт з чола, а дідок насипав порцію горівки, тай, клонючіси Иванчікови, здоровкнувси з ним: "Здоров, Ива!" – "Пийте здорови! Най Біг даст на пожиток", – видповів, дрижучі, Иванчік (180).* Причому таке пошанне звертання вживають не систематично: у такій самій ситуацій (зверненому мовленні теж до мальфара, але не такого знаного) Иванчік вживає "ти": *Малиш всміхнувся: "Ні! Він ни надвір хочєт, а кажет, шо*

© О. Даскалюк

у Гропі вівці збавлені". – "Збавлені, дідочку, лиш ни знати, хто їх збавив?" – з страхом позираючи пид каглу на чорного котика, сказав Иванчік, просічі Малишя: "Тимунь я й прийшов до тебе, дідочку, з поклоном вид Фоки тай вид ватага Карпи, а вид себе з просьбов, ци ни зробив би ти обертин вівцям?" (355). У попередній ситуації маємо також приклад заміни імператива його функціонально-семантичним еквівалентом – питальним реченням та лексико-семантичними засобами підсиленням прохання – *з поклоном, з просьбов*

На "ти", але вже пізніше, Иванчік звертається до того самого Олексія: *А Иванчік поклав йиму на плече свою руку тай легонько зачєв йиго прокликати: "Дідочку! Олексійчику! Подивиноси на мнє тай обизвиси хось одним слівцем д'мині..." (416).* У цьому випадку на вибір форми звертання мовця впливає ступінь знайомства: на час мовлення в останній комунікативній ситуації мовці були в дружніх стосунках. Звідси робимо висновок, що на вибір "пошанної" чи звичної форми волевиявлення впливає не стільки соціальний стан чи вік комунікантів, скільки їхня популярність і значущість серед гуцулів та ступінь знайомства.

Отож можемо стверджувати, що герої роману надають перевагу зверненому мовленню на "ти", незважаючи на вік адресата. У цьому випадку, мабуть, велике значення відіграє суспільний стан мовця, як, наприклад, у комунікативній ситуації спонукання ватажка опришків до значно старшого за віком адресата: *Шумей вибіг д'опришкам, але ватажок ни допустив йиго пид шопу, лиш крикнув на него: "Иди всамперед вари свому синови тай нам їсти, бо ми голодні, а витак шош май бірше будим балакати про твого сина" (166).* Проте так само на "ти" звертаються й до ватажка: *А він (Шумеїв син. – О.Д.) у тот раз лиш вихоп'єт тоти медвежі вуха з тобівчіни та верг їх ватагови на путину, сміючиси: "На! Їж їх, коли ми ни вириш" (164-165).* Це знову ж таки засвідчує відчуття соціальної рівності у стосунках між гуцулами.

У зафіксованому матеріалі переважають комунікативні ситуації, у яких мовець спонукає адресата до дії, вживаючи імперативні конструкції. Проте зустрічаємо приклади, коли адресант вдається до функціонально-семантичних еквівалентів імператива, а саме конструкцій з компонентами ввічливості *прошу* та *будьте ласкави*. Особливо багаті на таке спонукання обрядові ситуації: *Він из-за стола поважним голосом запрошєв усіх до свєтої вечері: "Прошу вас усіх живих, шо єсте у моїм домі, й прошу усіх добрих духів з цілого світа й усі душечьки з цего місця, шо є на тім світі, шобесте усі були ласкаві засісти зо мнов разом до цеї свєтої вечері" (66).* Вживають такий засіб спонукання і у множинній формі: *"Просимо вас, панове, на то, шо втєкаємо" (87)*, а також через "сполонізовану" форму *проше*: *Ботик ласкаво сказав: "Проше шукати, стрільям не боронено, тай єк її имете в моїм дому, то й озмете вид мене собі тотму вашу добич".* Щодо такої форми спонукання, то цікавим буде його тлумачення через контекст, наведений у творі: *А тогди вже хоть би й ни хотів чоловік у заїця стрілєти, то мус, бо з чортом "проше" нима (299)* – вказано на м'якість такого роду волевиявлення та його відмінність від інших способів спонукання: за такого адресованого волевиявлення адресат має право вибору, на чому наголошує мовець, вживаючи спонукально-пошанний компонент *прошу* та його варіанти.

Еквівалентними формами спонукання гуцули послуговуються і у тих ситуаціях мовлення, коли, перебуваючи в залежності від адресата мовлення, мовець дуже прагне спонукати останнього до потрібної йому (мовцеві) дії, долаючи при цьому супротив до цієї дії адресата: *"Я би тебе дужє просила, Иванчіку мій любий та солодкий соколику, аби ти мене послухав, ни смішив опередь людьми мене тай сам себе, тай пішов зо мнов разом до Шкинді на толоку" (373).* Для порівняння наведемо приклади адресованого спонукання цього подружжя у звичайній ситуації спілкування: *Він аж на опецок сів, корєчі їй: "Ти, старьохо, пазь там свій очінаш, а ни глипай тут, шо я дію", – тай далі реготівси (35).* Про їхні стосунки у творі сказано: *"Нинавиділиси обоє. Мижи ними ніколи ни було доброго слова, любої розмови" (141)*, тому й адресоване мовлення у них було переповнене різного роду "люб'язностями", із семантикою 'волевиявлення' зокрема: *Баба ни видержєла, бризнула клєтьбов: "Бийси ти головов у камінь, хоть най з оттої дурної довбні мозок вишприкнеї тай очі висєкнут з голови, ти ми жєлю ни будет, єк єс ми докорив та досолив. Хоть и зараз пропадь ми з перед ичь навіки, то голосити за тобов ни буду, бо я маю з ким свій вік дотєгнути" (36).* До речі, в останній конструкції маємо імператив, трансформований в умовний спосіб, що несе додаткове емоційно-смислове навантаження: умовність подається як бажана мовцеві ситуація. Зрозуміло тепер, що спонукання Иванчіка через вживання конктрукції *я би тебе дужє просила* було з боку Єлени вищою дипломатією.

Цікавими для порівняння із мовними засобами спонукання сучасних українців є приклади комунікативних ситуацій залучення адресата мовлення до спільної з мовцем дії. Для такого роду волевиявлення гуцули вживають конктрукції з першоособовою множинною формою імператива: *Дідок сказав: "Тікаймо у коршму, там пересидимо фортуну"... (175); "Штуркнімси. єк маєш охоту", – усміхаючіси відповіла Костючка (243); "Ми ліпше озмім та порадьмоси. єк би то мочі скілцувати Иванчіка, и то борзо, аби далі ни рив йиму під нами..." (263).* Як бачимо, у мовленні гуцулів того часу відсутні такі форми залучення до спільної дії, як першоособові форми множини дієслова дійсного способу (суржикові форми),

форми з дієсловом *давай*. У мовленні сучасних українців останні форми спонукання до спільної дії переважають, майже витіснивши суто українські форми – імператив першої особи множини та конструкції з *нумо*.

Щодо вигукових способів спонукання назвемо діалектний варіант літературної частки *нате* (зі значенням "візьми"): *Иванчік видразу сів на передну лавицу коло стола, а Шкиндя борше узєв з полиці прилагожений погар сити тай дав йиго Иванчікови пити, юдічі: "Нако, Иванку, пий цеї сити, вна така холодна, єк лід, зараз нев си видхолодиш" (381).* В однині в гуцульських говірках у цьому значенні вживають загальноукраїнське *на: А подаючі йиго (пістолет. - О.Д.) Ботикови, остро приказав: "На це пістолє, тай давай команду пропоєви, най усі разом із тобов стрілєют из своїх пістолє..." (256).* До речі, енклітик -ко зустрічаємо і в складі імперативних форм дієслова: *"...Ачюй, ике латрает війт, абих уже знов до нго йкоїс біди борзо біг. Ас! Заждиско трохе!..." (276).* Також волевиявлення передають через вигукову форму *цить*: *"Цить, Луцю, ни говори так, бо меш мати за него гріх..." (271)* та її варіант. *"Раз ти кажу – ціхо будь, бо зараз вилетєт ти оттоти клонцулі з хавок туда, куда не треба. Ціхо!" (31).* Зустрічаємо також суто говірковий варіант передання волевиявлення: *"Засій тобі, проклєта бабо. Раз ти кажу, тяй ми з перед ичь, бо зараз перерву тє, єк жєбу", – тай далі пазив свої (30).* Вживають вигукові форми й для підсилення наказу або як фатичний компонент, призначення якого – зосередити увагу адресата на подальшому спонуканні: *"Ану подівиси ти..." (14); "Ану, сараку, ти сам скажи, єк то мет виглєдати мижи людьи, єк я буду набуватиси на одній толоці, а ти на другій?.." (373);* та морфолого-фонетичний варіант: *""Ануко досєгайте..." (91).* Такий спосіб вольового впливу можливий між мовцями, що перебувають на одній соціальній вертикалі, або за вікової чи соціальної переваги мовця.

Фактичний матеріал фіксує цікаву комунікативну ситуацію волевиявлення: через засторогу робити дію, до якої спонукають: *Тай лиш шепнув їй крадьми з-перед другої чєліди: "У Великодний понеділок, єк діждемо, то дивиси, абес ни прийшла на Дубовій "бородатого", бо біда ти впадет на голов" (311).* Така форма волевиявлення можлива між близькими людьми, оскільки містить у собі і гумор, і позавербальне порозуміння між комунікантами.

Зустрічаємо у фактичному матеріалі й форми імператива, трансформовані у дійсний спосіб: *"Бо бігай, торлюй собов, гризиси, а до того шє тебе називают "дражникотюгов", "кісткогризником", тай від жінки в хаті нима гаразду, єк утружений наверниси д'хаті" (276)* – вжиті для передання значення примусовості власних дій та вчинків.

Проте імперативні речення у житті гуцула обслуговують не лише його стосунки з людьми, спонукаючи їх до певної діяльності чи впливаючи на їх стан, а й допомагають сплікуватися з містичним світом – світом потойбіччя та світом природи, – присутність якого він відчуває скрізь упродовж всього життя. Звертаючись до надприродних сил, гуцул вірить, що впливає на свою подальшу долю, а також участь тих, кого він згадує у молитві. Зрозуміло, що дію, настання якої прагне мовець, передає дієслово у наказовому способі другої особи однини: *"Окрий, Господку, свєте, велике, праведне Сонечько, усу людску тай нашу худібку, Божу росицу вид шкоди, вид пригоди, лигохо чєсу..." (34); "Омий її вид омрази: Жугчьої, болючьої, Смертевної, пекучьої, Скіпачької, лупачької!" (21).*

Таким чином, у ситуаціях адресованого волевиявлення гуцулів (наскільки свідчить матеріал аналізованого твору) переважають імперативні форми дієслова другої особи однини, що вказує на незалежне сприйняття світу гуцулом і таке саме розуміння ним свого місця у цій реальності. "Пошанні" форми зафіксовано у мовленні дітей до старших та між незнайомими. Компоненти ввічливості *прошу, просимо, будьте ласкави* локалізовано в мовленні, зумовленому ритуальними ситуаціями (на сватанні, весіллі, коляді тощо), коли мовці виконують певні ролі, а тому вносять у своє мовлення небуденні слова та граматичні форми. Також до функціонально-семантичних форм адресованого волвиявлення мовці вдаються, маючи велике бажання чи потребу втілити спонукання в реальність і значною мірою залежачи від адресата. Деколи гуцули спонукають адресата мовлення до дії через вживання вигукових форм, це можливо за рівноправного становища комунікантів або за вищого рівня мовця.

1. Бережан Л.В. До питання про пряме і непряме спонукання / Л.В.Бережан // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 52-53. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 1999. – С. 175-179.
2. Кайндль Р.Ф. Гуцули : їхнє життя, звичаї та народні перекази / Р.Ф.Кайндль ; пер. з нім. Зіновії Пенюк ; [наук. ред. і післямова О.Масана]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Чернівці : Молодий буковинець, 2003. – 200 с.
3. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 512 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
4. Мясоєдова С.В. Речення з дієслівними формами індикатива як засіб вираження прямого спонукання / С.В.Мясоєдова // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. Л.А.Лисиченко]. – Вип. 5. – Харків, 2000. – С. 219-228.
5. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові / Скаб М.С. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
6. Українська система найменувань адресата мовлення : Колективна монографія / Скаб М.С., Бабич Н.Д., Скаб М.В., Колесник Н.С. [та ін.] ; відп. ред. Скаб М.С. – Чернівці: Рута, 2008. – 304 с.
7. Храковский В.С., Володин Семантика и типология императива: Русский императив / Отв. ред. В.Б.Касевич. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 272 с.

8. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : ***спец. 10.02.01 «Українська мова»*** / Швидка Н.В. ; ***Харків. держ. ун-т.*** – Харків, 1998. – 20, [1] с.
9. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н.И.Формановская. – М.: Изд-во «Икар», 2007. – 480 с.

The language means of the transfer of addressed expression of will in speech of Hutzuls is analyzed. The description of the basic communicative situations of enforcement in this ethnographic language environment is given. The use of imperative and its functional-semantic equivalents in accordance with the purpose of communication is examined.

Key words: *addressed will, speaker, destination, communicative situation.*

УДК 811.161.2'282'373.7 ***Галина Артеменко***
ББК 81.2Укр–3

ЛОГІЧНІСТЬ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ ЗАГАЛЬНОМОВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Логічність чи алогічність фразеологічної варіантності залежить від щільності семантичних зв'язків між їх взаємозамінними компонентами. У статті розглянуто гуцульські фразеологізми як варіанти загальномовних фразеологічних одиниць з погляду логічності / алогічності їх побудови, а також простежено особливості семантико-функціональних взаємозв'язків між діалектними та літературними варіативними компонентами.

Ключові слова: *фразеологічний варіант, загальномовний фразеологізм, діалектний фразеологізм, логічна / алогічна взаємозамінність компонентів, асоціація.*

Фразеологізми називають стійкими мовними одиницями, що означає усталене, фіксоване співвідношення змісту та форми виразу. На противагу цьому загальноприйнятому твердженню, у фразеологічній системі мови існують такі одиниці, які при збереженні цілісного значення допускають зміну форми. Таким чином, у фразеології існують дві протилежні тенденції: збереження компонентного складу та варіативність одного чи кількох компонентів структури. Така суперечність завжди привертала увагу дослідників: учені писали про варіантність як специфічне явище у контексті опису фразеологічної системи (М. Алефіренко, Н. Бабич, Т. Свердан, В. Ужченко), розмежовували фразеологічні синоніми та варіанти (А. Матвієнко), досліджували варіативність фразеологічних одиниць у конкретному дискурсі (О. Андрейченко), у перекладах (Т. Цимбалюк-Скопненко) тощо.

Цікавим і вартим уваги, на нашу думку, є явище варіантності не лише в межах одного загальномовного фразеологізму, але й відмінності вживання однієї стійкої одиниці у різних соціальних чи територіальних діалектах, оскільки варіантні лексеми відображають специфіку побуту, матеріальної культури, психології світосприйняття тощо. Саме тому мета статті – дослідити специфіку компонентного складу фразеологізмів гуцульських говірок порівняно із загальнонародними ("Словник фразеологізмів української мови") із погляду логічності / алогічності їх побудови та проаналізувати варіативність досліджуваних фразеологізмів.

Загальною причиною утворення фразеологічних варіантів вважаємо здатність носіїв мови до асоціювання, тобто співвіднесення різних явищ та об'єктів дійсності. Асоціації, що виникають у мозку як певні схеми, у мові групуються у формі асоціативних полів, на основі яких і виникають фразеологічні варіанти. Загальномовні фразеологічні варіанти у своєму складі фіксують неординарні, незвичні асоціативні поля із ядром (компонентом, що у словнику зафіксований як основний) та периферією (варіантними компонентами, які подано у дужках). М. Алефіренко виділяє власне мовні (абстрактність фразеологічної семантики, ступінь ідіоматичності фразем, взаємодія лексичних і граматичних значень об'єднаних у фразему компонентів, структурно-семантична модель фразеологічної одиниці, її місце у фразеологічній системі) та позамовні (культурно-історичні, прагматичні, психологічні) фактори утворення фразеологічних варіантів [1, 23–24]. Вплив і одних, і інших чинників можемо простежити як через міжмовне зіставлення фразеологізмів, так і за допомогою аналізу загальновживаних діалектних стійких одиниць однієї мови.

Зв'язки між варіантними компонентами можуть мати різний характер. Асоціативність, завдяки якій заміна одного структурного компонента іншим стає можливою, має різну природу. Так, за класифікацією вербальних асоціацій Г. Мартиновича [див. 5] виділяємо: 1) фразеологізми, варіантність компонентів яких пояснюється асоціацією за суміжністю (*так і проситься в* ***рот*** *(на губу)* [7, 579]; 2) фразеологізми, варіантність компонентів яких забезпечена асоціацією за подібністю: а) змістовою: *прокотити (прокатати)* ***на вороних (з вітерцем)*** [7, 575], *обтирати / пообтирати спиною* ***стіни (крейду, глину)*** [7, 458]); б) формальною: варіюються граматичні форми компонентів, їх словотвірні видозміни тощо, напр.: граматичні: ***мати себе (матися)*** *на бачності (на обачності, на обережності)* [7, 377]; словотвірні: *[і (ні, жодної)]* ***ріски (рісочки****, макової краплини) в роті не мати* [7, 372]); і фонетичні: (*мати себе (матися)* ***на бачності (на обачності,*** *на обережності)* [7, 377], *давитися* ***слізьми (сльозами****, плачем)* [7, 186]). Т. Цимбалюк-Скопненко пропонує розрізняти фразеологічні варіанти, що постали внаслідок синонімічних замін, замін контекстуальними синонімами, метонімічної взаємодії слів, асоціації слів за суміжністю, взаємодії слів одного

© Г. Артеменко

предметно-логічного класу чи тематичного ряду, а також виокремлює граматичні варіанти, які відрізняються зазвичай формотвірними засобами [див. 8]. Таким чином, учені пропонують чітко розмежовувати граматичні та словотвірні варіанти від лексичних і вважати повноцінною варіантністю лише лексичну взаємозамінність у межах одного фразеологізму.

З погляду логіки важливою є специфіка узгодження кількох лексем як можливих варіантних репрезентаторів одного фразеологічного значення, однієї змістово-формальної цілісності. Варіантність притаманна практично всім одиницям мови, однак особливістю фразеологізмів у цьому аспекті є те, що варіативні компоненти можуть відрізнятися лише словотвірними засобами, конотативними відтінками семантики або ж загальним денотативним значенням. Такі взаємозамінні одиниці виступають синонімами у конкретному фразеологічному контексті; залежно від міри усталеності / контекстуальності компоненти є логічно / алогічно взаємозамінними в одному фразеологізмі.

Явище фразеологічної варіантності загалом побудоване на асоціативних, метафоричних, метонімічних відношеннях між об'єктами дійсності у свідомості людей. Це явище породжує тісні зв'язки між словами, постійні та легковідтворювані сполучення лексем у мові. Якщо загальновживані фразеологічні варіанти в аспекті вивчення лінгвістичних процесів важливі тому, що вони репрезентують спектр можливих вербальних асоціативних відношень, які виявилися стійкими протягом років та притаманні не лише індивіду, а й народові загалом, то дослідження їх діалектних відповідників вказує на етнографічні та психологічні асоціативні зв'язки понять, властиві окремій групі людей.

У "Словнику фразеологізмів української мови" зафіксовано поодинокі діалектні варіанти фразеологізмів із відповідним маркуванням (*як діра* (діал. *дзюра) в (на мості)* [7, 206], *байдики (байди,* діал. *гандри) бити* [7, 27], *брати на кпини (на кпин,* діал. *на кпи)* [7, 44]), однак словник не подає повної інформації про діалектні відповідники загальномовних фразеологізмів, оскільки орієнтується переважно на твори художньої літератури, а не на живе народне мовлення. У цьому аспекті дуже важливим є створення словників не лише діалектної лексики, а й діалектної фразеології, яка дасть змогу цілісно побачити й проаналізувати асоціативні відношення між одиницями національного словника, що презентує мовну картину світу, і компонентними варіаціями структури фразеологізмів.

Проаналізувавши фразеологічні одиниці, зафіксовані у праці "Гуцульські говірки. Короткий словник", можемо застосувати наведені вище асоціативні класифікації фразеологічних варіантів для з'ясування підстав і доцільності варіантного вираження структури і змісту фразеологізмів у гуцульському діалекті. За нашим матеріалом виділяємо такі основні види гуцульських фразеологізмів:

1. Стійкі одиниці, що за формою та змістом тотожні загальномовним фразеологічним виразам: *влізати в шкіру* [6, 42; 4, 17], *дути губи* [6, 66; 7, 223], *пускати тумана* [6, 148; 7, 586], *бути на Божій дорозі* [3, 62; 7, 216], *мати гадку* [6, 12] – *мати думку (гадку)* [7, 373]. Таких абсолютно тотожних виразів у словниках гуцульського говору дуже мало, оскільки словники спрямовані в першу чергу на фіксацію особливих власне гуцульських слів та виразів. Саме тому далеко не всі використовувані на території Гуцульщини загальновживані фразеологізми ввійшли до реєстру короткого словника гуцульських говорів.

2. Одиниці, які є діалектними варіантами загальномовних фразеологізмів, тобто такі конструкції, що при тотожності змісту відрізняються якимось компонентом залежно від того, чим оформлена їх внутрішня форма носіями певної говірки. Це варіанти форми фразеологічної одиниці. Серед них виокремлюємо:

а) варіанти, спричинені діалектними особливостями фонетики і словотвору гуцульського говору: *спирет іч* [3, 87] – *з (з-перед) очей* [7, 472], *грім би ті убив* [3, 54] – *щоб грім побив* [7, 170], *злі очи* [6, 81] – *зле (лихе, погане) око* [7, 463], *тонко прьисти* [6, 169) – *тонко прясти* [7, 581], *кричьити твалту* [6, 56] – *хоч твалт (пробі) кричи* [7, 314], *йти гопкі* [6, 86] – *у гопки йти* [7, 284]. Такі варіанти стосуються лише форми фразеологізму і не впливають на його змістову сутність. Логічність цих варіантних компонентів визначена особливостями фонетики та словотвору діалекту, тобто це логічність формальна. Про семантичну логічність чи алогічність варіанта тут не йдеться, оскільки при частковій видозміні форми такі фразеологічні вирази зберігають повну тотожність за змістом із загальнонародним фразеологізмом;

б) власне лексичні варіанти. Варіантний компонент таких фразеологізмів може бути виражений як специфічно гуцульським лексичним відповідником загальновживаного компонента фразеологізму, так і загальновживаним словом, зафіксованим у структурі діалектного фразеологізму, але який не поданий в академічному словнику. У таких одиницях уже можемо говорити про логічність / алогічність взаємозаміни загальновживаного та діалектного компонентів. Порівн.: *зуби на клинок* [6, 64] – *класти зуби на полицю (на мисник)* [7, 300] – у цих фразеологізмах взаємозамінними виступають компоненти *клинок, полиця, мисник*. Представлена діалектним фразеологізмом лексема *клинок* має значення "1) вішалка, забитий у стіну кілок для вішання одягу; 2) дерев'яний клин для розчеплення чого-небудь" [3, 96], а отже, лексична заміна *клинок – полиця* є алогічною. Таким чином, варіантні лексеми не є абсолютними синонімами, однак їх об'єднує належність до одного тематичного класу *місце для*

зберігання речей побуту. Контекстуальність синонімів свідчить про алогічну, однак мотивовану варіантність фразеологізму на діалектному рівні. Алогічною є також взаємозамінність компонентів *дуб* і *камінь* у виразах *сидіти дубом* [6, 156] – *сидіти каменем* [7, 645], оскільки ці лексеми не пов'язані ні синонімічними, ні гіпо- чи гіперонімічними відношеннями поза фразеологічним контекстом. Те ж спостерігаємо у фразеологізмах *з голим ротом* [3, 47] – *з голими (порожніми, пустими) руками* [7, 621] (контекстуальна синонімія на основі тематичної групи *частини тіла*); *заткати свій дзюбок* [3, 59] – *затулити (закрити, замкнути) рот (рота, уста)* [7, 253] (тематична група *органи мовлення*); *збавити долю* [3, 80] – *укоротити віку (вік, життя)* [7, 735] (тематична група *майбутнє*); *ни до ігрaшок* [3, 85] – *не на жарт* [7, 234] (тематична група *розваги, сміх*); *лєцта година* [3, 111] – *остання хвилина* [7, 742] (*лєцтий* – "1) неслухняний, 2) найгірший, останній" [3, 111]; година, хвилина – тематична група *час*).

Логічною варіантність є тоді, коли діалектний компонент синонімічний із загальновживаним поза фразеологічним контекстом. Наприклад: *залупити ніс* [3, 76] – *задерти ніс* [7, 151], де *залуп'ювати* – це "піднімати, задирати" [3, 76]; *веречи гадков* [3, 34] – *окидати думкою* [7, 462] (*веречи* –"кинути" [3, 34]); *виймати на гец* [3, 44] – *брати (піднімати) на глум (на глузи, на сміх)* [7, 44], *зробити геци (з кого)* [3, 44] – *робити дурника* [7, 601] (гец – витівка, жарт); *грейцара ни варт* [3, 54] – *не вартий [ламаного] гроша (карбованця, щербатої копійки, шага, шеляга, мідного п'ятака) [в базарний день]* [7, 52] (грейцар – "1) австрійська розмінна монета; 2) гріш, копійка"); *прийти на кємy* [3, 92] – *прийти на пам'ять* [7, 569] (кєма – "пам'ять") [3, 92]. Логічна варіантність фразеологізмів спричинена існуванням діалектизмів, тобто специфічних слів, не притаманних літературній мові; денотат, позначений діалектними варіантними компонентами, у таких виразах залишається незмінним. Натомість основою алогічної варіантності є особливість світобачення гуцулів, відмінність основи фразеологізації вільного словосполучення, яка і робить можливими алогічні асоціації між предметами та явищами дійсності. Тобто йдеться про регіональну специфіку внутрішньої форми фразеологізмів, мотивованості їх змісту.

3. Змістові фразеологічні варіанти. Форма таких одиниць і в гуцульському діалекті, і в літературній мові тотожна, однак значення їх різне: *залупити хвіст* – "утекти" (залуп'ювати – піднімати, задирати) [3, 76] – *задерти хвіст* – "поводитися гонористо, самовпевнено, ставлячись до всіх зверхньо [7, 243]; *дати бобу* – "1) висварити; 2) збільшити швидкість" [6, 60] – *дати бобу* – "бити кого-небудь [7, 177]; *дати джьоса* – "несподівано втекти" [6, 60] – *дати чосу (джосу)* – "1) бити кого-небудь; 2) громити кого-небудь, завдаючи поразки; 3) гостро сварити, критикувати кого-небудь" [7, 182]; *даватисі взнаки* – "помститися" [6, 61] – *даватися взнаки* – "1) ставати відчутним, виразно помітним; 2) неприємно нагадувати про себе; 3) надовго запам'ятовуватися" [7, 185]. Такі вирази В. Грещук називає загальномовно-діалектними парами "у яких діалектна фразема містить діалектну лексему, яка не повністю дублює нормативну в літературному стійкому сполученні" [2, 71]. Тобто, хоч компонентний склад фразеологізмів однаковий, проте мотивація для їх злиття у стійку одиницю різна. Збігається зовнішня форма фразеологізмів, а от внутрішня форма та семантика – ні. Для мовця із інших територій такі омонімічні гуцульські фразеологізми є цілком алогічними. Крім того, значення цих фразеологічних одиниць для мовця-негуцула може бути зрозумілим лише у контексті, а якщо контекст відсутній, неповний чи незрозумілий, то смислова структура фразеологізму буде потрактована неправильно, а отже, слухач (читач) буде введений в оману. Особливо цікавим у цьому аспекті було б дослідження особливостей функціонування таких гуцульських фразеологізмів і їх омонімічних літературних відповідників у текстах (що активно вивчає В.Грещук) та живому мовленні гуцулів.

4. Власне гуцульські фразеологізми: *хоть пітпеньки суши* – "про поганий настрій" [3, 149], *піти у шварц* – "нелегально перейти кордон" [3, 215], *жива ватра* – "вогонь, добутий тертям, який постійно підтримується" [3, 34], *упасти у кут* – "народити" [3, 192], *грати пурці* – "бути зарозумілим" [6, 53], *впікати прахтикі* – "надміру жартувати" [6, 135], *спати попід шкіру* – "дрімати" [6, 161]. Мотивацією для утворення цих фразеологічних виразів стали такі реалії, котрі для гуцулів були важливими чи повсякденними, такі риси та особливості предметів і явищ, які у гуцульському середовищі виходили на перший план. Так, фразеологізм *втворьити книжку* означає "ворожити" [6, 45], тоді як у літературній мові такого виразу не зафіксовано, але й існуючі фразеологічні одиниці з компонентом "книга" зовсім не мають у змістовій структурі натяку на ворожіння: *як з книжки читати (вичитувати)* – "без запинки, дуже чітко" [7, 765], *братися за книжку* – "читати, вчитися" [7, 45]. Те ж саме у фразеологізмах: *їхати своїм возом* "діяти наперекір" [6, 85] (порівн. *жити своїм розумом*): *хоч возом заїжджай* – "дуже широко, навстіж" [7, 243] (порівн. прислів'я *прийшла біда – відкривай ворота*), *сидіти на чужому возі* – "бути позбавленим чого-небудь свого або бути залежним від когось" [7, 645], *возом не об'їдеш* – "дуже товстий, огрядний" [7, 449], *докласти воза* – "вибити, побити кого-небудь" [7, 214], *як п'яте колесо до воза* – "зовсім не потрібний" [7, 304]; *гарбуз мамі твойй* – "уживають виражаючи зневагу" [3, 48]: *давати [печеного] гарбуза* – "відмовляти кому-небудь у сватанні" [7, 183], *дістати (покуштувати) [печеного] гарбуза* – "одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння" [7, 207], *годувати гарбузами* – "відмовляти тому, хто сватається" [7, 154], *піти з гарбузом* – "дістати відмову при сватанні" [7, 516]. Для пересічного мовця такі фразеологічні одиниці є алогізмами, оскільки їх внутрішня форма часто непрозора, суперечлива щодо фразеологічних знань, базованих на літературній мові. Однак такі стійкі вирази значно доповнюють наші уявлення про дійсність, розширюють семантичну структуру слів.

Особливо виділяються серед власне гуцульських фразеологізмів прокльони, грубі та лайливі вирази, де нечиста сила названа по-особливому: *мара би ті взіла* (мара – примара, нечиста сила) [3, 120], *малпа сороката* [3, 175] (малпи – це "напівриби-напівлюди, але їх місцеперебування у морі. Часом вони випливають з моря, щоб принаджувати моряків і затягувати їх у погибель" [4, 98]), *аби тебе кров нагла заглыла* [6, 19], *сакра твоя була* [6, 155], *шляк би тебе трафив* [6, 188]; *той, що в рипі* (рипа – "1) стрімкий схил гори; 2) зсув; 3) ущелина, урвище; 4) стрімка кам'яна дорога; 5) кам'янистий грунт [3, 120], а Р. Кайндль стверджує, що за уявленнями гуцулів чорти жили у кам'янистих місцевостях, ущелинах, на перехресті доріг [4, 93-94]); *той, що з фостом* – "дідько" [6, 169], *блуд ймивсі* – "учепилася нечиста сила" [6, 26] (блуд – "1) помилка; 2) нечиста сила, яка збиває з дороги" [3, 26]).

Як бачимо, співвіднесеність загальнонародних фразеологізмів та їх гуцульських лексичних варіантів може бути алогічною як на рівні форми цих компонентів, так і на рівні змісту стійкої одиниці, однак чим більше відмінним є діалектний варіант, тим він дає можливість об'єктивніше відтворити власне гуцульську мовну картину світу і локальні способи фразеологізації вільних словосполучень.

Варіативність фразеологізмів, зокрема їх компонентного складу, зумовлюється життєвим досвідом людей-носіїв живої народної мови, особливостями їх світосприйняття, тобто залежить від того, назви яких явищ, подій, предметів семантично співвідносяться логічно чи всупереч логіці, утворюючи нерозчленоване, тобто фразеологічне поняття, співвідносне зі словом або реченням. Отже, йдеться про здатність носіїв мови до ототожнення чи асоціативного співвіднесення явищ дійсності, абстрагування від конкретного до уявного, метафоризації, аналізу та синтезу. Спочатку, звичайно, зумовлюється етнографічним середовищем та умовами формування ментальних рис (відмінністю в історії, довкіллі, господарюванні, соціальних і суспільних взаємин, що творять визначальні особливості кожної мовної картини світу, а отже, відмінність у використанні мовних ресурсів та ставленні до них), глибинною будовою та філософською сутністю самої мови як явища динамічного.

1. Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / Микола Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35 – 41.

2. Грещук В. Фраземіка у словнику "Гуцульска діалектна лексика в українській художній мові" / Василь Грещук, Валентина Грещук // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і словнику : за матеріалами Всеукр. наук. конф. На пошану 75-річчя Мар'яна Демського / упоряд. К. Іваночко та ін. – Дрогобич : Посвіт, 2010. – Вип. 2 – С. 70–79.
3. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська ; упор. Г. Гузар та ін. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Кайндль Р. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази / Раймунд Фрідріх Кайндль ; пер. з нім. Зінові Пенюк ; [наук. ред. і передмова Олександра Масана]. – 2-е вид., випр. і доп. – Чернівці : Молодий буковинець, 2003. – 200 с.
5. Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте [Електронний ресурс] / Г.А. Мартинович – СПб., 1997 – Режим доступу до книги: http://lit.lib.ru/img/m/martinowich_g_a/01verbass/verbass.doc
6. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
7. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
8. Цимбалюк-Скопненко Т. Варіантність фразеологічних одиниць: лексичний і граматичний аспекти (на матеріалі мови перекладів М.Лукаша) / Т. Цимбалюк-Скопненко // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Сефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – С. 603-605.

The problem of logical / illogical idiom variability depend on the intersubstitution of idiom's constituents and the degree of idiom compositness. The object of this article is to describe hutsul's idiom as logical / illogical dialect variants of commonly-used phraseological expressions and to show semantic interrelation between its variative components.

Key words: *idiom variant, commonly-used idiom, dialect idiom, logical / illogical intersubstitution of constituents, association.*

УДК 811.161.2'282.
ББК 81.411.1–5

Вероніка Зайць (Берегеч)

ЛЕКСЕМИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ЗМІСТУ ЯК КОМПОНЕНТИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ГУЦУЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ (на матеріалі творів Юрія Федьковича)

Одиницею творення мовної картини світу етносу та мовної картини світу мовця, зокрема письменника, є слово. З'ясовано стилістико-функціональні особливості лексем милосердя / жорстокість, гріховність / спокута, доля / недоля за текстами творів Юрія Федьковича із сюжетами про життя гуцулів – самобутньої етнічної групи українського народу.

Ключові слова: *мовна картина світу, милосердя, гріх, спокута, щирість, доля, гуцули, етнопсихологія.*

Кожен народ має свою національно-мовну картину світу, яка характеризує його особливості та відмінності від інших народів. Мовна картина світу певного етносу визначається його способом

© В. Зайць (Берегеч)

мислення, психологічною характеристикою та власним світобаченням.

Під *мовною картиною світу* розуміємо сукупність реальних та ірреальних предметів, речей та уявлень людини про навколишній світ, що віддзеркалюються у мові за допомогою слова у відповідних змістових та емоційно-експресивних виявах.

Основною одиницею мовної картини світу вважаємо *слово*, тому що саме слово є найдоступнішим і найвиразнішим мовним засобом відображення світу зовнішнього та внутрішнього, воно реалізує смисли і лексичне значення – конкретно-індивідуальний зміст, який виражає та фіксує у свідомості певний елемент дійсності, унаслідок чого він стає мовним явищем.

Мовна картина світу має багаторівневу структуру. Вона, на думку Л. Петрової, "на першому рівні реалізується сферою побутових уявлень; на другому рівні характеризується аналітико-синтетичним проникненням у суть позначуваних фактів, подій, явищ; на третьому рівні здійснює функціонально-прагматичний вихід найменувань у дискурс, специфіка якого передбачає модель світу, яка категоризує не тільки фізичний світ, а й інтелектуальний, духовний, соціальний потенціал індивіда, а також цінності, створені людиною" [4, 20–21]. Поділяючи повністю думку дослідниці і прагнучи якнайширше і якнайповніше розкрити картину світу буковинця-гуцула другої половини XIX століття, вважаємо за необхідне розглянути і морально-етичний аспект мовної картини світу цієї етнографічної групи української народу.

Вивчення мовної картини світу здійснюється за живим народним мовленням, словниками національної мови, а також за художніми текстами яскравих творчих представників етносу. До таких належить Юрій Федькович, виходець із гуцульської етнічної групи українців, який вписав свій народ у загальноукраїнський контекст.

Як неповторна особистість з оригінальним світосприйняттям середини XIX століття, Юрій Федькович у своїх творах показав оригінальну мовну картину світу свого етносу в контексті як національної специфіки, так і загальнолюдському. Письменник "крізь призму" гуцульського народнорозмовного мовлення, синтезованого ним у напрямку вироблення загальноукраїнської літературної мови, показав оригінальність етнокультурного та психолінгвістичного компонентів мовної картини світу буковинця-гуцула другої половини XIX століття.

У розумінні Юрія Федьковича, народ є носієм морально-етичних норм, які виявляються тільки у повсякденному житті. Тому, як ніхто інший до нього, письменник надзвичайно майстерно описує життя буковинця своєї епохи, використовуючи мовні засоби, які виписали локальну мовну картину як складову загальнонародної мовної картини в часи, коли вона ще тільки вимальовувалась в умовах неусталеності норм і функцій, суперечностей між потребами і можливостями, між традицією і новаторством.

Мовна картина світу як певного етносу, так і окремого його представника обов'язково охоплює іменування морально-етичних понять, за якими живе і які прагне передати нащадкам кожне покоління. До таких понять належать *милосердя / жорстокість, гріх / спокута, цнотливість / нецнотливість* та ін. Дотримання морально-етичних норм визначає долю або недолю людини.

М. Юрій стверджує: "Милосердним можна бути тільки тоді, коли сили любові в тобі настільки великі, що ти не шукаєш нічого свого, а, навпаки, можеш щедро наділити любов'ю того, хто не має власної творчої сили, можеш без перешкоди віддати любов тому, хто має потребу в ній. Безсумнівно, любити такою любов'ю важко, і в чистому вигляді її можуть реалізувати небагато хто, наприклад, подвижники і святі" [6, 184].

Буковинці-гуцули другої половини XIX століття, як і більшість людей, не завжди могли реалізувати невибіркову безкорисливу любов, яка зветься милосердям. У цьому нас переконують твори Юрія Федьковича, в яких лексеми *жорстокість* та *милосердя* виступають антонімічною парою для характеристики способу життя і поведінки героїв.

Зібраний нами фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що у творах письменника злими та жорстокими (інколи навіть бездушними) є люди, а милосердним є лише Господь на небі. "Любов-милосердя заснована на жалі, на співчутті до кожної людини і взагалі – до будь-якої живої істоти. Вона не пасивна, а діяльна, припускає не просте співчуття, але й допомогу" [6, 184–185].

Лексема *жорстокість* у творах Юрія Федьковича виступає в поодиноких контекстах. Напр.: *Це батько вас скривдив, **жорстокий**, пихатий, / Проте я не смію його проклинати* [5, 421]. Здебільшого її зміст реалізують дії та вчинки героїв-персонажів Юрія Федьковича. Напр.: *– А що ви, нене, казали б з такою жінкою учинити? (Що ніби на свого чоловіка стріляє). – Я би такій жінці казала відразу голову врубати, як тій гадині, без суду, без права. Топорець лиш блиснув, Оленина голова покотилося по столові* [5, 39]; *Не горем убитий сердешний рекрут! А майор гукає, щоб дужче карати: / "З усієї сили треба, – каже, – бить! / Вам жалко, псіяри, тих білих кабатів / Да того реміння, що кров ме росить? / Сто буків!!!..."* [5, 310]; *"Будеш мовчать, хлопе?... / Капрал, буки! Двадцять і п'ять! / Я тобі покажу, / Як-то мовчать та кориться!"* [5, 292].

Отже, за Юрієм Федьковичем, жорстокість – це фізична розправа над тілом і духом людини. Цю розправу чинять над підлеглими ті, в чиїх руках була влада, і ті персонажі-гуцули, які відчували наругу над своїми почуттями.

У наведеному прикладі помста – жорстока, але справедлива – очікує на катів за кров пролиту, бачимо перефразовану біблійну сентенцію про кару над грішниками, які катували свій народ: *"І катів проклятих / У живиці каратимеш. / На вогні карати / І кров за кров **пролитимеш** / І муки за муки..."* [5, 156].

Наш фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що Юрій Федькович вважав, що милосердним є тільки Бог. Тому у своїх творах письменник лише лексему *Господь (Бог)* використовує з прикметником *милосердний*. Напр.: *Тото лиш люде лихі, а **Господь милосердний,** добрий: він нам усім батько: погрозиться, а відтак і обернеться, і вже добрий* [5, 28]; *– А ми вам кажемо, сваточку любий, що ми зроду ні Василеві ліпшої долі, ні нам ліпшої невістки у **Господа Бога** не благали, як оце нам **милосердний** дарував* [5, 316]; *Каже **Господь милосердний**: / Поділю вас світом, / Що видите, то і ваше, / Усьо вам дарую* [5, 171].

У своїх листах до Д. Танячкевича Юрій Федькович написав: "Ненька моя клонить тобі низенько і прося за тебе Бога… сльози їх муся **Господа *милосердного*** за тебе упросити" [5, 369]; "Не забувайте мене, не лишайте мене, не давайте мені в світі пропадати, та матимете великий простибіг у **Господа *милосердного***" [5, 363].

Саме такий основний мікроконтекст засвідчує і Великий тлумачний словник сучасної української мови: "*милосердний* – той, який виявляє милосердя (співчутливе ставлення до кого-небудь; вияв жалості, помилування); схильний, готовий до добрих вчинків // Уживається як постійний епітет до слів "Господь", "Бог". // Який свідчить про добре, співчутливе ставлення" [2, 667].

Юрій Федькович за християнськими віруваннями вважав, що людина – істота грішна, що кожного, хто пішов від Адама і Єви, заплямовував первородний гріх. М. Юрій зазначає: "Кожна людина приходить у світ вже обтяженою метафізичною провиною перед Богом. Люди винні в зловживанні свободою, у неслухняності Господові, у тому, що віддаються плотським пристрастям й егоїстичним потягам. Навіть найчистіші і найсвітліші душі не є безневинними, тому що й у їхніх глибинах бувають зухвалі наміри або грішні мрії" [6, 110].

У творах письменника високу частотність вживання мають лексеми *гріх* та *спокута*. В одному зі своїх листів до К. Горбаля Юрій Федькович написав: *"Знаю я, що би тобі інак здалося подякувати, бо ти немало причинився за мнойов, але що ж, – рада би душа до раю, та **гріхи** не пускають"* [5, 355]. ***Гріх*** – це "1) порушення релігійно-моральних догм, настанов; 2) поганий, непорядний вчинок; якась хиба, помилка, недогляд" [2, 262]. Гуцули другої половини XIX століття здебільшого були богобоязливими, вони боялися грішити. Напр.: *– О! – каже. – **Ми будемо мати гріх** за отсе!* [5, 64]; *– Батьки мої любі, голуби мої сизі, … я ж би **гріха не мала**, якби я для своїх сиріт не старалась?* [5, 58]; *"Пане Тодоре, – каже іноді до батька, – коли хочете, то я вам з моєї кишені даю зараз тисячу червоних, лиш не топіть нас двоє, не закопуйте нашу долю молоденьку, **гріх вам буде!**"* [5, 301]. Що буде зараховано за гріх – знають, але уберегтися від нього не вміють, хоч нерідко нагадують співрозмовникові про можливість допуститися гріховного прорахунку.

У праці "Буковина. Загальне краєзнавство" зазначено, що гуцули також вважали гріхом "недотримання традиційних звичаїв, які не мають безпосереднього відношення до релігії і походять, мабуть, від тих часів, коли слов'яни ще сповідували язичництво" [1, 118]. У будь-якому випадку буковинці-гуцули, будучи людьми віруючими, усвідомлювали, що всі вони є грішними. Напр.: *Позбігались сусідоньки, / Дали попам знати, / Да не прийшли батьки сизі / **Грішних** поховати, – / Самі люде поховали / **Погрішнеє** тіло* [5, 151]; *– Агей, Господь милий, – каже, – умилосердиться і на мене **грішну*** [5, 62]. Вони боялися Божої кари та Господнього суду і знали, що після смерті каяття не допоможе. Напр.: *– Або ж се не **кара божа** та не **суд господній** упав на мене, нещасливого?...* [5, 302]; *– Го-го! паничу, я не таких ще виділа, як ти. **По смерті каяння нема*** [5, 65].

О. Максим'юк зауважує: "Усвідомлення поняття гріха як порушення релігійно-моральних догм і настанов прямо пов'язане із поняттям покари за скоєне" [3, 165]. Почуття провини перед Господом за скоєні гріхи переслідувало і автора, і його героїв, порушуючи їхній душевний спокій. М. Юрій зазначає: "Відчуваючи провину, індивід почуває себе маленьким, жалюгідним і брудним, не вартий Божої милості. Він мучить себе обвинуваченнями на власну адресу, ятрить душевні рани, не має змоги позбутися провини й одночасно плекає надію на Божу благодать. Господь може все, тому в його волі й у його силах врятувати і підняти найбільш винного і недостойного" [6, 110]. Тому, намагаючись спокутувати свої гріхи, гуцули шукають у Господа прощення, адже тільки воно може зняти провини. "Прощення, дане потерпілим, ніби символічно знищує заподіяне зло, робить негативні відносини між двома сторонами знову позитивними, світлими, вільними від образ і ненависті. Прощення – завжди акт великодушності" [6, 109]. Дослідники морально-етичних категорій вважають, що "прощення – позараціональний, душевно-духовний акт, який готується в глибині внутрішнього світу роботою серця, сукупним особистісним зусиллям. Але коли прощення, нарешті, відбувається, це дає можливість для зникнення і провини, і образи, а також – надію на торжество миру, спокою, добра" [там само].

На думку психологів, почуття провини несвідомо шукає покарання. "Для остаточного

звільнення від руйнівного почуття провини людині буває мало прощення з боку тих, перед ким вона винна. Їй треба ще простити саму себе, остаточно позбутися слідів зробленого зла, перестати знаходитися в його капкані. Культура і суспільство виробили для цього могутній морально-психологічний механізм, який називають каяттям чи покаянням" [6, 112]. Відверте каяття у своїх гріхах допомагає людині відновити свої душевні сили, стати кращою у морально-етичному аспекті.

Гуцули також намагалися спокутувати свої гріхи шляхом покаяння. Вони розуміли, що Бог милостивий і все їм простить, але для цього необхідно усвідомити свої гріхи, і, розкривши їх для себе повною мірою, відверто покаятись та знищити все погане в собі. Напр.: *Іди, – каже, – доню, за кого тобі мило та любо, а я собі піду у монастир, чей бих там* ***спокутувати гріхи*** *свої неспасенні. Да чи і простить мені Бог, що я три душечці погубила?* [5, 63]. Автор устами своїх героїв говорить про те, що Господь сам хоче нас простити, лише для цього треба зробити йому крок назустріч. Напр.: *Дав бог і святий вечір миру / Увезде радість;* ***господь*** *сам / Сідає з домом до вечері /* ***Сам просить прощі*** *ворогам* [5, 116].

У творах Юрія Федьковича сама лексема-іменник *спокута* безпосередньо не виступає, але її зміст, характер лексичного значення передають контексти. Напр.: *Наш князь їде в Боричів на прощі, / В Богородичин храм к святій Пигорощевій діві* [5, 226]; *Коло його стара мати: / "Сину мій коханий, / Іди і ти помолиться / Пречистій Марії! / Вона тебе вихворює, / Серденько загоїть!"* [5, 174]. З наведених прикладів бачимо, що гуцули покладали надію на прощення гріхів на Пречисту Діву Марію, яка, мовляв, молилася за них Господу і загоювала їхні душевні рани. Лише щирими молитвами гуцули сподівалися спокутувати свої гріхи та повернути до себе Божу благодать.

О. Максим'юк зазначає: "Богомільні буковинці переконані, що "*світ - Божий*" і люди в ньому "*раби Божі*". І тому намагаються "жити по-божому", тобто не порушувати заповідей Святого Писання, звіряти Богові усі свої помисли, сповідатися за скоєні гріхи, просити прощення" [3, 165–166]. Покаявшись Господу в своїх гріхах і приносячи йому свої щирі молитви, людина очищає свою душу та переживає катарсис – почуття повного очищення, просвітління та полегшення.

Гуцули розуміли, яким серйозним повинно бути ставлення людини до покаяння та спокутування своїх гріхів. Вони усвідомлювали, що після цього людина повинна змінитися на краще і старатися не грішити більше. "Дійсне покаяння – фундаментальна подія в житті людини. Воно припускає не тільки визнання неправильності колишніх учинків (а можливо, і способу життя), але і згоду понести покарання за гріх, відробити його, перетерпіти страждання, які допоможуть остаточно стерти з душі плями гріха і провини. Готовність до страждання за свою провину і до радикальної зміни поведінки – найважливіші риси покаяння" [6, 112]. Герої Ю. Федьковича не були готові до зміни своєї поведінки, а тому милосердя вони чекали лише від Бога, страждання ж зазнавали через соціальну нерівність і зраджену любов, а покаяння відкладали до судного дня.

У своїх описах Юрій Федькович, як нам видається, був щирим і безпосереднім, тому лексема *щирість* у нього теж функціонально навантажена. У творах письменника ми знаходимо дев'ять слововживань цього іменника, а також тридцять вісім слововживань прикметника *щирий* та дев'ять – прислівника *щиро*.

Письменникові було приємно спілкуватися з людьми, які мали щиру душу та ласкаве серце. Саме такими він хотів бачити всіх своїх друзів-побратимів, зокрема тих, з якими листувався. Так само відкритими і щирими були переважно і героїні-гуцули Юрія Федьковича. Напр.: *Яків Нестерюк був з нашого села, парубок годний та* ***щирий,*** *такий уже* ***щирий,*** *що й не сказати* [5, 93]; *– Ей! світе ти мій! братчику мій* ***щирий*** *та любий!* [5, 16]; *Стара приймила їх любенько, бо зроду* ***щира*** *була, а часом то любила й забавиться* [5, 34]; *І* ***щирі*** *се люди були!...* [5, 138].

Саме щирість людських почуттів, взаємин приваблює і у творах Юрія Федьковича і в самому письменникові, який описав етнічну групу гуцулів – своїх персонажів без натуралістичних подробиць, але з глибокою психологічною відкритістю, подекуди з художньою ідеалізацією, яка, проте, сприймається як бажана, доцільна.

Проте бажане і дійсне залежало не від автора, і не від бажання його героїв – і він, і образи його героїв вірили в *долю*. Ця лексема має у мові Юрія Федьковича не абстрактне, а майже конкретне значення. (Кількість її слововживань у мові письменника – 221). Лексему *недоля* автор використовує лише сім разів, проте дуже часто він вживає слово *доля* в антонімічному значенні "недоля". Устами своїх героїв стверджує: *А* ***кождому свою долю*** */ Держить бог багатий. / Бо то старий наш господар, / Та й Господь на небі, / Знає багача карати / І знає, що треба убогому...* [5, 207]. Автор переконує, що від долі, яку тобі судив Господь на небі, нікуди не втечеш, так, "як земля від сонця не годна відступитися". Напр.: ***А від долі*** *ні за море, / Ні у синє море /* ***Не утечеш,*** *не вкриєшся – / Увезде здогонить* [5, 281]; *Але що –* ***чоловік не годен від*** *своєї* ***долі*** *так* ***утечи, як земля від сонця не година відступитися*** [5, 11]. Одним гуцулам Бог дав *добру* долю, *щасливу*, а іншим судилася недоля. Порівн.: *А в нас* ***доля добра*** *була, / За нас обох не забула* [5, 153]; *"О* ***доле щасная*** *моя! / Боже ти мій, раю ти мій!" / Я з щастя загину!...* [5, 278]; *А се до* ***доброї долі*** *та до милого тривку конечне так і треба ... Та то* ***долечка щаслива***... [5, 303]; *Бачив він свою* ***недоленьку*** *та й топив її у горілці...* [5, 60].

Ю. Федькович і його персонажі-гуцули мають загострене почуття патріотизму. Вони ніколи не знайдуть свого щастя на чужині, а навпаки, будуть мучитись і страждати від туги за Батьківщиною. Напр.: *Ци знаєш, де країна тая мила, / Де явір ріс і де калина цвіла, / Де Дністер грав, де Галич печаліє, / Де руський край, де руське серце мліє? / Ци знаєш де, ци знаєш, моя* ***доле?*** */ Туда, туда піду з тобов, соколе* [5, 38].

В одному із листів до К. Горбаля Юрій Федькович написав про те, як йому важко жити у розлуці з рідним краєм, та про те, як тяжко дається поетові написати щось гарне на чужині: "Ти не знаєш, брате, як мені тяжко приходиться дещо гарно написати, от до знаку так, теж як музиці в якім млині грати. Але що маю своїй голові робити, – відь так вже *доля судила*. Ох, брате! Коли тото я ся хоть на два роки в своїй землі вздрів, заспівав би я вам інак, – міркую, що ні Кобилянський, ні ти би вже більше не сказали, що-сьте ся на мені ошукали" [5, 355].

Юрій Федькович, щоб передати свій та своїх персонажів морально-емоційний стан, часто використовує лексему *доля* в антонімічному значенні "недоля". Порівняймо у наступних контекстах. Напр.: ***Доле, доле,*** *літше спалить / Чи клевцем убити, / Як так карать!* [5, 291]; *Заплакав би на* ***доленьку*** *– / Не служать вже очі* [5, 114]; *Та хоть мати знала дати / І козацьку вроду, / І гетьманські чорні брови, / Та* ***долю*** *забула* [5, 191].

Лексему *доля* у значенні "недоля" письменник використовує у своїх творах з епітетами: *невірная, безталанна, нещаслива, незичлива, смутна* тощо, для того щоб посилити її образно-експресивну функцію. Напр.: *Проклену тя,* ***невірная,*** */ Кілько нагадаю / Мою* ***долю безталанну***... [5, 281]; *"Діти мої, діти! /* ***Доля*** *моя* ***нещаслива!"*** [5, 305]; *А та* ***доля незичлива*** */ Уже й за плечима / Гострить свої чорні ножі* [5, 238]; *...І там задумався о землі родимій, / Заплакав на долю сву* ***смутчу*** [5, 26].

Лексема *недоля* у прямому значенні – "гірка, лиха доля; нещасливе, тяжке життя" [2, 756] теж зустрічається у мові творів письменника, щоправда, лише в поодиноких прикладах. Напр.: *... О, се* ***недоля*** *моя крайна, / Котра мене в нещастє ще вжене, / Так як мене она уже угнала / Убійниці в пекельні єї шпони!* [5, 220]; *...Бо що робив, то страх був, вражда, що розказав, /* ***Недоля,*** *що подумав, а кров, що написав* [5, 70]; *Через ліси, через гори, – /* ***Недоля*** *моя!* [5, 183]. Лексему **недоля** автор використовує з епітетами ***чорна, лукава*** та порівнює її з кайданами, справжніми путами для душі. Напр.: *І ходить потич, неначе п'ян, / За ним* ***недоля, як той кайдан, / Недоля чорна, лукава!*** [5, 391].

Схематично семантичну сполучуваність лексеми *доля* у значенні "недоля" у Федьковичевих контекстах можна відобразити так:

І це лише кілька одиниць морально-етичного і фаталістичного фрагмента мовної картини світу буковинця-гуцула другої половини XIX століття. Ця картина зберігає свої одиниці змалювання й оцінювання від покоління до покоління, поповнюючись новими ресурсами і зберігаючи в пасивному запасі іменування об'єктів минулого реального часу.

Отже, морально-етичний вимір дає можливість уявити міру людяності як окремої особистості, так і певної соціальної групи, суспільства в цілому.

Рівень моральності особистості та етносу залежить від сукупності певних морально-етичних цінностей, суспільних умов та чинників. Систематизовані тематично і функціонально лексеми свідчать про те, що буковинці-гуцули у творах Юрія Федьковича відзначались високим морально-етичним потенціалом, цікавим внутрішнім світом, оригінальним кругозором та світосприйняттям, а також найрізноманітнішими моральними почуттями й переконаннями.

Наші дослідження показали, що славетний митець Буковини зумів гармонійно поєднати категорії морально-філософського плану в їх народному розумінні з естетико-психологічними категоріями, які читач може розглянути лише у взаємозв'язку з психологією гуцульської душі.

Аналіз переконує, що сформована Юрієм Федьковичем локальна етнічна мовна сфера є складовою загальноукраїнської мовної сфери, тобто художня творчість письменника, як і його особиста мовленнєва практика, розбудовували семантичні, естетичні та лінгвопсихологічні ресурси української літературної мови середини XIX століття в умовах, коли з геопсихічними обставинами життя вступали у суперечність соціальні й політичні, коли природні потреби різнобічного самовираження ще не мали належно вироблених мовних ресурсів і змушували митця універсалізувати для цієї функції власний спосіб мислення, власне світовідчуття, що було завше національно-специфічним, українським в умовах німецькомовного офіційного оточення в Буковині XIX – початку XX ст.

Таким чином, Юрій Федькович своєю письменницькою, публіцистичною, науково-педагогічною діяльністю забезпечив українській літературній мові середини – другої половини XIX століття територіальну багатовекторність, яка проте

засвідчувала єдність української нації за її етнопсихологічними, етико-естетичними, предметно-понятійними складовими національної мовної картини світу, яка формувалася з індивідуально-авторських та загальнонародних концептуальних смислів, втілених у різних реаліях та ідеальних поняттях.

З погляду змісту мовної картини світу морально-етичний аспект життя буковинців-гуцулів є надзвичайно цікавим, адже саме він якнайширше розкриває нам усю глибину внутрішнього світу цієї етнографічної групи української нації. Для філологічної науки це має важливе значення, адже проведений аналіз художніх та епістолярних текстів одного з кращих представників української культури XIX століття засвідчує невичерпні ресурси української мови для оцінки морально-етичних аспектів життя і співжиття людей, великий емоційно-експресивний потенціал лексем, які перебувають у цьому семантичному полі і можуть бути предметом дослідження не лише соціо- і психолінгвістики.

1. Буковина. Загальне краєзнавство. – Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde ; [переклад з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 488 с. – (Історична бібліотека "Зеленої Буковини").
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2007. – 1736 с.
3. Максим'юк О. Християнська мораль та релігійно-християнська етика буковинців у мовному аспекті / Оксана Максим'юк // Біблія і культура : зб. наук. статей / за ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 2. – С. 165–169.
4. Петрова Л. А. Языковая картина мира в русле теоретических изысканий / Л. А. Петрова // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 69. – С. 19–23.
5. Федькович Ю. Твори : у 2-х томах / Юрій Федькович / [упоряд. передм. і приміт. М. Нечиталюка]. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 1. : Поезії. – 1984. – 462 с. ; – Т. 2. : Повісті, оповідання, казки. драматичні твори, листи. – 1984. – 426 с.
6. Юрій М. Ф. Етика : [підручник] / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 320 с.

The word is a unit which forms language world view of ethnos and individual's language world view, in particular writer's. The stylistic and functional peculiarities of the lexemes charity / cruelty, sinfulness / redemption, fortune / misfortune in the texts of Yuriy Fed'kovych with the themes of hutsuls' life – ethnic community of Ukratnian nation, have been analyzed.

Key words: *language world view, charity, sin, redemption, sincerity, fortune, hutsuls, ethnopsychology.*

УДК 811.161.2'282
ББК 81.282

Наталія Янчук

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В РОМАНІ ПЕТРА ШЕКЕРИКА-ДОНИКОВА "ДІДО ИВАНЧІК"

У статті досліджено фразеологію роману Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік", визначено основні семантичні групи фразеологічних одиниць, з'ясовано їх функціональне навантаження.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, фразеологізм, гуцульська діалектна фразеологія, функції фразеологізмів.*

Фразеологічні одиниці здавна вважають однією зі специфічних рис кожної мови, адже, уміщуючи в собі велику силу експресії й емоційної наснаги, вони є яскравим виявом зображальних і естетичних якостей мови, надають їй образності, переконливості, краси та виразності. Найяскравіше своє виявлення фразеологізми знаходять у живому мовленні народу – як в усній, так і в писемній його формах, свідченням чого є використання фразеологічного багатства мови в творах різних авторів. Специфіка функціонування фразеологізмів у мові українського народу, їх функціональне навантаження, зображувальні можливості постійно виступають об'єктом дослідження мовознавців.

Теоретичні засади фразеології української мови досліджували О. Потебня, Л. Булаховський, М. Демський, Л. Скрипник, Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, Г. Удовиченко, В. Ужченко та ін. У сучасній україністиці системний аналіз фразеологічних одиниць, їх змісту, структури, функцій здійснюють І. Гнатюк, В. Білоноженко, Н. Бабич, Л. Батюк, Г. Їжакевич, О. Селіванова та інші [6, 5].

Об'єктом дослідження лінгвістів була й залишається специфіка функціонування фразеологічних одиниць у літературному (М. Жовтобрюх, І. Білодід, Г. Їжакевич, Д. Баранник, Ф. Медвєдєв та ін.) і діалектному мовленні (Н. Бабич, А. Івченко, М. Демський, В. Лавер).

Системне вивчення фразеологізмів гуцульських говірок стало предметом дослідження М. Олійник [5], крім того, окремі аспекти цієї проблеми розглянуто й у наукових розвідках М. Бігусяка [1], В. Ґрещук, В. Ґрещука [2] та ін.

Проблема функціонування фразеологізмів у мовленні є досить-таки актуальною й цікавить дослідників як літературного, так і діалектного мовлення, адже одним із джерел формування літературної фразеології є народна мова.

Метою нашої публікації є з'ясування місця й ролі фразеологічних одиниць, визначення специфіки їх функціонування в романі Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік".

Мова роману становить значний інтерес для дослідників гуцульських діалектів, з одного боку, і фразеології – з іншого, адже у творі представлено

© Н. Янчук

надзвичайно багатий фразеологічний матеріал, що містить риси гуцульської діалектної фразеології. Досліджуючи проблему створення діалектних словників до літературних творів, В. Зеленчук аналізує мову цього твору, акцентуючи увагу на особливостях не лише гуцульської лексики, а й фразеології: "Тут зафіксовано як трохи видозмінені відомі в літературній мові фраземи..., так і суто локальні..." [4, 200].

У романі виділено широкий спектр фразеологічних одиниць, які, з одного боку, належать до фразеологічного фонду української мови загалом, а з іншого – представляють гуцульську діалектну фразеологію, яка визначається як сукупність стійких сполучень слів, "що виступають у мові як єдині, неподільні і цілісні за значенням вислови, функціонування яких обмежується певною територією" [2, 71], а також у своїй структурі відбиває фонетичні, граматичні та лексичні особливості діалекту [7, 147], що й стало основою виділення таких одиниць.

Ми не ставимо за мету з'ясувати особливості діалектної фразеології пропонованого художнього твору, тому й не аналізуємо їх із цього боку, але при вибірці фразеологічного матеріалу враховували зазначені критерії і брали до уваги також і фразеологічні одиниці, що входять до складу гуцульської діалектної фразеології. Відмінність української літературної та діалектної фразеології пов'язана, передусім, із відмінностями лексичного матеріалу, на основі якого створені відповідні фразеологізми. М. Олійник, яка активно досліджувала фразеологію гуцульських говорів, до діалектної фразеології зараховує фраземи, які не зафіксовані в словниках української мови; які мають таке саме значення, що й фразеологічні одиниці, зафіксовані в словниках, але відрізняються від них окремими лексичними компонентами; які увійшли в літературну норму з іншим значенням, ніж у гуцульських говірках, а також мають певні фонетичні, акцентуаційні особливості [5, 7 – 8]. Тому в аналізованому творі можна виділити значну частину фразеологізмів, що є лише місцевими варіантами загальноукраїнських фразеологічних одиниць.

Фразеологізми, передаючи найтонші відтінки душевних порухів, надаючи висловлюванню національного колориту і збагачуючи наше мовлення, роблять його образним, виразним, емоційним і при цьому в мовленні функціонують паралельно з лексичними одиницями, що служать для побудови висловлювань, але частотність та доречність їх використання різна. Це пояснюється, насамперед, їх функціональним навантаженням, адже основна функція слова – номінативна, фразеологізм же, виступаючи складним лінгвістичним знаком, призначений не стільки для називання певних предметів, явищ, ознак, скільки для їх образно-емоційних оцінок, що й зумовлює основну функцію фразеологічних одиниць, яким, передусім, притаманне характеризуюче начало, тобто експресивно-оцінну. Переважно через емоційну сферу, передаючи не лише предметну, а й естетичну інформацію, письменник викликає в читача як уяву, так і переживання.

Мова роману становить надзвичайно багатий матеріал для лінгвістичних студій, що пояснюється його змістовою стороною, адже етнографічний характер твору зумовлює й широко представлений набір фразеологічних одиниць різних тематичних груп, що охоплюють різноманітні сфери людської діяльності, міжособистісних стосунків тощо. Фразеологічні одиниці "позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоційно, експресивно" [3, 8].

Описуючи життя й побут гуцулів, їх громадську діяльність, особистісні стосунки, риси вдачі, поведінку, автор використовує фразеологізми різних тематичних груп, різної структури тощо.

Найпоширенішими тут виступають такі групи фразеологічних одиниць, які дають експресивні характеристики психічного стану: *так весело стало на души* [8, 36], *очі аж сіяли з радости* [8, 112], *тенькнуло у серця* [8, 113, 151, 198], *потемніло ув очєх, запіло в ушех* [8, 200], *верешшєло ни своїми голосами* [8, 201]; такі одиниці органічно вплітаються в авторське мовлення, і їх емоційне сприйняття підсилюється контекстом: *аж волосє на голові устало...* зострахє він таки *прикипів до лавиці* [8, 205], в них *кєпит оден на одного* всередині.... би були з него таки *живцем кєшки мотали* [8, 207].

Досить-таки численною є група фразеологічних одиниць, що позначає почуття страху, тривоги: дрижєв *єк лист на трепеті вид вітру* [8, 10], *гиб я иззострахє* [8, 40], зострахє я лелів, *єк лист на трепеті... ховав голов аж у пазуху собі* [8, 40], *студений піт збивав, аж пропасниць мене трєсло* [8, 40], аж *рот заціпило ми* зострахє [8, 42], мене шиє *гірший страх зиймав* [8, 42], з таким страхом, шо *аж зубами кленцкотів* [8, 178], *пережив такого страху* [8, 12], *обимліли зострахє* [8, 168], *зострахє побілів* [8, 266], *на голові волосє сторцом ставало* [8, 323]. Уживання в певному контексті синонімічних фразеологічних одиниць (таки *наївси мижи ними пудного страху*, бо уни обоє мало *насмерть си ни вибили*, й *то через дурницу* [8, 33]) та використання ампліфікаційних рядів (мині видразу *здоймалоси волосє на голові*, д'горі тай *ишов студений мороз по цілим тілі, вид голови дов ніг* [8, 40]; Иванчіка, то видразу *тенькнуло в серцях*, шо то єго *єкес лихо ни минет...* может йиго *навіки звалити з ніг...* [8, 323]) сприяють підвищенню рівня експресії та динамізму описуваних подій.

Представницькими, хоча й не такими численними, у творі є й інші тематичні групи фразеологічних одиниць, які охоплюють такі

характеристики, що знову ж таки стосуються емоційної сфери людини:

позитивні та негативні якості людини: такий єс ми *став студений у серця*, та *мерзкий у душі* [8, 105], *ледви на ногах держєв* [8, 108], *очі аж сіяли из радости* [8, 112], *був пилкої вдачі* [8, 141], *мав велику охіть на...* [8, 143], менче мают *чесу судєниці єзиками бріхні молоти* ... лиш треба *мати свій розум при собі* [8, 213], *лице вогнем папало з устиду* [8, 105], *лице лупило з устиду* [8, 113];

хвилювання, тривога, переляк: *розсіваючи зором на всі боки* [8, 110], йиго *серце* нараз *закаменіло* [8, 283], аж *руки собі ломила* з туску [8, 193], *били студені володи по цілим тілі* [8, 144], *в її жилах кров заставала* [8, 144];

злість: аж *кров на губах* їй *висєкнула*, так *сердито закусила зуби* [8, 38], *криз зуби засипів* [8, 38], завзєто *процідив кріз зуби... заскреготав зубами*...[8, 264], *плунути у юшку* [8, 174], аж *кришивси* в хаті *из злости* [8, 152], лиш вічно *гнівом кипів* [8, 151], аж *піна з рота* йиму *порскала* [8, 303].

Різні види діяльності передано фразеологічними одиницями, що виражають:

сміх: я з того довлєгу *у сміх, аж поземни покотивси* [8, 24], зареготівси так дуже, *на всий рот*...*нієково стало на души* від того зловтішного сміху [8, 267], так си пудно реготали, шо *аж слизи всіх обливали* [8, 252], *засвітили* в него *очі* з голови... *лінивий до сміху... аж цілим тілом трєсси* [8, 250], зосміхє *хапнули роти в жмені* [8, 326];

мислення: дідо *цілов душев потонув у глібокій задумі* [8, 24], *гадки* мої *ни давали ми спати* [8, 40], мині борзо *шибали гадки у голові* [8, 40], *зимисленими очіма роззерависи* дідо *по світі* [8, 23];

говоріння: *ни умів й добре рот отворити* [8, 70], про це й *слівцем йиму ни писнув* [8, 146]; аби витак мене *мали за шо судити* та *в зубах носити* [8, 72];

тяжку працю: *запрєг до свої страшної роботи*, бо Юрішко *давси йиму так вимуштрувати*... [8, 146], майже уся газдівка *спала на йиго плечя* [8, 134];

небажання працювати: *ни мав охоти до роботи, ни мав до роботи ні волі, ні охоти* [8, 273];

бідність, нужду: *з голоду умерав* [8, 33], аж *за голов ловиласи та биласи руками по полах* из нужди [8, 31], *з голоду пух* [8, 154], *здох з голоду пид плотом* [8, 154].

Інтенсивність виконання дії виражається як звичайними фразеологізмами, так і фразеологізмами, які містять у своєму складі порівняльний компонент, що відображає найхарактерніші ознаки: *єк би оком кліпнуло, єк я стрілов летів* [8, 9], кури *ни своїми голосами зкодкодакали* [8, 15], *верешшєло ни своїми голосами* [8, 201], *на всий рот голосно плєсали жертівливих* (про колядки) [8, 93], плакала так, шо *аж серце рвалося, аж душа розсипаласи з великого жєлю* [8, 120], *з ніг була упала*, шукаючі [8, 49], *аж у три погибели звивало* [8, 135], *аж земня здригаласи* [8, 177], в оден заскок побіг у хату [8, 166], *на коліна падав* та просив [8, 162], єк *приходила* їм *кортєчька заспівати*, то *співали їх на всий рот* [8, 136].

Для вираження міжособистісних стосунків автор використовує дуже колоритні одиниці, що підкреслюють народнорозмовний характер та емоції персонажів: *клєла діда, на чім світ стоїт* [8, 37], *рвали одно одному волосє на голові* [8, 39], *єк би вна трафила на инчего чьоловіка, такого нашевковатого, єк уна, то би її вже давно видсидів* [8, 107], пудно сварився з ними, *нацвікуючі їм пальцем* [8, 32], але й баба видразу ужєхнуласи, так шо їй *начєс заціп рот*, *єк би смолов засмолив* [8, 31], *мижи ними майже ніколи ни було доброго слова, любої розмови* [8, 141], уни *стали йиго ворогат* такими, шо *у лижці води би йиго втопили*, коби лиш могли [8, 174], так розкричєвси, шо *аж слина порскла йиму з рота* [8, 153], *ніхто ни смів против них и слівцем писнути* [8, 148], *він став богом й паном на всі гори* [8, 147].

Аналіз зібраного матеріалу засвідчує, що використання гуцульської діалектної фразеології у творі, як і літературної, охоплює різноманітні сфери життя й побуту гуцулів, відображаючи це на фраземному рівні, наприклад, уживання фразеологізму *аби мочі хоть-кому плунути у юшку* [8, 174] замість літературного *наплювати в борщ* [9, 532] відображає особливості місцевого побуту тощо.

Характерною рисою діалектної фразеології є вживання фразеологізму зі значенням, що не властиве йому в літературному мовленні: *аж мороз тілом ишов вид того сміху ... таж ходором ходив по хаті...* [8, 153] – замість мороз іде по тілу для передачі відчуття холоду або страху [9, 507].

Крім названих, велика група фразеологічних одиниць різних тематичних груп використана автором для вираження інших різноманітних характеристик, що надає подіям твору більшої динамічності та експресивності: ніхто *ни смів си й пальцем дотєнути* [8, 17], *сховав* и мене ліс *у свої холодні обійми* [8, 20], *насипала би позавушників* [8, 36], *ни міг я ока зажмурити* [8, 40], *у вухах піло* [8, 78], *сміючіси* ни раз при тій забаві *аж до слиз* [8, 79], усекої прехтики *наберав собі у голов* [8, 136], *око вєло вид студєни* [8, 9], йиго запирит кудас *у світ полетіти* [8, 137], *згонив из світа й нивинних людий* [8, 184]; я став на хвильку, *запер у собі дух* [8, 27] тощо.

Фразеологічні одиниці, як і інші мовні засоби твору, виражаючи ставлення автора до висловлюваного, до персонажів твору, служать для передачі стану персонажів (фізичного, психічного), характеристики певних рис вдачі, опису зовнішності тощо. Найбільш представленою, як показує зібраний матеріал, у творі є група фразеологічних одиниць, яка виражає емоційну

сферу людини – страх та інші почуття персонажів оповіді в певних ситуаціях, що його лякають (похорон, привиди тощо). Наприклад, дуже поширеною є група фразеологізмів, які використані автором у процесі опису похорону Олексія, що служать для передачі почуттів, емоцій, зокрема, почуття страху та певного душевного болю, який відчувають присутні: *провадити войну на житє й смерть* [8, 402], *мусит мати камнєне серце* [8, 403], *грізно лупаючі очима* [8, 404], *ти мій навіки, до гробної дошки* [8, 406], *шош дивне скобитало йиго за серце* [8, 406], *хотів...зигнати з світа* [8, 408], *аж серце в грудех застивало* [8, 411], *чєсина здаваласи йиму роком* [8, 412], *трошки легше стало на серци* [8, 412], такий страшний *гвалт завівси*, шо всім людем у хаті *аж кров стигла в жилах* [8, 419], *нігде було стати* [8, 420], Олексій *зажмурит свої очі* [8, 423], *змірєв ...своїм бистрим зором* [8, 428], Иванчік *зострахє аж побілів* [8, *430*], *аж за голови имивси* [8, 432], гвалтувала та голосила *ни своїми голосами* [8, 433], – зокрема вживання останнього фразеологізму як синоніма до лексичної одиниці підсилює висловлення, надаючи йому більшої динамічності.

Фразеологічні одиниці, використані автором у тих граматичних формах, яких вимагає певна синтаксична конструкція, органічно вплітаються в канву художнього тексту й уживаються як у мовленні персонажів, так і в авторських описах подій, явищ, а також для характеристики тих же таки персонажів. При цьому автор використовує фразеологічні одиниці, які означають різні сфери людської діяльності. Цікавою є група фразеологічних одиниць, які характеризують головного персонажа твору – діда Иванчіка: *дістанет добру школу* [8, 124], *з* йиго *роботи не будет нієкого діла* [8, 124], доків був малий, то *усєку біду зводив*, таку, шо стариня з ним *ради ни могла дати* [8, 125], її Иванчік, *Богу дєкувати, направився на добру дорогу* й охічьно зачєв ходити до школи [8, 131], єк лиш *міціцько забрішіт* на зорі, то Іванчик уже зберавси до школи [8, 131], учів він дітву письма – *п'єте почерез десєте* [8, 131], ни знаєт нічьо: *ні бе, ні ме* [8, 131], біда знаєт, *куди йиго ноги ни носили* [8, 131], дітва такий *галас зводила*, шо аж *годі було вуха заткати* [8, 132], *єк би йиму єзик у роті заціп* [8, 291], такий п'єний, шо аж *єзиком у роті ни міг обертати* [8, 132], аж йиго (Иванчіка) тот *усміх заскобитав у п'єтах* [8, 300], аж *піна з рота йиму порскала* [8, 303], ни хотів собі жінков світ путати [8, 127], *йиму шуміло у голові* [8, 127], *однов ногов уже був на тім світі* [8, 383], *на голові волосє сторцом ставало* [8, 323].

Тут варто виділити не лише окремі фразеологічні одиниці, а й так звані ампліфікаційні ряди, які характеризуються нагромадженням фразеологічних одиниць у певному контексті, що є засобом створення експресії, емоційного підсилення висловленої у творі думки: *...слова вкололи* Иванчіка *в саме серце...* знов *усєкі гадки зачєли йиму роєм бжіл летіти в голов* [8, 301]; по сповіді Иванчік знов *став икийс сам ни свій*, порхєй та неспокійний...*єкби німий, ні до кого й словечком си ни обзивав... в души ни мав спокою*, бо *зачєло йиго сумлінє ише гірше гризти*, єк оперед сповіев... *шош* пудне *варилоси в йиго серци*, а *у голові перевертализи раз у раз всєкі гадки*... аж студений піт йиго збив [8, 289]; ...диков завистьов *засвітилиси йиго очі* ....в тот раз *ни гризло йиго сумлінє*, шо то він зло дієт, бо *на хвильку йиго серце було так закаменіло*...[8, 297]; А Иванчіка, то видразу *тенькнуло в серцях*, шо то єго *єкес лихо ни минет*... может йиго *навіки звалити з ніг*... [8, 323].

Такі ампліфікаційні ряди автор використовує для характеристики й інших персонажів твору, підсилюючи емоційність сприйняття думки, надання їй образності, емоційності: *вискірєла білі, острі зуби, ...аж на ній серсть їжиласи, ...пид грудьми так билоси серце, ...аж світ ми темнів ув очєх, ...опередь моїх очій, єк би из земні* (10); *молоко у кров перемінювали, людей из світа згонили*, удвоє збигали та *вигонили очі з голови* [8, 173]; Шкиндя вже ни обзивавси, лиш *заскреготав зубами* так остро, шо мало шо їх ни покришив та й лиш *процідив криз ні*... [8, 211]; *повстала біда на світі*, шо сєгодне *нима віри нікому*, бо я би си періш був *смерти надієв*...спересердя *млість приступала аж до серця* [8, 262].

Використання фразеологічних одиниць як засобу характеристики персонажа допомагає авторові не лише уникнути невиправданих повторів, а також урізноманітнити мовлення, показати його багатство та виражальні можливості.

У творі широко представлені фразеологічні одиниці релігійної тематики, що зумовлено характером твору, його змістовою стороною, зокрема, звернення до Бога з проханням про допомогу, з одного боку (*най Бог боронит* [8, 8, 38], дивици цілий день на *Божий світ* [8, 15], *ни дай то Боже* [8, 16], „ *ни дай Госпидку* року другого такого [8, 33]), і згадка про нечисту силу – з іншого (перед *ничістов силов* [8, 59], просив *ничісту силу* [8, 65], *ничіста сила* вже стратила свою міць [8, 69]; *била поклони* та й цулувала земню [8, 37]; побідив йиго й за кару струтив *на тридев'єту земню*, аби си він там кошелав и панував, а *ни на Божим світі* [8, 129], *однов ногов уже був на тім світі* [8, 383].

Як засвідчує зібраний матеріал, основою багатьох фразеологічних одиниць є слова на позначення частин та органів тіла людини, які грунтуються на світоглядних позиціях українців і часто асоціюються з певними народними уявленнями та досвідом. Тому значна частина досліджуваних нами усталених словосполучень і групується навколо слів, пов'язаних із частинами людського тіла; це можна пояснити тим, що соматизми мають великий потенційний вказівний заряд, що реалізується у вираженні різних значень [6, 31]. Використовуючи фразеологізми, до складу яких входять такі важливі органи та частини, як

голова, око, серце, нога тощо, автор підкреслює їх роль як засобів пізнання навколишньої дійсності (ограни чуття) та здійснення найрізноманітніших дій і процесів, підкреслює ту роль, яку вони відігравали і продовжують відігравати у житті людини, що й відбито в народній фразеології.

Зі структурного боку варто зазначити, що переважають фразеологічні одиниці, побудовані за структурою словосполучення, хоча поряд із ними автор активно використовує фразеологічні одиниці, побудовані за структурою речення: поряд із традиційними фразеологічними одиницями у творі використано й прислів'я та приказки, уживання яких підпорядковане певному задуму: вони виступають джерелом народної моралі, засвідчують стійкі переконання; причому їх нагромадження на одній сторінці (поряд з іншими фразеологічними одиницями) створює певний колорит: Кажут, що *лиш пусти котюгу пид стів, то уна видразу вилізет тобі й на стів* [8, 48]; Нидурно то кажут старі люде, *шо ліпшя из свої печі росівниця, єк з чужеї печі книші* [8, 48]; Єк то кажут – *"трафила коса на камінь"* [8, 172]; Казав, шо *"лихо ніколи ни спит ні вночі, ні в днину"* [8, 196]; Казав, шо – *"чужими руками лиш добре грань з печі вигрібати"* [8, 229]; *чюжими руками лиш добре грань замітати* [8, 102]; *… клопіт мав, бо ни йшли нам роги докупи, лиш на боки врозтіч* [8, 275]; *дідо любив так жити, шоби було людем добре з ним, а йиму з людьми* [8, 62]; *добру газдиню смерть би ніколи ни застала, посто сидічі* [8, 102]; Кажут, шо *гора з горов си лиш ни зийдет, а чоловік з чоловіком, то завше си може зийти* [8, 215]; *Усе йшло йиму руков*, то однако він мав, єк то кажут, *"сім бід до обід", й то "ни однаких"* [8, 140].

Поряд із такими структурами варто виділити групу стійких словосполучень, які виконують роль своєрідних побажань, заклинань, часто повчального характеру, що базуються на принципах народної моралі і без яких неможливо уявити мовлення звичайних сільських людей: *чєс на чєсі ни стоїт* [8, 271]; *най так пудно вам ни вилізают очі на мене, бо я си їх ни бою* [8, 208]; *най пусто вам ни вилізают очі на мене* [8, 208]; *біда йиго бери* [8, 192]; *роб'єт, шо про людське око, то ни по-людськи йшло* [8, 168], *шє єк би на сміх* [8, 147]; *до рани би її тулєв, така ув очі чємна вигледает. А поза очі инчеї говорит. Погано любили пошуждати хрестєнина, най лиш їй оден Бог заплатит из вишного неба по її правді* [8, 48].

Варто відзначити, що серед названих фразеологічних одиниць переважають одиниці з відносно прозорою етимологією, але поряд водночас вживаються й такі, які містять діалектні риси, що значно ускладнює сприйняття твору, з одного боку, і робить виклад більш реалістичним, відбиваючи особливості місцевої говірки, – з іншого.

У творі поєднуються фразеологічні одиниці, що мають риси діалектної та літературної фразеології; це є свідченням органічних зв'язків і єдності мови народно-розмовної та літературної.

Використання діалектної гуцульської фразеології в романі служить для надання тексту соціальної оцінки, відтворення національних особливостей, місцевого колориту, а також є засобом індивідуалізації мовлення як автора, так і персонажів його твору. Фразеологічні одиниці надають мовленню динамізму, виразності, образності, експресивності. Твір про життя і побут гуцулів не можна уявити без виразних, експресивних метафоричних одиниць – фразеологізмів, які у тексті виконують певні функції: номінативну (називання явищ, ознак, дій), пізнавальну (їх характеристика) конотативну (їх оцінка), виховну (вплив на читачів та оточуючих) та експресивно-оцінну, а також пожвавлюють мовлення, увиразнюють його.

Надзвичайно багатий фразеологічний матеріал сприяє реалізації жанрових особливостей твору і засвідчує, передусім, його етнографічний характер.

1. Бігусяк М. Обрядові фразеологізми підкарпатського ареалу крізь призму етнічної культури / М. Бігусяк // Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. – Дрогобич: Посвіт, 2010. – С. 33 – 45.
2. Грещук В., Грещук В. Фраземіка у словнику "Гуцульська діалектна лексика в українській мові" / В. Грещук, В. Грещук // Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського / Упорядники: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. – Дрогобич: Посвіт, 2010. – С. 70 – 79.
3. Демський Мар'ян. Українські фраземи і особливості їх творення / Мар'ян Демський. – Львів, 1994. – 62 с.
4. Зеленчук В. Проблеми створення діалектних словників ло літературних творів (повість Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") / В. Зеленчук // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Видавництво М. П. Коць, 2003. – С. 197 – 201
5. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук [10.02.01] / М. Я. Олійник. – Львів, 2001. – 20 с.
6. Ужченко В. Д., Авксентьєв Л. Г. Українська фразеологія: Навч. посібник для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Харків, 1990. – 167 с.
7. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл..
8. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік / Петро Шекерик-Доників. – Львів, 2007. – 495 с.
9. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

In the article a phraseology of Shekeryk-Donykov's novel "Dido Ivanchyk" is investicated, the semantic groups of phraseological ones are determinated, their functional loading is inquired.

Key words: *phraseological one, phraseologism, Huzul dialect, phraseology, functions of phraseologism.*

ТРИБУНА МОЛОДИХ

УДК 811.161 ***Мар'яна Барчук***
ББК 81.411.2-5.2 Ук.

ГУЦУЛІЗМИ-КАРПАТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ГАЛИЧИНИ СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ АЛЬМАНАХІВ "ЛІРВАК З-НАД СЯНУ" ТА "ПЕРЕМИШЛЯНИН")

У статті здійснено аналіз гуцулізмів-карпатизмів у літературній мові Галичини середини XIX століття через призму карпатських діалектів української, польської та словацької мов.

Ключові слова: *гуцульський діалект, лексика карпатського ареалу, карпатизми, гуцулізми, лексико-тематична група.*

Гуцульський діалект як один з найбільш вагомих діалектів української мови презентує мовну специфіку не лише мешканців українських Карпат, а й становить іманентну частину так званого карпатського гірського мовно-культурного пласту, характерного для жителів всього Карпатського гірського масиву. Він охоплює три слов'янські (Україну, Польщу, Словаччину) та дві неслов'янські (Румунію та невелику частину Угорщини) країни.

Найбільш ґрунтовні дослідження над мовними особливостями карпатського ареалу було здійснено при створенні Карпатського діалектологічного атласу, роботи над яким під керівництвом С. Бернштейна було розпочато в 1961 році, а видано друком в 1967. У цьому атласі здійснено опис спільних слів карпатського ареалу, куди ввійшли українські, польські, словацькі, молдавські, румунські та мадярські діалекти [9, 42]. Під час роботи над створенням атласу і було введено в науковий обіг термін "карпатизми". Низка цікавих лінгвістичних проблем та питань, виявлених у процесі роботи над Карпатським діалектологічним атласом, сприяла виникненню в 1978 році міжнародного проекту щодо створення Загальнокарпатського діалектологічного атласу, де подано визначення терміну "карпатизм" для карпатобалканського мовного ареалу: "під карпатизмами слід розуміти всі специфічні загальні елементи, характерні для діалектів карпатської зони на сучасному етапі їх розвитку" [1, 32].

Карпатизми пов'язані з видами діяльності горян: вівчарством, розведенням худоби тощо, які "розповсюдились в українських, польських, словацьких, чеських (моравських), молдавських, румунських та мадярських діалектах у добу волоської колонізації в XIV-XVII століттях" [10, 34]. Карпатизми вивчають на синхронному та діахронному зрізах, а також з точки зору їх етимології. Слов'янське мовознавство поряд з терміном "карпатизми" користується його еквівалентами "карпатська лексика" та "лексика карпатського ареалу".

На сучасному етапі для повновартісних досліджень таких багатокультурних ареалів, як, наприклад, Карпати, Буковина, Галичина та інші, Євросоюзом створено спеціальний проект поділу Європи на так звані єврорегіони. З огляду на специфіку їх історико-культурного розвитку при дослідженнях застосовують інтердисциплінарний підхід. Карпатський ареал належить до однойменного Карпатського єврорегіону.

Серед особливостей карпато-балканського мовного ареалу нас передовсім цікавить його лексичний рівень, який внаслідок довготривалих інтерференцій мов і діалектів у карпатському ареалі, а також при наявності численних спільних елементів зберігає в собі унікальні лексико-семантичні особливості.

Карпатська лексика, а в її обсязі й карпатизми, є тим пластом давньої лексики, який функціонував впродовж усього процесу становлення, розвитку та кодифікації тієї чи тієї літературної мови. Специфіку тривалості та стійкості гірської (у випадку України – гуцульської) лексики всього карпатського ареалу зумовила ціла низка факторів: специфіка природно-географічного положення, традиційність та консерватизм способу життя, видів діяльності, а також власні релігійно-світоглядні особливості етнічних груп мешканців карпатських гір.

Завдяки історичним та мовним особливостям, а також при не надто значних мовних контактах з мешканцями "низин", мова представників карпатських гірських етнічних груп зберігає низку фонетичних, морфологічних, а передовсім лексико-семантичних особливостей, відмінних від літературного варіанту кожної з мов.

Метою цієї розвідки є спроба охарактеризувати гуцулізми, спільні для карпатської лексики слов'ян, які присутні в українській літературній мові Галичини середини XIX століття. Базовим матеріалом дослідження є тексти виданих в Перемишлі двох альманахів – "Лірвак з-над Сяну" та "Перемишлянин", друк яких став помітним культурним явищем Галичини в 1850-х роках. Матеріали, вміщені в альманахах, характеризуються різноманітністю жанрів, мовних стилів та тематики – тут презентована поезія, проза, драматургія, наукові статті, присвячені етнографії, музиці та графіці, богословські твори та публіцистика.

В особливостях української літературної мови альманахів "Лірвак з-над Сяну" та "Перемишлянин" простежуються не тільки впливи та запозичення з сусідніх мов – найбільше польської та російської, – але й значна кількість діалектизмів, зокрема найбільш вживані лексеми походять з гуцульського, бойківського та лемківського діалектів, де однак найбільша кількість є гуцулізмами. Виходячи з цього, варто детальніше дослідити гуцульські запозичення, взявши до уваги вміст і роль карпатизмів у гуцульських говірках, а відтак і в українській літературній мові Галичини середини XIX століття.

Ознакою карпатської лексики в українському гуцульському діалекті є їх відповідники у поль-

© М. Барчук

ських та словацьких гірських діалектах. За їх основу взято діалекти, що побутують на польській та словацькій території гірського пасма Татри (Tatr, Tatier) – тобто góralskie narzecza (pl.) та goralské nárečia (slov.), куди входять діалекти території Подгаля (dialekt (gwara) podhalański) з польського боку та діалекти місцевостей Спіша, Орави та Ліптова (spišské, oravské, liptovské nárečia) [9, 40-50]. Ці татранські діалекти характеризує ціла низка спільних рис та особливостей, а зокрема спільне походження, що яскраво відбилось у випадку карпатизмів. Стосовно гуцульського діалекту, то карпатизми в ньому характеризуються власною специфікою та відрізняються від своїх відповідників у польських та словацьких діалектах за фонетичним складом, словотворчими елементами, морфологічними рисами, наголосом, зберігаючи при цьому спільні для карпатизмів лексико-семантичні особливості, які й становлять їх визначальну рису.

Для підтвердження присутності гуцулізмів-карпатизмів в українській літературній мові аналізованого періоду у статті використано такі джерела та словники: для лексем гуцульського діалекту та пояснення їх значення в сучасній українській літературній мові – Гуцульські говірки. Короткий словник/відп. ред. Я. Закревська; Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови; для польських діалектів – Słownik gwary górali skalnego Podhala С. Хоодровича; для словацьких – кілька діалектологічних та славістичних праць словацьких дослідників Ф. Буффи та Ю. Дудашової-Крішшакової.

При дослідженнях лексичних діалектизмів їх традиційно поділяють на тематичні групи відповідно до означуваних понять: "основними сферами, які зумовлюють їх використання художньою мовою, є природне середовище, побут, виробнича діяльність, культура, людина" [3, 3]. Користаючи зі схожого підходу, виявлену групу карпатизмів української етнічної групи горян – гуцулів в мові альманахів "Лірвак з-над Сяну" та "Перемишлянин" можна поділити на такі лексико-тематичні групи:

1) назви явищ природи, природного середовища;
2) людина;
3) назви тварин;
4) назви, пов'язані з ремеслами та виробничою діяльністю;
5) назви предметів побуту, одягу тощо.

До першої тематичної групи належать лексеми, що позначають природні, географічні, водні та атмосферні реалії місцевостей, де мешкають гуцули. У текстах альманахів це слова *полонина, ватра, звізди, керниці.* Для з'ясування лексико-семантичних відтінків вжитих гуцулізмів у контексті наведемо приклади з текстів: *полонина* (природне високогірне пасовище) [2, 153] – "Где з скал шумячи стрімко летят води, ватажків пісньми дзвенит *полонина*" [4, 66]; *ватра* (вогонь, багаття) [2, 32] – "До *ватри* підкиньте ще дров" [4, 42]; *звізди* (зірки) [5, 79] – "*Звізди* слабенько на небі горят" [4, 36], *керниці, (керниці)* це (1. криниця, 2. джерело) [2, 94] – "Вода з Кастильської где *керниці*" [4, 104]. З усіма лексемами на позначення природного середовища пов'язане центральне, найбільш загальне і значуще поняття *гори*, яке не має діалектного варіанту в українській мові (окрім ймовірної фонетичної специфіки у вимові), так як і в польській *góry* та словацькій *hory* мовах. У польській мові відповідним до українського слова *полонина* є польське *hala* із таким же значенням: "naturalne górskie zbiorowisko trawiaste o swoistym składzie florystycznym" [14, 720]; [13, 395-396], запозичене у словаків, точніше зі словацьких ліптовських говірок, воно звучить як *hola* [11, 34]. До речі, ця лексема ввійшла в обіг не тільки діалектів, а й у літературну польську мову, про що свідчать і численні польські топоніми в гірській місцевості, а серед них і назва цілого регіону – Podhale (теж Hala Gąsienicowa, Hala Olszycka, Hala Smreczyńska тощо), в той час коли у словацькій мові ця лексема не набула такої фреквенції [11, 33-34]. Слово *ватра* має свій еквівалент у польських діалектах – *watra* [12, 277] та словацьких в однаковій формі – *vatra* [7, 298]. Деякі фонетичні відмінності простежуються у лексемі *звізда* у словацькому варіанті *hvizda* [7, 101], [10, 65]. Лексемі *керниці* відповідає фонетично схоже до гуцульського словацьке *kierňička* [11, 29]. Стосовно польської мови то польське слово *krynica* є літературною нормою [14, 1063].

Другу тематичну групу становлять такі лексеми: *газда, газдині, ватаг, легінь, дівчя.* Слово *газда, що* має кілька значень: (1.господар; добрий господар; 2. порядна, чесна людина, господар дому, голова родини; 3. чоловік) [2, 51] – "*Газда* бідний став, як вритий, з ним і *газдині*" [4, 33], є однією з центральних лексем, з ним теж пов'язані лексеми *газдині* (1. господиня; 2. порядна, чесна жінка; 3. дружина), *газдівство* та дієслово *газдувати,* які будуть розглянуті в четвертій групі. Польськими та словацькими еквівалентами є лексеми *gazda* і *gaździna* [14, 636] та *gazda* і *gazdiná* відповідно [7, 81; 11, 26] з такими ж семантичними значеннями, як і в гуцульському діалекті. Лексема *ватаг* (1. головний, старший вівчар, чабан, пастух; 2. голова загону, ватажок) [2, 34] вжита в тексті у першому значенні – "З думков в кошару стадо *ватаг* зганяв" [4, 68]. Семантичними синонімами-відповідниками до лексеми *ватаг* є в польських та словацьких діалектах лексеми *czaban, baca* [13, 42] та *čoban, bača* [11, 15] відповідно.

Слово *легінь* (парубок, дорослий хлопець) [2, 110] – "Чи Довбушевих *легінів* сваволя… погубила" [5, 62] у польських та словацьких діалектах має за відповідник – іншу лексему *šubravec, šubrovec* [7, 281], яка, однак, зберігає семантичні відтінки, присутні в гуцульському діалекті, а саме йдеться про позитивні риси молодого хлопця. Слід додати,

що в деяких польських наріччях існує лексема *lehin*, однак вона вживається радше спорадично. Нейтральним в порівнянні з лексемою *легінь* є слово *дівчя* (інваріант *дівче*) – (дівча, дівчина) [5, 63] – "Ти жвавий хлопец, *дівчя* розерити потрафиш" [4, 137]. У польських діалектах трапляється варіант *dziywka* [12], у словацьких – *dievka, dzievka* [10, 37].

До третьої групи належать слова *когут та ягнєта.* Це традиційні назви тварин в українському фольклорі. У гуцульському говорі функціонує лексема *когут,* яка має три значення (1. півень; 2. прикраса на капелюсі з півнячого пір'я; 3. різьблений верх на дасі) [2, 98], але у пам'ятці його вжито тільки в прямому, першому: "На роздорожу *когут* лиш запіє" [4, 36] та "Перестав же *когут* піти" [4, 17]. У польській та словацькій мовах це літературна норма – *kogut* та *kohut*, і вживається як діалектизм з нюансами у вимові *kohut* у словацькій [7, 126]. У польських наріччях трапляється варіант *kohut* [12, 93]. Цікавим фактом є те, що в гуцульському діалекті збірною назвою худоби є лексема *маржина, маржинка, товар, дроб'єта, дріб*, чого немає в польських та словацьких діалектах, де побутує традиційне, як і в літературних мовах, слово *bydło* та *dobytok, statok* [7, 55] відповідно.

Гуцулізми-карпатизми, які увійшли до четвертої групи мають важливе значення для всіх етнічних груп карпатських горян, оскільки їх об'єднує традиція старовинних ремесел, а саме діяльність, пов'язана з розведенням, доглядом і випасанням худоби на гірських полонинах, а також з похідними видами робіт. До назв, що стосуються господарства, належать слова *газдівство* (господарство, обійстя, майно) [2, 51], а також його синонім *обисте* (обійстя, садиба, двір) [2, 135] – "Завтра буду на твоєм *обистю*" [5, 118]. Сюди ж належить дієслово *газдувати* (господарювати, вести справи на обійсті, в господарстві) [2, 51], де польськими та словацькими відповідниками є слова *gazdostwo, gazdować* [14, 637], *gazdovstvo, gazdovať* [7, 81]. Розповсюдженою не тільки в гуцульських говірках, а й у літературних творах є лексема *кошара* – (загороджене місце для овець) [5, 51] – "З думков в *кошару* стадо ватаг зганяв" [4, 68]. Еквівалентами в польських діалектах є фонетично схоже до гуцульського слово *koszara* [12, 96] та дещо фонетично відмінне словацьке *košiar* [10, 26], та *košar* [7, 133]. При цьому всі варіанти зберігають однакову семантику. Привертає увагу лексема *стадо* (або отара), яке є літературною нормою сучасної української мови, хоч і побутує в гуцульських наріччях. Первісні риси цього слова збереглись в південнослов'янських мовах (пор. сербське *крдо*, хорватське *krdo*), а також воно збереглося в польській мові як регіоналізм *kierdel* [14; 913]. Лексема *бриндза* (інваріант *бринза*) (просолений сир, що довго зберігається) [5, 26] – "Слова чисто гірські, гуцульські як-от бринза чи кошара, тії в прімечаніях по возможности ізяснити" [4, 214]. Повними фонетико-семантичними еквівалентами в татранських діалектах по обидва боки польсько-словацького кордону є лексема бринза – *bryndza* [14, 208], [12, 22] та *brindza, brendza* [7, 31] та *bryndza* [10, 65]. Доцільно до цієї групи віднести й слова *хосен* (зиск, користь, пожиток) [2, 201] та утворене відіменникове дієслово *хісновати* (використовувати, користуватися, мати якийсь хосен) [2, 201] – "З пасіки не *хісновали*: пчоли як оси з улеєв мед рабовали" [5, 54]. У польських діалектах лексема *хосен* не репрезентована, натомість присутня в словацьких діалектах із незначними фонетичними відмінностями, але з тим же значенням, що й у гуцульських – *chasen* [7, 102], [10, 65]

З п'ятої групи в текстах альманахів знайшлося всього два слова – *сердак* та *флоєра.* Лексема *сердак* є назвою елементу одягу (короткий верхній рукавний одяг з домотканого сукна) [5, 159] – "В *сердак* убрали, межи русинів замішали" [4, 218]. Ця лексема побутує у словаків *serdak* [7, 248]. Натомість *флоєра* (музичний сопілковий інструмент, вирізаний з дерева) – "Заграв-єм на *флоєрі*" [5, 137] є популярним карпатизмом і в гуцульських, і в польських *fujarka* [14, 617], і в словацьких *fujara, fujera* [10, 65] діалектах.

На завершення два штрихи до гуцулізмів-карпатизмів, що ілюструють ментальність гірських жителів Карпат – "Якщо вже жити на цьому світі – то на самому його верху" [в домислі – в Карпатах]. А друге – цікаве спостереження, що у слов'ян, які заселяють карпатський гірський ареал, народні казки найчастіше мають зачин "горами-долами", тоді як в інших народів через брак гірських масивів це так яскраво не вербалізується, або ж замінюється на зачин "за морями, за ріками" [8, 60].

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що в українській літературній мові Галичини у середині XIX століття діалектні запозичення відіграли помітну роль, надаючи колориту мові, реалізуючи семантико-конотативні відтінки та значення певних слів, понять та явищ. Особливо це стосується гуцульського діалекту, запозичень з якого було найбільше. Це пояснюється як належністю гуцульського діалекту до карпатського мовного ареалу, а звідси і його територіальною розповсюдженістю, так і фактом, що він був знаний не лише серед мешканців Галичини, а й за її межами. У рамках гуцульських говірок існує певна кількість карпатизмів, спільних для всього карпатського мовного ареалу, які були репрезентовані в українській літературній мові Галичини аналізованого періоду. Їх можна вважати спільнослов'янським карпатським діалектним фондом, оскільки ці лексеми функціонували в мовах жителів Карпат сусідніх країн. Лінгвістичні дослідження гуцульського діалекту вказують не лише на його вартість та помітну роль у процесі розвитку української літературної мови; його

присутність у гроні інших діалектів карпатського мовного регіону засвідчує цінність на слов'янському рівні.

1. Бернштейн С. Б., Клепикова Г.П. Общекарпатский диалектологический атлас. Принципы. Предварительные итоги // VII Международный съезд славистов (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.). – Москва: Наука, 1978.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відп. ред. Я.Закревська. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
3. Грещук В. Гуцульський діалект в українській художній мові: репрезентативні групи лексики // Українознавчі студії. – 2009. – № 10. – С. 3-17.
4. Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. Упорядник В. Пилипович. – Перемишль: "Перемиська бібліотека" Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, 2001. – 441с.
5. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
6. Штець М. Українська мова в Словаччині (Соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження) // Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae. – Prešov, 1996. – С. 8-25.
7. Buffa F. Slovnik šrarišských nářeči. – Prešov: Nāuka, 2004. – 304 s.
8. Buffa F. Z pol'sko slovenských jazykových vzťahov. – Prešov. Nāuka, 1998. – 167 s.
9. Dudášová-Kriššáková J. Celokarpatský dialektologický atlas – významne dielo slovanskej svetovej lingvistiky // Slavistika v premenách času. Acta Universitatis Prešoviensis. – Prešov, 2009. – S. 33-49.
10. Dudášová-Kriššáková J. Goralské nárečia // Odraz slovensko-pol'ských jazykových kontaktov na fonologickej rovine. – Bratislava: Veda, 1993.
11. Dudášová-Kriššáková J. Kapitoly zo slavistiky. – Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. – Prešov, 2008. – S. 7-70.
12. Hodorovicz S. Słownik gwary górali skalnego Podhala. – Nowy Targ, 2005. – 328 s.
13. Radwańska-Paryska Zofia, Paryski Witold Henryk. Wielka Encyklopedia Tatrzansca. – Poronin, 1995. – 1556 s.
14. Słownik Języka Polskiego / Pod red. Mieczysława Szymczaka. –Tom I. – Warszawa: PWN, 1993. – 1088 s.

The analysis of Hutsulisms-Carpatyzms in Ukrainian of the middle XIX century in the light of the Carpatian dialects of Ukrainian, Polish, and Slovak languages is made in this article.

***Key words:** Hutsul dialect, the Carpatian area vocabulary, Carpatyzms, Hutsulizms, lexico-thematic group.*

УДК 811.161.2

ББК 81.05 (2 Ук)

Ігор Бачкур

СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ГУЦУЛЬСЬКИХ ІМЕННИКІВ-НАЗВ ОСОБИ

У статті аналізуються структурно-словотвірні особливості назв осіб у гуцульських говірках, окреслюються типові способи й засоби номінації, описуються словотворчі форманти, виявляються специфічні елементи й тенденції гуцульського іменникового словотвору.

***Ключові слова:** назва особи, гуцульські говірки, словотвірний тип, словотворчий формант, словотворчий афікс, словотвірна структура іменника.*

Вивчення особливостей словотвору гуцульських говірок важливе передусім тому, що дозволяє глибше й ширше охарактеризувати відповідний фрагмент мовної структури в літературній мові в цілому, адже гуцульські говірки є одними з найархаїчніших, у них заховано чимало історичних рис, які були притаманні українській мові раніше, вони відбивають складну систему взаємодій з говірками суміжних мов, передусім польської, німецької, румунської тощо. Усе це дає можливість наочно спостерігати за формуванням специфічної системи словотвору гуцульських говірок, створення типології якого зараз на часі, та зумовлює актуальність обраної теми.

У сучасній українській літературній мові сформовано типологію словотвору, де типологізувальним чинником є словотворчий формант [див. передусім: 14; 10 та ін.], зроблено вагомі спроби й для створення типології словотвору, у якій типологізувальним чинником виступає твірна основа як другий, не менш важливий, компонент бінарної словотвірної структури деривата [див.: 4; 5]. Натомість комплексна типологія діалектного, зокрема гуцульського, словотвору й досі не стала предметом наукового аналізу, за винятком окремих праць, де вона репрезентована фрагментарно, причому здебільшого на матеріалі інших діалектів української мови [див., напр.: 1; 7; 15 та ін.]. Пропонована розвідка є однією з перших спроб створення типології словотвору гуцульських говірок, в основі якої, дотримуючись традицій академічного словотвору літературної мови, покладено словотвірний тип як основну одиницю такої класифікації. Словотвірний тип – комплексна одиниця словотвору, яка об'єднує деривати на основі спільності трьох ознак: частиномовного значення твірної основи, словотворчого форманта та словотвірного значення. Саме таке трактування цієї одиниці словотвору поширене й усталене в сучасній лінгвістиці.

Словотвірний тип як одна з найменших комплексних одиниць словотвору є найбільш операбельною одиницею, що дозволяє зусібіч охарактеризувати систему словотвору тієї чи іншої мови або її діалекту. І. Ковалик у свій час підкреслював: "Словотвірний тип у порівнянні з суфіксом є більш конкретизованою, хоч при цьому й узагальненою одиницею – словотворчою величиною, якою набагато зручніше оперувати у процесі порівняльного аналізу, ніж окремими суфіксами, ще надто загальними у своєму словотворчому функціонуванні" [11, 78].

Матеріалом розвідки послужила картотека похідних іменників-назв осіб, дібраних із Короткого словника гуцульських говірок Я. Закревської [6]. До уваги бралися назви осіб за

© І. Бачкур

семантичними групами, які відрізняються від літературних відповідників як фонетично, так і структурно, тобто які утворені або від інших основ, або з допомогою відмінних від літературних словотворчих засобів. На основі вказаної картотеки, яка налічує (враховуючи фонетичні варіанти слів) близько 120-130 дериватів, були виведені словотвірні типи гуцульських іменників-назв осіб. При цьому метою нашої статті є не тільки опис та класифікація цих словотвірних типів, а й певне порівняння їх із відповідними одиницями в літературній мові. Таке порівняння дозволить окреслити специфічність словотвору гуцульських говірок.

Іменники на позначення осіб становлять неоднорідну групу як із погляду їх словотвірних характеристик, так і з погляду семантики. Узагальнюючи відомі типології іменників-назв осіб [див., напр.: 3; 8; 9; 12; 13 та ін.], у гуцульських говірках можемо відзначити такі їх семантичні групи:

а) назви осіб за видом діяльності: *загонільник, збиточник, калягузник, керинник, товкальник, шварцівник*;

б) назви осіб за предметом, що визначає їхню професію: *бубніст, дзиґарніст, ваташільник, гуртівник,градівник, данцівник, дривітник, єгничник, конопельник, трембітаник, толоченик, телєтник, катраніник*;

в) назви осіб за домінантною ознакою, властивістю: *таланник, здуфальник*;

г) назви осіб за походженням, країною, належністю до певного народу: *руснак, маскаль, гір'єн/гір'єнин, таліян* (жіночого роду: *гір'єнка, маскалька, русначка, таліянка*);

ґ) назви осіб за їхньою належністю до певної суспільної організації, закладу, соціальної групи тощо: *пушкар/пушкарь* (сільський поліцейський), *опришок*.

Іменники окресленої семантики належать до різних словотвірних типів. При цьому, на нашу думку, важливо простежити залежність словотвірної структури похідних назв осіб від лексичного значення цих лексем, частиномовної семантики їх твірних баз тощо. Таке припущення ґрунтується на спостереженнях за словотвірною системою літературної мови, де окремі словотвірні типи закріпилися за тими чи іншими похідними словами, що належать до одних лексико-семантичних груп. Яскравими прикладами такої залежності є закріплення словотвірного типу з суфіксом *-ин* за національними назвами осіб (*грузин, армянин*).

Найбільшу кількість серед аналізованих іменників становлять відіменникові деривати. Продуктивним є словотвірний тип іменників жіночого роду з суфіксом *-к-* та словотвірним значенням "фемінітивність", мотивованих відповідниками чоловічого роду: *адукатка (адукантка) < адукат (адукант); анджеНірка < анджеНір; бовташка < бовташ* ('торговець'); *гадєрка* ('та, що замовляє від укусу гадюк') < *гадєрь* ('те саме: чоловік, який замовляє від укусу гадюки'); *ґаліціянка < ґаліціян* ('галичанин'); *гір'єнка < гір'єн* ('мешканець гір'); *годованка < годованец* ('утриманець, вихованець'); *дохторка < дохторь; дукарка < дукар / дука* ('богач'); *дурнєнка < дурнєн / дурнєк; кальвінка < кальвін* ('*безсердечний, жорстокий чоловік*'): *крамарка < крамар* ('торговець'); *краянка < краян* ('земляк'); *лайдачка < лайдак; леп'єнка < леп'єн / леп'єник* ('брудний чоловік'); *лівачка < лівак* ('шульга'); *любаска < любас; манкірантка / маркірантка* ('жінка, яка ухиляється від праці') < *манкірант; маскалька < маскаль; нанашка < нанашко; одиначка < одинак; первачка < первак; підлизачка < підлизач* ('підлабузник'); *побережничка* ('дружина лісника') < *побережник* ('лісник'); *руснaчка < руснак; склепарка (склепарька) < склепарь* ('продавець'); *таліянка < таліян* ('італієць'); *фіфачка* ('легковажна, гонориста дівчина') < *фіфак; хатарька* ('жінка, яка любить ходити по чужих хатах') < *хатарь; штрамачка < штрамак*.

Як бачимо, в гуцульських говірках утворення фемінітивних назв за допомогою афікса *-к-*, як і в літературній мові, доволі продуктивне. Більше того, в аналізованому нами Короткому словнику гуцульських говірок серед назв осіб жіночого роду вказаний словотвірний тип є практично єдиним.

Окрім похідних субстантивів жіночого роду на *-к(а)*, в гуцульських говірках лексикографічно зафіксовано також кілька дериватів зі словотвірним значенням "фемінітивність", утворених за допомогою суфікса *-иц-: збиточниці, калягузница, капарниці, керинниці.* Такий словотвірний тип має відповідник у літературній мові, за яким утворюється чимало фемінітивів на *-иц(я)*, щоправда в гуцульських говірках має місце фонетична модифікація.

Окремий словотвірний тип формує дериват *горбуля*, який не утворений від відповідника чоловічого роду і не має словотвірного значення "фемінітивність". Вказаний дериват визначається укладачами словника як іменник спільного роду, який мотивований субстантивом *горб*, а тому словотвірне значення похідного *горбуля* варто визначати як "назва особи за характерною предметною ознакою" (той чи та, хто має горб).

Серед назв осіб чоловічого роду виокремлюємо такі словотвірні типи:

1. Іменники з суфіксом *-іст*: *бубніст < бубон, дзиґарніст < дзиґарок.*

2. Іменники з суфіксом *-ар/-арь/-яр*, які утворені від субстантивів різної семантики, в тому числі назв музичних інструментів, назв професійних об'єктів, засобів праці тощо. До цього словотвірного типу відносимо такі похідні: *бутинарь < бутин* ('лісорозробка'), *веретенар < веретено, домарь* ('той, хто залишається на

господарстві, вдома') < *дім, дримбарь* < *дримба, слевникарь* ('пастух ялової худоби') < *єлівник* ('отара ялової худоби'), *їгнітар* ('пастух, який доглядає ягнят') < *їгнє (єгнє), козарь* ('пастух кіз') < *коза, коминарь* ('сажотрус') < *комин, коровар*ь < *корова, крамар* ('торговець') < *крам, лижкарь* < *лижка, линварь* < *линва, митар* < *мито, плішкар* < *плішка, пушкар(ь)* < *пушка, рибарь* < *риба, склепар(ь)* ('продавець') < *склеп* ('магазин'), *стрункар(ь)* ('пастух, який заганяє овець під час доїння в струнки – спеціальний вузький прохід у кошарі для овець під час доїння) < *струнка, хатар* < *хата, цапінар* ('лісоруб, який працює з цапіною) < *цапіна, фігляр* < *фігл*і.

Як бачимо, до цього словотвірного типу належать похідні іменники, які вказують на: музиканта, що грає на відповідному музичному інструменті (*дримбарь* < *дримба*); пастуха, який виконує відповідні функції чи доглядає за певними тваринами (*стрункар(ь)* < *струнка, козарь* < *коза*); робітника, який працює з певним інструментом (*цапінар* < *цапіна*) чи в певному місці (*бутинарь* < *бутин, склепар(ь)* < *склеп*); майстра, який виготовляє окремі приладдя (*веретенар* < *веретено*) тощо. Дериват *плішкар* набуває додаткових семантичних відтінків, адже наведена лексема не означає того, хто робить плішки, а вказує на поганого столяра, адже плішка – це дерев'яний кілок (мотивація прозора: поганий столяр здатен виготовити хіба що кілки).

Близьким до іменників названого словотвірного типу є дериват *дополуднарь* (< *до полудня*), який, проте, утворений не тільки за допомогою суфікса, а й префікса, точніше конфікса *до-...-арь*, і вказує на пастуха, який працює до обіду (до полудня).

3. Іменники з суфіксом *-аш*: *бовташ* ('торговець') < *бовт* ('крамниця'), *трембіташ* < *трембіта*.

4. Іменники з суфіксом *-анин*: *ваташанин* ('лісозаготівельник') < *ваташ*.

5. Іменники з суфіксом *-ільник // -ельник*: *ваташільник* ('лісозаготівельник') < *ваташ, конопельник* < *коноплі*.

6. Іменники з суфіксом *-ак*: *ватрак* ('помічник ватага, який здебільшого слідкує за ватрою на полонині') < *ватра, верстак/верствак* ('ровесник') < *верства* ('покоління').

7. Іменники з суфіксом *-ун*: *вовкун* < *вовк*.

8. Іменники з суфіксом *-ан/-ян/-єн*: *галіціян* < *Галіція, краян* < *край, гір'єн* < *гора, таліян* < **(І)талія*. Наведений суфікс, зазнавши фонетичних змін, на нашу думку, еквівалентний літературному афіксові *-анин*, який вживається в аналогічних дериватах літературної мови, що вказують на осіб за місцем проживання чи національністю (пор.: *галичанин, краянин, горянин*).

9. Іменники з суфіксом *-єр(ь)*: *гадєрь* ('чоловік, який замовляє від укусу гадюки') < *гад/гадюка*.

10. Іменники з суфіксом *-івник*: *градівник* ('людина, яка володіє даром відвертати грозові хмари') < *град, гуртівник* ('гуртовий торговець') < *гурт, данцівник* ('танцюрист') < *данець*.

11. Іменники з суфіксом *-ник*: *дривітник* < *дривітня, єгничник* < *єгні, калягузник* < *калягуз, катранник* < *катран, таланник* < *талан, телетник*[1] < *теле*.

12. Іменники з суфіксом *-енник/-еник*: *толоченик/толоченник* ('учасник толоки') < *толока*.

13. Іменники з суфіксом *-аник*: *трембітаник* < *трембіта*.

14. Іменники з суфіксом *-анич/-ич*: *керманич* ('той, хто керує дарабою') < *кермо* ('кермо на дарабі'), *сикманич* ('той, хто керує роботою лісорубів') < *сикман* ('гурт, артіль лісорубів').

Нами наведено низку словотвірних типів відіменникових дериватів, словотвірне значення яких слід класифікувати як мутаційне. Окремо, на нашу думку, слід проаналізувати модифікаційні словотвірні значення похідних назв особи, зокрема демінутивність та аугментативність. В опрацьованому «Короткому словнику гуцульських говірок» таких утворень засвідчено дуже мало. Їх, зокрема, можна об'єднати в такі словотвірні типи:

– іменники-демінутиви з суфіксом *-ик: дєдик* < *дєдьо, доник* ('пестливо про дитину') < *доня*;

– іменники-демінутиви з суфіксом *-ок: дєдичок* < *дєдик*;

– іменники-демінутиви з суфіксом *-очк: дівочка* < *дівка*;

– іменники-аугментативи з суфіксом *-орган: дідорган* < *дід(о)*.

У цілому іменників із модифікаційною семантикою зафіксовано в аналізованому словнику дуже мало. Це зумовлене, на думку дослідників, "специфікою мети укладання цих словників – представити якнайширше лексичний склад гуцульських говірок. При цьому менша увага звертається на різноманітні "форми" лексем, тобто на модифікаційні деривати, а більша увага приділяється власне засвідченню лексем з новою, відмінною семантикою" [2, 37]. Саме тому слушним є висновок, що "наявні лексикографічні праці (маються на увазі діалектні словники – І. Б.) потребують суттєвого доповнення, зокрема лексемами зменшено-пестливої (додамо, що й згрубілої – І. Б.) семантики..." [там само].

Декілька похідних назв осіб в гуцульських говірках, як і в літературній мові, мотивуються дієсловами. Таким дериватам властиве загальне словотвірне значення "виконавець дії". При цьому варто зазначити, що інколи можливе подвійне трактування мотивації. Так, наприклад, іменник *косарь* може розглядатися і як віддієслівний дериват ('той, хто косить'), і, за аналогією до

[1] Суфікс *-ет-* з'являється як колишній суфікс основи, який і досі проявляється при відмінюванні іменника *теля (телята)* й у літературній мові.

цапінар < *цапіна*, як відіменниковий ('той, хто працює косою'), хоча більш переконливою є саме віддієслівна мотивація, адже дієслово – вихідна лексема, бо іменник *коса* є похідним від дієслова *косити*. Окрім дериват *косарь*, до цього ж словотвірного типу належить іменник *бовгарь* < *бовгарити*.

Інші віддієслівні іменники на позначення осіб об'єднуємо в такі словотвірні типи:

– іменник з суфіксом *-ак: вавак* ('чоловік з дефектом мови') < *вавкати*;

– іменник з суфіксом *-ільник: загонільник* < *заганяти*;

– іменник з суфіксом *-альник: товкальник* < *товкати*;

– іменник з суфіксом *-ник: керинник* < *керинити*;

– іменник з суфіксом *-ас: любас* < *любити*;

– іменники з суфіксом *-ун: льопотун* < *льопотіти, повістун* < *повістувати*;

– іменник з суфіксом *-ач: підлизач* < *підлизуватися*.

Серед віддієслівних іменників-назв особи зафіксовано також складний дериват-композит *риболовец*.

Іменники-назви особи, які мотивуються прикметниками, вказують на осіб за притаманною їм характерною ознакою – внутрішньою чи зовнішньою. До таких дериватів належать:

– іменники з суфіксом *-ин: збиточник* < *збиточний, здуфальник* < *здуфалий*;

– іменники з суфіксом *-ец: фалшивец* < *фальшивий, годованец* < *годований*;

– іменник з суфіксом *-ар: глухар* < *глухий*;

– іменник з суфіксом *-єк: дурнєк* < *дурний*;

– іменник з суфіксом *-ак: лівак* < *лівий*.

У системі гуцульських назв осіб зафіксовано також три деривати, мотивованих числівниками. Усі вони належать до різних словотвірних типів. Це субстантиви *одинак* та *одинец*, які мотивовані кількісним числівником *один* і вказують на єдину в сім'ї дитину, а також дериват *первак*, який вказує на найстаршу дитину в сім'ї, тобто ту, яка народилася першою.

Як бачимо, іменники, мотивовані різними частинами мови, мають і різні афікси, хоча можна виокремити кілька синонімічних, серед яких суфікси *-ар/-арь*, *-ак*, за допомогою яких утворюються відіменникові, віддієслівні та й відприкметникові назви осіб, суфікси *-ільник, -ун*, властиві відіменниковим та віддієслівним похідним, тощо.

Отже, аналіз словотвірної структури іменників на позначення осіб, незважаючи на багато спільних з літературною мовою ознак, виявляє специфічні риси словотвірної системи гуцульських говірок, серед яких тяжіння до однослівної номінації осіб; розмаїття, але невисока продуктивність словотвірних типів, за якими утворені похідні; наявність у структурі дериватів специфічних (у т. ч. й фонетично), не властивих літературній мові, словотворчих формантів (наприклад, *-ан, -ец, -арь, -аш*). Подальше вивчення інших груп похідних слів у гуцульських говірках дасть змогу детальніше окреслити специфіку гуцульського словотвору, що має важливе значення для виявлення типології як гуцульського словотвору, так і української національної мови в цілому.

1. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 763 с.
2. Бачкур Р. Зменшено-пестливі іменники в гуцульських говірках: словотвірна структура / Роман Бачкур // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: Філологія. – Івано-Франківськ. 2008. – Вип.XIX-XX. – С.36-39.
3. Буднікова Л. Т. Назви осіб у сучасній словацькій літературній мові: словотвірний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.03 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2004. — 20с.
4. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ, 1995. – 208с.
5. Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.
6. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.
7. Дика Л. В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках поліського- середньонаддніпрянського порубіжжя: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 19с.
8. Дідківська Г. Назви осіб за професією у сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) / Г. Дідківська // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 18 – 23.
9. Капраль М. І. Словотвірна валентність та словотвірна парадигматика назв осіб у російській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 16 с.
10. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – 297с.
11. Ковалик І.І. Словотвір іменників у серболужицьких мовах / І. І. Ковалик. – Львів, 1964. – 94 с.
12. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIIIст.: Семантика і словотвір / О. Кровицька. – Львів, 2002. – 213с.
13. Савельєва Л. С. Семантичні кореляції іменників-назв осіб / Л. С. Савельєва // Наукові праці. Серія філологія. – Миколаїв, 2007. – Вип. 54. – С. 64 – 69.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
15. Шумицька Г. В. Словотвір апелятивних іменників у північнолемківських говірках української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський національний ун- т. – Ужгород, 2001. – 19с.

The structural-word-building features of the names of person in the Huzul dialects are analyzed in the article, typical methods and means of nomination are outlined, word-building formants are described, specific elements and tendencies of Huzul substantives word-building are revealed.

Key words: *name of person, Huzul dialect, word-building type, word-building formant, word-building affix, word-building structure of substantives.*

УДК 81'373. 21 (477. 86)
ББК 81. 2 Ук

Надія Вебер

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА МІКРООЙКОНІМІВ ДЕЯКИХ СІЛ ВЕРХОВИНЩИНИ

Стаття присвячена дослідженню лексико-семантичних груп базових основ мікроойконімів сіл Верховинського району. Здійснено аналіз мовних одиниць, що слугували джерелом творення мікроойконімів: загальних та власних назв.

Ключові слова*: мікроойконім, відапелятивні назви, відпропріальні назви, географічні терміни, прізвище, оронім, гідронім, ойконім, мікротопонім.*

Гуцульщина – найбільш чітко виражена етнографічна територія в Україні. Гуцули до наших днів зберегли багату самобутню матеріальну і духовну культуру, мають свій побут, звичаї, говірку, які вирізняють їх від сусідів.

Гуцульщина – це край, розташований у південно-східній частині Українських Карпат, переважно у верхів'ях рік Бистриці Надвірнянської, Прута, Черемоша, Серета, верхнього стоку Сучави і Тиси. Частина гуцулів живе й за межами України – у Сучавському та Сигітському округах Румунії. Гуцули заселяють Верховинський, частину Косівського і Надвірнянського районів та м. Яремче в Івано-Франківській області, Рахівський район Закарпатської області, Путильський і частину Вижницького районів Чернівецької області. Але чітко окреслених меж Гуцульщина не має, хоч чимало вчених-етнографів намагалося їх визначити (Я. Головацький, В. Шухевич, В. Гнатюк, В. Кубійович, М. Домашевський, І. Сеньків, Ю. Гошко та ін.) [5, 4-5].

У центрі Гуцульщини знаходиться Верховинський район, розміщений у південній частині Івано-Франківської області, а точніше – на території карпатської гірської системи (Чорногірський хребет, Чивчинський масив, Гринявські гори). Районний центр – селище Верховина (до 1962 р. – село Жаб'є) вперше згадується в документах, датованих 1424 р. Всю територію району заселяють гуцули – етнічна група горян, що відрізняються від інших українців своїм специфічним говором, який належить до південно-західної групи говорів. Об'єктами зацікавлень багатьох вчених завжди були та будуть фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості цього говору, а також пропріальна лексика, найчастіше це антропоніми, ойконіми, ороніми, гідроніми. У полі зору нашого дослідження опинилися мікроойконіми Верховинського краю, тобто найменування кутків, присілків, хуторів у населених пунктах.

Мікроойконіми Верховинського району сформовані на базі лексики гуцульського говору української мови. Власне специфіка цього говору відображена у мікроойконімії досліджуваного регіону. Завданням нашої розвідки є встановити лексико-семантичну природу назв присілків Верховинщини.

Матеріалом для дослідження слугували 203 мікроойконіми 26-ти сіл Верховинського району, куди ввійшли назви всіх 22 центрів сільських Рад. Аналізуючи їх, дотримуємося традиційної класифікації, а тому ділимо назви на дві групи: *відонімного* та *відапелятивного* походження.

Особливістю творення найменувань досліджуваної території є процес переходу назв одного класу пропріальної лексики в інший, тобто шляхом трансонімізації (як граматичної, так і семантичної). Це пояснюється насамперед фізико-географічним розташуванням регіону, де гори, хребти, полонини, річки, потоки відіграли визначальну роль в іменуванні частин населених пунктів, оскільки стали об'єктами, відносно яких здійснювалась номінація мікрооб'єктів. Таке явище в ономастичній літературі називають топонімічною омонімією [7, 46-49], що спричинене дією метонімії, тобто розподілення, розчленування спільної назви на два (чи більше) географічні об'єкти, розташовані поряд, а також специфікою місцевого "територіально-часткового" назвотворення, характерного для того чи іншого регіону [7, 48]. Визначити напрямок трансонімізації при однойменності мікроойконіма / ороніма, гідроніма, ойконіма нескладно, оскільки первинними все ж виступають другі назви. Однак встановити деривaційний акт у напрямку мікроойконім / мікротопонім значно важче, потрібно враховувати мотиваційні ознаки обох класів онімів, а також словотвірну структуру.

Зараз безпосередньо перейдемо до характеристики та класифіції мікроойконімів Верховинського краю за схемою, описаною вище.

І. Відпропріальні мікроойконіми. Базовими основами мікроойконімів досліджуваного регіону виступають пропріальні одиниці: антропоніми, ороніми, гідроніми, ойконіми, мікротопоніми, серед яких домінують найменування, мотивовані оронімами. У складі першої групи виділяємо підгрупи: оніми, мотивовані іменами слов'янського походження, іменами християнського походження, іменами іншомовного походження, прізвищами, відродинними назвами, ойконімами, оронімами, гідронімами, мікротопонімами.

І. 1. Онім, мотивований особовим іменем слов'янського походження: **Пи́нтичівська** (с. Яблуниця Верх. р-ну) < *Пи́нтич*, пор. п-ще *Пи́нтик* (СП, 273), що, ймовірно, утворене від давньослов. імені *Пынтѣ* (*Пынтичь* фіксується в Коломиї та в Сучаві з XV ст.), пор. також рум. чи молд. імена

Pentea, *Pîntea*, *Pântea*, співвідносні з повним іменем *Пантелеймон* (ПЗУ, 447).

І. 2. Оніми, мотивовані іменами християнського походження (5). Мікроойконіми цієї групи – це посесивні назви. У час свого виникнення вони означали належність поселення особі, ім'я якої є лексичною базою мікроойконіма. Твірними основами ставали повні імена (ті, які утворені без суфіксів і представлені як повні офіційні імена у „Словнику українських імен"), повні імена, ускладнені суфіксами (ті, які утворені за допомогою суфіксів від твірних основ, що виступають як самостійні слова), усічено-суфіксальні імена (ті, які утворені за допомогою суфіксів від таких твірних основ, що не виступають як самостійні слова): **Богда́нівка** (с. Гринява Верх. р-ну) < ОІ *Богдан* (СУІ, 50), п-ще *Богдан* (ССУП, І, 79); **Бори́сівка** (с. Буковець Верх. р-ну) < *Борисъ* < *Борославъ*, пор. також п-ще *Борис* (ПЗУ, 83); **Костівський** (с. Голови Верх. р-ну) < *Кость* – *Костянтин* (СУІ, 182-183), пор. п-ще *Костівський* (СП, 190). Таке прізвище мав найбільший колись багач с. Голови, що започаткував рід *Костівських* (ГНП, 84); **Павликівський** (с. Стебні Верх. р-ну) < *Павлик*, дем. від *Павло* (СУІ, 278-280), пор. п-ща *Павликóвський* (ПЗУ, 422; ССУП, ІІ, 779), *Павлик* (ІФД, 329; СП, 262; АЛ, 113); **Си́мичево** (с. Бережниця Верх. р-ну) < *Симич* < *Семен* (СУІ, 331-333), пор. п-ще *Симчич* (ІФД, 362), *Си́мик*, *Си́мчик* (ПЗУ, 513, 514; ССУП, ІІ, 953).

І. 3. Невелику групу становлять оніми, в основі яких лежать імена іншомовного походження (3 назви), в основному це румунські антропоніми: **Ду́тул** (с. Бистрець Верх. р-ну) < рум. *Ditul*, *Dithul*, пор. також потік *Ди́тул* (ГГІ, 81); **Мітро'нєса** (с. Біла Річка Верх. р-ну) < *Мітронес*, що, ймовірно, є румунським суфіксальним відповідником укр. імені *Дмитро*, пор. *Mitraszko* (ІФ, 244); **'Фрєнцев** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < *Фрєнц*, *Франц* або від рум. антропоніма *Frenţu* (ГНГ, 307), пор. також п-ще *Френчко* (АЛ, 122).

І. 4. Оніми, мотивовані прізвищами та прізвиськами (20): **Воло́ва** (с. Кривополе Верх. р-ну) < *Віл*, пор. *Волъ* (ГГІ, 56), п-ще *Воло́в* (СП, 79); **Гонта́рівка** (с. Красник Верх. р-ну) < *Гонтар*, пор. п-ще *Гонта́р* (ІФД, 226; СП, 97), *Гонт* (АЛ, 101); **Кли́мпуш** (с. Бережниця Верх. р-ну) < *Климпуш* (ГГІ, 114), пор. п-ще *Кле́мпуш*, *Кли́мпуш* (ПЗУ, 266); **Ко́хан** (с. Перехресне Верх. р-ну) < *Кохан*, пор. п-ще *Ко́хан* (ПЗУ, 295; СП, 191; АЛ, 107; ІФ, 215; ССУП, І, 527; ТДК, 179); **Рика́лівка** (с. Замагора Верх. р-ну) < *Ри́кало* (ССУП, ІІ, 891), пор. п-ща *Ри́ков*, *Рикало́вський* (СП, 301), *Рик* (ПЗУ, 483); **Ферка́лівський** (с. Стебні Верх. р-ну) < *Феркало*, пор. п-ще *Ферка'люк* (СП, 361; ССУП, ІІ 1098); **Шпитківка** (с. Полянки Верх. р-ну) < *Шпитко*, пор. п-ще *Шпитко́* (СП, 401; ГНП, 181; ССУП, ІІ, 1219; ПЗУ, 632-633; ІФ, 316), а також родову назву *Шпиткові* (ДВ, 296) та ін.

І. 5. Оніми, мотивовані відродинними назвами (9): **Бичуку́** (с. Гринява Верх. р-ну) < *Бичуки*, пор. п-ще *Бичу́к* (СП, 45; ПЗУ, 63; ССУП, І, 63); **Бро́вку** (с. Гринява Верх. р-ну) < *Бровки*, пор. п-ще *Бро́вко́* (СП, 57; ССУП, І, 101; ТІФ, 254), пор. ще пол. п-ще *Brewka* (ПЗУ, 91); **Ла́ски** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < *Ласки*, пор. п-ще *Ла́ско* (ПЗУ, 327); **Михайлу́ші** (с. Білоберізка Верх. р-ну) < *Михайлуші*, пор. особове ім'я *Михайлуш* < *Михайло* (СУІ, 236-240); **Ціви** (с. Білоберізка Верх. р-ну) < *Ціви*, пор. п-ще *Ціва* (СП, 377; ПЗУ, 594); **Ште́флики** (с. Білоберізка Верх. р-ну) < *Штефлики* (СУІ, 348-350), пор. п-ще *Ште́фко* (СП, 402; ПЗУ, 635).

І. 6. Оніми, мотивовані оронімами (76): **Блиха́вий** (с. Замагора Верх. р-ну) < назва відрогу *Блеха́вий* (ГНГ, 26); **Бу́ковець** (с. Білоберізка Верх. р-ну, с. Буковець Верх. р-ну) < назви гір, хребтів *Бу́ковець* (НГП, 42); **Висо́кий** (с. Гринява Верх. р-ну) < назва верха *Висо́кий* (НГП, 72); **Гло́бус** (с. Красник Верх. р-ну) < назва гори *Гло́бус* (НГП, 88); **Грунь** (с. Бережниця Верх. р-ну) < назва гори *Грунь* (ГНГ, 95); **Жолоби́** (с. Красноїлля Верх. р-ну) < назва гори *Жолоби́* (ГНГ, 110); **Запо́гар** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну, с. Криворівня Верх. р-ну) < назви гір *По́гар* (ГНГ, 116), пор. також потік *Запо́гар* (ГГІ, 94); **Лихо́нький** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < назва горба *Лихо́нький* (НГП, 212); **Ма́гора** (с. Замагора Верх. р-ну) < назва гори *Ма́тура* (ГНГ, 176); **Осік** (с. Криворівня Верх. р-ну) < назва гори *Осік* (НГП, 266); **Параджін** (с. Буковець Верх. р-ну) < назва верха *Параджін* (ГНГ, 215), пор. також потік *Пара́джин* (ГГІ, 178); **Перехре́сне** (с. Перехресне Верх. р-ну) < назва вершини та невеликого гірського масиву *Перехре́сне* (ГНГ, 217); **Плай** (с. Красник Верх. р-ну, с. Красноїлля Верх. р-ну) < назва гори *Плай* (ГНГ, 230); **Пло́ский** (с. Устеріки Верх. р-ну) < назва хребта *Пло́ский* (ГНП, 131); **Присліп** (с. Замагора Верх. р-ну, с. Зелене Верх. р-ну, с. Криворівня Верх. р-ну, с. Стебні Верх. р-ну) < назва гори *Присліп* (НГП, 311-312); **Пушка́р** (смт. Верховина) < назва гори *Пушка́р* (ГНГ, 250); **Та́рниця** (с. Пробійнівка Верх. р-ну) < назва гори *Та́рниця* (ГНГ, 295); **Широ́кий** (с. Красноїлля Верх. р-ну) < назви верха, хребта *Широ́кий* (ГНГ, 327).

І. 7. Оніми, мотивовані гідронімами (16): **Біла Рі́чка** (с. Голови Верх. р-ну) < назва потоку *Біла Рі́чка* (ГГІ, 28); **Буркут** (с. Зелене Верх. р-ну) < назва джерела *Буркут*, а також потік *Буркут* (ГГІ, 37); **Валу́ло** (с. Зелене Верх. р-ну) < назва потоку *Валу́ло* (ГГІ, 38-39); **Гри'нявський По́тік** (с. Гринява Верх. р-ну) < назва потоку *Гринівський По́тік* (ГГІ, 73); **Млинський** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < назва потоку *Млинський* (ГГІ, 161); **Ро́сішний** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < назва потоку *Ро́сішний* (НГП, 328), що випливає з гори *Росішний* (ГНГ, 259); **Рубані́вський** (с. Стебні Верх. р-ну) < назва потоку *Рубані́вський* (ГГІ, 213-214); **Сегéльба** (с. Бистрець Верх. р-ну) < назва

потоку *Сегéльба* (ГГІ, 220), пор. також лісове урочище *Сегельба* (ДВ, 40); **Тікáч** (с. Гринява Верх. р-ну) < назва потоку *Тікáч* (СГУ, 566), пор. також гора *Тікáча* (НГП, 381); **Черлéний** (с. Бистрець Верх. р-ну) < назва потоку *Черлéний* (СГУ, 605); **Чóрна Рíчка** (с. Замагора Верх. р-ну) < назва потоку *Чóрна Рíчка* (ГГІ, 267); **Шúбене** (с. Зелене Верх. р-ну) < назва потоку *Шúбений* (ГГІ, 274).

І. 8. Оніми, мотивовані мікротопонімами (15): **Бáгна** (с. Ільці Верх. р-ну) < назва поля *Бáгна* (ГНП, 11-12); **Берéзово** (с. Криворівня Верх. р-ну) < назва галявини *Берéзово* (НГП, 23); **Бубкú** (с. Бережниця Верх. р-ну) < назва полонини *Бубкú* (НГП, 436); **Гáджіна** (с. Бистрець Верх. р-ну) < назва полонини *Ґаджина* (НГП, 443), пор. також потік *Ґаджина* (ГГІ, 75), *Ґаджинські* озера, лісове урочище *Ґаджина* (ДВ, 40); **Кáптарга** (с. Гринява Верх. р-ну) < назва полонини *Кáптарга*, *Кáптарка*, *Кáптарха* (НГП, 162); **Козубéйка** (с. Пробійнівка Верх. р-ну) < назва урочища *Козубéйка* (ГНП, 80); **Крáсний Луг** (с. Красник Верх. р-ну) < назва галявини, що розкинулась у підніжжі хребта *Крáсний Луг* (НГП, 193); **Лýковиці** (с. Пробійнівка Верх. р-ну) < назва полонини, що розкинулась на горі *Лýковець*, пор. також хребет *Лýковиця*, *Лýковець* (ГНГ, 172-173); **Пóтік** (с. Черемошна Верх. р-ну) < назва урочища *Пóтік* (ГНП, 135); **Рíвня** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну, смт. Верховина) < назва долини *Рíвня* (ГНП, 141).

І. 9. Назв частин поселень, мотивованих ойконімами, небагато – 5 назв. Вони утворені, здебільшого, шляхом ускладнення уже існуючої назви атрибутивним означенням або числівником (5): **Íльця Горíшна** (смт. Верховина) < ойконім *Íльця*, пор. с. Ільці Верх. р-ну; **Малúй Ходáк** (с. Кривопілля Верх. р-ну) < ойконім *Ходак* (ГНП, 30); **Середній Ходáк** (с. Кривопілля Верх. р-ну) < ойконім *Ходак*; **Черетíв-два** (с. Буковець Верх. р-ну) < ойконім *Черетíв*; **Черетíв-одúн** (с. Буковець Верх. р-ну) < ойконім *Черетíв*.

ІІ. Відапелятивні мікроойконіми, репрезентовані кількома тематичними групами та підгрупами загальних назв: 1) географічні терміни; 2) назви людей за певними ознаками; 3) назви різних предметів, явищ, процесів і дій; 4) кваліфікативні назви.

ІІ. 1. За значенням географічні терміни поділяємо на такі групи: а) топографічні терміни; б) гідрографічні терміни; в) геоботанічні терміни; г) назви земельних наділів; ґ) назви типів поселень і помешкань; д) економіко-географічні терміни. Компоненти цих груп використовувалися при творенні назв частин поселень Верховинщини, однак найпродуктивнішою є перша (22).

Найуживанішими на досліджуваній території є мікроойконіми, в основі яких лежать ландшафтно-топографічні терміни. Ландшафт і рельєф можуть бути додатним (гори, пагорби), від'ємним (ущелини, провалля тощо) та рівнинним. Базові назви, що виражають *додатні* характеристики рельєфу: **Горб** (с. Буковець Верх. р-ну) < *горб* 'невелике округле підвищення на площині' (ВТС, 191), 'бугорь, пригородь, кургань' (Грінч., І, 310), 'невисока похила гірка, пагорб' (Торч., 138), 'невисока полога гірка; підвищення' (Мар., 223); **Жбир** (с. Пробійнівка Верх. р-ну) < *жбир* 'скала, гора; малодоступне місце; зарослий пагорб між долинами' (Мар., 226), 'горбок між високлими потоками; обрив, горбок на схилі гори' (Онишк., І, 249), 'скеля, гора; височина' (ЕСУМ, ІІ, 189), 'стрімка кам'яниста гора; гострий камянистий верх гори, скелі' (ГГ, 68); **Завéрх** (с. Білоберізка Верх. р-ну, с. Перехресне Верх. р-ну) < *верх* 'гора; вершина гори' (Мар., 219). Мікроойконіми з базовими назвами на позначення *від'ємного* рельєфу: **Бéрда** (с. Зелене Верх. р-ну) < *берда* 'те саме, що *бердо* – глибока безодня (прірва)' (Мар., 216), 'прірва, урвище; стрімкий схил гори' (ГГ, 23), 'обрив, горб; скеля' (ЕСУМ, І, 169), 'скала' (Шух., І, 106), *бердá* 'скеляста гора' (Онишк., І, 49), пор. також *бéрдо* 'земля, яку не можна обробляти' (ГЛЕ, 169); **Жóлоби** (с. Перехресне Верх. р-ну) < *жолíб*, *жолоб* 'глибока і вузька долина; долина між двома горами чи пригорками; долина потоку' (Мар., 227), *жолоб* 'яр із крутими берегами і плоским дном' (Торч., 181). **Зáрванська** (с. Яблуниця Верх. р-ну) < *зáрва* 'крутий схил гори; пропасть, безодня' (Мар., 228), 'зсув ґрунту, що утворюється після тривалих дощів; прірва' (ГГ, 78), 'прірва; (у горах) обвал, обрив; зачіпка' (Онишк., І, 284), пор. закарп. *зáрва* 'заглиблення, утворене в зв'язку з тим, що провалилася земля' (СЗГС, 108). Географічні терміни на позначення *рівнинної* місцевості: **Гóфа** (с. Замагора Верх. р-ну) < *гофа* (діал.) 'подвір'я' < нім. *Hof* 'двір; селянське господарство; хутір' (ГНГ, 85); **Долúна** (с. Красноїлля Верх. р-ну, с. Замагора Верх. р-ну) < *долина* 'рівна плоска місцевість, розташована між горбами чи горами' (ВТС, 236), 'долина; низина; низина біля річки' (ССУМ, І, 315), 'низина, заросла травою; широка низина' (Мар., 226), 'низьке заболочене місце на полі чи сінокосі' (СЗПГ, І, 138). **Цáрúна** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну, с. Криворівня Верх. р-ну) < *цáрúна* 'підвищене і відкрите місце' (Мар., 253), 'околиця, край села; місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін' (СУМ, ХІ, 18), 'загороджене поле, луг, город біля садиби' (Лящук, 117), 'поле' (Горбач, 354), 'лан, орне поле; поле, на якому була конюшина; зелені посіви колоскових, озимина; давно не оране поле, пасовисько' (СБГ, 618-619), 'засіяне поле; заораний лаз' (Онишк., ІІ, 349);

Гідрографічні терміни – це терміни на позначення типів водних об'єктів: **Бáгни** (с. Гринява Верх. р-ну) < *багна* 'болото' < псл. **bagno* (ГНГ, 16); **Запóтік** (с. Білоберізка Верх. р-ну, с. Перехресне Верх. р-ну) < *потік* 'річка, переважно невелика, струмок із стрімкою течією' (ВТС, 903).

Групу геоботанічних термінів репрезентують лексеми на означення предметів рослинного світу – конкретних об'єктів рослинності: **Ліщúна** (с. Бистрець Верх. р-ну) < *ліщина* 'кущ родини березових з їстівними плодами – горіхами; чагарник з кущів цієї рослини' (ВТС, 493); **Явір'ї** (с. Бистрець Верх. р-ну) < *явір* 'дерево родини кленових з великим п'ятилопатевим листям' (ВТС, 1421); **Ясíня** (с. Гринява Верх. р-ну) < *ясень*, оскільки, за свідченнями жителів села, тут росте багато ясенів.

Мікроойконіми, основи яких свідчать про особливості землекористування, спосіб і вид отримання земельної ділянки: **Пáсіка** (с. Зелене Верх. р-ну) < *пáсíка* 'місце, де викорчувано ліс, теребіж, корчунок' (Нг., 157), 'вирубана ділянка лісу' (Онишк., ІІ, 43), 'ділянка лісу, призначена на зруб' (ЕСУМ, ІV, 304-305), гуц. *пáсíка* 'бджолярня; пасовисько, пасовище' (МСГГ, 133), пор. закарп. *пáсíка* 'огорожа з колючих кущів, висохлого терня і под.' (СЗГС, 218); **Плóщі** (с. Берестечко Верх. р-ну, с. Гринява Верх. р-ну) < *площа* 'яка-небудь ділянка поверхні землі, природно обмежована або спеціально виокремлена з якоюсь метою' (ВТС, 799). У гуцульських говірках *площа* – це 'вільне від будівель місце; сінокіс' (ГНГ, 232); **Пóгар** (с. Бережниця Верх. р-ну, с. Стебні Верх. р-ну) < *погар* 'згарище; місце, де була пожежа' (СУМ, VI, 705).

Одна назва, мотивована терміном на означення типу поселення: **Містéчко** (с. Замагора Верх. р-ну, с. Красник Верх. р-ну) < *містечко* 'група житлових або службових будинків, об'єднаних за своїм призначенням' (ВТС, 532).

Економіко-географічні терміни, що ввійшли в основи мікроойконімів цієї групи, пов'язані з назвами господарських споруд: **Бáнгоф** (с. Зелене Верх. р-ну) < *Ban* + *Hof*, пор. *Banhof* 'склад лісу' (СНУ, 40-41, 133), пор. також Bahnhof – залізнична станція, вокзал (СНУ, 40); **Стáїще** (с. Кривополе Верх. р-ну) < *стáїще*, *стóїще* 'місце відпочинку худоби; місце, де стоять полонинські будівлі' (ГГ, 177).

ІІ. 2. Онім, мотивований назвою людини за етнічною ознакою, можна відносити також до відпрізвищевого чи відпрізвиського: **Москалíвка** (с. Криворівня Верх. р-ну) < етнонім *москаль* 'солдат, росіянин', пор. інші значення: 'рід дрібного оселедця', 'сорт льону, насіння якого само не вилущується; сорт часнику' (ЕСУМ, ІІІ, 519).

ІІ. 3. В основі онімів, що мотивовані назвами різних предметів, явищ, виступають конкретні назви без суфіксів: **Паркáн** (с. Білоберізка Верх. р-ну) < *паркáн* 'стіна, звичайно дерев'яна, що обгороджує або відгороджує що-небудь; огорожа' (ВТС, 706), 'паркан з дощок на двох латах; лісовий паркан; паркан із гілок' (Онишк., ІІ, 41). Вона вказує на форму присілка; **Печíще** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < *печище* 'рештки зруйнованої розваленої печі' (ВТС, 757), 'випалене сонцем місце; місце, де побудований дім; дно печі' (Нг., 166), пор. також географічний термін *печище* 'нагромадження каміння' (НГП, 279); **Пóдýшка** (с. Біла Річка Верх. р-ну) < *пóдýшка* 'що-небудь м'яке, опукле, схоже на мішок, набитий пухом, пір'ям, сіно і т. ін.' (ВТС, 825), 'надосеві дощинки воза, прикріплені до осі тваринками' (Горбач, 322), 'клунок з особистими речами, які молода бере з собою до дому молодого; пристрій для перевезення довгих колод; дошка в воловому возі, що лежить над підтокою' (Онишк., ІІ, 96), *пóдушка* 'частина колісниці від плуга' (СБГ, 438), *подýшка* 'частина приклада рушниці, до якої мисливець прикладає обличчя, цілячись у звіра; м'яка підкладка під різні предмети, зокрема у кінській збруї; спеціальна підкладка під опленом у санях' (СЗПГ, ІІ, 62).

ІІ. 4. Часто мікроойконіми, мотивовані словами, що дають певну характеристику об'єктам, вказують на якусь ознаку денотата, називають кваліфікативними [6, 40-41] (10): **Вúгода** (с. Красноїлля Верх. р-ну) < *вúгода* 'те, що дає добрі наслідки в чому-небудь, якийсь зиск; зручність у чомусь, сприятливі умови' (ВТС, 91). Такі назви давалися новозаснованим поселенням, що розташовувалися на головних шляхах, а також заїздам, корчмам, які приносили прибуток (ГНГ, 55); **Дóвга** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < *довга* 'яка має велику довжину' (ВТС, 231). Вона вказує на форму присілка, який одержав свою назву через протяжність (найдовший в селі) (ДВ, 80). **Коротéньке** (с. Кривопілля Верх. р-ну) < *коротеньке*, зменш.-пестл. до *коротке* 'яке має малу довжину' (ВТС, 456); **Кривéць** (с. Красник Верх. р-ну) < *кривець* (< псл. **krivьcь*) 'кривизна', пор. рос. діал. *кривец* 'зігнута лінія берега ріки або озера', болг. *кривецъ* 'крива деталь плуга', словен. krivec 'кривонога людина' (ГНП, 87); **Ліщовáта** (с. Верхній Ясенів Верх. р-ну) < *ліщовата* 'яка має ліщину; вкрита подекуди ліщиною'. **Роп'янúк** (с. Кривопілля Верх. р-ну) < *роп'янúй* 'з солоною водою' (ЕСУМ, V, 122), пор. гуц. *ропá* 'нафта' (ГГ, 165).

У цілому варто зазначити, що у творенні мікроойконімів Верховинського краю найактивнішими є пропріальні одиниці (75 %), передовсім ороніми. Власне це є специфічною особливістю регіону в ділянці творення мікроойконімів. Тут найбільше назв утворилися шляхом трансонімізації. З-поміж відапелятивних найменувань домінують мікроойконіми, мотивовані географічними термінами на позначення особливостей рельєфу.

Скорочення

Болг. – болгарський; гуц. – гуцульський; давньоукр. – давньоукраїнський; дем. – демінутив; діал. – діалектне; зн. – значення; лат. – латинський; м. – місто; мн. – множина; молд. – молдавський; обл. – область; перв. знач. – первісне значення; пол. – польський; пор. – порівняйте; п-ще – прізвище; р. – річка; р-н – район; рос. – російський; рум. – румунський; с. – село; укр. – український.

Скорочення назв районів: Бог. – Богородчанський, Верх. – Верховинський, Гал. – Галицький, Гор. – Городенківський, Дол. – Долинський, Кал. – Калуський, Кол.

– Коломийський, Кос. – Косівський, Надв. – Надвірнянський, Рог. – Рогатинський, Рожн. – Рожнятівський, Снят. – Снятинський, Тисм. – Тисменицький, Тлум. – Тлумацький.

Список скорочень використаних джерел

АЛ Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995. – 132 с.

Бучко Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Дмитро Григорович Бучко. – Львів: Світ, 1990. – 144 с.

ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – 1440 с.

ГГ Гуцульські говори. Короткий словник // Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

ГГІ Габорак М. Гідронімія Івано-Франківщини. Словник-довідник / Мирослав Габорак. – Снятин: ПрутПринт, 2003. – 284 с.

ГЛЕ Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я. Закревська. – К.: Наукова думка, 1991. – 308 с.

ГНГ Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник / Мирослав Габорак. – Івано-Франківськ: Місто НВ. 2005. – 352 с.

ГНП Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник / Мирослав Габорак. – Івано-Франківськ: ОІППО; Снятин: ПрутПринт, 2007. – 200 с.

Горбач Горбач О. Словник говірки села Бродина / О. Горбач // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 245-364.

Грінч. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1 – 3; 1997. – Т. 4.

ДВ Верховинщина. Загальні описи та історичні нариси про населені пункти району / Упор. І. Зеленчук. – Верховина: „Гуцульщина", 2004. – 331 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3; 2003. – Т. 4; 2006. – Т. 5.

ІФ Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником) / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.

ІФД Телефонно-інформаційний довідник м. Івано-Франківськ. – Чортків, 2003. – 480 с.

Лящук Лящук Б. Ф. До походження географічних назв на території Покутсько-Буковинських Карпат і прилеглих районів / Б. Ф. Лящук // Вісник: Сер. географ. – Львів, 1965. – Вип. 1. – С. 115-121.

Мар. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических аппелятивов / Т. А. Марусенко // Полесье. – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.

МСГГ Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

НГП Габорак М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник. Видання друге, доповнене, уточнене / Мирослав Габорак. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 500 с.

Онишк. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.

ПЗУ Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.

СБГ Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

СГГ Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.

СЗГС Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.

СЗПГ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. І. – 354 с., Т. ІІ. – 458 с.

Смик Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України / Г. К. Смик. – К.: УРЕ, 1991. – 413 с.

СНГТК Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик В. В., Т. І. Поляруш / Відп. ред. В. В. Лучик. – Київ-Кіровоград: РВГІЦ КДПУ. 1999. – 224 с.

СНУ Словник: Німецько-український. Українсько-німецький / Уклад.: Радченко І. О., Орлова О. М. – К. : ПП Голяка В. М., 2008. – 677 с.

СП Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). – Чернівці: "Букрек", 2002. – 424 с.

ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К.: Наукова думка, 1977-1978. – Т. 1-2.

ССУП Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах / Юліян Редько. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – XXVI, 720 с., Т. 2: Н-Я. – 721-1438 с.

СУІ Трійняк І. І. Словник українських імен / Іван Іванович Трійняк. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.

СУМ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

ТДНР Телефонний довідник Надвірнянського району Івано-Франківської області. – К., 1992. – 372 с.

ТІД Телефонно-інформаційний довідник міста Івано-Франківськ. – Чортків, 2009. – 384 с.

ТІФ Телефони. Івано-Франківськ. – 1992. – 742 с.

ТМГ Телефони міста Галича. – Івано-Франківськ, 1991. – 243 с.

Торч. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.

Шило Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Шух. Шухевич В. Гуцульщина. Репринтне відтворення видання 1899-1907 рр. / В. Шухевич. – Верховина, 1997-2000. – Ч. 1-5.

Hr. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 264 s.

1. В краю Черемоша. Верховинщина: 10 років незалежності. – Верховинська райдержадміністрація і районна рада: ВАТ "Коломийська друкарня ім. Шухевича", 2001. – 20 с.
2. Івано-Франківщина [Текст]: готелі, садиби, ресторани, кафе. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2008. – 144 с. – (Туристична енциклопедія).
3. Косів-Верховина. Путівник / Ігор Аполлонович Пелипейко. – Ужгород: Вид-во "Карпати", 1972. – 48 с
4. Лісняк Н. І. Мікротопонімія Західного Поділля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / Н. І. Лісняк; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2004. – 20 с.
5. Пелипейко І. Мій рідний край: Природа, господарство, населення Гуцульщини / Ігор Пелипейко. – Косів: Писаний Камінь, 1998. – 112 с.
6. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
7. Юрків М. М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці: (на матеріалі ономастикону Західної України) / М. М. Юрків. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. –132 с.

The article is devoted to research of leksiko-semantichnikh groups of base basis of microoyconims of villages of the Verkhovinskij district. The analysis of linguistic units which served as the source of creation of microoyconims: names of commons and own.

***Key words**: microoyconim, deappelative names, deproprietary names, geographical terms, last names, auron, hydronim, oykonim, microtoponim.*

УДК 811. 161.2 (07)
ББК 411.4*9

Юлія Датченко

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ДІАЛЕКТНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО НАВЧАННЯ
(на матеріалі гуцульського діалекту)

У статті викладена система застосування інноваційних методів навчання в умовах диференційованого підходу до учнів на уроках української мови під час ознайомлення із гуцульським діалектом.

***Ключові слова:** інновації, система методів, актуалізація, усвідомлення змісту, рефлексія, гуцульські діалектні особливості, діалектизми.*

Упровадження основних положень шкільної реформи в практику навчання української мови потребує наполегливої роботи з удосконалення методики викладання української мови, підвищення якості й результативності уроку, повнішого використання його виховного потенціалу, посилення практичної спрямованості.

На сьогодні існує багато різних форм і методів навчання української мови, які зорієнтовані на краще засвоєння учнями навчального матеріалу та підвищення якості знань і вмінь. Для того, щоб досягти мети, "потрібно побудувати урок так, щоб він був цікавим і необтяжливим для учнів. Тому учителі-словесники намагаються на уроках української мови поєднати традиційні й інноваційні методи навчання" [4, 625].

Інноваційна педагогічна діяльність починається з відмови від усталених штампів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості учня. На думку І. Дзюби, "слово *інновація* нове, але позначає воно явище старе, як світ. Уся історія культури і вся історія досліджень культури є історією інновацій, якщо розуміти під ними нові досягнення, нові способи творчої діяльності" [2, 6].

У мові вітчизняної педагогічної теорії та практики використовувалися терміни "педагогічна майстерність", "творчість учителя", "передовий педагогічний досвід", "оновлення педагогічної діяльності", "творча лабораторія вчителя", "педагогічне новаторство", "новаторський педагогічний досвід" тощо. На сучасному етапі розвитку педагогічної думки здебільшого послуговуються терміном "педагогічна інновація", який включає в себе "процес створення, поширення й використання нових засобів (нововведень) для розв'язання тих педагогічних проблем, які до цього часу вирішувалися по-іншому" [5, 365].

Останнім часом спостерігається прагнення вчених до вивчення й осмислення тенденцій та закономірностей розвитку інноваційної діяльності педагогів-новаторів. Значно зросла різноманітність форм науково-педагогічного партнерства вчених і вчителів-практиків. Так, кафедра української мови й кафедра загального та російського мовознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, науково-дослідна лабораторія фольклору, народних говорів і літератури Нижньої Наддніпрянщини в тісній співдружності розробляють і впроваджують у навчальний процес методичні системи в межах роботи обласного відділення Малої академії наук факультету філології та мистецтвознавства. Пропонується чимало нововведень, які з успіхом можуть бути впроваджені вчителями української мови та літератури, це дозволять успішно провести вдосконалення шкільного навчання, сприятиме розвитку творчих сил, здібностей та нахилів особистості й забезпечить реалізацію диференційованого навчання на уроках української мови. Основні методичні інновації пов'язані із застосуванням інтерактивних методів навчання.

Важливим моментом у процесі вивчення української мови й літератури є сприйняття учнями діалектних особливостей певних говорів і виявлення ступеня розуміння діалектизмів у художніх творах, оскільки під час аналізу письменницької практики перевага надається живомовній стихії, діалектним елементам, "за якими впізнаємо письменника, вихідця з певного етнографічного регіону" [3, 348]. У нашій статті на матеріалі життя і творчості Гната Хоткевича пропонуємо методику ознайомлення учнів 8-го, 9-го класів із особливостями гуцульського діалекту.

У пропонованій статті інноваційні методи частково грунтуються на моделі К. Мередіта й Дж. Стіла [див. 1, 5]. Робота над розвитком критичного мислення під час читання та письма має триступеневу модель, а саме: актуалізацію, усвідомлення змісту, рефлексію.

Актуалізація є першим ступенем, це фаза уроку, протягом якої учням пропонується подумати й пригадати, що вони вже знають із теми, поставити власні запитання учителю, сформувати мету навчальної роботи. На цьому етапі відбувається кілька пізнавальних операцій, а саме: учні встановлюють рівень власних знань, будують нове розуміння на основі попередніх знань та поглядів; активізується увага учнів до навчального процесу, створюється зацікавленість та спрямованість на дослідження теми. Роль вчителя на цьому етапі полягає в спрямуванні роботи учнів, виявленні

© Ю. Датченко

рівня їхніх знань і вмінь. На цьому ступені доцільно використати розумовий штурм та метод передбачення.

Розумовий штурм або мозкова атака передбачає вільне нагромадження значної кількості ідей із певної теми спочатку без критичного осмислення. Учням пропонуються такі питання: «Чи подорожували Ви Україною?», «Подорожуючи Україною, чи помічали Ви відмінності в мовленні людей нашого регіону й інших регіонів?», «Чи спілкувалися Ви з людьми, які живуть у Західній Україні?», «Чи Ви зрозуміли, що Вам говорять?» тощо. Одним із варіантів може бути пропозиція висловитися, які асоціації викликають у Вас такі слова: *Карпати, гуцули, полонина, Довбуш, газда, файно*. Протягом 2-3-х хвилин учні самостійно записують все те, що вони знають чи думають щодо пропонованих слів. Після того, як учні закінчують працювати індивідуально, вони працюють у парах. Протягом 2 хвилин школярі розповідають один одному інформацію. Після обговорення учитель пропонує учням поділитися своїми знаннями з класом. Учитель цікавиться думкою учнів, контролює, чи всі вони погоджуються з тим, що їм повідомляють однокласники. Після завершення роботи організується дискусія.

Іншим видом роботи може бути передбачення, яке є потужним фактором, що працює на розвиток критичного мислення та розуміння, підсилює інтерес і спонукає школярів до з'ясування певних відомостей. За допомогою ключових слів, виразів, загадок, прислів'їв, малюнків, схем, таблиць учні намагаються самостійно відшукати відповіді, які б підтвердили чи заперечили ту чи іншу гіпотезу. Наприклад, для ознайомлення із гуцульською лексикою пропонуються такі дії: 1) прочитати такі уривки з художніх творів: «*Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якось в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульски: від одної баби взяла запаску, від другої постоли, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убрали свою ґмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами*» [6, 10]; «*А в тім селі, по лядськім-таки боці, був ґазда Марусяк. Добрий був ґазда: мав полонину, щось із вісімдесят маржин випасав, лісу мав добрий кавалок, толок коло хати доста, город такий, що варт – там таке кукурудзє гнало, ік гаджуга. І був у того ґазди одним один син, Дмитро ся називав. Парубок файний, сильний, здоровий – просто флєклєв*» [6, 85]; 2) обговорити в парах, як Ви розумієте ці тексти; 3) спробувати передбачити тему уроку.

На обговорення відводиться 2-3 хвилини. Після цього учні мають можливість, за власним бажанням, висловити передбачення щодо теми уроку, обов'язково обґрунтувати свою думку. Усі школярі уважно слухають і доповнюють відповіді товаришів.

За даними спостережень учні шкіл Дніпропетровська, у більшості випадків, майже точно розуміють слова-діалектизми, зміст текстів, передбачають тему уроку.

Другим ступенем є усвідомлення змісту. Це фаза уроку, протягом якої учні здійснюють пошукову діяльність, конструюють чи усвідомлюють новий матеріал. На цьому етапі учень вступає в контакт із новою інформацією, який може мати форму читання, слухання, говоріння чи письма (виконання вправ) і самостійно підтримує зацікавленість роботою. Завдання вчителя на стадії усвідомлення: підтримання зацікавленості учнів, яку вони отримали на ступені актуалізації; допомогти встановити зв'язки між набутими та новими знаннями, щоб утворити нове розуміння заохотити учнів до перевірки власного розуміння. Способами формування вмінь вести бесіду є методи «Доповідач – Респондент», «Запитання – Відповідь», щоденник подвійних нотаток, речення з відкритим кінцем, малюнкове письмо, «позначки» тощо. Робота за методом «Доповідач – Респондент» передбачає п'ять етапів. 1) усі учні працюють самостійно над завданням; 2) обираються доповідач та респондент; 3) доповідач повідомляє матеріал, респондент уважно слухає; 4) респондент за допомогою жестів та міміки уточнює те, про що не сказав доповідач; 5) учні оцінюють роботу однокласників.

Для роботи запропоновано текст: «Переїзд і життя Г. Хоткевича на Гуцульщині ознаменовані відомим, визнаним і дослідженим фактом організації та діяльності під його керівництвом Гуцульського театру. Його привабив до себе поетичний куточок Галичини – Гуцульщина – край вічнозелених смерек, сонячних полонин, вільнолюбних верховинців. Тут, у гірському селі Криворівня, що стало малими українськими Афінами, оскільки в ньому майже кожного літа жили і працювали І. Франко, В. Гнатюк, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, Леся Українка. Г. Хоткевич поселився у простій селянській хаті. Як він писав у спогадах, "мої гуцули – це люди, розмовляти і працювати з якими справжня насолода. З одного слова вони розуміють усе. А їхнє життя – вірування, забобони, обряди – збагатило мене більше, ніж сотня мудрих книжок". Зачарування гуцульським краєм та його людьми спонукало до втілення ідеї створити театр. Хоткевич, не гаючи часу, береться за цю справу. У гірському селі Красноїлів (Верховинський р-н, Івано-Франківська обл.) 1910 р. він згуртовує біля себе сповнену сил та енергії гуцульську молодь і організовує Гуцульський театр. Унікальне використання прагнення талановитої молоді та професійного досвіду обдарованого наддніпрянського митця, який зумів поєднати традиції українського театру і фольклорного театру Гуцульщини, зумовили самобутність Гуцульського театру, оригінальність його стилю».

Робота з текстом передбачає реалізацію на уроці української мови комунікативної та змістовно лінгвістичної лінії. Учитель якнайбільше створює педагогічні ситуації для усних та письмових висловлювань як монологічного, так і діалогічного характеру, адже ці завдання залишаються найголовнішими в курсі української мови. У школярів виникає цікавість, що спонукає їх задавати питання.

"Позначки» – це метод інтерактивної системи нотаток для ефективного читання та письма. Учням пропонується під час роботи над текстом використовувати такі позначки: √ (галочка) – ставиться на полях, якщо прочитане підтверджує те, що ви знаєте; – (мінус) – ставиться на полях, якщо прочитане відрізняється від того, що ви знаєте; + (плюс) – ставиться, якщо прочитане несе для вас нову інформацію; ? (знак питання) – ставиться, якщо потребуєте більше знань щодо даної інформації; ! (знак оклику) – ставиться, якщо натрапляєте на інформацію, яка бентежить вас.

Так, учням подаються загальні відомості про шлях становлення української мови на початку XX ст., зазначаються роки творчості Гната Хоткевича на Гуцульщині, пропонується текст письменника зі «Словничка малозрозумілих слів»: «Надзвичайно красне, надзвичайно звучне і оригінальне гуцульське наріччя відіграє величезну роль в формуванню нашої будучої літературної мови – очевидно, тоді, коли ми вийдемо зі стадії несвідомо-наслідуючих, а перейдемо в період свідомої творчості і почнемо використовувати все не черпане ще багатство нашої мови в її діалектах, піднаріччях. Гуцульський діалект є, може, один з найархаїчніших наріч з усіх наших говорів: не кажучи вже о поодиноких словах – навіть синтаксична структура зосталася ще й до сьогоднішнього дня древня – і це, власне, надає величезної цікавості цій мові не лиш у розумінні лінгвістичному, а й з погляду життєвопрактичного, от хоч би для урізноманітнення, розцвічення, обагачення української літературної мови» [6, 323].

Метод «Позначки» є знаряддям тривалого зацікавлення текстом, оскільки дозволяє учням активно перевірити своє власне розуміння того, про що вони читають.

Ще одним із видів роботи на другому етапі є виконання вправ. Спочатку учні ознайомлюються з основними особливостями гуцульського говору, зокрема зазначається: 1) уживання *у* замість ненаголошеного *о* і навпаки: *кутюга* (котюга), *обовець* (удовець); 2) закінчення *є* в іменниках середнього роду: *залізє* (залізо), *сумлінє* (сумління); 3) перехід м'яких звуків *т* і *д* відповідно в *к* і *г*: *кіло* (тіло), *гівка* (дівка); 4) поширеність іменників в орудному відмінку однини жіночого роду на *–ов, –ев*: *із собов* (із собою), *за горов* (за горою), *мойов* (моєю); 5) самостійне вживання займенникових форм *ся, си*; 6) наявність складних форм майбутнього і минулого часів. Учням пропонується прочитати речення, зробити їх аналіз, визначити особливості. Наприклад: «*Ой, не плач ти, моя нене, журов не вбивай си – лиш за штири негіленьки мене сподівай си*» [6, 47]; «*Меш мати свою хату, сама собі газдиня, сама собі слуга. А може, Юрко полагодніє із тобов. То він тепер такий, от ік би вовк, а з тобов не ме бути такий*» [6, 99]; «*Я не маю чісу з тобов ту говорити, а хлопця беру із собов. Я вже знаю, єк си допитують правди, хто го вчив*» [6, 206]; «*Може, бесте були такі ласкаві та й гречні приймити цес хлібець від мене, пане юнаций, бог би вам щестя примножив*» [6, 209]. Спершу школярі підкреслюють слова, а потім пояснюють їх. Як показує практика, це завдання є цікавим для учнів і вони з інтересом виконують вправи.

Робота із діалектизмами завжди викликає в дітей певні труднощі, для виконання вправ необхідно підготувати невеликі уривки із словами гуцульського діалекту, а на окремих картках – словничок. Працюючи над текстом, школярі мають можливість познайомитися з назвами предметів, явищ. До уваги учнів пропонується робота з таким текстом: «*Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, чесарки, боклаги, горщета, пугарі, блєхівки, колачі, що так вигідно виснуть на ручі, аби може і наливати й випивати. А газда – тот прикрашує скіну: чисто випуцував топірці, тобівки старовіцькі блєховані, порошниці, горапники, які файніші дзьобні; дав порєдок стрюбі – отим кресам, пушкам та пістолетам, бо будуть у роботі через цілі сєтки, а поки що мають хату закрасити; повісив рєд конєчий на клинках, тарниці зі стременами, аби кожне вигіло, що не буз шкап'єти си жиє*» [6, 37]. Укладання словничка активізує увагу школярів, сприяє розвитку особистості.

Третій ступінь методичної системи – рефлексія, фаза уроку, протягом якої учні роблять перегляд ідей, що розглядалися, запитують, інтерпретують, застосовують і поширюють нові знання. На цьому етапі учитель досягає кількох цілей: учні починають висловлювати щойно сприйнятий матеріал власними словами; створюються умови для активного обміну думками між учнями, який збагачує їхній словниковий запас, дає можливість побачити різні підходи до однієї й тієї ж проблеми, розвивається діалогічне мовлення; особливої уваги набувають самостійність, оригінальність висловлених думок, їх обґрунтованість, вміння спростовувати хибні тези, узагальнювати вивчене.

Серед інноваційних методів доцільно запровадити сенкен (сенкант – від фр. "п'ять") – це п'ятирядковий неримований вірш, який застосовується як засіб заохочення учнів до розмірковувань щодо теми. Під час складання сенкенів необхідно дотримуватися певних правил, а саме: 1) перший рядок має містити слово, яке позначає тему; 2) другий рядок складається з двох і

більше слів і описує тему; 3) третій рядок називає дію, пов'язану з темою; 4) четвертий рядок є фразою, у якій висловлюються ставлення до теми, почуття; 5) останній рядок складається з одного слова. Це може бути синонім, антонім чи спільнокореневе слово.

Після обговорення сенкенів учитель пропонує скласти вірш. Подаємо приклади, які були складені на основі сенкенів «мова» й «українці»:

1. Мова–диво!
Скільки слів! Скільки думок!
У Карпатах розквітаєш,
у степах пелюстки розкриваєш,
І у мене в душі б'ється слово:
Пізнай!
(Шарманова Олена, м. Дніпропетровськ)

2. Українці –
Брати й сестри, діти і батьки,
Живемо всі в Україні,
Тож просімо в Бога долі,
Хоч гуцули ми, а хоч степовики.
(Чернай Оля, м. Дніпропетровськ)

Серед великої кількості різних методів було виділено лише ті, що отримали практичне втілення і були апробовані. Описана система дає можливість учителям збудити критичне мислення учнів, показати різні точки зору на явище, предмет чи подію, враховувати різнорівневі можливості школярів, формувати риси творчої особистості.

Пропонована система є ефективним засобом реалізації диференційованого підходу до учнів під час ознайомлення з гуцульським діалектом.

1. Васьков, Ю. В. Сучасні освітні інноваційні концепції / Ю. В. Васьков // Педагогічні теорії, технології, досвід. – Харків, 2000. – 120 с.
2. Дзюба, І. Які інновації потрібні науці та нації / І. Дзюба // Урок української. – 2000. – №2. – С. 6-8.
3. Єрмоленко, С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. - К.: Довіра, 1999. - 431 с.
4. Могила, Н. Система інноваційних методів як засіб реалізації диференційованого навчання / Н. Могила // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. / Укл.: А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 657 с.
5. Нісімчук, А. С., Сучасні педагогічні технології / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К., 2000. – 368 с.
6. Хоткевич, Г. Камінна душа / Г. Хоткевич. – К.: Художня література, 1958. – 362 с.

In the article the expounded system of application of innovative methods of studies is in the conditions of the differentiated going near students on the lessons of Ukrainian during an acquaintance with a guculski dialect.

Ключові слова: *інновації, система методів, актуалізація, усвідомлення змісту, рефлексія, гуцульські діалектні особливості, діалектизми.*

УДК 811.161.2'282 ***Ольга Верховод***
ББК 81. 2 Укр – 67

ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ЗООНОМЕНІВ В ІНШИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано лексичні паралелі східнослобожанських зоономен в інших говірках української мови.

Ключові слова: *зоономи, лексичні паралелі, говірки української мови.*

Кожна народна мова становить те цілісне джерело, яке потребує всебічного та грунтовного дослідження. Багатство лексики народних говорів, різноманітність мотивів номінації, збереження в словниковому складі народної мови одиниць, відмінних генетичною й часовою віднесеністю, – усе це актуалізує дослідження складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування лексики територіально-мовленнєвих утворень.

Серед актуальних питань сучасної української діалектології залишається охоплення дослідженням новожитніх ареалів, до яких належать й українські східнослобожанські говірки. Для вітчизняного мовознавства ця територія становить особливий інтерес: відомо, що терени колишнього „дикого поля" заселяли одночасно вихідці з різних регіонів України та Росії, унаслідок чого відбулася взаємодія різних діалектних систем – полтавської, західнослобожанської, поліської, подільської та південноросійської [12, 37].

Лексика живої природи посідає одне з чільних місць у лексичній структурі українських східнослобожанських говірок: вона відтворює одну з центральних для людини сфер довкілля, зберігаючи інформацію про шляхи формування й розвитку цієї тематичної групи лексики, етапи пізнання й вербалізації діалектоносіями позамовної дійсності. Ця лексика належить до активно вживаної, тісно пов'язана з побутом і культурою народу, відтворює спостереження діалектоносіїв над природою.

Опис лексики в межах ТГЛ як сегмента діалектного лексикону дозволяє виявити багатопланові системні зв'язки між лексемами, дослідити характер мотивації номінативних одиниць.

Найменування живої природи становлять розгалужений шар лексики, який неодноразово був предметом лінгвістичного аналізу в східнослов'янській лексикології. Лексику живої природи вже описували українські (Г.І. Богуцька, Н.П. Дейниченко, І.Я. Філак, О.П. Карабута, Л.В. Дробаха, Р.О. Бачкур тощо), російські (Р.Я. Тюріна, Г.М. Левіна) й білоруські (А.А. Крывіцкі) лексикологи на матеріалі літературної мови та діалектів. Але здебільшого дослідження стосувалися вузьких тематичних груп

© О. Верховод

лексики або окремих аспектів її вивчення. Фразеологічні студії української мови також містять аналіз походження, семантики, структури стійких зворотів із компонентом-зоономеном (І.О. Голубовська, Т.І. Гончарова, Т.В. Маркелова, О.Г. Хабарова, Д.В. Ужченко, Т.П. Чепкова та ін.). У лінгвістичних працях представлено фрагменти етимологічного аналізу зоономен слов'янських мов (К.О. Березовська, Л.А. Булаховський, О. В. Гура, Г.П. Клепікова, В.Т. Коломієць, В.В. Усачова та ін.).

Разом з тим, зоономени східнослобожанських говірок ще не були об'єктом спеціального вивчення, а, отже, відсутня монографічна праця з описом лексики живої природи в українських східнослобожанських говірках, зокрема в її зв'язках з лексикою інших діалектних континуумів. Цим зумовлена актуальність дослідження.

Мета статті – розглянути лексичні паралелі східнослобожанських зоономен в інших говірках української мови.

Сформульована мета зумовила завдання: виявити й проаналізувати зоономени, зафіксовані паралельно в східнослобожанських говірках та в інших діалектних континуумах української мови.

Фактичним матеріалом дослідження є власні записи авторки, зроблені в 60-ти населених пунктах Луганської області, та лексика, зафіксована в діалектних лексикографічних працях.

В умовах міждіалектних контактів та різномовного спілкування специфічні для діалектної мови лексеми поступово зникають [2, 9], діалектний лексичний склад стає менш диференційованим [6, 112] та більш наближеним до літературної мови [5, 5; 2, 9]. 68 зоономен, зафіксованих нами в східнослобожанських українських говірках, мають своє продовження в інших говірках української мови, що вповноважує на виділення таких груп паралелей, які охоплюють східнослобожанські та інші говірки: 1) паралелі, наявні в говірках усіх трьох наріч української мови; 2) східнослобожансько-поліські паралелі; 3) східнослобожансько-південно-західні паралелі.

До лексичних паралелей першої групи (зафіксовано 14 лексем, що становить 20,59%) відносимо: *вив'ірка* (фонетичні варіанти *вивериц'а, в'івйурка*)– 'білка' Sciurus vulgaris [Ман, Парн; 3, 25; 7, 37; 8, І, 97; 11, 50; 14, 71], *випир* (*випе"р, випе"р'*) – 'дикий кабан' Sus scorfa L. [Білк, Дем'ян; 1, І, 49; 7, 34; 10, 36;], *веприк* – 'дикий кабан' Sus scorfa L. [Підг; 1, І, 49; 7, 34; 10, 36], *вош* – 'воша' Anoplura [Старб, Чмир; 1, І, 74; 10, 41; 13, І, 202], *зап'зул'ка* – 'сонечко семикрапкове' Cocinella semptempunctata L. [Хв, Шульг; 3, 41; 7, 73; 8, І, 270; 11, 131], *кан'а* (*кан'і, ган'а*) – 'шуліка чорний' Milvus korshun Grn. [Білк; 3, 51; 7, 88; 8, І, 338; 9, 75; 14, 136], *куна* – 'куниця' Martes foina Erxleben [Білк, Новоник; 1, І, 268; 8, І, 334], *киртиц'а* (*к'іртиц'а, к'ертиц'а, киртина, к'іртина*) – 'кріт' Talpa europaea [Білк; 3, 93; 7, 92; 9, 79; 11, 205; 14, 140], *ласиц'а* – 'ласка' Mustela nivalis L. [Осин; 1, І, 278; 3, 95; 7, 104], *лис* – 'самець лисиці звичайної' Vulpes vulpes L. [Білов, Гар, Гор, Дем'ян, Євс, Кол, Кррч, Мик, Мус, Можн, Новопск, Осин, Парн, Піск, Риб'ян, Руд, Семик, Сич, Старб, Тр. Хв, Чмир, Шульг; 1, І, 279; 8, І, 410], *ме"д в ід'* (*ме"д вед' ме"д вид' ме"д в ед'*) – 'ведмідь бурий' Ursus arctos L. [Берез, Білк, Білов, Бунч, Гар, Заайд, Зак, Євс, Кон, Кррч, Мус, Осин, Парн, Сват, Сич, Степ, Стріл, Тан, Тремб, Хв, Чмир, Шульг; 3, 121; 4, 125; 7, 112; 8, І, 435; 9, 100; 10, 170], *миш* – 'миша хатня' Mus musculus L. [Крріч, Можн, Новопск, Руд; 1, І, 257; 4, 126; 7, 114; 10, 173], *комаш н'а* (*комаш н'і, комар н'а*) – 'комаха – загальна назва' Insecta [Дем'ян, Ман, Новоол-ка, Підг, Старб; 1, І, 239; 4, 102; 9, 82], *мотил'ок* (словотвірний варіант *мотил'*) –'метелик' Lepidoptera [Підг; 3, 126; 7, 116; 9, 105; 10, 176; 11, 297].

До другої групи (зафіксовано 35 лексем – 51,47%) відносимо паралелі: *божа коровка* – 'сонечко семикрапкове' Cocinella semptempunctata L. [Гар, Новоол, Піск, Сич; 4, 34], *гайстер* – 'лелека білий (чорногуз)' Ciconia ciconia L. [Біллуц; 4, 52], крижак – 'самець дикої качки' Anas Platyrhynchos L. [Бонд, Круп, Марк; 4, 106], *кр'ач'ка* – 'самиця дикої качки' Anas Platyrhynchos L. [Коч-Роз, Гор; 4, 106], *борсуч'ка* – 'самиця борсука звичайного' Meles meles L. [Білк, Кон, Крріч, Осин; 1, І, 28], *борсуч'іха* – 'самиця борсука звичайного' Meles meles L. [Мик, Можн, Руд, Ряб, Сват, Старб; 1, І, 28], *ве"д мижиха* (фонетичний варіант *ве"дме"диха*) – 'самиця ведмедя бурого' Ursus arctos L. [Куз, Кур, Ман, Піск; 1, І, 55], *видер* (*видр*) – 'самець видри' Lutra lutra L. [Євс, Можн,; 1, І, 55], *воуч'іха* – 'самиця вовка' Canis lupus L. [Біллуц, Гонч, Коч, Куз, Можн, Мус, НижД, Новоник, Новоол, Райг, Сват, Старб, Тр; 1, І, 68], *гусе"н'* (*гус'ін'*) – 'гусениця' Eruca [Біллуц, Бул, Гар, Євс, Заайд, Кам, Ман, Можн, Мус, Новоол-ка, Семик, Степ, Тан, Тремб, Хв, Чмир, Шульг; 1, І, 114], *др'ім* (*др'ік*) – 'овод підшкірний бичачий' Hypoderma bovis; [Новоник, Парн, Старб; 1, І, 243], *їіжач'іха* – 'самиця їжака звичайного' Erinacus rumanicus barr Ham. [Байд, Бунч, Гар, Кам, Кол, Коч-Роз, Кур, Лозов, Мик, Мус, Новоол-ка, Новопск, Осин, Піск, Риб'ян, Старб; 1, І, 200], *йож* – 'самець їжака звичайного' Erinacus rumanicus barr Ham. [Євс, Крріч; 1, І, 201], *йожик* – 'самець їжака звичайного' Erinacus rumanicus barr Ham. [Берез, Білк, Біллуц, Дем'ян, Заайд, Зак, Кон, Куз, Можн, Мус, Новоник, Сват, Сич, Степ, Стріл, Тан, Тремб; 1, І, 201], *йожиха* – 'самиця їжака звичайного' Erinacus rumanicus barr Ham. [Берез, Можн, Руд, Крріч; 1, І, 201], *зайац'* – 'заєць-русак' Lepus europaeus Pall [Бонд, Кон, Круп, Марк, Тр, Хв, Шульг; 1, І, 187], *зайиц'* – 'заєць-русак' Lepus europaeus Pall [Біллуц, Мус, Степ, Тремб; 1, І, 167], *кабаниха* – 'самиця дикого кабана' Sus scorfa L. [Лозов, Старб; 1, І, 202], *кабаниц'а* – 'самиця дикого кабана' Sus scorfa L. [Руд; 1, І, 202], *квака*

(словотвірні варіанти *квак, квакуха*) – 'жаба' Ranidae [Дем'ян, Ман; 1, I, 215], *коза* – 'самиця сарни звичайної' Capreolus capreolus L. [Євс, Мик, Парн, Риб'ян, Ряб, Хв; 1, I, 232], *козел* – 'самець сарни звичайної' Capreolus capreolus L. [Старб, Хв; 1, I, 233], *коз'ол* – 'самець сарни звичайної' Capreolus capreolus L. [Євс, Мик, Парн, Риб'ян, Ряб,; 1, I, 234], *жавор'інка, (жаїворонка жаворонка)* – 'самиця жайворонка польового' Alauda arvensis L. [Гарм, Новопск; 1, I, 152], *куропатка* – 'самиця куріпки сірої' Perdix perdix L. [Байд, Берез, Білк, Білов, Гонч, Заайд, Зак, Кон, Коч, Коч-Роз, Куз, Лозов, Н-Дув, Можн, Мус, Новоник, Райг, Сват, Сич, Старб, Стріл, Семик, Тан, Тр, Чмир; 1, I, 271], *кожан* – 'кажан' Chiroptera [Руд; 1, I, 232], *леᶦᶦт'ач'а миш (л'еᶦтуч'ї миш)* – 'кажан' Chiroptera [Руд, Новопск; 1, I, 181], *линок* – 'лин' Tinca tinca L. [Хв, Шульг; 1, I, 215], *норка* – 'нориця звичайна' [Берез, Бунч, Євс, Коч, Куз, Мик, Новоол, Руд, Тр, Чмир; 1, I, 350], *пол'ўка (пол'оўка)* – 'полівка звичайна' Microtus arralis Pallas; [Байд, Гар, Лозов; 1, II, 66], *стрикоза* – 'бабка' Odonata [Семик, Сич; 1, II, 279], *тараган (таракан, тарган)* – 'тарган' Blattodea [Білов, Бонд, Дем'ян, Кам, Круп, Кур, Ман, Марк, Мус, Риб'ян, Стріл, Семик, Старб, Тр; 1, II, 192], *теᶦᶦтера (теᶦᶦтер'а)* – 'тетерев' Lyrurus tetrix L. [Кол, Коч-Роз, Кур, Сват, Сич, Старб, Чмир; 1, II, 197], *тетеᶦᶦр'ўка* (словотвірний варіант *тетеᶦᶦр'ўна*) – 'самиця тетерева' Lyrurus tetrix L. [Новопск; 1, II, 197], *т'еᶦт'орка* – 'самиця тетерева' Lyrurus tetrix L. [Кам; 1, II, 197].

До третьої групи (19 лексем, що становить 27,94%) відносимо такі лексеми: *голован'* (словотвірний варіант *головач'*) –'головень' Leuciscus cephalus L. [Риб'ян, Семик; 9, 33], *ґотур (ґотури)* – 'глухар' [Ман; 3, 54], *довбух (довбач')* – 'дятел' Picidae [Руд; 9, 49], *комар'* – 'комар' Culex pipiens L. (Байд, Біллуц, Вин, Гонч, Гор, Дем'ян, Євс, Заайд, Кар-С, Кам, Криз, Кррч, Кур, Литв, Лозов, Ман, Мик, Можн, Мус, НижД, Новоол, Новоол-ка, Новоник, Підг, Ряб, Семик, Сич, Степ, Стріл, Тр, Тан, Тремб, Хв, Чмир, Шульг; 7, 97), *мишета (мишіта)* – 'маля миші хатньої' Mus musculus L. [Кур; 7, 114], *маїскиї жук (маїс'киї жук*, множ. *маїс'кі жуки)* – 'хрущ травневий' Melolontha melolontha L. [Демян, Підг, Семик; 3, 118], *піскар'* (фонетичні варіанти *пискар', піскур'*) – 'пічкур' Gobio gobio L. [Байд, Біллуц, Дем'ян, Заайд, Лозов, Мик, НижД, Новоник, Новоол-ка, Півн, Степ, Тан, Тремб; 9, 138], *пос'м'іт'ух* – 'самець чубатого жайворонка' Galleria cristata L. [Зак, Ман, Риб'ян, Руд, Ряб; 9, 149], *одут (одот)* – 'одуд' Upupa [Байд, Лозов; 9, 124], *ц'їсарка (цеᶦᶦсарка)* – 'самиця куріпки сірої' Perdix perdix L. [Біллуц, Степ, Тремб; 7, 181], *шч'оглик* – 'щиглик або мальованець' Carduelis cardurlis L. [Можн, Сват; 9, 232], *борс'ук* – 'борсук звичайний' Meles meles L. [Новоник; 8, I, 67], *голуб'йа* – 'маля голуба' Columba [Берез, Білк, Бунч, Гар, Гор, Зак, Кар-С, Круп Литв, Ман, Марк, Новопск, Осин, Півн, Риб'ян, Руд, Семик, Старб, Хв, Чмир, Шульг; 8, I, 182], лексему *голуб'йата* зафіксовано для двох різних сем – 'маля голуба' Columba [8, I, 182], 'маля горлиці звичайної' Streptopelia turtur L. [Берез, Білк, Бонд, Бунч, Гар, Гор, Зак, Кар-С, Круп, Литв, Ман, Марк, Новопск, Осин, Риб'ян, Руд, Старб, Семик, Хв, Чмир, Шульг], зоономен *гад'ук* в південно-західних та східнсолобожанських говірках зафіксовано з різним значенням: 'вид гадюки' [8, I, 156] та 'самець гадюки' [Старб, Чмир]. *кол'уч'ка* – 'їжак звичайний' Erinacus rumanicus barr Ham. [Байд, Лозов; 8, I, 389], *овод* – 'ґедзь' Tabanidae [Байд, Кол, Лозов, Старб, Стріл; 8, II, 13], *паук* – 'павук' Aranei [Байд, Гар, Євс, Кон, Куз, Лозов, Ман, Чмир; 8, II, 45], *рач'іц'а* – 'самиця рака' Astacus Fabricius [Кол, Осин; 8, II, 170].

Отже, давність виникнення лексем на позначення об'єктів живої природи в українських східнослобожанських говірках підтверджено спільними лексичними паралелями, які виявлено в говірках усіх трьох наріч. Найбільшу групу становлять східнослобожансько-поліські паралелі (35 номенів – 51, 47%), що свідчить про активні процеси колишньої міждіалектної взаємодії.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі виявлених назв у спонтанному усному мовленні діалектоносіїв різного віку та різних соціальних груп з метою встановлення функціональної активності досліджуваних назв живої природи на різних діалектних територіях.

Умовні скорочення назв населених пунктів
(Усі населені пункти знаходяться в Луганській області. – *Прим. авт.*)

Байд – с. Байдівка Старобільського р-ну; **Берез** – с. Березівка Новопсковського р-ну; **Білк** – смт Білокуракине; **Біллуц** – смт Білолуцьк Новопсковського р-ну; **Білов** – смт. Біловодськ; **Бонд** – с. Бондарівка Марківського р-ну; **Бул** – с. Булавинівка Новопсковського р-ну; **Бунч** – Бунчуківка Білокуракинського р-ну; **Вин** – с. Виноградне Марківського р-ну; **Гар** – с. Гармашівка Біловодського р-ну; **Гонч** – с. Гончарівка Сватівського р-ну; **Гор** – с. Городище Біловодського р-ну; **Дем'ян** – с. Дем'янівка Білокуракинського р-ну; **Євс** – с. Євсуг Біловодського р-ну; **Заайд** – с. Заайдарівка Новопсковського р-ну; **Зак** – с. Закотне Новопсковського р-ну; **Кам** – с. Кам'янка Старобільського р-ну; **Кар-С** – с. Караван-Солодкий Марківського р-ну; **Кол** – с. Коломийчиха Сватівського р-ну; **Кон** – с. Коноплянівка Білокуракинського р-ну; **Коч** – с. Коченове Троїцького р-ну; **Коч-Роз** – с. Кочине-Розпасіївка Білокуракинського р-ну; **Криз** – с. Кризьке Марківського р-ну; **Кррч** – с. Красноріченське Кремінського р-ну; **Круп** – с. Крупчанське Марківського р-ну; **Куз** – с. Куземівка Сватівського р-ну; **Кур** – с. Курячівка Марківського р-ну; **Литв** – с. Литвинівка Біловодського р-ну; **Лозов** – с. Лозовівка Старобільського р-ну; **Ман** – с. Маньківка Сватівського р-ну; **Марк** – смт Марківка; **Мик** – смт Микільське Міловського р-ну; **Можн** – с. Можняківка Новопсковського р-ну; **Мус** – с. Мусіївка Міловського р-ну; **НижД** – с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну; **Новоник** – с. Новониканорівка Сватівського р-ну; **Новоол** – с. Новоолександрівка Троїцького р-ну; **Новоол-ка** – с. Новоолександрівка Кремінського р-ну; **Новопск**– смт. Новопсков; **Осин** – с. Осинове Новопсковського р-ну; **Парн** – с. Парневе Біловодського р-ну; **Півн** – с Північка Міловського р-ну; **Підг** – с. Підгорівка Старобільського р-ну; **Піск** – с. Піски Новопсковського р-ну; **Райг** – с. Райгородка Сватівського р-ну: **Риб'ян** – с. Риб'янцеве Новопсковського р-ну; **Руд** – с. Рудівка Сватівського р-ну: **Ряб** – хут. Рябівка Кремінського р-ну; **Сват** – смт Сватове: **Семик** – с. Семикозівка Біловодського р-ну; **Сич** – с. Сичанське Марківського р-ну; **Старб** – м. Старобільськ: **Степ** – с. Степне Новопсковського р-ну; **Стріл** – с. Стрільцівка Міловського р-ну; **Тан** – с. Танюшівка Новопсковського р-ну; **Тр** – смт Троїцьке; **Тремб** – с. Трембачеве Новопсковського р-ну; **Хв** – с. Хворостянівка Старобільського р-ну; **Чмир** – с. Чмирівка Старобільського р-ну; **Шульг** – с. Шульгинка Старобільського р-ну.

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2.
2. Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер. 2003. – 181 с.
3. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л.. 1997. – 232 с.
4. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1972. – 260 с.
5. Мартинова Г. І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики Правобережної Черкащини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова" / Г. І. Мартинова. – К., 1993. – 19 с.
6. Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. Думка, 1998. – 162 с.
7. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2.
9. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
10. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниці Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
11. Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
12. Східнослобожанські українські говірки : наук.-навч. посіб. / Глуховцева К. Д. та ін. / за ред. д-ра філол. наук проф. П. Ю. Гриценка. – Ч. II. – Луганськ, 2002.
13. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя. 1992. – Т. 1 – 4.
14. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

The article deals with observation and analysis of lexical parallels of Eastern Slobozhanschyna zoonomenes in the other dialects of Ukrainian language.

***Key worlds:** zoonomenes, lexical parallels, dialects of Ukrainian language.*

© О. Воробець

УДК 811.161.2:81'37:81'367
ББК 81.2Ук 2-22

Олексій Воробець

СЕМАНТИКА ПРИЙМЕННИКОВО-СУБСТАНТИВНОГО КОМПЛЕКСУ "ЧЕРЕЗ + СУБСТАНТИВ У ЗНАХІДНОМУ ВІДМІНКУ"
(на матеріалі гуцульського діалекту)

*Стаття присвячена з'ясуванню особливостей семантико-синтаксичної структури речень конструктивної моделі з прийменником **через**, які передають локативну, каузальну та темпоральну предикацію. Репрезентовано основні семантичні модифікації та можливості трансформації семантичних прийменниково-субстантивних комплексів.*

***Ключові слова:** семантичне поле, предикатор, локативна семантика, каузація, темпоральна предикація, прийменниково-субстантивний комплекс.*

Серед структурно, семантично і стилістично різнопланових одиниць української мови виокремлюється корпус сполучень неповнозначного слова з повнозначним або об'єднань двох чи кількох неповнозначних слів, що беруть участь у вираженні пропозитивних відношень. У слов'янському мовознавстві до визначення подібних утворень звернувся І. І. Срезневський, називаючи їх зв'язками двох, трьох слів. У мовознавчій науці існують різні погляди на причини виникнення подібних елементів, наприклад, І. Р. Вихованець [2, 134] і А. П. Загнітко [7, 31] зумовлюють їхнє становлення функціональними умовами, І. І. Чернишова – розширенням номінаційних засобів мови тощо.

Мета дослідження – з'ясувати лінгвальну природу та проаналізувати семантико-синтаксичні модифікації прийменниково-субстантивного комплексу (ПСК) [10, 87-92], конструктивної будови (через + субстантив у знахідному відмінку). на матеріалі гуцульського діалекту. Звернення до діалектного слововживання дає змогу виявити специфіку становлення предикації із локативною, каузальною і темпоральною семантикою.

З семантико-синтаксичного погляду різноманітність відношень у простих ускладнених реченях можна репрезентувати двома типами: 1) відношенням додаткової предикативності і 2) внутрішньопредикативними відношеннями. Напівпредикативність (або додаткова предикативність) – це синтаксичне значення, що частково збігається з предикативним, але не утворює речення; предикативність і напівпредикативність є граматичними явищами, що характеризуються формально-синтаксичним виявом і протиставлені предикатності як семантичній категорії. Характеризуючи напівпредикативні відношення у простому ускладненому реченні, розрізняємо пряму напівпредикативність (власне-напівпредикативность і додаткову дієслівну предикативність) та непряму предикативність (згорнуту та приховану (відображену) напівпредикативність) [7, 212-217].

Із семантико-синтаксичного погляду прийменник не може одноосібно й повноправно виконувати роль синтаксеми. Водночас разом із предикативним субстантивом він займає позицію предикатної синтаксеми, утворюючи при цьому мінімальну синтаксичну одиницю – прийменниково-субстантивний комплекс, що характеризується сукупністю і структурованістю семантичного значення, яке випливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють одне одного. Центральну позицію в досліджуваному ПСК посідає прийменник через, який сполучається зі знахідним відмінком і має обмежену можливість полісемантичного вживання. У староруській і староукраїнській мовах паралельно з через зустрічається презъ. У російській мові з цим значенням уживається прийменник через, в білоруській – праз, в польській – przez, в чеській – přez (přes). У лінгвістичній літературі поширене твердження відносно етимології, що презъ утворився з per + zъ [9, 111].

Пропонуємо розглядати ПСК у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: **S + P (Vf) + P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc]**, де **S** – суб'єкт, **P** – основний предикат, **P1** – потенційно основний предикат. Семантичний комплекс розглядаємо в ролі предикатора [1, 357], що має можливість трансформації в повноцінну реченнєву конструкцію. Відповідно до теоретичної концепції І.Р. Вихованця, розглядаємо ПСК як основу семантичної динамічності. За цією ознакою досліджувані мовні одиниці розподіляємо на дві групи: 1) ПСК, що виражає спрямованість на дію або стан, та 2) ПСК, на який спрямовується дія або стан. Якщо розглядати дві динамічні ознаки з погляду семантико-синтаксичного центра речення – предиката, то перша група ПСК виражає додаткову спрямованість, тобто динамічний вплив предиката на семантичний комплекс, а друга група ПСК – від'ємну спрямованість, тобто відсутність спрямованості предиката на семантичний комплекс [3, 196]. ПСК конструктурної моделі через + субстантив у знахідному відмінку. згідно зі "Словником українських прийменників" 2007 року, може набувати таких семантико-синтаксичних навантажень, як-от: а) локативна семантика, б) причинова семантика і в) темпоральна семантика [6, 381].

Речення конструктивної моделі S + P (Vf) + P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc] loc.

Зазначимо, що в мовознавчій науці поширена теорія просторової інтерпретації: існувати – означає десь знаходитися, займати точку на осі часу. Термін *простір* при цьому використовується у широкому значенні (простір ситуації, простір системи) і дорівнюється до поняття простору в математиці, а саме: 1) він функціонує як геометричне зображення (будь-який простір, що описується в мові, можна представити у вигляді одно-, дво- чи полікомпонентної геометричної структури) 2) він визначається через поняття безлічі, численності (простір як дискретне або недискретна множина графічних точок, які утворюють певну структуру) [13, 560-565].

ПСК конструктивної моделі «через + субстантив у знахідному відмінку» функціонує в ролі локативно-транзитивного компонента, якому притаманне семантичне навантаження – показник дії:

1. Транзитив, що описує шлях руху через внутрішні межі, які являють собою отвір, пор.: *Побігла борше у нижну нову хату* ***почерез хороми*** *світити там світло* (П. Шекерик-Доників); *Йтиму* ***почерез обі хаті й хороми*** (П. Шекерик-Доників). У наведених прикладах ПСК функціонує в ролі локативного компонента, займаючи правобічне положення щодо основного предиката, і виконує додаткову функцію конкретизитора просторових відношень.

2. Транзитив, що виражає шлях руху з подоланням перешкод, пор.: *Из старого дворишя переліз я* ***почерез перелаз*** *на Ріжу* (П. Шекерик-Доників); *Я йшов* ***через гору****, там найшов шєпку попову* (П. Шекерик-Доників); *Він не міг пересадити ногу* ***почерез колоду*** (П. Шекерик-Доників). Правобічні ПСК, що репрезентують в реченнях просторову семантику, можна співвіднести із гіпотетично-синонімічною каузальною предикацією, оскільки семантичні комплекси (почерез перелаз, через гору, почерез колоду) можна трактувати і як каузальний фактор – причинову перешкоду на шляху здійснення певної дії.

Речення конструктивної моделі S + P (Vf) + P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus.

Наявність численних причинових зв'язків, що лежать в основі взаємовідношення між подіями навколишньої дійсності, зумовлює їх використання для вираження різноманітних мовних одиниць. Щоб конкретизувати інваріантну семантику "причина", тобто виокремити в ній певний семантичний варіант, зважимо насамперед на передумову, що викликала появу того чи іншого конкретного типу каузальності, на супроводжувальний та породжувальний чинники, причому останні також відіграють важливу роль у цьому процесі. На думку лінгвістів, з'ясування природи каузальності неможливе без таких критеріїв, як обґрунтування, підтвердження, доведення, свідчення, привід, стимул тощо. Отже, увесь цей комплекс відношень "передбачає такий зв'язок ситуації, при якому одна з них оцінюється мовцем як достатня підстава для реалізації іншої" [11, 110-111].

ПСК є одним із основних виразників каузальної предикації, що виступає в ролі предикатора і функціонує як виразник каузальної семантики. Перебуваючи в ролі компонента семантико-синтаксичної структури речення, цей комплекс указує на безпосередні причинові

відношення, пор.: *Навіть вуйко* ***через вовки*** *боєвси ходити по ночах* (П. Шекерик-Доників); *Він мав таку ворожку тої днини* ***почерез видвертанє граду*** (П. Шекерик-Доників); *Ни можна чєсатиси, брититиси й нігті обрубувати* ***через напасть*** (П. Шекерик-Доників).

Розглядаємо речення *Навіть вуйко* ***через вовки*** *боєвси ходити по ночах.* ПСК через вовки виражає каузальне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Навіть вуйко боєвси ходити по ночах (основна предикація) + Вовки бігали й наводили страх на людей (потенційно основна предикація) = Навіть вуйко боєвси ходити по ночах, бо вовки бігали й наводили страх на людей в околиці.* Завдяки трансформації семантичного комплексу отримуємо повноцінне як із семантико-синтаксичного, так із формально-граматичного поглядів складне речення. Складовий компонент реченнєвої структури через вовки, що знаходиться в лівобічній позиції щодо основного предиката, зумовлює суб'єкт і викликає результат: певний стан психічного й фізичного страху, що підтверджує причиново-наслідкову залежність.

У речення *Він мав таку ворожку тої днини* ***почерез видвертанє граду*** ПСК почерез видвертанє граду, в складі якого функціонує традиційний для гуцульського діалекту синонімічний прийменник почерез, виражає каузальне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Він мав таку ворожку тої днини (основна предикація) + Він хотів видвернути град = Він мав таку ворожку тої днини, тому що хотів видвернути град.* Бачимо, що семантичний комплекс почерез видвертанє граду посідає правобічну позицію щодо основного предиката, знаходиться у взаємозв'язку із суб'єктом.

Входячи в систему речення певної структурної композиції, каузальна синтаксема набуває статусу його компонента. З огляду на організацію розчленовування розглядаємо речення як одну із обчислюваних комбінацій поєднання синтаксем [8, 8]. Синтаксична роль каузальної предикації полягає в тому, що вона змінює структурні моделі статичного типу в моделі динамічного типу [8, 285]. В основі виокремлення семантико-синтаксичних варіантів предикації ПСК із каузальною семантикою лежать принципи розрізнення, в яких одну із фундаментальних функцій виконує каузатор: 1) причина дії суб'єкта (каузатора), 2) причина емоційного стану суб'єкта, 3) причина поведінки суб'єкта в соціальній сфері, 4) причина поведінки суб'єкта в природній сфері, 5) причина внутрішнього каузатора, 6) причина зовнішнього каузатора. Про варіантність та інваріантність правобічного та лівобічного поширювача P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus. що трактується як потенційний предикатор і посідає позицію, яка програмується ядерним предикатом, з урахуванням відношення взаємозв'язку та взаємопроникнення, у реченнях валентної структури S + P (Vf) + P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus. За таких умов інваріантний зміст об'єднує форми в певну підсистему, а варіантний диференціює їх. Це означає, що майже кожна форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини спеціалізовану семантичну модифікацію.

Розглянемо семантико-синтаксичні модифікації ПСК, що фігурує в реченні як предикатор із каузальною семантикою. Такий синтаксичний комплекс може репрезентуватись у ряді глибинних семантичних модифікацій, які нашаровуються на фундаментальне причинове значення:

1) причина – генезис явища, напр.: ***Через таких людий****, єк твій дєдя, що ломнєт старовіцку віру, стаєт людем шораз то тєжше жити на світі* (П. Шекерик-Доників); ***Через них*** *усєкі напусти спадают на людий* (П. Шекерик-Доників); *Була надута, єк свинєче димало на таршук, дуласи, єк білий потрух у горшьку, из серця на діда, що* ***через него*** *їй ни йшло зарєдом кутанє коло печі* (П. Шекерик-Доників). Із семантичного погляду ПСК, що займають лівобічну позицію, вказують на походження причини, на винуватця – особу кінцевого результату ситуації, яка закодована у такій пропозиції;

2) причина – перешкода, напр.: *Ни хочу я* ***почерез тєбе****, ябедо, у пєклі горіти* (П. Шекерик-Доників); *Сюбина в горах* ***через морози*** *тєжко дійдет* (П. Шекерик-Доників). У запропонованих прикладах каузальні комплекси, до складу яких входять синонімічні прийменники через і почерез, виступають у ролі певної перешкоди, як позитивної, так і негативної, на шляху дії суб'єкта;

3) причина – результат, напр.: *Тимунь навесні дуже богато гибло маржини з голоду* ***через брак погудівлі*** (П. Шекерик-Доників); *Ни поміг тогди йиму й сам мандатор Гердлічка, бо він убив насмерть у Єблоници* ***через любаску*** *камарального слугу* (П. Шекерик-Доників). В цих реченнях ПСК займають правобічну позицію і є виразниками причини, що стимулює результат;

4) причина – сприяння, напр.: *Зразу тоти шиньки, то держєли самі гуцули, аж єк си пани май* ***через горівку*** *почюли бізивнішшими у горах, то аж тогди зачєли закладати коло церквий по селах головні шиньки тай у них установєти своїх шинкарів* (П. Шекерик-Доників). У запропонованому реченні ПСК виступає каталізатором наступної дії і сприяє розвиткові ситуативного бачення послідовності зображуваних подій;

5) причина – мотив, напр.: *Ти знаєш, що стрілец на стрільця* ***почерез*** *свою стрілецку* ***зависть*** *лихом важит* (П. Шекерик-Доників); *Мандаториха* ***через корови*** *ни давала йиму виддиху* (П. Шекерик-Доників). Семантичне нашарування мотиву у наведених конструкціях передається за допомогою лівобічних комплексів почерез зависть

та через корови, які знаходяться у взаємозв'язку із учасником відображуваної основним предикатом ситуації;

б) причина – обґрунтування, напр.: *Й лишень **почерез тоти бідні людскі душі** зараз я пушшю цес град далі йти, бо жєль ми надсажувати їх градом* (П. Шекерик-Доників). Лівобічний щодо основного предиката ПСК почерез душі поряд із каузальним значенням надає додаткову інформацію, а саме обґрунтування.

Речення конструктивної моделі S + P (Vf) + P1 [ЧЕРЕЗ + Nacc] temp.

У лінгвістичній концепції темпоральність категорія часу – семантична категорія, що охоплює усі різновиди значення часу. Відповідно до цього стверджуємо, що людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттями тяглості – тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо [14, 681].

ПСК в ролі темпорального предикатора виражає часові відношення між компонентами семантико-синтаксичної структури речення, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ і на їхні кількісно-часові вияви. Семантичні модифікації темпоратива ґрунтуються на протиставленні одночасність – різночасність та на протиставленні неозначена тривалість – означена тривалість [3, 140].

1. Темпоратив, утворений в результаті входження в семантичний зв'язок прийменника через і субстантива, що означає відрізок часу з кількісним значенням, репрезентує проміжок в часі між двома подіями, пор.: *Аби стоєла напровсєке у хаті **через цілий рік*** (П. Шекерик-Доників); ***Через три тижні** його арештували* (П. Шекерик-Доників); *А **через три дни** єк ніч-день* (П. Шекерик-Доників). Зокрема, в реченні ***Через три тижні** його арештували* ПСК через три тижні, що займає лівобічну позицію відносно основного предиката, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Пройшло три тижні (потенційно основна предикація) + Його арештували (основна предикація) = Коли пройшло три тижні, його арештували.* Пресупозиція, виражена семантичним комплексом, вносить уточнювальну інформацію про подію у фонд знань співрозмовника і сприяє адекватному розумінню повідомлюваного адресатом мовлення; пор.: «У сполуці з пресупозиціями, маркованими мовленнєвим контекстом і граматичним темпоральним засобом, створюється необмежені можливості для передачі смислів-висловлень на ґрунті системних значущостей мовних знаків» [15, 43].

2. Темпоратив відтворює часовий проміжок між діями чи процесами, що періодично повторюються, пор.: *Аби через кожне літо він орудував громами лиш однов руков* (П. Шекерик-Доників); ***Через** кожні три **хвилини** вона запитувала дідуся* (П. Шекерик-Доників). У реченні ***Через** кожні три **хвилини** вона запитувала дідуся* лівобічний поширювач через хвилини відтворює темпоральну семантику, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Минало по три хвилини (потенційно основна предикація) + Вона запитувала дідуся (основна предикація) = Коли минали кожні три хвилини, вона запитувала дідуся.* ПСК через хвилини функціонує як предикатор, що репрезентує повторювану темпоральну семантику і при трансформативному опрацюванні здатен самостійно функціонувати як окрема синтаксична конструкція.

Отже, вивчення закономірностей сполучуваності та трансформованості ПСК дає змогу глибше проникнути у механізм породження реченнєвих структур і забезпечує об'єктивність висновків щодо семантико-синтаксичної сутності компонентів речення. Досліджуваний нами семантичний комплекс виступає в ролі потенційного предиката поряд із основним предикатом, забезпечуючи постійний взаємозв'язок між ними і доповнюючи інформативну сутність пропозиції.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. – М.: «Наука», 1976. – 383 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
5. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336с.
6. Загнітко А.П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А.П. Загнітко. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
8. Золотова Г.А. Синтаксический словарь :Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
9. Колодяжний А.С. Прийменник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А.С. Колодяжний. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
10. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль. Збірник статей / В.І. Кононенко. – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.
11. Ляпон М.В. Прагматика каузальності / М.В. Ляпон // Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование / Отв. ред. член-кор. АН СССР Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1988. – С. 110-121.
12. Падучева Е.В. Семантические исследования / Е.В. Падучева. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
13. Селиверстова О.Н. Труды по семантике / О.Н. Селиверстова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с. – (Studia philologica).
14. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид, випр. і доп. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.
15. Уфимцева А.А. Семантический аспект языковых знаков / А.А. Уфимцева // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. чл.-корр. АН СССР В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1976. – С. 31-46.
16. Шекерик-Доників П. Дідо Іванчік. Роман / П. Шекерик-Доників. – Верховина: «Гуцульщина», 2007. – 496 с.

The article is dedicated to elucidation of particularities of semantically-syntactic structure of the sentences of constructive model with the preposition through, which transfer locative, causal and temporal predication. There are represented main semantic modifications and possibilities of transformation of semantic prepositionally-substanctive complexes.

Key words: *semantic field, predicator, locative semantics, temporal predication, causation,prepositionally-substantive complex*

УДК [811.162]'392/.87 ББК 63.59 (4 Укр.)

Володимир Гавадзин

ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ВЕСНЯНОГО КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОГО ЦИКЛУ: ЕТНОРЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається лексика гуцульського обрядового циклу на прикладі весняного періоду. З'ясовуються регіональні особливості назв великих свят та відповідних обрядових дій. На цій основі простежується своєрідність гуцульського діалекту.

Ключові слова: *гуцульський діалект, традиційна культура, пастуша лексика, календарні свята, весняний період.*

Протягом віків на території Гуцульщини сформувався особливий пласт традиційної культури, який характеризується різними специфічними рисами. Можна стверджувати, що ця обставина суттєво вплинула як на світоглядно-ментальні риси, так і на мовно-лінгвістичну сферу цієї території Українських Карпат. Відповідно, багата та насичена як дохристиянськими, так і християнськими елементами духовна культура гуцулів вплинула на світ їхнього діалекту, визначивши при цьому його етнорегіональні особливості. Якщо аналізувати гуцульську календарну обрядовість, то варто відзначити, що для неї характерний цілий пласт специфічної лексики. Це виражається в наявності багатьох слів, словосполучень, які відображають не тільки своєрідну етнорегіональну специфіку Гуцульщини, а й певну систему світосприйняття, світогляду, комплекс міфологічних нашарувань.

Ця проблематика щодо визначення та характеристики специфічних рис гуцульської лексики на основі календарно-обрядового циклу ще достатньо не вивчена, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені. Найбільш повно на сьогодні ця проблема проаналізована в праці М. Голянич «Внутрішня форма слова і дискурс», де окремий розділ присвячено вивченню давнього міфологічного змісту в назвах великих свят гуцульського календаря та обрядодіях, що їх супроводжують [2]. Однак ще в першій половині XX ст. польський дослідник Е. Калужняцкі намагався вивчити характерні особливості в назвах гуцульських місяців і їх систему обліку часу [14]. Вже ближче до вивчення календарно-обрядової лексики гуцулів підійшли Р. Керста та Г. Мазур. Так, Р. Керста зробив спробу в загальних рисах простежити характерні мовні особливості календарно-обрядового циклу гуцулів [5]. Натомість дослідження Г. Мазур вже вузько спеціалізоване і присвячене великодній тематиці, зокрема назвам обрядового хліба в час Великодня [6]. Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили М. Негрич та Я. Закревська, які виступили укладачами словників гуцульських говірок [7; 4]. У плані дослідження лексики пастушого календарного циклу відчувається вагомий внесок Т. Ястремської [12; 13].

Отож, виходячи з бази попередніх напрацювань та ще не розроблених аспектів аналізованої теми, слід зазначити, що мета цього дослідження полягає в описі характерних мовних особливостей позначення назв весняного календарного циклу в гуцульських говірках та визначення на цій основі етнорегіональної специфіки в межах Гуцульщини. Для осягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання: по-перше, вивчити характерні назви гуцульських свят весняного періоду та лексеми, що їх супроводжують у гуцульському говорі, по-друге, охарактеризувати специфічні лінгвістичні аспекти у назвах весняних обрядодій, що пов'язані як з характером господарювання, так і з відбиттям давніх пережитків у цій сфері. Матеріалом нашої розвідки послужила книга П. Шекерика-Дониківа «Рік у віруваннях гуцулів».

Насамперед слід звернути увагу на те, що між обрядом і словом існує тісний зв'язок. Відоме з цього приводу визначення В. Тищенка: «Значний ізоморфізм мовних і культурних понять, їх семантична та структурна єдність спричинюють необхідність дослідження метамови й форм народної культури (звичаїв, обрядів, фольклору, вірувань) за допомогою спільного набору смислів і подібних способів їх вираження – механізмів розрізнення й ототожнення, метафоризації й символіки, стереотипізації та концептуалізації» [9, 3]. З цього випливає висновок про те, що міф, ритуал, звичаї, вірування є відображенням архаїчної свідомості носія культурної традиції через мовні поняття (концепти) й категорії, етнічні та символічні архетипи й стереотипи.

Гуцульські вірування – це комплекс, витворений протягом багатьох віків, при

© В. Гавадзин

формуванні якого старе не зникає, а стає основою, на яку нашаровуються елементи нового. Це визначає специфіку лексичної мікросистеми як цілісної впорядкованої сукупності, яка характеризується відносною закритістю, оскільки слово виступає мовним еквівалентом окремих уявлень і різних обрядодій [1, 110]. У цьому ракурсі лексичне поле обряду як цілісний блок традиційної духовної культури є об'єктом дослідження представників московської етнолінгвістичної школи з її виразною діахронічною орієнтацією (М. Толстого, С. Толстої, Л. Виноградової, М. Валенцової, О. Гури, Г. Клепикової, А. Журавльова, О. Сєдакової та ін.). Саме представники цієї школи вперше здійснили цілісний аналіз обрядових знаків крізь призму міжобрядової стереотипної моделі номінації, при цьому визначили тенденцію до розгляду обрядових знаків не ізольовано, а в певному семіотичному контексті з урахуванням етнознакових способів вербальної (слова, фразеологізми, словесні формули) та невербальної комунікації (предметні символи, знаки-етикетки, знаки іконічного типу, форми ритуальної поведінки), що створюють в обряді синкретичне ціле [9, 4]. Цей досвід є надзвичайно цінним для нашого дослідження, оскільки відкриває перспективу широких узагальнень на основі глибокого аналізу самої календарної обрядовості.

Якщо аналізувати особливості весняного календарно-обрядового циклу, то потрібно звернути увагу на характерний поділ і назви самої весни як особливої пори року в гуцульській говірці. Так, гуцули «кажут, шо штирнайцітого тижня від Риздва, то варка весна. А шїшнайцітого тижня від Риздва, то уже бізівна є весна, сімнайцітого – то мірна весна, а вісімнайцітого – то уже пізна весна» [11, 41]. Своєрідною для гуцулів є і система назв весняних місяців. Так, літературні назви *березень, квітень, травень* гуцули відтворюють як ***марот, цвітень, май*** відповідно [14, 271]. *Весна* має ще назву ***весничька***, що особливо поширено в районі Криворівні: «Коби уже борше веснич'ка божа» [4, 35]. Відповідно, під словом ***веснованє*** розуміють і сільськогосподарські роботи, і весняний випас худоби.

Весняна пора починається переважно з Великого посту. Останньої неділі перед постом святкують гуцули пущення, а субота перед нею присвячується пам'яті померлим: «У марті завше начинаєтси пушшінє, а перед ним йде мнєсопусна неділя. Перед мнєсопуснов неділев припадає Дідивна-Задушна субота. У давнині діди збиралиси на цвинтарях – на гробах покійників. Їли, пили, молилися Богу, данцуючи на гробах. Зараз дают бідним кукуци за душі померших. У Дідивну суботу ни робєт нічьо през умерлі. Велике пушінє припадає у неділю. Люде наваруют єкнайбірше страв. Головно єйця, пироги з бриндзов и маслом» [11, 35]. Після «пушшінє» чи «пущенє» починається Великий піст, який має різні варіанти в гуцульському говорі, серед найпоширеніших – ***говінє*** і ***божкова днина*** [4, 28]. Цікавою є система поділу посту і виокремлення окремих днів. Так, перший понеділок Великого посту має назву ***запусний*** або ***полокавний***, і в цей день всі люди намагаються тримати піст, хіба що за винятком малих дітей. Така назва пов'язана з тим, що в давнину в цей день ходили, так би мовити, «полокати зуби», тобто йшли до корчми випити горілки, щоб цим очистити себе від всього скоромного. Загалом перший тиждень Великого посту має назву ***Федоровиця***: «Єк послідний тиждень мнєсниц изветци Масниця, так перший тиждень зоговівше изветци Федоровиця. Ни можна тоди золити ні прєжі, ні платя, бо кажут, що Федір спалит сорочку и фуркотит коло вух. На це челідь радит так: завиває якийсь киймак, тай кладе у кут на запічьок, тогди можна уже прєсти цалий тиждень. Бо єк зав'ют, то кажут: «Уже Хведора завила, можна ми прєсти» [11, 37].

Колись у гуцулів особливо святкувалась середина посту, яка має назву ***Середопістє***: «А на порі та й на дворі цвітень. Уже Середопістє. Скільки від Пущення до Середопістє, стільки від Середопістя до Великодня. Його не святкують, лиш по нім лічать та від нього починают сповідатись, аби прилагодити душу до Великодня» [10, 122]. Протягом Великого посту святкують гуцули такі великі свята, як ***Обрітеніє*** (9 березня, свято знайдення голови Івана Хрестителя), ***Євдокії*** (14 березня, мученици Явдохи), ***Сорок Свєтих*** (сорока Святих Мучеників, 22 березня), ***Теплого Олекси*** (св. Олексія, 30 березня).

Але найбільш значним серед цього переліку свят є Благовіщення. Досить поширеною у гуцульському говорі є назва ***Благовіщині*** [7, 26]. Крім того, старші люди говорять про це свято так: «На Благовішінє благословит Бох світ весноу, Благовішінє є початком весни, першеу веснєноу днином. До Благовішінє віуці сп'є у фоєнках, у хлівах, а від Благовішінє вони вже повинні спати на новім місци – надворі, під голим небом, бо уни уже си рихтуют від сего дня до літа, до полонинського життя. Так було у нас в горах спервовіку» [10, 122]. Це свідчить, що в горах вівчарство відіграє важливу роль і становить одну з основ традиційної народної культури. На Благовіщення поширені численні ворожіння, суть яких у тому, щоб визначити майбутній врожай, погоду тощо: «Єк на Благовішінє ниоднака днина: то погода, то зима або дождь – то тогди збіжє того року рівно ни дійдет. Одно перестигнет, друге ни достигнет. Єк в цей день файно тепло, погідно, то ціле літо будет сухе, тепле, погідне – будут добрі сінокоси.

Єк на Благовішінє рано є за вівцями смуга на траві, то на Юрія корова напасетци у мах» [11, 40]. Саме багатий діалектний світ гуцулів, що відтворює специфіку гуцульських вірувань і звичаїв, відкриває особливості світосприйняття, у зв'язку з цим у ньому виявляється одна з функцій діалектизмів, а саме міфологічна чи міфотворча, що простежується якраз на основі календарних обрядів [10, 122].

Другого дня по Благовіщенню святкують гуцули ***Благовісника***. В цей день спостерігаються подібні ворожіння на передбачення погоди на цілий рік, головним чином на весну і літо. Саме від цього дня можна «усе класти у земню, нима страху, шо змерзнет, все уродитци. Благовісник – то варке свєто, ни робєт люди у горах, бо кажут, шо єк робити сеї днини у лісі, то может убити чоловіка дерево, а єк робити шош коло будови, то может витак тото будова изгоріти» [11, 40].

На цей період припадає і святкування Великодня, однак дата цього свята постійно змінюється. Тиждень перед Великоднем святкується Вербна неділя, яка на гуцульському діалекті має назву ***Бечкова*** [4, 24]. Інший варіант назви – ***Бечькова***. З вербовим віттям на Гуцульщині пов'язаний цілий комплекс вірувань і ворожінь. Вони відбуваються в руслі того, що рослинний семіотичний код за кількістю своїх мовних реалізацій, за численними спостереженнями вчених, значно поступається орнітофаунному, проте він є досить семантично і функціонально навантаженим [3, 98]. Річ у тім, що верба у східних слов'ян має спільну символіку швидкого росту та здоров'я, акумулюючи в собі ідею захисту від ворожих сил, що були спроможні завдати шкоди фізичному стану людини. В цьому випадку присутній мотив «примноження здоров'я та життєвих сил» шляхом безпосереднього тілесного контакту з вербовими гілкам. Це проявляється в тому, що «тов бечьков» добре бити худобу, бо тоді вона буде плодюча і гарно вестиметься, а ще її легко можна буде продати, а як людину нею б'ють, то примовляють: «Ни я тебе б'ю, але бечька тебе б'єт» [11, 41].

Щодо свята Воскресіння Господнього, то в гуцулів поширена назва ***Паска*** і ***Великдень***. Неодмінним атрибутом цього свята є паска – святковий великодній хліб. Одночасно із цією лексемою вживається назва ***дора***. Але це слово має в гуцулів декілька значень: по-перше, це все, що приносять святити до церкви на Великдень, по-друге, це є власне великодній хліб, а по-третє, це і залишки всього свяченого, що залишилось по великодніх святах [4, 61]. Саме слово *паска* є запозиченим з грецької мови, в яку воно потрапило із староєврейської, а в українській мові закріпилось у процесі поширення церковнослов'янської писемності. З реально-предметними і лексичними зв'язками у групі назв великоднього хліба виділяємо підгрупи: 1) слово *паска* є церковною назвою для головного обрядового великоднього хліба, який печеться спеціально для освячення в церкві; 2) ряд видових найменувань, що є народними назвами хліба, який виготовляється із спеціальною обрядовою метою і має ужиткове значення. Так, у першій групі можна виділити такі розмовні приклади: «Дауно пекли велику паску і там робили с к'іста такі літери і клали так накрайеч'ком Христос воскрес. Шишки робили с к'іста і клали доукола. Виробляє паску так, що робить з одної части тіста великий хліб, а з другої – хрести, якими накриває той хліб навхрест, а верх хрестів у місци, де вони перехрещуються, кладе ружю, немов вінок», а другою групою пов'язані такі назви як «худоб'їна паска, перша паска, пасчина сестра, застільник, віхопник» [6, 158]. Саме останні є характерною особливістю гуцульського діалекту календарно-обрядового циклу. Так, ***худоб'їна паска*** – це спеціальний обрядовий хлібець, який згодовували худобі, щоб зберегти її від хвороби, і на Гуцульщині таке дійство має особливу ритуальну семантику. ***Перша паска*** вказує на ту головну паску, що лежить посеред стола через усі свята і їй належить найважливіша роль в обряді, тоді як ***пасчина сестра*** – це менша паска, яка випікається після першої, ***стільник***, ***застільник*** – великий хліб, який випікають на Великдень і він призначений для ворожіння. ***Віхопник*** – маленький великодній хлібець, який пекли першим з того тіста, що й паску. Окрім згаданих, поширена на Гуцульщині і така назва паски як ***баба***, ***бабка*** [6, 162].

Характерною особливістю гуцульського говору є звичай називати Великодню суботу ***Білою*** [4, 25]. Натомість понеділок після Великодня називають ***волочівним*** [7, 45]. Дуже рідкісними є назви ***Світлий*** або ***поливаний понеділок***, притаманні для інших регіонів.

Такі лексеми, як ***ватра***, ***ватерка***, ***жито-пшениця***, ***маржина***, ***садиба*** є стрижнем, навколо яких розгортається цикл обрядодій у період весняних свят. Це яскраво видно на прикладі свята Юрія, яке користується особливою шаною у гуцулів. Одним з характерних слів гуцульського говору, що відображає міфологічно-ритуальну суть цього свята, є лексема ***Кірілайса***. Так, коли рано-вранці розкладають «велику ватру» з сухого бадилля (торішнього листя – В. Г.), то всі члени сім'ї, ставши колом, промовляють: «Сійся, родися, жито-пашниця. Кірілайса! Аби зародили барабульки, кукуруцки...Кірілайса! Аби зародили єблінки, грушки, сливки. Кірілайса!» [2, 223]. Характерною особливістю свята Юрія є те, що від нього починали так званий «полонинський хід» – перший вигін худоби на полонину. Саме із цим обрядовим дійством пов'язаний цілий комплекс особливих лексем, які

характерні тільки для Гуцульщини і відображають один з елементів весняного календарно-обрядового циклу.

Серед пастуших термінів можна виділити дві групи номінацій. До першої належать лексеми, пов'язані з назвами циклів календарного року, напр.: ***мішін'е***, ***х'ід полонинс'кий***, ***розлуч'ін:'е***, ***розкіл***; до другої групи належать слова, що є спільнокореневими з назвами пір року: ***веснован:'е***, ***літован:'е***, ***осенован:'е***, ***зимован:'е*** [13, 112]. Одним із найважливіших елементів пастушої обрядовості, який розпочинає життя на полонині, є обряд запалювання «живої ватри». Цей вогонь, добутий способом тертя, користується особливою пошаною у гуцулів, його запалюють також у Великий четвер, на Юрія, бо «Ватра, то є май перший Ангіль. Щоб переховати ватру, грань прикривають «спудзоу» – попелом. Як хоче перенести з місця на інше місце, то бере грани у «вергелицю» – губку з бука» [8, 7]. В інших слов'янських народів подібні терміни пастухування, а також свого роду культ живої ватри, знаходимо також у сербів. Це вказує на подібність лінгвальних і етнокультурних процесів в усьому карпато-балканському регіоні [12, 77]. З весняним періодом у пастушому календарному циклі пов'язані також такі слова: ***веснар'ка*** – стайня на полонині, ***в'існ'анка*** – бринза, виготовлена весною, ***веснар'*** – чабан, який випасає вівці, ***весн'иник*** – казан, в якому готують їжу на полонині [13, 117].

Отже, гуцульські говірки втілюють в собі всі особливості традиційної духовної культури Гуцульщини як специфічного етнографічного регіону. Це яскраво помітно, коли розглядати весняний календарно-обрядовий цикл і відповідне позначення у гуцульському діалекті взаємопов'язаних із ним обрядових дій та термінів. У цьому контексті магічний зміст лексем, які їх виражають, можна зрозуміти на основі осмислення змісту народних вірувань, тлумачення зашифрованої в них інформації на основі аналізу на парадигматичному і синтагматичному рівні слів-образів, семантичних мікрополів, метафоризації і осучаснення кодифікованого смислу [1, 111]. Це простежується, зокрема, на основі специфічних назв найбільших християнських свят весняного циклу: Благовіщення, Великодня, Юрія та часу Великого посту, а також назв, що відтворюють ритуальну сторону обрядових дій. Загалом діалектна лексика гуцулів в сфері календарно-обрядового циклу надзвичайно багата і різноманітна з усім притаманним їй пластом різних нашарувань.

1. Голянич М. Специфіка лексики вірувань гуцулів / М. Голянич // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: Матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 110-112.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс: монографія / М. І. Голянич. – Івано-Франківськ: ЦІТ, 2008. – 296 с.
3. Голі-Оглу Т. Роль рослинного семіотичного коду в календарній обрядовості східних слов'ян весняного циклу // Матеріали IX Міжнар. наук. конф. [«Проблеми зіставної семантики»], (24-26 верес. 2009 р.) – К., 2009. – С. 97-101.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Відродження, 1997. – 232 с.
5. Керста Р. З народного календаря гуцулів (мовні замітки) / Р. Керста // Проблеми Гуцульщини: тези доповіді міжнар. наук.-практ. конф., м. Косів 27-28 травня 1993 р. – Чернівці, 1993. – Ч. III. – С. 5-7.
6. Мазур Г. Назви великоднього хліба в українських говірках Карпат / Галина Мазур // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 157-165.
7. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, – 2008. – 224 с.
8. Онищук А. Останки первісної культури у гуцулів. Записано у с. Зеленій Надвірнянського повіту. – Львів, 1912. – Відбитка з Етнольогічних матеріалів, Т. XV. – 21 с.
9. Тищенко В. О. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: автореф. дис. доктора філол. наук: 10.02.15 / О. В. Тищенко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 32 с.
10. Ципердюк О. Гуцульський діалект у книзі Марії Влад «Стрітеннє» / Оксана Ципердюк // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія Філологія. – 2008. – Вип. XIX-XX. – С. 121-125.
11. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / Петро Шекерик-Доників. – Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2009. – 352 с.
12. Ястремська Т. До проблеми дослідження пастушої термінології (за даними гуцульських говірок) / Тетяна Ястремська // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті (Львів. 23–25 жовтня 1998 р.): У 2 ч. –Львів: Світ, 1999.– Ч. II. – С. 77–82.
13. Ястремська Т. Пастуший календарний цикл: назви на його позначення в гуцульських говірках / Тетяна Ястремська // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 112–124.
14. Kałuzniacki E. Die Zeitrechtung und die Monatsnamen der Huzulen / E. Kałuzniacki // SPh. – 1925. – B. 27. – S. 269-273.

In the article is examined the vocabulary of gutsul ceremonial cycle on the example of spring period. The regional features of the names of large holidays and corresponding ceremonial actions turn out. On this basis originality of the Gutsul dialect is traced.

Key words: *the Gutsul dialect, traditional culture, the lexicon of shepherds, calendar holidays, spring period.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-5

Леся Кисляк

ХАРАКТЕРИСТИКА ГУЦУЛЬСЬКО-ПОКУТСЬКОГО МОВНОГО ПОРУБІЖЖЯ (ГОВІРКА СЕЛА САДЖАВКА НАДВІРНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті на зібраному діалектному матеріалі розглядаються мовні особливості села Саджавка Надвірнянського району, розташованого на межі Покуття та Гуцульщини, які увібрали в себе і відображають риси обох говорів – гуцульського й покутського.

Ключові слова: *гуцульсько-покутське діалектичне суміжжя, діалектні риси, перехідна говірка, мовні явища.*

Загальновизнаним є той факт, що вивчення національної мови, її діалектних відмінностей, крізь призму культури, звичаїв, традицій кожного народу завжди було актуальним для мовознавчої науки. Серед кола таких питань виокремлюються ті, що проливають світло на формування меж діалектів, внутрідіалектного членування, дослідження перехідних говірок та діалектних суміжностей.

Говірки підкарпатського ареалу, які належать до архаїчних діалектів південно-західного наріччя, неодноразово були об'єктом лінгвістичних студій і мають досить давні традиції.

Предметом наших спостережень є говірка с. Саджавка Надвірнянського району, яка, за даними лінгвогеографії, належить до перехідних гуцульсько-покутських [АУМ т.2 к. №IV].

Межі Покуття та Гуцульщини у свій час окреслювали етнографи, історики К. Мілевський, І. Вагилевич, Я. Головацький, С. Витвицький, В. Шухевич, В. Кубійович, В. Грабовецький, Л. Вардзарук та ін. Хоча "відсутність чітких критеріїв, на основі яких те чи інше поселення можна віднести до певної етнічної території, а також наявна велика кількість спільних культурно-історичних рис у мешканців Гуцульщини і Покуття, робить проблематичним для дослідника їхнє розмежування" [4, 26].

У статті відомого краєзнавця Л. Вардзарука "Етнографічні межі Гуцульщини на Прикарпатті" лінія між Гуцульщиною і Покуттям проходить через села Пістинь, Уторопи, Стопчатів, Яблунів, Люча, тобто в Косівському районі, а не в Коломийському, а тим більше не в Надвірнянському районі, бо "мешканці цих сіл, – на думку автора, –стараються відрізнятися від гуцулів і мовою (уживанням дієслівної частки "сі", аж надто твердою вимовою шиплячих звуків), і одягом" [2, 35].

Історик М. Домашевський вважає, що межа між "Покуттям і Гуцульщиною пролягає північніше від Надвірної, поза Саджавкою, через Княждвір, південніше Коломиї, східніше Мишина…"[6, 6].

По-різному окреслювали в минулому й тепер межі гуцульських і покутських говірок також діалектологи, акцентуючи весь час на їх невиразності. Це праці професора Ф. Т. Жилка [7, 120], [8, 92]; Б. Кобилянського [11, 135]; С. П. Бевзенка [2, 221].

Відома дослідниця гуцульського говору професор Я. В. Закревська визнає також, що "найбільш нечіткою є межа, що відокремлює гуцульські говірки від покутсько-буковинських, з якими вони найбільш споріднені" і подає спеціальну карту меж гуцульських говірок за даними Ф. Жилка, Б. Кобилянського та АУМ [9, 6, 17].

У статті "Основні риси покутського говору" професор М. Лесюк також визнає певну невизначеність меж цих двох говорів і дотримується думки більшості дослідників, що ці два говори межують приблизно по лінії "Надвірна (північніше) – Коломия (південніше) – Мишин – Ковалівка – Спас – Рожнів – Кути (значно східніше) – Берегомет Вижницького району" [14 ,71-72].

Метою статті є дослідження основних фонетичних, морфологічних та синтаксичних рис говірки с. Саджавки Надвірнянського району на основі текстів, що супроводжують весняну обрядовість цього регіону.

Говорить Щербатюк Анна Олексіївна, 1928 року народження:

На Стр'іте^{и}н'і (15 лютого) в цер'ков'і с'в'іт'т воду / с'в'іч'ки // С'в'іч'ку ц'у називайут громничоў / бо громит силу злу аби ни шкоди^{е}ла громами^{е} / блискавками^{е} / дощ'ими^{е} / градом // З цер'кови дудому йдут з:апале^{и}ноу с'в'ічкоў // Прийшовши дудому димом в'ід^{т} запале^{и}нойі с'в'іч'кі вгор'і над в'с'іма две^{и}рми робл'іт хрест // Стр'іт:ен:а с'в'іч'ка пом'ічна в'ід^{т} грому / бур'і/ блискавк'і / йак б'йут фал'і // Тре^{и}ба йі зас'в'ітити^{е} у с'іне^{и}х аби той дим йшов аж^{ш} надв'ір / або зас'в'ітити^{е} у в'ікн'і // Чере^{и}з хату к'и^{е}нути в'іни^{е}к / коши^{е}к с'в'іченний / кочергу / аби гр'ім не^{и} биў / і заре^{и}с стайе //

У нас на Стр'іте^{и}н'і шче вгадуйут погоду / йак до вече^{и}ра те^{и}пл'іше^{и} / то буде - ве^{и}сна / а йак студе^{и}но / хмарно / то зима шче потисне //

З ве^{и}с^{е}н'иних с'в'ет ў нас с'в'іткуйут Йаўдох'і (14 березня) // П'іс'л'і служби на Йаўдох'і с'ійес'і роз^{с}саду аби добре вроди^{е}ла // Кажут йака погода на Йаўдох'і / то так'иї і урожаї // Д'іўк'и ворож'іт / ломл'іт виш'н'у і кладут у воду / йак виш'н'і зац'в'іте / то д'іўка в'ід:ас'ц'і //

На Теплого Олекси (30 березня) так'і ворож'іт / йака буде ве^{и}сна / кажут / шо в цеї ден' в'іл'ітайут пчоли //

Говорить Кузьмин Полагна Іванівна, 1936 року народження:

Сорок С'в'їтих / се сорок муче^{и}ник'ів за Хри^{е}стову в'іру / йіх к'инули в студену воду аби

© Л. Кисляк

ўни с'і покайали // У цей ден' в цер'ков'і прави^{c}ц':і служба// На Сорок С'в'і тих з'л'і майуц':і бус'к'і //

Благов'ішче^{и}н'і / казали / так'е с'в'ето в памйіт' про то / шо Д'іва Мар'йа / коли йі було два нац'ім' рок'ій була спов'ішче^{и}на Богом / шо вна народит Сина Божого// П'іс'л'і того / йак Мар'йу заручили з в'іс'імдис'ітидвум р'ічни^{c}м Йоси^{c}пом / до неї при^{и}йшоў архангє^{и}л Гаври йіл і сказаў / Радуйс'і / Господ' з^{c} тобойу // До Благов'ішче^{и}н'і н'і чо не^{и} роби^{и}ц':і з:е^{и}млеў // Кажут / в цей ден' ве^{c}сна так'і пе^{и}ре^{и}магайе зи^{c}му // а Бог благослови т земл'у // На Благов'ішче^{и}н'і в'ірус кайут кури / гуси / індик'і / аби с'п'івали / Бога прослав л'или та шч'іс'т'і просили тому / хто йіх в'ірустиў //

На Благов'ішче^{и}н'і пісний ден' / не^{и} можна н'і чо робити // Кажут нав'ім' птах не^{и} вйе гн'із до / бо не^{и} корисно / не^{и} можна руш'іти т'і йайц'і шо поклали п'ід^{т} квочку чи гуску /бо то з^{c} гр'іхом ве^{и}ликим // Йака погода на Благов'ішче^{и}н'і / така й на Ве^{и}лигде^{и}н' //

На Шутков у Не^{и} д'іл'у с'в'ет'ім шутку (ве^{и}рбу) // Лозу не^{и} можна / бо кажут/ шо мат'ін'ц'і Бож'і йі забивали п'ід^{т} н'іхт'і / і на Хрест брали Ісусови Христови / У лози ве^{и}лик'і зе^{и}лен'і котик'и або гус'іта / а у ве^{и}рби мал'і //

Ос^{т}в'е^{и}че^{и}ну шутку не^{и} сут з цер'кови і бйут неў вс'іх по доро з'і / при^{c}казуйучи / Шутка б'йе не^{и} йа б'йу / в'ід^{т} нин'і за тиждє^{и}н' Ве^{и}лигде^{и}н' // і так само в стайни ху добу / аби в рок'і не^{и} брали^{c} с'і //

Дома шутку кладут на по чесне м'ісце^{и} / за образи і так йі збе^{и}р'і гайут ц'ілий р'ік // Кажут / шо вна дуже пом'іч на / так само йак йа кас' бур'і чи гр'ім // Коли ху добу перший раз в'іпус кайут на пашу / то треба гонити з^{c} шуткоў аби н'і чо до нейі с'і ни брало / п'ід двер'і кладут со к'и^{c}ру / в'істр'им до стайн'і / йак н'і чо с'і не^{и} бере до со к'ири / так і до ху добу / йак перший раз^{c} пе^{и}рис тупит че^{и}ре^{и}з^{c} со к'и^{c}ру // Шутку так'і п'хайут в купини / де к'ір тина рийе / кладут нас п'ід^{т} у бл'еш ки йак пе^{и}чут паску // Котиками с'в'ї ченойі шутк'і л'і куйут голову йак болит / жулудок // Того тижн'і перед^{т} Шутковоў Не^{и} д'іле^{и}ў не^{и} с'йут городи^{c}ну / бо кажут / шо буде з лич'ом / йак ве^{и}рба //

Говорить Кухтар Марія Дмитрівна, 1923 року народження:

П'ісл'і Шутковойі Не^{и} д'іл'і / з^{c} поне^{и} д'ілка по середу / прибирайут в хат'і і коло хати // Пас к'и пе^{и}чут в середу / че^{и}твер' / дехто в суботу // У Страстни^{и}й че^{и}твер' закри^{c}вайут в хат'і в'с'і дзе^{и}ркала нав'ім' у буфет'і / так йак за ме^{и}рцем / йдут до цер'кови / правл'иц':і страсти / вби^{е}райут плашч'і ниц'у//

У п'итни^{c}ц'у йдут до цер'кови на поклони / об^{п}ход'ім цер'кову з^{c} проводом / заход'ім до цер'кови / ц'іл'уйут плаш'ч'і ниц'у / так само в суботу / Не^{и} д'іл'у зран'і // В'ід^{т} че^{и}тве^{и}р га до Не^{и} д'іл'і / хто хоче ночуйе в цер'ков'і / три – шти^{и}ри^{с} хло пи сторож'ім плаш'ч'і ниц'у // З^{с} че^{и}тве^{и}р'га до Не^{и} д'і'л'і н'і чешуц':і / н'і запл'і майуц':і / не^{и} можна зам'і тати в хат'і аби с'і кури не^{и} гре^{и}бли / бо чешес'і гребе^{и}не^{и}м / в'іником – гре^{и}бут кури коло хати в гр'идц'і //

У Ве^{и}ликодний кошик кладес'і нас п'ід^{т} манди бурку / зверх'і кладут масло / йайц'і / плесканку (сир) / пасочку / пи^{с}сан к'и / хр'ін' / кубасу / галун к'и (галун'ім цибулеў) / йаблуко / солонину / с'іл' //

С'в'ічений ч'існик / с'іл' в'ід^{т} в с'ого пом'іч н'і / чи шос' не^{и} добре^{и} в стайни / ж'е^{и}ба л'із е^{и} до хати / чи до стайни / то по си^{с}пати тоў соле^{и}ў / шо на с'в'ітий веч'ір і сеў шо пос'в'ічена / аби н'і чо с'і ни^{с} брало до Вас // С'в'ічена с'іл' добре^{и} йак йдете^{и} чи йіде^{и}те^{и} дис' / то треба об^{п}сипати се^{и} бе неў наўкруги // Не^{и} можна то с'в'ітити / шо в нас не^{и} роди^{с}ц':і / помаранч'і //

Говорить Христан Полагна Василівна, 1926 року народження:

При^{и}йшоўши з цер'кови дудому / розби^{с}райут с'в'ічений коши^{и}к / накривайут с'в'ітковий с'к'іл / першим йі д'ит с'в'ічене йаїце / шо д'іли^{с}ц':і на в'с'іх хатних аби до другоїПаск'и в'с'і були разом в куп'і //

У поне^{и} д'ілок на гробах правл'іц':і парастаси за по мерш'і душ'і //

У в'іўторок коло цер'кови колис' с'п'івали^{с} гайвки / забавл'илис'і // Зарис то за булос'і //

Говорить Кульмин Полагна Іванівна, 1936 року народження:

На Пров'ід ну Не^{и} д'іл'у проскурку / с'в'ічену паску / старши^{с}й брат в цер'ков'і криши^{и}т / і за мирован'ом дайут вс'ім попробувати / кажут / шо то дуже^{и} пом'ічне // Проскуркоў д'іти п'ід куруйут / йак слаб'і / прикладайут до зуба / йак болит // Пров'ід нойі Не^{и} д'іл'і в нас правиц':і три Вангел'ійа / аби наше^{и} се^{и}ло / л'уди Бог хороніў в'ід^{т} в с'ого злого // Ми в'іримо / шо того в нас не^{и} було сорок р'ік граду //

На С'в'і того Йур'ійа в'ід^{т} права в цер'ков'і // Кажут / шо Йур'ій хоронител' вс'ойі худоби / пасту х'іў // На Йур'і перший раз в'іган'ийут худобу на пашу аби худоба була сита // Пасту х'и д'іста йут подарк'і / Йур'іўку // На Йур'і обливайуц':і водоў аби паша була добра // Д'іў к'и аби були файними й здоровими вмивайуц':і роcоў // Колис' на Йур'і сп'івали /

Йур'ійу / Йур'ійу /
Не^{и} пий воду студе^{и}нен'ку /
Йа тоу б'і заг р'ійу //
Але^{и} пий ме^{и} дочок
Твойі губ^{п}к'і солоден'к'і
Лиш до сп'іва ночок //

Говорить Бойко Марія Прокопівна, 1937 року народження:

Ве^{и}ликим с'в'итом йе Возне^{и} сен'ійе / або йак в нас шче кажут Зне^{и}с'і н'и // С'в'ітку йут сорок д'н'іў п'ісл'і Ве^{и}ликод'н'и // На Зне^{и}с'і н'и пе^{и}чес'і паску / так йак на Ве^{и}лигден' // До Зне^{и}с'і н'и

в'і тайес'і Христос Воскрес^{и} / а пот'ім / Славайсу Хри^{с}сту //

У суботу / перед^{т} Зе^{и}леними С'в'итами / йдут зран'і в л'іс / рвут че^{и}брец' / полин / м йиту / папорот' / а в:еч'ір / йак заходит сонце^{и} / вби^{с}райут сим хату // Папорот' / лист'і липи к'і дайут на п'ід логу //

Поле^{и} косичиц':і л'іскоў / липоў / березоў / в них не^{и} б'йе гр'ім / а в дуба б'йе //

Хату об^{п}ти кайут липоў / на двер'і / на в'ікна // То 'зіл'і / шо було в хат'і суш'ім / пот'ім добре^{и} в т'ім д'і тий куп ати аби були файн'і / йак брачик'і / класти ди тин'і під^{т} голову / аби добре^{и} спала / сушеними косиц'іми добре^{и} в хат'і курити / коли громи б'йут / грози //

У Зе^{и}лен'і С'в'ета ход'ім на цвинтар' / молитис'і за померш'і душ'і //

Серед фонетичних особливостей говірки Саджавки можна виокремити у **системі вокалізму** такі:

На місці праслов'янського [а] у наголошеній позиції після м'яких приголосних та пом'якшених шиплячих спостерігається вимова [е] з наближенням до [и], а в ненаголошеній позиції – [і]: *заборон'е^{и}ти, ж'е^{и}ба, ч'е^{и}с, душ'е^{и} , Саж'івка, дуж'і, ш'е^{и}пка, памн'ім', дес'ім', м'іс'іц', робл'ім.*

Виступає [і] на місці [а] і в називному відмінку іменників після [ц]: *те^{и}лиц'і, вулиц'і, ли^{с}ниц'і, су ниц'і, ко сиц'і.* Також [і] вживається і в давальному відмінку множини: *кон'ім, звір'ім, хлопц'ім.*

На місці праслов'янського [ę] у мові саджавчан вживається [е], що наближається до [и], навіть у наголошеній позиції: *з'е^{и}м', м н'е^{и}со, пор'е^{и}док, те^{и}л'е^{и}', ло ш'е^{и}, за ч'е^{и}ти, ве^{с} н'е^{и}них.* У ненаголошеній позиції вимовляється [і]: *м'іж кий, двац'ім', поч'і ток.*

У мові мешканців села на відміну від літературного [и] у префіксі ***ви-*** послідовно вимовляється [і]: *в'іпрати, в'іпросити, в'ігадати, в'ісапати, в'ібрати, в'іган'е^{и}ти, в'іне^{и}сти* . Історичне [е], в іменниках середнього роду наближене до [и]: *жи т'е^{и}, ве^{и}с'і л'е^{и}, ши т'е^{и}.* У ненаголошеній позиції тут вимовляється [і]: *ст р'іте^{и}н'і, з'іл'і, п'ір'і, на с'ін'і.*

Фонема [е] всюди виступає там, де і в літературній мові, тут підтверджується історична закономірність, згідно з якою пройшло ствердіння приголосних перед нею: *цего, семий, тета, лен, леду, у него*, аналогічне відбувається і після шиплячих та йота: *у'черика, шестий, Нико лайевич.*

У системі гуцульсько-покутського вокалізму відсутня асиміляція [о] до [а] перед складом з наголошеним [а], що спостерігається й у мовленні саджавчан: *колач, богач, богац'кий, гор'е^{и}чий.*

У **системі консонантизму** засвідчується ствердіння кінцевого [ц] в іменниках типу *хлопе^{и}ц, пале^{и}ц*, однак у словах *кирниц'а, копиц'а, моло диц'а* вимовляється [ц'], на відміну від гуцульських говірок.

Також спостерігаємо певне оглушення дзвінких приголосних перед наступним глухим, особливо в середині слова: *к ниж^{ш}ка, клад^{т}ка, лиж^{ш}ка, каз^{с}ка, н'іхті.*

Багато дослідників гуцульського та покутського діалектів вважають, що у цих говорах передньоязикові палатальні [д'], [т'] переходять відповідно у задньоязикові [г'], [к']. В мові респондентів дане явище не спостерігається. Зате в говірці с. Саджавка спостерігається вживання історичного м'якого приголосного [р'] у кінці слів та складів: *ве^{и}р'х, ко сар', т вар' 'обличчя', цер'кова.* Таке явище властиве гуцульським говіркам.

Важливою рисою, що зближує мову саджавчан з гуцульською фонетикою, є також збереження пом'якшення вимови шиплячих: *ш'е^{и}пка, ду ш'е^{и} , виш'н'і, ко лач'.*

Як бачимо, говірка с. Саджавка підпорядкована тим фонологічним рисам, які характерні для гуцульського і покутського говорів, з перевагою останніх, а також тим, що властиві, в основному, цілому південно-західному наріччю.

Мовлення жителів с. Саджавка зберігає історичні **морфологічні риси**, які відрізняються від літературних норм. Тут послідовно зберігається закінчення - ови, -еви в давальному та місцевому відмінках однини іменників чоловічого і середнього роду: *братови, Василеви, хлопцеви, се^{и}лови.* Також послідовно передається історичне закінчення -и в родовому, давальному і місцевому відмінках іменників 3-ої відміни: *с мерти, сов'істи, осени, на пе чи,* аналогічне закінчення уживається і в давальному та місцевому відмінках іменників 1-ої відміни: *вулици, на до лони, на ви^{с}шни,* у місцевому відмінку іменників чоловічого і середнього роду 2-ої відміни (м'яка група): *на мори, на камени.* Фонетично видозмінені закінчення Н. в. однини та Д. в., О. в. та М. в. множини іменників 1-шої відміни м'якої групи: *зе^{и}м л'и, земл'ім, п'іс'н'им, земл'іми, п'іс'н'е^{и}ми, на земл'іх, у п'іс'н'е^{и}х.* Подібне явище спостерігається і в різних відмінкових формах інших відмін іменників: *з'іл'е^{и}, на с'ін'е^{и}, п'ір'і, з'іл'е^{и}м, на с'ін'е^{и}м, п'ір'им.* Також збережено західноукраїнську тенденцію у факті відсутності подовження м'якого приголосного за рахунок йота в іменниках середнього роду: *жи т'е^{и} , ве^{и}с'іл'е^{и}, г'іл'і, на с'ін'і, ко р'ін'і.* Є відмінності від літературної мови у формах О. в. іменників жіночого роду: *соле^{и}ў, пече^{и}ў (сіллю, піччю)*, що пояснюється впливом іменників 1-ої відміни. У мові саджавчан спостерігається послідовне вживання О. в. однини іменників жіночого роду і узгоджуваних з ними прикметників та деяких займенників із флексією **оў**: *ру коў, зе^{и}м л'оў, доброў, з лоў, м ноў, то боў.*

У досліджуваній говірці у прикметниках вищого ступеня також спостерігається сполучення [шч]: *доб р'ішчиї, голоў н'ішчиї, к рашчиї,* а також

використання прислівника [шче^{и}] при ступінюванні прикметників і прислівників: *шче^{и} кращчий, шче^{и} кращче^{и}*.

У мовленні саджавчан спостерігаємо вживання усічених форми особових займенників у родовому, знахідному та давальному відмінках: *йго (його), йму (йому), йі (їй або її)*.

У перехідних говірках досліджуваної межі, як зазначають більшість дослідників, вимовляється твердий кінцевий [т] у дієсловах 3-ої особи однини і множини, що можна почути в живому мовленні саджавчан: *робит, л'убит, не сут*, також твердий [т] є у 2-ій особі множини наказового способу: *ро|б'іт, ка ж'іт, прине^{и} с'іт*.

У дієсловах спостерігається вживання перфектних форм для позначення минулої дії, напр.: *ро биў-йім, ро била-м, ро биў-йіс, ро била-с, ро били-смо, ро били- сте, хо диў-їем, хо дила-м, хо диў-їес*.

Широко вживаються тут і архаїчні аналітичні форми майбутнього часу з допоміжними словами **му, мете, ме**, які побутують у препозиції: *меш ро бити, в'ін ме йти, мемо хо дити, мете з нати*.

Прийменник **до**, виражаючи просторові відношення, а також позначаючи предмет чи особу, на які спрямовано дію, реалізується як **д: *д'мин'і, д'тоб'і, т'хат'і*** та ін.

Більшість дослідників зауважує, що і в гуцульських, і в покутських говірках збереглися реліктові форми колишньої двоїни: *дв'і ру ц'і, дв'і м'ін'ут'і, дв'і го дин'і*. "Найчастіше такі форми мають іменники жіночого роду, а колишні форми двоїни із іменниками середнього роду вживаються у говірках тих сіл, які розташовані ближче до епіцентру покутського діалекту: дв'і слов'і, дв'і йей ц'і"[4,28]. В говірці села Саджавка це явище не спостерігається. Також не простежується вживання усіченої форми власних імен, які використовуються у звертаннях, що характерне для гуцульського діалекту. Напр.: *Іва, Васи, Гафі, Марі і подібні (тобто Іване, Василю, Гафіє, Маріє)*.

Специфічною рисою гуцульського говору слід також вважати вживання частки **си** на місці літературної форми **ся**, що у мовленні саджавчан вимовляється як **сі ,** причому тут вона вживається, як у постпозиції, так і препозиції щодо дієслова: *йа с'і запитала, запи талас'і, йак н'і чо с'і не^{и} бе^{и} ре до со к'е^{и}ри*.

Морфологічний аналіз засвідчує, що більшість рис характерні для усіх західних говорів. Покутська лексика становить основу лексикону саджавчан, хоча і спостерігаються вкраплення, що характерні для гуцульських говірок.

Щодо **синтаксичних особливостей** досліджуваної говірки, то вони спільні із такими ж у літературній мові, хоча й простежуються незначні відмінності. Зокрема, вживання лексеми ***рік*** з числівниками, які вимагають родового відмінка множини: *с'ім р'ік, два нац'ім' р'ік (сім років, дванадцять років)*. Характерним є вживання конструкцій З. в. типу: *майу д'іти, майу гос'т'і (маю дітей,гостей)*.

Також спостерігаємо вживання словосполучень у З. в. з прийменником **за** замість конструкцій з прийменником **про**: *за него гово рили, роз^{с} казували за с'в'е^{и}та (про нього говорили, розказували про свята)*; вживання сполучників зак'и, зак'іў, зак'им, ко би відповідно до літературних щоб, поки, доки в підрядних реченнях: *зак'им ўс'о по робл'у, ко би Бог^{х} даў здо ровйі, зак'іў ўна с^{т}в'ітит*.

Наше дослідження свідчить про те, що мовлення жителів с. Саджавка віддзеркалює риси як гуцульських, так і покутських говірок південно-західного наріччя з перевагою покутсько-буковинських мовних рис.

1. Атлас української мови: в 3-х т. – К., 1988. – Т.2.
2. Бевзенко С. П. Діалектні групи і говори української мови: методичні матеріали / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1975.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Бігусяк М. В. До питання гуцульсько-покутського діалектного порубіжжя на теренах Івано-Франківщини / М. В. Бігусяк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство). – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIX-XX. – С. 26-29.
5. Вардзарук Л. Етнографічні межі Гуцульщини на Прикарпатті / Л. Вардзарук // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні : матеріали наук. конф. – Івано-Франківськ, 1994. – С.34-36.
6. Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський // – 2-е доп. вид. – Т.1. – Чикаго-Львів, 1995.
7. Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1958. – 172 с.
8. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1955. – 316 с.
9. Закревська Я. В. Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови / Я. В. Закревська // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди /АН України, Ін-т суспільних наук; [відп. ред Я. Закревська та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991. – 308 с.
10. Закревська Ярослава. Вічно живе джерело / Ярослава Закресвська // Гуцульська школа. – 1994. – №1.
11. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К., 1973. – 156с.
12. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський ; ред. В. Й. Марков. - К. : Радянська школа, 1960. - 276 с.
13. Лесюк М. П. Мовна стихія сучасного галицького села / Лесюк М. П. // Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект : монографія / В. В. Грещук, В. І. Кононенко, М. П. Лесюк та інші. – Київ-Івано-Франківськ, 2006. – С. 115 – 183.
14. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) : монографія / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.
15. Лесюк М. П. Основні риси покутського говору / М. П. Лесюк // Етнос і культура. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – № 1. – 184 с.

In the article on the collected dialectal material the linguistic features of village of Sadzhavka Nadvirnyanskogo are examined district, located on verge of Pokuttya and Gucul'schini, which absorbed for itself and represents lines both govoriv – gucul'skogo and pokutskogo.

Key words: *gucul'sko pokutske dialectical sumizhzhya, dialectal lines, transitional manner of speaking, linguistic phenomena.*

УДК 81'42
ББК 81'282

Інна Данилюк

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ "СМІХ" У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ПИСЬМЕННИКІВ ПРИКАРПАТТЯ

У статті досліджено мовні (лексико-семантичні) особливості реалізації концепту «сміх» у художніх текстах письменників Прикарпаття. За допомогою концептуального аналізу визначено характер сполучуваності лексем, що вербалізують названий концепт, та виявлено їх експресивно-оцінне нашарування.

Ключові слова*: концепт, сміх, лексема.*

В останні десятиліття при аналізі різних мовних явищ лінгвісти великою мірою звертають увагу на етнолінгвістичні чинники, які, розкриваючи національну специфіку людського світосприйняття, виводять дослідників «на знакові явища етнокультури, що живуть передусім у слові» [2, 2]. Такі «концептуальні мовні продукти» [2, 5], семантика яких має глибинне нашарування, власне, і закладають підвалини формування тієї чи іншої картини світу (КС) (мовної, концептуальної, національно-культурної). Особливе зацікавлення в цьому аспекті вчені виявляють у дослідженні мовних особливостей КС національних меншин, зокрема й гуцулів – одного з найцікавіших етносів і в мовному, і в соціокультурологічному плані.

Окремі, визначальні для гуцульської КС[1] концепти на матеріалі текстів української літератури досліджувалися неодноразово. Проте майже не зверталась увага лінгвістів на розкриття мовної специфіки їх вираження у проекції на сміхову культуру. Відповідно, **актуальним** є вивчення концепту «сміх» як одного з репрезентантів сміхової КС[**], зокрема особливостей його мовної реалізації у художніх текстах письменників Прикарпаття.

Мета статті полягає у виявленні та аналізі лексико-семантичних особливостей реалізації концепту «сміх» у текстах таких письменників Прикарпаття, як Т. Мельничук, С. Пушик, Н. Стефурак та Б. Радиш.

Концепт – «це складне різнорівневе ментально-мовне утворення»[3, 22], яке містить результати пізнання, відображення навколишнього світу людиною. Відповідно, концепт досліджують у різних аспектах – етнолінгвістичному (В. Жайворонок), етнокультурному (В. Іващенко, В. Кононенко), онтологічному (О. Кубрякова, Р. Фрумкіна), логічному (Н. Арутюнова, В. Телія, М. Алефіренко), лінгвокультурологічному (С. Воркачов, В. Карасик), психолінгвістичному (О. Залевська) [3, 21].

Ми підтримуємо думку тих учених, які розглядають **концепт** як естетично значуще явище, яке є засобом і результатом індивідуально-авторського художнього освоєння дійсності; як мислеобраз, згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу мовців, впливаючи на них.

Розуміння концепту саме як ментального утворення, як особливої форми пізнавальної діяльності людини дозволить, на нашу думку, розкрити роль концепту «сміх» у концептосфері гуцульського етносу, показати особливості його мовного вираження та функціонального навантаження ключових лексем – виразників цього концепту – у художніх текстах представників поетичного дискурсу Прикарпаття.

Гуцульський світ з його магічними ритуалами та віруваннями, органічним синтезом людини і природи був і є об'єктом опису багатьох українських письменників, передусім тих, які народились і хоча б частину свого життя прожили у цьому прекрасному краї. Це такі митці, як **Т. Мельничук, С. Пушик, Б. Радиш, Н. Стефурак**. Визначальною рисою творчості, яка об'єднує окреслених авторів, є звернення до гуцульського життя, побуту, традицій, що закладають підвалини формування цілісної художньої картини світу гуцулів, визначальними знаково-символічними поняттями якої є такі, як «ліс», «гори», «полонина», «трембіта», «плай», а також абстрактні номени типу «вірування», «магія». Ще одним важливим засобом у системі світосприйняття гуцулів, на наш погляд, є концепт **«сміх»**, який розкриває їх характер, оцінку людських якостей, особливості внутрішнього світу цієї етногрупи, виявляє їх ставлення до природи.

В українському етнокультурному просторі сміх є амбівалентною величиною: він інтегрує одночасно позитивні емоції, душевну рівновагу, символіку світла, сонця, радості, щастя, краси, усього яскравого, неземного, небесного, а також виявляє іронію, сарказм, зневагу, презирство.

---

[1] *Гуцульська мовна картина світу – фрагмент загальнонаціональної мовної картини світу, який характеризується відбиттям особливого світобачення представників цього етносу; це система вербалізованих понять, характерних для гуцульської етногрупи, за допомогою якої вона сприймає (класифікує, інтерпретує) світ.*

[**] *Сміхова картина світу – це результат сприйняття людиною усіх життєвих процесів, явищ, подій через сміх як один з її основних складників; це «феномен духовного життя суспільства, що реалізує рефлексивні ознаки суспільної свідомості, є живим середовищем, яке миттєво реагує на значущі зміни у соціокультурному просторі» (Л. Панкова);*

© І. Данилюк

Сміх є невід'ємною особливістю життя і побуту гуцулів, власне, тому їх неодноразово характеризують як «народ з непоборним оптимізмом» (О. Чеховський), який сприймає навколишні події, явища, процеси з усмішкою. Гуцульський світ у художньому дискурсі представлений у різних його виявах. Він сповнений цікавими і неординарними подіями, ситуаціями, тими семантично значущими моментами, які крізь призму *сміху* змінюють у читача усталене їх розуміння і сприймання.

Сміх передає не лише позитивні чи негативні емоції (наприклад, виражаючи іронію, насмішку), а й містить культурні, психологічні, символічні чинники, що передають національні особливості людського світосприйняття. «Це своєрідний семіотичний фермент, здатний виявляти специфіку психології людини, її поведінки та культури» [1, 89-90].

У досліджуваних текстах концепт «сміх» реалізується передусім через лексему **сміх** (і похідні з коренем *-сміх-*), а також через такий важливий репрезентант, як **сміятися** (з варіантами), що становлять основу концептуального поля «сміху».

Матеріал нашого дослідження показує, що **сміх** варто розглядати у трьох аспектах:

1) сміх як фізіологічна властивість людини, вираження почуттів, емоцій (зазвичай позитивних);

2) *сміх* – предмет, ознака, поняття, явище, здатні реалізувати цю властивість;

3) сміх як символ: символ боротьби зі злом, несправедливістю, ознака ментальності народу.

У поетичних текстах письменників Прикарпаття значення лексеми **«сміх»** дещо модифіковане. Причиною таких змін, очевидно, є необмежені можливості поетичного простору, в якому синтезуються не лише художньо-образні асоціативні структури, але й відкриваються окремі внутрішні площини «мовного» діалогізування автора і читача.

Так, у ключі сказаного розглянемо лексему **сміх** як стрижневу домінантну емотивно-поетичної картини світу, зміст якої (не враховуючи значення символічного плану) розкривається через такі "узуальні" поняття, як «радість», «щастя», «злагода», «мир» та інші. Проте на глибинному зрізі визначаємо і поняття «людина», що є вершиною ієрархічної структури концепту «сміх»: здатність «сміятися» мають тільки люди. Порівняймо: *"Тільки тут, де **сміх дітей** і ранків, / Де ракетодроми й васильки, / Де матусі у старих кафтанках / І в нових – муштровані полки, – / Тільки тут нам дано хліб і місце / А допоки дано – не питай"* [4, 12]. Зміст наведеного поетичного фрагмента розкривається через конкретизаційні однорідні сполучення мовних одиниць (у складі підрядних частин), які деталізують зображувану дійсність. Семантичний першопочаток цього переліку становить номінація ***«сміх дітей»,*** спроектована на окремі моменти людського життя, в якому «дитячий сміх», «сміх ранків» (уособлюють початок дня, місяця, року, навіть життя) імплікують додаткові смисли, закладені в основі буття людини, її світосприйнятті, розкривають первинне розуміння ***сміху*** *як визначальної риси життя людини.* Порівняймо ще: *"А десь сміються брунатні люде / **Дівочим сміхом** чекання / І перше жадання зацвітає, як рута"* [8, 84]; *"І плуга хочеться, і молота, / І щоб дзвенів **дівочий сміх**, / І щоб пшеничне яре золото / Росло велике, як горіх"* [10, 75].

Синтезоване значення виділених сегментів деталізується, змінюється залежно від емоційного стану мовця (ліричного героя) і передає такі поняття, як «туга», «сум», «чекання». Словосполучення *«сміх дітей», «дівочий сміх»* імпліцитно фокусують у собі й інші інтенції автора (читача): *сміх як початок* чогось іншого, позитивного, *сміх як любов, кохання, сміх як життя.* Нове смислове наповнення виявляє і лексема ***"сміх"***, виступаючи у значенні ***набутого досвіду*** *: Та нічого. Просто / Утрачаючи кожну пору гріх, / Бо що спише юність на геройство – / Старість адресує те на **сміх*** [4, 30]. Як бачимо, автор (Т. Мельничук) акцентує увагу і на сприйнятті реципієнтом (читачем, ліричним героєм) тих окремих онтологічних чинників, які можна зрозуміти і сприйняти лише у процесі життя.

Завдяки лексичній і синтаксичній валентності лексема *«сміх»* як полісемантична величина у досліджуваних текстах декодує й інші значеннєві нашарування, що розкриваються у ряді однорідних одиниць. Наприклад: *«Цей цвіт! Цей Черемош! / Ну що це?! / Світай! Веселками сіяй! / Є хвилі. **Сміх**. І в хвилі – сонце. / Є ми... Є ти... Й десь близько май»* [7, 97]; *«Спасибі за сварку, / спасибі за ласку, / Спасибі за смуток, спасибі за **сміх**, / Спасибі за правду, спасибі за казку – В нещасті я був щасливішим за всіх»* [6, 48]; *«І сповнять живою жагою / Твої очі і груди, **і сміх**. / Дай набутись мені із тобою / Й знемогтись від таємних утіх»* [5, 129]. Однорідний текстуальний ряд лексем («цвіт», «Черемош», «хвиля»), особові номінації «ми», «ти» – у першому поетичному уривку, а також «сварка», «ласка», «смуток», «правда», «казка» – у другому, у поєднанні з лексемою «сміх» передають іншу (не денотативно закріплену) текстову інформацію, а саме: вказівку на психологічний стан ліричного героя (мить чекання, сум за тим, що має скоро прийти («близько май»)), актуалізуючи й окремі символічні коди («правда», «казка»). У другому фрагменті лексема ***сміх*** вжита в одному асоціативному ряді з номінаціями на позначення основних людських органів – «очі і груди» (які вже набули ознак символічності у попередніх творах, не цитованих тут), і в сукупності вони становлять «тріаду» людського життя: **сміх** (внутрішній стан людської душі) – **очі** (бачення навколишнього світу

людиною) – **груди** (місце, де знаходиться **серце** як найважливіший орган життєдіяльності, образ-знак внутрішнього світу людини, її почуттів). У поетичних текстах досліджуваних авторів вживаються і такі номінації, як *«сміх душі», «сміх очей», «сміх серця»,* що відбивають концептуальну систему мовців (ліричних героїв текстів), розкриваючи онтологічно-значеннєві смисли їх існування: *«Коли людину самота пече, / Її від суму не рятує праця. / Тоді і тихолітній* [той, що на схилі літ] ***сміх очей***, */ І жінки випадкової плече...»* [8, 12]; *«Це тільки раз – і назавжди. / Як честь. Як без. Як Україна. / Як **серця сміх** і стріль води»* [6, 97].

Ще одним засобом пізнання досліджуваних текстів є метафоричні структури, які переводять картину дійсності у площину нереального, набуваючи при цьому нових граней матеріально-існуючого й ірреального концептуального простору. Порівняймо: *« Голоси, тихе шархання ніг / І реклами неонні. **Покотився** по вулицях **сміх,** / Як горіх по долоні* [5, 28]; *«І знову свист, і **сміх коліс**, / І в колесі людина./ Біжить моя дочка у ліс, / Як я колись...*[4, 98]. Очевидно, під персоніфікованим образом *сміху* розуміється узагальнений образ народу, натовпу, які «котять» по вулицях сміх. Нові художньо-мовні орієнтири розкриває словосполучення *«сміх коліс»,* у якому імпліцитно закладене первинне значення механічного «голосу» колеса: скрипіти, рипіти, свистіти. Контекстуально лексема *сміх* передає асоціативну властивість предмета (колеса), проте додаткові нашарування містять інше смислове навантаження: «зіронізоване» осмислення навколишнього світу, зокрема окремих речей побуту.

Окремі смислові коди часто можуть розкриватися, як уже зазначалося, лише в межах поетичної системи. Спираючись при цьому на ментальну основу сприйняття тексту, а також на окремі етнокультурні значення, відзначимо здатність концепту "сміх" виступати в ролі знакових величин, які формують національно-мовну картину світу. Одним із таких елементів, що має символічне значення, є поняття **"вогонь"**. Порівняймо: *" В тунелі скель – лункі луни / Олені мчать / Франко згасив на віях іскри сміху. Смутен. / А їй...який міцний влили їй горя в серце чар!"* [7, 55]; *"Брязкав іскрами сміх, / Потім пісня пливла , / Що ходила в походи / І з ними, й не з нами* [6, 66]. Метафоризовані словосполучення *"іскри сміху", "іскрами сміху"* не передбачають у своїй структурі значення, закладеного у лексемі "вогонь", проте на імпліцитному рівні можна визначити ширші пласти їх буття (семантичні, асоціативні, символічні): *іскра сміху* осмислюється як *іскра вогню*, що в результаті детермінується як *сміх – вогонь*. Розуміння ***сміху як образу вогню*** розкриває ще один естетично значущий смисл: ***сміх – стихія.***

Серед особливостей реалізації концепту «сміх» в аналізованих текстах відзначимо здатність останнього виступати у складі опозицій *сміх-плач, сміх-гріх, сміх-фарс, сміх-спів,* які є своєрідним емоційно-оцінним показником, виразником настроїв героїв, їх внутрішнього стану (відчуття миру, спокою), ставлення до навколишньої дійсності, тобто на тлі трагічних переживань такі "сміхові" елементи можна визначити як відчай, втрата надії на щось; часто – це пряме протиставлення позитиву і негативу в зовнішньому світі, а також – так звана боротьба внутрішніх начал. Порівняймо: «*Сніг падає. І сойка поміж сніг / Летить, летить, ламає криком тишу, / Здається, світ забув про **плач і сміх**, / Лиш подорожний стежку білу пише"* [4, 65]; *"Господи Всевишній! / **сміх і гріх**! / Час отців, що не бояться Бога* [5, 27]; *Трагедія! / Для зайди – **фарс і сміх**"* [5, 28]; *"Кажуть люди: "Іній на врожай. / Буде хліб – то буде **сміх і спів.**" / Що минуло півзими - на жаль, / Тільки я вже інієм зацвів..."* [9, 28]; *"Приїдь в село, де ходить **сміх та плач** / Від радості, що є зелена радість!"* [6, 29]. Стилістично марковані опозиції з лексемою "сміх" розширюють мисленнєво-чуттєвий простір тексту, інтенсифікуючи абстрактні поняття "гріх", "плач", "фарс", "спів", що репрезентують різні сфери людського життя: ***гріх*** – релігійну, ***плач*** – особистісну, ***фарс*** – соціальну, ***спів*** - культурну. Отже, ***сміх*** як значеннєво відкритий "пласт" емотивного концептуального поля не відділяє, а, навпаки, поєднує названі вище семи.

Своєрідним носієм комунікативної інформації, засобом передачі повідомлення є дієслівна лексема **сміятися** – основний репрезентатор концепту "сміх" у художньому тексті. Охоплюючи у своїй семантиці фізичні та психосеміотичні аспекти дії, ця лексема здатна передавати прагматично значущі смисли, прихильність до адресата чи зневагу, впевненість у собі тощо. Проте матеріал нашого дослідження показав, що найчастіше у текстах письменників Прикарпаття вона вживається у метафоризованому значенні, тобто, поєднуючись асоціативним зв'язком з іншими мовними одиницями, набуває нових граней реально-ірреального світу. Це відбувається внаслідок:

1) флороморфізації (перенесення людських властивостей на рослинність): *"І **сміятимуться** білі **ружі**, / Як завжди, як завжди, як завжди"* [7, 31]; *"Волинь сміється, / сміються гори, / Бо на Поділлі світають зорі* [6,85]; ***"конюшина сміється** / ржанням коней / Червоними губами золотоволосих кобил* [8, 69];

2) зооморфізації (асоціативного зв'язку окремих рис людини з тваринним світом): *" **Сміявся чорно-білий Бус** до мене / Із бузини, що виросла під кленом"* [7, 14]; *"А з-під стола **сміялася** зелена **вовчиця:** / "любов!.. / То червоний перець / Жениться на червоній перчиці..."* [4, 73];

3) метафоризації абстрактних речей, предметів, явищ: *"Але **потяг сміється** – / Й*

вибиває розлуку, / А надія вдовою / На пероні стоїть" [5, 37]; *"Такі пісні, що вже не плачуть очі / **І не сміється** стомлена душа"* [7, 112].

Асоціативний добір (палітра) лексико-семантичного поля досліджуваного компоненту виходить за межі суто конкретних / реальних контекстів, набуваючи додаткових смислових утворень, що пов'язуються не тільки з людського сферою, але й з іншими ірреальними площинами.

Традиційно лексема ***сміятись*** – особливо в ряді однорідних членів – вказує на загальні риси життя людини, проте аналізований матеріал дає змогу виявити вживання її в дещо інших референтних рядах з такими антиномійними дієслівними номінаціями, як *плакати* (на це зверталась увага при аналізі лексеми "сміх"), *зітхати*. Порівняймо: *"І світ **сміється**, / **плаче і говорить**, / Що вийде з берегів Вкраїнське море"* [5, 24]; *"А ти **зітхаєш**, і **смієшся**, / **й плачеш**, / Що я прийшов до тебе і до гір. / Так смійся, смійся, бо гуцульська вдача / Хоч і з лісів, та не глуха, як бір!"* [4, 37].

Частотним у досліджуваних текстах є вживання лексеми "сміх" у складі таких мовних формул (фразеологізованих номінацій), які містять: ***хоч…хоч, тут…тут***: *"Упав, Дон-Кіхот, / Тепер ти – піхота. / **Хоч плач, хоч смійсь**, / Навколо – стіни"* [7, 16]; *" Але світ усяке бачив: / **Тут сміється, тут вже плаче.** / Ми усі на світі тільки гості…"* [8, 99].

Особливе смислове навантаження несе лексема *сміятися* при поєднанні з протилежними за значеннями словами, внаслідок чого утворюються сполучення, що мають ознаки оксюморонного характеру: *"Покинь, пісне, мене / Йди між люди від серця / Хай **веселий зітхне**, / А **сумний засміється*** [10, 19].

Матеріал нашого дослідження також показує, що, реалізуючись в емоційній сфері мовця, концепт "сміх" як мислеобраз у процесі індивідуально-авторського художнього освоєння дійсності дешифрує додаткові смислові нарощення, що сприймаються як результат відповідного психічно-емоційного стану ліричного суб'єкта – узагальненого образу в поетичній структурі тексту.

Порівняймо: *"А в березні так хочеться сніжинок снігу.*

Кажу я: квітніть, наче бриндушки.

*Ви **смійтесь** радісно – (це ж час останніх віхол)*

Цвітуть. Цвітуть, цвітуть на кризі бриндушки.

Це потім. А тепер… Дарую вам сніжинки снігу.

Я, березень, бриндушки наречений.

*Тож **смійтесь** – це ж час останніх віхол,*

Час входу людства в атомну печеру" [5, 81].

У наведеному тексті сфокусована увага на лексемі *смійтесь* та асоціативному ряді, у складі якого вона вживається: пор. *смійтесь* – **як**? – "наче бриндушки", "радісно". Наказова форма лексеми *"смійтесь"* та мовні елементи з обставинним значенням розкривають причиновий характер, закладений у відповідному способі вживання окресленої лексеми: смійтесь *чому? – тому, що* це *"час останніх віхол"*. Якщо на початку поетичного сегмента відповідь на питання **чому?** подається як додаткова (подана в дужках), то у фінальній частині поезії вона остаточно стверджується, підсилюючись ще одним твердженням – *"час входу людства* (узагальнений образ) *в атомну печеру"* .

Першим і другим поетичним сегментом автор проектує читача у дві різні асоціативні зони лексеми "сміх":

1) *смійтесь,* бо наступає весна, тане лід, розцвітають квіти, тобто наступає оновлення природи, а разом – і оновлення Людини, особливо її внутрішніх почуттів та емоцій;

2) *смійтесь* – як іронічний наказ – бо *"атомна печера"* принесе людині смерть; в стані істерії, шоку, немичості перед незмінними трагічними речами, перед смертю у людини виникає сміх і вже не як позитивна емоція, а переосмислене марковане значення *трагедії*.

Лексема ***сміятися*** сприяє розкриттю душевного болю, відчаю, страждання героя, водночас виявляє суперечність між його бажаннями і дійсністю.

Отже, аналіз мовних засобів, що служать для реалізації концепту "сміх" у художньому тексті, показує перспективність такого дослідження. Нами розглянуто лише домінантні лексеми, що виражають концепт «сміх», а проекція його на ширший масив художнього тексту сприятиме повнішому розкриттю естетичного потенціалу цього концепту в лінгвокультурологічному аспекті, дасть глибше уявлення про сміхову культуру українського етносу, зокрема гуцульського, допоможе розкриттю її онтологічної характеристики.

1. Гак В. В. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста / В. В. Гак // Вестник Московского университета: Филология. – 1997. – № 3. – С. 87-95.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Видавництво «Довіра», 2006. – 673 с.
3. Мартинюк А. П. Перспективні дослідження концептів у світлі інтегративної теорії мови / А. П. Мартинюк // Studia Germanica et Romanica : Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання. – 2008. – Том 5. – №2 (14). – С. 20-33.
4. Мельничук Тарас. Князь роси : Вірші / Тарас Мельничук. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1990. – 152 с.
5. Мельничук Тарас. Чага : Поезії / Тарас Мельничук. – Коломия : «Вік», «Просвіта», 1994. – 175 с.
6. Пушик Степан. Галич : Поезії / Степан Пушик. – К.: Молодь, 1992. – 192 с.
7. Пушик Степан. Сонети. Поезії / Степан Пушик. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2004. – 177 с.
8. Стефурак Неоніла. Дикі яблука : Вірші / Неоніла Стефурак. – К.: Молодь, 1991. – 104 с.
9. Радиш Богдан. Чумацький віз: Поезії / Богдан Радиш. – Косів, 1996. – 134 с.

10. Радиш Богдан. Між ударами серця: Поезії / Богдан Радиш. – Косів, 1997.– 87 с.
11. Чехівський О. В. Ментальність гуцулів (за повістю М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» / О. Чехівський // Гуцульщина : перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні : матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів (Івано-Франківськ, 17-18 вересня 1993 року). – Івано-Франківськ, 1994. – С. 84-86.

The article deals the peculiarities of language expression the concept "laughing" on the material of literary texts. The author defines the character of their combine, the functional loading and expressive-assess peculiarities with the help of conceptual analyse.

***Key words**: concept, laugher, the lexeme.*

УДК81'282:930.272+27.247 ***Христина Макович***
ББК: 81.411.2-3

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В УЧИТЕЛЬНОМУ ЄВАНГЕЛІЇ СТЕФАНА ПЛАВ'ЯНСЬКОГО (1668)

У статті розглянуто діалектну лексику з учительного Євангелія Стефана Плав'янського (1668), запропоновано лексико-семантичну класифікацію діалектних слів.

***Ключові слова**: історична діалектологія, лексика, карпатські говірки, учительне Євангеліє*

Найважливішим джерелом історичної діалектології є писемні пам'ятки, які дійшли до нашого часу з минулих століть. Ґрунтовне вивчення їх мови надає багатий матеріал для дослідження регіональних особливостей української мови різних періодів.

Аналіз діалектної лексики, зафіксованої у пам'ятках, дає можливість простежити хронологію, а іноді й географію поширення лексичних діалектизмів у різних часових зрізах, скласти ширше уявлення про характер народної мови певного періоду на теренах, де була написана та чи інша пам'ятка,

Значну частину писемної спадщини карпатського регіону XVI – XVIII століть складають так звані учительні Євангелія – збірники проповідей на неділі та свята. Велика кількість їх списків побутувала на значній території Західної України у вказаний період. Специфічною рисою учительних Євангелій карпатського регіону є те, що їх творили й переписували переважно книжною українською мовою з великою кількістю живомовних, у тому числі й діалектних, елементів, оскільки призначені проповіді були для простих людей. Ці пам'ятки, написані архаїчним діалектом, дозволяють простежити багато рис, які й до сьогодні збереглися в карпатському говірковому ареалі.

Об'єктом нашого дослідження стало учительне Євангеліє Стефана Плав'янського 1668 року, яке зберігається у Відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (НТШ 243).

Можна стверджувати, що ця пам'ятка написана українською мовою, церковнослов'янські елементи не мають у ній першорядної ваги, що цілком відповідає меті, з якою укладалися рукописи цього жанру – донести Слово Боже до вірян зрозумілою їм мовою. Риси української мови у значній кількості відбиті на різних рівнях тексту у їхньому співіснуванні з церковнослов'янською традицією [6, 47-52]. У пам'ятці спостерігаємо і чимало діалектних рис, характерних для карпатського регіону. Значна частина української лексики із тексту учительного Євангелія має виразно діалектний характер. Діалектизми, зафіксовані у пам'ятці, можна зарахувати до різних лексико-семантичних груп, що дасть можливість показати багатство і різноманітність слів, які використовуються на позначення великої кількості сучасних авторові понять.

Незважаючи на релігійне спрямування пам'ятки, у ній численну групу становлять діалектизми, які позначають поняття, пов'язані із господарською діяльністю людей. Чимало з них до сьогодні функціонують у карпатських говірках.

Серед діалектизмів виділяємо значну за обсягом групу **побутової лексики**. Численними є назви на позначення господарських будівель та їх частин. Це, зокрема, іменник ***клеть***, що вживається у значенні, близькому до „комора, господарське приміщення". Це значення ілюструє такий приклад: ***до(м) мон до(м) молн(т)вн, а н дэлѯ того, щобы в нюм солоннны вэшатн якъ оу про(ст)ой клэтн, албо лда якїн рэчн дръжатн*** (20б). Серед інших назв господарських приміщень ***пнвницѯ*** – „погріб, льох" [3, 148]: ***пнвннцю оумурова(л)*** (73а). ***ГУмно*** означає приміщення для зберігання зерна, „ Великий тлумачний словник української мови" пояснює це слово як „тік з господарськими будівлями" [10,342] – ***птнцэ... орю(т), анн жну(т), анн до гумнъ спрѯтую(т)*** (34б). Інші господарські об'єкти: ***вннннцѯ*** – „виноградник": ***насадн(л) вннннцю*** (73а). Як діалектне, це слово кваліфікує „Великий тлумачний словник української мови" [10, 231]. ***Пліт*** – типовий для західноукраїнських говорів діалектизм, що позначає плетену огорожу [9, II, 81]: ***плотомъ огороднлъ*** (73а). ***Гостинецъ*** (123а) - „битий шлях, дорога". У такому ж значенні цей іменник існує в сучасних карпатських говірках [9, I, 188, гуц, 48]. Поняття „криниця" позначається двома словами-синонімами ***стУденецъ*** (12а) і ***стУдницА***: ***началъ студенецъ копатн, н там сѯ вода явнла*** (12а); до ***той сту(д)ннцэ*** (там же). У сучасному бойківському говорі досі функціонує слово „студниця" у значенні „криниця" [9, II, 263] і спільнокореневе „студениця" – „холодна вода" [9, II, 262].

Із сільським господарством, зокрема скотарством, пов'язане слово ***маржина*** (117б) та його варіант - іменник ***марга*** – давні запозичення з

© Х. Макович

угорської мови, які є широковживаними на всій карпатській території діалектизмами на позначення худоби [9, I, 430; 3, 120; 1, 334] У пам'ятках карпатського регіону воно трапляється від XVI ст. [8, 609]. Часте його вживання й на сторінках учительного Євангелія як поняття, актуального для цільової аудиторії проповідей: *имал марги барзо много* (121а). Як синонім також функціонує слово ***скот*** (пор. „скот – худоба" [9, II, 226]. У пам'ятці воно вживається не як збірне поняття, а позначає одну тварину: [Самарянин] *взѧлъ его* [пораненого] *на свой скотъ* (тобто підвіз) (112б). Значення „велика рогата худоба" має і діалектизм ***говеды***: *паса(л) овца и говеды* (47а) (пор. „говядо – худоба" [9, I, 177]). Дієслово ***пасати*** також характерне для карпатських говірок [9, II, 42]. Сюди ж зарахуємо і прикметник ***оупрѧжный*** – „який ходить в упряжі" [3, 192], вжитий у сполученні *опрѧжны(х) воло(в)* (121а).

Чимало діалектизмів позначають предмети домашнього вжитку. Серед них слово ***лавица*** – „лава": *поуд лавицевъ* (76б). У такому ж оформленні вживається цей іменник у бойківських та гуцульських говірках [9, II, 401; 3, 108]. ***Погаръ*** - „склянка, чарка: *тот погаръ пити* (80а) (пор. [9, II, 91]. Цей іменник є раннім запозиченням з угорської мови, вживається він і в Нягівських повчаннях 1588 року [5, 256]. До цієї групи доцільно зарахувати іменник ***кіш:*** *ѥ кошїй окрѣховъ* (53б). У карпатських говорах йому відповідають слова „кіш" – кошик, корзина з лози" [9, I, 354], „кіш – великий кошик" [3, 95]. Іменник ***лино(в)*** у тексті має значення „міцна мотузка, линва": *лино(в) при корабли* (72а). Функціонує це слово у сучасних гуцульських говірках: „линва – міцна мотузка" [3, 112]. Подібну семантику має іменник ***ланц*** – „ланцюг": *оу ланцѣ* (87б) [9, II, 403; 3, 109]. Прикметник ***иглѧное*** (*иглѧное оухо* (70б)), похідний від *игла* (пор. „игла – голка" [9, I, 324]).

Серед назв їжі можна виділити лише діалектизм ***солонына*** (20б) зі значенням „сало" [3, 175].

Досить нечисленні назви одягу. У загальному одяг позначає іменник ***одѣнѧ:*** *и та(к) сѣл оу то(м) одѣню* (14б) (Пор. „одіня" – одяг" [9, II, 16]). ***Сѣракъ***, очевидно, означає верхній одяг: *кто тобѣ сѣракъ бере(т), не борони и сорочку* (90а) (пор. „сірак - сукняна куртка, стара свита" [9, II, 219]. Іменник ***баршан*** – „оксамит" - запозичення з румунської чи угорської мови [7, I, 146; 5, 84]: *оубировалъ оу злото ц баршаны главы* (101б). Сюди ж зараховуємо і дієслово ***оболочисѧ*** – „одягнутися": *ѭбѣстє мали...во ѭ оболочисѧ* (34б). У сучасному бойківському діалекті „оболочися" означає „надіти на себе сорочку" [9, II, 10].

Господарської діяльності стосуються також дієслова ***оббырати*** – „збирати, обривати урожай" (*оббырати винницю*) (73б)), ***спрѧтовати*** – „збирати, ховати": *ѭбысме не спрѧтовали товары на зємли* (35а) (Пор. «спрятати – сховати» [9, II, 246]). Похідний іменник ***спрѧток*** теж має значення, подібне до „добро, товари": *спрѧтку...набываю(т)* (72а). На розпоряджання майном, господарством вказують суміжні за семантикою слова ***рѧдити*** (116а) та ***справувати*** – *вѣми речами справѹѥ(т)* (18а).

З діяльністю як такою пов'язане слово ***дѣлателїє*** (74б), що перекликається з дієсловом *ділати*, яке функціонує в карпатських говірках, зокрема у бойківських , і має значення „робити" [9, I, 220]. На діяльність вказують слова ***озмѣмо*** (109б) – „візьмімо" (пор. гуц. „озьмити – взяти" [3, 138]). ***Дотиснутисѧ*** – „доторкнутися": *дотиснѹвся ѡчїй и(х)* (49б), дієприкметник ***ѹчине(н)*** від *учинити* – „створити" (*свѣт ѹчине(н)* (89б)), для порівняння - у бойківських говірках „учинити" – зробити" [9, II, 325].

Інша, досить велика група, – діалектизми, пов'язані з **явищами природи**. Одну зі стихій позначає іменник ***полом'ѣнь*** – „вогонь, полум'я: *якъ вода загашѹєтъ полом'ѣнь огнѧный* (100б). Інші природні явища позначають слова ***облакъ*** – „хмара" *оустѹпи(л) на облакъ* (14а). Цей іменник праслов'янського походження досі функціонує у бойківських говірках [9, I, 9], Окрім того, „Атлас української мови" фіксує вживання його зі значенням „хмара" у деяких населених пунктах Буковини [1, 356]. Слово ***денница*** має значення „вранішня зірка", про що довідуємося з такого контексту: *свѣтлый, яко денница, котраѧ сходи(т) прє(д) свѣто(м)* (98а). Хвиля позначається іменником ***габа***: *оутоплѧємєсѧ габами вѣтровыми* (59а). У сучасних гуцульських говірках це слово має значення „хвиля на гірській річці„ [3, 42], воно, подібно до багатьох карпатських діалектизмів, запозичене з угорської мови [8, 586]. Іменник ***кал*** має значеня „болото": *и плюнѹвъ на землю, и вчини(л) мало калѣ и(з) слиною своєю стою* (8б). Пор. „кал – бруд" у бойківських говірках [9, I, 336].

Кілька діалектизмів стосуються особливостей рельєфу, природних реалій карпатської території. Це іменник ***язвина***, що означає, очевидно, „яма, вирита водою, де живуть лисиці" [9, II, 401]: *лисы язвины имаю(т), (а птицѣ нбны гнѣзда)* (50б). Таку ж семантику має і слово ***поноры*** (*лисы поноры имаю(т)* (50б)). Це, можливо, молдавське запозичення, що походить від

болгарського „понор" – карстова яма, куди стікає вода" [7, IV, 513].

Трапляються у тексті учительного Євангелія і слова, значення яких пов'язане з тваринним та рослинним світом. ***Оужище*** – згрубіла форма від слова *уж* – саме таке звукове оформлення має це слово у бойківських і закарпатських говірках [9, II, 313]. *Проволочи оужище товстое скрѣзѣ иглѣ* (72а). Змію, гадюку позначає діалектизм ***козачка*** (див. [7, II, 497]: *козачка...ба(р)зо скрѣ(з) тѣсныи ро(з)скалѣбины тиснє(т)сѧ, ѭбы сѧ с неи стараѧ кожа зо(м)кнѹла* (29а). Типове для карпатських говірок фонетичне оформлення має й іменник ***пчола*** (145а). На частини дерева вказують іменники *голѣѧ* (148б) (пор. бойківське „голуза – гілка" [9, II 182]) і ***стовпѧ*** - „стовбур"(146а).

Окрему, досить велику групу складає діалектна лексика, що пов'язана з **фізичним станом людини.** Це іменник ***кирва*** («кров»), фонетична специфіка його оформлення (рефлекс колишньої звукосполуки ръ) типова для карпатських говірок [2, 210]. Для порівняння, „кирви" – кров" [9, I, 349] „кирва" – кров" [3, 93]. *Из рѣкъ ваши(х) кирвє и(х) бѣдѣ искати* (85а). Велику частину діалектизмів цієї групи становить лексика на позначення хвороб, немочей (використовується у зв'язку з дидактичною функцією твору для змалювання хвороб фізичних та душевних). Це і фонетичний діалектизм ***хороба*** (127а) [9, II, 345, 3, 202], і його синоніми ***немѣчь*** (61а), ***болесть*** (31а) (пор. „болість" – біль" [9, I, 64]. Часто зі значенням „хвороба" використовується угорське запозичення ***бетег*** [7, I, 178]: *бѣдѣ ѣбоства и бетегѣ терпеливе зносилъ* (102б). У тексті відзначено також спільнокореневий прикметник ***бетежний*** („хворий, немічний"): *ѡтцъ того бєтє(ж)ного* (61а), та дієслово ***розбѣтєгли***: *вшитци єсмо сѧ розбѣтєгли* (110б). Очевидно, таке ж значення має й прикметник ***бєстѣжный***: *ѡ(т) людїй оупалы(х) и бєстѣжныхъ* (39б).

На **відчуття та почуття** вказує досить багато діалектизмів. Серед них дієслово ***навижати*** – любити: *навижаючи ирковъ стѣю* (81а). Воно досі функціонує із цим значенням у низці карпатських говірок [9, I, 462; 3, 128]. Широко розповсюджений у карпатських говірках мадяризм ***банувати*** - „тужити": *мужєвє...барзо смѣтны были, банѹючи, що сѧ розлѹчили съ Хрїстом* (14б). [9, I, 43; 3, 21]. У тексті зафіксовано також похідний іменник ***баность*** (43б) („туга, жаль"). Діалектизм ***завидіти*** має значення "заздрити" (*не завиди(т) никому* (90а)) і з таким значенням поширений у бойківському та гуцульському говорах [9, I, 262, 3, 73]. Почуття шани передається словом ***поважѣнѧ***, що має властиве карпатським говорам фонетичне оформлення: *годенъ поважѣнѧ* (142а). Трапляються у тексті й діалектизми, запозичені з польської мови. Серед них - ***долегливост*** – „турбота, прикрість" [7, II, 105-106]: *ѭбы и мы всѣ(х) доле(г)ливостїй тєрпѣли* (19б). ***Фрасѹнок*** (111а), що означає „смуток, печаль. жаль" (а також однокореневе дєслово ***фрасовати***) і ***тросканѧ*** (115а) із приблизно таким же значенням. Синонімом до попередніх іменників є широковживаний у карпатських говірках діалектизм ***жѹрба*** – „журба" [9, II, 256; 3, 72]: *нєхотѣ(л) и(х) залишити оу жѹрбѣ* (14а).

Побажання передається дієсловом ***зычити*** (70а) - „бажати" [9, II, 309]. Подібне значення й у дієслова ***важити***: *сѧсѣдови своєму злє нє важити* (49а).

На **зорові відчуття** зокрема вказують такі діалектизми: ***позирати*** „дивитися": *а тєпєръ позираєтъ Бъ на молитву слѣпого, который сѧ слѣпымъ оуродилъ* (10а). Дієслово „позирати" має таку ж саму семантику і в сучасному бойківському діалекті [9, II, 98]. ***Призирати***: *призирає(т) Бъ на млтвѣ покорны(х) людїй* (34а), ***ѡбачити***: *коли ѡбачи(т) Гдь Бъ* (13а) (пор. бойківське „обачити - звернути увагу, подивитися" [9, II, 3]). ***Глѧдати*** за значенням є близьким до „шукати": *живота вѣчного глѧдаймо* (87а), (пор. [9, I, 175]). ***Бачѣнѧ***: *майтє бачѣнѧ на оучитєлїй* (75б).

Якості людей, явищ, предметів передаються словами ***лихоє*** : *лихоє слово* (76а) (пор. „лихий" - поганий" [9, I, 411]), ***розмаитыи***: *оу грѣ(х) и оу розмаитыи болєсти* (60б), ***плюгавий***: *смртъ бѣдєтъ люта...нагла, плюгава* (52а), На певний статус вказує прикметник ***поцтивий***, що має семантику «чемний, ввічливий": *собѣ хто єи поцтивимъ ѡбычачає(м) заслѹжи(т)* (10а). Прикметник ***моцный*** – „сильний, дужий": *въ(з)нєс(с)ѧ яко моцный цръ* (15б). У тексті засвідчується також полонізм ***окрѹтний*** зі значенням „жорстокий, лютий" [7, IV, 174]: *окрѹтнѹю наѹкѹ* (19б).

На **мисленнєву, пізнавальну діяльність** вказує слово ***потѧмлѧти***, що вживається у тексті зі значенням „пам'ятати": *потѧмлѧйтє вы сами на себє и на стадо* (66а), причому в сучасному бойківському діалекті значення його дещо відмінне: „потямити – запам'ятати" [9, II, 127]. ***Гадати*** („думати"): *златолюбєцъ нє гадалъ ни ѡ ѭ* (50б) – це слово типове для бойківських говірок (має значення „говорити" і „думати" [9, I, 155]. ***Споминати*** (40б) - „згадувати" (Див. [9, II , 243], Засвідчено й кілька синонімів, які вказують на здивування, подив. Це дієслова ***чѹдоватисѧ***:

чѣдовалисѧ члвѣко(м) (46а) та ***задивоватисѧ*** (40а). Обидва ці слова мають значення „здивуватися” у бойківських говірках [9, II, 269, 376]. З мисленнєвою діяльністю пов’язане і слово ***розгадовати*** („роздумувати”): *нє розгадуючи* (30а) (Пор. „розгадати собі – подумати” [9, II, 183]).

Велику частину засвідчених діалектизмів можна пов’язати з **мовою та мовленням**. Серед них полонізм ***росказати*** („наказати”): *слѣзѣ(м) роскажє(т)* (85б), а також віддієслівний іменник ***розказанѧ***: *вєдлѣгъ росказанѧ твоєго живѣ(т)* (21б). На поширеність цих слів у карпатських говірках вказує їх фіксація у діалектних словниках [9, II, 184; 3, 164]. Дієслово ***запрѣчати*** (136а) має значення „забороняти” (пор. [9, I, 283]).

Певним чином пов’язане з цією групою дієслово ***волати*** («кликати»): *звоны на нѣ волаю(т)* (кличуть грішників до церкви) (80б). Синонімами є дієслова ***прошовати*** *то(т) то що слѣтъ бы(л), цю прошова(л) сѣдѧи при дорозѣ* (8б) та ***ковдовати***: *ковдовати хлѣба* (75а). Обидва слова мають значення «жебракувати, старцювати», причому другий діалектизм є запозиченням з угорської мови [7, II, 482; 4, 93]. Дієслово ***звѣдовати*** має значення «розпитувати»: *Має(т) лѣта, самого звѣдѣйте, нєгай ѡ собѣ мови(т) са(м)* (9б). „Обманювати, оббріхувати” означає польське запозичення ***окламовати:*** *щобистє неокламовали єдинъ другого* (68б). «Замовляння, заклинання» означає слово ***баї***: *нє надѣйсѧ на баи* (110б) (пор.„бай” – замовляння „ [3, 20]). У Нягівських повчаннях „бай” використовується із семантикою „знахарство, ворожба” [5, 11].

Іменник ***бѣзоншацтво*** та ***бѣзоншаг***, що означають, відповідно, „свідчення” та „свідок” є давніми запозиченнями з угорської мови (фіксуються у писемних пам’ятках від XVI століття) [8, 88]: *длѧ бѣзо(н)шацтва справъ єго стых* (15а).

Чимало діалектної лексики пов’язано із **сімейним та соціальним станом людей.** Сімейну спорідненість передають іменники ***донка*** (88а), ***матка*** (39а), що таке саме оформлення мають в сучасних карпатських діалектах (пор. [9, I, 433; 3, 121]). Подружжя, подружній стан позначає діалектизм ***малженство*** (67а), запозичений з польської мови (пор. „малженский стан – подружжя” [9, I, 427]).

На статус у суспільстві вказують слова ***дѣдичъ*** (73б), що у тексті Євангелія має значення „вельможа, пан, поміщик” [9, I, 219]. Запозичений з угорської мови і широковживаний у карпатському масиві говірок іменник ***газда*** (74а) має семантику „(заможний) господар, хазяїн”: [9, I, 156; 3, 51].

Вжитий у множині іменник ***бырови*** має, очевидно, значення «суддя» і вживається у синонімному ряді: *оурѧды, бировы, божєныи люди* (68а). Він також є запозиченням з угорської [7, I, 184], (зафіксований у пам’ятках із XV століття) [8, 578]. Схожу семантику цього слова подають етимологічний і діалектні словники: «бирів – війт, сільський староста, сільський суддя” [7, I, 184], „бирів – *заст.* війт” [3, 25]. Слово ***копѣтанъ*** виступає у поясненні (глосі): *сотни(к), або копѣтанъ* (39а). До назв людей за родом занять належить іменник ***шафар*** - за тлумаченням „Великого тлумачного словника української мови” - „старший лакей; дворецький, ключник, економ” [10, 1310]. У цілому це відповідає семантиці слова у тексті, що випливає з контексту: *зоставилъ такїи шафарѣ, ꙗбы скарбо(м) єго сты(м) рѧдили* (31б). Відповідну семантику має і спільнокореневе дієслово ***шафованѧ***: *выбра(л) събѣ го(д)ны(х) людїй ко шафованю слова й наоуки своєи стои* (39б). Іменник ***ворожилѧ*** (111а) позначає ворожку (пор. [9, I, 144]).

З певною антисоціальною діяльністю пов’язані діалектизми ***драпѣжник*** (137а) – „злодій, грабіжник”, ***лотр*** (61б) – „грабіжник, розбійник”, ***то(л)вай*** (69б). Останній іменник має практично таку ж саму семантику, що й попередні, і є угорським запозиченням [8, 628]. Етимологічний словник подає його фонетичну видозміну *товгай*, що означає „розпусник, негідник, голодранець” [7, V, 587].

До окремої групи слід зарахувати діалектизми, що передають різноманітні **відносини між людьми**. Це, наприклад, слова із семантикою „зустріти”, які практично у такому самому вигляді досі функціонують у бойківському говорі: ***зострѣтити*** (42а) - „зустріти” [9, I, 319], ***истритити*** (42а), ***пострѣтити*** (95а) „стрітити” [9, II, 260]. Суперечку, непорозуміння позначають слова ***розривка*** (*оучини(т)сѧ ро(з)рывка мєжи ними* (66а)) і ***перека*** (*за то была пєрєка межи народы* (22б)). Повагу, шанобливе ставлення, догоджання передають дієслова ***честовати***: *ѡ(т)ца и мръ свою абы чєстовали* (54б) і ***ѡтчєстовати*** (125б) (гуц. „честувати” – шанувати, пригошати” [3, 212]), ***догажати***: *котрый сємѣ свѣтѣ догажа(т) и в нєм сѧ кохає(т)* (36б) (бойк. „догаджати” – постачати, давати, посилати” [9, I, 224], ***забѣга(т)***: *надаремно забѣга(т)* (118б) (бойк. «забігати” – старатися» [9, I, 259]). Кривду, знущання, позначає іменник ***избытковањ***: *насмѣванѧ и избы(т)кованѧ* (55б) [3, 81]. Семантика „берегти, стерегти, пильнувати” об’єднує дієслова ***варовatисѧ***: *варѹйтєсѧ справъ диѧволски(х)* (49а) (гуц. „варувати” – берегти, пильнувати” [3, 33]), ***дозирати***: *чого и(м) потрєба, тымъ и(м) дозирати* (49а) (бойк. „дозирати” -

стерегти, доглядати, піклуватися” [9, I, 225]), ***сокотити***: *оусокотимєсѧ ѡны(х) дїаволски(х) сѣтєй* (34а) (гуц. „сокотити” - пильнувати, стежити» [3, 143]). Останнє дієслово походить від румунського „стерегти худобу” [7, V, 346].

На **торгівлю, торгові відносини** вказує слово ***кѹпецтво***, що має значення, близьке до «торг, базар» (пор. бойк. «купецтво – торг” [9, I, 395]): [люди замість іти в неділю до церкви] *бѣжат по кѹпецтвѣ* (82а). Має схоже значення і використовується у подібному контексті й іменник ***кѹплѧ***: *бѣжат по кѹплѧхъ, по довзѣ(х)* (51б).

Деякі діалектизми вказують на **матеріальне становище людини**. Це, до прикладу, полонізм ***надза*** - „нужда”: *нє хѹчємо чѣти вєликои надзы своєи* (88а) і похідний іменник ***на(д)зник*** („бідняк”) (102а) (гуц.„нендза” – нужда, злидні” [3, 132]. Сюди умовно можна зарахувати і слова ***доходы*** („дохід – прибуток” [9, I, 230]): *ꙗбы доходы бра(в)* (85а). ***Хосен*** позначає вигоду, користь, причому у тексті є відповідники чоловічого й жіночого роду – ***хосна***: *нычъ хосны ис того постѹ* (62б) і ***хосен***: *бѹдѹ(т) давати хосен из винницѣ газдѣ* (74б), а також зафіксовано однокореневе дієслово ***хосновати*** (85а) (пор. гуц. „хоснувати” – користати” [3, 203]).

Декілька діалектизмів мають **просторове значення**. Це, зокрема, іменник ***граница***: *из границ погански(х)* (87б) (пор. бойк. „границя – кордон, межа” [9, I, 190]). Слово ***варыш*** має значення «місто, містечко»: *варыш Капернаѹм* (46а) і є ще одним угорським запозиченням [4, 77; 8, 583]. Фіксується також слово, похідне від цього діалектизму *варышецъ* (*оубогый варышецъ* (32а))

Семантику «**частина від цілого**» мають діалектизми ***половицѧ*** (137а) – «половина» і утворене за цією ж словотвірною моделлю слово ***чєтвертицѧ*** (137а) („четвертина”). Такий же вигляд слово „половина” має у сучасному бойківському діалекті [9, II, 106]. Сюди ж умовно зараховуємо слова ***ѡдробины***: *ѡдробины исти* (88б), та ***ѡкрупици***: *пси идѧ(т) ѡкрупи(ц)* (87б).

У пам’ятці відзначено досить багато діалектних **прислівників**. Серед них прислівник ***гораздъ*** - „добре”: *ци важи(т) смѹ гораздъ* (12б) , ***добрѣ***: *добрѣ рѧдити* (116а)) (пор. бойк. „добрі” – добре, сильно [9, I, 223]), ***барзо*** – „дуже”: *барзо єсмо слѣпы* (12б), ***борше*** - „швидше”: *борше пришли* (40б) (пор. [9, I, 67; 3, 28]), ***завсє*** – „завжди”: *ѡнаѧ вода завсє сѧ ховала* (12а) (пор. [9, I, 264]), ***нагло***: *поросплкалисѧ нагло* (129б) (пор. гуц. „нагли” – раптово” [3, 128]), ***гойно***: *вєсєлилсѧ гойно* (100б) (пор. бойк. «гойно” - щедро» [9, I, 179]), ***внивеч***: *наѹкѹ внивє(ч) ѡбєртає(т)* (98б) („внивичь”– нанівець” [9, I, 137]), ***посполѹ*** (106а) - „спільно, разом” [9, II, 121; 3, 155], ***перше*** - „давніше”: *котрый бы(л) пє(р)ше слѣтъ* (9а) [9, II, 57], ***досыт*** - „удосталь”: *посыла(л) жиды по водѹ...и было єи досы(т)* (12а) [9, I, 262], ***подалекѹ***: *ѡбходѧ(т) црко(в) стую подалекѹ* (51б) (пор. гуц. „по далеку” – здалека” [3, 152]), ***мало***: *вчинилъ мало калѹ* (8б), ***стокро(т)*** - „стократно”: *сто кро(т) такомѹ нагороди(т)* (90а) [9, II, 254], ***нелацно*** – „нелегко” *яко нєлацно велбѹдѹ скрѹзѣ игліное оухо пройти* (70б) (пор. [4, 158]) ***гамѣшино*** – „брехливо”: *и то(т) Арїй мовилъ хѹлѹ, и оучилъ гамѣшино на сѧ Бжїѧ* (18а). Останнє слово є раннім запозиченням з угорської мови [8, 578] і досі функціонує в гуцульських говірках: „гамішний” – ласий, жадібний” [3, 43].

У тексті Євангелія фіксується також певна кількість діалектних **займенників.** Деякі із них запозичені з польської мови і дотепер вживаються у карпатських говірках. Це, до прикладу, ***жадний*** („жоден”): *посмє(р)ти трѹдно споминати Бѣ, и в пєклѣ жа(д)ный нєисповѣдимыѧ* (11а) (пор. бойк. „жадний” - жоден, ніякий” [9, I, 248]), ***ꙗшиткий*** („весь”): *дозналъ оушитки таємницѣ ср(д)ца* (51а), ***лєда-якїи***: *лєда-якїи рѣчи дръжати* (20б) і похідний прислівник ***лєда-як***: *лєда-як жили* (67б). Це слово фіксується у діалектних словниках: „леда-як” – будь-як” [9, I, 406] „лєда – єкий” – „будь – який” [3, 110], Займенник ***инчий*** (120б) має фонетичне оформлення, типове для карпатських діалектів [9, I, 325; 3, 86],

Значну частину виявлених діалектизмів складають **службові слова**. Прийменник ***дѣлѧ*** (30а) – «для» і досі функціонує у сучасному бойківському («діля» [9, I, 220]) та гуцульському діалекті («ділі» [3, 60]). У тексті пам’ятки часто трапляються конструкції з типовим для карпатських говірок прийменником ***д*** або його варіантом ***и(д)***: *и(д) вечерѹ* (53б) [3, 55; 9, I, 202; 2, 212], Діалектний характер мають і приймнники ***скрѹзѣ***, зі значенням «через»: *яко нєлацно велбѹдѹ скрѹзѣ игліное оухо пройти* (70б), ***противко*** (28а) , а також прийменник ***верх*** – «поверху, зверху» [10, 375]: *верх горы* (76б).

Трапляються у тексті і специфічно діалектні **сполучники**, як, наприклад, ***ано*** зі значенням «тільки, але»: *та(м) бы ра(д) каѧтисѧ, ано нѣколи бѹдє(т)* (64б), у фонетичному варіанті «єно» цей сполучник фіксує «Словник бойківських говірок» [9, I, 246]. ***Прото*** виступає з семантикою «проте, однак»: *прото подобає(т) ѡзнаємити* (94а) (пор. бойк. [9, II, 156]). Складений сполучник ***длѧ того*** часто вживається зі значенням «тому»: *Єсли бы кто вызналъ Хѹ, то выверженный бѹде(т) и(з) посполитства, длѧ того рєкли родичѣ єго, має(т)*

възра(к), самого звѣдѕите(9б). Сполучник ***а*** у функції єднального також є полонізмом, який у тексті нерідко вживається у конструкціях на зразок *ωбернѣмесѧ ω(т) злостій, а каимесѧ и(х)* (34а) чи *роскошныи, а потѣшлївыи* (34а).

У більшості випадків у тексті Євангелія використовується фонетичний варіант частки ***чи ци***, типовий для карпатського говіркового регіону: *кто съгрѣши, ци сесь слѣпый, ци родителѣ єгω* (8б). Специфічне фонетичне оформлення має і частка ***нехай***: *негай ω собѣ мови(т) сам* (9б). Виразно діалектний характер мають також частки ***чом*** - „чому": *чом коли єсмесѧ кр(с)тили* (45а) (пор. [9, II, 374]), ***хотѧй***: *хотѧй было много писма* (13б), ***токмо***: *токмо стєрєзи* (70а) (бойк. „токмо" - тільки" [9, II, 295]). Значно частіше вживана, аніж «тільки» частка ***лиш***: *ли(ш) тото знаю, що є(м) бы(л) слѣ(п)* (9б).

Проаналізована лексика дозволяє переконатися, що в учительному Євангелії представлені діалектизми багатьох семантичних груп, які стосуються різноманітних сфер людської діяльності, осмислення світу. Вказані слова органічно вплітаються у тексти проповідей, надаючи їм виразно народнорозмовного забарвлення, сприяючи зближенню церковної й народної мови. Показово, що використовується діалектна лексика не лише у проповідях, але і в перекладених із церковнослов'янської мови Євангельських читаннях, які їм передують. Це дуже виразно демонструє спосіб, яким народна українська мова прокладала собі шлях у релігійну сферу і ставала невід'ємною частиною конфесійного стилю.

1. Атлас української мови: У 3 т. – К., 1988. – Т. 2.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія. – К., 1980.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.
4. Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI – XVIII веков. – Studia Slavica. – Т. IV. – Budapest, 1958.
5. Дэже Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен. 1985.
6. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі. – Львів, 2003. – С. 45-63.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2006. – Т. 1. – 5.
8. Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. – Будапешт, 1976.
9. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. - ч. 1, 2. - К., 1984.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь, 2005.

The research of the vernacular elements in the monuments of the Ukrainian language is interesting from the point of view of the historical dialectology. The article presents a detailed analysis of the dialectal words in the Didactic Gospel compiled by Stefan Plavyanskyy in 1668. In particular there are represented lexical-semantic groups of these dialectal elements. Many of them exist in the dialects of Carpathians at the present day.

Key words: *historical dialectology, lexis, Carpathian dialects, Didactic Gospel*

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 УКР)

Анна Огар

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *НЕБО* В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ СТЕПАНА ПУШИКА

Статтю присвячено аналізові концепту небо у поетичній мові Степана Пушика: окреслено семантичні рамки концепту, охарактеризовано його ядерно-периферійну структуру та особливості мовної презентації.

Ключові слова: *концепт, мікроконцепт, макроконцепт, ядро концепту, периферія концепту, діалектизм, вербалізація.*

У лінгвістичній науці опрацьовано окремі аспекти концепту *небо*, зокрема на матеріалі творів Т. Шевченка (В. Кононенко), М. Стельмаха (І. Серебрянська), Лесі Українки (О. Густодим, Л. Савченко), П. Тичини (О. Пахомова). У дисертаційній праці О. Маленко схарактеризовано специфіку використання в українській поетичній мові компонентів лексико-семантичної групи "небо". Однак аналізу концепту *небо* та засобів його вербалізації у поетичному дискурсі Степана Пушика ще не здійснено.

Сьогодні учені, пропонуючи різноманітні підходи до класифікації концептів, одностайні у тому, що концепт *небо* належить до найвагоміших – як в українському культурно-мовному просторі, так і у світовому, що спричинено місцем згаданої реалії в житті народу, її властивостями, функціями, приписуваними людиною якостями. Ось чому концепт *небо* – базовий, основний, ключовий [3, 81-84]. Він також виступає макроконцептом щодо об'єднаних у його складі мікроконцептів.

Макроконцепт *небо*, як і кожен із його компонентів-мікроконцептів (ядерних і периферійних), є відповідним чином ієрархізованою структурою. У його центрі – однойменний мікроконцепт, ядро якого формує словникове значення лексеми *небо* з усіма традиційними компонентами – денотативним, сигніфікативним та конотативним. В основі периферійної семантики лежить етнічний досвід письменника, у нашому випадку – Степана Пушика, який накладається на всю сферу основного лексичного значення як "другий ярус", оскільки відображає різноаспектні унікальні ознаки референта, а також специфіку його сприйняття представниками певної лінгвокультурної спільноти [1, 56].

У поетичній мові Степана Пушика семантику мікроконцепту *небо* формують такі складники:

© А. Огар

1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола: *Та настане пора, й* ***небесами*** *На світанку, удень чи вночі Від міцної холодної брами Прилетять щебетливі ключі [4, 52]; Доноситься запах нових холодів. Над горами* ***небо*** *нависло червоне, І яблуня – горда княгиня садів – Скидає коштовності літа з корони [4, 51]; І білий цвіт* ***небесної корони*** *Покрив студену землю наче грим [5, 133]; А ген-ген за селом сині гори З* ***блакиттю*** *злились [6, 52]; Розсипала зірки* ***Синьоока вись***, *І вони летять до смерік [6, 104]; А* ***небо – неначе старенький сіряк***, *Все обрій затис, як обруч [4, 6]; За темним лісом сонце сіло, Над темним лісом* ***небо-цвіт***, *Під темним лісом пахне сіно, І пахне цвітом білий світ [4, 36]; Цілував я дівчину під* ***шатром небес***, *І цвіли барвінчики В білих горах десь [5, 128]; У душі моїй повно тлуму: Журавлі летять!* ***Небо – шовк!*** *[4, 50].*

2. Творіння або вись людського духу: *Те люди творять на землі, Що підніма у* ***високості*** *[6, 54]; Так, поезія – пісня землі та* ***небес***, *Вона родичка тиші та грому [4, 13]; Тримають* ***небеса*** *– Кобзар і Каменяр [5, 27]; Нема в гороб'ячому серці тих сил. Щоб крила орлині підняти до* ***небес*** *[6, 38].*

3. Ідеал, мрія, найсвятіше: *Без любові до* ***неба*** *– Любові до волі нема [6, 58]; Він [соколонько] кружляв – горів. Сягти* ***небес*** *хотів[4, 44]; І* ***небо*** *найвище, І* ***небо*** *найближче – удома [4, 68].*

4. Мірило правди, справедливості: *Був Тік у Галичі! Та й той у землю втік! Якби могло, Було б втекло і* ***небо*** *[4, 60]; Умирають кати – Та не тріскає* ***небо***, *І не плачуть дерева, А тішиться цвіт [4, 100].*

За одинадцятитомним Словником української мови, у мікроконцепті *небо* ядерним є лише перший компонент із перелічених [7, 249]. Три інші матеріалізують взяте поетом з системи народних уявлень розуміння божественної природи неба, що вкотре засвідчує домінування ідеального у свідомості українців.

Отож концепт *небо* в обстежуваному поетичному дискурсі Степана Пушика вербалізується узуальними лексемами *(небо, небеса)*, перифразами *(синьоока вись, небесна корона, шатро небес)*, іменниковими словами, утвореними від лексем – назв найхарактерніших ознак явища – блакитне, високе *(блакить, високість)*, дескриптивними конструкціями *(небо неначе старенький сіряк)*, складним неологізмом прикладкового типу *(небо-цвіт)* й еліптичним порівнянням *(небо – шовк)*.

До ядерних у макроконцепті *небо* зараховують концепти, які йменують небесні світила – сонце, місяць, зорі [2, 8]. Загадковість їхньої природи спричинилася до з'яви численних міфів, легенд, переказів, на які накладалися часові й світоглядні нашарування. Позитивна роль небесних світил (як практична, так і естетична), давні релігійні традиції їх культивування оточили ці феномени божественним ореолом. Значущість концептів *сонце, місяць, зоря* у поетичному малюнку Степана Пушика визначається значенням, яке поет концентрує у їх номенах: окрім фіксованого словником значення, виявляються індивідуально-авторські семантичні модифікації, грунтовані на символічній основі образів небесних світил.

Найяскравіше і найширше в обстежуваних творах запрезентований концепт *сонце*, який презентують такі семантичні сектори:

1. Центральне небесне світило, також світло і тепло, що ним випромінюються: *Бреде у хмарах* ***сонце-лев***...*[6, 98]; І кинуло* ***сонце*** *на сині ліси Зливу свого проміння [4, 32]; Дороги степові, зелені смуги лісу, І золото, й смарагд чоренної землі, І* ***сонце***, *як в огні розжарене залізо, Могили скіфські в млі У неба на крилі [4, 9];* ***Сонце*** *червоне в віконце,* ***Сонце*** *червоне на сніг [4, 22]; Не* ***золото-сонце***, *а мідь...[6, 88]; Тут камінь цвіте, тут* ***сонце*** *таке золоте! [6, 39].*

2. Друг, супутник на життєвому шляху і людей, і країн: *Побратиме, ясне* ***сонце***, *Коли будеш в тій сторонці, Де бував я, Де не буду...[6, 95]; Життя – то шлях, Із* ***сонцем***, *І в грозу [5, 94]; Пусті слова: край* ***сонця***, *гір і хмар. Безсмертя Грузії: Шота... Давид... Нодар...[5, 46].*

3. Добро, моральна цінність, духовний скарб: *Сивий майстре, чарівний Чугайстре, твій різець – як скрипаля смичок. Може, і душа у тебе, майстре, Із листочків,* ***сонця*** *й зірочок? [6, 99]; Я б дав тобі* ***Сонечка*** *частку, І серця, і щастя [6, 32].*

4. Джерело життя, втіхи, радості: *Гей ви, гей ви, березні та квітні, – Повінь* ***сонця*** *– серце замале, А найперше птахи перелітні Розшнурують небо зимове [4, 28]; Земля дочекалась і рясту, і* ***сонця***, *і цвіту...[4, 128].*

5. Уособлення достойників, на яких має рівнятися людина (іноді і в протилежному значенні): *Радість з серця аж б'є – стали святами будні, Ясне* ***сонце*** *твоє Не звертало з полудня [6, 62]; І буде йти народ до Вчителя-Франка, Бо він до нас зійшов мов* ***сонце*** *із-за хмар [5, 27]; Воно до підлеглих немиле, Як мряка осіння. Для вищого –* ***сонце!*** *Для вищого – пуп управління [5, 52].*

6. Висота, до якої прагнуть: *Аби ішла [Батьківщина] і не знала Зневаги-покори, Аби росла аж до* ***сонця***, *Мов Карпатські гори [6, 50].*

У поетичному доробку Степана Пушика є рядки, у яких лексема *сонце* своїм концептуально-семантичним значенням не виходить за окреслені межі, але вони цікаві з погляду кореляції з діалектною мовою, скажімо: *Наділо сонце червоні гачі І під троїсту музику скаче [6, 21]* або *На тарелі полонини – Тепле сонце у перині Хмарки білої густої [6, 22].*

Як бачимо, номінація концепту *сонце*, зрештою, як і інших концептів, має на собі відбиток гуцульського мовомислення автора. Персоніфікація сонця відбувається шляхом наділення його не просто рисами людини, а рисами гуцула: воно у

гуцульських штанах (червоних гачах), танцює-скаче під так любу серцю гуцула троїсту музику; характерні для гуцульського краю полонини поет метафоризує у тарілку (гуцульське *тарель*), яка пригортає сонце, оповите хмаркою, – лише споглядання такої простої і водночас величної картини гуцульської природи могло породити ці рядки у талановитій душі.

Концепт *місяць* здебільшого позиціонується як небесне тіло, нічне світило, його репрезентує однойменна лексема, хоча трапляються й винятки: ***Місяць**, наче косівська тарілка, Слухає, як туга, край села, З дискотечним співом перестрілку Скромна перепілка почала [5, 102]; І купався **місяць** в золотім волоссі, То не ясен **місяць** – лиш його проміння [5, 126]; Який прекрасний край Поділля: Хати, сади і лан за ланом. І тої білої неділі **Молодик-місяць** ходить паном [6, 69]; Не ти, а інший вирвався у космос. І походив по **Місяцю** не ти [4, 4]; А на річці плава човен, Над горою **місяць** повен [6, 105]; Снігами укриєшся, земле, Он **місяць** червоний, як мідь! [4, 53].* Підтримуючи народні традиції, Степан Пушик називає місяць своїм побратимом: *Побратиме **місяченьку**, Коли будеш в тій сторонці, Де бував я, Де не буду...[6, 95].*

Різноманітнішими, аніж концепт *місяць*, семантичними відтінками представлено концепт *зоря*, у складі якого виокремимо такі семантичні вузли:

1. Самосвітнє небесне тіло: *Уночі додому діда проводжали, Сипали **зорі** з неба, як червінці [4, 135]; Мерехтять над містом білі **звізди**, Пахне луг зеленою лозою [5, 51]; **Зірки** тремтять у космосу глибинах, Тремтять в ріці, укриті дивним сном [4, 31]; І стояли **зірки**, як овечі сліди на снігу [5, 108]; ...підкрадається рання осінь З небом синім З **очима-зірницями** [5, 110]; Лиш я і ніч. Ні ворога, ні друга, Ні **зіроньки** у неба на чолі [5, 107].*

2. Уособлення жінки, коханої: *Вона не знала – молода **зірниця**, Що царства вічного, як і богів, нема [5, 12]; Розійшлись тумани – я побачив скелі І знайому стежку, і знайому хату, І свою **Зірничку**, що зійшла на землю, Що зійшла в Карпати іншого кохати [6, 117]; Гей, ходили дощі рясно Горами, полями, Де з тобою, **зоре** ясна, Ми не раз гуляли [6, 115].*

3. Світанок: *Раніше я не знав, що холодні луги **на зорі**, Що коси дівочі запахнути можуть травою [6, 93].*

4. Вись людського духу: *У цій робітні, у яку прийшов, Злітали **до зірок** смертельно хворі...[4, 4].*

Вербалізаторами зазначеного концепту є слова і словоформи *зоря, зірка, зіронька, зірниця, зірничка, звізда* (остання має за сферу вжитку діалектну мову). Уявлення про небесні світила як очі неба, що побутують у фантастичних оповідях не тільки нашого народу, втілені у формі прикладки: *очі-зірниці.* К. Миронова зазначає, що нечисленність узуальних мовних засобів об'єктивації концепту *зоря* може бути пояснена "яскравістю" самої реалії [2, 6]. На нашу думку, цю тезу можна поширити і на кількість вербалізаторів концептів *сонце* і *місяць*.

Периферію макроконцепту *небо* формують кілька концептуальних груп, найчисленнішими з яких є групи "атмосферні явища" та "жителі повітряної сфери". Презентанти першої – це образи вітру, грому, блискавки, хмар, веселки, які актуалізовано відповідними лексемами, хоча часом автор вдається і до діалектизмів *(мовня)* або ж перифраз, що мають язичницьке коріння *(Перунів сміх): Тоді **громи** навколо ходять – Гучний страшний **Перунів сміх**! [4, 39]; Поїде він на верховинські села, Де **хмару** грунь підпер своїм плечем, Де з водоспаду воду п'є **веселка** І розсипає молодим **дощем** [5, 68]; Щоб **град** не бив, **блискавиця**, Яку називають **«мовня»**, Цю ватру гасить не годиться, Бо ватра погасла – гріховна [5, 129]; Дерева присіли на землю руду – Колише їх **вітер** прудкий [4, 6].*

В обстежуваних поетичних текстах Степана Пушика згадано 24 птахи, серед назв яких – діалектизми-синоніми *бусол, бузько* (поряд вживається і літературний відповідник – *лелека*). Ще два птахи – синя птиця, грифон – запозичені з давніх міфологій. Інші птахи, що їх лінгвалізує поет, звичні для гуцула: їх розводять у господарстві, вони веселять людей своїм співом, з ними пов'язані звичаї та традиції: *І **соловейко**, мій Боян, В піснях купає цвіт калини [6, 69]; Кожен хлопець – наче **півень**, Дівчина – як **пава** [6, 80]; Та вже **шпаки**, як вістові, Весну в Карпатах проголошують [6, 43]; **Граки** не бачать і не чують, що хто не йде – очима їх пасе [6, 44]; Тривожний **крук** на крилах вечір ніс І чорний крик жбурляв мені під ноги [6, 47]; Коби мені **беркута** крила, А хоч би – **лелеки**, То я би полинув...[4, 7].*

Об'єкти космосу та створені людиною літальні апарати менш частотні у текстах Степана Пушика, хоча і їх поет не оминув увагою, розставивши все ж певні акценти: літаки порівняно з трембітами 'екзотичний музичний інструмент, який здавна був супутником гуцулів: у старовину він був сигнальним інструментом, ним передавали звістку про ворога; у наш час сигналом трембіти повідомляють про початок весілля чи іншого свята', літаки, як і люди, прагнуть неба: *Як тяжко чекати в аеропорту, Коли не беруть **літаки**... Чекає **літак** – Замкнулося небо на ключ. Та раптом сердито мотор загудів І вгору, де вічна блакить, Ламаючи хмари і опір вітрів, летить відчайдуха, летить [4, 6]; Біла хмарка ішла, Як залишена в жертву овечка. Мов тривожні трембіти, Летіли кудись **літаки реактивні** [5, 100]; Вже **ракети** стартують За **літаками**...[4, 120].*

Як бачимо, концепт *небо* у поетичній мові Степана Пушика – знаковий. У ньому абсорбовано народні уявлення про небо і передано замилування його красою, інтерпретацію його як символу волі, ідеалу, мрії, високих поривань. У мові творів поета

образи неба, сонця, зірок, місяця уособлюють найрізноманітніші почуття та тонке бачення світу.

Спосіб вербальної презентації концепту *небо* може слугувати моделлю для аналізу інших концептів, але це вже предмет подальших лінгвістичних розвідок.

1. Бурбак О.Ф. Сутність та функції національно-культурного компонента лексичного значення реалії / О.Ф.Бурбак // Мовознавство. – 1986. – № 4. – С. 56-58.
2. Миронова К.С. Концептосфера *небо* в английском и немецком языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Миронова Ксения Сергеевна. – Санкт-Петербург, 2009. – 19 с.
3. Пименова М.В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М.В.Пименова // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г.Н.Манаенко. Выпуск 5. – Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79-86.
4. Пушик С.Г. Головиця: Поезії / С.Г.Пушик. – Ужгород: Карпати, 1985. – 144 с.
5. Пушик С.Г. Луни: Поезії / С.Г.Пушик. – К.: Рад. письменник, 1988. – 181 с.
6. Пушик С.Г. Писаний камінь: Книжка лірики / С.Г.Пушик. – Ужгород, 1973. – 120 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – Т.V. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 249.

The article is devoted the analysis of concept sky in the poetic language of Stepan Pushik: outlined his semantic scopes, characterized nuclear-peripheral structure and specialties of linguistic presentation.

***Key words:** concept, microconcept, macroconcept, core of the concept, periphery of the concept, dialectal unit, verbalization.*

УДК 811.161.2: 81'37
ББК 81.2 Ук

Руслана Ріжко

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ДОМІНАНТИ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПИСЬМЕННИКІВ ПРИКАРПАТТЯ

У статті розглядаються семантико-стилістичні домінанти, які, репрезентуючи гуцульський колорит, є вагомим складником мовної картини світу письменників Прикарпаття. Визначено, що ці лексичні одиниці в художній мові прикарпатських авторів набувають додаткових значень, розширюючи свій семантичний потенціал, стають образами-символами.

***Ключові слова:** домінанти, концепт, ключові слова, поетичний текст, пресупозиції, фонові знання.*

Одним із актуальних аспектів лінгвістичного аналізу тексту є вивчення домінантних елементів у системі художнього стилю письменника. Аналіз мовознавчих праць, присвячених функціональному навантаженню таких лексем, дає підстави стверджувати, що ключові одиниці[1] важливі не високою частотою вживання[2] в поетичній мові, а передусім здатністю формувати підтекст твору, впливати на розгортання сюжетно-тематичних ліній, надавати тексту смислової значущості[3].

Семантико-стилістичні домінанти є носіями концептуальної інформації, ключами для глибинного розуміння тексту. Унаслідок постійних семантичних процесів, у яких вони беруть участь, ці лексеми зазнають конотативних впливів; їх значеннєва палітра збагачується символічними семами, що сприяє збагаченню асоціативно-образної структури художнього континууму.

Метою пропонованого дослідження є аналіз семантико-стилістичних домінант, наявних у поетичних текстах письменників Прикарпаття.

Матеріал дослідження дає підстави стверджувати, що семантико-стилістичними домінантами художньої мови письменників Прикарпаття є лексеми, які виступають не тільки засобом творення місцевого колориту, але й вагомими виразниками концептів, що формують своєрідну авторську картину світу.

Концепт – невичерпний комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет, явище чи ознаку в певній культурі. Незважаючи на усталений розподіл концептів на загальнокультурні (*свобода, вічність, життя, смерть, любов*) й етнокультурні (для українців – *рушник, калина, хата* тощо), він (безвідносно до кваліфікації) завжди містить етнокультурний компонент, який може виявлятися з різним ступенем виразності, бути по-різному експлікованим [12, 295]. Матеріал нашого дослідження показав, що лексичними відповідниками елементів, вагомих у концептуальній картині світу письменників Прикарпаття, виступають насамперед слова-поетизми типу ***ватра, звізди, плай, полонина, ружа, смерека, трембіта*** та ін. Порівняймо: «*І листя, з снігом змішане навпіл, / Лиш дотліває, мов пригасла **ватра***» [4, 87], «*На півнеба вечірнього /*

---

[1] Ключові слова – це «специфічний розряд високочастотної актуалізованої автосемантичної лексики художнього тексту, що створює його семантичне ядро (на лексичному рівні) й реалізує в межах конкретного тексту три типи значень: реальне, концептуальне й естетичне, які виникають під час взаємодії ключових слів з різнорівневим концептуальним оточенням» [10, 3]; «високочастотна лексика, яка реалізує ідейний задум художнього літературного твору. Неодноразово повторене слово в макроконтексті твору накопичує додаткові контекстуальні сенси, котрі не входять до його семантичної структури в системі мови, нерідко надто далекі від словникових лексико-семантичних варіантів» [14, 237].

[2] Більшість дослідників художнього тексту вважають частотність одним із важливих критеріїв виділення ключових слів. Як характерну ознаку ключової лексеми частотність виділено, зокрема, в енциклопедії «Українська мова», пор.: – «слова з високою частотністю, що позначають поняття важливих для суспільства сфер життя» [13, 255]. Однак у художньому тексті ключові одиниці важливі своєю багатозначністю, символічністю, контекстуальною зумовленістю, інформативністю тощо [14, 238].

[3] «Ключове слово містить онтологічну заданість змісту (**що** є зображене в тексті?), виступає стрижневим смисловим орієнтиром, який дозволяє читачеві розглядати текст як певну ієрархію значень – опорних семантичних смислових точок, що у функціональній взаємодоповнюваності вибудовують структурну й смислову цілісність дискурсу» [2, 60].

© Р. Ріжко

*Кинуло сонце зорю. / **Звізди** сяяли нам, / Ясно-чисті, веселі, лукаві...*» [3, 100], «***Плаєм** біг до водограю, / начерпав зірок відерце... / **Полонина** стала раєм – засвітив дівоче серце*» [9, 45], «*Не ховайся, юносте, уквітчаю **ружами**, / Кличе на побачення вересневий сад...*» [8, 108], «*Душа розчахнута навпіл, / як блискавицею **смерека***» [7, 10], «*Той місяць гори напував медами... / А потім холод впав на все тепло! / І гірко дві **трембіти** заридали, / Що вже того не буде, що було*» [3, 130]. Згадані лексичні одиниці в поетичних текстах прикарпатських авторів «нарощують» додаткові значення, розширюють свій семантичний потенціал, набуваючи ознак образів-символів.

Простежимо функціонування цих символічних слів у досліджуваних художніх контекстах.

За «Словником символів культури України», архетипний образ ***вогню*** – знак духовної енергії; перетворення й переродження; руйнівної і водночас народжувальної сили; кохання, плодючості; багатства, щастя, сімейного добробуту; сонця; зв'язку з небесним світлом; роду; сили; очищення від зла; бога; потойбічного світу [9, 47]. ***Вогонь***, як зазначає М.Голянич, «уособлює безперервну змінність форм буття, стимулює родючість землі», «відганяє сили темряви й зла, очищає місце духовною, сонячною енергією» [2, 225]. У досліджуваних поетичних текстах однією із домінант виступає лексема ***ватра***, що маніфестує відповідний концепт («1. вогнище, багаття, вогонь; 2. *рідк.* черінь у печі; жива ватра – вогонь, добутий тертям, який постійно підтримується» [3, 34]). Гуцули вважають ***живу ватру*** чи не найкращим оберегом від нечистої сили, нещастя («*...**ватру живу** розводять / На збитій конем підкові. / Щоб град не бив, блискавиця, / Яку називають «мовня», / Цю **ватру** гасить не годиться, / Бо **ватра** погасла – гріховна...*» [3, 139]). Перед вигоном худобу обкурювали зіллям, освяченим таким вогнем, проганяли її через нього. З вогнем пов'язане і життєве правило гуцулів: «Хто перший вийшов на полонину – має натерти ***живу ватру***» [3, 34]. Як бачимо, ***ватра*** займає важливе місце у житті гуцульського народу, і лексема на означення цієї реалії у досліджуваних текстах виступає своєрідним поетонімом, сприяє розкриттю особистісних почувань героя, розкриває його настрій («*Йому пахне вечеря, і **ватра**, і ніч, / Лиш ві сні прийде мила до нього на стріч*» [3, 69]). Названа мовна одиниця вживається також зі значенням «житло гуцула» [11, 66], тому для повного осмислення цієї лексеми, її культурологічного, концептуального, конотаційного вивчення, необхідно активізувати фонові[1], пресупозиційні[2] знання.

Роль таких знань при інтерпретації тексту «не варто зводити тільки до розширення, оновлення чи конкретизації його змісту» [6, 179]. Вони є важливими для ефективності комунікації, спрямовують її семантичне розгортання, сприяють виникненню асоціативних образів, можуть змінювати характер ключових лексем, наповнюючи текст імпліцитною інформацією та представляючи глибинність його змісту. Наприклад: «*Біла **ватра** заметілі / Білим **полум'ям** гогоче, / Білі **іскри** полетіли, / Запалили серед ночі / Гомінку **пожежу свята***» [1, 38]. Якщо у словосполученні ***біла заметіль*** наявний як домінантний семантичний компонент «колір», то метафорична структура ***біла ватра заметілі*** побудована на дещо інших асоціаціях і передає (завдяки змісту усього сегмента) значення «святкова ватра». У наведеному фрагменті зорові асоціації за кольором реалізуються через віддалені, хоч і семантично пов'язані поняття: ***біле полум'я***, ***білі іскри***. Ускладнення йде по лінії перенесення ознаки на поняття «ватра», тобто автор зимову заметіль імпліцитно порівнює з ватрою. Таке приховане порівняння, закладене у метафорі, є оксиморонним, адже ***заметіль*** і ***ватра*** – денотати, що характеризуються «семантичною дистанційністю» [2, 117]. Однак, використавши саме це порівняння, поет індивідуалізує образ заметілі.

Слова ***ватра – полум'я – іскри*** у наведених текстах демонструють різні ступені інтенсивності семантики «вогню», сприяючи формуванню образу ***пожежі***. Метафорична конструкція «***гомінка пожежа свята***» є тричленною, включає такі денотати: ***гомін – пожежа – свято***. Асоціативно зрозумілим є поєднання лексем «***гомін***» та «***пожежа***» (такий зв'язок підготовлений конкретною побутовою ситуацією: виникає пожежа – усі навкруги гомонять; він же фокусує в аналізованому фрагменті семи «трагедія», «спустошеність», «лихо», «смерть»). Умотивованим, на нашу думку, є зв'язок і таких мовних одиниць, як «***гомін***» та «***свято***» (кругом чути святковий гомін; однак цей зв'язок лексем формує інший асоціативний образ, структурованими елементами якого є семи «радість», «веселість», «розвага», «спів»). Тож метафорична структура «***гомінка пожежа свята***» (у тексті йдеться про різдвяне свято) може трактуватися по-різному,

[1] Фонові знання «є типом імплікації, невербальною в певному тексті чи повідомленні інформацією, спільною для співрозмовників, що додається до змісту вербального масиву й дає змогу оптимізувати його сприйняття й розуміння» [7, 524].

[2] Пресупозиція «(від лат. *prae* – попереду, *suppositio*) як тип імплікації...» «є асерторичним знанням, що передує вербальному плану висловлення чи тексту та сприяє їхньому успішному сприйняттю й розумінню» [7, 523]. «Міра відповідності пресупозицій і фонових знань залежить від розуміння останніх. Якщо фонові знання є конвенційною інформацією про дійсність, культуру, науку тощо, то пресупозиції грунтуються на них. Якщо ж інформація є фоном конкретної комунікативної ситуації й містить знання про партнера спілкування, предмет обговорення, імпліцитні інтенції та стратегії комунікативної поведінки, то такі фонові (ситуативні знання) не можуть кваліфікуватися як пресупозиції, хоч між ними є відповідні змістові паралелі» [7, 524].

залежно від декодування читачем оксиморонної семантики фрагмента і фонових знань реципієнта. Таким чином, у мовотворчості письменників Прикарпаття концепт ***ватра*** зазнає (передусім завдяки лексичній сполучуваності) семантичного переосмислення.

Розгляньмо семантичне навантаження концепта ***ватра*** і в інших поетичних контекстах.

Так, у досліджуваних поезіях ***ватра*** виступає символом кохання [9, 47], однак через лексичне «оточення» («***застиглий погляд***», «***великий холод***»), а також завдяки сполученню з прикметником, що означає темпоральність («***вчорашньої ватри***»), репрезентує сему «згасле кохання» (ще вчора кохання було ***ватрою***, сьогодні – віє холодом): «*Лишився **застиглий погляд**. / Якого не розумію. / Чому то **великий холод** / З **вчорашньої ватри** віє?*» [3, 139]. Сема «пригасле почуття» «прочитується» підтекстно і в поетичному фрагменті «*Смієшся і жартуєш, сам, як біль, / Рятуєшся від смутку тихим жартом. / І **листя**, з снігом змішане навпіл, / Лиш дотліває, мов пригасла **ватра***» [4, 87]. Тут авторка використовує імпліцитний спосіб донесення інформації про стан душі героя, його переживання. У цьому поетичному фрагменті мовні одиниці (***листя, сніг***) починають включати в себе, крім буквального, денотативного значення – імплікаційне, яке увиразнює ідейно-тематичні мотиви твору. Унаслідок цього в межах тексту відбуваються семантичні перетворення названих словесних елементів, набуття ними нового, контекстуального змісту, що символізують час згасання почуття ліричних героїв: засніжене ***листя*** – осінь, ***сніг*** – зима. Семантичне наповнення лексем у наведеному відрізку можна дешифрувати не тільки крізь призму ідейно-смислового спрямування всього поетичного тексту, а й завдяки актуалізації фонових знань: під «***пригаслою ватрою***» читач розуміє «пригасле кохання» (ватра символізує його).

Ще одним із ключових елементів «гуцульської» мовної картини світу є концепт ***звізда*** (***зоря, зірка***): «*На півнеба вечірнього / Кинуло сонце **зорю**. / **Звізди** сяяли нам, / Ясно-чисті, веселі, лукаві...*» [3, 100]. Використання в одному контексті загальномовної («***зорю***») та діалектної лексем на означення того самого денотата («***звізди***») не є випадковим: автор визначає для них неоднакове семантичне навантаження. Унаслідок цього читач ідентифікує ***зорю*** як таку, що «освічує» світ, а ***звізди*** – такі (і це ми бачимо на фоні усього тексту), що світять над рідним краєм (подано навіть їх епітетну характеристику – «***ясно-чисті, веселі, лукаві...***»)[1]. Порівняймо ще: «*І ти між них затесаний, **звіздарю**. / Тож – тільки вгору, на свою **звізду**! / Не озирайся навіть, як ударять / в тривожні дзвони – сповістять орду*» [7, 38]. Наведений сегмент актуалізує внутрішню форму слова ***звіздар*** – «той, що виготовляє звізди», «несе звізду». Акцент на ній є важливим тому, що внутрішньоформне слово (***звіздар***) і лексема ***звізда*** є семантичним стрижнем тексту, виконуючи у ньому когерентну функцію. Названі слова мають спільне інваріантне значення, однак у тексті лексема ***звіздар*** набуває додаткових відтінків.

Лексему ***звізда*** у тексті («зірка» [3, 81]) можна інтерпретувати у двох значеннях: 1. «та, що на небі», небесне світило; 2. «та, що виготовлена людиною», атрибут різдвяних свят. Додатковою вказівкою на можливість подвійного трактування слова є присвійний займенник «***свою***». Читач, завдяки пресупозиційним знанням, розуміє «***свою звізду***» як «виріб самого майстра-звіздаря» (тому «своя, власна звізда») і як «небесну звізду» (за гуцульськими віруваннями – кожна людина має свою зірку на небі, яка світить їй від народження і до самої смерті). Порівняймо уривок: «*Вертепну скриньку з християнським світом / **різдвяні** **звізди** з'єднують в одне*» [7, 38]. Кваліфікаційне означення «***різдвяні***» у наведених текстах певною мірою підтверджує те, що «***звізда***» містить символічне значення, «розкривається» на базі «християнських пресупозицій» [2, 236] (***звізда*** – символ Різдва (провідна зірка, що вказувала дорогу волхвам до вертепу, де народився Ісус Христос)). Таким чином, ***звізда***, ***зоря (зірка)*** – значущі елементи мовної картини світу письменників Прикарпаття.

Простежимо функціонування й інших концептуально навантажених одиниць у задекларованих поетичних текстах. Так, культурно-етнічні семи репрезентовані домінантами на позначення просторових орієнтирів (***полонина, плай***), які, метафоризуючись (поєднуючись асоціативним зв'язком), створюють фрагмент національно орієнтованої «картини світу»: «*Співають гори... їх пісня лине / Аж до столиці із **полонини**...*» [8, 79] (гори виступають зв'язною ланкою між столицею та полониною, яка символізує «гуцульський край»). У поетичних текстах письменників Прикарпаття представлені лексичні одиниці «подають» територіальну характеристику, маніфестуючи концептуальний простір «Гуцульщина»: «*І ватрою блисне вночі **полонина Веснарка**, / Хоч буде ще холод і мряка, з громами дощі...*» [3, 32], «*Було це в травні. Я дивилась вгору / і думала: яке високе небо, / воно вже не відпустить їх додому, / легініків – до гір і **полонин***» [6, 36], «***Плаєм** біг до водограю, / начерпав зірок відерце... / **Полонина** стала раєм – засвітив дівоче серце*» [9, 45], «*І добре, що сюди не докричатись, / не зупинити цей одвічний плин, / де ти такий малесенький, як цятка, / як маківка – в долонях **полонин***» [6, 72].

Просторові орієнтири ***полонина***, ***плай*** у мові аналізованих поезій сприймаються у двох аспектах. Перший аспект – місце проживання – вказівка на

[1] Домінантні лексеми «фокусують зміст» «основних концепцій» тексту [2, 59].

природне й культурне середовища людини, її рідного краю, Гуцульщини («***полонина Веснарка***», «*...до **гір** і **полонин***», «***Плаєм** біг до водограю*»). Особливістю розуміння «свого простору» в такому аспекті є його всеохопність. Водночас ***полонина*** в «гуцульській» мовній картині світу – це не лише територія, «високогірне пасовище» [3, 153], земля, край, а й люди, які там проживають. Відповідно другий аспект сприймання просторових орієнтирів – метафоризований простір душі (душевного стану) ліричного героя, що переповнюється мажорними мотивами любові до рідної землі («***Полонина стала раєм...***», «*...де ти такий малесенький, як цятка, / як маківка – **в долонях полонин***»). Крім лексем на позначення простору, семантико-стилістичними домінантами поетичного мовлення митців Прикарпаття виступає образ-символ ***рожа (ружа)***.

У сучасній українській мові лексема ***рожа (ружа)*** використовується для позначення «багаторічної декоративної рослини родини мальвових з високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів квітками, зібраними в китицеподібне суцвіття», а також як «назва квітки цієї рослини» [1, 1038]. Словник гуцульських говірок демонструє такі визначення ***ружі (рожі)***: «троянда», «те саме, що бешиба», «назва узору» [3, 166]. Як бачимо, в поетичних текстах письменників Прикарпаття семантизація лексеми ***ружа (рожа)*** відбувається в кількох напрямках: значення лісової, дикої квітки («*Ростуть акації, трепети і терни, / Ростуть берізки білі, дика **ружа**...*» [3, 13]), троянди (або просто квітів) («*Вмирають останні **ружі** – / Попробуй, нові посади!*» [1, 88], «*Золота, золота, золота каламуть – / Хоче сонце босоніж піти по калюжах! / Я напам'ять слова Твої вдячно візьму, Як беруть з теплих рук подаровані **ружі***» [5, 29], «*Не ховайся, юносте, уквітчаю **ружами**, / Кличе на побачення вересневий сад...*» [8, 108]); символічне позначення стану ліричної героїні («*Гуцулка-чічка / Встидлива дуже, / В косі косиця, На серці – **ружа***» [8, 34]).

У кожному з наведених сегментів слово ***ружа (рожа)*** містить пресупозиційні семи «краса», «досконалість», які не вербалізуються, однак містяться у ментальному коді мовців, наповнюючи висловлення додатковим смисловим відтінком. Порівняймо ще один поетичний фрагмент: «*Окаянна душа, окаянна.../ Від нестерпного болю п'яна. / Наче Каїн її зурочив – / неземної любові хоче. / У самотність, як в льох заперта – / хоче жити і хоче вмерти! О, за віщо, великий Боже, / Ти даєш їй терни і **рожі**?*» [7, 55]. Номінації «***терни***», «***рожі***» в контексті функціонують як інформативно значущі одиниці, які сприяють виникненню асоціативних, антонімічних протиставлень, «налаштовуючи реципієнта на сприйняття змісту тексту в запропонованому автором ракурсі» [6, 179]. Представлені лексеми у системі фольклорної символіки, як зазначає О.Сімович, виступають із загальною семантикою «страждання» – ***терен*** [8, 29] та «краса, врода; досконалість» – ***рожа*** [8, 13]. Ці слова-символи є важливими мікрокомпонентами досліджуваної мовної картини світу, виразниками її аксіологічного виміру. Вони асоціативно «притягають» мовні формули («***терновий вінець***» – символізує страждання; страждання Ісуса Христа; «***як рожа***» – *гарна (хороша, красна, пишна)* – портретна характеристика, зображення зовнішнього вигляду людини), які розширюють семантичні межі дослідженого тексту. Можна сказати, що названі семантично вагомі домінанти включають авторський текст у новий (інший) дискурс, що збагачує семантичний простір аналізованих текстів. Підкреслимо і таке: сценарії (різноманітні життєві ситуації), зафіксовані в народних висловах, піснях, культурні стереотипи (фрагменти картини світу) є результатом перенесення рослинної символіки на людський світ. Етнокультурна конотація концептів «***терен***», «***рожа***» стосується і зображального характеру, почуттів, світосприйняття людей, тому зміст представленого контексту постає ніби у подвійному вимірі: Бог дає людині «***терни***» – тяжке життя, сповнене гіркоти та відчаю, страждань, з якого важко вибратися (терен росте непролазним кущем); «***рожі***» – красиве життя в усій його багатобарвності.

Матеріал проведеного дослідження показує, що у мовотворчості письменників Прикарпаття ключовим образом-символом є також дендронім ***смерека***. М.Костомаров зазначає, що слова-символи на позначення хвойних дерев мають семантичне навантаження трагізму [4, 85]. Ми частково погоджуємось із таким трактуванням, адже аналізовані художні тексти, у яких функціонує лексема ***смерека***, часто окреслюють трагічну ситуацію, що й сприяє розвитку відповідних конотацій у слові. Порівняймо: «*І час, як магнієвий спалах, / як незнайомець, ім'ярек / заходить там, де вибухали / криївки в стовбури **смерек***» [7, 3], «*Душа розчахнута навпіл, / як блискавицею **смерека***» [7, 10], «*І холодно. І, мрякою повиті, / Спускаються **смереки** з висоти*» [6, 72]. Однак названа реалія із зовнішнього атрибуту природного довкілля перетворилася на мовно-естетичний знак національної культури, увійшла у мовну свідомість читача. ***Смерека*** як символічний образ гуцульського краю відображає красу природного світу, життєдайну енергію навколишнього середовища: «*Такий чарівний світ, / Де яблуневий цвіт, / Де водограї б'ють / І де шумлять **смереки***» [8, 47], «*...І де **смерічки** рівні, як свічки, / Де так багато буків, кленів, грабів...*» [2, 13].

Названа лексична одиниця розширює своє семантичне наповнення, ставши (умовно) еквівалентом епітетної конструкції: «*Я іду, щоб **смерековий край** / Міг спокійно і радісно жити*» [8, 80]. Завдяки пресупозиційним знанням реципієнт сприймає «***смерековий край***» не тільки як «місцевість, де ростуть смереки», а й як символічний образ Гуцульщини, де навіть зоря «***смерекова***» – «така, як смерека» (індивідуально-авторський символ): «*Побачите – стане легше вам біля джерел, у горах, / там, де **зоря смерекова**; там, де жива вода*» [6, 61].

Слід зазначити, що формування семантики символу пов'язане з образно-семіотичними компонентами, які входять у змістову структуру ключової лексичної сполуки (доповнюючи її символічне значення). У досліджуваних текстах такими мовними одиницями, які містять символічні семи, є ***джерела***, ***гори***, ***жива вода***. Так, фразема ***жива вода*** фокусує у собі ідейно-художній зміст поетичного контексту, експлікуючи культурні константи, фонові знання адресата (***жива вода*** дає енергію, здоров'я; за народними віруваннями – воскрешає мертвих). Як правило, названа сполука вживається з позитивною аксіологічною семантикою (***жива вода*** «позитивна оцінка, + » – ***мертва вода*** «негативна оцінка, – »). Таким чином, словосполучення ***жива вода*** виступає семантично вагомим образом у характеристиці гуцульського краю («той, який наділяє силою, дає наснагу»), а також «інформаційним маркером додаткової, підтекстової інформації» [6, 177].

Домінантним у текстах письменників Прикарпаття є й образ ***трембіти***; «**трембіта** (***тримбіта***, ***трумбіта***) – духовний музичний інструмент ~ дерев'яна труба (до 3-х м довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою» [3, 188]. Ця реалія, окреслена у слові, регламентує і предмет побутової сфери, і виступає символом гуцулів. Як зазначає В.Кононенко, «трембіта несе людям і радість, і печаль» [5, 107]. За гуцульськими віруваннями – трембіта під час заходу сонця сигналізує мирне закінчення дня, а головне – плідне (господар завершив свою роботу тощо), зранку – трагедію, щось погане; також трембіта звучить, коли хтось помирає. Порівняймо: «*Той місяць гори напував медами... / А потім холод впав на все тепло! / І гірко дві **трембіти** заридали, / Що вже того не буде, що було*» [3, 130]. Метафорична конструкція «***дві трембіти заридали***» засвідчує (це розкривається на фоні усього тексту) існування асоціативних полів, інваріантами яких є: «туга за теплою порою», «туга і сум за минулим, за втраченим часом» (трембіти **не заспівали, а заридали**). Розгляньмо ще один поетичний мікроконтекст: «*...Під вікнами в хаті чорніє **трембіта***» [4, 31] (можна сказати, що ***трембіта*** тут – як згадка про традиції). Метафоризоване дієслово «***чорніє***», крім вказівки на колір, створює емоційно-експресивний ефект, передаючи драматизм зображеної ситуації (трембіта не тільки як символ гір, усталений знак, але й акцент певної (часто – трагічної) події гуцульського життя). Семантика представленого образу трансформується, «працює» на ідею твору, вносячи особливу експресію в його мовну тканину. Трембіта стає символом давніх традицій, можливо, вже і забутих («покрилася чорнотою»).

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що семантико-стилістичні домінанти (***ватра***, ***звізди***, ***плай***, ***полонина***, ***ружа***, ***смерека***, ***трембіта***) у поетичних текстах письменників Прикарпаття вагомі не тільки своєю високочастотністю, а передусім – смисловим навантаженням. Ключові одиниці в аналізованих контекстах набувають додаткових значень, ознак образів-символів, увиразнюючи текст, розширюючи його семантичний потенціал.

Список джерел

1. Ганущак В.Д. Відрух: Поезії / Худож. Г.П.Кирпан / Василь Ганущак. – Івано-Франківськ: Облвидав «Галичина», 1991. – 124 с.
2. Пушик С.Г. Галич: Поезії / Степан Пушик. – К.: Молодь, 1990. – 120 с.
3. Пушик С.Г. Луни: Поезії / Степан Пушик. – К.: Рад. письменник, 1988. – 181 с.
4. Слоньовська О.В. Гердани: Поезії / Ольга Слоньовська. – К.: Рад. письменник, 1991. – 102 с.
5. Слоньовська О.В.Соната для коханого: Поезії / Ольга Слоньовська. – К.: Укр. письменник, 2002. – 110 с.
6. Стефурак Н.В. Дикі яблука: Вірші / Неоніла Стефурак. –К.: Молодь, 1990. – 104 с.
7. Стефурак Н.В. Спалах / Неоніла Стефурак. – Львів: Літературний Львів, 1994. – 84 с.
8. Ткачівський Я.В. Воскресіння. Поезії / Ярослав Ткачівський. – Івано-Франківськ: Перевал, 1995. – 120 с.
9. Ткачівський Я.В. Сяєво сьомого неба: Інтимна й еротична лірика / Ярослав Ткачівський. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – 128 с.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. – Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс: Монографія / Марія Голянич. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІП Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, 2008. – 296 с.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник. / Відп. ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии / М.І.Костомаров // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С.44-200.
5. Кононенко В.І. Гуцульські мовні елементи в художньому тексті / В.Кононенко // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні : Матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 року. – Івано-Франківськ, 1994. – 176 с.
6. Куриляк Л. Пресупозиційний компонент значення як кваліфікативна ознака референційно тотожних номінацій тексту / Леся Куриляк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. VIII. – С. 176-181.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – 712 с.
8. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект / Оксана Сімович. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – 46 с.

9. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.
10. Титикало В.М. Функціонально-семантичні особливості ключових слів художнього тексту (на матеріалі романів О.Гончара «Тронка», «Собор», "Твоя зоря"): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 02 «Українська мова» / В.М.Титикало. – Дніпропетровськ, 1993. – 12 с.
11. Удлер Р. Значення слова *vatra* в говорах мов балкано-карпатського ареалу / Р.Удлер // Мовознавство. – 1996. – №4-5. – С. 63-69.
12. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. / В.Д.Ужченко, Д.В.Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
13. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.
14. Форманова С. В. Ключові слова як вектор інтерпретації художнього тексту / С. В. Форманова // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – №6. – С. 234-239.

In the article are examined semantically-stylistic dominants, which representing a gutsul colouring, are very important components of continuum of Precarpathian writers. Determined that these lexical units in the artistic language of Precarpathian authors acquire additional meaning, expanding its semantic potential become image-symbols.

Key words: *dominants, concepts, key words, poetic text, presupposition, background knowledge.*

УДК 811.161.2'367
ББК 81.2 (2Ук)

Ольга Русакова

РІВНОРЯДНИЙ ТАКСИС ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ В МОВІ НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті проаналізовано таксис послідовності та паралельності у простому ускладненому реченні, встановлено особливості вираження значення лінійного та нелінійного характеру в межах дво-, три- та багатокомпонентної таксисної структури.

Ключові слова*: рівнорядний таксис, лінійні/нелінійні темпоральні відношення, значення послідовності, паралельності, дво-, три- та багатокомпонентні структури.*

Таксис як лінгвістичне явище є предметом дослідження вже декілька десятиліть. Наукове обґрунтування таксис отримав у праці Р.О.Якобсона "Шифтери, дієслівні категорії і російське дієслово", в якій вчений чітко розмежував час і таксис [див.: 12]. Його ідеї стали базовими для вивчення цієї граматичної категорії у межах функціонального підходу. Ґрунтовними у цьому напрямі є дослідження О. В. Бондарка, Н. В. Семьонової, С. М. Полянського, О. І. Бондаря [див.: 3; 4; 8; 9; 11]. Таксис трактується як окрема функціонально-семантична категорія. У найзагальнішому плані таксис розглядається як залежний/незалежний, а таксисні значення зводяться до одночасності/різночасності, які слід вважати, на нашу думку, категоріями морфологічного часу, а не таксису.

У статті ми здійснюємо аналіз таксисних значень, базуючись на концепції В.М.Барчука, за якою таксис розглядається як один із виявів темпорального значення [див.: 1; 2]. Встановлення таксисних значень можливе завдяки взаємодії двох і більше дій, виражених предикатами, що виявляють темпоральний зв'язок між ситуаціями. Базу семантики таксису становить темпоральне співвіднесення дій, що виявляється у відповідних структурно-семантичних типах.

Між двома і більше співвідносними діями, що виражають таксисні значення, виникають темпоральні відношення лінійного та нелінійного характеру. Лінійність передбачає те, що співвіднесення дій виражається їх порядком (черговістю), вона властива значенням передування, наступності, послідовності; нелінійність, у свою чергу, не визначає порядок дій і притаманна діям зі значенням паралельності та включення.

Пропонована концепція передбачає диференціацію таксисних значень за ознакою рівнорядності/нерівнорядності дій. При рівнорядному таксисі дії не перебувають у відношеннях залежності (таксис послідовності і паралельності). При нерівнорядному таксисі здійснення однієї дії залежить від іншої (таксис передування, наступності, включення).

Мета статті – проаналізувати значення рівнорядного таксису (послідовність і паралельність), виявити особливості та визначити найтиповіші засоби вираження цього типу у простому ускладненому реченні на матеріалі новел Василя Стефаника.

Мова творів Василя Стефаника репрезентує найрізноманітніші синтаксичні конструкції, серед яких для аналізу виокремлюємо прості речення, ускладнені однорідними присудками, та прості речення, ускладнені дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами (вторинна предикація). Синтаксичною особливістю малої прози Василя Стефаника є вживання поряд з повними двоскладними реченнями контекстуальних неповних речень, в яких відсутній підмет, але який встановлюється з попередніх речень: *Але* ***Іван*** *не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець [10,76];* ***Він*** *зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і став, як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложився до доброго сну [10,112];* ***Мужики*** *червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать [10,153].* Упущення підмета є стилістично вмотивованим, адже служить для виділення більш важливих елементів тексту, його змістових відтінків, створює враження цілісного повідомлення про певний

© О. Русакова

суб'єкт, підкреслює динамізм ситуації, що і властиве новелі як жанру.

Аналізуючи прості речення, ускладнені однорідними присудками, у творах Василя Стефаника, встановили, що вони в основному представляють дво- та трикомпонентні структури, іноді – багатокомпонентні. Найбільш уживаними є двокомпонентні структури, між предикатами яких встановлюється рівнорядний таксис послідовності або паралельності: ***Оженив-єм си****,* ***поклав*** *хату з цего мозиля [10,123]* (послідовність)*;* ***Ймили*** *Петрика та й всі* ***лягли*** *на него [10,160]* (послідовність); *А жінка* ***слухає*** *тото та, як скрипочка,* ***увихаєси*** *по хаті...[10,44]* (паралельність); *Всіх блукаючих, всіх бідних, всіх нещасливих вона* ***зодягала*** *і* ***кормила*** *зі своєї бідної долоні [10,195]* (паралельність).

Типовими є трикомпонентні структури, співвідносні предикати яких виражають таксисне значення спільного та комбінованого типу: ***Устав*** *із-за стола,* ***підійшов*** *до жінки і* ***взяв*** *її за рукав [10,75]* (спільний тип – послідовність); *Данило* ***чекав*** *коло білої брами,* ***дивився*** *в панський город, як злодій, і* ***не важився зайти*** *[10,110]* (спільний тип – паралельність)*;* ***Віду*** *в неділю з церкви,* ***йду*** *додому та й* ***нютую*** *собі в голові...[10,44]* (комбінований тип – послідовність і паралельність). Опрацьований матеріал засвідчив, що трикомпонентні структури зі спільним значенням послідовності зустрічаються значно частіше, аніж такі ж структури зі значенням паралельності, що зумовлено семантикою таксисних предикатів.

Менш продуктивними є чотирикомпонентні структури зі спільним та комбінованим типом таксису: ***Зліз*** *до ріки,* ***мив*** *лице і* ***полокав*** *рот та* ***намацував*** *язиком порожні ясна [10,208]* (комбінований тип – значення послідовності і паралельності)*; За півтори години* ***сиділи*** *всі коло стола,* ***пили*** *та* ***їли****, але байок* ***не вповідали*** *[10,212]* (спільний тип – значення паралельності); *Іван* ***встав*** *від стола,* ***спинився*** *насеред хати,* ***спустив*** *рукави так, як діти на печі, і* ***почав*** *до них* ***балакати*** *[10,127]* (спільний тип – значення послідовності). Одиничними трапляються структури з п'ятьма компонентами, однак вони виражають спільне значення послідовності: *Він* ***витяг*** *з торби хліб, солонину та пляшку і* ***вимивав*** *рану горівкою; потім* ***відірвав*** *кавалок рукава,* ***завив*** *ногу і* ***зав'язав*** *мотузом від міха [10,177].* Жодної структури з п'ятьма і більше предикатами зі спільним значенням паралельності або зі значеннями комбінованого типу у мові новел Василя Стефаника не виявлено.

У реченнях, ускладнених дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами, виявляємо значення паралельності: *Мама,* ***плачучи****,* ***підкладала*** *їй подушку під голови [10,49];* ***Приговорюючи*** *до чобіт, Митро все-таки з великою старанністю* ***їх латав*** *[10,57].* Незважаючи на те, що предикати граматично нерівноправні, встановлюємо, що дії суміщаються рівноцінно (відсутня семантична залежність), тому визначаємо рівнорядний таксис. У таких структурах, як *"Жид* ***сміявся****,* ***наливаючи*** *горівку" [10,37]; "Тимчиха* ***забула*** *гроші* ***рахувати****,* ***розгадуючи***" *[10,55],* встановлюємо значення паралельності: у першому випадку вторинний предикат p_2 *"наливаючи",* виражений дієприслівником недоконаного виду, паралельно співвідноситься з головним предикатом P_1 *"сміявся",* вираженим дієсловом минулого часу недоконаного виду, а у другому випадку вторинний предикат p_2 *"розгадуючи",* виражений дієприслівником недоконаного виду, паралельно співвідноситься з головним предикатом P_1 *"забула рахувати",* вираженим формою минулого часу доконаного виду. Взаємодія таких предикатів відбувається на вертикальній темпоральній осі. Однак у новелах Василя Стефаника такі речення представлені у незначній кількості, тому наше дослідження зосередимо на аналізі простих речень, ускладнених однорідними присудками.

У мові творів Василя Стефаника типовим є рівнорядний таксис **послідовності**, який базується на лінійних темпоральних відношеннях: *В суботу рано* ***вибігла*** *Михайлиха за поріг хати і* ***заговорила*** *до себе дзвінким голосом...[10,41]; Але-м* ***нагнав*** *коні та й* ***прімкнув*** *[10,34]; Дома* ***пообідаю*** *та й* ***йду*** *в поле на жито* ***подивитиси*** *[10,44]; Тепер стара* ***вилізла*** *на постіль і* ***здоймала*** *з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирані і тонкі полотна [10,199].* Таксисні предикати "розгортаються відповідно до розгортання онтологічного часу" [2, 27]. Дії виражені рівнорядними предикатами, оскільки всі вони є відносно самостійними і не залежать від здійснення будь-якої дії. Їм властивий порядок, а отже, їхня взаємодія відбувається на горизонтальній темпоральній осі, що збігається з лінією онтологічного часу.

Фактичний матеріал засвідчив, що послідовність репрезентують в основному різнотипні предикати (ті, які належать до різних лексико-семантичних груп [див.:6,157-158]). У двокомпонентних структурах, за нашим спостереженням, домінують співвіднесення дій, виражених предикатами:

– на позначення руху і фізичної дії: *Лесь своїм звичаєм* ***украв*** *від жінки трохи ячменю і* ***ніс*** *до коршми [10,38]; Семен та Семениха* ***прийшли*** *з церкви та й* ***обідали****... [10,46]; Ґьоргій* ***вийшов*** *і за хвилю* ***приніс*** *бутлю горівки, солонину і хліб [10,47]; Гандзя* ***взяла*** *бучок і* ***пішла*** *лугами [10,64]; У свою неділю* ***вилізав*** *на хатній стрих і* ***скидав*** *відти до сіней великі чоботиська й маленькі [10,104];*

– на позначення фізичної дії та мовлення: *Баба Тимчиха* ***закрила*** *лице долонями та й* ***шепотіла*** *до старого Тимка...[10,54];* ***Потряс*** *сивим волоссям, як гривою, кованою зі сталевих*

ниток, і ***договорював****...[10,69]; А мама* ***обтерла*** *долонею сухі губи і* ***заспівала*** *[10,134]; Ковалюк* ***підняв*** *орчик догори та й* ***казав*** *музикам... [10,158].*

Непоодинокими виявлено дво- та трикомпонентні структури зі значенням послідовності, в яких один із предикатів, зазвичай, останній, позначений дієсловом фазової семантики: *Але Митрові вже остогидло борикатися із здрівілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й* ***почав сваритися*** *[10,58]; Підняв чобіт з-під лави і* ***почав*** *ним жінку* ***бити*** *[10,59]; Мама йміли мене, посадили на коліна та й* ***почали співати****...[10,97]; Товпа рушилася і* ***почала здоймити*** *побитих [10,160].* Рідко трапляються структури, в яких послідовність формують однотипні предикати (ті, які належать до однієї лексико-семантичної групи): *Тато* ***витягнув*** *з пазухи яблуко й якось несміливо* ***подав*** *доньці [10,50]* (предикати позначають фізичні дії)*; А одного разу я* ***вийшов*** *з касина вже по опівночі та й* ***іду*** *додому [10,154]* (предикати позначають рух, пересування).

Вагомим засобом вираження таксисних значень будь-якого типу є співвідношення видо-часових форм дієслова. Категорія виду відображає дії у двох виявах: або як цілісні, або як нецілісні. Ознаку неподільної цілісної дії виражає доконаний вид, ознаку процесної, нецілісної дії – недоконаний вид [5,224]. Діям, вираженим формою доконаного виду, властива завершеність, результативність, граничність; діям, вираженим формою недоконаного виду, – тривалість, необмеженість у часі, негранічність [6,170-171]. Вид можна означити як внутрішню властивість дії, тоді як граматичний час є зовнішнім виразником дії у стосунку до моменту мовлення. Так, предикат, виражений формою минулого часу доконаного виду, означує цілісну, завершену, результативну дію, що передує моменту мовлення; предикат, виражений формою минулого часу недоконаного виду, – нецілісну, незавершену, але тривалу дію.

У мові новел Василя Стефаника для двокомпонентних структур з таксисом послідовності типовим є співвіднесення предикатів, один з яких, зазвичай (P_1), виражений формою дієслова минулого часу доконаного виду, інший (P_2), – формою минулого часу недоконаного виду: ***Стулив*** *(P_1) долоні в трубу і* ***притискав*** *(P_2) до губів [10,73]; І Павло* ***почервонів*** *(P_1) із утіхи і* ***оглядав*** *(P_2) карточку з усіх боків [10,91]; Михайло* ***розставив*** *(P_1) всі пальці в руках і* ***показував*** *(P_2) Гьоргієві [10,150].* Оскільки предикати P_1 означають цілісні, завершені дії, вони не суміщаються з нецілісними, тривалими діями P_2, тому таким діям властиві лінійні відношення послідовності.

Взаємодія декількох предикатів, виражених формою минулого часу доконаного і недоконаного виду, у багатокомпонентних структурах дозволяє визначити тип таксисних значень – спільний чи комбінований. Так, у чотирикомпонентній структурі *"Стара* ***сиділа*** *довго на прегарнім віні, потім* ***встала****,* ***замкнула*** *хату і* ***йшла*** *додому" [10,200]* встановлюємо спільний тип – значення послідовності: предикат *"сиділа"* (P_1) виражений формою минулого часу недоконаного виду, предикат *"встала"* (P_2) – доконаного виду, предикат *"замкнула"* (P_3) – доконаного виду, предикат *"йшла"* (P_4) – недоконаного виду, отже, предикати P_1 і P_4 означують тривалі дії, а P_2 і P_3 – завершені, нетривалі, які, співвідносячись з P_1 і P_4, розмежовують їх, таким чином загалом формуючи порядок розгортання дій на горизонтальній темпоральній осі. Інший приклад: ***Напився*** *горівки,* ***взяв*** *хліб,* ***кусав*** *його та, наново сердитий,* ***вигукував...*** *[10,178]* – така конструкція з чотирма предикатами представляє комбінований тип таксису: дії *"напився"* (P_1) і *"взяв"* (P_2) (виражені формами минулого часу доконаного виду) співвідносяться як завершені, нетривалі (значення послідовності); дії *"взяв"* (P_2) і *"кусав"* (P_3) (виражені формами минулого часу доконаного і недоконаного виду) співвідносяться як нетривала/тривала (значення наступності, оскільки такі дії не є рівнорядними); дії *"кусав"* (P_3) і *"вигукував"* (P_4) (виражені формами минулого часу недоконаного виду) співвідносяться як тривалі, незавершені (значення паралельності, адже і семантика предикатів дозволяє таким діям суміщатись).

Частою є взаємодія двох і більше предикатів, вжитих у формі минулого часу доконаного виду: *З-під печі* ***виліз*** *чорт із довгим хвостом та й* ***сів*** *коло баби[10,56];* ***Встав*** *з межі,* ***сховав*** *люльку,* ***взяв*** *граблі та* ***пустився*** *додому [10,90]; Семенко* ***співорив****,* ***зверещав*** *і* ***сів*** *з обідом [10,132]; Максим* ***піднісся*** *і* ***вийшов*** *з-поза стола [10,151].* Кожна з таких дій характеризується цілісністю, завершеністю; їм властивий порядок розгортання.

Типовим для мови творів Василя Стефаника, як і для гуцульського діалекту загалом, є транспонування дієслівних форм теперішнього і майбутнього часу в контекст минулого. Серед можливих у гуцульському діалекті транспозицій-них типів [див.:7] у новелах Василя Стефаника найпродуктивніше вживаються два типи: форма теперішнього часу в значенні минулого; форма майбутнього часу доконаного виду в значенні минулого.

Зі значенням послідовності виявлено співвіднесення дій, предикати яких виражені формами теперішнього часу дієслова. Такі дії мають значення минулого часу, реальний час їх не збігається з морфологічним часовим значенням цих форм. Такий транспозиційний тип представлений здебільшого в авторській мові (*До блазника* ***виходить*** *деревляна дівчина і* ***обіймається*** *з ним [10,151]; Тоді наш панок* ***вибігає*** *зі склепику і* ***каже****...[10,152]*); рідше – у розповідях-спогадах персонажів про минулі події (*Діти* ***сходяться***

разом докупи і ***шепочуть*** *на печі та й* ***засипляють*** *без вечері [10,96]).*

Використання предикатів у формах майбутнього часу доконаного виду замість минулого характерне для зображення запланованих послідовних дій: *Потім* ***приступить*** *до руки,* ***поцілує*** *її з обох боків,* ***дотулиться*** *чолом долоні і трохи* ***подасться*** *назад.* ***Спустить*** *плечі вдолину,* ***шпурне*** *капелюх поза себе на землю,* ***обітре*** *рукавом губи і* ***стане говорити****...[10,111]; Отак* ***встанете*** *рано,* ***помолитеся*** *богу та* ***ідете*** *собі на подвір'є.* ***Станете*** *на порозі та й* ***закаменієте*** *[10,141-142].* Слід відзначити, що у таких структурах, у порівнянні з відповідними структурами мови творів Марка Черемшини, Гната Хоткевича [7, 81], відсутні часові конкретизатори (*вчора, колись, раз* тощо), вставні слова *було, бувало*, які вказують на план минулого.

Значення послідовності можуть формувати предикати, виражені наказовим способом, якщо їм властива семантика дії: *Донько,* ***підпали*** *вогонь та* ***звари*** *мені тої московської гарбати...[10,199]; То* ***озми*** *віничок,* ***покропи*** *землю та й* ***підмети*** *хату [10,129].*

Типовим таксисним значенням у мові новел Василя Стефаника є і **паралельність (сутаксисність)**. Це значення грунтується на нелінійності, яка полягає в тому, що "події, виражені таксисними предикатами, розгортаються в точці онтологічного часу паралельно і творять вертикальну темпоральну вісь, відкриваючи темпоральності третій вимір" [2,28]. На відміну від послідовності, паралельності не властиве почергове розташування дій на темпоральній осі, а отже, співвіднесення таких дій не виражається їх порядком. Так, у дво- та трикомпонентних структурах *"Я* ***бігав*** *до вечора за бузьком та* ***приспівував****..." [10,97]* або *"****Терпи****, та навуки* ***бериси****, та чисто коло себе* ***ходи****" [10,34]* дії, виражені таксисними предикатами *"бігав, приспівував"* і *"терпи, бериси, ходи"*, мають спільний період здійснення (той самий період онтологічного часу) і можуть бути відображені на вертикальній темпоральній осі.

Проаналізований матеріал засвідчив, що домінують двокомпонентні структури, між діями яких встановлюємо значення паралельності. Ці дії виражені в основному різнотипними предикатами: *Тото, небого, десь* ***б'єш*** *головов у стіни, тото до бога* ***ридаєш****! [10,35]* (предикат *"б'єш"* позначає фізичну дію, предикат *"ридаєш"*– вияв почуттів); *Баба* ***сиділа*** *в середині, та кріпко* ***обіймала*** *обох руками, та* ***провадила пісні****...[10,166]* (предикат *"сиділа"* позначає стан, предикат *"обіймала"* – фізичну дію, предикат *"провадила пісні"* – мовлення).

Найпродуктивніше у новелах співвідносяться рівнорядні дії, одна з яких виражена предикатом:

– на позначення стану **"сидіти", "лежати"** (значення іншої дії подано у дужках): *Михайлиха* ***сиділа*** *перед печею та* ***варила*** *вечерю [10,43]* (фізична дія); *Митриха* ***сиділа*** *на припічку і* ***латала*** *дранки [10,57]* (фізична дія); *Синя як пуп* ***сиділа*** *на печі посеред купи дрантя і без упину* ***била*** *головою в стіну [10,86]* (фізична дія)*; У кутику на лавці* ***сидів*** *мужик та* ***плакав*** *[10,34]* (вияв почуттів); ***Сиділа*** *на присні і* ***нагадувала*** *все минуле [10,167]* (мислення); *Мужик* ***лежав*** *на вулиці та й* ***стогнав*** *[10,36]* (стан)*; У Романихи заслабла корова.* ***Лежала*** *на соломі і сумно* ***дивилася*** *великими сивими очима [10,60]* (сприйняття)*; А я* ***лежав*** *собі коло мами та* ***лупив ногами*** *в траву... [10,97]* (фізична дія)*;*

– на позначення мовлення **"казати", "говорити", "приповідати", "картати", "бурмотіти", "голосити"**: *А мама, бувало,* ***припадають*** *коло мене та* ***приповідають****... [10,44]* (фізична дія); *І* ***гладила*** *корову по чолі і попід горло і* ***голосила*** *над нею [10,60]* (фізична дія)*; Іван тоді* ***показував*** *пальцем на свою тінь і* ***говорив*** *горбові...[10,68]* (фізична дія)*; І дід* ***вертав*** *до своєї роботи і* ***бурмотів*** *під носом...[10,104]* (рух)*; А Дмитро Золотий* ***ходив*** *поперед ворота з куснем грубої розвори та* ***казав*** *до громади людей на вулиці...[10,158]* (рух)*;*

– на позначення сприйняття **"дивитися", "глядіти"**: *Хлопці* ***стояли*** *подалік і дивно* ***дивилися*** *на тата [10,40]* (стан); *Вони* ***стояли*** *і* ***дивилися*** *з великим страхом [10,137]* (стан)*; Всіма тими очима Катруся* ***гляділа*** *на маму і* ***потакувала*** *на її жалібну мову [10,49]* (ставлення).

У трикомпонентних структурах спільне значення паралельності також виражене різнотипними предикатами, причому здебільшого хоча б один предикат позначає фізичну дію: *Коло нього* ***сиділа*** *його жінка,* ***тримала*** *новий капелюх у руках і* ***питала****... [10,158]* (предикати відповідно позначають стан, фізичну дію і мовлення).

Виявлено, що дії зі значенням паралельності, виражені однотипними предикатами, вживаються значно рідше. Так, розглядаємо такі двокомпонентні структури: *Тато* ***сидів*** *напереді і довго* ***мовчав*** *[10,50]* – предикати *"сидів* і *мовчав"* позначають стан суб'єкта; ***Держав*** *віжки від однокінки і аж чупер собі* ***микав*** *зі злості [10,50]* – предикати *"держав* і *микав"* позначають фізичні дії; *Потихо та сумно голос по хаті* ***стелиться*** *і до нього* ***доходить*** *[10,102]* – предикати *"стелиться* і *доходить"* позначають рух; *Обличчя бабине* ***подобріло*** *і* ***прояснилося*** *[10,55]* відповідні предикати позначають вияв ознаки. Трапляються одиничні трикомпонентні структури з однотипними предикатами: *Я би таку жінку* ***дзумбелав****, та в ступу* ***бих запрєгав****, та канчук дротєний з клинка* ***бих*** *до неї* ***стягав****! [10,37]* (фізичні дії).

Не менш важливим для встановлення таксису паралельності є співвідношення видо-часових форм дієслів. Найтиповішим у новелах є використання дієслів у формі минулого часу недоконаного виду. У двокомпонентних структурах *"І* ***лежав****, і* ***свистав*** *завзято" [10,40]; "І* ***водила***

сивою ***ниткою*** *довкола латок і* ***думала*** *над сірим життям своїм"[10,40]* предикати виражені формами минулого часу недоконаного виду; вони означують незавершені, тривалі дії, яким не властивий порядок розгортання.

У структурах з таксисом паралельності також співвідносяться предикати, виражені формами теперішнього часу у значенні минулого: *А взимі то мами* ***прядуть*** *кужіль та й* ***співають*** *свої дівоцькі співанки...[10,96]; Та й* ***росте*** *воно в яслах, під столом або під лавов,* ***їсть*** *кулаки,* ***умиваєси*** *слозами [10,128]; А перед будою* ***стоять*** *сільські люди у всіляких строях і* ***дивляться*** *[10,151].* У таких структурах теперішній-минулий служить засобом наближення до читача або слухача минулих подій.

Вживання форм дієслова майбутнього часу на позначення паралельності дій у мові творів Василя Стефаника не виявлено.

Значення паралельності формують і предикати, виражені формами наказового способу: ***Не гиндлюй*** *зо мнов, але* ***сип*** *тої браги... [10,37]; Ваше, мамо, говоренє скінчилося.* ***Сидіть*** *собі на печі та* ***кашляйте*** *" [10,58].* Такі структури характерні мові персонажів.

Проаналізований матеріал засвідчив, що рівнорядний таксис послідовності і паралельності у новелах Василя Стефаника представлений досить широко у простих реченнях, ускладнених однорідними присудками. Продуктивними є двокомпонентні структури, між співвідносними діями яких встановлюємо послідовність і паралельність, та трикомпонентні структури зі спільним значенням послідовності.

Типовими засобами вираження цих значень є співвіднесення предикатів з відповідною семантикою та їх видо-часових форм. Так, послідовність найчастіше виникає при взаємодії різнотипних предикатів на позначення руху і фізичної дії, на позначення фізичної дії і мовлення. Вагомим засобом маркування послідовності дій є поєднання предикатів, виражених дієслівними формами минулого часу доконаного виду, формами минулого часу доконаного і недоконаного виду, а також предикатів, яким властиве транспонування форм теперішнього і майбутнього часу доконаного виду у плані минулого.

Таксис паралельності виникає при взаємодії різнотипних предикатів, один з яких позначає або стан, або мовлення, або сприйняття, виражених здебільшого формами минулого часу недоконаного виду.

1. Барчук В.М. Основні типи таксисних значень в сучасній українській мові /В. М. Барчук // Семантика мови і тексту: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 13-15.
2. Барчук В.М. Проблеми встановлення семантики таксису / В. М. Барчук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2003. – С.18-25.
3. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса, 1996. – 191 с.
4. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А. В. Бондарко. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / За ред.І.Р.Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник / В. О. Горпинич. – К.:ВЦ"Академія", 2004. – 336 с.
7. Наконечна Л. Явище часової транспозиції в гуцульських говірках (на матеріалі творів Марка Черемшини та Гната Хоткевича) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX – XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 80-84.
8. Полянский С. М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка): Учебное пособие к спецкурсу / С. М. Полянский. – Новосибирск, 1990. – 90 с.
9. Семенова Н.В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация / Н. В. Семенова. – Вел.Новгород, 2002. – 265 с.
10. Стефаник Василь. Вибране / Василь Стефаник. – Ужгород: Карпати, 1979. – 392 с.
11. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв.ред.А.В.Бондарко. – М., 2001. – 347 с.
12. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95 – 113.

In the article it is analysed a taxis of consecution and parallelness in the simple complicated sentence, the features of expression of value of linear and nonlinear character are set in structures with two, three components and multicomponent taxic structures.

Key word*: taxis, linear, nonlinear temporal relations, values of consecution, parallelness.*

УДК 811.161.2'373'282.2(47785) ***Юлія Руснак***
ББК 81.411.1 -5

ЛЕКСИКА ГУЦУЛЬСЬКОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Лексика поховального обряду у гуцульських говірках становить складну розгалужену систему, яку ми розглядаємо як лексико-тематичне поле. До складу поховальної обрядової лексики входить чимало обрядових термінів, деякі з них можна розглядати як запозичення з румунської мови. Обрядову лексику формують мовні одиниці різної природи.

Ключові слова: *лексико-тематичне поле, обрядова лексика, обрядовий термін, синонімічний ряд, діалектизм.*

Поховальний обряд як система ритуально обрядових дій, що здійснюються у зв'язку зі смертю представника роду та супроводжують його поховання, становить інтерес не лише для археологів, які на його основі визначають тип культури, але й для лінгвістів (Н. Виноградова, Н. Гаврилюк, М. Зеленчук, В. Іванов, В. Конобродська та ін.)

© Ю. Руснак

Поховальний обряд посідає особливе місце у системі сімейної обрядовості, оскільки він завершує земне існування людини і відкриває нове життя для душі. «Поховальний обряд є надзвичайно давнім, можливо, найдавнішим серед усіх обрядів… Так чи інакше, інші обряди – весільний, родильний, а також різноманітні сільськогосподарські та медичні обряди – виявляють значну спільність із поховальним, яку можна інтерпретувати в термінах rites de passage або ж у зв'язку з культом мертвих» [5, 10].

Мета статті – проаналізувати лексику поховального обряду в гуцульських говірках Путильського району Чернівецької області. Аналізуємо діалектні тексти (ДТ) про похорон носіїв гуцульських говірок старшого віку. Діалектологічні записи цінні тим, що зберігають інформацію про культуру, яка вже частково відійшла у минуле.

Лексику, яка пов'язана з обрядовістю, називаємо обрядовою; основу обрядової лексики становлять обрядові терміни [3, 29]; однак обрядову лексику відрізняє ширша сфера використання.

ДТ дозволяють виокремити обрядову лексику у формі лексико-тематичної сітки (ЛТС), яка вибудовується за принципом тезаурусу. Структурною одиницею ЛТС є тематична група лексики (ТГЛ), вона забезпечує виклад тієї чи іншої підтеми ДТ про поховальний обряд. До складу ТГЛ входять слова різних частин мови, одиниці різної природи, складники ТГЛ можуть бути пов'язані різними відношеннями: семантичними, синонімічними, родо-видовими, асоціативними тощо.

Основним поняттям, яке породжує поховальний обряд, є *смерть, умерти.* У гуцульських говірках на позначення смерті використовують слово *ўмер'т'а.* Морфологічний діалектизм *ўмер'т'а* функціонує у формі середнього роду.

Йек ми'найе рик вид ***ўмер'т'а*** */ тог'ди 'робйе о'бід //* (смт. Путила).

Носії гуцульських говірок поряд зі словом *вмерти* використовують *розу'мерти.* У ДТ морфологічний діалектизм *ўмер'т'а* і словотвірний *розу'мерати* виконують синкретичну функцію – виступають засобом зв'язності та виразності:

Йек моло'дий кн'ез' або кн'е'гин'а в'пало с ко'н'а/ то си 'мусит ***розу'мерти*** *'футко // і то'то 'майе* ***в'мерти****/ кот'ре в'пало с ко'н'а //* (смт. Путила).

Родовою назвою до ЛТС обрядової лексики виступає слово *'похорони,* яке у гуцульських говірках існує у формі множини, що пояснюється позамовними факторами: поховальний обряд становить систему обрядодій:

Дав'ніш'е 'л'уди га'дали/ шо чім к'раш'а 'буде ко'машн'а/ чім 'бирши 'буде пип опрова'ж'ети/ тим 'бирши 'буде бог гр'іха прош'ч'ети// то ро'били к'расні / гуч''ні ***'похорони*** *//* (смт. Путила).

Слово *'погриб* у поховальному обряді має значення «похорон», проте може звужувати семантику до «поховальної процесії», відповідно, ЛСВ2 входить до ТГЛ «поховальна процесія». ЛСВ2 лексеми *'погриб* вступає у синтагматичні зв'язки з дієсловом «руху» *іти.* Пор.:

Прий'ходит голо'ва ро'дини до по'па і 'ж'елібно да'йе з'нати/ ш'о йе мерт'вец та й п'росит на ***'погриб*** *//* (смт. Путила); *Из'заду за* ***'погрибом*** *і'дут трембітни'ки/ ста'йут і трембі'тайут/ 'шоби л'уди 'чули/ шо* ***і'дет 'погриб*** *і поди'вилиси //* (смт. Путила).

До ТГЛ «поховальний кортеж» входять словосполучення *і'ти з про'цесійеў, прово'дити в пос'лідну до'рогу.* У мовній свідомості українців фразеологізм *прово'дити в пос'лідну до'рогу* дещо втратив своє пряме значення, натомість набув ореола піднесеності, підкреслюючи значущість події. Пор.:

На пе'реді ***і'дут з про'цес'ійеў****/ за тим з він'ками/ а не'сут 'тіло/ за йі'ким і'де ро'дина/ су'с'іди/ б'лизкі шоб* ***прово'дити в пос'лідну до'рогу*** *//* (с. Банилів Вижницького р-ну).

ТГЛ на позначення покійника – головного героя похоронного дійства – представлена синонімічним рядом: *по'кійник, мерт'вец, ў'мерший, в'мерлий, ні'бішік, ўми'райучий, 'тіло.*

Синонімічний ряд пояснюється різними внутрішніми формами слів: слово *по'кійник* мотивується словом *спокій,* для фонетичного діалектизму *ні'бішік* внутрішньою формою є слово *Бог,* слова *ў'мерший, в'мерлий, ўми'райучий* пояснюються словом *вмирати,* слово *'тіло* «покійник» сформувало значення на основі метонімічного перенесення. Серед цього ряду слів є субстантивовані дієприкметники активного стану: *ў'мерший, в'мерлий, ўми'райучий.* Архаїчною формою є дієприкметник активного стану минулого часу *ў'мерший.* Діалектне мовлення засвідчує і наявність дієприкметника активного стану теперішнього часу з суфіксом -юч- *ўми'райучий.*

Ко'ли л'у'дина відійш'ла/ то к'личут л'у'дий шоб ***по'кійника****/ чи* ***по'кійницу*** *по'мити/ од'ег'нути в 'нове/ 'чисте вб'ран'а і кла'дут на 'лаву//* (с.Банилів Вижницького р-ну); *'Понад чі'йоў 'хатоў 'ворон к'р'акайі / то в ті 'хаті 'мусит 'бути* ***мерт'вец*** *//* (смт. Путила); *В 'хаті 'лагод'е мис'ки й перес'тас// зажи'гайут всі свіч''ки й 'миску похо'рон:у кла'дут на то 'місце/ де* ***ў'мерший*** *ўме'раў //* (смт. Путила); *Два 'перші 'вечіри/ на кот'рі си с'ход'е 'л'уди на з'нак трем'біти нази'вайутци попоси'жін'е/ вид 'того шо си с'ходи по'сидіти т'рош'ки 'коло* ***в'мерлого*** *//* (смт. Путила); *Погрі'баўну 'миску кла'дут на то 'місце/ де* ***не'бішік*** *ўме'раў// хот' би й на пе'чі //* (смт. Путила); ***Ўми'райучий*** *'каже/ йіке на 'него лу'дин'е к'ласти і йек йе'го ўби'рати//* (смт. Путила); *Ко'ли ви'нос'ут*

'т'ілο / ро'дина сі'дайе на те 'місце / де ле'ж'еў по'кійник// (с.Берегомет Вижницького р-ну).

До цієї ТГЛ на основі асоціативних зв'язків входить слово *по'мийі*:

По'миї – вода, якою обмивали покійника.

Ц'у 'воду/ ***по'мийі/*** *ста'ралиси 'вилити під кущ' чи 'дерево/ по'далі вид л'уц'ких сте'жок //* (смт. Путила).

Асоціативні відношення пов'язують синонімічний ряд «покійник» із лексемами на позначення труни – «спеціально зробленої скрині, в якій ховають покійника» – та її частин:: *т'рунва, дере'виш'е, 'верхна лод'ва, к'ришка, 'мари.*

Фонетичний діалектизм *т'рунва* походить від німецького truhe:

Truhe *f*, n скриня [8, 252].

Ви'так ви'нос'е над'вір 'тіло/ вже ***т'рунва*** *не ук'рита і хрест так 'само без ўкри'вала і не'сут до г'робу// ро'дина 'дуж'е при'казуйе//* (смт. Путила).

Г. Шило зазначає, що слово *трунва* поширене в південних районах Тернопільщини та в північних районах Станіславщини [9, 14], тобто регіонах, які межують з Північною Буковиною.

У буковинських та гуцульських говірках паралельно зі словом *т'рунва* функціонує синонім до нього *деревиш'е*. Пор.:

Дере'виш'е *'робйе та'ки сіл'с'кі л'уде/ кот'рі лиш шош т'рохи з'найут майстру'ватиш// дере'виш'е 'робйе з г'рубих смери'кових 'різаних тер'тиц//* (смт. Путила).

'Верхна лод'ва – кришка труни.

Кла'дут 'тіло у дере'виш'е/ а йек 'було вже пере'дом пок'ладено/ то зати'кайут дере'виш'е ***верх'ноў лод'воў*** *//* (смт. Путила).

Можна припустити, що слово *лод'ва* запозичено з румунської мови. Пор.:

Lodbă, *с. ж.*,чурбанъ, брусъ, обрубок дерева [6, 305].

ДТ про поховальну обрядовість містять детальний опис труни:

Йек 'піде пип з 'д'еком над'вир/ тог'ди від'важніші му'шіне і'дут к'ласти 'тіло ў дере'виш'е/ ў кот'рим ўже йе нак'ладено гиб'ливок // ў дере'виш'у с'тел'е ка'валок полот'на або пир'кал'у// 'инчі кла'дут 'тіло з тим пид'стелом/ на кот'рим ли'ж'ело 'тіло// кла'дут 'тіло ў дере'виш'е/ а йек 'було вже пере'дом пок'ладено/ то зати'кайут дере'виш'е 'верх'ноў лод'воў// дере'виш'е ўкри'вайут 'новим 'ліжником// 'бідні ўкри'вайут 'воўніноў с'катертеў// ді'вочі дере'виш'а ўкри'вайут п'рисідкоў/ за'паскойу або полот'ном // (смт. Путила).

У поховальному обряді велика роль надається прощанню з покійником. ТГЛ «відвідування покійника» формують мовні одиниці різної природи: *попоси'жін'е, пос'лідне цулу'ван'е, при'нести с'лужбу, 'сипати служ'би, п'ристуи, прий'ти до 'мерца.*

У структурі віддієслівного іменника *попоси'жін'е* наявний редуплікований префікс *по-*, який надає слову значення тривалості у часі:

Два 'перші 'вечірі/ на кот'рі си с'ход'е л'уди на знак трем'біти нази'вайутци ***попоси'жін'е/*** *вид 'того шо си с'ходи по'сидіти т'рошки 'коло в'мерлого //* (смт. Путила).

Значення «прощання з покійником» у обрядовому поховальному ДТ набуває слово *п'ристуи*:

До хати / де йе мерт'вец / ***п'ристуи*** *'кожному йе 'віл'ний і ко'ли 'хоч'е //* (смт. Путила)

До складу ТГЛ «відвідування покійника» входять словосполучення. Напр.:

По скін'ч'ен'у с'піван'а ***пос'лідне цулу'ван'е*** *//* (смт. Путила).

Слово *с'лужба* у поховальній обрядовості гуцулів має значення «миска зерна і свічка, яку приносили рідні до покійного». Ймовірно, воно виникло від дієслова *служити*, тобто ці предмети використовувалися у службі, відправі по покійнику. У формуванні слова *с'лужба* задіяні процеси семантичної та словотвірної номінації. На основі цього слова виникли обрядові терміни: *при'нести с'лужбу, 'сипати служ'би.* Пор.:

Ко'нец голо'ви кла'дут вели'чезне ко'рито/ де к'ревні йак при'ход'е 'перший раз до ў'мерлого / ***при'нос'е с'лужбу****/ то йе 'миску зер'на і с'вічку служ'бову //* (смт. Путила); *Йек чи ў'війде ў 'хату/ то ні з ким си ні'ч'о не го'ворит/ ли'ш'е си ту'л'ейе за'ж'ену с'вічку до сві'чі// свойі'ки* ***'сипл'ут*** *в ко'рито/ 'коло голо'ви/* ***служ'би****// свіч'ки ту'л'ейут і* ***служ'би 'сипл'ут*** *ли'ш'е то'ти/ хто 'перший раз п'рийде до мер'ц'а// ви'так си ўкл і'кайе і гово'ритци 'Отчі наш за ў'мерлого 'душ'у ви'так роз'питуйіци про смерт'/ шо ка'заў ўми'райучий //* (смт. Путила).

ТГЛ на позначення учасників поховального обряду: *гра'бар', погри'бавник, трем'бітник, пип, д'ек, пала'мар', па'нотец'* тощо.

Гра'бар' - той, що копає ями. Слово *гра'бар'* мотивується словом *гриб*, яке у гуцульських говірках має значення «яма»:

Голо'ва ро'дини да'йе 'міру/ і'кий мерт'вец заве'ликий і заг'рубий// а ***гра'бар'*** */ ко'пайе йі'му та'кий гриб //* (смт. Путила).

Погри'баўник – учасник похоронного обряду. Лексема *погри'баўник* є наслідком словотвірного ланцюга: *гриб –' погриб – погри'баўник.*

До'машні п'рос'е ***погри'баўникіў*** *до'міў на* ***поко'машнини*** *//* (смт. Путила).

Трем'бітники – учасники похоронного обряду, які грають на трембітах.

Из'заду за 'погрибом і'дут ***трем'бітники/*** *ста'йут і трембі'тайут/ 'шоби л'уди ч'ули/ шо і'дет 'погриб і поди'вилиси //* (смт. Путила).

У поховальній обрядовості гуцулів велике значення відігравали звукові повідомлення про наявність покійника у місцевості. Такими повідомленнями були гра на трембіті або церковний дзвін. Відповідно, у говірках

функціонують обрядові терміни – неподільні словосполучення: *г'рати ў'мерскойі* та *по ду'ші 'видзвонити*, які на основі асоціативних зв'язків входять до ТГЛ «учасники поховального процесу»:

Г'рати ў'мерскойі – повідомляти трембітою про смерть людини.

Трембіта'чі при'ход'е і г'райут ў трем'біту // а л'уде 'ч'уйут/ шо 'коло 'хати ***г'райі*** *'тужно* ***ў'мерскойі*** *трем'біта і з'найут/ ш'о там йе мерт'вец// та й о'ден з 'одних до'видуйутци / хто ў'мер //* (смт. Путила).

По ду'ші 'видзвонити – повідомляти про смерть дзвонами.

Поси'лайе до палама'р'а/ а'би тот и'ш'оў ***по ду'ші*** *'бирш'е* ***'видзвонити****/ бо* ***'доки по ду'ші не 'видзвон'е****/ то ду'ш'а блу'кайе скріз' сві'тами ту'да/ ку'да 'тіло/ йек 'було жи'ве/ хо'дило// нако'ли* ***по ду'ші 'видзвон'е****/ то ду'ш'а 'мусит с'тати 'коло 'тіла// і аж тог'ди си роз'лучіт/ йек пип гриб запе'ч'етайе // тог'ди ду'ш'а йде по с'войім ді'лам/ ку'ди си прислу'жіла //* (смт. Путила).

Будь-який обряд сімейного циклу сягає глибокої давнини, а тому ґрунтується на архетипних уявленнях, пов'язаних з їжею, яка мислилася як основа життя. Поховальна обрядовість сформувала своєрідну систему ритуальних страв (ТГЛ) : *перес'тас, 'миска, ко'куц.*

Фонетичний діалектизм *перес'тас* «ритуальна їжа (варена пшениця або рис)» виник внаслідок метонімічного перенесення значення слова за схемою «ритуальна відправа – ритуальна страва». У такий спосіб у говірках відбувається економія мовних засобів.

'Вар'ет пш'е'ницу/ 'рижу або 'бануш на ***перес'тас*** *// і 'кіл'ко йе ми'сок/ 'тіл'ко зати'кайут сві'ч'ок/трийни'кіў і о'ден хліб //* (смт. Путила).

До поховальної обрядової лексики зі значенням «ритуальна їжа» зараховуємо слово *'миска.* Обрядовий термін *'миска,* що виник внаслідок редукції словосполучення *миска з ритуальною їжею,* ілюструє тенденцію до економії мовних засобів:

У ***'миску*** *кла'дут пйет' ко'куціў або ко'лачикіў / кла'дут 'лишку з пш'е'ницеў або 'бануж'ем/ з тим/ шо йе з'лагодж'ено на перес'тасі/ 'кіл'ка пиро'гиў/ 'голубціў/ 'кіл'ка ка'валкіў б'ринзи і с'віч'ку/трий'ник //* (смт. Путила).

Обрядова лексема *'миска* виступає основою для інших поховальних термінів: *погрі'баўна миска, го'р'еч'а 'миска, опро'вадити мис'ки* (дві останні номінації входять до ТГЛ «заупокійна відправа»).

Погрі'баўна 'миска – посуд з ритуальною їжею.

Погрі'баўну 'миску *кла'дут на то 'місце/ де не'бішік ўме'раў// хот' би й на пе'чі //* (смт. Путила).

Ко'куц – проскура, яку кладуть покійному у пазуху (нерідко у ДТ функціонує у зменшено-пестливій формі):

С'коро ўм'ре л'у'дина / так до'машні пе'чут пйет' ***ко'куцикіў*** */ неве'личких і то кла'дут ў'мерлому ў 'пазуху/ 'шоби маў шо по до'розі на тот світ 'йістиш//* (смт. Путила).

Лексичний діалектизм *ко'куц* має зв'язок з румунським словом **cocoţa.** Пор.:

Cocoţa (a), *гл.*, **взвиваться, съ усиліемъ всходить, вскарабкаться (на высокое мѣсто, на дерево и пр.)** [6, 76]. Ймовірно, за народними уявленнями, кокуци повинні допомогти душі померлого піднятися вгору.

Ідея спільної трапези реалізується у поховальній обрядовості у поминальному обіді. На позначення поминального обіду в буковинських говірках існують лексеми: *о'бід, ко'машн'а, поко'машини.*

Обрядова лексема *о'бід* виникла внаслідок редукції словосполучення *поминальний* обід:

Йек ми'найе рик вид ўмер'т'а/ тог'ди 'робйе ***о'бід*** *//* (смт. Путила).

Слово *ко'машн'а* румунського походження. Пор.:

Comensal, с. *м.*, сотрапезникъ, товарищъ по обеду [6, 79].

Лексему *комашня* реєструють і закарпатські говірки. Пор.:

Комашня, і, ж. Поминки. Пор. угорське komasag «кумання», рум. Comesean «співтрапезник» [7, 148].

Д'ругих поси'лайут за 'кухар'коў/ 'шоби іш'ла ва'рити ***ко'машн'у*** *//* (смт. Путила).

Від слова *ко'машн'а* походить слово *поко'машини,* утворене за продуктивною в українській мові схемою «на позначення певних процесів» на зразок іменників *заручини, іменини:*

До'машні п'рос'е погри'бавникіў до'міў на ***поко'машини****//* (Путила).

Поминальний обід завершується тим, що усім присутнім дають жертовний хліб – поману. У гуцульських говірках вона називається *прос'тибог,* слово утворене лексико-синтаксичним способом словотвору:

По скін'чін'у моли'тоў/ 'гасі свіч''ки / випи'вайут 'воду з гор'ш'ет і хо'вайут ***прости'боги*** *у д'з'обні //* (Путила).

Основу поховального ритуалу становить церковний обряд, тому до складу обрядової термінології входить багато мовних одиниць, які пов'язані із конфесійним стилем мовлення. Мовні одиниці *'казан'а, да'вати п'роші, пані'хіда, опро'водити, 'опровид, 'опровид ми'сок, надг'робна пані'хіда, спі'вати заупо'кійної, запе'ч'етувати гриб, го'р'еч'а миска, опро'вадити мис'ки* об'єднує спільне значення «церковна служба (або її частина) по померлому» (ТГЛ), хоча кожна з них має свій семантичний спектр. Пор.:

А 'піс л'а не'сут на ц'винтар'//кла'дут 'біл'а 'йами/ па'нотец' 'каже ***'казан'е/*** *прош'ч'ейет'с'а ро'дина з по'кійником і спус'кайут у 'йаму //* (с. Банилів Вижницького р-ну).

У синонімічні відношення із словом *'казанн'а* вступає сталий вислів *да'вати п'роші:*

Да'вати п'роші – промова попа, в якій він називає добрі справи умерлого. Пор.:

У казані пип вир'еховуйе добрі діла ӳмерлого/ а л'уде говорі/ ш'о то бож'ей ч'оловік і старайутци платити йек найбирш'е попови/ шоби вин лиш ***даваў файно проші*** *//* (смт. Путила).

Родовими назвами до всіх лексем на позначення «заупокійної відправи» виступають дієслово *опро'вадити* та віддієслівний іменник від нього *'опровид*:

Пип 'майе ***опро'вадити*** *в'мерлого //* (смт. Путила); *Йек л'у'дина вмре на до'розі та йек не 'було там 'опроводу/ йек не прихо'диў пип/ то 'йекос у д'нину там 'пудно //* (смт. Путила).

Слово *'опровид* формує обрядовий термін *'опровид ми'сок* зі значенням «частина панахиди за померлим, у якій задіяні миски з ритуальною їжею»:

В 'хаті 'лагод'е мис'ки й перес'тас// заж'е'гайут всі свіч'ки й 'миску похо'рон.у кла'дут на то 'місце/ де ӳ'мерший ӳме'раў// пип з д'е'ком ***опрова'ж'ейут мис'ки/*** *а ви'так бе'рут і хі'тайут перес'тас// спі'вайут 'вічну 'памніт'// л'уде пома'гайут хі'тати перес'тас/ 'ловійси о'ден з 'одним за 'руки//* (смт.Путила).

Го'р'еч'а 'миска – служба у церкві за душу померлого, яка відбувається через тиждень по похороні, у якій задіяна миска з ритуальною їжею:

'Першої не'ділі по 'похороні і'дут до 'цер'кви/ де пип опрова'ж'ейи за 'душ'у ӳ'мерлого ***го'р'еч'у 'миску*** *//* (смт. Путила).

До складу обрядової термінології входять семантично неподільні словосполучення. Так, обрядовий термін *спі'вати заупо'кійної* зі значенням «частина заупокійної відправи» виник внаслідок редукції словосполучення *співати заупокійної молитви*. Модель творення неподільних словосполучень, до якої входять дієслово + прикметник у формі родового відмінка жіночого роду (прикметник сприймається як субстантивований прикметник) є продуктивною у буковинських говірках: *грати умерскої, гулять круглої, знати усякої.*

Пип ***спі'вайе заупо'кійної*** *//* (смт. Путила).

Серед слів конфесійного стилю мовлення є чимало на позначення фідеїстичних текстів та релігійних книг, які народна свідомість адаптувала та пристосувала до фонетико-граматичних особливостей говірки: *спі'вати 'Вічну 'памніт', гово'ритци 'Отчі наш, чі'тати Ан'гелійу, чі'тати Сав'тир'у.*

До складу словосполучення *чітати Ангелію* входить слово *Евангіліє.* Народна свідомість пов'язала грецьке слово *Євангелія* зі словом *ангел*, яке для діалектоносіїв є більш узвичаєним та зрозумілим.

Пип ста'йе ӳ зголо'вах у'мерлого й зачі'найе чі'тати ***Ан'гелійу*** *//* (смт. Путила).

Іменник *Сафтиря*, фонетичний діалектизм до слова Псалтир, піддався дії аферези. Крім того, в ньому фіксуємо перехід звуків *л - в - ф:*

Йак ум'ре л'у'дина/ то го'дит д'е'ка чі'тати Сафтир'у // (смт. Путила).

Отже, лексика поховального обряду в гуцульських говірках становить складну розгалужену систему, яка може бути структурована у формі лексико-тематичної сітки (у дослідженні представлена шістьма ТГЛ). Основою поховальної обрядової лексики є обрядові терміни. Серед обрядової лексики фіксуємо запозичення з румунської мови. Частина обрядових термінів існує у формі неподільних словосполучень. Ряд мовних одиниць відповідає тенденції до економії мовних засобів.

1. Виноградова Н.Л. Календарные проводы «как ritus de passage» /Л.Н. Виноградова // Балто-славянские знокультурные и археологические древности. Погребальный обряд. – Москва. 1985. – С. 23-26.
2. Гаврилюк Н.К. Традиционная погребальная обрядность Полесья в сравнении с Карпато-Буковинской зоной / Н.К.Гаврилюк // Балто-славянские этнокульурные и археологические древности. Погребальный обряд. – М., 1985. – С. 28-30.
3. Дзендзелівський І.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі/ Й.О. Дзендзелівський. – К.: Наукова думка, 1969. – 210 с.
4. Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому / М.Зеленчук // Діалектологічні студії 2. Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 241-247.
5. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди / Валентина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир: Полісся, 2007. – Т.1: Етнолінгвістичні студії – 356 с.
6. Румыно-русский словарь / [сост. Николай Поповскій]. – [2-е изд. справ. и доп.]. – Кишиневъ. КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО Т./д. «ШЕХТЕРЪ и С-ья», 1922. – 813 с. [РРС]
7. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського р-ну / Іван Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
8. Словник: Німецько-український. Українсько-німецький / [уклад.: Дмитрієв О.В., Степанко Г.В.]. – К.: Перун, 2007. – 720 с.
9. Шило Г. Із лексики говірок верхнього Подністров'я і Побужжя: лекція із спецкурсу по діалектології / Гаврило Шило. – Львів, 1960. – 33 с.

Thus, vocabulary of burial ceremony in Guzulian dialects is a complicated branching system, which we regard as the lexical-thematic field. Thematic groups are lexical-thematic fields which based on inclusion relations.The structure of burial ritual vocabulary includes many terms, some of them can be seen as borrowing from the Romanian language. Units of different nature create the ritual vocabulary speech.

Key words: *lexical-thematic field, a number of synonymous, ritual vocabulary, rituals term, dialecticism.*

УДК 81' 373 : 8
ББК 81 – 2 Ук

Ольга Гловацька

ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСЕМ ІЗ НЕГАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ (на матеріалі роману Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік")

У статті здійснено спробу виділити групи лексем з негативним значенням, визначити ступінь вияву негативності, інтенсивності, простежити особливості вживання та функціонування в мовленні, зафіксованому в художньому творі.

Ключові слова: *семантична структура, оцінка, шкала оцінки, аксіологічний, експресивний компоненти.*

Природа й засоби вираження категорії оцінності були предметом дослідження у працях О. М. Вольф, В. І. Говердовського, В. Д. Дєвкіна, Г. Клауса, І. В. Кононенка, Т. А. Космеди, В. М. Телії, В. К. Харченко, В. А. Чабаненка, В. І. Шаховського.

Оцінка є результатом свідомої діяльності комунікантів, вона передбачає позитивну або негативну позицію суб'єкта відносно оцінюваного об'єкта [4, 21]. Однак певні явища оцінює не окрема особа, а передусім соціум, у якому формуються ціннісні параметри, критерії, настанови, що ними керується суб'єкт, відштовхується від них як основи різнотипних вимірів відносно загальноприйнятих суспільних норм. Емоційно оцінюється, як правило, не будь-який референт загалом, а та чи інша його риса, властивість, ознака, зовнішні та внутрішні особливості (характер, поведінка, вчинки, манери). У зв'язку із цим В. М. Телія розрізняє два типи психологічної оцінки, яка має безпосередній зв'язок із емоційним станом людини: "одна з них описує почуття, інша спонукає відчути (пережити) певне почуття-ставлення…" [7, 34]. Об'єкт, що оцінюється, зіставляється з іншими (однотипними), такими, що не мають певної оцінної кваліфікації, прирівнюється до норми, стандарту. У такий спосіб установлюється відповідність чи невідповідність стереотипові, еталонним нормам і визначається позитивним чи негативним.

Роль контексту при з'ясуванні змісту оцінки першорядна, тому що саме він належить до вагомих засобів актуалізації конкретних аксіологічних сем. Як справедливо зазначає М. П. Кочерган, у ряді випадків слова або їхні окремі значення навіть можуть передбачати контекст, як вияв безпосередньої взаємозалежності між словом і контекстом [6, 15]. Такий "передбачений" контекст може як посилювати словникове оцінне значення лексеми, так і нейтралізувати його, а також сприяти утворенню індивідуальних, оказіональних аксіологічних значень в нейтральних словах.

Роман Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" привернув нашу увагу різноманітністю використання автором лексем, що містять у своїй семантиці оцінний компонент з негативним значенням з певним ступенем емотивності, інтенсивності, образності.

Мета спостереження – виділити групи оцінних лексем з негативним значенням, визначити їх типи за ступенем вияву негативності, особливості вживання та функціонування.

Отже, для визначення емоційно-оцінного компонента з негативним значенням в структурі лексеми використовуємо семантичний аналіз та контекст.

Лексеми з негативним значенням можуть бути виражені іменниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками. Кожна група представлена властивими їй лексико-граматичними типами.

Серед лексем з емоційно-оцінним значенням найвищим виявом негативності володіють іменники, які представлені такими типами:

1. Загальні назви людей:

– за ознаками, властивостями, характеристиками: *шибеник* (13), *безустидниця* (307), *упертєк* (456), *противник* (464), *паскудник* (105), *штранєник* (42), *остатник* (37), *омраза* (21), *нехар* (30), *брехун* (261), *поганин* (457), *дармоїд* (275), *ниробa* (275), *волоцюга* (275), *шмарколизник* (279), *недовірок* (343), *злодій* (250), *пройдисвіт* (145), *змінник* ("зрадник") (210), *воріг* (187),: *Називала мене* ***дармоїдом, ниробом*** *та* ***волоцюгов****-хатарем* (275); ***Поганин,*** *ни чоловік, шо инче гадав, а шо инче казав* (457);

– за видом діяльності: *мольфар* (59), *почінавник* (59), *чорнокнижник* (63), *чередінник* (34), *чінатарька* (34), *відьма* (58);

2. Назви міфологічних істот: *лісна* (39, 267), *привиди* (40), *упирь* (58), *арідник* (130), *зчєзник* (201), *чорт* (203), *невмиваний* (205), займенники "*він*" – "*тот*" номінують поняття "чорт".

3. Абстрактні іменники:

– на позначення властивостей і ознак: *зараза* (168), *лихо* (102, 198), *зло* (24, 114, 197), *гидота* (96), *шкода* (53), *напасть* (51), *лихе* (20, 22), *ничісте* (22), *ниволя* (34), *недоля* (38);

– дій і процесів: *збитки* (248), *помста* (253), *кривда* (253), *наслане* (198, 199), *розпуста* (89), *бідоідки* (89);

– почуттів і психічного стану: *страх* (8, 9, 12, 20, 27, 166, 197), *сум* (25), *гнів* (28, 263), *огида* (29), *сором* (34), *лють* (264), *нинависть* (157), *знівага* (12, 161), *жєль* (15, 36);

– риси характеру: *гонір* (248, 254), *зависть* (157), *заздрість* (335, 438);

– фізичний стан: *біль* (29), *слабости* (14).

4. Назви хвороб: *висипки, буби, вогники, рани, струпи* (362).

Як бачимо, з тексту було виділено невелику кількість конкретних (первинних) іменників, які називають негативну оцінку. Переважна більшість іменників з негативним значенням є похідними (вторинними). Найчисленнішими є відприкметникові і віддієслівні абстрактні іменники – *шкода, ниволя, напасть, помста, кривда, лють, гнів, нинависть, знівага, зависть.*

Невід'ємною особливістю, властивістю предмета є ознака, що постійно супроводжує його. І виражати ці ознаки є особливістю прикметника [1, 93].

Формування оцінної структури прикметника визначається як контекстуальними умовами, так і його власними лексико-семантичними особливостями. "Чиста" оцінка трапляється лише в обмеженої кількості слів, бо семна структура

© О. Гловацька

більшості прикметників містить у собі, крім оцінних, низку інших сем. На оцінку нашаровуються значення прикметника, у тому числі переносні: семантика внутрішньої форми, певні конотації тощо, а це в свою чергу впливає на розвиток оцінної структури прикметника [5, 54-55].

Прикметники з негативним значенням, що репрезентовані в тексті роману, вказують на :

1. Ознаку суб'єкта, яку поділяємо на зовнішню та внутрішню:

– зовнішня: *надутий, понурий, розвезений, поганий: А Калавуря був* ***поганий*** *чоловік* (135);

– внутрішні: *упертий, завзятий, дурний, грішний, , тяжкий, непривітний, неприступний, мерзкий, лихомислий, пімзливий, паскудний, лихий: Лиш ту мав хибу, шо був дуже* ***упертий,*** *страшно* ***завзятий*** *тай погано* ***пімзливий*** (473); *...в її души був* ***мерзким*** *чоловіком* (144); *Юріштан був...* ***поганий*** *на сумлінь* (149); *Він пудно був* ***лихомислий*** *чоловік, тай тимунь потраф'єв усєкі чуда видіювати из людьми* (150); *Юріштан був страшно* ***упертий*** *чоловік...*(151).

Поділ на зовнішню і внутрішню ознаки суб'єкта зумовлений тим, що оцінці "добре / погано" підлягають перш за все особливості людини. Не випадково внутрішні ознаки набагато більші за виявом негативності, ніж зовнішні.

2. Ознака предметів, явищ, понять: *лихий* (чєс) (34), *лихе* (нишєстє), *усякого ненадійного лихого* (діла) (34). Слід зазначити, що такі лексеми як *тугий, тєжкий, чорний, великий, людський , панський* називають різноманітні ознаки безвідносно до їх кількісного вияву або інтенсивності. Кожна з цих ознак становить нейтральну якісну характеристику предмета (явища). Однак за допомогою наступного контексту спостерігаємо протилежне: наведені прикметники не тільки називають ознаки, а й вказують на те, що вони виявляються у відповідних явищах інтенсивно, великою мірою і набувають негативного значення: *"Окрий, Госпідку, свєте, велике, праведне Сонечко, усу людску тай нашу худібку, Божу росицу, вид шкоди, вид пригоди,* ***лихого*** *чєсу.* ***Усєкого зла*** *вуру, клику, наслання,* ***поганих*** *очій. Вид уїду й* ***усякого нинадійного лихого*** *діла...вид* ***лихого*** *чоловіка й вид чередінників й чінатарьок.... Закрий нас вид холоду, голоду й* ***тугого*** *року,* ***тєжкого*** *чєсу,* ***чьорного*** *року, вид слабости,* ***тєжкої*** *болости,* ***великої*** *лежі, вид* ***людского*** *сорому,* ***дурного*** *розуму, вид* ***панскої ниволі****"* (34); *"...****Лихєй*** *розум і* ***лихе нишєстє*** *вид нас видверніт, а все , шо добре, до нас привернїт"* (35); *"...позволь Господи дочєкати й нарік цеї водиці поркушєти усім добрим людем на свїті тай* ***нам грішним****"* (95).

Для ступеня якості прикметників характерне порівнянням інтенсивності ознаки – біда *страшна* та *велика, гірший* кат: *Пужі-і-іла би ти* ***біда*** *голов* ***страшна*** *та* ***велика*** (24, 105); здатність сполучатися з кількісно-означальними прислівниками та утворювати описові форми кількісної характеристики ознаки – *страшно завзятий, дуже упертий, погано пімзливий*: *Лиш ту мав хибу, шо був* ***дуже упертий, страшно завзятий*** *тай* ***погано пімзливий*** (473); утворюють форми суб'єктивної оцінки ознаки з фіксацією збільшеної міри її вияву. Ступінь суб'єктивності може бути різним. Очевидно, амплітуда суб'єктивності є найвищою, коли оцінка залежить від настрою суб'єкта у даний момент: *Синєва надворі тої днини й иней на лісах робили йіго шиє* ***понурішшим****, икимос* ***тяжким, непривітним*** *тай* ***неприступним***(56) – спостерігається градація лексем до вищого ступеня вияву негативності.

Часто прикметники з негативним значенням входять до структури звертань, що забезпечує комплексний вияв негативності разом з іменником у кличному відмінку. Завдяки таким сполученням яскраво спостерігається вищий ступінь негативної оцінки: *штранєнику охабленний; опришку проклєтий* (24-25); *пустєку пустинний* (25); *пустий бластамуте, паскуднику паскудний, сатано осатаніла* (105); *проклєтун проклєтий* (252); *фіглярю пустий, бамбірю пустий* (292); *пустиннику пустинний* (303); *нидовірку поганий*(343); *чінатарю пустий* (392); *(400); проклєтнику проклєтий* (400; 463).

Слід зазначити, в таких конструкціях прикметник займає нетипову синтаксичну позицію. Це зумовлюється тим, що типова препозиція прикметників (*пустий бластамуте, пустий паламантирю)* спрямована на означення суб'єкта і простежується градація негативного значення; тоді як постпозитивна – не тільки означає, а й детермінує, визначаючи ступінь означуваного, і виявляє значно сильніший вияв негативності.

Оскільки ад'єктиви мають найвищий оцінний потенціал, в їхній структурі найчіткіше виявляється шкала оцінки, наприклад: *розвезений, дурний, упертий, грішний, поганий; мерзкий, лихомислий, пімзливий, тєжкий, паскудний; проклятий, лихий, чьорний.* Порядок наведених прикметників відбиває посилення негації в їх семантичних структурах.

Аналіз засвідчує, що лише невелика кількість серед відібраних дієслів містить в своїй семантичній структурі негативно-оцінний компонент: *ненавидіти* "відчувати ненависть до кого-, чого-небудь" [2, 607], *лютитися* "бути розлюченим, гнівним; дуже сердитися" [2, 500], *посуждати* "погано відзиватися про кого-небудь; неславити" [2, 687], *лихомислити* "погано думати", *вбивати* "позбавляти життя" [2, 1281], *мерзитиси* "викликати огиду, відразу" [2, 519], *битиси* "удаватися до бійки, бити кого-небудь" [2, 49], *різатиси* "боротися, битися холодною зброєю" [2, 1034], *нишшіти* "позбавляти життя, припиняти існування кого-, чого-небудь" [2, 622], *кривдити* "робити комусь кривду" [2, 464], *гнобити* "жорстоко пригнічувати, не давати вільно жити" [2, 187].

Серед дієслів виявлено такі групи:

1. Дієслова мовлення, в семантиці яких наявний також емоційний компонент, що збільшує вияв негативності: *гаркати, джвиндіти, відгризатися*: *Дідо ...****визвірився*** *на мене...* (13); ***гаркнув*** *дідо на мене* (14); *Жили мижи собов, єк кіт з котюгов, вічно* ***гаркаючіси*** (433); *...****видгризаласи*** *люто баба; "Сумлінє би тє* ***гризло,*** *єк ти мнє пудно* ***угриз****", – далі* ***вуриласи*** *баба...*(39); *...уна потраф'єла йіго добре словами* ***угризати. Золила*** *йіго словом, єк зола сорочку. Майже уводно мижи ними була суперечка* (141).

2. Дієслова вияву почуттів – *нинавидіти, дутиси, журитися, хмуритиси, лютитиси, посуждати, вуритися* ("сердитися, гніватися"), *лихомислити, кипіти*: ***вуриласи*** *баба...*(39); *...шош* ***лихомислит*** *на него* (465); *Він* ***зажуривси****, бо зачєпив ищє одного противника* (464); *...****дуласи****... на діда, шо через него їй ни йшло зарєдом кутанє коло печі* (28); *з людьми гірше худоби си обходив.* ***Нинавидів*** *їх, медведями називав...*(284); *...****нинавидів*** *усю чєлідь* (151); *...вічно гнівом* ***кипів****...*(151).

3. Дієслова зміни – *ставати гіршим,*: *...****изробивси ищє гіршим*** *катом* (151).

4. Дієслова поведінки – *золити, вимотувати, посуждати*: ***Золила*** *йіго словом, єк зола сорочку*(141); *Ти* ***гіршя зола*** *вид мене, бо так єс мнє* ***узолив****, шо лиш сушениця из мнє стала* (37); *Помаленьки, фігляво з тебе* ***душу вимотуєт****. Здаєтси, шо до рани би її тулєв, така ув очі чємна виглєдаєт. А поза очі инчеї говорит* (48); *Погано любила* ***пошуждати*** *хрестєнина...*(48).

5. Дієслова конкретної фізичної дії (вжиті здебільшого у переносному значенні) у функції поведінкових – *баламутити, завертати, закрутити, обмотати, вбивати, мерзитиси, лізти, битиси, різатиси, процесуватиси, топити, нишшіти, кривдити, гнобити*: *Тай вна, то* ***баламутила*** *йіго ...****закрутила*** *та* ***завернула*** *йіму голов, шо він и третої ни розумів.. Вна* ***обмотала*** *єго так словами, єк павук муху павутинєм, иай робила з ним, шо сама хотіла* (405); *...шо вна дуже остудна,* ***мерзитси*** *ми своїм ротом. Примірними словами* ***вбиваєт*** *в мині всу любу до себе...* (395); *Одни одних аби ни* ***кривдили*** *тай ни* ***гнобили*** (361). За допомогою таких типів дієслів розкривається зміст процесуальної ознаки, стану як процесу і вказується на наявність негативного значення.

Прислівники з негативним значенням трапляються рідко у творі (*охаблено, страшно, погано, люто*). Як правило вони вживаються для вираження міри негації разом з іншими словами – перш за все з дієсловами: *жєсно визвірився* (24), *пудно перепудив* (25), *пудно угриз* (39), *пудно олютила* (38), *погано любила пошуждати* (48), *вічно (гнівом) кипів* (151), *злісно гаркнув* (14), *пудно сердито пофоскувала* (28), *відгризласи ("відказала")* ***люто*** (37), *тєжко гризете* (193), *смертевно нинавидів* (151) та іншими частинами мови у функції присудка: *страшно упертий, дуже упертий, погано пімзливий.* Таке використання прислівників підсилює ступінь якості та інтенсивності вияву негативної ознаки, що міститься в структурі прикметників, дієслів, і ,таким чином, підкреслюється емоційне нашарування на семантичну структуру оцінних лексем.

Типовим для використання лексем з негативним значенням є мотивування оцінки; суб'єкт ставить за мету переконати реципієнта у правильності своєї кваліфікації, змусити його прийняти свою точку зору: *То икас* ***осиедія****, а ни чоловік був. Ні до Бога, ні до людий, єк то кажут, бо тот ніколи си право ни подивив на чоловіка, лиш блудом криво. Тай за ніи людий мав...з людьми гірше худоби си обходив. Нинавидів їх, медведями називав...*(284); *Вид того чєсу Юріштан изробивси ищє* ***гіршим катом*** *на люде, єк був дотів, бо у своїм тілі він уже ніколи ни мав веселости, лиш вічно гнівом кипів тай* ***смертевно ненавидів*** *усу чєлідь* (151).

Аналіз фактичного матеріалу дозволив визначити типи лексем на позначення негативної оцінки, які представлені різними частинами мови, кожна з яких характеризується специфічними для неї ознаками. Серед іменників з негативним значенням виявлено групи на позначення суб'єкта, рідко – інших явищ, понять. Негація виявляється у сполученні з іменником, оскільки, вживаючись з ним, прикметники збільшують міру вияву негативного значення (*паскуднику паскудний, сатано осатаніла*), а поєднуючись з оцінно-нейтральним іменником – утворює єдине поняття негативного значення (*лихого чоловіка, лихого діла, дурного розуму, поганих очій*). Серед дієслів встановлено групи, які за значенням стосуються діяльності людини. Прислівників з негативним значенням нечисленні, однак вони активно використовуються для ступеня, міри вияву негативності з дієсловами та іншими частинами мови у функції присудка.

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К.: Либідь, 1993. – 336с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. Ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ "Перун", 2004. – 1440с.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Клаус Г. Сила слова: Гносеологический и прагматический анализ языка. – М. : Прогресс, 1967. – 215с.
5. Кононенко І. В. Компоненти оцінної структури прикметників / Ірина Кононенко // Мовознавство. – 1989. – № 3. – С.54-60.
6. Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183с.
7. Телия В. Н. О различии рациональной и эмотивной (эмоциональной) оценки // Функциональная семантика: Оценка. Экспрессивность. Модальность. – М. : Наука, 1996. – С.31-38.
8. Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік. – Верховина : Гуцульщина, 2007. – 495с.

In the article it is made an attempt to find the group of lexem with negative meaning, to determine the degree of negative meaning, intensity, to find the peculiarity of usage and function in speaking, fixed in fiction story.

Key words: *lexical semantic, quality, the school of quality, axiological expressive components.*

ЗМІСТ

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ У ВЗАЄМОДІЇ З ІНШИМИ МОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Костянтин Герман Лінгвогеографічне дослідження гуцульського діалекту ... 3
Віталій Кононенко Галицькі мовні елементи в текстах письменників Наддніпрянщини ... 6
Надія Бабич Галицько-буковинські варіанти гуцульських фразеологізмів: функціонально-семантичний аспект ... 11
Стефанія Панцьо Словотвірні паралелі в гуцульських і лемківських говірках: відсубстативні прикметники з суфіксами *-АВ(ИЙ), -АТ(ИЙ), -УВАТ(ИЙ)* ... 15
Наталія Коваленко Зіставний метод у дослідженні української діалектної фраземіки (на матеріалі подільських і гуцульських говірок) ... 18
Зіновій Бичко, Наталія Медвідь, Ярослав Веселовський Лексики наддністрянського говору в контактах із лексикою сусідніх діалектів ... 21
Наталія Лісняк Мікротопоніми Тернопільщини, співвідносні з оронімами Івано- Франківщини ... 24
Любов Білінська Мікротопоніми Покуття, мотивовані вживаними в Гуцульщині діалектними лексемами ... 27
Наталія Вирста Прізвища Покуття, мотивовані апелятивно-антропонімними іменуваннями (морфологічні деривати) ... 29
Любов Осташ Гуцульсько-наддністрянські лексичні паралелі ... 33
Ірина Потапчук Номени на позначення підвищеного рельєфу в західноподільських та гуцульських говірках ... 37

ГУЦУЛЬСЬКА ЛЕКСИКА: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ПРАГМАТИКА

Василь Грещук Лексична картотека словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові": принципи формування ... 42
Віктор Шульгач Лексичні архаїзми гуцульського діалекту (етимологічні нотатки) ... 45
Ганна Бучко, Дмитро Бучко Кілька уваг до питання номінації поселень Гуцульщини ... 48
Микола Лесюк Евфемістичні найменування жіночого лона, зафіксовані в коломийках ... 52
Михайло Бігусяк Ареальна характеристика лексики сімейної обрядовості гуцульського говору ... 58
Надія Осташ, Роман Осташ До питання про етимологізацію гуцульських прізвищ ... 63
Марія Брус Гуцульські фемінітиви: семантика і структура ... 67
Ірина Зінченко Народні назви вишивального ремесла (до проблеми укладання Словника ремесел) ... 72
Любов Пена Гуцульські діалектні риси в поезії Марії Матіос ... 77
Віра Пітель Семантика назв трав'янистих рослин у прозі Марка Черемшини ... 81
Галина Гримашевич Назви одягу та взуття в романі П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" ... 86
Ольга Карпенко Із етимології гуцульських діалектизмів ... 91
Світлана Григораш Лексика кохання в гуцульських говірках ... 93
Сергій Яценко Гуцульські назви продуктів харчування, страв і напоїв у романі Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" ... 97
Валентина Лєснова Іменники з негативно-оцінним значенням у діалектних словниках ... 102

ГРАМАТИКА ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Володимир Барчук Таксис у темпоральній моделі світу гуцулів (на матеріалі нарису П. Шекерика-Доникова "Рік полудь звичєів и вірувань гуцулів") ... 106
Василь Пітель Незакінчені речення у повісті Г. Хоткевича "Довбуш": формально-граматичний аспект ... 110
Роман Бачкур Інтер'єктиви в гуцульських говірках ... 115
Ірина Джочка Прислівники в гуцульських говірках: семантико-словотвірний аспект ... 118
Віра Бондаренко Діалектні фонетико-морфологічні особливості гуцульських коломийок ... 123
Михайло Ковальчук Гуцульські діалектизми у функції опорних синтаксем у складних реченнях із значенням пояснення (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") ... 125
Вікторія Коломийцева Синтаксис коломийкового вірша ... 129

Ганна Конторчук Порівняльні конструкції у романі Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" ... 133
Ольга Роїк Особливості асемантичних сполучників у гуцульських говірках (на матеріалі роману П. Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") ... 138
Оксана Вінтоняк Кількісні числівники в говірці села Баня-Березів ... 142

ОСОБЛИВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ

Ніна Гуйванюк Поняття діалектизму через призму творчості Юрія Федьковича ... 146
Марія Скаб, Мар'ян Скаб Уявлення гуцулів про душу (на матеріалі творів Марка Черемшини) ... 150
Наталія Руснак Гуцульські загадки про знаряддя праці ... 154
Валентина Грещук Особливості використання гуцульського говору в українській художній мові XIX – I пол. XX ст. ... 158
Оксана Ципердюк Гуцульський говір у мові поеми Олександра Олеся "На зелених горах" ... 164
Ольга Черемська, Валентина Жовтобрюх Діалектні засоби в мовній картині світу в малій прозі Г. Хоткевича (на матеріалі оповідання "Потомок Довбуша") ... 169
Лілія Париляк Гуцульські діалектні фраземи в романі Б. Загорулька "Чорногора" ... 174
Тетяна Бичкова Етнозумовленість невербальної комунікативної поведінки гуцулів ... 177
Борис Коваленко Діалектна основа повісті "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа) ... 182
Оксана Даскалюк Комунікативно-ситуативний аналіз мовних засобів адресованого волевиявлення у мовленні гуцулів ... 186
Галина Артеменко Логічність гуцульської діалектної варіативності загальномовних фразеологізмів ... 190
Вероніка Заїць (Берегеч) Лексеми морально-етичного змісту як компоненти мовної картини світу гуцула другої половини XIX століття (на матеріалі творів Юрія Федьковича) ... 193
Наталія Янчук Фразеологічні одиниці в романі Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік" ... 198

ТРИБУНА МОЛОДИХ

Мар'яна Барчук Гуцулізми-карпатизми в українській літературній мові Галичини середини XIX століття (на матеріалі альманахів "Лірвак з-над Сяну" та "Перемишлянин") ... 203
Ігор Бачкур Словотвірні типи гуцульських іменників-назв особи ... 206
Надія Вебер Лексико-семантична природа мікроойконімів деяких сіл Верховинщини ... 210
Юлія Датченко Інноваційні методи ознайомлення з діалектними особливостями української мови як засіб реалізації диференційованого навчання (на матеріалі гуцульського діалекту) ... 215
Ольга Верховод Лексичі паралелі східнослобожанських зоономенів в інших говірках української мови ... 218
Олексій Воробець Семантика прийменниково-субстантивного комплексу "через + субстантив у знахідному відмінку" (на матеріалі гуцульського діалекту) ... 221
Володимир Гавадзин Гуцульська діалектна лексика весняного календарно-обрядового циклу: етнорегіональний аспект ... 225
Леся Кисляк Характеристика гуцульсько-покутського мовного порубіжжя (говірка села Саджавка Надвірнянського району Івано-Франківської області) ... 229
Інна Данилюк Особливості мовного вираження концепту "сміх" у художніх текстах письменників Прикарпаття ... 233
Христина Макович Діалектна лексика в учительному Євангелії Стефана Плав'янського (1668) ... 237
Анна Огар Вербалізація концепту *небо* у поетичній мові Степана Пушика ... 242
Руслана Ріжко Семантико-стилістичні домінанти в поетичних текстах письменників Прикарпаття ... 245
Ольга Русакова Рівнорядний таксис простого ускладненого речення в мові новел Василя Стефаника ... 250
Юлія Руснак Лексика гуцульського поховального обряду ... 254
Ольга Гловацька Типологія лексем із негативним значенням (на матеріалі роману Петра Шекерика-Доникова "Дідо Иванчік") ... 259

CONTENTS

HUTSUL DIALECT IN INTERACTION WITH OTHER LINGUISTICALLY-TERRITORIAL GROUPS

Kostyantyn Herman. Linguistic-geographic investigation of Hutsul dialect ... 3
Vitaliy Kononenko. Halych language elements in the texts of Nadnipryanshchyna writers ... 6
Nadia Babych. Halytsko-bukovinian variants of Hutsool phraseologisms: structural semantic aspec ... 11
Stefania Pantsyo. The parallels of word formation in Hutsul-Lemk dialects. Adjectives with suffixes –AV(YI), -AT(YI), -YVAT(YI) ... 15
Natalia Kovalenko. Comparing method in the investigation of Ukrainian dialect phrasemics (based on the materials of Podil and Hutsul dialects) ... 18
Zenoviy Bychko, Medvid Natalia, Yaroslav Veselovskyi. Contact picture of Nadnistryansk dialect and vocabulary of neighbouring dialects ... 21
Natalia Lisnyak. Microtoponims ofm Ternopil region correlative with oponims of Ivano-Frankivsk region ... 24
Lyubov Bilinska. Microtoponims of Pokuttya, motivated by dialect lexems used in Hutsulshchyna ... 27
Natalia Vyrsta. Last names of Pokuttya, motivated by appeal-antroponimic names (morphological derivatives) ... 29
Lyubov Ostash. Hutsul- Nadnistryansk lexical parallels ... 33
Irina Potapchuk. The nomens to denote the higher landscape in Western Podilya and Hutsulsky dialects ... 37

HUTSUL VOCABULARY: STRUCTURE, SEMANTICS, PRAGMATICS

Vasyl Greshchuk. Lexical card index of the dictionary "Hutsul dialect vocabulary in Ukrainian fiction language": principles of forming ... 42
Victor Shulhach. Lexical archaisms of Hutsul dialect(etymological notes) ... 45
Hanna Buchko, Dmytro Buchko. Einige Bemerkungen zur Frage der nomination on den Siedlungen in Huzulstschyna ... 48
Mykola Lesyuk. Euphemistic names of female bosom, fixed in Ukrainian folk-songs ... 52
Mykhailo Bihusyak. Areal characteristic of family ceremony vocabulary in Hutsul dialect ... 58
Nadia Ostash, Roman, Ostash. To the question of etymologization of Hutsul last names ... 63
Maria Brus. Hutsul feminicon of the Ukrainian language ... 67
Iryna Zinchenko. Public names of embroidery handicraft (to the problem of composing a Dictionary of handicrafts) ... 72
Lubov Pena. Hutsul dialect features in Maria Matios's poetry ... 77
Vira Pitel. Semantics of grass plant names in Marko Cheremshyna's prose ... 81
Halyna Hrymashevych. Names of clothes and footwear in novel "Grandpa Ivanchik" ... 86
Olha Karpenko. Towards the etymology of Hutsul dialects ... 91
Svitlana Hryhorash. Love vocabulary in Hutsul dialects ... 93
Serhij Yatsenko. Gutsulskie names of food products and drinks in the novel Peter Shekeryka-Donykova " Dido Ivanchyk ... 97
Valentyna Lesnova. Representation of nouns with negative evaluation meaning in dialectal dictionaries ... 102

HUTSUL DIALECT GRAMMAR

Volodymyr Barchuk. Taxis in temporal model of Hutsul world(based on the material of essay "Rik polud'zvychaiv i viruvan Hutsuliv") ... 106
Vasyl Pitel. Incomplete sentences in the story "Dovbush" by H. Hotkevych: formal-grammar aspect ... 110
Roman Bachkur. Interyectives in Hutsul dialects ... 115
Iryna Dzhochka. Adverbs in Hutsul dialects ... 118
Vira Bodnarenko. Phonetic-morphologic particularities kolomiyka ... 123
Mykhailo Kovalchuk. Hutsul dialecticisms in the function of basic words in complex sentences with the meaning of explanation (on the basic of Shekeryk-Donykiv's novel "Dido Ivanchyk") ... 125
Victoria Kolomiytseva. Peculiarities of Kolomyia poem grammar organization. It's syntactic aspect ... 129
Hanna Kontorchuk. Comparative constructions in the novel "Dido Ivanchyk" after Petro Shekeryk-Donykiv ... 133
Olha Roik. Peculiarities of asemantic conjunctiovns in Hutsul dialectis (on the basic of Shekeryk-Donykiv's novel "Dido Ivanchyk") ... 138
Oksana Vintonyak. Cardinal numerals in the dialect of village Banya-Bereziv which is on Kosivshchyna ... 142

PECULIARITIES OF HUTSUL DISCOURSE

Nina Gujwanjuk. A concept of dialectism is thruogh prism of Yurij Fedkovich's work ... 146
Maria Skab, Marian Skab. Hutsuls' idea of soul (on the basis of Marko Cheremshyna's works) ... 150
Natalia Rusnak. Hutsuls riddle about tools of labour ... 154
Valentyna Greshchuk. Pecularities of Hutsul dialect usage in Ukrainian fiction language of XIX – 1-st half of XX century ... 158
Oksana Tsyperdyuk. Hutsul dialect in the language of the poem "On Green Hills" after Olexandr Oles' ... 164
Olga Cheremska, Valentyna Zhovtobryukh. Dialect means of verbalization of language world picture in small prozy of H. Hotkevych (based on the material of the story "Potomok Dovbusha") ... 169
Lilia Parylyak. Type of Hutsul dialect phrazeme in the novel "Chornogora" after B. Zahorulko ... 174
Tetyana Bychkova. Ethnic specitication of nonverbal Hutsul communicative behaviour ... 177
Borys Kovalenko. Dialect basis of the novel "Tini zabutykh predkiv" after M. Kotsubynskyi ... 182
Oksana Daskalyuk. Communicative-situational analysis of language means of address will in Hutsul speech ... 186
Halyna Artemenko. Logicality of Hutsul dialectical variativity of language wide idiomatic expressions ... 190
Veronika Zayets (Beregech). Lexams of moral-ethnical content as the components of Hutsul world language picture of the second half of the XIX century (based on the material of Yuriy Fedkovych's works) ... 193
Natalia Yanchuk. Phraseological units in the novel of Shekeryk-Donykiv "Dido Ivanchyk" ... 198

THE YOUNG RESEARCHERS' TRIBUNE

Maryana Barchuk. Carpatyzms-Hutsulizms in Ukrainian literary language in the middle of the XIX century (on the basic almanahs "Lirvak" and "Peremyshlyanyn") ... 203
Ihor Bachkur. Word building types of Hutsul person's noun names ... 206
Nadia Veber. Lexico-semantic phenomena of microokonyms of some villages in Verkhovynshchyna ... 210
Yulia Datchenko. Innovation method of meeting with dialectical features of Ukrainian as means of differential study realization(based on the material Hutsul dialect) ... 215
Olga Verhovod. Lexical parallels of Eastern Slobozhanschyna zoonomenes in the other dialects of Ukrainian language ... 218
Oleksii Vorobets. Semantic of preposition-substantive complex "through+substantive in accusative case" (based of the material of Hutsul dialect) ... 221
Volodymyr Havadzyn. Ethnic-regional peculiarities of Hutsul dialect based on the vocabulary of spring calendar-ceremony cycle ... 225
Lesya Kyslyak. Description of Hutsul-Pokuttya language border (the dialect of the village of Sadzhavka Nadvirna diskrict, Ivano-Frankisk region) ... 229
Inna Danilyuk. The peculiarities of the language expression the concept "laughing" in the modern fiction texts of the writers of Precarpathion ... 233
Christina Makovych. Dialect vocabulary observation in the teachor Gospels Stefan Plavyanskyi (1668) ... 237
Anna Ohar. Verbalization concept *sky* in poetic language of Stepan Pushyk ... 242
Ruslana Rizhko. Semantic-stylistic dominants in poetic texts precarpatian writers ... 245
Olga Rusakova. Regularly in a line taxis of simple complicated sentence in Vasyl Stefanyk's language novel ... 250
Yulia Rusnak. Vocabulary of gutsulskiy burial ceremony ... 254
Olga Hlovatska. Typology of lexams in the negative meaning (on the basic of Shekeryk-Donykiv's novel "Dido Ivanchyk") ... 259

НБ ПНУС
753991